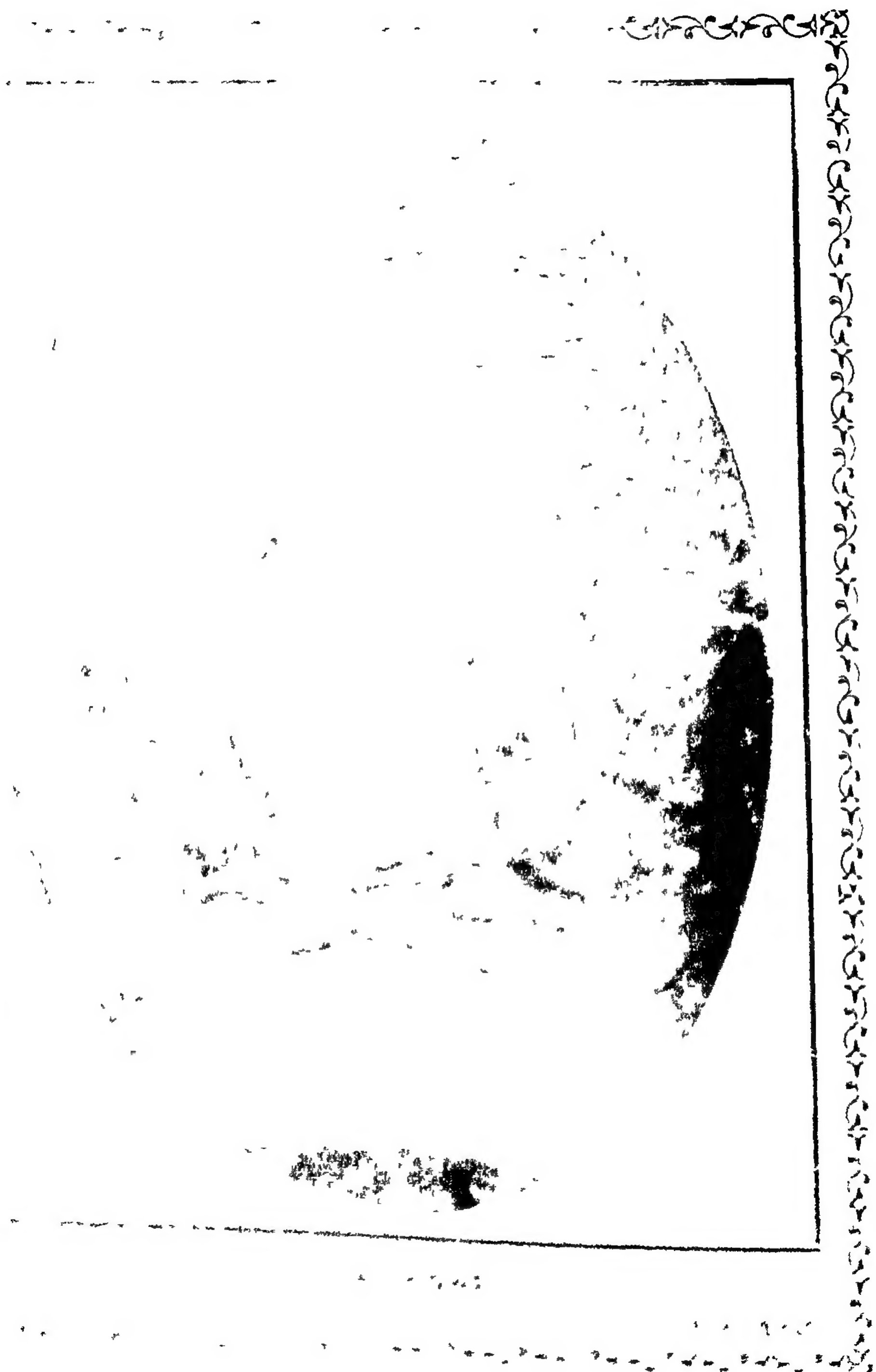

સમર્પણ

એકસો આઠ ગુણે ભર્યા, એકસો આઠ (૧૦૮) શ્રી રાજ;
એકસો આઠ પ્રકરણ તણા. પુષ્પે પૂજું આજ.
આત્માનાત્મવિવેકમય સૌરભે, મઘમઘતી આ માળ;
રાજચંદ્રના ચરણમાં, અર્પું થઈ ઉજમાળ.

([illegible] મન મુખ ચંદ રે [illegible])
જે ધર્મમૂર્તિ સંત સનાતનારે રે,
પાવન ભારતિ આ કરી અવતારે રે,
ભારત જ્યોતિર્ધર જે આ યુગે રે,
વિરલ વિભૂતિ વિશ્વને ઉદ્યોતે રે.. જે ધર્મમૂર્તિ૦

દિવ્ય જ્યોતિ આત્મચંદ્ર જે રાજચંદ્ર રે,
દિવ્ય આત્માઓના [illegible] સાધુ [illegible] રે;
આહ્વાન જે [illegible] [illegible] રે,
[illegible] [illegible] [illegible] ધર્મ[illegible] રે જે ધર્મમૂર્તિ૦

કવિઓ જે [illegible] [illegible] [illegible] રે,
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રે,
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રે,
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રે ..જે ધર્મમૂર્તિ૦

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રે,
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રે,
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રે,
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ..જે ધર્મમૂર્તિ૦

જે રાજચંદ્ર [illegible] [illegible] રે,
[illegible] [illegible] [illegible] ભગવાન હાર્દે રે,
[illegible] [illegible] રાજચંદ્રને [illegible] રે,
[illegible] [illegible] રે જે ધર્મમૂર્તિ૦

[illegible]

[illegible] ભગવાનદાસ.

ભારતનો જ્યોતિર્ધર

[illegible] રાજચંદ્ર ઉગ્યો દિવ્ય, ભારત ગગનાંગણે;
જ્યોતિ વિસ્તારતો સૌમ્ય, અખિલ વિશ્વમંડલે. ૧.

ધન્ય તે દેશ સૌરાષ્ટ્ર, ધન્ય ભારતભૂમિ આ;
રાજ [illegible] જન્મે. ધન્ય ગ્રામ વવાણિઆ. ૨.

ધન્ય તે [illegible] તાત, ધન્ય તે માત દેવકી;
[illegible] પૂર્ણિમા ધન્ય કાર્ત્તિકી. ૩.

[illegible] [illegible] વાસીઓ ગ્રામ વવાણિઆનો,
[illegible] [illegible] રત્નવણિક્ સુજાણો;
[illegible] રત્નત્રયીનો અનન્ય,
[illegible] [illegible] જ્ઞાનમહાભ ધન્ય. ૪.

[illegible] શું આ નરરૂપધારી?
[illegible] શું ગયા પધારી?
[illegible] જનના મનમાં લસંતા,
[illegible] વચનામૃતને સુણંતા. ૫.

[illegible] પૂર્ણ શ્રી રાજચંદ્રે,
[illegible] જ્યોત્સ્ના ગુચ્છે;
[illegible] આનંદ પામે,
[illegible] ઉદ્ઘોષ જામે. ૬.

[illegible] સંવેગ વેગે,
[illegible] જન્મ્યા જ દેખે;
[illegible]
[illegible] ૭

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ૮

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ૯.

ષડ્ દર્શન કેરો સાર જેમાં સમાવ્યો,
  [illegible] જેમાં [illegible];
[illegible] આપ્યો તે સુપ્રસિદ્ધિ,
  [illegible] આત્મસિદ્ધિ. ૧૦.

પદ પદ પદ [illegible] વીતરાગવાણી,
  [illegible] આણી;
ધન દિન [illegible] ઉગાર્યો,
  [illegible] ૧૧.

કવિવર પદ [illegible] શ્રીમદ્ [illegible],
  [illegible] કેવા;
જિન પદ [illegible] ગાયો,
  જિન [illegible] ૧૨.

(સોરઠ) [illegible]
  [illegible]
[illegible]
  [illegible] ૧૩

(અનુષ્ટુપ) શ્રીમદ્ [illegible];
  ભગવાનદાસ [illegible] ૧૪.

(મંદાક્રાન્તા) [illegible]
  [illegible]
[illegible]
  [illegible] ૧૫

ડૉ. ભગવાનદાસ મનસુખભાઈ મહેતા
[illegible]

ૐ

'રાજચંદ્ર' સુધાસિંધુના બિંદુ

[illegible] એવો આ સૃષ્ટિને વિષે કોઈ પ્રભાવજોગ [illegible] જે પ્રભાવજોગ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપને પણ પ્રાપ્ત ન હોય. [illegible] તે પુરુષ વિના બીજો કોઈ તે આત્મસ્વરૂપ યથાર્થ કહેવા [illegible] વિના બીજો કોઈ કલ્યાણનો ઉપાય નથી. તે પુરુષથી [illegible] કલ્પના મુમુક્ષુ જીવે સર્વથા ત્યાગ કરવી ઘટે છે.

[illegible] એવો આ આત્મા, તેમાં નિમગ્ન થાઓ. હે [illegible] તે આત્મામાં જ રહો તો અનંત અપાર આનંદ અનુભવશો.

[illegible] શું સ્વરૂપ છે મ્હારૂં ખરૂં ?
[illegible] ગ્રહું કે એ પરિહરૂં ?
[illegible] કોને કહ્યા અંધેર ?
[illegible] નહિ ભૂલેંગે ફેર.
[illegible] લોક:
[illegible] સો શોક.
[illegible] ગુણધામ.
[illegible] પામ

卐

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

卐

મોક્ષમાર્ગ—

[illegible]

[illegible]

[illegible]

卐

ધન્ય રે દિવસ આ અહો!

ધન્ય રે દિવસ આ અહો,
જાગી જે રે શાન્તિ અપૂર્વ રે,
દશ વર્ષે રે ધારા ઉલ્લસી,
મટ્યો ઉદય કર્મનો ગર્વ રે......ધન્ય.
ઓગણીસસે ને એકત્રીસે,
આવ્યો અપૂર્વ અનુસાર રે;
ઓગણીસસેં ને બેતાલિસેં,
અદ્ભુત વૈરાગ્ય ધાર રે......ધન્ય.
ઓગણીસસેં ને સુડતાલિસેં,
સમકિત શુદ્ધ પ્રકાશ્યુ રે;
શ્રુત અનુભવ વધતી દશા,
નિજ સ્વરૂપ અવભાસ્યુ રે......ધન્ય.
ત્યાં આવ્યો રે ઉદય કારમો,
પરિગ્રહ કાર્ય પ્રપંચ રે;
જેમ જેમ તે હડસેલીએ,
તેમ વધે ન ઘટે એક રંચ રે......ધન્ય.

[illegible]

ॐ नमः सिद्धम्

પ્રસ્તાવના

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ધન્ય રે દિવસ આ અહો !

ધન્ય રે દિવસ આ અહો,
જાગી રે શાંતિ અપૂર્વ રે;
દશ વર્ષે રે ધારા ઉલ્લસી,
મટ્યો ઉદય કર્મનો ગર્વ રે......ધન્ય.

ઓગણીસસેં ને એકત્રીસે,
આવ્યો અપૂર્વ અનુસાર રે;
ઓગણીસસેં ને બેતાલિસેં,
અદ્ભુત વૈરાગ્ય ધાર રે......ધન્ય.

ઓગણીસસેં ને સુડતાલિસેં,
સમકિત શુદ્ધ પ્રકાશ્યુ રે;
શ્રુત અનુભવ વધતી દશા,
નિજ સ્વરૂપ અવભાસ્યુ રે......ધન્ય.

ત્યાં આવ્યો રે ઉદય કારમો,
પરિગ્રહ કાર્ય પ્રપંચ રે;
જેમ જેમ તે હડસેલીએ,
તેમ વધે ન ઘટે એક રંચ રે......ધન્ય.

વધતું એમ જ ચાલિયુ,
હવે દીસે ક્ષીણ કાંઇ રે;
ક્રમે કરીને રે તે જશે,
એમ ભાસે મનમાંહી રે......ધન્ય.

ॐ नमः सिद्धं

પ્રસ્તાવના

[illegible]

[illegible] —સ્વરચિત

[illegible] શ્રીમદ્ રાજચંદ્રવચનામૃત [illegible] —અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર [illegible]

[illegible] શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના [illegible]

[illegible] શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના [illegible]

[illegible]

... પ્રથમ તો કેટલાક પ્રકરણો આલેખવા એવી ધારણા ... એકાવન પ્રકરણો તો લખવા જ એવી ધારણા ... શ્રીમદ્‌ના અધ્યાત્મ ચરિત્રનું જેમ જેમ આત્મમંથન ... આટલા પ્રકરણો પણ પર્યાપ્ત નથી, અને આ દિવ્ય ... હજુ ઘણુ ઘણું રહી જાય છે. એટલે આ મંગલ- ... ચરિત્રાલેખનનો એકસો આઠ પ્રકરણનો મંગલ મર્યાદાંક મેં ... (nothing more, nothing less); અને સંક- ... સુવ્યવસ્થિત યોજના નિશ્ચિત કરી, આ નિર્ણયને ... ગ્રંથ—અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર ૧૯૬૫ના ડિસેં- ... શુદ બીજ શુક્રવારના દિને પૂર્ણ કર્યો. આ ... વિના લખેલા આ ગ્રંથના પ્રારંભ-પૂર્ણાહુતિનો ટૂંકો ... મનોરથ ફળીભૂત થયો તે કેવળ શ્રીમદ્‌ ...

... દિને જે દિવ્ય આત્મજ્યોતિ આજ શત વર્ષ ... હતી, તે રાજચંદ્રના દિવ્ય અધ્યાત્મ- ... ભક્તિઅંજલિરૂપ અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર— ... તે પરમ લોકોત્તર પુરુષની અનુપમ ... પૂર્ણ ૧૦૮ શ્રીમદ્‌ રાજચંદ્રના ચરણ- ... પૂજ્યા છે! આ ધર્મમૂર્ત્તિના શુદ્ધ આત્મ- ... એકસો આઠ પ્રકરણની મંગલમાલા ... સમર્પી છે!

... આઠ (૧૦૮) શ્રી રાજ,
... પૂર્યું આજ.
... આ માલ,
... —(સ્વરચિત)

... શ્રીમદ્‌ રાજચંદ્રના ... અધ્યાત્મ ચરિત્રનું ... આ રાજચંદ્રના અંત- ... અદ્‌ભુત ... શ્રીમદ્‌ના અધ્યાત્મ ... શ્રીમદ્‌ની ...

એવી ઉચ્ચ [illegible] પામેલા એવા વિશિષ્ટ જ્ઞાની [illegible] પ્રગટ જ કરી શકે, તેમ જ તેમને પૂર્ણ [illegible] જાણી શકે.—[illegible] જ [illegible] જે તુમ [illegible] ગજું જ નથી. એટલે [illegible] સ્વાભાવિક [illegible] વિના પ્રીતિ-ભક્તિથી પ્રેરિત થઈ આ [illegible] પ્રયાસ જ કર્યો છે. [illegible] શ્રીમદ્દની [illegible] સંબંધી જે કાંઈ [illegible] મન [illegible] ગોચર કરી ન શકે, [illegible] અને [illegible] ગોચર [illegible] ન શકે. [illegible] પોતાની મર્યાદાના પ્રમા[illegible] શ્રીમદ્દની [illegible] છે. શ્રીમદ્દની [illegible] સ્વાભાવિક [illegible] અહો! શ્રીમદ્ જેવા પરમ [illegible] અહો! શ્રીમદ્ જેવા [illegible] શ્રીમદ્ જેવા [illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

[illegible]

છપાયા હતા,—અને આ [illegible] ઉત્તમ [illegible] પૂર્ણ [illegible] શ્રીમદ્ [illegible] હતા,—[illegible] [illegible] !

[illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

[illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

[illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ [illegible] સંચાલિત શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાળા તરફથી [illegible] પ્રકાશિત થાય છે.

[illegible]

આ [illegible] પરમશ્રુતપ્રભાવક [illegible] શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાળામાંથી [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] દ્વારા આજ સુધીમાં (૧) ગોમ્મટસાર જીવકાંડ, (૨) સ્વામિ કાર્તિ-[illegible]પ્રેક્ષા, (૩) પરમાત્મપ્રકાશ, (૪) જ્ઞાનાર્ણવ, (૫) પ્રવચનસાર, (૬) પુરુષાર્થસિદ્ધિ-[illegible] દ્રવ્યસંગ્રહ, (૮) અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર આદિ ઉત્તમ સત્‌શ્રુતના અમૂલ્ય [illegible] છે અને પંચાસ્તિકાય, ગોમ્મટસાર કર્મકાંડ આદિ છપાઈ રહ્યા છે.

[illegible] જગતનું કલ્યાણ કરો!

[illegible] પ્રભાવક મંડળ
[illegible] જૈન શાસ્ત્રમાળા
[illegible] આશ્રમ, આગાસ
[illegible] આણંદ
[illegible] ૨૦૨૩

લિ.
અધ્યાત્મરસિક
રાવજીભાઈ દેસાઈ

ઉપોદ્ઘાત

"येनात्मा बुध्यतात्मैव, परत्वेनैव चापरम् ।
अक्षयानंतबोधाय, तस्मै सिद्धात्मने नमः ॥" —श्री पूज्यपादस्वामी

[illegible]

[illegible] રાજચંદ્ર છે, ધન્ય! ધન્ય! અવતાર. (સ્વરચિત)

[illegible] શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું [illegible] 'અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર'માં [illegible] છે.

[illegible] શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર [illegible] શ્રીમદ્ [illegible] રાજચંદ્ર [illegible] (Pierre Daxy) [illegible]

[illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર [illegible]

[illegible] કારણ કે એ દૃષ્ટિ અનુસાર જ એમના ચારિત્રની અને ચરિત્રની [illegible] છે. [illegible]! દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ અને દર્શન તેવું સર્જન થાય છે. દૃષ્ટિ સમ્યક્ [illegible] સમ્યક્ હોય ને સર્જન પણ સમ્યક્ હોય; દૃષ્ટિ મિથ્યા હોય તો [illegible] હોય ને સર્જન પણ મિથ્યા હોય. દેહ તે હું એ દૃષ્ટિ મિથ્યા- [illegible] સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. જગતમાં બે પ્રકારની દૃષ્ટિ પ્રવર્તે છે: દેહ [illegible] દેહાત્મદૃષ્ટિ. અને આત્મા તે હું એવી આત્મામાં [illegible] આમ બે પ્રકારના અહં જગતમાં પ્રવર્તે છે. એક મ્યાનમાં [illegible] નહીં તેમ એક આત્મામાં આ બે અહં સાથે રહી શકે નહીં; [illegible] જીવે, બીજો જીવે તો પહેલો મરે. બીજા બધા અહં આ [illegible] અનુજીવી છે—તેની પાછળ પાછળ જીવે છે કે મરે [illegible]

[illegible] આવી [illegible] સ્થાપી [illegible]

[illegible] શ્રીમદ્ પોતાનાં [illegible], [illegible] શ્રીમદ્ના [illegible] છે [illegible] શ્રીમદ્ના [illegible] શ્રીમદ્ની [illegible] શ્રીમદ્નું [illegible] શ્રીમદ્ના [illegible]

[illegible] શ્રીમદ્ની [illegible] શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું [illegible] શ્રીમદ્ના [illegible] શ્રીમદ્ના [illegible] શ્રીમદ્ની [illegible] શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના [illegible]

શ્રીમદ્ના [illegible]

[illegible] છે. શ્રીમદ્‌નો જીવનવિકાસક્રમ દર્શાવતા આ મુખ્ય તબક્કા લક્ષમાં રાખી શ્રીમદ્‌ના જીવનનો વિચાર–અભ્યાસ કરવામાં આવે એ તેમના જીવનનું પૂર્વાપર [illegible] સુસંગતપણું–સુસંબદ્ધપણું અને ઉત્તરોત્તર અધ્યાત્મદશાવિકાસપણું સમજવા [illegible] આવશ્યક છે. અને તે માટે કાળાનુક્રમે વર્ષવાર શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ગ્રંથનું [illegible] અવલોકન કરવામાં આવે તે બહુ ઉપયોગી છે; તેમાં જ તેમનું અધ્યાત્મજીવન [illegible] છે, ને તેમાં જ તેમનું ખરું ચરિત્ર–સ્વરૂપાચરણરૂપ ચરણ પ્રગટ છે. અને [illegible] અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર'મા પણ એમના જીવનનો આ ત્રણ તબક્કાના કાળાનુક્રમે [illegible] કર્યો છે. અને તે તે તબક્કાને લગતા પ્રકરણો * આલેખ્યા છે.

[illegible] સં. ૧૯૨૪થી ૧૯૪૬ સુધીના પ્રથમ તબક્કાને અત્રે બે આંતરૂતબક્કામાં [illegible] (૧) ૧૯૨૪ થી ૧૯૪૪ના પ્રારંભ સુધીનો સમય એ પહેલા તબક્કાનો [illegible] પહેલો આંતરૂતબક્કો. (૨) ૧૯૪૪ના ઉત્તરભાગથી ૧૯૪૬ સુધીનો [illegible] ઉત્તર ભાગ અથવા બીજો આતરૂતબક્કો. અને અધ્યાત્મ- [illegible] ૧૯૪૭ થી ૧૯૫૩ પૂર્વાર્ધ) પણ અત્રે આ બે સ્પષ્ટ [illegible] છે : (૧) સૌભાગ્ય પરના શ્રીમદ્‌ના પત્રોમાં શ્રીમદ્‌નું [illegible] (૨) મગમાર્ગ ઉદ્ધાર અને જગતને આત્મસિદ્ધિનું દર્શન. આમ [illegible] ત્રણ તબક્કાના પાંચ વિભાગ થાય છે, અને આ [illegible] જીવનની પૂર્વ ભૂમિકા (૧૯૨૪થી

[illegible] રાજચંદ્રની આ દિવ્ય આત્મજ્યોતિ ઉત્તરોત્તર [illegible] [illegible] રાજચંદ્રની દિવ્ય આત્મજ્યોતિનું દર્શન કરવાના [illegible] નીચે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જેના [illegible] [illegible] architecture [illegible] [illegible]

[illegible]		[illegible]	વિભાગ	[illegible] સંવત	ઉ. વર્ષ	[illegible]	[illegible]
	૫	૩	[illegible]	૧૯૪૩-૧૯૪૭ ([illegible])	૨૦-૨૩	૧૮	
	૪	૨	[illegible] દર્શન	૧૯૪૭ થી ૧૯૫૨ ([illegible])	૨૪ થી ૨૯	૧૮	
	૩		[illegible]			૨૫	૫૮
	૨	૧	[illegible]	[illegible]	[illegible]	૨૧	
	[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	૧		[illegible]	[illegible]	[illegible]	૧૧	૧[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] જીવનની પૂર્વભૂમિકા નિર્માણ થઈ છે આ ભૂમિતલ—ભોયતળીયારૂપ પૂર્વ[illegible] ૧૧ પ્રકરણોરૂપ ૧૧ ખંડ છે. (૩) **અધ્યાત્મ જીવનના પહેલા તબક્કાનો** [illegible]—**પ્રથમ આંતરૂતબક્કો**—(સં. ૧૯૪૧ થી ૧૯૪૪ પૂર્વભાગ સુધી)—આ [illegible]—બીજી ભૂમિકામા પ્રકરણ ૧૧ થી ૨૮ સુધી ૧૭ પ્રકરણોરૂપ ૧૭ ખંડ [illegible] **અધ્યાત્મ જીવનના પહેલા તબક્કાનો ઉત્તરભાગ—બીજો આંતરૂતબક્કો** [illegible] ૧૯૪૬ સુધી)—આ બીજા માળમા—બીજી ભૂમિકામાં ૨૯ [illegible] ૩૧ પ્રકરણ—ખંડ છે આ પહેલો અને બીજો આંતરૂતબક્કો મળી [illegible] જીવનનો પહેલો તબક્કો (સં. ૧૯૪૧થી ૧૯૪૬) પૂર્ણ થાય છે અને [illegible] પ્રકરણનો પૂર્વાર્ધ પણ પૂર્ણ થાય છે અને **ઉત્તરાર્ધની** [illegible]

[illegible] ... તે માટે તે પોતાની [illegible] શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી [illegible] ... [illegible]!

[illegible]

[illegible] (સ્વહસ્તે)

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર [illegible] ... શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર [illegible] ... [illegible]!

[illegible] ... શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર [illegible] ... [illegible]!

[illegible]

[illegible] (સ્વહસ્તે)

[illegible]

ડૉ. [illegible]

અમૃત સત્પુરુષની અમૃત વાણી

શ્રીમદ્ વીતરાગ ભગવંતોએ નિશ્ચિતાર્થ કરેલો
એવો અચિંત્ય ચિંતામણિસ્વરૂપ,
પરમ હિતકારી, પરમ અદ્ભુત,
સર્વ દુઃખનો નિઃસંશય આત્યંતિક ક્ષય કરનાર,
પરમ અમૃતસ્વરૂપ
એવો સર્વોત્કૃષ્ટ શાશ્વત ધર્મ
જયવંત વર્તો, ત્રિકાળ જયવંત વર્તો

અહો! સત્પુરુષના વચનામૃત,
મુદ્રા અને સત્સમાગમ!
સુષુપ્ત ચેતનને જાગૃત કરનાર,
પડતી વૃત્તિને સ્થિર રાખનાર,
દર્શનમાત્રથી પણ નિર્દોષ
અપૂર્વ સ્વભાવને પ્રેરક,
સ્વરૂપપ્રતીતિ, અપ્રમત્ત સંયમ,
અને પૂર્ણ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વભાવનાં કારણભૂત;—
છેવટે અયોગી સ્વભાવ પ્રગટ કરી
અનંત અવ્યાબાધ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનાર!
ત્રિકાળ જયવંત વર્તો!
ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

અહો! સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસમય સન્માર્ગ—
અહો! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસપ્રધાન માર્ગના મૂળ સર્વજ્ઞદેવ—
અહો! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસ સુપ્રતીત કરાવ્યો
એવા પરમ કૃપાળુ સદ્ગુરુદેવ—
આ વિશ્વમાં સર્વકાળ તમે જયવંત વર્તો, જયવંત વર્તો.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર

વિષયાનુક્રમણિકા

પૂર્વાર્ધ

卐

વિભાગ બીજો

ૐ

ઉત્તરાર્ધ
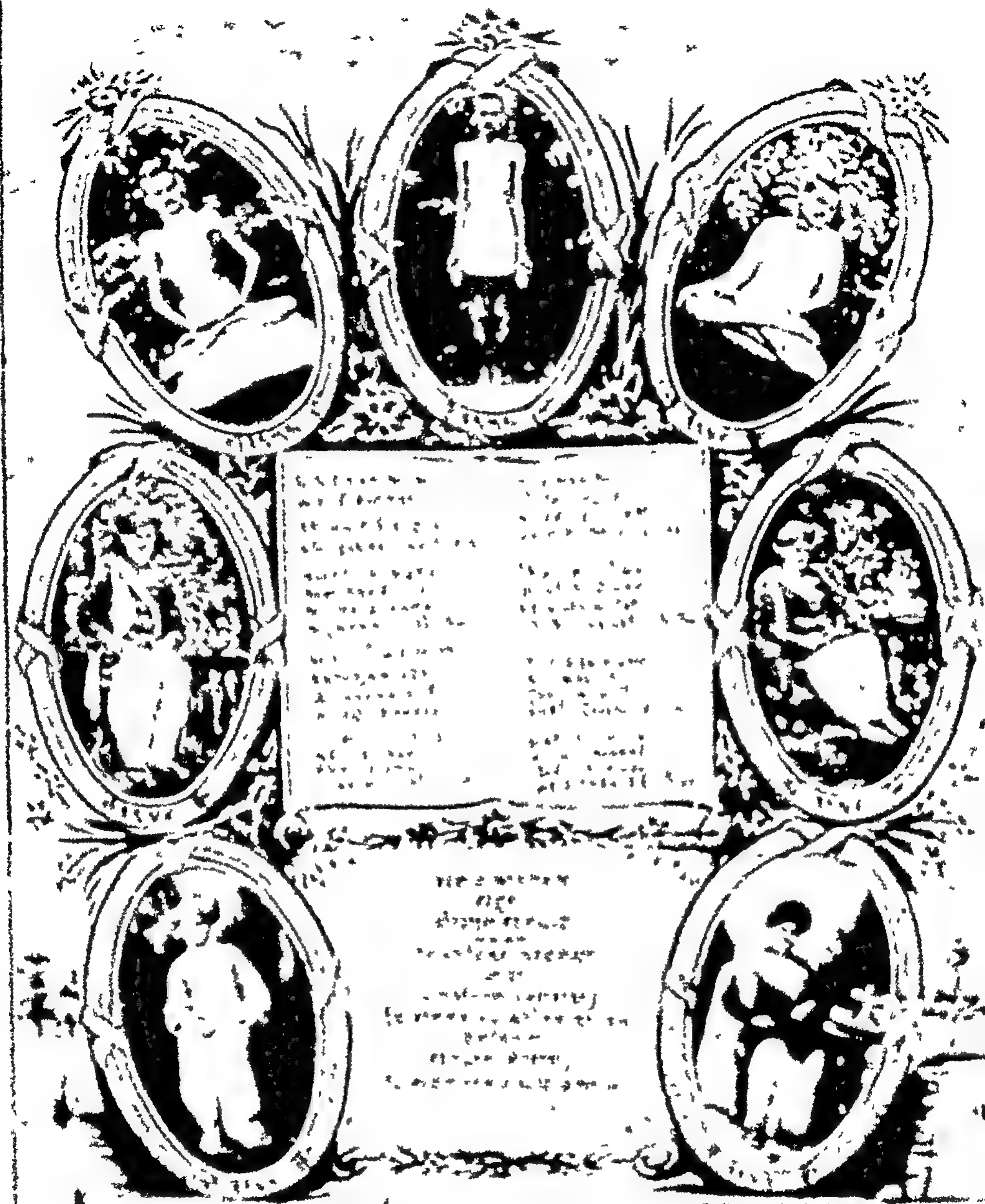
卐

અધ્યાત્મ જીવનનો ત્રીજો તબક્કો ૬૩૭

[illegible]

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશતાબ્દિસ્મારક ગ્રંથ અષ્ટોત્તરશતપ્રકરણ

અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર

(શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું અધ્યાત્મ ચરિત્ર)

પૂર્વાર્દ્ધ

વિભાગ પહેલો –

અધ્યાત્મ જીવનની પૂર્વ ભૂમિકા

(સં. ૧૯૨૪થી ૧૯૪૬ : ૨૨ વર્ષની વય સુધી)

લેખક

ડૉ. ભગવાનદાસ મનસુખભાઈ મહેતા

ચરિત્રકારના મંગલ-પ્રતિજ્ઞાદિ

દોહરા

[illegible] વિરલ વિભૂતિ જે, ભારત જ્યોતિર્ધાર;
[illegible] રાજચંદ્ર જે, ધન્ય! ધન્ય! અવતાર,

[illegible]જ્યોતિ જે દિવ્ય તે, શત વર્ષ પૂર્વે આજ;
આ ભારતમાં અવતરી, જગદુદ્ધારણ કાજ;

તે રાજચંદ્રશતાબ્દિના, પુણ્યસંસ્મરણ અર્થ,
[illegible] પ્રકરણ, ગૂંથું ગ્રંથ સદર્થ.

[illegible] આઠ ગુણે ભર્યા, એકસો આઠ (૧૦૮) શ્રી રાજ;
[illegible] આઠ પ્રકરણતણાં, પુષ્પે પૂજું આજ.

[illegible] સૌરભે, મઘમઘતી આ માલ;
[illegible] [illegible], અર્પું થઈ ઉજમાલ.

[illegible] રાજના, અધ્યાત્મ ચરિત્રમાંહિ.
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આંહિ;

[illegible] રાજચંદ્રનું, આ અધ્યાત્મ ચરિત્ર;
[illegible] [illegible] [illegible]ભક્તિથી, ભાખે પૂર્ણ પવિત્ર.

[illegible] રાજચંદ્રના રસાલ;
[illegible] આનંદાબ્ધિ વિશાલ

[illegible] રાજનું દેવદુર્લભ ચરિત્ર,
[illegible] ભાખે પૂર્ણ પવિત્ર.

ॐ नमः सिद्धम्

ઉપોદ્ઘાત પ્રકરણ

૧

વિશ્વની વિરલ વિભૂતિ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર. [illegible]

[illegible] શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર [illegible] 'શ્રીમદ્' આદિ [illegible]

[illegible] 'પરમ કૃપાળુ' શ્રીમદ્ [illegible] શ્રીમદ્‌ને [illegible] શ્રીમદ્‌ના [illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] કરીએ કે ન કરીએ, જયંતિઓ શતાબ્દિઓ કે અર્ધશતાબ્દિઓ ઉજવીએ, કે ન ઉજવીએ, પણ તે તો પોતાની અમર સુકૃતિઓથી સદા જયવંત ને [illegible] શ્રી ભર્તૃહરિએ સાચું જ કહ્યુ છે કે—સુકૃતી એવા તે રસસિદ્ધ કવી- [illegible] કે જેમની યશઃકાયમા જરામરણજન્ય ભય નથી. ‘ जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः । नास्ति येषां यशःकाये, जरामरणजं भयं ॥ ’ ભર્તૃહરિની આ ઉક્તિ [illegible] ચરિતાર્થ થતી દેખાય છે પોતાની એકએકથી સરસ [illegible] કૃતિથી જયવંત એવા આ **શ્રીમદ્ કવીશ્વર** પોતાની યશ.કાયથી સદા [illegible] **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**ની કીર્ત્તિ–કૌમુદી વિસ્તારતી એમની એકેક ચિરંજીવ

[illegible]

[illegible]

卐

[illegible], नन्दजितवरात्मजम् ।
[illegible], तत्त्वलोचनदायकम् ॥

પ્રકરણ પહેલું

દિવ્ય જ્યોતિનો આવિર્ભાવ

[illegible]

[illegible] દિને પ્રાદુર્ભાવ પામ્યો, તે ધન્ય દિન કાળતીર્થ બની ગયો; રાજ-કલ્પતરુના [illegible] કલ્પનાતીત માહાત્મ્યને પામેલું આમ 'વવાણીઆ' ક્ષેત્રતીર્થ બની ગયું; રાજ-[illegible] સ્પર્શથી જે જે દ્રવ્ય સ્પર્શાયું તે તે મન-વચન-કાયયોગરૂપ દ્રવ્ય [illegible] રાજ-ભાવચિંતામણિના સ્પર્શથી જે જે ભાવ સ્પર્શાયો તે તે [illegible] આનંદઘનજીના અમર શબ્દોમાં (મથાળે ટાંકેલા) કહિયે તો [illegible] ના કોહિનૂર ને મુનિજનના માનસહંસ એવા પરમ સત્પુરુષ જ્યાં [illegible] નગરીને-ગામને ધન્ય છે! તે ઘડી-વેળાને ધન્ય છે! તે માત-પિતાને [illegible] કુળ-વંશને ધન્ય છે!

ધન્ય તે દેશ સૌરાષ્ટ્ર! ધન્ય ભારતભૂમિ આ!
ધન્ય [illegible] જન્મે, ધન્ય ગ્રામ વવાણિઆ!
ધન્ય તે શબ્દજિત્ તાત! ધન્ય તે માત દેવકી!
[illegible] યોગશુદ્ધિની. પૂર્ણિમા ધન્ય કાર્ત્તિકી! —(સ્વરચિત.)

વવાણિઆ જેવું નાનું ગામડું ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પવિત્ર તીર્થધામ બન્યું. [illegible] નિમિત્ત ભૂમિનું ભાગ્ય પલટાવવાને કેવું નિમિત્તભૂત બને છે [illegible] પૂરૂં પાડે છે. વાત એમ બની કે શ્રીમદ્‌ના વડવા [illegible] તા મોરબી તાબે મોરબીથી સાત ગાઉ દૂર આવેલ [illegible] દશાશ્રીમાળી વણિક શ્રી દામજીભાઈનો કુલધર્મ [illegible] હતો તેમનું કુટુંબ ખાનદાન અને સ્થિતિસંપન્ન [illegible] હતી કે તેમના પુત્રોમાં તેના ભાગ ગણત્રીથી નહિં [illegible] પાડતા હતા. ત્યારે તેમના પાંચ પુત્રોમાં વચલા પુત્ર [illegible] ભાઈભાગની વ્હેંચણીમાં તેમના ભાગ ઓછા [illegible] લાગ્યું ને તે બાપદાદાનું વતન માણેકવાડા [illegible] ગામ વવાણીઆ આવ્યા શ્રીમદ્‌ના પિતામહ [illegible] શ્રીમદ્‌નું જન્મધામ બનવાનું [illegible] કીર્તિ-[illegible] નાશ પામે છે.—

[illegible] શ્રી મનસુખ[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ...ભક્તામરસ્તોત્રમાં કહ્યું છે તેમ સેંકડો સ્ત્રીઓ સેંકડોગમે પુત્રોને જન્મ આપે છે, પણ [illegible] ...જિનાને યોગ્ય પુત્ર અન્ય જનનીએ જણ્યો નથી; તારલા તો બધીય દિશાઓ [illegible] ...મહાતેજસ્વી સહસ્રરશ્મિ સૂર્યને તો એક પૂર્વદિશા જ જન્માવે છે.

"[illegible] शतानि शतशो जनयंति पुत्रान्, नान्या सुतं त्वदुपमं जननी प्रसूता ।
[illegible] दिशो दधति भानि सहस्ररश्मिं प्राच्येव दिग्जनयति स्फुरदंशुजालम् ॥"

—શ્રીભક્તામરસ્તોત્ર.

પ્રકરણ બીજું

આત્મયોગી ‘કુલયોગી’

[illegible]

[illegible] કુલ જેમ [illegible] આબરૂ વધારી—કુલને ઉજાળી સમાજમાં સુપ્રતિષ્ઠિત [illegible] પોતાના યોગિકુલની પ્રતિષ્ઠા વધારી, કુલને અજવાળી, [illegible] યોગીસમાજમાં સ્થાન પામી સ્વરૂપમાં સુપ્રતિષ્ઠિત હોય છે.

[illegible] શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી નો પૂર્વ જન્મોમાં અનેક શુભ્ર સંસ્કારોનો ઉત્તમ [illegible] પરમોત્કૃષ્ટ કોટિના કુલયોગી—આજન્મયોગી છે, એ વસ્તુ [illegible] સહજ દૃષ્ટિપાત કરતાં સહેજે શીઘ્ર સુપ્રતીત થાય [illegible] 'રાજચંદ્ર'રૂપે પ્રાદુર્ભાવ પામી હોય, અપૂર્વ રત્ન- [illegible] વિભૂતિની પરમોત્તમ જ્ઞાનસંસ્કારિતા [illegible] અખિલ યોગચક્ર પૂર્વજન્મોમાં અપૂર્વ [illegible] શ્રીમદ્ જેવા પૂર્વના પ્રવૃત્તચક્રયોગી વર્તમાનમાં [illegible] વર્તમાન જન્મમાં નિષ્પન્નયોગી—સિદ્ધયોગી [illegible] તેમાં આશ્ચર્ય શું?

[illegible] રાયચંદભાઈ [illegible]

[illegible] રાયચંદભાઈને [illegible] રાયચંદભાઈની [illegible]

[illegible] રાયચંદભાઈ [illegible]

[illegible]

[illegible] ...વાની, સ્વચ્છ રાખવાની, ખાવા પીવાની, સુવા બેસવાની બધી વિદેહી દશા [illegible] હતું તે દશા હજુ બહુ સાંભરે છે. અત્યારનું વિવેકી જ્ઞાન તે વયમાં [illegible] માટે ઝાઝી જિજ્ઞાસા રહેત નહીં. એવી નિરપરાધી દશા હોવાથી પુનઃ [illegible] જાણે ભાવિ કવિ-જીવનની આગાહી આપતી હોય એમ આ [illegible] ...થી નાનાપ્રકારની કલ્પનાના તરંગો કે તુરંગો તેના અંતરૂમાં ઊઠયા [illegible] ...માંથી જણાય તેમ જાણે ભાવિ આંતરૂશત્રુઓ પર વિજય [illegible] હોય એમ રમતગમતમાં પણ વિજય વરવાની તેની ઉત્કટ [illegible] ...માર્ગના વિજયી નેતા ને ધર્મ-રાજરાજેશ્વર બનવાની આગાહી [illegible] કોઈથી ગાજ્યુ ન જાય એવું અપ્રતિહત રાજરાજેશ્વર [illegible] દર્શન દેતી હતી ! જાણે ભાવિ દેહ છતાં દેહાતીત [illegible] હોય એમ વસ્ત્રપરિધાનમા, આહારપાનમાં, શયનાસનમાં [illegible] ...ની હતી ! જાણે ભાવિ નમ્રાતિનમ્ર પરમ નિર્માની- [illegible] હોય એમ તેની અંતરંગ માર્દવતાપૂર્ણ નરમાશ [illegible] ...માશ દાખવતી હતી !

[illegible]

[illegible] યથાર્થ જ્ઞાનનો ગુપ્ત ભેદ પામેલો સાક્ષાત્ અનુભવી પુરુષ [illegible] દઢતાથી સુવિનિશ્ચિત જવાબ આપ્યો હતો; પણ અંગત અંગે [illegible] નોંધની આ અંગે વિશેષ યથાપ્રસંગે.

[illegible] પાસેથી કર્ણોપકર્ણ ચાલી આવે છે: એક તો આ [illegible] ઉત્તરમા કોઈ રાજકુમાર હતા. આ બા.માં તેમના પત્રોમા [illegible] નિર્દેશ દશ્ય થાય છે. જેમ કે—પત્રાંક ૨૧૨માં તેઓશ્રી પ્રકાશે [illegible] વિચરવા વિષેનુ તેમના મુખથી શ્રવણ કર્યું. તો તે [illegible] તેમ નથી, જો કે તેમણે તમને મિથ્યા કહ્યું નથી, [illegible] તેમ જ એક બીજા પત્રમા (અંક ૪૮૫) તેઓશ્રી જણાવે [illegible] બોધબીજહેતુવાળો દેહ તેમા થયેલું વેદન તે મોક્ષકાર્યે

[illegible] શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર. [illegible]

[illegible] શ્રીમદ્‌ના [illegible]

[illegible] શ્રીમદ્‌નો [illegible] શ્રીમદ્ [illegible] શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર [illegible]

[illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

[illegible] સુપ્રતીતિ કરાવવાને અને રોમાંચિત ભક્તિભાવ સ્ફુરાવવાને પરમ [illegible] છે—

[illegible] હેલા એવા નિવૃત્તિનાં ક્ષેત્રો, વન, ઉપવન, જોગ, સમાધિ અને [illegible] જ્ઞાનીપુરુષને પ્રવૃત્તિમાં બેઠા વારંવાર સાંભરી આવે છે.

[illegible] જે જે જ્ઞાનીપુરુષના પ્રસંગે વ્યતીત થયા છે તે કાળ ધન્ય છે; તે [illegible] ધન્ય છે. તે શ્રવણને, શ્રવણના કર્તાને અને તેમાં ભક્તિભાવવાળા [illegible] છે. તે આત્મસ્વરૂપમાં ભક્તિ, ચિંતન, આત્મવ્યાખ્યાની જ્ઞાની [illegible] જ્ઞાનીનાં શાસ્ત્રો કે માર્ગાનુસારી જ્ઞાનીપુરુષના સિદ્ધાંત તેની અપૂર્વતાને [illegible] છીએ અખંડ આત્મધુનના એકતાર પ્રવાહપૂર્વક તે વાત [illegible] અત્યંત આતુરતા રહ્યા કરે છે.' **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર,**

[illegible]

[illegible] (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પૃ. ૧૧૫) ઇત્યાદિ.

શ્રીમદ્દજીએ [illegible]

[illegible]

'ભવાંતરનું જો સ્પષ્ટ જ્ઞાન કોઈને થતું ન હોય તો આત્માનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન પણ કોઈને થતું નથી એમ કહેવા તુલ્ય છે; તથાપિ એમ તો નથી. આત્માનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે, અને ભવાંતર પણ સ્પષ્ટ ભાસે છે. પોતાના તેમ જ પરના ભવ જાણવાનું જ્ઞાન કોઈ પ્રકારે વિસંવાદપણાને પામતું નથી.' શ્રીમદ્‌ રાજચંદ્ર અં. ૩૩૭-૬૬૦ (આત્મસિદ્ધિ ટીકા)

અને તે સ્વાનુભૂતિ સમ્યગ્દર્શનના પ્રભાવે તેની આખી જીવનદૃષ્ટિ જ ફરી જાય છે. [illegible] અજ્ઞાનદશામાં જે દેહ તે હું એવી દેહદૃષ્ટિ હતી તેને સ્થળે જ્ઞાનદશા થતા આત્મા તે હું, એવી આત્મદૃષ્ટિ ખુલે છે ને ખીલે છે. અને દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ એ ન્યાયે એવી આત્મદૃષ્ટિ [illegible] તેની આત્માનુચરણરૂપ ચારિત્રસૃષ્ટિ સર્જાય છે. શ્રીમદ્‌ના જ આત્માના [illegible] અંતરાત્મામાંથી નિકળેલા સ્વયંભૂ વચનોદ્ગાર છે કે—

પ્રકરણ પાંચમું:

વ્યક્તિ અભ્યાસ

'[illegible]'

[illegible]

[illegible] એમ સમજી ૧ થી ૧૦, ૧૧ થી ૨૦, ૨૧ થી ૧૦૦ સુધી જે લખી [illegible] પાટીમાં તરત લખી બતાવે અને જે બોલે તે બોલી બતાવે! છેવટે એકાથી [illegible] સુધી શિક્ષકના લખવા પ્રમાણે લખી ગયા અને બોલવા પ્રમાણે [illegible] ઘોઘાશ ને બારાખડી લખી આપી તે પણ તરતજ લખી બતાવી!

[illegible] શિક્ષક આશ્ચર્ય પામી ગયા! વળી ગૂજરાતી પહેલી ચોપડીના [illegible] ને પ્રમાણે લખવાથી ને બોલવાથી તો તે વિશેષ તાજુબ થયા, [illegible] માસ્તર પાસે લઈ જઈ કહ્યુ—સાહેબ, આ વિદ્યાર્થી મારા ક્લાસનો [illegible] આ બાળકને ત્યારે મ્હારે શું ભણાવવું? ગમે તે કવિતા, [illegible] ને જરા પણ ભૂલ કર્યા વિના તરતજ તે જ પ્રમાણે બોલી [illegible] આશ્ચર્ય પામ્યા અને એક વિદ્યાર્થીને મોકલી તેમના [illegible] પૂછ્યુ—રવજીભાઈ! આ તમારા બાળકને તમે ઘરમા [illegible] કાલે જ

[illegible]

[illegible] Unbroken record [illegible]

[illegible]

[illegible] તેને જ ગુજરાતી કેળવણી ઠીક પામીને તે જ ચોપડીનો પાછો [illegible] ત્યારે કેટલાક કાવ્યગ્રંથો મે વાચ્યા હતા. તેમજ અનેક પ્રકારના [illegible]વળા મેં જોયા હતાઃ જે પ્રાયે હજુ સ્મૃતિમાં રહ્યા છે. ત્યાસુધી [illegible] ભદ્રિકપણુ જ સેવાયુ હતું, હું માણસજાતનો બહુ વિશ્વાસુ હતો. [illegible] પર મને બહુ પ્રીતિ હતી ' ઇત્યાદિ.

[illegible]

[illegible] શ્રીમદ્‌ [illegible] શ્રીમદે [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] જ્ઞાન [illegible] કરણમાં વસી શકે નીતિ, ભક્તિ, અહિંસા, શીયળ અને [illegible] ગ્રંથો ગુંથવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ કેટલાક ગુંથ્યા પણ છે. [illegible] ગ્રંથ હમણા બહાર દેખાવ દેનાર છે. × × તે ત્રણ [illegible] જે મોક્ષમાળામાં ખરેખર મોક્ષનો માર્ગ મતભેદ વિના [illegible] માળા સત્યસિદ્ધાંતનો ટોડો છે. નમિરાજ નામે એક સંસ્કૃતના [illegible] ગ્રંથ રચ્યો છે જેમાં શાંતરસ પ્રાધાન્ય રાખીને [illegible] જેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વર્ગ સંબંધી [illegible] મૂકી દીધો છે એ પાંચ હજાર શ્લોકના પૂરનો ગ્રંથ [illegible] દેવાશી નરની

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] નિશાળ, કન્યાશાળા, પુસ્તકશાળા, હુન્નરકળા, દેશહિત આદિ [illegible] અર્થ-દાનનો પ્રવાહ વહાવવા શ્રીમંતોને ઉદ્બોધન કર્યું છે— [illegible] સમજી, દામની નહિ રાખે દરકાર; નાણું ચંચળ મનમાં સમજે, [illegible] દેશહિત ને દેશદાઝથી દ્રવતું શ્રીમદ્નું હૃદય **ઘોળે દા'ડે ધાડ** [illegible] કાવ્યમાં આધુનિકોએ આજે પણ ધડો લેવા યોગ્ય 'ઘોળે દહાડે ધાડ'ના [illegible] માર્મિક કટાક્ષથી પોકારે છે—'ટોકે' છે—

[illegible] વેગે કરી, વાવે વિપના ઝાડ,
[illegible] દૃષ્ટિએ, ઘોળે દા'ડે ધાડ.
[illegible] નીકળે, પંડિત કવિની પાડ;
[illegible] લેખન્તે, ઘોળે દા'ડે ધાડ.
[illegible] એક વિબુધ ભરવાડ,
[illegible] પેખન્તે, ઘોળે દા'ડે ધાડ.
[illegible] પડે, નાઈ તપાસે નાડ,
[illegible] અભ્યાસની, ઘોળે દા'ડે ધાડ.
[illegible] ચેતન નાખે રાડ,
[illegible] ઘોળે દા'ડે ધાડ
[illegible] વણસાડ,
[illegible] ઘોળે દા'ડે ધાડ.

[illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] વાનો ઝટ પડે, પ્રૌઢ અમૂલ્ય મહેલ. (દૃષ્ટાંતિક)
ભોજન ધાતુ ઔષધિ, દોસ્ત દાસ ઘર નાર;
[illegible] પરખ્યાં જે વાપરે, તે ખત્તા ખાનાર.
ઉદ્યમ જોબન બુદ્ધિ ને, પ્રવાસ દરિયો ભૂપ;
પ્રૌઢો પૈસો પામવા, એ ખટ સાધન રૂપ.
અરે! હંસ, કાં આવડો, દિલમાં થા દિલગીર?
દમણ્યુ હરિ પહોંચાડશે, માન સરોવર તીર.
રે! બગ, ને રે! કાગડા, શું મનમાં મલકાવ?
દેવસભામાં તમ તણો, કોઇ ન પૂછે ભાવ.
રે મનમોહક કસ્તૂરી! ઉરમા થા ન ઉદાસ;
[illegible] ન એ આહીરનો, કરે કહાથી ક્યાસ?
મુખભૂષણ ભાષણ ભલું, કરભૂષણ છે દાન;
નેત્રભૂષણ છે નેહ શુભ, કાનભૂષણ શ્રુતજ્ઞાન.
લક્ષ્મીભૂષણ છે ઘર અને, ઘરભૂષણ છે નાર,
નારભૂષણ આ ધારીએ, પતિભક્તિ પ્રિયકાર. (પ્રાસ્તાવિક)
[illegible] અમલ મહાધને, ઝટ દઇને છકી જાય;
[illegible] કેમ લઘુ કૂપમાં, સાગર સાત સમાય?
[illegible] જન છકી જશે, અતિ મલતાં અધિકાર;
[illegible] કેમ રહી શકે? ભીંત ઝીલશે ભાર.
[illegible] ગવાયા થશે, ઠોકર વાગ્યે ઠીક;
[illegible] દીપનાં, સુધરી જશે અધિક.
[illegible] આવિયો. સર્વ શાસ્ત્રનો સાર,
[illegible] ગણે, પરઠો પરોપકાર.
[illegible] જોબનનાં, વીર નરોના શિર.
[illegible], સોંપે ગપૂત શરીર.
[illegible], જુવી ભાન હરેક,
[illegible], ભુમને ટીનના છેક.
[illegible] ઇન્દ્રધનુષનો રંગ,
[illegible] તરંગ.
[illegible]
[illegible] ? ([illegible] પ્રા.)
[illegible] કાવ્યોમાં—'શ્રી[illegible]
[illegible] પ્રથમે પૂજ્યા [illegible]
[illegible] પુષ્પ[illegible]થી ધબકતા હનુમા[illegible]

સ્તુતિ કાવ્યમાં, અને ભક્તિ પ્રીતિ [illegible] અનુસારના કાવ્યમાં, [illegible] કાઇને ન [illegible] થઈ છે.

[illegible]

પ્રેમની કૃપા ન્યારી છે કે, [illegible]

[illegible]

પુષ્પમાળા આદિ

[illegible]

[illegible] શ્રીમદ્‌ [illegible]

શ્રીમદ્‌ [illegible] શ્રીમદ્‌ [illegible] શ્રીમદ્‌ [illegible] શ્રીમદ્‌ [illegible]

([illegible])

[illegible]

[illegible] શ્રીમદ્‌ [illegible]

શ્રીમદ્‌ને ઉચ્ચાસને ગાદી તકીએ બેસાડતા અને પોતે તેમની સન્મુખ વિનીત શિષ્યની [illegible] બેસતા અને ગુરુની જેમ તેમના પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવથી સર્વ પ્રકારે [illegible] વર્તતા. એમ ધારશીભાઈએ ન તો એમ ચિંતવ્યું કે હું એક ઉંચો હોદ્દેદાર [illegible] ને આ તો એક સામાન્ય વણિક્‌પુત્ર છે; ન તો એમ ચિંતવ્યું કે [illegible] વર્ષનો વૃદ્ધ સુપ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ છું અને આ તો એક ૧૫ વર્ષની વયનો [illegible] પણ એમ ચિંતવ્યું કે આ ઉચ્ચ કોટિનો અસાધારણ 'વિદ્યાધર' [illegible] સાધારણ વિદ્યાર્થી છું, આ એક જ્ઞાનવૃદ્ધ સ્વરૂપસુપ્રતિષ્ઠિત જ્ઞાની [illegible] અલ્પજ્ઞ જિજ્ઞાસુ છું. આવા ભાવની વિચારણાથી માન મૂકી ધારશીભાઈએ શ્રીમદ્‌નો શિષ્યભાવ ધાર્યો, અને **શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નં** એમ **શ્રીમદ્‌** [illegible] આ શિષ્યના સત્ત્વની કસોટી કરતો એક અદ્‌ભુત પ્રસંગ [illegible] નોંધવા જેવો તો પણ આ ધારશીભાઈને જ લગતો હોઈ આ [illegible] મુમુક્ષુઓને ધડો લેવા યોગ્ય આ રસપ્રદ બોધપ્રદ પ્રસંગ-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] સાહિત્યની ગવેષણાર્થે અન્ય ક્ષેત્ર પ્રત્યે દૃષ્ટિ દોડાવવાની હતી. એટલે તે [illegible] ૧૩મા વર્ષ પછી **શ્રીમદ્દ**નું મોરબી વારંવાર જવાનું થતું. [illegible] ઘેર રહેતા. તેની પાડોશમાં **વિનયચંદ દફતરી** નામે એક [illegible] હતા, તેના વૃદ્ધ પિતાશ્રી **પોપટભાઈ** બહુ ધર્મિષ્ઠ હતા [illegible] દર્શને જ અપૂર્વ સ્નેહ જાગ્યો, તેથી **શ્રીમદ્** જ્યારે મોરબી [illegible] કરતા. તેઓ પોતાનો વખત જૈનાગમો વાંચવામાં ગાળતા. [illegible] શ્રીમદ્ પાસેથી સાંભળી **શ્રીમદ્દ**ને બાળ સંત મહાત્મા તરીકે [illegible] આદરમાન બહુ કરતા. વિનયચંદભાઈ મોરબીમાંથી તેમજ [illegible] પુસ્તકો મેળવી આપવામાં **શ્રીમદ્દ**ને સહાય કરતા. એ રીતે [illegible] **શ્રીમદ્દ**ના યુવાન અંગત સ્નેહીઓ બન્યા હતા અને તેમનું ઘર [illegible] અને પુસ્તકાલય બન્યું હતું

ધર્મમંથનકાળમાં તત્ત્વમંથન

"પક્ષપાતો ન મે વીરે, ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।
યુક્તિમદ્ વચનં યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥" —શ્રીહરિભદ્રસૂરિ

[illegible]

[illegible] શ્રીમદ્ ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ કોટિના પરીક્ષાપ્રધાન પુરુષ હોઈ, આગમ [illegible] ને [illegible]ની કસોટીએ ચઢાવી તત્ત્વની યથાવત્ નિષ્પક્ષપાત પરીક્ષા કરવાને [illegible] હતા.

[illegible] આ પરીક્ષાપ્રધાનીપણાના ઝપાટામાં આત્માને નહિં માનનાર નાસ્તિક [illegible] પણ [illegible]વી ગયું ને એના ઝપાટામાં એકવાર શ્રીમદ્ પણ આવી [illegible] પરીક્ષાપ્રધાનીપણાના પરમ પ્રભાવે તેમાથી અણીશુદ્ધ પાર ઉતરી જઇ [illegible] હતા. ને આ પ્રકારે—આત્મા જેવી કોઇ વસ્તુ છે નહિં, આ ભવ [illegible] પુણ્ય નથી, પાપ નથી, પરલોક જેવું કે એવું તેવું કાંઈ છે [illegible] નાસ્તિકનાગી વિચારની શ્રેણી શરૂ કરતા, એ તર્કને અનુકૂળ—અનુ- [illegible] —[illegible] તર્કને અનુકૂળપણે તત્ત્વવિચાર પર ચઢતાં, ખરેખરા અંતરંગ [illegible] તર્કનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થાય છે, દેહાદિથી ભિન્ન એવી કોઇ વસ્તુ [illegible] ભાન થાય છે અને આત્મધર્મનું મૂળ હાથ લાગે છે. આ અંગે

[illegible] (Conservation) [illegible]

[illegible]

[illegible] કેવળ શુદ્ધ તત્ત્વગવેષકપણે સ્વચ્છ અંતઃકરણથી પરીક્ષા કરતાં જોઈ જોઈને [illegible] ભગવાન વીતરાગપ્રણીત ધર્મ જ આદિ મધ્ય ને અંત એ ત્રણે કોટિમાં, [illegible] સુધી. ગાથી તે ઇતિ સુધી પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ (most consistent) [illegible] (most rational) પ્રતીત થયો. તેમજ સોનાની જેમ કષ-છેદ [illegible] ત્રિવિધ પરીક્ષાથી પણ તેમણે તત્ત્વની ચકાસણી કરી જોઈ, તો [illegible] પણ ભગવાન્ વીતરાગપ્રણીત ધર્મ જ શુદ્ધ સુવર્ણવત્ સમુત્તીર્ણ [illegible] પ્રકારે ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતા વડે કરીને પરીક્ષાપ્રધાનીપણે પરીક્ષા [illegible] શ્રીમદ્‌ના અંતરમાં નાદ ઊઠ્યો કે ભગવંત વીતરાગનું આ ધર્મચક્ર [illegible] પ્રધાન છે. અને તે જ અંતરનો નાદ—આપણે હવે પછી [illegible] દર્શનપ્રભાવક અમર કૃતિ મોક્ષમાળા (બાલાવબોધ)માં

[illegible]

[illegible] શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

[illegible]

[illegible] શ્રી આનંદઘનજી

[illegible] શ્રીમદ્ [illegible] શ્રી [illegible]

[illegible] શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

[illegible] શ્રી આનંદઘનજી

[illegible]

—[illegible]માર્ગનો પ્રભાવ પ્રવર્ત્તાવવાને પરમ સમર્થ પ્રભાવક થાય છે. આમ ધર્મ-[illegible] તત્ત્વમંથન કરતા **શ્રીમદ્**ને જિનદર્શનનો કેવો હાડોહાડ રંગ લાગ્યો,—[illegible]દર્શનના [illegible]—અપૂર્વ વૈરાગ્યરંગથી **શ્રીમદ્** કેવા અસ્થિમજ્જા રંગાઇ [illegible] દેખું. આ તો બધી—'ઓગણીસસેં ને એકતાલીસેં આવ્યો અપૂર્વ [illegible]'—[illegible]ની અપૂર્વ તૈયારીરૂપ છે, અને તેનું ફળપરિપાકરૂપ ફળ હવે પછી [illegible]

ॐ

વિભાગ બીજો

અધ્યાત્મ જીવનનો પહેલો તબક્કો

(ઈ. [illegible] થી [illegible] — [illegible]મા વર્ષથી [illegible]મા વર્ષ સુધી)

પૂર્વ ભાગ : પહેલો આંતરતબક્કો

(ઈ. [illegible])

અનુસંધિ દર્શન

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના મુખ્યપણે અધ્યાત્મચરિત્રનું દર્શન કરાવતા આ ' **અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર** 'નું આલેખન કરતાં પ્રારંભમાં **શ્રીમદ્**ના અધ્યાત્મ જીવનની પૂર્વભૂમિકા દર્શાવતા [illegible] પ્રકરણોનું આલેખન કર્યું. વિશ્વની વિરલ વિભૂતિ આ ભારતના જ્યોતિર્ધર રાજચંદ્ર વિશ્વમાં સૌમ્ય શાંત પ્રકાશ રેલાવી ગયા એ સામાન્યપણે ઉપોદ્ઘાત પ્રકરણમાં [illegible] ભારતના ગગનાંગણમાં ઉગેલી આ દિવ્ય જ્યોતિનો પ્રાદુર્ભાવ ક્યારે થયો, પૂર્વ [illegible] જન્મસંસ્કાર લઈને આ અવનિ પર અવતરેલો આ કુલયોગી કેવો આજન્મ- [illegible] એનો બાલ્યકાળ શી રીતે વ્યતીત થયો, એને બાલ્યવયમાં જાતિસ્મરણજ્ઞાન [illegible] એનું અભ્યાસ કેવી ત્વરિત ગતિએ કર્યો, એને બાલ્યવયમાં કેવું સાહિત્ય [illegible] એને બાલ્યવયના ધર્મસંસ્કાર કેવા થવા પામ્યા, એની સમુચ્ચયવયચર્યા [illegible] ખટ્ટરીભાઈ ને હેમરાજભાઈના અદ્ભુત પ્રસંગોમાં અતીંદ્રિય જ્ઞાનના [illegible] એ આશુપ્રજ્ઞે શ્રુતજ્ઞાનની કેવી ત્વરિત ઉપાસના કરી, એણે [illegible] કેવું તત્ત્વમંથન કર્યું,—એ આદિ પ્રકારોનું આપણે આ [illegible] અધ્યાત્મ જીવન બાહ્ય જીવનની સાથે ઓતપ્રોત–તાણાવાણાની [illegible] **શ્રીમદ્**નું અધ્યાત્મ જીવન સમજવા તેની પૂર્વભૂમિકા દર્શાવવા [illegible], અને તેની થોડી પશ્ચાત્ભૂમિકા (Back-gound) જાણવાનું [illegible] બીજા તેવા કેટલાક પ્રકરણોનું હવે પછી આલેખન કરશું [illegible] દર્શાવવારૂપ **અનુસંધિ દર્શન** કરાવી, **શ્રીમદ્**ના સમગ્ર [illegible] નિર્દેશ કરી ક્રમશઃ આગળ વધશું.

પ્રકરણ બારમું

'આવ્યો અપૂર્વ અનુસાર રે'

[illegible] —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

[illegible]

[illegible] મહાલય, બાગ, બગીચા, લાડીવાડીના કંઇક માન્યાં હતાં. મોટી [illegible] શું છે? તેની હતી તે કલ્પનાનું એકવાર એવું ફળ દીઠું કે પુનર્જન્મે [illegible] નથી, પુણ્યે નથી. સુખે રહેવું અને સંસાર ભોગવવો એ જ કૃતકૃત્યતા છે. [illegible] નહીં પડતાં ધર્મની વાસનાઓ કાઢી નાખી. કોઇ ધર્મ માટે [illegible] રહ્યુ નહીં. થોડો વખત ગયા પછી એમાંથી ઓર જ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] મંત હતા: ઉગ્રગ્રાહી–સારગ્રાહી–ગુણગ્રાહી દૃષ્ટિવાળા, શીઘ્રગામી [illegible] 'આશુપ્રજ્ઞ' હતા: અસાધારણ નિપુણ વિવેકસંપન્ન હતા. એમના સમકાલીન [illegible]—સાક્ષાત્ સરસ્વતી'ના લેખકે લખ્યુ છે તેમ 'નવું નવું શીખવાની, નવું [illegible] નવું નવું મનન કરવાની અને નવું નવું સુંદર ભાષણ બોલવાની એમની [illegible] દશ વરસની જ વયમા હદપાર થઈ ગઈ હતી.' એટલે લઘુવયથી જ [illegible] તે શીઘ્ર શીખી લેતા, એટલું જ નહિં પણ હંસક્ષીરન્યાયે દોષ [illegible] જેનું અનુકરણ કરતા તેનાથી પણ તે વિષયમાં શીઘ્ર આગળ વધી [illegible] શતાવધાન આદિ. નાનપણમા જ સ્મૃતિઅતિશય આદિ સંબંધમા [illegible] ધર્મ–વ્યવહાર–દેશદાઝ–સંસાર સુધારો—પરમાર્થ આદિ અંગે [illegible] સર્જન કર્યું, તે બધા આ તેમની નૈસર્ગિક ક્ષયોપશમશક્તિના [illegible] હતા પણ આ બધા ક્ષયોપશમના બાહ્ય ચમત્કારોથી [illegible] સંતુષ્ટ ન રહ્યો આત્માર્થલક્ષી એમના અંતરૂમાં એમ વેદાતું [illegible] ક્ષયોપશમો તો કંઈક રીઠા, આ બધું તો પૂર્વાનુપૂર્વ છે, પૂર્વ [illegible] છે. અનંતવાર શ્રુતપૂર્વ છે. અનંતવાર પરિચિતપૂર્વ છે, [illegible] તેમા અપૂર્વ કાંઈ નથી. અપૂર્વ કાંઈ જૂદું જ હોવું જોઈએ. [illegible] કર્યા કર્યું આમ 'અપૂર્વ' શોધમાં તેઓ હતા જ, [illegible]

પ્રકરણ તેરમું

'દર્શનપ્રભાવક' મોક્ષમાળાનું મંગલ સર્જન

દર્શન સુપ્રભાવી ગૂંથી જેણે રસાળા,
જિન વચમહિં વર્ષે સોળમે મોક્ષમાળા. (સ્વરચિત)

[illegible] કુમારનું પ્રથમ અમૃતફળ શ્રીમદ્‌ની અમૃત (Immortal, nectarlike [illegible] મોક્ષમાળા છે. [illegible] કાળમાં પ્રજ્ઞાનિધિ શ્રીમદે જે ષડ્દર્શનનું મધ્યસ્થ [illegible], જિનાગમોનું—વીતરાગશાસ્ત્રોનું ઊંડું ત્વરિત અવગાહ [illegible] આત્માનુભવનું અનુભવન કર્યું, પૂર્વના કોઈ અપૂર્વ આરાધન [illegible] કર્યું,—તેનો ફળપરિપાક શ્રીમદ્‌ના આ મહાન્ 'દર્શન પ્રભાવક' મોક્ષમાળા [illegible] પ્રાપ્ત થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનકળાની સોળે કળાએ પરિપૂર્ણ શ્રીમદ્ [illegible] અદ્ભુત ગૂંથણી અપૂર્વ પરિપૂર્ણ તત્ત્વકળાથી [illegible] આનંદ પામે એવી પરમ અમૃતમયી જ્ઞાન-ચંદ્રિકા [illegible] રંગથી અસ્થિમજ્જા રંગાયેલા શ્રીમદે જગતના [illegible] પ્રતિષ્ઠા કરી જિનદર્શનનો-વીતરાગદર્શનનો ડંકો વગા- [illegible] તેમ સર્વદર્શનની મધ્યસ્થ પરીક્ષાપૂર્વક વીતરાગ- [illegible] કરી જિનશાસનનો મહાપ્રભાવ વિસ્તાર્યો છે, અને [illegible] 'દર્શનપ્રભાવક' ગ્રન્થ ગણાયો છે, તેમ જિનદર્શનની મહા- [illegible] મોક્ષમાળા ગ્રન્થ મહાદર્શનપ્રભાવક ગ્રન્થ તરીકે [illegible] મહાપંડિતો કે મહાબહુશ્રુતો પણ [illegible] (Copy or Immitation) કરવાને પ્રાયે સમર્થ ન થાય, [illegible] દર્શનપ્રભાવક ગ્રન્થ જ્ઞાનાવતાર શ્રીમદે પરમ પ્રૌઢ [illegible] વર્ષે ત્રણ દિવસમાં જ ગૂંથ્યો છે એ મહાન [illegible]

[illegible] પામ્યા છે તેનો લાભ બીજા જીવોને પણ [illegible] પરમકરુણાશીલ જ્ઞાનીઓ પોતાને પ્રાપ્ત જ્ઞાનનો [illegible] અનુગ્રહ કરે છે. તે જ પ્રકારે શ્રીમદ્ જેવા [illegible] સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય સમ્યક્ [illegible] તેનો લાભ જગજ્જીવોને થાય એવી [illegible] ઉપયોગી—ઉપકારી [illegible]

[illegible]

[illegible] ગોહિલકુળના [illegible]

[illegible] મુનિરત્નમાલા [illegible]

[illegible]

[illegible] ગોહિલમાળા [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પ્રકરણ ચૌદમું

મંગલમયી મોક્ષમાળાની અદ્ભુત સંકલના

[illegible]

[illegible] સદૈવનન્દ, સહજાનન્દ, સદ્ગુરુનન્દ [illegible] જિનેશ્વરની ભક્તિ [illegible]

[illegible]

[illegible] સામાજિક વિચાર [illegible] વિચાર [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] પૂર્ણ આસ્તિક [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] દેહ, અનાથી મુનિ, ઉત્તમ ગૃહસ્થ, જિનેશ્વરની ભક્તિ, બાહુબલિ, [illegible] સંસારને ચાર ઉપમા. બાર ભાવના, કામદેવ, સત્ય, સત્સંગ, પરિગ્રહ [illegible] રાત્રીભોજન, સર્વ જીવની રક્ષા, પ્રત્યાખ્યાન, સુદર્શન, બ્રહ્મચર્ય, [illegible] અનુપમ ક્ષમા. રાગ, સામાન્ય મનોરથ, કપિલ મુનિ, તૃષ્ણા, પ્રમાદ, [illegible] આ માટે બોધ્યો?, અશુચિ કોને કહેવી?, સામાન્ય નિત્ય નિયમ, [illegible] ધર્મનું સ્વરૂપ છે. જિતેંદ્રિયતા, બ્રહ્મચર્યની નવવાડ, સનત્કુમાર, [illegible], —એ આદિ વિષયો **સત્શીલ** વિભાગમાં સમાય છે. આમ તત્ત્વ-[illegible] ત્રિવિભાગમાં વિભક્ત વિષયોની તત્ત્વકલામય સંકલના છે. અથવા [illegible] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રિવિભાગમા વિભકત વિષયોની સંકલના [illegible] શ્રીમદ્‌ના [illegible] ચરિત્રાલેખક **સદ્. શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરતચંદ મહેતાએ** [illegible] આ પ્રકારે વિશદ તારવણી કરી છે—

[illegible]

પ્રકરણ પંદરમું

મોક્ષમાળાની મહાદર્શનપ્રભાવનાનું દિગ્દર્શન

[illegible]

[illegible]

[illegible]મા પાઠમાં તો શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મહાન્ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીની જેવા [illegible]નિશ્ચયથી ગર્જ્યા છે ને ડિંડિમનાદથી ઉદ્‌ઘોષે છે કે—'જૈનના એકેકા [illegible] પર વિચાર કરતાં આયુષ્ય પૂર્ણ થાય, તો પણ પાર પમાય નહીં તેમ [illegible]ના સઘળા ધર્મમતોના વિચાર જિનપ્રણીત વચનામૃતસિંધુ આગળ એક [illegible] નથી. જૈનમત જેણે જાણ્યો, અને સેવ્યો તે કેવળ નિરાગી અને સર્વજ્ઞ [illegible] એના પ્રવર્તકો કેવા પવિત્ર પુરુષો હતા! એના સિદ્ધાંતો કેવા અખંડ [illegible] દયામય છે! એમાં દૂષણ તો કાંઈ છે જ નહિં! કેવળ નિર્દોષ તો માત્ર [illegible] છે! એવો એકે પારમાર્થિક વિષય નથી કે જે જૈનમાં નહીં હોય અને [illegible] નથી કે જે જૈનમાં નથી; એક વિષયને અનંત ભેદે પરિપૂર્ણ [illegible] જૈનદર્શન છે. પ્રયોજનભૂત તત્ત્વ એના જેવું ક્યાંય નથી. એક દેહમાં બે [illegible] આખી સૃષ્ટિમાં બે જૈન એટલે જૈનની તુલ્ય બીજું દર્શન નથી. [illegible] તો માત્ર તેની પરિપૂર્ણતા, નિરાગિતા, સત્યતા અને જગદ્- [illegible] શબ્દોમાં વીતરાગ દેવની અને વીતરાગ દર્શનની મહાપ્રતિષ્ઠા [illegible] શ્રીમદ્‌ની આ વીરગર્જના સમગ્ર જૈનસાહિત્યમાં અને ઇતિહાસમાં [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

'અનંત અનંત ભાવ ભેદથી ભરેલી ભલી,
અનંત અનંત નય નિક્ષેપે વ્યાખ્યાની છે;
સકળ જગત હિત કારિણી હારિણી મોહ,
તારિણી ભવાબ્ધિ મોક્ષ ચારિણી પ્રમાણી છે;
ઉપમા આપ્યાની જેને તમા રાખવી તે વ્યર્થ,
આપવાથી નિજ મતિ મપાઇ મેં માની છે,
અહો ! **રાજચંદ્ર**! બાલ ખ્યાલ નથી પામતા એ,
જિનેશ્વર તણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે.

પ્રકરણ સોળમું

દર્શનપ્રભાવક ભાવનાબોધનું સર્જન

'ઓગણીસસેંને બેતાલીસે અદ્ભુત વૈરાગ્ય ધાર રે'

આ દર્શનપ્રભાવક મોક્ષમાળાનું સર્જન **શ્રીમદે** ૧૬ વર્ષ ને ૫ માસની વયે કર્યું ત્યારે તેમના અંતરૂમા ઉગ્ર ઉત્કટ વૈરાગ્ય વર્ત્તતો હતો. તે મોક્ષમાળાના કેટલાક વૈરાગ્યવિષયક શિક્ષાપાઠો પરથી સહજ સમજાય છે. કર્ત્તાની કૃતિમા કર્ત્તાના માનસનું તાદૃશ્ય પ્રતિબિંબ પડે છે અને તેના આત્માનું અંતર્ગત વ્યક્તિત્વ (Presonality) ઉપસી આવે છે, અને તે વિચક્ષણ વિવેકી જનને સ્વયં બુદ્ધિગોચર થાય છે. તેમ તેમની આ મહાન્ કૃતિમા **શ્રીમદ્**ના પરમ વૈરાગ્યમય, કરુણામય, ભક્તિમય, શીલમય, જ્ઞાનમય દિવ્ય આત્માનુ તથાદર્શન સુજ્ઞ વિવેકી સજ્જનોને થાય છે. **શ્રીમદે** જ સતસમાગમપ્રસંગમાં એક વખત શ્રીમુખે પ્રકાશ્યુ હતું કે—'મોક્ષમાળા રચી તે વખતે અમારો વૈરાગ્ય યોગવાસિષ્ઠના વૈરાગ્ય પ્રકરણમા **શ્રી રામચંદ્રજી**નો વૈરાગ્ય વર્ણવેલો છે તેવો હતો અને તમામ **જૈન** આગમો સવા વર્ષની અંદર અમે અવલોકન કર્યાં હતાં. તે વખતે અદ્ભુત વૈરાગ્ય વર્ત્તતો હતો, તે એટલા સુધી કે અમે ખાધું છે કે નહીં તેની અમને સ્મૃતિ રહેતી નહી.' આમ પુરાણપ્રસિદ્ધ ભૂતકાલીન **રામચંદ્ર**નો આ વર્ત્તમાનકાલીન **રાજચંદ્રે** કેવો સત્યંકાર કરાવ્યો છે તે સ્વયં સુપ્રતીત થાય છે, અને ગુણસામ્યથી રામાયણ જેવા આ 'રાજાયણ'મા તેનું સહજ સ્મરણ થાય છે

મોક્ષમાળામાં શ્રીમદે વૈરાગ્યરસની કેવી હેલી વર્ષાવી છે તેના ઉદાહરણો—'સંસારમાં અશરણતા અને અનંત અનાથતા છવાઇ રહી છે, તેનો ત્યાગ ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને પરમ શીલને સેવવાથી જ થાય છે, એ જ મુક્તિનાં કારણરૂપ છે'—એમ અનાથી મુનિના વીતક ચરિત્રથી બોધી, 'ચારે ગતિ'ના દુઃખનો તાદૃશ્ય ચિતાર ર

કરવાપૂર્વક, મહાસમુદ્ર અગ્નિ અંધકાર ને શકટચક્ર એમ 'સંસારને ચાર ઉપમા'નું વૈરાગ્યપ્રેરક સુંદર તાદૃશ્ય શબ્દચિત્ર આલેખી, વૈરાગ્યની 'બાર ભાવના'નું સંક્ષેપ સ્વરૂપ વૈરાગ્યવાહી શૈલીમાં દર્શાવ્યું છે. તેમા—અનિત્ય ભાવના પર 'ભીખારીનો ખેદ' દૃષ્ટાન્ત-રૂપે યોજી તાત્પર્યબોધ આપ્યો છે—'અહો ભવ્યો! ભીખારીનાં સ્વપ્ન જેવા સંસારના સુખ અનિત્ય છે સ્વપ્નમા જેમ તે ભીખારીએ સુખસમુદાય દીઠો અને આનંદ માન્યો તેમ પામર પ્રાણીઓ સંસારસ્વપ્નના સુખસમુદાયમા આનંદ માને છે. જેમ તે સુખ-સમુદાય જાગૃતિમા મિથ્યા જણાયા તેમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા સંસારના સુખ તેવા જણાય છે સ્વપ્નના ભોગ ન ભોગવ્યા છતાં જેમ ભીખારીને ખેદની પ્રાપ્તિ થઇ, તેમ મોહાંધ પ્રાણીઓ સંસારના સુખ માની બેસે છે, અને ભોગવ્યા સમ ગણે છે પરંતુ પરિણામે ખેદ, દુર્ગતિ અને પશ્ચાત્તાપ લે છે, તે ચપળ અને વિનાશી છતાં સ્વપ્નના ખેદ જેવું તેનુ પરિણામ રહ્યુ છે. એ ઉપરથી બુદ્ધિમાન પુરુષો આત્મહિતને શોધે છે સંસારની અનિત્યતા પર એક કાવ્ય છે કે—'વિદ્યુત લક્ષ્મી પ્રભુતા પતંગ, આયુષ્ય તે તો જળના તરંગ; પુરંદરી ચાપ અનંગ રંગ, શું રાચિયે ત્યા ક્ષણનો પ્રસંગ?' અને અશુચિ ભાવના પર 'સનત્‌કુમાર' ચક્રવર્ત્તીનુ વૈરાગ્યમય ચરિત્ર યોજી છેવટે ઉપદેશ કર્યો છે —'રક્તપિત્ત જેવા સદૈવ લોહી પરૂથી ગદ્‌ગદતા, મહારોગની ઉત્પત્તિ જે કાયામા છે, પળમા વણસી જવાનો જેનો સ્વભાવ છે, જે પ્રત્યેક રોમે પોણા બબ્બે રોગવાળી હોઇ રોગનો ભંડાર છે, અન્ન વગેરેની ન્યૂનાધિકતાથી જે પ્રત્યેક કાયામાં દેખાવ દે છે, મળમૂત્ર, નર્ક, હાડ, માસ, પરૂ અને શ્લેષ્મથી જેનું બંધારણ ટક્યુ છે, ત્વચાથી માત્ર જેની મનોહરતા છે તે કાયાનો મોહ ખરે વિભ્રમ જ છે. સનત્‌કુમારે જેનુ લેશમાત્ર માન કર્યું તે પણ જેથી સંખાયુ નહીં તે કાયામા અહો પામર! તું શું મોહે છે? એ મોહ મંગળદાયક નથી' ઇત્યાદિ.

આ ઉપરાત 'જ્ઞાનીઓએ વૈરાગ્ય શા માટે બોધ્યો?' એ **મોક્ષમાળા**ના પાઠમા તો વૈરાગ્યનું પ્રયોજન પ્રકાશતાં વૈરાગ્યમૂર્ત્તિ **શ્રીમદ્‌** વદે છે કે—'જ્ઞાનીઓએ એને અનંત ખેદમય, અનંત દુઃખમય, અવ્યવસ્થિત, ચળવિચળ અને અનિત્ય કહ્યો છે. આ વિશેષણો લગાડવા પહેલા એમણે સંસાર સંબંધી સંપૂર્ણ વિચાર કરેલો જણાય છે. અનંત ભવનું પર્યટન, અનંતકાળનુ અજ્ઞાન, અનંત જીવનનો વ્યાઘાત, અનંત મરણ, અનંત શોક એ વડે કરીને સંસારચક્રમા આત્મા ભમ્યા કરે છે. સંસારની દેખાતી ઇન્દ્રવારણા જેવી સુંદર મોહિનીએ આત્માને તટસ્થ લીન કરી નાખ્યો છે. ×× જ્ઞાનીઓ એ સંસારને ક્ષણભર પણ સુખરૂપ કહેતા નથી એ સંસારની તલ જેટલી જગ્યા પણ ઝેર વિના રહી નથી એક ભુંડથી કરીને એક ચક્રવર્ત્તી સુધી ભાવે કરીને સરખાપણું રહ્યુ છે, એટલે ચક્રવર્ત્તીની સંસાર સંબંધમા જેટલી મોહિની છે, તેટલી જ બલકે તેથી વિશેષ ભુંડને છે.' ઇત્યાદિ પ્રકારે ભુંડ અને ચક્રવર્ત્તીની સાંગોપાંગ તુલના કરી દેખાડી બોધ્યુ છે કે—'એ સુખ નથી, છતા સુખ ગણો તો જે સુખ ભયવાળા અને ક્ષણિક છે તે દુઃખ જ છે. અનંત તાપ, અનંત શોક, અનંત દુઃખ જોઈને જ્ઞાનીઓએ

એ સંસારને પુંઠ દીધી છે; તે સત્ય છે. એ ભણી પાછું વાળી જોવા જેવું નથી. ત્યાં દુ:ખ દુ:ખ ને દુ:ખ જ છે. દુ:ખનો એ સમુદ્ર છે વૈરાગ્ય એ જ અનંત સુખમાં લઈ જનાર ઉત્કૃષ્ટ ભોમીઓ છે' અને 'વૈરાગ્ય એ ધર્મનુ સ્વરૂપ છે' એ પાઠમાં તો **શ્રીમદે** પોતાનું વૈરાગ્યમય હૃદય જ ઠાલવી દીધું છે— 'એક વસ્ત્ર લોહીની મલિનતાથી રંગાયુ તેને જો લોહીથી ધોઈએ તો તે ઉજળું થઇ શકે નહીં; પણ વધારે રંગાય છે. જો પાણીથી એ વસ્ત્રને ધોઇએ તો તે મલિનતા જવાનો સંભવ છે આ દૃષ્ટાંત પરથી આત્મા પર વિચાર લઈએ. અનાદિ કાળથી આત્મા સંસારરૂપી લોહીથી મલિન થયો છે. મલિનતા પ્રદેશે પ્રદેશે વ્યાપી રહી છે। એ મલિનતા આપણે વિષય શૃંગારથી ટાળવી ધારીએ તો ટળી શકે નહીં. લોહીથી જેમ લોહી ધોવાતું નથી, તેમ શૃંગારથી કરીને વિષયજન્ય આત્મમલિનતા ટળનાર નથી એ જાણે નિશ્ચયરૂપ છે. × × તત્ત્વજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ આત્મા સસારમા વિષયાદિક મલિનતાથી પર્યટન કરે છે. તે મલિનતાનો ક્ષય વિશુદ્ધ ભાવજળથી હોવો જોઇએ અર્હંતના તત્ત્વરૂપ સાબુ અને વૈરાગ્યરૂપી જળ વડે, ઉત્તમ આચારરૂપ પથ્થર પર, આત્મવસ્ત્રને ધોનાર નિર્ગ્રંથ ગુરુ છે. આમાં જો વૈરાગ્યજળ ન હોય તો બીજાં બધાં સાહિત્યો કઇ કરી શકતાં નથી; માટે વૈરાગ્યને ધર્મનુ સ્વરૂપ કહી શકાય. અર્હંતપ્રણીત તત્ત્વ વૈરાગ્ય જ બોધે છે, તો તે જ ધર્મનું સ્વરૂપ એમ ગણવું.' આમ મોક્ષમાળામાં સ્થળે સ્થળે **શ્રીમદ્**ના વૈરાગ્યમય હૃદયમાંથી અપૂર્વ વૈરાગ્યરસ ટપકી રહ્યો છે, તે આ કેટલાક અવતરણો પરથી સ્વયં સૂચિત થાય છે.

મોક્ષમાળાની રચના પૂર્વે પણ **શ્રીમદ્**માં વૈરાગ્ય તો હતો જ અને તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામ્યો જતો હતો. **શ્રીમદ્**ને ૭ વર્ષની વયે જાતિસ્મરણજ્ઞાન ઉપજવાનો પ્રસંગ બન્યો હતો તે આપણે જોયુ હતું. જેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉપજે છે તેને સામાન્યપણે પુનર્જન્મનો ને આત્માના નિત્યપણાનો નિશ્ચય સહેજે થઈ જાય છે, અને દેહાશ્રિત અહંત્વ-મમત્વબુદ્ધિ સહેજે છૂટી જાય છે, એટલે ભિન્ન ભિન્ન અનિયત દેહોમા નિયત વર્તતા શાશ્વત આત્મદ્રવ્ય પ્રત્યે તેનુ લક્ષ કેન્દ્રિત થાય છે અને તે તે દેહપર્યાય અને તદાશ્રિત ભાવો પ્રત્યેનો તેનો રાગ સ્વાભાવિક રીતે મંદ-મંદતર-મંદતમ બનતો જાય છે, ઉત્તરોત્તર સહજ સ્વાભાવિક વૈરાગ્ય વધતો જાય છે. એટલે પૂર્વના મહા સંસ્કારી, આજન્મ વિરક્ત, આજન્મ ત્યાગી, આજન્મ આર્ષ દૃષ્ટા કવિ,—**શ્રીમદ્** જેવા આજન્મ જ્ઞાની સંયતિ સંતનો વૈરાગ્ય ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિંગત થતો ગયો હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. સામાન્ય પ્રાકૃત જનનું મન ભલે રાગભરમા રચ્યુપચ્યુ રહેતું હો, પણ આજન્મ વિરક્ત જ્ઞાનીને તો ત્રણે કાળ ખરેખરો અંતરંગ વૈરાગ્ય વર્તે છે, એવા સાગરવરગંભીર જ્ઞાનીના ચિત્ત-સમુદ્રનો કોઈ તાગ પામી શકતું નથી, અને તેવા પ્રકારે **શ્રી યશોવિજયજી**એ પરમભાવગ્રી સંગીત કર્યું છે—'રાગ ભરે જન મન રહો, પણ તિહું કાળ વૈરાગ્ય, ચિત્ત તુમારા રે સમુદ્રનો, પ્રભુ કોઇ ન પામે હો તાગ.' આવા આજન્મ વૈરાગી **શ્રીમદ્**ની બાલવયની-સોળમા વર્ષ પહેલાની કૃતિઓમા પણ એમનો આ સહજ વૈરાગ્ય વારંવાર ડોકીઉં કરી જાય છે જેમ કે—સોળમા વર્ષ પહેલાં

લખાયેલી **પુષ્પમાળામા** કેટલાક સૂક્ત સૂત્રોમાં વૈરાગ્યના ઝબકારા દેખાય છે—'જો તું ત્યાગી હોય તો ત્વચા વગરની વનિતાનું સ્વરૂપ વિચારી સંસાર ભણી દૃષ્ટિ કરજે. રાજા હો કે રંક હો—ગમે તે હો, પરંતુ આ વિચાર વિચારી સદાચાર ભણી આવજો કે માત્ર આ કાયાના પુદ્ગળ થોડા વખતને માટે સાડાત્રણ હાથ ભૂમિ માગનાર છે, × × કાયા મળમૂત્રનુ અસ્તિત્વ છે તે માટે હું આ શુ અયોગ્ય પ્રયોજન કરી આનંદ માનું છું? એમ આજે વિચારજે. × × વાસ્તવિક સુખ માત્ર વિરાગમાં છે માટે જંજાળ-મોહિનીથી આજે અભ્યંતર મોહિની વધારીશ નહીં.' ઇત્યાદિ. તેમજ–'જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને'—એ પરમ ભાવવાહી કાવ્યમા તેમજ દ્વાદશ અનુપ્રેક્ષા-અનુવાદ આદિ કૃતિઓમા આ બાલ મહાત્માનો અલૌકિક વૈરાગ્ય અક્ષરે અક્ષરે ક્ષરે છે. એમનુ વૈરાગ્યવાસિત ચિત્ત એટલું બધું વૈરાગ્યમા વિલસી રહ્યુ હતું એટલો બધો 'વૈરાગ્ય વિલાસ' કરી રહ્યુ હતું, કે તેના સહજ આવિષ્કાર માટે 'સાક્ષાત્ સરસ્વતીમાં જણાવ્યું છે તેમ તેમણે 'વૈરાગ્ય વિલાસ' નામનું ચોપાનિયુ પણ કાઢયુ હતું. આ એમની વૈરાગ્યપરિણતિ કેવી ઉત્કટ હશે તેની સાક્ષી પૂરે છે.

અને મોક્ષમાળાના રચનાકાળે તો આ વૈરાગ્ય ઉત્તરોત્તર ઓર વેગ પકડતો ગયો હતો, તે એટલે સુધી કે ૧૯૪૨મા ભાવનાબોધના સર્જનકાળે તો તે વૈરાગ્ય **શ્રીમદ્‌ને** પોતાને પણ આશ્ચર્યકારક લાગે એવો **'અદ્ભુત'** બની ગયો હતો,—**'ઓગણીસસેંને બેતાલીસે અદ્ભુત વૈરાગ્ય ધાર રે.'** કારણ કે આપણે પૂર્વે જોયુ તેમ તે વખતે તેમની વ્યાવહારિક સ્થિતિ સાંકડી હતી અને મોક્ષમાળાના પ્રકાશનમા આર્થિક મુંઝવણ પડી હતી, છતા તે સંજોગોમા નહિં મુંઝાતા શૌર્યભાવથી તેમનુ આત્મવીર્ય ઓર ખીલી નિકળ્યુ હતું અને પ્રાપ્ત સંજોગોમા સમભાવ ભાવતું તેમનું સમભાવભાવી ચિત્ત વૈરાગ્યરસમા ઝીલી રહ્યુ હતું આમ આ સાંકડે **શ્રીમદ્‌ના** વૈરાગ્યને ઓર 'પુષ્ટ કર્યો હતો'—ઓર બળવાન્ બનાવ્યો હતો. એમના એક ચરિત્રાલેખક સદ્. **શ્રી મનસુખભાઈએ** કહ્યુ છે તેમ—આ 'વૈરાગ્ય એટલે સુખ-દુઃખમા, વિષમ સ્થિતિમાં પણ સમભાવ, ઉદાસીનતા, સારી સ્થિતિમા છાકી ન જવું, મન-વદનની પ્રસન્નતાપૂર્વક ઉદાસીનભાવે, સમભાવે, વિવેકપૂર્વક જે સ્થિતિ સાંપડે તે વેઠી લેવી, નિર્વાહી લેવી, સત્‌પુરુષાર્થ સેવ્યા કરવો એ સાચો વૈરાગ્ય આવો વૈરાગ્ય જાગ્યો' સદાચાર ગ્રંથમાં શંકરાચાર્યે કહ્યુ છે તેમ—**'रागद्वेषं विना प्राप्तं भुञ्जाम्यत्र शुभाशुभम्'**—રાગદ્વેષ વિના હુ અત્ર પ્રાપ્ત શુભાશુભ ભોગવું છું,—આ વૈરાગ્ય આમ વિશાળ અર્થમા તે વૈરાગ્ય વધ્યો જતો હતો, તેમા મોક્ષમાળાના પ્રકાશનમા થયેલા વિલંબને કારણે અગાઉથી નોંધાયેલા ગ્રાહકોના કચવાટના પ્રસંગે ઓર વૃદ્ધિ કરી, અને તે કચવાટ દૂર કરવા **શ્રીમદે** સં. ૧૯૪૨મા અપૂર્વ વૈરાગ્યમુખ **ભાવનાબોધ** ગ્રંથનુ સર્જન કરી ગ્રાહકોને જ ઉપહારરૂપ ભેટણું કર્યું એટલું જ નહિં, પણ આ નિમિત્તે પોતાના અંતરમા ઊભરાતા-છલકાતા વૈરાગ્યસિંધુને આ ગ્રંથમા ઠાલવી દઈ તેમણે વૈરાગ્યના આવા અનન્ય અનુપમ અમૃત-અમર ગ્રંથનું જગત્‌ને ઉપહારરૂપ **'પ્રાભૃત'** ધર્યું. પરમ વૈરાગ્ય

રસથી અક્ષરે અક્ષરે 'પ્ર'–પ્રકૃષ્ટપણે 'આભૃત'–પરિપૂર્ણ ઠાસોઠાંસ સંભૃત હોવાથી આ અદ્ભુત વૈરાગ્યગ્રંથને **'વૈરાગ્ય પ્રાભૃત'** નામ આપીએ તો તેમાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ જેવું નથી. અને આ ગ્રંથનું સર્જન જ્યારે થયુ તે વખતે **શ્રીમદ્**નુ હૃદય કેવું 'વૈરાગ્ય પ્રાભૃત' હતું જ—કેવું પરમ અદ્ભુત વૈરાગ્યરસથી 'પ્ર'—પ્રકૃષ્ટપણે 'આભૃત'–પરિપૂર્ણ સંભૃત હતું જ,—તે તો 'ધન્ય રે દિવસ આ અહો !'–એ પોતાની જીવનધન્યતા ગાનારા ને પોતાના જીવનના તબક્કારૂપ (milestones) મુખ્ય ધન્ય પ્રસંગો અમર કરનારા દિવ્ય કાવ્યની તેમની આ સ્વયંભૂ પંક્તિ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે—'ઓગણીસસેં ને બેતાલીસે, અદ્ભુત વૈરાગ્ય ધાર રે.' જેમા વૈરાગ્યની પરાકાષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે એવા આ ભાવનાબોધ ગ્રંથમા આ પરમ ભાવિતાત્મા **રાજચંદ્રે** જે વરાગ્ય-–સિંધુ સમુલ્લસાવ્યો છે, તેનું સવિસ્તર આલેખન કરવાનો અત્ર અવકાશ વા સ્થળ નથી, તથાપિ તે પ્રત્યે બે–ચાર ઊડતા દૃષ્ટિપાત અત્ર કરશું

વૈરાગ્યનો પુષ્કરાવર્ત્ત મેઘ વર્ષાવતા આ વૈરાગ્યમુખ **દર્શનપ્રભાવક ભાવનાબોધ** અને **મોક્ષમાળા** ગ્રંથના સંયુક્ત ઉપોદ્ઘાતમા માર્દવમૂર્ત્તિ આર્જવમૂર્ત્તિ **શ્રીમદ્** અત્યંત વિનમ્રભાવે આત્મલઘુતા નિવેદન કરે છે—'ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને પરમ સુશીલનો ઉપદેશ કરનારા પુરુષો કંઇ ઓછા થયા નથી; તેમ આ ગ્રંથ કંઈ તેથી ઉત્તમ વા સમાનતારૂપ નથી; પણ વિનયરૂપે તે ઉપદેશકોના ધુરંધર પ્રવચનો આગળ કનિષ્ઠ છે. આ પ્રમાણભૂત છે કે પ્રધાન પુરુષની સમીપ અનુચરનુ અવશ્ય છે, તેમ તેવા ધુરંધર ગ્રંથનુ ઉપદેશબીજ રોપાવા, અંતકરણ કોમલ કરવા આવા ગ્રંથનું પ્રયોજન છે. તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ સુશીલની પ્રાપ્તિ માટે અને પરિણામે અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે જે જે સાધ્યસાધનો શ્રમણ ભગવંત જ્ઞાતપુત્રે પ્રકાશ્યા છે, તેનો સ્વલ્પતાથી કિંચિત્ તત્ત્વસંચય કરી, તેમા મહાપુરુષોના નાનાં ચરિત્રો એકત્ર કરી, આ ભાવનાબોધ તથા મોક્ષમાળાને વિભૂષિત કરી છે, તે **विदग्धमुखमंडनं भवतु**' આમ અત્યંત વિનમ્ર ભાવે ઋજુભાવે આત્મલઘુતા નિવેદન કરી, વૈરાગ્યતરંગિણીમાં ઝીલતા **શ્રીમદ્** અત્રે ભાવનાબોધના પ્રારંભમા જ પ્રકાશે છે—'ગમે તેવા તુચ્છ વિષયમા પ્રવેશ છતા ઉજ્જવલ આત્માઓનો સ્વતઃવેગ વૈરાગ્યમાં ઝંપલાવું એ છે, બાહ્ય દૃષ્ટિથી જ્યાં સુધી ઉજ્જવલ આત્માઓ સંસારના માયિક પ્રપંચમાં દર્શન દે છે, ત્યા સુધી તે કથનની સિદ્ધતા કવચિત્ દુર્લભ છે, તો પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરતા એ કથનનુ પ્રમાણ કેવલ સુલભ છે, એ એ નિઃસંશય છે.' એમ વિષયનો ભવ્ય પ્રારંભ કરી **ભર્તૃહરિનુ 'भोगे रोगभयं'** ભોગમાં રોગનો ભય છે ઇ. સુપ્રસિદ્ધ સુભાષિક ટાંકી **वैराग्यमेवाभयं** વૈરાગ્ય અભય છે એમ કહી વિવેચન કર્યું છે કે—'યોગીંદ્ર ભર્તૃહરિ એક જ એમ કહી ગયા છે તેમ નથી એ તત્ત્વવેત્તાઓએ સંસારસુખની હરેક સામગ્રીને શોકરૂપ ગણાવી છે, એ એમના અગાધ વિવેકનું પરિણામ છે. વ્યાસ, વાલ્મિક, શંકર, ગૌતમ, પાતંજલી, કપિલ અને યુવરાજ શુદ્ધોદને પોતાના પ્રવચનમાં માર્મિક રીતે અને સામાન્ય રીતે જે ઉપદેશ્યુ છે ××× તેનુ રહસ્ય નીચેના શબ્દોમા કંઈક આવી જાય છે અહો લોકો ! સંસારરૂપી સમુદ્ર અનંત અને અપાર છે એનો પાર પામવા પુરુષાર્થનો ઉપયોગ કરો ! ઉપયોગ કરો !–એમ

ઉપદેશવામાં એમનો હેતુ પ્રત્યેક પ્રાણીઓને શોકથી મુક્ત કરવાનો હતો. એ સઘળા જ્ઞાનીઓ કરતાં પરમ માન્ય રાખવા યોગ્ય **સર્વજ્ઞ મહાવીર**ના વચન સર્વ સ્થળે એ જ છે કે સંસાર એકાંત અને અનંત શોકરૂપ તેમજ દુઃખપ્રદ છે. અહો! ભવ્ય લોકો! એમાં મધુરી મોહિની ન આણતાં એથી નિવૃત્ત થાઓ! નિવૃત્ત થાઓ!!–**મહાવીર**નો એક સમય માત્ર પણ સંસારનો ઉપદેશ નથી. એનાં સઘળાં પ્રવચનોમાં એણે એ જ પ્રદર્શિત કર્યું છે; તેમ તેવું સ્વાચરણથી સિદ્ધ પણ કરી આપ્યુ છે. કંચનવર્ણી કાયા, યશોમતિ જેવી રાણી, અઢળક સામ્રાજ્યલક્ષ્મી, અને મહા પ્રતાપી સ્વજન પરિવારનો સમૂહ છતા તેની મોહિનીને ઉતારી દઈ જ્ઞાનદર્શનયોગપરાયણ થઈ એણે જે અદ્ભુતતા દર્શાવી છે તે અનુપમ છે. × × × સંસારને શોકાબ્ધિ કહેવામાં તત્ત્વજ્ઞાનીઓની ભ્રમણા નથી, પરંતુ એ સઘળા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કંઈ તત્ત્વજ્ઞાનચંદ્રની સોળે કલાઓથી પૂર્ણ હોતા નથી: આ જ કારણથી **સર્વજ્ઞ મહાવીર**નાં વચન તત્ત્વજ્ઞાનને માટે જે પ્રમાણ આપે છે તે મહદ્ભુત, સર્વમાન્ય અને કેવલ મંગલમય છે. **મહાવીર**ની તુલ્ય **ઋષભદેવ** જેવા જે જે સર્વજ્ઞ તીર્થંકરો થયા છે તેમણે નિસ્પૃહિતાથી ઉપદેશ આપીને જગદ્હિતૈષિણી પદવી પ્રાપ્ત કરી છે × × એ સઘળા સ્થૂલ ઉદ્દેશે તો સમતુલ્ય દશ્ય થાય તેવું છે; પરંતુ સૂક્ષ્મ ઉદ્દેશે ઉપદેશક તરીકે શ્રમણ ભગવંત તે સિદ્ધાર્થ રાજાનો પુત્ર પ્રથમ પદવીનો ધણી થઈ પડે છે નિવૃત્તિને માટે જે જે વિષયો પૂર્વે જણાવ્યા છે તે તે વિષયોનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજીને સર્વાંશે મંગલમયરૂપે બોધવામા એ રાજપુત્ર વધી ગયો છે એ માટે એને અનંત ધન્યવાદો છાજે છે!' એમ વીતરાગતાબોધક આ વીતરાગદર્શનપ્રભાવક ગ્રંથની સામાન્ય પ્રસ્તાવનાના અંતે વૈરાગ્યમૂર્ત્તિ **શ્રીમદ્** વૈરાગ્યપૂર્ણ ઉદ્બોધન કરે છે—'આ પણ વિના વિવાદે માન્ય રાખવું જોઈએ કે તે અનંત શોક અને અનંત દુઃખની નિવૃત્તિ એના એ જ સાંસારિક વિષયથી નથી. રુધિરથી રુધિરનો ડાઘ જતો નથી, પણ જલથી તેનો અભાવ છે, તેમ શૃંગારથી વા શૃંગારમિશ્રિત ધર્મથી સંસારની નિવૃત્તિ નથી; એ જ માટે વૈરાગ્યજલનું આવશ્યકપણું નિઃસંશય ઠરે છે અને એ જ માટે વીતરાગનાં વચનમા અનુરક્ત થવું ઉચિત છે, નિદાન એથી વિષયરૂપ વિષનો જન્મ નથી. પરિણામે એ જ મુક્તિનું કારણ છે. એ વીતરાગ સર્વજ્ઞનાં વચનને વિવેક બુદ્ધિથી શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન કરી, હે માનવી! આત્માને ઉજ્જવલ કર!' ઇત્યાદિ.

આમ પ્રસ્તાવનાપૂર્વક અનિત્યાદિ બાર વૈરાગ્યમય ભાવનાઓનું સ્વરૂપ પરમ રોચક હૃદયંગમ શૈલીમા આલેખાયેલા વૈરાગ્યમય ચરિત્રોથી સમર્થિત કરી, પ્રત્યેક ભાવનાના અંતે સારબોધરૂપ–તાત્પર્યરૂપ પ્રમાણશિક્ષા આપી છે. જેમ કે—(૧) એકત્વ ભાવના બોધતું નમિ રાજર્ષિનુ અદ્ભુત ચરિત્ર પરમ સુંદર ભાવવાહી શબ્દોમાં તાદૃશ્યપણે વર્ણવી દેખાડી તે પરથી ફલિત થતો પ્રમાણશિક્ષારૂપ બોધ આપ્યો છે કે— '× × ત્યા તો નમિરાજને રોમેરોમ એકત્વ સિદ્ધ થયુ—વ્યાપી ગયુ અને મમત્વ ટળી ગયુ ખરે! ઝાઝાં મળ્યે ઝાઝી ઉપાધિ જણાય છે. જો હવે આ એક

કંકણથી લેશમાત્ર ખળભળાટ થતો નથી. કંકણના સમૂહ વડે કરીને માથું ફેરવી નાખે એવો ખળભળાટ થતો હતો. અહો ચેતન! તું માન કે એકત્વમાં જ તારી સિદ્ધિ છે. વધારે મળવાથી વધારે ઉપાધિ છે સંસારમાં અનંત આત્માના સંબંધમાં તારે ઉપાધિ ભોગવવાનું શું અવશ્ય છે? તેનો ત્યાગ કર અને એકત્વમાં પ્રવેશ કર. જો આ એક કંકણ હવે ખળભળાટ વિના કેવી ઉત્તમ શાંતિમાં રમે છે? અનેક હતાં ત્યારે તે કેવી અશાંતિ ભોગવતું હતું? તેવી જ રીતે તું પણ કંકણરૂપ છે. તે કંકણની પેઠે તું જ્યાં સુધી સ્નેહ કુટુંબીરૂપી કંકણસમુદાયમા પડયો રહીશ ત્યાં સુધી ભવરૂપી ખળભળાટ સેવન કરવા પડશે. અને જો આ કંકણની વર્ત્તમાન સ્થિતિની પેઠે એકત્વને આરાધીશ તો સિદ્ધગતિરૂપી મહા પવિત્ર શાંતિ પામીશ.' (૨) અન્યત્વ ભાવના દૃઢ કરતું ભરત ચક્રવર્ત્તીનું ચરિત્ર રજૂ કરતાં, મહાકવિઓના મસ્તક ડોલાવે એવું ભરતેશવૈભવનું તાદૃશ્ય સ્વાભાવોક્તિમય શબ્દચિત્ર આલેખી, આરીસા ભુવનમાં ભરત મહારાજને એક આંગળીમાંથી વીંટી સરી પડતા અડવી જણાઇ તે પરથી જે પરમ અદ્‌ભુત વૈરાગ્યની સ્ફુરણા થઈ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ, તેનું પરમ અદ્‌ભુત વૈરાગ્યમય આલેખન કરી અન્યત્વભાવના દૃઢીભૂત કરાવી છે કે–'ના મારાં તન રૂપ કાંતિ યુવતી ના પુત્ર કે ભ્રાત ના, ના મારાં ભૃત સ્નેહિયો સ્વજન કે ના ગોત્ર કે જ્ઞાત ના; ના મારાં ધન ધામ યૌવન ધરા, એ મોહ અજ્ઞાત્વના, રે! રે! જીવ વિચાર એમ જ સદા અન્યત્વદા ભાવના.' (૩) સંસાર ભાવનાને પરિપુષ્ટ કરી નિવૃત્તિબોધ બોધતું મૃગાપુત્રનું પરમ વૈરાગ્યપ્રેરક ચરિત્ર પરમ વૈરાગ્યવાહી ભાષામા વર્ણવી દેખાડી ચતુર્ગતિમય સંસારનો તાદૃશ્ય ચિતાર રજૂ કરી, પ્રમાણશિક્ષારૂપ સારબોધ આપ્યો છે કે–'સંસારાટવીમા પરિભ્રમણ કરતા અનંત દુ.ખ છે એ વિવેક–સિદ્ધ છે. અને એમાં પણ મેષાનુમેષ જેમા સુખ નથી એવી નરકાધોગતિનાં અનંત દુઃખ સુવજ્ઞાની યોગીંદ્ર મૃગાપુત્રે જનકજનેતા પ્રતિ વર્ણવ્યા છે, તે કેવલ સંસારથી મુક્ત થવાનો વિરાગી ઉપદેશ પ્રદર્શિત કરે છે. આત્મચારિત્ર અવધારણ કરતા તપપરિષહાદિકના બહિર્દુઃખને દુઃખ માન્યુ છે, અને મહાધોગતિના પરિભ્રમણરૂપ અનંત દુ.ખને બહિર્ભાવ મોહિનીથી સુખ માન્યુ છે. એ જો કેવી ભ્રમવિચિત્રતા છે? આત્મચારિત્રનું દુઃખ, તે દુઃખ નહીં પણ પરમ સુખ છે, અને પરિણામે અનંત સુખતરંગપ્રાપ્તિનું કારણ છે, તેમજ ભોગવિલાસાદિકનુ સુખ તે ક્ષણિક અને બહિર્દૃશ્ય સુખ તે કેવલ દુ ખ જ છે પરિણામે અનંત દુ.ખનું કારણ છે, એમ સપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા મહાજ્ઞાની મૃગાપુત્રનો વૈરાગ્ય અહીં દર્શાવ્યો છે' અને તે જ સ્થળે આ જ ભાવનુ સંવર્ધન કરતું–નિવૃત્તિબોધ બોધનું આત્મજાગ્રતિ પ્રેરે એવું પરમ સુંદર ભાવવાહી અપૂર્વ કાવ્ય પ્રકાશ્યુ છે કે–'અનંત સૌખ્ય નામ દુઃખ ત્યા રહી ન મિત્રતા! અનંત દુઃખ નામ સૌખ્ય પ્રેમ ત્યા વિચિત્રતા!! ઉઘાડ ન્યાય તેમને નિહાળ રે! નિહાળ તું; નિવૃત્તિ શીઘ્રમેવ ધારિ તે પ્રવૃત્તિ બાળ તું.' આમ બીજી ભાવનાઓના અધિકારમાં પણ તે તે વૈરાગ્યભાવનાના પોષક ચરિત્રોનું પરમ સુંદર શબ્દચિત્રમય આલેખન કરી, આ ભાવનાબોધ ગ્રંથમા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે** જે વૈરાગ્ય–અમૃતસિંધુ સમુલ્લસાવ્યો છે,–એ પરથી તે વખતે (સં. ૧૯૪૨મા) **શ્રીમદ્‌ના**

હૃદયની અદ્ભુત વૈરાગ્યમય દશાની ઝાંખી થાય છે, અને 'ઓગણીસસેં ને બેતાલીસેં અદ્ભુત વૈરાગ્ય ધાર રે' એ એમના સ્વયંભૂ ધન્ય ઉદ્ગારની યથાર્થતાનું ભાન થાય છે.

શ્રીમદ્ને જ્ઞાન અત્યંત આત્મપરિણામી થયુ હતું તેનું રહસ્યકારણ આ તેમનો આજન્મ પરમ વૈરાગ્ય જ છે, **જ્ઞાનાવતાર વૈરાગ્યમૂર્ત્તિ શ્રીમદ્**ને જ્ઞાનસામર્થ્ય સાથે વૈરાગ્યસામર્થ્ય હાથમાં હાથ મીલાવી વધતું જતું હતું, એ જ એમના જ્ઞાન–ધ્યાન–વૈરાગ્યમય અદ્ભુત અધ્યાત્મજીવનની રહસ્યચાવી છે. ખરેખર! વૈરાગ્ય વિના જ્ઞાનનું પરિણમન સંભવતું નથી; કારણ કે વૈરાગ્યરસ વિના જ્ઞાનનું પચન પણ થતું નથી તો આત્માની સાથે એકરસભાવરૂપ પરિણમન તો ક્યાંથી થાય? વૈરાગ્યરૂપ પાચક રસ વિના જ્ઞાન પચતું નથી, પણ અભિમાનાદિ વિકાર દોષરૂપ અજીર્ણ ઉપજાવે છે. જેમ મંદ પાચનશક્તિવાળાને પૌષ્ટિક અન્ન પાચન ન થાય, પણ તેથી તો ઉલટું અજીર્ણ ઉપજે, તેમ વૈરાગ્યરૂપ પાચકરસવિહીન મંદ પાચનશક્તિવાળા અનધિકારી જીવને જ્ઞાનરૂપ પરમાન્ન પચે નહિં, એટલુ જ નહિં પણ માનાદિરૂપે જ્ઞાનનો અપચો થાય. જ્ઞાન એ તો કાચો પારો છે, એ જીરવવા વૈરાગ્યરસ જોઈએ; વૈરાગ્યરસથી જેની જ્ઞાન-પાચનશક્તિ ઉદ્દીપિત થઇ છે તેને જ જ્ઞાન પચે છે ને આત્મપરિણામી થાય છે. જેના ચિત્તમાં–અંતરંગમાં–અંતરાત્મામા ત્યાગવૈરાગ્યનો દઢ રંગ ન લાગ્યો હોય તેને જ્ઞાન થાય નહિં–જ્ઞાન આત્મપરિણામી થાય નહિં **શ્રીમદે** જ શ્રીઆત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેમ–'ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન,'—આ નિયમ છે. અને **શ્રીમદ્**ના અંતરંગ ત્યાગ–વૈરાગ્ય તો મહામુનીશ્વરોને પણ દુર્લભ એવી ઉત્કૃષ્ટ કોટિના હતા, એટલે જ્ઞાન આત્મપરિણામી થઈ એમનો વૈરાગ્યમય આત્મા જ્ઞાનમય કેમ ન બને?

અંતરંગ વૈરાગ્યનો રંગ જ્યા લગી ચિત્તમા ન લાગ્યો હોય ત્યા લગી જીવમાં જ્ઞાન પામવાની યોગ્યતા પણ આવતી નથી. જ્યા લગી ચિત્ત–ભૂમિ કઠણ હોય ત્યાંલગી સિદ્ધાંતજ્ઞાન તેમા પ્રવેશી શકતું નથી, ઉપરછલ્લુ થઈને ચાલ્યુ જાય છે પણ જ્યારે વૈરાગ્યજલના સિંચન વડે તે ચિત્ત–ભૂમિ આર્દ્ર થઈ પોચી બને છે ત્યારે જ તેમાં સમ્યગ્જ્ઞાન–બીજનો પ્રક્ષેપ થઈ શકે છે. સ્વ. **શ્રી મનઃસુખભાઇ કિરતચંદ મહેતાએ** (આ ચરિત્રાલેખકના પૂ. પિતાશ્રીએ) **શાંતસુધારસ** પ્રસ્તાવનામા યથાર્થ જ કહ્યું છે તેમ—'જ્યા સુધી વૈરાગ્યરૂપી રેચક દ્રવ્યથી ચિત્તવૃત્તિનો મલિન વાસનારૂપ મળ સાફ ધયો નથી, ત્યા સુધી જીવને સિદ્ધાંતબોધરૂપ–રસાયણરૂપ પૌષ્ટિક ઔષધ ગુણ ન કરે, નિષ્ફળ જાય, અથવા ચિત્તચંચળતારૂપ વિકાર ઉપજાવે જ્યા સુધી વૈરાગ્યજળના સિંચનથી ચિત્તભૂમિ યથેચ્છ ભીંજાઇ ન હોય, ત્યા સુધી તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ સિદ્ધાંતબોધનું બીજ તેમાં કયાથી વાવી શકાય? ન જ વાવી શકાય; છતાં તે ત્યાં પ્રક્ષેપવામા આવે તો તે ઠરે નહિ, વ્યર્થ જાય' એટલે જ જ્ઞાનીઓએ–શાસ્ત્રકારોએ વૈરાગ્યને–**સહજ** ભવઉદ્વેગને **'યોગબીજ'** કહેલ છે તે યથાર્થ છે. જન્મ, જરા, મૃત્યુ, રોગ, શોક આદિ દુઃખમય સંસારનું સાચું યથાતથ્ય સ્વરૂપ વિચારતા જે **સહજ–સ્વાભાવિક** ભવોદ્વેગ–સંસાર પ્રત્યે અણગમો ઉપજે, ખરો વૈરાગ્ય જન્મે, તેને જ યોગબીજ કહેવા

યોગ્ય છે. **શ્રીમદે** પૂર્વજન્મોમા આ યોગબીજોનું વિપુલ પ્રમાણમાં ચિત્તભૂમિ વાવેતર કર્યું હતું, તેથી જ આ જન્મમાં તેમનો આજન્મ **સહજ** વૈરાગ્ય સહજ નિમિત્તમાત્રથી અંકુરિત થઈ-નવપલ્લવિત બની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો-જ્ઞાનસહ સાધતો સાક્ષાત્ વિશાળ વૃક્ષરૂપ બની ગયો હતો—પરમ અદ્‌ભુત આત્મભાવે પરિણ હતો; તે એટલે સુધી કે 'ધન્ય રે દિવસ આ અહો'—એ એમના જીવનધન્યતા કાવ પોતાને પણ આશ્ચર્યકારક લાગે એવા આ અદ્‌ભુત વૈરાગ્યને અમર કરતી આ પંક્તિ નિકળી પડી છે—'ઓગણીસસેં ને બેતાલીસે અદ્‌ભુત વૈરાગ્ય ધાર રે.'

પ્રકરણ સત્તરમું

શતાવધાન : 'સાક્ષાત્ સરસ્વતી'નો દિગ્‌વિજય

સાક્ષાત્ સરસ્વતી શુ આ નરરૂપધારી ? વાચસ્પતિ અવનિમા શું ગયા પધારી ?
એવા વિતર્ક જનના મનમા લસંતા, શ્રીરાજચંદ્ર વચનામૃતને સુણંતા –(**સ્વરચિત**)

જે અરસામા મોક્ષમાળાનુ સર્જન થયુ લગભગ તે જ અરસામા (થોડા માસ પૂર્વે) સં. ૧૯૪૦મા **શ્રીમદ્**ના અવધાનપ્રયોગોનો પ્રારંભ થયો એટલે તત્સંબધી ઐતિહાસિક હકીકત (Historical fact) રજૂ કરવાનું ક્રમપ્રાપ્ત થાય છે; અને તે માટેના પ્રમાણભૂત ઉપલબ્ધ મુખ્ય સાધનોમા **'સાક્ષાત્ સરસ્વતી'** નામની પુસ્તિકા કે જે **શ્રીમદ્**ના જ સમકાલીન ને તે વખતના નિકટ સહવાસી **વનેચંદ પોપટભાઈ દફતરીએ** પૂર્ણ ભાવઉલ્લાસમા આલેખી છે તે 'આંખો દેખા હાલ' જેવી હોઇ ખાસ આધારભૂત છે, તેમજ તત્કાલીન સામયિકોમાં—મુંબઇ સમાચાર, ઇંડિયન્ સ્પેકટેટર-પાયોનિયર આદિમાં તત્સંબંધી પરમ પ્રશસ્તિપૂર્ણ (Eulogy) આબેહૂબ વર્ણનો પણ અત્ર આધારભૂત છે. તેમજ **શ્રીમદે** પોતે જ કોઈ સદ્‌ગૃહસ્થની પૃચ્છાથી તત્સંબંધી શ્રીમુખે સ્વહસ્તે પત્ર દ્વારા વિનમ્રભાવે વર્ણન કર્યું છે, તે તો ઉક્ત વર્ણનોને સમર્થન કરતું સહીસીક્કા જેવું છે. આ ઉપલબ્ધ સામગ્રીને આધારે અત્રે શતઅવધાન અને તે કારણે **'સાક્ષાત સરસ્વતી'** નુ બિરુદ પામેલા **'શતાવધાની કવિ'** તરીકે સુપ્રસિદ્ધ **શ્રીમદ્**ના 'દિગ્‌વિજય'નું યત્કિંચિત્ વર્ણન અત્ર કરશુ

શ્રીમદ્ જેવા અસાધારણ તેજોનિધિ માટે વવાણીઆ ક્ષેત્ર ઘણુ નાનુ હતું, એટલે પ્રાગ્માસના ઉછરંગી **શ્રીમદ્**નું પ્રથમ તો મોરબી જેવા વિશાળ ક્ષેત્રમાં ૧૯૪૦ના અરસામાં આગમન થયુ આ પૂર્વે પણ તેમના સમકાલીન પરિચયી છોટાલાલ રેવાશંકર અંજારિયા (મોરબી) પોતાની પરિચયનોંધમા લખે છે તેમ-'સં ૧૯૩૮ના અરસામા તેઓશ્રીને અહીંના મર્હૂમ મહેતા હરિભાઇ ભાઇચંદ અહીં (મોરબી) લાવ્યા હતા. તેમની કવિત્વ-

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

વર્ષ ૧૯ મું   વિ સં ૧૯૪૩

શક્તિ અને બુદ્ધિમત્તાને લઈને અમારા સ્નેહીમંડળમાં ભેળવ્યા મંડળમાં અગ્રેસર તરિકે વકીલ નવલચંદભાઇ તથા ઝવેરી રેવાશંકરભાઈ હતા ' આમ પૂર્વે પણ અવાર-નવાર તેમનું આગમન મોરબીમા થતું, પણ હવે વિશેષ પ્રકારે થવા લાગ્યુ

મોરબીમાં તે વખતે **શંકરલાલ માહેશ્વર શાસ્ત્રી** નામે સુપ્રસિદ્ધ અષ્ટાવધાની મહાપંડિત હતા, અને મુંબઈમા **ગટ્ટુલાલજી** મહારાજ એક બીજા સુપ્રસિદ્ધ અષ્ટાવધાની હતા આમ ભારતભરમાં આ બે પુરુષો જ અષ્ટાવધાનની ચમત્કારિક શકિતથી પ્રખ્યાતિ પામી લોકપૂજ્ય થઈ પડી 'હિંદના હીરા' તરિકે વખણાતા હતા, સર્વત્ર યશોગાન પામતા હતા. શંકરલાલ શાસ્ત્રી જ્યા જ્યા જતા ત્યા લોકો એમના ચરણસ્પર્શ માટે પડાપડી કરતા, એ તો આ ચરિત્રાલેખકે પોતાના શાળાના દિવસોમા નજરે જોયેલી હકીકત છે. આ પરથી માત્ર અષ્ટઅવધાનથી કેટલું પૂજ્યપણું થઇ પડયું હતું તે જણાય છે, તો પછી શતઅવધાનના અનન્ય પ્રયોગ સુધી પહોચેલા આપણા ચરિત્રનાયકનું પૂજ્યપણું કેટલુ થઇ પડયુ હશે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. અષ્ટ અવધાન એટલે એકી સાથે આઠ ભિન્ન ભિન્ન વિષયોનું એકાગ્રપણે અવલોકી અંત કરણમા અવધારણ કરવું તે; શત અવધાન એટલે એકી સાથે શત (એક સો) વિષયોનું એકાગ્રપણે અવલોકી અંત:કરણમા અવધારણ કરવું તે. **'ધારણા'** નામના મતિજ્ઞાનના ભેદમા આનો સમાવેશ થાય છે. આટલો સામાન્ય પ્રસ્તાવ કરી હવે પ્રસ્તુત મૂળ વિષય પર આવીએ.

શ્રીમદ્નુ જે અરસામા મોરબી આગમન થયુ, ત્યારે તત્ત્વશોધક જૈનના (ઢુંઢિયાના) પવિત્ર ઉપાશ્રયમા પ્રસ્તુત શંકરલાલ શાસ્ત્રીના અષ્ટાવધાનનો પ્રયોગ યોજાયો હતો. તેમા અવલોકનાર્થે આપણા આ ઉગતા કવિ -'વણિક્ભૂષણ કવીશ્વર' **રાજચંદ્ર**ને પણ આમંત્રણ હતું આ અષ્ટાવધાન પ્રયોગ જેવો અવલોકયો તેવો જ **આશુપ્રજ્ઞ શ્રીમદે** શીઘ્ર ગ્રહણ કરી લીધો, તરત જ શીખી લીધો બીજે દિવસે મોરબીના 'વસંત બાગ' નામથી પ્રસિદ્ધ ઉદ્યાનમા **શ્રીમદે** પ્રથમ ખાનગીમા આપ્ત મિત્રમંડળ સમક્ષ નવા નવા વિષયો લઇ ઉકત શાસ્ત્રીના પ્રયોગને ભૂલાવી દે એવો અષ્ટાવધાનપ્રયોગ કરી દેખાડી બધાને હેરત પમાડી દીધા, આશ્ચર્યચકિત કરી દીધા. મિત્રો તો એટલા બધા હર્ષઉત્સાહમા આવી ગયા કે તેમણે આખા નગરમાં તેની પ્રસિદ્ધિ કરી દીધી, અને બીજે દિવસે તે જ પવિત્ર ઉપાશ્રયમા તેમનો જાહેર અવધાનપ્રયોગ ગોઠવાયો. તેમાં **કવીશ્વર રાજચંદ્રે** બે હજાર પ્રેક્ષકોની જંગી મેદનીની હાજરીમાં **બાર** અવધાનોનો અદ્ભુત અદ્વિતીય પ્રયોગ કરી દેખાડી સર્વ કોઇને આશ્ચર્યથી દિંગ કરી દીધા. મંત્ર-મુગ્ધ કરી દીધા. નવા નવા પ્રયોગોના ઉમંગી ને ઉછરંગી **શ્રીમદ્** આટલેથી અટકયા નહિં, પણ બાર પછી હરિણફાળ ભરતા આ પુરુષસિંહે સોળ અને સોળ પછી એકદમ ઠેકડો મારી બાવન અને બાવન પછી હનુમાનકૂદકો મારી પરભાર્યાં સો અવધાનો કરી દેખાડયા. અને આમ સર્વકાળનો વિક્રમ (Record) નોંધાવી મહાપરાક્રમી **શ્રીમદ્** પંદર-સોળ વર્ષની વયે 'શતાવધાની' કવિ તરિકે મુલકમશહુર બન્યા **શ્રીમદ્**ના પ્રથમ અવધાનપ્રયોગના દર્શને લોકો કેવા હર્ષાવેશમા આવી ગયા હતા તેનો નમૂનો **શ્રીમદ્**ના

છે. માગનાર જે નંબરનો અનુક્રમ વિના અક્ષર માગે છે તે કવિ આપી તે કાવ્યો પૂર્ણ કરે છે.

નીચેના કોષ્ટકમાં અક્ષરો ઉપર જે આડાઅવળા આંકડા મૂક્યા છે તે પ્રમાણે અક્ષરો મગાયા હતા, તે કોષ્ટકમાં ગોઠવતાં કવિતાની કવિતા (ભૂજંગી) થઈ ગઈ હતી. શી લીલા! જેમકે— પહેલા અક્ષરની માંગણી એવી કરી કે ૪૬મો અક્ષર આપો, એટલે **શ્રીમદે** 'ળ' આપ્યો. પછી બીજો અક્ષર ૧૯મો માગ્યો એટલે 'મ' આપ્યો. એમ અડતાળીસ વખત અક્ષરની માગણી કરી અક્ષરો ઉપર આંકડા મૂકેલા છે તે કેટલામી માગણી છે એમ સૂચવે છે.

'કવિતાને હિમ્મત' વિષે—ભૂજંગી છંદ

૩૩ ભ	૧૬ લી	૩૨ કા	૪૫ નિ	૮ સા	૧૯ સા	૩૬ ધ	૩૪ રે	૧૧ તું	૨૩ ક	૨૧ વિ	૨૦ તા,
૧૦ પ	૧૮ ડી	૩૧ શો	૭ ક	૪૪ માં	૨૭ કે	૨ મ	૩૭ તું	૩૫ કા	૧૨ વ્ય	૪૦ ગી	૩૮ તા?
૨૮ હ	૨૬ વે	૩૦ જો	૧૫ મ	૬ ને	૪૩ જો	૩ ડ	૪૨ તા	૧૩ હ	૪૬ ર્પ	૨૨ દે	૪૭ જે
૯ કૃ	૧૭ પા	૪૮ તું	૨૫ ક	૨૯ રી	૫ મુ	૪ જ	૪૧ સં	૧૪ ભા	૧ ળ	૩૯ લે	૨૪ જે

(૨૯થી૩૬)— આઠ જુદી જુદી સમસ્યાઓ આપી હતી. તેની વચ્ચે એકેકી કડી લખાવીને પૂર્ણ કરી હતી, છેવટે આઠે સમસ્યાઓ કવિએ પાછી બોલી દેખાડી હતી.

(૩૭થી૫૨)— સોળ જણાએ જુદા જુદા સોળ વિષયોની જુદા જુદા વૃત્તમાં કવિતા માગી હતી. તે કવિતાની એકેકી કડી એકેકું કામ કરતા જતાં કવિએ પૂર્ણ કરાવી હતી અને છેવટે તે પાછી સોળે નવી કવિતાઓ કવિને મોઢે થઈ ગઈ હતી. તે કવિએ કહી બતાવી હતી. તેમાંના બે ત્રણ નમૂના નીચે આપ્યા છે:

૧. ચન્દ્રના રથને હરણિયા શા માટે જોડ્યા છે? તે માટે તર્ક દોડાવવો અને ઉપરની બે કડી પાછી વાણિયા ઉપર ઉતારવી એ વિષય —

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

"અંગે શૌર્ય દમામ નામ ન મળે સત્તા રહી ના જરી!"
પ્રેમી કાયરતા તણો અધિક છે, શાસ્ત્રે કથા એ ખરી:
ભાગી જાય જરૂર તે ભયભર્યો, રે! દેખતા કેસરી,
તે માટે રથ ચન્દ્રને હરણિયાં જોડી દીધા શ્રીહરી!

(૨) કજોડા માટે હિન્દુઓનો તિરસ્કાર–એ વિષય—

(મનહરછંદ) ફુળ મૂળ પર મોહી શૂળ હાથે કરી રોપો,
ભૂલ થકી ધૂળ કેમ કરો નિજ બાળિકા ?
કરો છો કસાઈ થકી, એ સવાઇ આર્ય ભાઈ,
નક્કી એ નવાઈની ભવાઇ સુખ ટાળિકા;
ચેતો ચેતો રે ચતુર નર ચેતો ચિત્ત,
બાળો નહીં હાથે કરી બાળ અને બાળિકા;
અરે ! રાયચંદ કહો, કેમ કરી માને એહ,
ચડી બેઠી જેની કાંધે ક્રોધ કરી કાળિકા ?

શીઘ્રતાથી કરેલાં કાવ્યોમા પણ કેટલી બધી ચમત્કૃતિ રહી છે !

(૩) કવિનું નામ પોતાના પિતાના નામ સહિત આવે તથા તે જ દોહરામાં મહાત્માને પ્રણામ થાય, એ વિષય આપ્યો હતો.

(દોહરો) રાખે યશ ચંદ્રોદયે, રહે વધુ–જીવોં નામ;
તેવા નરને પ્રેમથી, નામ કરે પરણામ

આમ બાવન અવધાનનું સવિસ્તર વર્ણન આપી 'સાક્ષાત્ સરસ્વતી'કાર શ્રી વનેચંદભાઈ પોપટભાઇ દફતરી ઉપસંહાર કરે છે કે–'એમ બાવન અવધાન સંબંધી મેં ટૂંકમા પતાવ્યુ છે. વિસ્તાર્યું હોય તો કેટલું બધું થાય તે વાચનાર જાણી લેશે. આટલું બધું વાંચતાં કેટલી બધી અજાયબી ઉત્પન્ન થાય, તે હું કહી શકવાને સમર્થ નથી, ત્યારે એ જોવાથી એ પુરુષને અવધાનના જોનાર કેવા માનતા હશે ? લીંબડી વગેરે સ્થળે એમણે ઘણા અવધાનો કર્યા છે, પરંતુ આ નાનકડા ગ્રંથમાં તે લખવાનું બન્યુ નથી તે માટે ક્ષમા ચાહું છું. **મહાકવિ શ્રી રાજચંદ્ર**ને કયા સત્ય અલંકારો આપવા એ મારી શક્તિથી અગ્રાહ્ય છે. એટલે હું ચૂપ રહ્યો છું લીંબડી વગેરેના માનપત્રમાં એ 'સાક્ષાત્ સરસ્વતી' તરિકે ઓળખાય છે તેથી ગ્રંથનુ નામ એ જ ગોઠવ્યુ છે. હમણાં એ મહાકવિ શતાવધાની સ્થિતિ ભોગવે છે.'

સાક્ષાત્ સરવસ્તીના શતાવધાન દિગ્વિજયનો સુવર્ણવાદ વદી, આ મહાત્માના અનુપમ ગુણગણથી રંજિત થયેલ સાક્ષાત્સરસ્વતીકાર અંતરના ઉમળકાથી આ મહાત્માનો સદ્ગુણાનુવાદ કરતાં ઉપસંહરે છે.—'જન્મથી એક મહાત્મામાં જેટલા સદ્ગુણો જોઇએ તેટલા આ પુરુષમાં છે × × મેં કોઈપણ એવો મહાત્મા સાંભળ્યો નથી કે જે મહાત્માની શક્તિ આ મહાત્માની સમાન વયે આટલી હોય. હું ધારૂં છું કે આ તો એક સૃષ્ટિરત્નનો નમૂનો છે. શતાવધાન જેવી દિવ્ય શક્તિ જ્યારે પંદર વર્ષની ઉમરે એ મનુષ્યમાં આવીને વસી છે ત્યારે એ દેવાશી હવે શું ન કરે ! હવે એમની ચડતી વય છે જેણે પોતાના એક પ્રબળ તર્કથી આખી દુનિયાની ભાષાનો શબ્દકોષ રચ્યો છે, જેમાંથી આખી સૃષ્ટિમાના સઘળા શબ્દો નીકળી શકે છે, તેની કુદરતી શક્તિ કેટલી

બધી હશે તે વિચારવું વાંચનારની મુનસફી ઉપર સોંપું છું જે પુરુષ આવી શક્તિ જન્મથી જ પામ્યો છે તે પુરુષ મહા સદ્‌ગુણો પણ જન્મથી પામ્યો હોય, એમાં આશ્ચર્યજનક થોડું જ છે. પરનિંદા, પરપત્ની અને મિથ્યા પરધનનો ત્યાગ કરવો એ સુલભ નથી ' એની નિરહંતાદિ અંગે ખાસ લખે છે—' શતાવધાન જેવી શક્તિ પામેલો, તેમજ દેશી-વિદેશીથી પૂજાએલો એટલી વયનો પુરુષ અહંપદ પામ્યા વિના કેમ રહે? ઘણા વૃદ્ધ વિદ્વાનો એવા હોય છે તો આ પુરુષમાં તરુણાવસ્થામા (જે અવસ્થામાં જોઈએ તેવી અવસ્થામા) બિલકુલ અહંપદ નથી તો આનું ભવિષ્ય ભલુ કેમ ન હોય? વળી એની પ્રકૃતિ જ ગંભીર, સત્વગુણી અને વિનયી છે એટલે એના સ્વાભાવિક ગુણો જ ઉત્કૃષ્ટ હોય એમા કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. પરનિંદાનો (એના શત્રુનો પણ) એકે બોલ એને મોઢે કોઈએ સાંભળ્યો નથી પરદ્વેષ તો એણે સ્વપ્નામા પણ નહીં કર્યો હોય! ટૂંકામા કહેવાનું કે આ કોઈ ચમત્કારિક પુરુષે જન્મ લીધો છે. નહીં તો આવી શક્તિ, આવા સદ્‌ગુણ અને આવી ભલી દૃષ્ટિ ન હોય. સમદૃષ્ટિ, દીર્ઘદૃષ્ટિ, વિવેકબુદ્ધિ, નિર્મળ મનોવૃત્તિ, શાંત સ્વભાવ, સ્મિત ભાષણ, સ્મિત હાસ્ય, ઉત્તમ વાણી, નિર્મળ વક્તાપણુ, ખરો વૈરાગ્ય, ઉત્તમ ધર્મદૃઢતા આદિ સદ્‌ગુણો એના અંગમાં આબેહૂબ પ્રગટી ચૂકેલા છે. એની ગંભીરતા તો હદપાર જ છે. એના સદ્‌ગુણો વિષે જેટલું બોલું તેટલું ઓછું છે ' એના સ્વદેશઉમળકા અંગે ઉલ્લેખે છે—' સ્વદેશપ્રીતિ એના જેટલી થોડાને જ હશે. ગુપચુપ એ અનેક સ્વદેશીઓને ખરો રસ્તો બતાવ્યે જાય છે. દેશનાં દુઃખને માટે એના જેવી ખેદયુક્ત અસર કોઈકને જ હશે. એ વિષયનો એનો નિર્મળ જુસ્સો ઓર જ છે × × એની દેશદાઝની કાવ્યનો એક નમૂનો—' કેવળ કેસરિયાં કરનારા અહા! કેસરી સિંહ શરીર, અરે! હિંદના આજ ગયા કયાં? રઢિયાળા એવા રણધીર જેમ કાવ્યમા એણે દેશપ્રીતિ ઝળકાવી છે તેમજ તેવા કેટલાંક દેશહિત કૃત્યોથી પણ ઝળકાવી છે. × × એ સંબંધી બોધથી, અને વિદ્યાની શિક્ષા દઈને એણે આ એટલી જ વયમા હજારો શિષ્યો કરી મૂકયા છે ચાળીસ ચાળીસ અને પચાસ પચાસ વર્ષની વયનાં એના શિષ્યો ઘણા છે. આવા રત્નની દેદીપ્તિથી આખા હિંદુસ્થાનને આનંદ અને ઉપકાર માનવાનું કારણ છે.' અને ' ધર્મવૃદ્ધિપ્રકાશક ' વિશેષણથી આ સાક્ષાત્ સરસ્વતી શ્રીમદ્‌ને બિરદાવતા લેખક પરમોલ્લાસથી લખે છે—' એને એક આપણા આચાર્ય તરીકે જેટલું માન આપીએ તેટલું ઓછું છે જૈન (વીતરાગ) ધર્મ ઉપરનો એમનો મૂળથી જ સ્વાભાવિક પ્રેમ ઓર છે. એનું મનનુ રટણ ગંભીરતાની સાથે હાલતાં ચાલતા, બેસતા ઊઠતા, હરતાં ફરતા, ખાતાં પીતા, પહેરતા ઓઢતા અને સૂતાં જાગતા તેમજ સ્વપ્નામા પણ જૈન જૈન ને જૈન જ છે એણે એ ધર્મને અત્યુત્કૃષ્ટ દીપ્તિમાં આણવા લક્ષમા લીધું છે. આમ કરવામા એમનો કોઈપણ પ્રકારનો સ્વાર્થ રહ્યો હોય એમ અમને સ્વપ્ને પણ માન્યતા નથી, પરંતુ કેટલો પરમાર્થ રહ્યો છે એ લખતાં કલમ અટકી પડે છે મનુષ્યોને ગળે સત્વગુણી ઉપદેશ તુરત ઉતરી જાય એમ કરવામાં [illegible] સુધી કોઈપણ પ્રકારે કચાશ રાખી નથી, રાખતા નથી અને રાખશે પણ

નહીં, એમ નિઃસંશય સમજવું.' આમ **શ્રીમદ્**ના એક નિકટના પરિચયી સમકાલીન સમવયસ્ક 'સાક્ષાત્ સરસ્વતી' પુસ્તિકાના લેખકે શતાવધાનનો સવિસ્તર વર્ણવાદ ગાઈ આ 'સાક્ષાત્ સરસ્વતી' **શ્રીમદ્**નો પરમ ભાવોલ્લાસથી ગુણાનુવાદ ગાતા તેમના વ્યક્તિત્વનું સુંદર શબ્દચિત્ર આલેખ્યુ છે, તે **શ્રીમદ્**ના તત્કાલીન ચરિત્ર પર પ્રકાશ પાડતું હોવાથી અત્ર પ્રસંગોચિત પ્રકૃતોપયોગી જાણી જેમનું તેમ અવતાર્યું છે પ્રસ્તુત પુસ્તિકાના મુખપૃષ્ટ પર કરેલો ઉલ્લેખ પણ સૂચક છે—'**સાક્ષાત્ સરસ્વતી** કિંવા કવિચક્રચૂડામણિ, મજ્જનમુગટશિરોમણિ, કુળદીપક ચંદ્ર, જિનશાસનશૃંગાર મહાકવિ રાયચંદ્ર રવજીભાઈનો વર્તમાનકાળ (સં. ૧૯૪૩) સુધીનો ટુંક વૃત્તાત.' આ યથાર્થ ગુણનિષ્પન્ન સૂચક વિશેષણો પરથી આ પુરુષ પ્રત્યે જનતા કેવા આદરથી જોતી હતી તેનો નિર્દેશ મળે છે આ પુસ્તિકાના પ્રારંભમાં જ રત્નકુક્ષિ સૃષ્ટિની પ્રસ્તુતિ કરી લેખક આવા એક ઉત્તમ સૃષ્ટિરત્ન મહાત્માનું વર્ત્તમાન પર્યંતનું જન્મ-ચરિત્ર રજૂ કરતા લખે છે—'જે મહાત્માની અજાયબ શક્તિથી હું દિંગ થઇ ગયો છું, જે મહાત્માની વિચક્ષણ વિચારસંકલનાથી હું આશ્ચર્ય પામી ગયો છું, જે મહાત્માની અગાધ બુદ્ધિથી હું કર્મસંચિતના વિષયમા પૂરેપૂરો આસ્તિક થઈ ગયો છું, જે મહાત્માની અનુપમ ધર્મવૃત્તિથી હું તાજુબ બની ગયો છું, અને જે મહાત્માની પ્રત્યેક દિવ્ય કળાથી હું મોહિત થઈ જઈને એને ઈશ્વરાંશી પુરુષ માનું છું, તે તરુણ મહાત્માનું ચરિત્ર ઉપર કહેલા કથનને પુરવાર કરવા અહીં આગળ ટાંકી દઉં છું.' સાક્ષાત્સરસ્વતીકારના આ સ્વયંભૂ ઉદ્ગારો પ્રમાણે ઉપરોક્ત ચરિત્રાલેખન પરથી આ કથનની ચરિતાર્થતા સ્વયં સિદ્ધ થાય છે, અને છેવટમાં આ સાક્ષાત્સરસ્વતીકાર શ્રી વિનયચંદભાઇ આ 'સાક્ષાત્ સરસ્વતી' શતાવધાની કવિ પ્રત્યેનો પોતાનો પ્રેમ-ઉમળકો આ પોતે જોડેલા કાવ્યમાં પૂર્ણભાવોલ્લાસથી ઠાલવે છે—

(રાગ કલ્યાણ : શ્રી જગતપતિ આપ સન્મતિ—એ ઢાળ)

'શ્રી રાયચંદ્રને, વિશ્વના પતિ! આયુ કીર્ત્તિ અચળ આપ, પ્રેમથી અતિ. શ્રીરાય.
જ્ઞાનધ્યાનભક્તિયુક્તિ, મુક્તિના તરંગ; સર્વને બોધ્યાનો, જેણે રાખ્યો છે પ્રસંગ. શ્રીરાય. ૧
ધર્મ કર્મ મર્મમા, જે નિપુણ વિશેષ; મિથ્યાદંભ મદ તો ન, જેણે રાખ્યો લેશ. શ્રીરાય. ૨
માત્ર જેણે દશપાચ, વર્ષની વયે જ, વિજયનો ડંકો દીધો, દેવાશી તો એ જ. શ્રીરાય. ૩
શત અવધાની હજુ, હિંદમાં ન કોઈ. એવો નર આજે એ તો, લીધો એ જ જોઈ. શ્રીરાય. ૪
જૈન ધર્મતણી જેણે, વૃદ્ધિનો પ્રકાશ. ચિત્ત વિષે ચાહી લીધો, રાખી ઇચ્છા ખાસ. શ્રીરાય ૫
શીઘ્રતાથી શ્લોક કર્યા, એકે દી હજાર. મનાયો જે શારદાનો. પોતે અવતાર. શ્રીરાય. ૬
ધન્ય તાત! ધન્ય માત! ધન્ય જન્મ ગામ! વિનેચંદ તણા તેને, સદા છે પ્રણામ. શ્રીરાય. ૭

આ બાવન અવધાન અને શત અવધાન સંબંધી ઉપરોક્ત વર્ણનને પુષ્ટ કરતું સંક્ષેપ વર્ણન સં. ૧૯૪૨ના એક પત્રમાં **શ્રીમદે** પોતે કચ્છના પ્રો. રવજીભાઇ દેવરાજની જિજ્ઞાસાથી કર્યું છે તેમાં પ્રથમ તો પોતા સંબંધી અંગત વર્ણન કરતાં સંકોચ ને ઔચિત્ય અંગે **શ્રીમદ્** વિનમ્રભાવે વિવેકપૂર્ણ **પ્રવેશક** લખે છે—'આપનુ

લખવું ઉચિત છે. સ્વ સ્વરૂપ ચીતરતાં મનુષ્ય ખચકાઇ જાય ખરો. પરંતુ સ્વ સ્વરૂપમાં જ્યારે આત્મસ્તુતિનો કિંચિત્ ભાગ ભળે ત્યારે, નહીં તો નહીં જ, આમ મારૂં મત છે આત્મસ્તુતિનો સામાન્ય અર્થ પણ આમ થાય છે કે પોતાની જૂઠી આપડવાઇ ચીતરવી. અન્યથા આત્મસ્તુતિનું ઉપનામ પામે છે, પરંતુ ખરૂં લખાણ તેમ પામતું નથી; અને જ્યારે ખરૂં સ્વરૂપ આત્મસ્તુતિ ગણાય તો પછી મહાત્માઓ પ્રખ્યાતિમાં આવે જ કેમ ? માટે સ્વ સ્વરૂપની સત્યતા કિંચિત્ આપની માગણી પરથી જણાવતા અહીં આગળ મેં આંચકો ખાધો નથી, અને તે પ્રમાણે કરતાં ન્યાયપૂર્વક હું દોષિત પણ થયેલો નથી' આમ નિરહં નિખાલસભાવે પ્રવેશક લખી, શ્રીમદ્જી પ્રસ્તુત ળા. યથાસ્થિત સ્વસ્વરૂપ આલેખે છે—'પંડિત લાલાજી મુંબઈનિવાસીના અવધાનો સંબંધી આપે બહુયે વાન્ચુ હશે. એઓ પંડિતરાજ અષ્ટાવધાન કરે છે, તે હિંદપ્રસિદ્ધ છે. આ લખનાર બાવન અવધાન જાહેરમાં એક વખતે કરી ચૂકયો છે; અને તેમાં વિજયવંત ઉતરી શકયો છે.' આમ સામાન્ય સૂચન કરી તે બાવન અવધાન વર્ણવે છે—'ત્રણ જણ સાથે ચોપાટે રમ્યા જવું ૧, ત્રણ જણ સાથે ગંજીફે રમ્યા જવું ૧, એક જણ સાથે શેતરંજે રમ્યા જવું ૧, ઝાલરના પડતા ટકોરા ગણતા જવું ૧, સરવાળા બાદબાકી ગુણાકાર અને ભાગાકાર મનમાં ગણ્યા જવું ૪, માળાના પારામાં લક્ષ આપી ગણતરી કરવી ૧, આઠેક નવી સમસ્યાઓ પૂર્ણ કરવી ૮, સોળ નવા વિષયો વિવાદકોએ માગેલા વૃત્તમા અને વિષયો પણ માગેલા—રચતા જવું ૧૬; ગ્રીક, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, આરબી, લેટિન, ઉર્દૂ, ગુર્જર, મરેઠી, બંગાળી, મરુ, જાડેજી આદિ સોળ ભાષાના ચારસે શબ્દો અનુક્રમ વિહીનના કર્તા-કર્મ સહિત પાછા અનુક્રમ સહિત કરી આપવા, વચ્ચે બીજાં કામ પણ કર્યે જવા ૧૬, વિદ્યાર્થીને સમજાવવો ૧, કેટલાક અલંકારના વિચાર ૨,—૫૨, આમ કરેલા બાવન અવધાનની લખાણ સંબંધે અહીં આગળ પૂર્ણાહુતિ થાય છે.' આ બાવન સંખ્યા ગણી દેખાડી શ્રીમદ્જી આ અંગે કેટલીક પ્રાસંગિક સ્પષ્ટતા કરે છે—'આ બાવન કામો એક વખતે મનઃશક્તિમા સાથે ધારણ કરવાં પડે છે, વગર ભણેલી ભાષાના વિકૃત અક્ષરો સુકૃત કરવા પડે છે. ટૂંકામા આપને કહી દઉં છું કે આ સઘળું યાદ જ રહી જાય છે. (હજુ સુધી કોઈ વાર ગયુ નથી.) આમાં કેટલુંક માર્મિક સમજવું રહી જાય છે. પરંતુ દિલગીર છું કે તે સમજાવવું પ્રત્યક્ષને માટે છે. એટલે અહીં આગળ ચીતરવું વૃથા છે આપ નિશ્ચય કરો કે આ એક કલાકનું કેટલું કૌશલ્ય છે ? ટૂંકો હિસાબ ગણીએ તો પણ બાવન શ્લોક તો એક કલાકમાં યાદ રહ્યા કે નહીં ? સોળ નવા, આઠ સમસ્યા, સોળ જુદી જુદી ભાષાના અનુક્રમ વિહીનના અને બાર બીજાં મળી એક વિદ્વાને ગણતી કરતાં માન્યુ હતું કે ૫૦૦ શ્લોકનું સ્મરણ એક કલાકમાં રહી શકે છે. આ વાત હવે અહીં આગળ એટલેથી જ પતાવી દઇએ છીએ.' આમ બાવન અવધાન અંગે લખી શતઅવધાન આદિનો નિર્દેશ કરે છે—'તેર મહિના થયા દેહોપાધિ અને માનસિક વ્યાધિના પરિચયથી કેટલીક શક્તિ દાટી મૂકયા જેવી જ થઈ ગઇ છે (બાવન જેવા સો ... તો હજુ પણ થઈ શકે છે) નહીં તો આપ ગમે તે ભાષાના સો શ્લોકો

એક વખત બોલી જાઓ તો તે પાછા તેવી જ રીતે યાદીમા રાખી બોલી દેખાડવાની સમર્થતા આ લખનારમાં હતી. અને તે માટે તથા અવધાનોને માટે 'સરસ્વતીનો અવતાર' એવું ઉપનામ આ મનુષ્યને મળેલું છે અવધાન એ આત્મશક્તિનું કર્તવ્ય મને સ્વાનુભાવથી જણાયું છે. આપનો પ્રશ્ન એવો છે કે એક કલાકમાં સો શ્લોક સ્મરણભુત રહી શકે ? ત્યારે તેનો માર્મિક ખુલાસો ઉપરના વિષયો કરશે, એમ જાણી અહીં આગળ જગા રોકી નથી. આશ્ચર્ય, અનંદ અને સંદેહમાંથી હવે જે આપને યોગ્ય લાગે તે ગ્રહણ કરો.' આમ એક જિજ્ઞાસુની પૃચ્છાથી નિરહં નિર્દોષ ભાવે **શ્રીમદ્‌જીએ** પણ અવધાન સંબંધી થોડું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. આ શતાવધાનનો સૌથી મહાન પ્રયોગ મુંબઇ નગરીમાં થયો હતો.

શ્રીમદ્‌ના આ પરમ અદ્ભુત અસાધારણ અદ્વિતીય શતાવધાનપ્રયોગોના સમકાલીન સાક્ષીરૂપ મુંબઈ સમાચાર, ગૂજરાતી, ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિઆ, ઇન્ડીઅન, સ્પેકટેટર આદિ તત્કાલીન સામયિકોમા તત્સંબંધી વિસ્તૃત વર્ણનો અને ભવ્ય પ્રશસ્તિઓ * છપાયેલ છે. તે પ્રત્યે દષ્ટિપાત કરવાથી પણ આપણા ચરિત્રનાયક આ 'સાક્ષાત્ સરસ્વતી'ના પ્રજ્ઞાચક્રે સાધેલા આ ભવ્ય દિગ્વિજયનો ખ્યાલ આવશે.

પ્રકરણ અઢારમું

અવધાનકાવ્યોનું રસદર્શન અને શતાવધાની કવિનું ભવ્ય વ્યક્તિત્વ

શતમુખ પ્રતિભાના ઓજપુંજે લસંતા,
કવિ શતઅવધાની ભાવનાબોધવંતા.—(સ્વરચિત)

સાક્ષાત્ સરસ્વતીનો આ શતાવધાન દિગ્વિજય એ આપણા ચરિત્રનાયકના પ્રારંભ જીવનનુ એક ઝળકતું પ્રકરણ છે, જગતને આંજી દે એવા આ અદ્ભુત ચમત્કારિક અવધાનપ્રસંગોમાં પણ આપણા આ 'સાક્ષાત્ સરસ્વતી' **શ્રીમદ્‌**ની ધર્મવૃત્તિ કેવી છે તે તેમના શીઘ્રરચિત **અવધાનકાવ્યો** પ્રત્યે દષ્ટિ દેતા સ્વયં દેખાઈ આવે છે, તેમાંના કેટલાકનું ગત પ્રકરણમા દિગ્દર્શન કરાવ્યુ, કેટલાક અવશિષ્ટનું અત્ર દર્શન કરાવશું.

તે તે અવધાનપ્રસંગે પ્રશ્નકારને મનફાવતા કોઈ અમુક વિષય પર ગમે તે માગેલા

---

* શ્રીમદ્‌ના આ અદ્ભુત શતાવધાનપ્રયોગોથી તે વખતના મુંબઈ સમાચાર, ટાઇમ્સ, ગૂજરાતી આદિ પત્રો ફીદા ફીદા થઈ ગયા હતા અને તે તે પત્રોમા તેમની ખૂબ ખૂબ પ્રશસ્તિઓ આવી હતી. જેમકે—
મુંબઇ સમાચાર તા. ૩ ડીસેબર ૧૮૮૬ના અંકમા શતાવધાનસભાનું વર્ણન આપે છે, અને તે જ પત્ર તા. ૪ ડીસેબર ૧૮૮૬ના અંકમાં અગ્રલેખ લખે છે
ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિઆ તા ૨૪ જાન્યુઆરી ૧૮૮૭ના અંકમા ભવ્ય પ્રશસ્તિ લખે છે. **ગૂજરાતી** પત્ર તા. ૨૩ જાન્યુઆરી ૧૮૮૭ના અંકમાં પ્રશસ્તિ લખે છે ઇત્યાદિ.

છંદમાં કાવ્ય કરવાનું કવિને (**શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને**) કહેવામાં આવતું અથવા કોઇ કાવ્યપંક્તિ આપી તેની સમસ્યાપૂર્તિ કરવાનું કહેવામાં આવતું, ત્યારે અવધાનના જૂદા જૂદા વિષયો પ્રત્યે ધ્યાન આપ્યે જતાં પણ **શ્રીમદ્** તે તે માગેલા વિષયો પર શીઘ્ર કવિતા રચના કરી સર્વ કોઇને આશ્ચર્યમા ગરકાવ કરી દેતા અને તેની શબ્દચમત્કૃતિ–અર્થચમત્કૃતિમય કાવ્યચમત્કૃતિથી સર્વને ચમત્કાર પમાડતા. આ અવધાનકાવ્યોમાં પણ **શ્રીમદ્**ની નૈસર્ગિક કવિપ્રતિભા ઝળકી ઊઠે છે, એટલું જ નહિં પણ કાંકરા–પીચકારી–ઇંટ આદિ જેવા તુચ્છ નિર્માલ્ય દેખાતા વિષય પરથી પણ અદ્‌ભુત પરમાર્થબોધ અવતારતા, તે પરથી ધર્મ–વૈરાગ્ય ભણી તેમનો નૈસર્ગિક ઝોક જણાઇ આવવા સાથે એમના ધર્મ–વૈરાગ્યમય માનસનુ પ્રતિબિંબ પડે છે. આના કેટલાક નમૂના આપણે અત્ર તપાસશું.

ધર્મ વિષે કવિતા કરવાનું કહેવામાં આવતાં પીસ્તાલીશ 'ધ–ધા'ના ધમધમાટવાળી શબ્દઝમકવાળા શીઘ્રકાવ્યમાં **શ્રીમદ્** એક મહાસંવેગી ધર્મધુરંધરને છાજે એવી જોશીલી વેગવાન્ પ્રાણવાન્ શૈલીમા કવે છે—'ધર્મ વિના ધન ધામ ધાન્ય ધૂળધાણી ધારો, ધર્મ વિના ધરણીમાં ધિક્કતા ધરાય છે....ધારો ધારો ધવળ સુધર્મની ધુરંધરતા, ધન્ય ધન્ય ધામે ધામે ધર્મથી ધરાય છે.' તેમજ–'ધર્મ વિના ધ્યાન નહિં ધર્મ વિના જ્ઞાન નહિં, ધર્મ વિના ભાન નહિં જીવ્યુ કોના કામનું.' ઇત્યાદિ દ્વાદશ **વિનોક્તિ**વાળી કડીમાં સુંદર અર્થચમત્કૃતિ પણ દાખવે છે. **ગુચ્છા** પર કાવ્ય કરતાં બોધ ઉતાર્યો છે–'રે! રક્ષા કરવી ઘટે શરણની એવું સદા સૂચવે.' **કાંકરા** પર કવિતા કરતાં સૂચવ્યુ છે—આ કાંકરો એમ સૂચવે છે કે હે મનુષ્ય! તું ત્હારી મનોદષ્ટિ ખોલીને–ઉઘાડીને દેખ! મનુષ્યોમાં જે ધર્મવિનાના છે મ્હારા સમાન–કાકરા સમાન લેખ! 'મનખા કેરા મુજ સમા, વિના ધર્મથી લેખ.' **પીચકારી** પરથી પરમાર્થબોધ પ્રકાશ્યો છે—આ કેવી સુઘડ પીચકારી બનાવી છે જે સૂચવે છે કે આ બધી જૂઠી માયા છે એવું તું મનથી મનન કર—'બધી જૂઠી માયા મનન કર એવું મન વતી' મ્હારી ચટક જેમ સાચી નથી, મ્હારો (પીચકારીનો) રંગ જેમ સાચો નથી, તેમ આ સંસારની માયાનો રંગ સાચો નથી. **કર્મની ગતિ** એ કાવ્યમાં 'ગતિ વિચિત્ર કર્મની તું હર્ષ શોક શું ધરે?' એમ બોધ દઈ તેના સમર્થનમા સયાજીરાવ રાજ્યાધિપતિ થયા અને મલ્હારરાવ પોતે ધણી છતાં કેદમા ગયા એ પ્રસિદ્ધ તાજું દષ્ટાંત રજૂ કર્યું છે. **મુનિને પ્રણામ** એ શબ્દ–અર્થ ચમત્કૃતિપૂર્ણ કાવ્યમાં–'શાંતિકે સાગર અરુ નીતિકે નાગર નેક, દયાકે આગર જ્ઞાન ધ્યાન કે નિધાન હો,'–શાતિના સાગર, નીતિના નાગર, દયાના આગર, જ્ઞાન–ધ્યાનના નિધાન, ધર્મના ઉદ્યાન ઇ. અનેક ગુણસંપન્ન મુનિની ભારોભાર સ્તુતિ કરી તેને નિર્માનીપણે પ્રણામ કર્યા છે,–'મુનિ તુમ આગે મેરે પ્રનામ અમાન હો;' તેમજ–'માયા માન મનોજ મોહ મમતા, મિથ્યાત મોડી મુનિ, ધારી ધર્મ ધરેલ ધ્યાન ધરથી ધારેલ ધૈર્ય ધુની'–એમ આ 'મ–મા અને આઠ 'ધ–ધા'વાળી તથા સાત 'સ–સા'વાળી શબ્દઝમકવાળા કાવ્યમાં આવા ગુણસંપન્ન મુનિને 'કોટિ કરૂ વંદના' ભાવથી કહ્યું છે.

'આકાશપુષ્પ થકી વંધ્યસુતા વધાવી'—એ પંક્તિની સમસ્યાપૂર્તિ કરવાનું કહેવામા આવતા કવિએ અર્થગંભીર શીઘ્ર કાવ્ય રચ્યુ હતું: અરે મન! તું સંસારમા કેમ મોહ પામે છે? વૈરાગ્યમા શીઘ્ર ઝંપલાવતા એ જ ગતિ જામે છે— અહો! માયાને આપ દિલમાં–અંતરમા આવી ગણી લ્યો—'આકાશપુષ્પ થકી વંધ્યસુતા વધાવી,' જેનું અસ્તિત્વ જ નથી એવા આકાશફુલ વડે જેનું પણ અસ્તિત્વ નથી એવી વંધ્ય-સુતાને–વાઝિયાની પુત્રીને વધાવી છે એવી અર્થાત્ વૈરાગ્યવિચાર કર્યે માયારૂપ આ જગત્‌નું અસ્તિત્વ છે જ નહિં, તે આકાશપુષ્પ જેવું ને વંધ્યસુતા જેવું છે. **ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या.** આ શીઘ્ર કાવ્યમા પણ કવિએ કેવો ગંભીર તત્ત્વવિચાર રમતા રમતાં ગોઠવી દીધો છે!

'સંસારમાં મન અરે કયમ મોહ પામે? વૈરાગ્યમાં ઝટ પડયે ગતિ એ જ જામે:
માયા અહો! ગણી લહો દિલ આપ આવી, આકાશપુષ્પ થકી વંધ્યસુતા વધાવી.'

બીજી એક પંક્તિ—'અગનિમા પ્રીતે પડી પંકતિ દ્વિરેફની'–એની **સમસ્યાપૂર્તિ** કવિએ આ માર્મિક ભાવપૂર્ણ કાવ્યમાં કરી હતી–મોહથી મચેલો એવો એક મધુકર હતો, કારણ કર્ત્તાએ તેની એવી જાતિ કરી હતી; તે પોતે અટવીને અતિશય ભટકી ભટકીને આવ્યો, તેને પદ્મપુષ્પ શોધ્યાની મતિ થઇ—હુ પદ્મપુષ્પ શોધુ એવી બુદ્ધિ ઉપજી; અને એ અર્થે આથડી આથડીને તેના અંગ સંકોચાયા તોપણ પદ્મ ન મળ્યાથી તેને મોહ–કેફની—મોહમદિરાના મદની ધૂન લાગી, એટલે નાતમેળી ન મળ્યાથી ક્રોધ કરી તુચ્છકારીને દ્વિરેફની–ભ્રમરની પંક્તિ પ્રીતથી અગ્નિમાં પડી,—'અગનિમા પ્રીતે પડી પંકતિ દ્વિરેફની', અર્થાત્ પોતાના પ્રિયપાત્ર પદ્મની અપ્રાપ્તિથી વિરહ ન સહી શકવાથી અગ્નિમા ઝંપલાવ્યુ કવિએ કેવી સરસ અદ્‌ભુત સમસ્યાપૂર્તિ કરી છે!

'મોહથી મચેલો એવો એક મધુકર હતો, કારણ કર્તારે કરી એવી જાતિ તેમની:
ભટકી ભટકી આવ્યો અટવી તે આપ અતિ, પદ્મપુષ્પ શોધ્યા તણી થઈ મતિ તેહની;
આથડી આથડી અંગ સંકોચાય તેને તોય, પદ્મ ન મળ્યાથી લાગી ધૂન મોહ કેફની,
નાતમેળી ન મળ્યાથી ક્રોધ કરી તુચ્છકારી, 'અગનિમાં પ્રીતે પડી પંકતિ દ્વિરેફની'

ધનમદ, યૌવનમદ, વિદ્યામદ અને રાજમદ એ **ચાર મદનો** નિષેધ કરતા અવ-ધાનકાવ્યમા કવિ માર્મિક ટકોર કરે છે—'તજ રાજમદ હેવાન નિત અમલ કોઇના બાપનો' સુંદર ત્રિભંગી છંદથી સંગીત કરેલા **દોલત** વિષેના કાવ્યમા કવિએ—'દૈવત દુનિયાનું, જે નથી છાનુ, નાણું નાનું. કોણ કહે?' એમ 'નાણું' શબ્દ પર શ્લેષ કરી દોલતનો મહિમા ગાયો છે. અને સર્વ કોઈ એને ચાહે છે—'શાણા શ્રીમંતો, શઠ ધીમંતો, સૌ જીવ જંતો. એમ લહે,' એવી લક્ષ્મીની બલિહારી બતાવી છે. તૃષ્ણા અંગેના કાવ્યમાં કહ્યુ છે કે—પાંચ મળ્યે પચીશ ઇચ્છે, પચીશ મળ્યે વધવાની આશા થાય, એમ 'વ્યાજ સમાન સદા વધતી, ઘટતી નથી; રે! મન દેખ તમાશા,' માટે 'એ તૃષ્ણા તજીએ દિલથી. નહિ તો પડવા નથી ધર્મ સુપાસા'—નહિં નો

ધર્મના સારા પાસા પડવાના નથી, એમ અત્ર 'રાય' વણિકે ઉપદેશ્યુ છે. મોટાઈ સંબંધી કાવ્યમા—'કાયા જતાં વેણુ કદી ન જાશે, પૃથ્વી પ્રમાણે ક્ષમતા ધરાશે'. તેમજ ગાંભીર્યતાદિ પ્રકારે કવિએ સાચી મોટાઇની રીતિ બતાવી છે. નિંદકની ભારોભાર નિંદા કરતા અવધાનકાવ્યમાં કવિ કહે છે—મતિથી મંડિત મહાપંડિતને જે પાપી કહે છે. સાધુઓને અદેખા સ્વભાવથી જે સોદા કહે છે, ભલાઓને જે આ તો પૂરા પ્રપંચી ભાખે છે, કેવળ કુભાવથી ગંભીરને જે દંભી દાખવે છે, 'એવા નિંદાનિપુણને પ્રભુ પણ પહોચે નહીં,'—જેના પાદથી-ચરણથી પૃથ્વી અરે! પાપથી ભરાય છે,—'રાય' વદે છે કે એવા નિંદકને દ્વેષભાવ વિના એને યોગ્ય પચીશ જોડા ગણીને શિર પર શિરપાવ દઉ! એ બરાબર ગણીને એના માથા પર પચીશ જોડા મારવાનો એને લાયક શિરપાવ આપુ! આમ નિંદકની ખો ભૂલાવી દે એવી નિંદા કરી—નિંદકના નિંદક બની કવિએ કેવી અદ્ભુત કાવ્યચમત્કૃતિ દાખવી છે!

'એવા નિંદાનિપુણને પ્રભુ પણ પહોંચે નહીં', પૃથ્વી ભરાય અરે પાપે જેના પાદથી,
વદે રાય એને યોગ્ય શિર દઉં શિરપાવ, પચીશ પેંજાર ગણી વિના દ્વેષભાવથી.'

કોરો કાગળ કાવ્યમાં કવિ કોરા કાગળ પાસે બોલાવરાવે છે—કોરો કાગળ આગળ આવી આમ વદે છે,-પોતાનુ દૃષ્ટાંત દઇ કથા બનાવીને કહે છે—'અહો ચીંથરા ચીજ થકી ઉત્પત્તિ મારી, મેળવણીથી આમ થઇ છે અધિક સુંવાળી',-અહો! ચીંથરા જેવી ચીજ થકી મ્હારી ઉત્પત્તિ આમ મેળવણીથી અધિક સુંવાળી થઇ છે, માટે તમે પણ જો સાવ નીચી પદવી થકી ઉંચી પદવી પામવા ધારતા હો તો મ્હારી જેમ સર્વદા સદ્ગુણની 'મેળવણી'-મિલનપણું-એકત્રપણું થવા દેજો!—'જો ધારો ધર નીચી થકી ઊંચી પદવી પામવા, તો દેજો મુજ સમ સર્વદા સદ્ગુણ મેળવણી થવા.' કોરા કાગળને પણ કવિએ કેવો બોલતો કાગળ બનાવી દીધો! **ત્રણ દરવાજા** કાવ્યમાં પરમાર્થ ઉતાર્યો છે કે—ત્રણ દરવાજા એમ સૂચવે છે કે સ્વર્ગ નરક ને મોક્ષ એ ત્રણ કામ માટે મનુષ્યને જવા આ ત્રણ દરવાજા છે,—'સ્વર્ગ નરક ને મોક્ષ છે, જવા મનુષ્ય ત્રણ કામ',—આ પરથી ધ્વનિત કર્યું કે મનુષ્યગતિમાથી સ્વર્ગ નરક કે મોક્ષ એ ત્રણે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, ત્રણે દરવાજા ખુલ્લા છે, માટે જે દરવાજેથી જવું હોય તે દરવાજેથી જાઓ! તંબુ પર કાવ્ય કરવાનુ કહેવામાં આવતાં શીઘ્ર કવિએ કહ્યુ કે—આ તંબુ તો 'હવા મહેલ'નો લાયક અને લલિત નમૂનો છે! એમા કાંઈ ખામી કે ખોંચ નથી. અહો! શું આ ગગનનગર ઉભુ કરી દે એવા ઇંદ્રજાલીઆ મયદાનવથી રચવામાં આવેલ છે? હા, હા, એ બરાબર છે, એ કારણે જ-એટલા માટેજ તંબુ કર્યા છે, વિચાર કરી ઘર નથી કર્યા, કારણ કે અસ્થિરને કાજે-માટે ઘર કશા? એ જગતમા સિદ્ધ છે તે ખરૂં-સાચું છે,-'અસ્થિર કાજે ઘર કશા? ખરૂં જગતમા સિદ્ધ.' જુઓ! આ તંબુ જ્યારે ઉપડી જાય છે, ત્યારે હવે અહીં-આ તંબુની જગ્યાએ પશુ પક્ષી ને કંઇ છોડ રહેલા છે,-એમ ચિત્તમા ચિંતવીને આ વર્ણન પૂરૂં કર્યું. જુઓ! આ જ સ્થળે . ડૂંગળી, વાવણીંગ, વાલોર એ ઊગી નિકળ્યા છે, એ બાકી નથી રાખ્યા, સર્વથી

આગળ આણ્યાં છે! અને અહીં ભેંસ ભાં ભાં કરે છે, કૂકડા કૂકૂ શબ્દ કરે છે. ઉંદરો ચૂં ચૂં કરે છે, ને મીંદડાં મ્યાઉ મ્યાંઉ કરે છે, કૂતરા મોઢેથી ભૌ ભૌ કરે છે ને ગાય ત્યાં ગાગરી રહે છે,—જ્યાં તંબૂ તાણ્યા હતા તે જ સ્થળે આ બધા ઠાઠ જોઇને માનવી તે સર્વ દિલમા દિંગ થઇને રહે છે! આ સ્થળના કેવા હાલહવાલ એમ આશ્ચર્યથી દિંગ થઈ જાય છે! આમ તંબુ જેવા એક સાધારણ વિષય પરથી કવિએ નૈસર્ગિક કવિત્વભાવ સાથે કેવો અદ્‌ભુત અસાધારણ વૈરાગ્યભાવ અવતાર્યો છે!

(દોહરા) 'નમૂનો હવામહેલનો, લાયક અને લલિત;
નહિ ખામી કે ખોંચ, શું—મયદાનવ વિરચિત.
એ કારણ તંબુ કર્યા, ઘર ન વિચારી કીધ,
અસ્થિર કાજે ઘર કશાં? ખરૂં જગતમાં સિદ્ધ
પશુ પંખી ને છોડ કંઈ, હવે રહેલા આહી,
વર્ણવીને પૂરૂં કર્યું, વર્ણન આ ચિત્તમાહી
દેખો કાંદા ડૂંગળી, વાવણીંગ વાલોર,
રાખ્યા એ બાકી નથી, આણ્યા સૌથી મોર.

(ઝૂલણા) 'ભેંસ ભા ભાં કરે, અશ્વ જ્યા હણહણે કૂકડા શબ્દ કૂ કૂ કરે છે,
ઉંદરો તેમ ચૂં ચૂં કરે ને વળી મીંદડાં મ્યાઉ મ્યાંઉ કરે છે,
ભૌ ભૌ કરે કુતરા મુખથી ત્યા અને ગાય ત્યા ગાંગરી જે રહે છે,
ઠાઠ આ જોઈને માનવી સર્વ તે દિંગ દિલે થઈને રહે છે.'

બોટાદના અવધાનપ્રસંગમાં વિદ્યા વિષે કવિતા કરવાનુ કહેવામાં આવતા કવિએ વિદ્યાની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરતી શીઘ્ર કાવ્યરચના કરી હતી—'અમૂલ્ય આનંદકારી, સર્વ રીતે સુખકારી' એવી આ દેવની દીકરી વિદ્યા વિપત્તિ વિદારી દેશે; વદનમાં—મુખમા જે વરદાયી વિમલ વાણી પ્રેરે છે એવી આ વિદ્યા તેની કિંકરી—દાસી તે તોયનિધિતનયા—સાગરપુત્રી લક્ષ્મી છે. મનના મોટા મોટા તોરને દબાવનારી આધારમાં અન્નપાન સમાન ઠરી છે, રાયચંદ કહે છે—'અહો! આ તો કલ્યાણનો કોષ—ખજાનો દીઠો, અને દીઠો ત્યારે એકદમ ધ્યાનમા ધરી લેજે. 'દિવ્ય ચક્ષુને દેનારી, બુદ્ધિને બનાવનારી' એવી આ વિદ્યા પ્રપંચને પતાવનારી છે, 'અમૂલ્ય પ્રયત્ન યુક્ત ગુણરત્ન ખાણી છે.' ઇ.

(મનહર) 'અમૂલ્ય આનંદકારી સર્વ રીતે સુખકારી, વિપત્તિ દેશે વિદારી દેવ તણી દીકરી;
વદનમાં વાણી વરદાઇ જે વિમળ પ્રેરે, તોયનિધિતનયા તે કથું તેની કિંકરી.
મન તણા મહા મહા તોરને દબાવનાર, અન્નપાન સમાન આધારને વિષે ઠરી;
અહો! રાયચંદ આ તો કલ્યાણનો કોશ દીઠો. દીઠો ત્યારે એકદમ ધ્યાનમા લેજે ધરી.'

અને લીંબડીના અવધાનપ્રસંગે વિવિધ સામાન્ય વિષયો પર શીઘ્ર કાવ્ય રચતાં કવિએ અદ્‌ભુત પરમાર્થબોધ અવતાર્યો હતો જેમકે—(૧) ઘડિયાળના ડંકા પરથી બોધ ઉતાર્યો છે—જુઓ! જે આ અનેક ડંકા વાગે છે તે વિવેકથી આવું સૂચવે

છે એમ ગણો-'બજે કાળ-ડંકા શિરે આમ જોશો, ઘડિયાળનો આપ દેખો તમાશો!' (૨) કવિએ ઈંટ પાસે બોધ અપાવ્યો છે—મૂર્ખને હાથ જાતાં 'ધન કણ ધૂળ થાશે' ને સુજ્ઞ સાથે પલાતાં-પ્રસંગ પડતાં 'ધૂળ પણ ધન થાશે,'-આમ ઘટકારે-કુંભકારે હાથમા લઈને આ ઈંટ દૃષ્ટાંત દીધું છે, ને મહીતલે-પૃથ્વીતલે ઉપયોગી એવું યોગ્ય પાત્ર કર્યું છે. આમ ધૂળનુ ધન કરનારા કુંભાર જેવાના મુખે ધૂળમાંથી બનાવેલી ઇંટના દૃષ્ટાતથી અન્યોક્તિથી બોધ દીધો છે કે સુપાત્રને હાથ પરતા ખરાબ નિર્માલ્ય વસ્તુ સારી મૂલ્યવાન્ બની જાય છે ને કુપાત્રને હાથ ચડતાં સારી મૂલ્યવાન્ વસ્તુ પણ ખરાબ નિર્માલ્ય બની જાય છે. (૩) **નળિયું**-નળિયા પરથી શીઘ્ર કવિએ બોધ ઉતાર્યો છે-'અરે! સંપની વાત તો ઓર માનો,' તે માટે હું એક દૃષ્ટાત કહું એને તમે પીછાનો; જો 'લઘુ'-નાની હલકી વસ્તુઓનો થોક-સમૂહ મળે તો કામ સિદ્ધ થાય, તે 'નળિયા સમાજમાં'-નળિયાના એકત્ર મળેલા સમુદાયમાં પ્રસિદ્ધ રહ્યુ છે અર્થાત્ જેમ નળિયાં મળે-એક સમાજ-સમુદાયરૂપે ભેગા થાય તો છજું ચૂતું નથી, ઘરમા છજામાંથી વરસાદનું ટીપું પણ ટપકતું નથી ને વરસાદથી ઘરના રક્ષણનું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે તેમ. આ પરથી અન્યોક્તિથી કવિએ નાના માણસોનો 'સમાજ'-એકત્રિત સમુદાય મોટું કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે છે એમ સૂચવી સંપીલા એકસંઘરૂપ સંગઠિત 'સમાજની અગત્ય' સમજાવી છે અને **संहतिः कार्यसाधिका** એ મહાસૂત્રનું સુદર બોધપ્રદ નિદર્શન કરાવ્યુ છે. (૪) **પાણી** ઉપર કાવ્ય રચવાનું કહેવામા આવતા આપણા આ શીઘ્ર કવિએ શ્લેષની અદ્ભુત અનેકાર્થી અર્થચમત્કૃતિથી વિનોક્તિથી અદ્ભુત ભાવ ઉતાર્યો છે—'પાણી વિના'-પાણિ-હાથ વિના કાઇ કામ થાય નહિં, પાણી વિના-હાથ વિના કેમ કરી લખાય? પાણી વિના-હાથ વિના અથવા તેજ - સત્ત્વ વિના ચાકરી-સેવા કેમ થાય? પાણી વિના-જલ વિના અથવા સત્ત્વ વિના ઘડી પણ જીવાય નહિ વિશેષ વ્હાલી એવી આ વપુએ-શરીરે 'સુવાન'-સુંદર વર્ણવાળી (શ્લેષ-સારા રગ અથવા અક્ષરવાળી) વનિતા-સુંદરી વદનમાં-મુખમાં ચંદ્રની સમાન વર્ત્તાય છે, એવી આ વાણી વિષે વધતી વિમલતા વસી છે, વાહ! વીર થઈને હમણા આ વાણી વીર સ્થળે ધસી છે!—આ બધો પાણીનો જ પ્રભાવ છે આ સોળ 'વ-વા' વાળા કાવ્યનો અંતર્ગત ગૂઢ સૂક્ષ્મ ભાવ આ છે—આ ચંદ્ર જેમ અમૃતવર્ષિણી વાણીમા વિમલતા વસી છે તે આ 'પાણીનો જ'-મલ દૂર કરનારા જલનો જ પ્રભાવ છે, અથવા તો 'પાણીનો જ'-મુખના અમી-અમૃતનો જ પ્રભાવ છે! અને આ વાણી-વનિતા (અબળા સ્રી) પણ વીર થઈ વીર સ્થળે-વીર રસ પ્રત્યે ધસી છે તે પણ આ 'પાણીનો જ'-તેજનો-સત્ત્વવંતપણાનો જ પ્રભાવ છે! અર્થાત્ આ પાણી'-તેજઃ - સત્ત્વ - ઓજસ્ છે તેથી જ આ વાણી હમણા વીરસ્થળ પ્રત્યે ધસી છે-વેગે દોડી છે! આ 'પાણી' વિના વાણી કાંઈ ન કરી શકત! આમ પાણીના અનેકાર્થી પ્રયોગથી ભલભલાઓનુ પાણી ઉતારી નાખે એવા આ 'પાણી' પરના કાવ્યમા કવિએ પોતાનુ કેવું 'પાણી' બતાવી આપ્યુ છે! (૫) **પવનની રીતિ** કાવ્યમા પ્રકાશ્યુ છે—જુઓ! પવનની રીતિ! પુષ્પની સુગંધ ફેલાવે છે, તેમજ ખરો મિત્ર હોય તે આ વિશ્વમા યશ-

સુગંધ પ્રસરાવે છે–ફેલાવે છે. (૬) કમળ પરથી કવિએ અન્યોક્તિ કરી છે: (ભમરો જાણે કમળને કહે છે—). હે કમળ! તને મનરંજનનો મોહ થયો છે, તેથી તને તરણિથી–સૂર્યથી કદી દ્રોહ થાય નહિં, એટલે ઉગતા સૂર્યે જ તું પણ ખીલે છે, તું યાચકરંજનમા સહેજ ઉદાર થા! અર્થાત્ સૂર્ય ઉગે ત્યારે તું ખીલે છે ને આથમે ત્યારે તું બીડાય છે, એમ તું મિત્રની–સૂર્યની અખંડ મૈત્રી જાળવી તેનો કદી દ્રોહ નહિં કરતા ત્હારૂં મનોરંજન કર્યા કરે છે; હું ત્હારા રસપાનની યાચના દિનરાત કરી રહ્યો છું, તો તું આ યાચકના રંજનમા સહેજ ઉદાર થા! આ અન્યોક્તિથી કવિએ માત્ર ભોગવિલાસથી મનોરંજનમા જ મોહમૂઢ બનેલા શ્રીમંતને બોધ આપ્યો છે—તું દાનાદિથી યાચકરંજનમા સહેજ ઉદાર થા! (૭) દરિયો એ પર કાવ્ય રચવાનું કહેવામાં આવતાં કવિએ શીઘ્ર કાવ્યમા અદ્ભુત બોધ અવતાર્યો છે—આપ આજે ઉદધિજલની–સાગરજલની આકૃતિ દેખો! દેખો! જ્યા સાંજે–સંધ્યા સમયે આબરૂ સહિત મોજાંથી છલક છલકે છે, અર્થાત્ સમુદ્ર પોતાની મર્યાદા ન છોડે એ આબરૂ સહિતપણે–એ આબરૂને આંચ ન આવે એવી રીતે મોજાંની છોળો ઉછળે છે, આ ઉપરથી જનસમૂહને શિક્ષા–શિખામણ પામવી યોગ્ય છે એમ માનો કે–મોટા–મહત્ જનો પોતાની 'ગતિ'–ચાલ–રીતિ છોડે નહિં એમ તમે નિશ્ચયથી પ્રમાણો–પ્રમાણ કરો! –'મોટા છોડે નહિં નિજ ગતિ એમ નિશ્ચે પ્રમાણો' સાગર પરથી કવિએ કેવો આશયગભીર બોધ અવતાર્યો છે! અવધાનપ્રસંગના આ ઉદાહરણરૂપ સાતે કાવ્યો એવા રસપ્રદ–બોધપ્રદ છે કે અવકાશઅભાવ છતા તે અત્રે અવતારવાની લાલચ રોકી શકાતી નથી :—

(ભુજંગી) 'બજે છે જુઓ જેહ ડંકા અનેકે, ગણો સૂચવે તેહ આવું વિવેકે;
બજે કાળ–ડંકા શિરે આમ જોશો, ઘડિયાળનો આપ દેખો તમાશો.

(માલિની) ધન કણ ધૂળ થાશે મૂર્ખને હાથ જાતા, ધૂળ પણ ધન થાશે સુજ્ઞ સાથે પલાતાં;
લઇ કર ઘટકારે ઇંટ દષ્ટાંત દીધું, મહિતલ ઉપયોગી પાત્રને યોગ્ય કીધું.

(ભુજંગી) અરે! સંપની વાત તો એર માનો, કહું એક દષ્ટાંત તેને પિછાનો:
મળે જો લઘુ થોક તો કામ સિદ્ધ, નળિયાં–સમાજે રહ્યુ તે પ્રસિદ્ધ.

(ઉપજાતિ) પાણી વિના કામ કશુ ન થાય. પાણી વિના કેમ કરી લખાય?
પાણી વિના ચાકરી કેમ થાય? પાણી વિના ના ઘડીયે જિવાય

(વસંતતિલકા) વ્હાલી વિશેષ વનિતા વપુએ સુવાન, વર્તાય છે વદનમા વિધુની સમાન.
વાણી વિષે વિમળતા વધની વસી છે, વા'! વીર વે વીર સ્થળે હમણા ધસી છે.

(ગીતિ) જુઓ પવનની રીતિ. પુષ્પ સુગંધ સદૈવ ફેલાવે:
તેનજ મિત્ર ખરો તે, આ વિશ્વે યશ સુગંધ પ્રસરાવે.

(પદ્ધરિ) થયો તુજને મનરંજન મોહ. તરણિ થકી થાય કદી ન દ્રોહ:
ખીલે પણ તું ઊગતાં સૂરએ જ, ઉદાર થા યાચક રંજન સેંજ.

શ્રીમદ્ના આ અસાધારણ જ્યોતિષ્‌વિજ્ઞાનની ખ્યાતિ સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ, એટલે સ્નેહી-સંબંધીઓએ તેમજ બીજા લોકોએ તેમને આ બા. 'પજવવા' માંડચા—ખૂબ હેરાન કરવા માંડચા 'પરમાર્થમાં વિઘ્નભૂત આ પ્રતિબંધ **શ્રીમદ્**ને ન પરવડચો.' એટલે પરમાર્થને બાધક આ વિષયને 'અપરમાર્થરૂપ-કલ્પિત' ગણી **શ્રીમદે** ગૌણ કરી દીધો. સં. ૧૯૪૫માં અમદાવાદમાં શેઠ દલપતભાઈ ભગુભાઈના વંડે **શ્રીમદે** અવધાનપ્રયોગ કરી દેખાડચો હતો. ત્યારે કોઈ બીમાર માણસ માટે પ્રશ્ન કરવામાં આવતાં તેનું અનિષ્ટ દેખી દયાર્દ્ર **શ્રીમદ્**ને ખૂબ લાગી આવ્યું ને સખેદ જવાબ આપ્યો —'અમારે શું આવા દુઃખદ સમાચાર આપવા?' આ પ્રસંગે પણ **શ્રીમદ્**ના કરુણાર્દ્ર અંતરૂ પર અસર કરી ને **શ્રીમદ્**ની જ્યોતિષ્‌ વિષય પ્રત્યેની ઉપેક્ષા વધતી ગઈ, ને છેવટે સં. ૧૯૪૭ પછીથી તો તે વિષયને તેમણે સાવ છોડી દીધો. ત્યાર પછી એક વખત કોઈ માંદા માણસ અંગે તેમના પૂજ્ય માતુશ્રીએ ફલાદેશ પૂછતાં **શ્રીમદે** ઉત્તર આપેલ—'અમે એ જોવાનું છોડી દીધું છે, પ્રારબ્ધયોગ્ય થશે અને તેને સારા-માઠાને સમ્યક્‌ પ્રકારે, વિકલ્પ કર્યા વિના, સમપણે વેદી લેવું એ ધર્મ છે, એ વિદ્યા છે, એ જોષ છે, અને એ ફલશ્રુતિ છે, અને એ છૂટવાનો રસ્તો છે.' આમ પરમાર્થૈકરત **શ્રીમદ્**ને આ જ્યોતિષ્‌ વિષય શીખતાંય વાર ન લાગી, અને છોડતાય વાર ન લાગી

શ્રીમદે આ વિષયને અપરમાર્થભૂત-કલ્પિત કેમ ગણ્યો તેનો ખુલાસો તેમના પરમાર્થસુહૃદ્‌ પરમાર્થસતસંગી **શ્રી સૌભાગ્યભાઈ** પરના પત્રોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રી સૌભાગ્યની વ્યાવહારિક સ્થિતિ પ્રારબ્ધાનુસારે સં. ૧૯૪૭મા સાંકડી વર્ત્તતી હતી, તેથી તેઓ વારંવાર ગભરાઇ જઇ આકુલ થઈ જતા, અને પોતાની સ્થિતિ **શ્રીમદ્**ને લખી જણાવી જ્યોતિષાદિથી ફલાદેશ બા. વિજ્ઞપ્તિ કરતા. **શ્રીમદ્** તેમને આકુલતા ત્યજી પ્રાપ્ત સ્થિતિ સમપણે વેદી લેવાનો બોધ લખતા. અને એ વિષયનું અપરમાર્થ-ભૂતપણું સમજાવતા. જેમ કે-(૧) મુંબઈથી શ્રાવણ શુદ ૧૯૪૯માં **શ્રીમદ્** સૌભાગ્યને લખે છે—'જ્યોતિષ્‌ની આમ્નાય સંબંધી કેટલીક વિગત લખી તે વાંચી છે. ઘણો ભાગ તેનો જાણવામા આવે છે, તથાપિ ચિત્ત તેમાં જરાય પ્રવેશ કરી શકતું નથી, અને તે વિષેનું વાચવું, સાભળવું કદાપિ ચમત્કારિક હોય, તો પણ બોજારૂપ લાગે છે, થોડી પણ તેમાં રુચિ રહી નથી અમને તો માત્ર એક અપૂર્વ એવા સતૂજ્ઞાનને વિષે જ રુચિ રહે છે. બીજું જે કંઈ કરવામાં આવે છે કે અનુસરવામા આવે છે, તે બધુ આસપાસનાં બંધનને લઇને કરવામા આવે છે. હાલ જે કાંઈ વ્યવહાર કરીએ છીએ તેમા દેહ અને મનને બાહ્ય ઉપયોગ વર્ત્તાવવો પડે છે આત્મા તેમાં વર્ત્તતો નથી' (૨) વવાણીઆથી સં ૧૯૪૯ બીજા ભાદરવા શુદ ૨ ભોમના પત્રમા લખે છે '....તથાપિ બહારથી અમુક સંસારી પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે, તે માટે શોક તો નથી, તથાપિ સહન કરવા જીવ ઇચ્છતો નથી! પરમાનંદ ત્યાગી એને ઇચ્છે પણ કેમ? ને એ જ કારણથી જ્યોતિષાદિક તરફ હાલ ચિત્ત નથી. ગમે તેવા ભવિષ્યજ્ઞાન થવા સિદ્ધિઓની ઇચ્છા નથી. તેમ તેઓનો **ઉપયોગ કરવામાં** ઉદાસીનતા રહે છે,

—તેમાં પણ હાલ તો અધિક જ રહે છે. જે પ્રાણીઓ એવા (જ્યોતિષાદિના) પ્રશ્નના ઉત્તર પામવાથી આનંદ માને છે, તેઓ મોહાધીન છે; અને તેઓ પરમાર્થના પાત્ર થવાં દુર્લભ છે, એમ માન્યતા છે; તો તેવા પ્રસંગમાં આવવું પણ ગમતું નથી; પણ પરમાર્થહેતુએ પ્રવૃત્તિ કરવી પડશે, તો પ્રસંગે કંઈ કરીશ ઇચ્છા તો થતી નથી. દેહભાવ દેખાડવો પાલવતો નથી. ઈ.' (૩) મુંબઈથી ફાગણ વદ ૮ બુધ ૧૯૪૭ના પત્રમાં **શ્રીમદ્‌** લખે છે—'આપે જ્યોતિષાદિકની પણ હાલ ઇચ્છા કરવી નહિં, કારણ કે તે કલ્પિત છે, અને કલ્પિત પર લક્ષ નથી.' (૪) કલ્પિત એટલે શું અને જ્યોતિષ્‌ કલ્પિત શા માટે એ જણાવતા પત્રમા મુંબઈથી ફા. વ. ૧૧ ૧૯૪૭ના દિને લખે છે —'જ્યોતિષ્‌ને કલ્પિત કહેવાનો હેતુ એવો છે કે એ વિષય **પરમાર્થિકજ્ઞાને** કલ્પિત જ છે, પરમાર્થિક જ સત્‌ છે; અને તેની જ રટના છે' **શ્રીમદ્‌**ના આ પત્રો અંગે ટિપ્પણ કરતા શ્રી મનઃસુખભાઇ કિરતચંદ સાચું જ કહે છે—'ચિત્તની ઉદાસીનતા જોવા જેવી છે. જ્યોતિષાદિક ચમત્કારિક ભાસતા નથી, પણ કદાપિ ચમત્કારિક હોય તો પણ બોજારૂપ ભાસે છે! અંશે પણ દેહાધ્યાસ જેને ટળ્યો હોય, અંશે પણ જે વિદેહીવત્‌ થયેલ હોય, તે પુરુષની આવી આચરણા–ચેષ્ટા સંભવે. કેટલી બધી ઉદાસીનતા! જ્યોતિષ્‌ના વિષયમાં **શ્રીમદ્‌** કરતાં ઓછે અંશે નિષ્ણાત પણ પહેલી પંક્તિએ પૂજાય, મનાય અને તેને ઘેર પૈસાની રેલ ચાલે,–છતાં એ વિષયમાં સુનિષ્ણાત એવા **શ્રીમદ્‌**ને દેહભાવ (Ego, Personal Identity) દેખાડવો પાલવતો નથી! જ્યોતિષાદિ વિષયને અપરમાર્થરૂપ ગણી ગૌણ કરે છે, ધકેલે છે! ઉચ્ચ કોટિના અને આત્માર્થની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલ પુરુષની એ ચેષ્ટા સંભવે.' **શ્રીમદ્‌**ના જીવનના અઠંગ અભ્યાસી **શ્રી મનસુખભાઈ**ના આ ઉદ્‌ગાર અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. આમ છે **શ્રીમદ્‌**ના અસાધારણ જ્યોતિષ્‌વિજ્ઞાનના ઇતિહાસની ઇતિશ્રી!

પ્રકરણ વીશમું

અવધાનાદિ બાહ્ય પ્રવૃત્તિને તિલાંજલિ

આ શતાવધાન આદિ સ્મૃતિચમત્કારોનું અને જ્યોતિષ્‌ના અસાધારણ પરિજ્ઞાનનું બાહ્ય પ્રદર્શન **શ્રીમદે** પ્રાયે ૧૯મા વર્ષ પછી એકદમ છોડી દીધું જ્યારે તેમની કીર્ત્તિ ભારતના દિગ્દિગંતમાં પ્રસરી ગઇ હતી, જ્યારે તેઓ કીર્ત્તિની ટોચે પ્હોંચ્યા હતા, ત્યારે તેઓએ સર્પ કાંચળી છોડી દીએ તેમ આ તેજપુંજથી જગત્‌ને આંજી દેનારા (Dazzling) બાહ્ય જગત્પ્રદર્શનોનો તૃણવત્ ત્યાગ કર્યો. જો તેઓ વિલાયતાદિ દેશમાં ગયા હોત, તો એમની કીર્ત્તિ–માન–પૂજા–પ્રતિષ્ઠાદિ આખા જગત્‌માં વિસ્તરવાનો પૂરો મોખો હતો, પણ મુંબઈના ચીફ જસ્ટિસ સર ચાર્લ્સ સાર્જંટ આદિની આગ્રહભરી પ્રેરણા છતાં ધર્મ–આત્માર્થ આદિ ન સચવાય એ કારણે તેઓએ વિલાયતાદિ પ્રત્યે જવાની ઘસીને ના પાડી; અને આમ જગત્‌ને મંત્રમુગ્ધ કરનારી આત્માની કેટલીક ચમત્કારિક શક્તિઓની વાનકી (Sample) માત્ર ચખાડી તે અવધાનાદિ અદ્‌ભુત પ્રયોગોને તિલાંજલિ આપી **શ્રીમદ્** જગત્‌ની દૃષ્ટિથી લગભગ અદૃશ્ય–અલોપ જેવા થઈ જઇ પછી તો કેવળ અધ્યાત્મમાં લીન થઈ ગયા હતા, કેવળ આત્મામાં શમાઇ ગયા હતા, એ તેમની ત્યારપછીની વિશિષ્ટ અધ્યાત્મચર્યા પરથી સુપ્રતીત થાય છે,—જેનું અવલોકન આપણે આ ગ્રંથમાં હવે પછી અનુક્રમે કરશું.

આ અંગે **'જીવનરેખા'**માં **શ્રી મનસુખભાઈ** મનનીય શબ્દોમાં લખે છે કે —'**શ્રીમાન્‌**ને આત્મલક્ષ થયો હતો; આત્મા અનંત શક્તિનો ધણી છે; શતાવધાનાદિ એ શક્તિના નમુનારૂપ રજકણો છે, એથી માનમાં આવી જઈ ધર્મ હારી જવા જેવું છે;—આવા સાત્ત્વિક વિચારે એ પ્રયોગોને દબાવી જઈ આત્મસાક્ષાત્કાર કરવામાં **શ્રીમદે** વીર્ય ફોરવ્યું ! અત્યારે આવી સ્વલ્પ શક્તિ જેને પ્રાપ્ત થઈ હોય તે માન કે અર્થ માટે એનો ઉપયોગ કરતા નથી દેખાતા ? **શ્રીમાન્‌** ધારત તો એના પ્રયોગથી માન–કીર્ત્તિ–અર્થ સંપાદન કરી શકત પણ આત્મગુણ વિકસાવવાને મૂળથી જ લક્ષવાળા, આજન્મ વિરક્ત આ પુરુષે એ શક્તિનું પ્રદર્શન નહિ કરતા એ વડે આત્માની ઉજ્જવલ શક્તિઓ પ્રગટ કરવા મથન કર્યું.–આ (જ્યોતિષ્‌) પ્રયોગ પણ એમણે નાનપણમાં જ, માનમાં આવી જઇ ધર્મ હારી જવાના કારણે ત્યજી દીધા (વિ સં. ૧૯૪૫ની સાલમાં).' ઇત્યાદિ.

આ શતાવધાનાદિ પ્રસંગોમાં પણ **શ્રીમદ્**ની અંતરવૃત્તિ આત્માર્થ ભણી અને વૈરાગ્ય ભણી જ હતી તેનું એક જ્વલંત ઉદાહરણ શ્રી મનસુખભાઇએ જીવનરેખામાં નોંધેલ છે—'શતાવધાનથી મુંબઈમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યા પછી **શ્રીમાન્‌ રાજચંદ્ર**ને કોઇ ... બર પ્રખ્યાત પામેલા પોતાનું સ્થાન જોવા તેડી ગયા ત્યાં તે શેઠ અમુક વસ્તુ

અમુક સ્થળેથી અમુક પૈસા ખર્ચી આણી છે, અમુક બહુ Rare દુર્લભ છે, ઇત્યાદિ વૃત્તિને ઘટતું ગૌરવ દાખવતા હતા. સમય જાણી જન્મથી જ વૈરાગી **શ્રીમદે** તે શેઠને પૂછ્યુ આ આવાસ છોડી કોઈ બેહસ્તનશીન થયુ છે?—આ પ્રશ્ન સાંભળતાં જ તે શેઠને ગાલે શેરડો પડયો, અને તરત જ કહ્યું—મને આવા નીડરપણે મરણનો ભય અને આવી વસ્તુઓનો આવા અભિમાનપૂર્વક મોહ નહિ કરવાનુ કોઇએ કહ્યુ ન હતું' આમ આ પ્રસંગ પરથી **શ્રીમદ્**ની અંતર્દશા જોઇ શકાય છે કે આ પ્રયોગો મધ્યે પણ તેઓ સદા સજાગર જ હતા, પરતુ આ ઝાઝા લોકપ્રસંગથી ક્વચિત્ માનમાં આવી જઇ આત્માને પતનનું સ્થાન પણ થઈ પડે અને કદાચ આત્માર્થ ચૂકી જવાય; અને કદાચ આત્માર્થ ન ચૂકી જવાય તો પ્રધાન એવા આત્માર્થમા જે સમય ગાળવો જોઇએ તે આવા સાધારણ બાહ્ય પ્રયોગોમા ખર્ચાઇ જાય, તે આત્માર્થીને પાલવે નહિં—પરવડે નહિં. ઇત્યાદિ અંતર્મુખ વિચારણાથી **શ્રીમદે** આ બાહ્ય પ્રયોગોને તિલાજલિ આપવાનું ઉચિત માન્યુ **શ્રીમદે** આ શતાવધાનાદિ અનન્ય અદ્ભુત પ્રયોગો કરી દેખાડયા તેમાં એમની મહત્તા તો છે જ, પરંતુ તેનો પણ તૃણવત્ પરિત્યાગ કર્યો એમાં એમની અનંતગુણવિશિષ્ટ ઓર વિશેષ મહત્તર મહત્તા છે. જગતના પૂરની સાથે તણાતા અનુસ્રોતગામી તો સર્વ કોઈ હોય, પણ સામે પૂર જનારો પ્રતિશ્રોતગામી તો કોઈ વિરલો જ હોય; મતિતર્પણ તો સર્વ કોઈ કરે, પણ પરિસર્પણ તો કોઈ વિરલો જ કરે.

શ્રીમદ્ પ્રથમથી જ આત્મલક્ષી હતા, એટલે સંયોગવશાત્ સહજ સ્વભાવે ણતાવવામા આવતા આત્મવૈભવના અંગરૂપ આ બુદ્ધિવૈભવનું આ બાહ્ય પ્રદર્શન અંતરથી એમને રુચતું ન્હોતું–પણ ખૂંચતું હતું, તે હવે તેમણે એકદમ ફગાવી દીધું; અને પછી તો સતત આત્મલક્ષી **શ્રીમદ્** નિરંતર અધ્યાત્મમા જ નિમગ્ન થઈ ગયા,—એ તેમના જીવનના પછીના તબક્કા પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. આવો અપૂર્વ આત્મસયમ **શ્રીમદ્** જેવો કોઈ વિરલો ઓલીઓ પુરુષ જ દાખવી શકે. જેનામાં માનાદિની અપેક્ષા હોય ને જગતની વાહવાહની પરવાહ હોય, એવો કદી આવો અપૂર્વ આત્મસંયમ દાખવી શકે? અને તેમાં પણ **શ્રીમદ્** જેવો અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન, આચાર્યનો આચાર્ય થવા યોગ્ય પુરુષ જો ધારે તો જગત્મા પોતાનો ડંકો વગડાવી શકે. અરે! એમનાથી લક્ષાંશ યોગ્યતા પણ જેનામા નથી. એવા સામાન્ય પ્રાકૃતજનો પોતાની લેખકતા–વક્તૃતા વગેરે શકિતની વર્ત્તમાનમા કેટલી બધી જાહેરાત કરી, કેટલા બધા નગારા વગાડી. કેટલી બધી કૂદાકૂદ કરે છે!—એ શું હમણા આપણે પ્રત્યક્ષ નથી જોતા? એવાઓ સાથે જ્યારે **શ્રીમદ્**ના અસાધારણ અદ્ભુત આત્મસંયમની–આત્મગુપ્તિની તુલના કરીએ છીએ, ત્યારે **શ્રીમદ્** મેરુ સમા મહાન્ જણાય છે. **શ્રીમદ્**ની અપૂર્વ આત્મલીનતાથી ખરેખર! સાનંદાશ્ચર્ય અનુભવાય છે. **શ્રીમદ્**ને તો આત્મકલ્યાણ જ કરવું હતું. એમને કાંઈ જગતને રૂડું દેખાડવા પ્રયત્ન ન્હોતું કરવું. તેની સાક્ષી તેમના જ વચનો પૂરે છે જેમ કે—'જગતને રૂડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યું',

પણ તેથી રૂડું થયુ નથી. કારણ કે પરિભ્રમણ અને પરિભ્રમણના હેતુઓ હજુ પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે એક ભવ જો આત્માનુ રૂડું થાય એમ કરવામાં જશે તો અનંત ભવનું સાટું એક ભવમાં વળી રહેશે, એમ હું લઘુત્વભાવથી સમજ્યો છઉં અને તેમ કરવામાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે.' ઇત્યાદિ. જગત્‌મા બીજાઓ કીર્તિના પડછાયાની પાછળ દોડે છતાં કીર્તિ તેમનાથી દૂર ભાગે છે, ત્યારે કીર્તિ પડછાયાની જેમ **શ્રીમદ્‌ની** પાછળ દોડે છે છતાં **શ્રીમદ્‌** તેનાથી દૂર ભાગે છે! એ ખરેખર! પરમાશ્ચર્યકારી છે!

પુત્રૈષણા, વિત્તૈષણા, લોકૈષણા એ ત્રણ એષણાના સકંજામાંથી છૂટવું ભલભલાઓને માટે પણ દુષ્કર છે; તેમાં પણ પ્રથમ બે એષણાઓથી છૂટવું તો હજુ સુગમ છે, પણ લોકૈષણાની મોહિનીમાથી છૂટવું તો ભલભલા મહાત્માઓને માટે પણ દુષ્કરદુષ્કર છે. લોકો મ્હારી વાહવાહ કરે, લોકમાં મ્હારી કીર્તિનો ડંકો વાગે, મ્હારૂં નામ લોકમાં ગાજતું થાય, એવી કીર્તિની ભૂખના દુ:ખમાથી ભલભલા મહાત્માઓ પણ છટકી શકતા નથી. લોકો મને રૂડો કહે, લોકમાં હું રૂડો દેખાઉં, લોકો મ્હારા ધજાગરા ફરકાવે, એવી લોકૈષણારૂપ સૂક્ષ્મ ઇચ્છા ઊંડે ઊંડે પણ ત્યાગી કહેવાતા મહાત્માઓના અંતરમાં પણ પ્રજ્વલતી હોય છે. આખાબોલા **અખા** ભક્તે કહ્યુ છે તેમ 'ઝીણી માયા છાની છરી' જ્ઞાની કહેવાતા પંડિતમન્યોના અંતરને પણ ઊંડે ઊંડેથી કાપી નાખતી હોય છે. મુમુક્ષુ કહેવાતા ત્યાગી મહાત્માઓ પણ આવી ઊંડી અંતરેચ્છાને લીધે વાસ્તવિક રીતે અંદરખાનેથી ભવને અભિનંદનારા 'ભવાભિનંદી' હોય છે, કારણકે મનાવા–પૂજાવાની વાસનારૂપ 'ઝીણી માયા છાની છરી' એમના અંતરને કોરી નાંખતી હોય છે; અને જેમ જેમ મન–વચન–કાયાના યોગની તરતમતા તેમ તેમ આ વાસનાની પણ તેવી તરતમતા-બળવત્તરતા હોય છે

કારણકે જ્યાંલગી પરમાર્થદૃષ્ટિ સાંપડી નથી ત્યાલગી ભવાભિનંદીપણાને લીધે ગમે તેવો ક્ષયોપશમસંપન્ન પુરુષ પણ સમ્યક્ તત્ત્વવિચારને પામી શકતો નથી. તેવા પુરુષને જેમ જેમ મન–વચન–કાયાના યોગબળનુ તરતમપણુ હોય છે, તેમ તેમ પ્રાયે તેની વાસનાનું પણ તેવું તરતમપણુ હોય છે કોઇ અપરમાર્થદૃષ્ટિ એવા મહત્ત્વાકાંક્ષી પુરુષના મન–વચન–કાયાની શક્તિનું પ્રબલપણું હોય, તો તેની લોકમા મનાવા–પૂજાવા વગેરે અસત્‌વાસનાનું પણ તેવું જ પ્રબલપણું પ્રાયે દૃશ્યમાન થાય છે. એટલે તેવા વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમી જીવનો જે બોધ છે, તે પણ અસત્‌વાસનાથી વાસિત હોઇ અસત્ જ હોય છે, અને આમ અસત્‌વાસના–વિષથી વાસિત એવો આ બોધ અસત્ પરિણામથી * અનુવિદ્ધ હોઇ વિષમિશ્ર અન્નની જેમ અસુંદર જ હોય છે; 'વાસિત બોધ આધાર'

---

* 'ह्यसत्परिणामानुविद्धो बोधो न सुंदरः ।
तत्संगादेव नियमाद्विषसंपृक्तकान्नवत् ॥" યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લો ૭૭

× "वैराग्यरंगः परवंचनाय, धर्मोपदेशो जनरंजनाय ।
वादाय विद्याध्ययनं च मेऽभूद्, कियद्ब्रुवे हास्यकरं स्वमीश ॥" રત્નાકરપચ્ચીશી

"જનમનરંજન ધર્મનુ, મૂલ ન એક બદામ." શ્રી ચિદાનંદજી

એવો આ અસતકલ્પનારૂપ હોઈ પરમાર્થથી અબોધ સ્વરૂપ વા કુબોધસ્વરૂપ જ હોય છે. આમ જો કોઈનામાં તેવું તેવું યોગબળ હોય છે તો પ્રાયે તેની સાથે સાથે વાસના–અહંકાર, મમકાર, માન, પૂજા, લૌકિક પ્રતિષ્ઠાદિની વિષ સમાન કામના–પણ તેવી જ તરતમ પ્રકારની હોય છે; જો મન–વચન–કાયાની ક્ષયોપશમશક્તિ તેવી પ્રબળ હોય છે, તો વાસના પણ તેવી તરતમતાવાળી પ્રબળ હોય છે. જેમકે–કોઇનામાં વચનયોગ પ્રબળ છે, તો તે ક્વચિત્ તેના અહંકારને વશ થઇ વક્તાબાજી વડે વાચસ્પતિપણું દાખવી જનમનરંજન કરવા પ્રયાસ કરે છે! અથવા તો અભિમાનના અભિનિવેશમા કે અસતત્ત્વના કદાગ્રહમાં તે ક્વચિત્ પોતાની હોશિયારી બતાવવા અસત્ પ્રરૂપણા પણ કરે છે! અથવા ક્વચિત્ વાચાલતા દાખવી પરવંચનાર્થે વૈરાગ્યરંગ × બતાવે છે અને જનરંજનાર્થે ધર્મોપદેશ કરે છે! અરે! પાણી જેવા વાણીના પ્રવાહમાં તણાતો તે પામર પ્રાણી ચિંતામણિ કરતાં અધિક મૂલ્યવંતા ધર્મનું કાણી કોડીના મૂલે વેચાણ કરતાં પણ આંચકો ખાતો નથી! વળી કોઇનામાં મનોયોગનું પ્રબલપણું હોય છે, તો તે ક્વચિત્ પોતાની બુદ્ધિમત્તાનું અભિમાન ધરાવતો રહી, પોતાની મતિની ચમત્કૃતિથી બીજાને આંજી નાંખવાનો પ્રયાસ કરવા તત્પર જણાય છે! પોતાના મતિક્ષયોપશમના અહંભાવથી—પાડિત્યના ગર્વથી મંદમતિ જનોનો તિરસ્કાર કરી લોકૈષણાની આકાક્ષા સેવતો રહી તે લોકારાધન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે! પોતાની બુદ્ધિના મિથ્યાભિમાનથી આવિષ્ટ થઈ અનેકવાર કુયુક્તિ પ્રયુક્ત કરવામાં પણ પોતાની કુશળતા માને છે! મનાવા–પૂજાવાની તુચ્છ કામનાના કુગ્રહથી ગ્રસ્ત થઈ, પોતાની મનઃશક્તિનો ફાંકો રાખનારા તે સ્વચ્છંદી વંચક જીવ આત્મભાન ભૂલી આત્મશ્રેયથી વંચિત થાય છે!–ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે 'તરતમ યોગે રે તરતમ વાસના રે, વાસિત બોધ આધાર'—તરતમ યોગે તરતમ વાસનાના આવિષ્કારો જગત્માં દેખાય છે.

આવી અસત્વાસનાને લીધે જ ભવને અભિનંદનારો ભવાભિનંદી જીવ માનાર્થનો–લોકૈષણાનો ભૂખ્યો હોઈ 'લોકપંકિતમાં'—લોકની પંગતમાં બેસનારો હોય છે, અર્થાત્ લોકારાધનહેતુએ—લોકને રીઝવવા ખાતર મલિન અંતરાત્માથી સતક્રિયા કરે છે, અને તેથી તે એને મહાઅનર્થકર—દુરંત ફલદાયી થઈ પડે છે, કારણકે જગતને રૂડું દેખાડી ધર્મીમાં ખપવા ખાતર ભવાભિનંદી જીવ, આત્માર્થેજ કરવા યોગ્ય એવી ધર્મક્રિયાનો પણ માનાર્થે ઉપયોગ કરે છે, અને તુચ્છ એવા લૌકિક માન–પૂજા–સત્કારાદિ ખાતર મહત્ એવી તે ધર્મક્રિયાનું લીલામ કરવા જેવો હીન ઉપયોગ કરે છે,અને આમ તેનું ખુલ્લું અપમાન કરી ઘોર આશાતના કરે છે. આવી લોકૈષણારૂપ લોકપંક્તિ અને લોકોત્તર એવું આત્મકલ્યાણ બેને કદી મળતી પણ આવે નહિં. અને પરમાર્થ વિચારીએ તો લોકોત્તર કલ્યાણરૂપ આત્માર્થ પાસે લોકૈષણારૂપ માનાર્થનું મૂલ્ય બે બદામનું પણ નથી. છતાં મહદ્ આશ્ચર્ય છે કે એક ભવના તુચ્છ કલ્પિત લાભની ખાતર અનંત ભવનું દુઃખ વ્હાલું ગણી 'ભવાભિનંદી' પોતાના નામને સાર્થક કરે છે! તે લોકૈષણાનો લાલચુ

લોકપંક્તિમાંથી બ્હાર કેમ નિકળી શકે? **શ્રીમદ્** જેવો ખરેખરો આત્માર્થી મહા મુમુક્ષુ હોય તે જ લોકૈષણાને ઠોકર મારી આ લોકપંક્તિના વમળમાંથી–વિષવર્ત્તુલમાંથી બ્હાર નિકળવા સમર્થ થઈ શકે.

આમ જેની ભૂરકીમાંથી ભલભલાઓને છૂટવું વિકટ થઇ પડે છે એવી આ લોકૈષણાને ઉચ્છેદી નાખવી–જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવી એ કાંઇ નાનાસૂના આત્મપરાક્રમનું કામ નથી; એવી લોકૈષણાનું મલની જેમ વા હાલાહલ વિષની જેમ વિસર્જન કરવું તે કાંઈ જેવો તેવો ત્યાગ નથી પ્રાયે (લગભગ) આખો લોક કીર્ત્તિલોભથી અંધ બની જ્યારે લોકૈષણાની પાછળ ગાંડાની જેમ દોડયા કરે છે, કીર્ત્તિના ટૂકડાની પાછળ ભમરાની વા ભિખારીની જેમ ભમ્યા કરે છે, ત્યારે તેની મધ્યે જે કીર્ત્તિનિરપેક્ષ દ્રષ્ટા પુરુષ તે લોકૈષણાની મહામોહિનીથી દૂર ભાગે છે, મહાકીર્ત્તિના ટેકરાને લાત મારે છે, તે જ પુરુષ ખરેખરો ડાહ્યો વિચક્ષણ વિવેકી છે, તે જ પુરુષ ખરેખરો શ્રીમંત–**'શ્રીમદ્'** છે. સત્પુરુષ **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર** આવો મહાવિચક્ષણ, મહાવિવેકી, મહાશ્રીમંત—મહાજ્ઞાનશ્રીસંપન્ન ખરેખરો યથાર્થનામા **'શ્રીમદ્'** હતો; વામના–વેંતીઆ (Dwarf) સામાન્ય પ્રાકૃત લોકના ઓઘ-સમૂહરૂપ લોક મધ્યે લોકોત્તર–અલૌકિક 'વિરાટ' (Collosus) હતો.

પ્રકરણ એકવીશમું

અતીન્દ્રિય જ્ઞાન અને યોગશક્તિના ચમત્કારો

આ બાહ્ય પ્રદર્શનોને પણ તે જ તિલાંજલિ આપી શકે કે જેની દૃષ્ટિ મૂળ આત્મજ્ઞાન ભણી જ હોય, શુદ્ધ આત્મા ભણી જ હોય. આવા આત્મજ્ઞાની **શ્રીમદ્**ના દિવ્ય આત્માની ચારિત્રશુદ્ધિ ને લીધે જ એમનામા અનેક ચમત્કારિક શક્તિઓનો આવિર્ભાવ થયો હતો; તથારૂપ જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી ઉપજેલા અતીંદ્રિય જ્ઞાનના ચમત્કાર એમના જીવનમાં લઘુવયથી જ દેખાવા માડયા હતા ને ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામ્યે જતા હતા. પૂર્વોકત **હેમરાજભાઈ** આદિના પ્રસંગ પરથી એટલું તો ચોક્કસ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે **શ્રીમદ્**માં લઘુવયથી જ કોઈ અલૌકિક વિશિષ્ટ જ્ઞાનશકિત હતી,–કે જે અતીંદ્રિય જ્ઞાનશકિતના બળે અગાઉથી કંઇ પણ સમાચાર નહિં છતાં, કચ્છથી બે સાંઢણી સ્વાર ખાસ મ્હારા માટે રાજકોટ આવી રહ્યા છે એમ **શ્રીમદ્**ના નિર્મલ જ્ઞાનદર્પણમાં પ્રતિભાસિત થયુ, એટલુજ નહિ પણ પ્રથમ મળતા જ 'કેમ હેમરાજભાઇ! કેમ માલશીભાઇ!' એમ નામ લઇને તેમને બોલાવ્યા! તે બનાવ તો ઓર આશ્ચર્યકારક હતો. આ અતીંદ્રિય ---શકિતને કોઇ અવધિજ્ઞાનનો પ્રકાર કહો કે (Clairvoyance) કહો કે બીજું ગમે તે પણ તે કોઇ વિશિષ્ટ અતીંદ્રિય ચમત્કારિક જ્ઞાનશકિત હતી જ એમાં કોઇ સંશય

નથી. **શ્રીમદ્‌**ની આ અતીંદ્રિય જ્ઞાનશક્તિની પુષ્ટિ કરનારા બીજા અનેક પ્રસંગો પણ બીજાઓએ જાતિઅનુભવથી અનુભવ્યા છે. તેમાંના કોઈ કોઇ નોંધાયેલા પ્રસંગોમાંથી કેટલાક ખાસ પ્રસંગો આ રહ્યાઃ—

શ્રીમદ્‌નું બાલ હૃદય એટલું બધું કોમળ અને કરુણાળુ હતું કે પોતાના નિર્મળ જ્ઞાનબળથી ક્વચિત્ કોઇનું ભાવિ અનિષ્ટ જોવામાં આવતું, તો તેઓ કરુણાર્દ્ર ચિત્તથી તે વ્યક્તિને અગાઉથી અગમચેતી આપી દેતા અને જો તે વ્યક્તિ માન્ય કરે તો તેને આમ ઉગારી લેતા, ન માન્ય કરે તો તેને સહન કરવું પડતું, એવા અનેક પ્રસંગો બન્યા છે. જેમકે—

વવાણીઆમાં વીરજીભાઇ દેશાઈ નામના એક વાણીઆ હતા. તેમની પત્ની ગૂજરી ગઇ અને તે ફરીથી સગપણ કરવાની તૈયારીમાં હતા, સગાંસંબંધીઓની પણ ફરીથી લગ્ન કરાવવાની ઇચ્છા હતી. વીરજીભાઇએ **શ્રીમદ્‌** પાસે સહજ વાત કરી. **શ્રીમદે** જણાવ્યું કે હાલ છ મહિના સુધી લગ્ન કરવા સંબંધી વિચાર મુલતવી રાખવો એમ મારા વિચારમા આવે છે. વીરજીભાઇને સગાંસંબંધીઓ તરફનું દબાણ ખૂબ હતું અને લગ્ન ન કરાય તો ઘણો ઠપકો મળે એમ હતું, છતાં **શ્રીમદ્‌**નુ વચન માન્ય કરી વીરજીભાઇએ લગ્ન સંબંધી વિચાર મુલતવી રાખ્યો. વીરજીભાઇને **શ્રીમદે** લગ્ન નહિં કરવા માટે છ મહિનાની મુદત કહેલી, તે છ મહિનાની મુદત પૂરી થવાની રાત્રીએ વીરજીભાઈ ઉપાશ્રયે ગયા હતા, ત્યાંથી રાત્રે દશ વાગ્યે ઘર તરફ આવતાં ઘર આગળ ખાળમાથી એક સર્પ કરડયો તે ઉતારવા ઘણી મહેનત કરી. વીરજીભાઇએ કહ્યુ—'મારો ચોવિહાર ભંગાવશો નહિં. મને કહેનારે કહી દીધું છે.' અને વીરજીભાઈ તત્કાળ મૃત્યુ પામ્યા.

એક વખત રવજીભાઈ ચમનપર જતા હતા ત્યારે **શ્રીમદે** કહ્યું–બાપા! તમે આજે ચમનપર ન જાઓ તો? છતાં રવજીભાઇ ગયા. સાંજે દીવાબત્તીને સમયે મનસુખભાઈને રસોડામા જતાં દીવાની ઝાળ લાગી ને પહેરણ બળવા માંડયું ને મનસુખભાઇની છાતી દાઝી ગઇ હતી પછી રવજીભાઈને ચમનપર તેડવા મોકલ્યા હતા.

વવાણિયામા એક ગરાશિયા એક વખત ઘોડી લઇને ફરવા જતા હતા. ત્યારે **શ્રીમદે** કહ્યું કે બાપુ, તમે આજે ઘોડી લઇને ફરવા જાઓ મા. **શ્રીમદે** કહ્યું છતા માન્યું નહિં ને ઘોડી લઈને ગામ બ્હાર ગયા ત્યા ઘોડીએ તોફાન કર્યું. તેમને પછાડયા. પછી ગરાશિયા બાપુને ચાર જણા જઇને ચોફાળમા તેમના ઘેર લાવ્યા હતા. પછી તુરત તે ગરાશિયા ગૂજરી ગયા હતા.

એક ગરાસીઆના ભાઇના લગ્ન હતા. તેઓ લગ્ન કરીને આવ્યા ત્યારે તે ગરાસીઆએ સામૈયામાં જવા ઘોડી તૈયાર કરી. ત્યા પ્રસંગવશાત્ **શ્રીમદ્‌** હાજર હતા, તેમણે ગરાશીઆને ચેતવ્યા–સામૈયામા તમે જશો નહિં. પણ તેને રુચ્યું નહિં અને જણાવ્યું—હેં, મારા ભાઈના લગ્ન અને સામૈયામા હું ન જાઉં એ કેમ બને? સામૈયુ વળ્યુ ને ઘોડીએ તોફાન કર્યું. તેમાં તે ગરાશીઆ ભાઈના પ્રાણ ગયા અને તેને ઝોળીમાં લઇને ઘેર આવ્યા.

આ તો નાની વયના કેટલાક પ્રસંગોની નોંધ છે, પણ આગળ ઉપર બનેલા કોઈ

કોઈ પ્રસંગોની નોંધ પણ મળે છે: (૧) પદમશીભાઈ ઠાકરશીએ પોતાની પરિચયનોંધમા નોંધ્યુ છે કે–સાયલામાં ૧૯૫૩ના જેઠ વદ ૧૦ના દિને શ્રી સોભાગનો દેહ જે વખતે છૂટયો તે જ વખતે સવારના દશ–અગીયારના સુમારે પૂજ્યશ્રી (**શ્રીમદ્**) ઠંડા પાણીએ પહેરેલા લુગડા સહિત નાહ્યા હતા,—જોકે તેઓ હંમેશ ગરમ પાણીથી નહાતા હતા. તે પછી આશરે એક કલાક રહી શ્રી સોભાગભાઈના દેહ છૂટવાના સમાચાર તારથી મળ્યા હતા. આ પ્રસંગ સૂચવે છે કે સેંકડો માઇલ દૂર બનેલો શ્રીસોભાગનો દેહોત્સર્ગપ્રસંગ **શ્રીમદે** તત્ક્ષણ જ સ્વયં જ્ઞાનબળથી જાણ્યો હતો. (૨) કાવિઠાવાળા શેઠ ઝવેરભાઇ ભગવાનભાઇએ જાતિઅનુભવનો એક પ્રસંગ નોંધ્યો છે–૧૯૫૩ના પોષમાં વવાણીયા જવા વૃત્તિ થઈ. મગાંસંબંધી તથા મુમુક્ષુ સર્વે મળી લગભગ ૨૪ાા ટીકીટ થઈ હતી; ત્યાં મોરબી માણસ સામો મળેલ, તેણે કહ્યુ કે સાહેબજી અત્રે છે, તમને તેડવા મોકલેલ છે. મેં કહ્યું–તેમણે શાથી જાણ્યુ? તેણે કહ્યું–તે હું કંઈ જાણુતો નથી ફક્ત ગુજરાતીને વવાણિયે જતા રોકી અહીં લાવો એમ કહેલ છે. ઝવેરચંદભાઈએ કોઇને ખબર આપ્યા ન હતા ને એ તો વવાણીયે જવા માગતા હતા, **શ્રીમદ્** મોરબીમાં બિરાજમાન હતા એની તેમને ખબર પણ ન હતી, ત્યા વચ્ચે મોરબી જ તેમને ઉતાર્યા, તે જ્ઞાનબળે તેમનું આગમન જાણનારા **શ્રીમદ્**ના અતીંદ્રિય જ્ઞાનનો જ ચમત્કાર હતો.

આ બધા પ્રસંગો સૂચવે છે કે **શ્રીમદ્**મા અતીંદ્રિય જ્ઞાનશકિત લઘુવયથી જ હતી અને તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિંગત થતી જતી હતી. મતિ–શ્રુતઆદિ પાંચ જ્ઞાનમાં મન–ઇંદ્રિયની સહાયથી ઉપજતા મતિ–શ્રુત જ્ઞાન પરોક્ષ ગણાય છે; અને મન–ઇંદ્રિયની સહાય વિના આત્માને પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્ ઉપજતા અવધિ–મનઃપર્યવ–કેવળજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ ગણાય છે. આ જ્ઞાનો કાંઈ કલ્પિત કે કલ્પનારૂપ નથી, પણ યથાર્થ પરમાર્થસત છે, એનો સત્યંકાર આપણને **શ્રીમદ્**ના આ અદ્ભુત **આત્મચારિત્રમય ચરિત્ર** પરથી થાય છે. આવા અતીંદ્રિય જ્ઞાનના ગુપ્ત ચમત્કારને પામેલો કોઈ અલૌકિક દિવ્ય જ્ઞાની પુરુષ જ લખી શકે એવા આ આત્મબલસપન્ન ટંકોત્કીર્ણ અનુભવસિદ્ધ વચન જે **શ્રીમદે** આગળ ઉપર સૌભાગ્યભાઈ પરના પત્રમા (અ. ૬૭૯) લખ્યા છે, તે આની સાક્ષી પૂરે છે—

'જિનાગમમા મતિશ્રુતઆદિ જ્ઞાનના પાચ પ્રકાર કહ્યા છે તે જ્ઞાનના પ્રકાર સાચા છે, ઉપમાવાચક નથી. અવધિ, મન પર્યવાદિ જ્ઞાન વર્ત્તમાનકાળમા વ્યવચ્છેદ જેવાં લાગે છે, તે પરથી તે જ્ઞાન ઉપમાવાચક ગણવા યોગ્ય નથી એ જ્ઞાન મનુષ્ય જીવોને ચારિત્ર–પર્યાયની વિશુદ્ધ તારતમ્યતાથી ઉપજે છે. વર્ત્તમાનકાળમા તે વિશુદ્ધ તારતમ્યતા પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે, કેમ કે કાળનુ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ ચારિત્રમોહનીય આદિ પ્રકૃતિના વિશેષ બળસહિત વર્ત્તતું જોવામા આવે છે. સામાન્ય આત્મચારિત્ર પણ કોઈક જીવને વિષે વર્ત્તવા યોગ્ય છે, તેવા કાળમાં તે જ્ઞાનની લબ્ધિ વ્યવચ્છેદ જેવી હોય એમા કંઈ આશ્ચર્ય નથી, તેથી તે જ્ઞાન ઉપમાવાચક ગણાવા યોગ્ય નથી. આત્મસ્વરૂપ વિચારતા તો તે જ્ઞાનનું કંઈ પણ અસંભવિત–પણું દેખાતું નથી. સર્વ જ્ઞાનની સ્થિતિનું ક્ષેત્ર આત્મા છે, તો પછી અવધિ, મનઃપર્યવાદિ જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર આત્મા હોય એમાં સંશય કેમ ઘટે?'

(૨)

આત્માની નિર્મળતાને કારણે **શ્રીમદ્**ને અનેક લબ્ધિ–સિદ્ધિ પ્રગટી હતી. પણ તેનો પ્રયોગ કરવાનો **શ્રીમદે** સ્વપ્નાંતરે પણ વિચાર કર્યો નથી, છતાં ક્વચિત્ સહજ સ્વભાવે તેવો બનાવ બનવા પામ્યો હશે જેમકે–કલોલવાળા કુંવરજીભાઈ મગનલાલે (જૂઠાભાઈના સાળા) નોંધ્યુ છે કે—સં. ૧૯૪૩ના ચોમાસામાં વરસાદ રાત્રે વરસતો હતો **શ્રીમદ્** શ્રી ચંચળબ્હેનને (શેઠ ઉમાભાઈ) ત્યા હતા. પાસે છત્રી ન હતી, ગાડી ન હતી, શ્રી જુઠાભાઈનાં બારણાં અંદરથી વાસેલા હતા. છતા રાત્રે બાર વાગ્યે **શ્રીમદ્** વગર ભીંજાયે કોરા કપડે શ્રી જુઠાભાઈના મકાનમાં અંદર પધારેલ !

તેમજ–**શ્રીમદ્** યોગશકિતનો ચમત્કાર દાખવવા કદી પ્રયાસ કરતા નહીં, તથાપિ અનાયાસે ક્વચિત્ તેવો ચમત્કાર બનવા પામ્યો છે, તેનુ દર્શન આપણને પદમશીભાઈએ વર્ણવેલા ટોકરશીભાઈના પ્રસંગમાં (સં. ૧૯૫૫માં બનેલા) પ્રાપ્ત થાય છે તે અત્રે જેમ છે તેમ પદમશીભાઈની નોધ પ્રમાણે આપશું ટોકરશીભાઈ પીનાબર પ્લેગની માંદગીમાં ગૂજરી ગયા તેમના ભાઈ દેવચંદભાઈને દિલાસો આપવા પદમશીભાઈ ગયા, ત્યારે દેવચંદભાઈએ કહ્યુ–પદમશીભાઈ, અમે તો ઠગાયા ભાઈ ગુજરી ગયા એ તો બહું માઠું થયુ. પણ અમે કવિરાજ (પૂજ્ય શ્રી **શ્રીમદ્**)ને ઓળખ્યા નહી માટે ઠગાયા. આટલા દિવસ અમે માનતા કે, તેઓ સારા ભણેલા અને કવિ છે, પણ ગઈ કાલે તેઓની શકિત જોઈ અમે અજબ થઇ ગયા પદમશીભાઈએ પૂછ્યુ–એવું શુ બન્યુ હતું? દેવચંદભાઈએ કહ્યું– ભાઇ ટોકરશીને તાવ ગાઠ અને સન્નિપાત એટલા જોરમા હતા કે, તે દુકાનના ગ્રાહકો સબંધી અને બીજો બકવાદ કરતા હતા, અને ઢોળણી (ખાટલો) ઉપરથી ઊઠીને ભાગી જતા હતા. તેને અમે ચાર જણાએ પકડી રાખેલ હતા ગઈકાલે બપોરના બે વાગ્યાના સુમારે કવિરાજ ત્યા (ધારપદેવની દુકાને) આવ્યા ને પૂછ્યું–ટોકરશી મહેતાને કેમ છે? અમે સખત માદગીનો જવાબ આપ્યો. કવિરાજે કહ્યુ– તમે બધા દૂર ખસી જાઓ. મેં (દેવચદભાઈએ) કહ્યુ– ટોકરશીભાઇ ઊઠીને ભાગી જશે. કવિરાજે કહ્યું– નહીં ભાગે ફકત કવિરાજનો વિનય જાળવવા અમે બધા ઢોળણીથી હાથ એક આસરે અળગા ખસી ગયા, ને કવિરાજ પાસે બેઠા

પછી પાચેક મીનીટે ભાઇ ટોકરશીએ તદ્દન સાવચેત થઇ વિનયપૂર્વક કહ્યું કે– કવિરાજ. તમે ક્યારે પધાર્યા છો ? કવિરાજે કહ્યું– પાચેક મિનિટ થઇ, તમે કેમ છો ? ટોકરશીભાઈએ કહ્યુ– ઠીક છે, પણ ગાંઠની પીડા છે તે પછી થોડીવાર રહી તેમણે પોતાના દીકરા હેમચંદને કહ્યું કે– ચા ઉકળાવો કવિરાજે કહ્યું– કોના માટે ? ટોકરશીભાઈએ એક હુ અને બીજા ચાર જે પ્રથમ બેઠેલા હતા તેના દરેકના નામ સાથે કહ્યુ કે તે ચા અમે પીશું, ને આપના માટે બીજી સારી ચા ઉકળાવશું. ત્યારબાદ અર્ધો કલાક લગભગ શાંત રહ્યા. બાદ કવિરાજ વિકટોરીઆ ગાડીમાં બેસી પોતાની દુકાન તરફ ગયા. પછી પાચેક મીનીટે ભાઈ ટોકરશીને પ્રથમ પ્રમાણે સન્નિપાત જોરમા જાગ્યો ત્યારે અમે કવિરાજને તેડવા માણસ મોકલ્યો. તેણે દુકાને જઈ કવિરાજને આ કહ્યુ. તેના ઉત્તરમાં કવિરાજે 'જેમ બનવાનું હોય તેમ બને છે' એમ કહ્યું ને આવવા ના પા

પછી રાત્રે સાત વાગ્યાના સુમારે કવિરાજ ઘોરપદેવ આવ્યા. કવિરાજે પૂછયુ– ટોકરશી મહેતાને કેમ છે? દેવચંદભાઈએ કહ્યું– માંદગી વધતી જાય છે ને શક્તિ ઘટી ગઈ છે. કવિરાજે કહ્યું– તમે બધા વધારે અળગા ખસી જાઓ. એટલે અમે બધા દીવાનખાનાની ભીંતો સુધી હઠીને ઊભા. કવિરાજ ઢોળણી પાસે બેઠા, ને કાંઈક હાથના, આખના અને હોઠના ઈશારા કરતા હતા પાંચેક મિનીટમા ટોકરશીભાઈ શુદ્ધિમાં આવ્યા ટોકરશીભાઇએ વિનયપૂર્વક પૂછ્યું– કવિરાજ, તમે કયારે પધાર્યા છો? કવિરાજે કહ્યું– પાચેક મિનીટ થઈ, તમે કેમ છો? ટોકરશીભાઇએ કહ્યું– ઠીક છે, હવે ગાઠની પણ પીડા નથી. ત્યારપછી થોડીવાર રહી ભાઇ ટોકરશી કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોક બોલ્યા. કવિરાજે પૂછ્યું– એ તમે કયાં સાંભળ્યા છે? ટોકશીભાઈએ કહ્યુ– દશેક વર્ષ થયા ત્યારે આપ, હું અને દાકતર શ્રી (ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ જ.) ઈડરના જગલમા ગયેલ ત્યારે એ શ્લોકો આપ બોલ્યા હતા એ બહુ સારા છે, લખી રાખવા જેવા છે. તે પછી થોડીવારે કવિરાજે પૂછ્યું– હવે તમને કેમ છે? ટોકરશીભાઇએ કહ્યું– 'આનંદ છે' તે પછી થોડીવાર રહી કવિરાજે પૂછ્યું– હવે તમને કેમ છે? ટોકરશીભાઈએ કહ્યું– 'આનંદ આનંદ છે. આવી સ્થિતિ મેં કોઈ વખત અનુભવી નથી. આનંદ આનંદ છે' એટલામાં જ કવિરાજે એક જ વખત ટોકરશી મહેતાની નાભિ ઉપરથી પોતાનો હાથ તેઓના માથા સુધી અદ્ધર ફેરવ્યો ને દૂર બેઠા. કવિરાજે અમને (દેવચંદભાઇને) કહ્યુ– ટોકરશી મહેતાનો દેહ છૂટી ગયો, પણ તમે લગભગ પોણો કલાક કોઈ તેઓની નજીક જાશો નહીં. આ વખત રાતના પોણા આઠ વાગ્યાનો સુમાર હતો. પછી કવિરાજ સ્મશાને ચાલ્યા હતા.

આમ દેવચંદભાઈ પાસેથી જાણેલી હકીકત નોંધી પદમશીભાઇ લખે છે– હું તરત શેઠ રેવાશંકર જગજીવનની કું ની પેઢી ઉપર ગયો. ત્યા પૂજ્યશ્રીના દર્શન કરી તરત તેઓશ્રીને સવાલ કર્યો કે ટોકરશીભાઈના સંબંધમા આપે કોઈક અજાયબીભરેલું કરેલું છે તે મને સમજાવશો? પૂજ્યશ્રીએ કહ્યું– હા, એમ બની શકે છે પ્રાણવાયુ અપાનવાયુના સંબંધથી રહેલ છે. દરેક વખતે શ્વાસને અપાનવાયુ શરીરની અંદર ખેંચે છે તે શ્વાસ કહેવાય છે ને પ્રાણવાયુ શ્વાસને અંદરથી બ્હાર ખેંચે છે તેને ઉચ્છવાસ કહેવાય છે. પ્રાણ અને અપાનની સંધિ છે. એ બંને વાયુનો સંબંધ જ્યારે છૂટો પડે છે ત્યારે પ્રાણ છૂટી ગયા એમ કહેવાય છે. તે વખતે જીવને જેવી લેશ્યા હોય તેવી ગતિ થાય છે, ને શક્તિબળે જીવોની લેશ્યા ફેરવી શકાય છે. વધારે સમજવાની તમારામાં શક્તિ નથી અનુભવથી સમજાય તેમ છે.

પ્રકરણ બાવીશમું

શ્રીમદ્દના અંતર્યામીપણાના અનુભૂત અદ્દભુત પ્રસંગો

'શ્રી શ્રેયાસજિન અંતરજામી, આતમરામી નામી રે'— **શ્રી આનંદઘનજી**

શ્રીમદ્દમા લઘુવયથી કોઈ અતીંદ્રિય જ્ઞાનશક્તિ હતી તેના કેટલાક પ્રસંગોનું આગલા પ્રકરણમાં દિગ્દર્શન કર્યું. તે સૂચવે છે કે **શ્રીમદ્દ** કોઇ અદ્દભુત વિશિષ્ટ અતીંદ્રિય જ્ઞાની હતા અને તે કઈ કોટિના? તે હાલ આપણે ચોક્કસપણે કહી શકતા નથી, કારણ કે તેવા વિશિષ્ટ જ્ઞાની જ તેમની આત્મદશાનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન-માપ કરી શકે. **શ્રીમદ્દ**ની આ અતીંદ્રિય જ્ઞાનશક્તિ અંગેની એક ઓર વિશિષ્ટતા એ છે કે **શ્રીમદ્દજી** સામા માણસના મન પરિણામ-અંતરૂપરિણામ જાણી શકતા, સામા માણસના હૃદયમા હોય તે પ્રશ્નોના વગર પૂછ્યે ઉત્તર-સમાધાન આપી દેતા,-એ તો ઘણા પરિચયીઓએ—સત્સંગપ્રસંગીઓએ અનેકવાર અનુભવ્યુ છે. આ ચરિત્રાલેખકના પૂ. સદ્. પિતાશ્રીએ (**મનઃસુખભાઈ કિરતચંદ મહેતાએ**) પણ તેવા પોતાના જાતિઅનુભવના કેટલાક (તેર) પ્રસંગો 'જીવનરેખા' મા 'અંતર્યામીપણું' શીર્ષક પ્રકરણમાં તાદૃશ્ય આલેખ્યા છે. તેમાંથી થોડાક પ્રસંગોનો સાર ભાગ અત્ર અવતારશું. તેમજ બોટાદના **શ્રી મણિલાલ ગાંધીએ** પોતે જાતે અનુભવેલા પ્રસંગની નોધ લખી છે, તેનો પણ સારસંક્ષેપ અત્ર આપશુ. આ બન્ને મહાનુભાવો **શ્રીમદ્દ**ના સત્સંગપ્રસંગમાં કંઇક મોડા આવ્યા હોવાથી તેમણે નોંધેલા **શ્રીમદ્દ**ના અંતર્યામીપણાના આ અનુભૂત પ્રસંગો જો કે આગળ ઉપર બન્યા છે તો પણ પ્રસ્તુત વસ્તુને લગતા હોઇ એના અનુસંધાનમાં જ અત્ર આ પ્રકરણમા આપ્યા છે. તેમા પ્રથમ **શ્રી મનઃસુખભાઈ**ના અનુભૂત પ્રસંગો રજૂ કરશું.

૧. મનઃસુખભાઇના અનુભવ પ્રસંગો

શ્રી મનસુખભાઇને **શ્રીમદ્દ** સમીપે વવાણીઆ જવા તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી. તેવામાં ૧૯૫૫ના ચૈત્ર વદ ૬ ના દિને **શ્રીમદ્દ** પોતે જ મોરબી પધાર્યા તેના ખબર મળતાં મનસુખભાઇને દર્શનાર્થે **શ્રીમદ્દ** સમીપે રસ્તામા જે વિકલ્પો ઉત્પન્ન થયા અને પછી જે પ્રસંગો બન્યા. તેનું પૂર્વાપર સંબંધ સહિત તાદૃશ્ય રોચક શબ્દચિત્ર મનસુખભાઇએ આલેખ્યુ છે તે તેમના જ શબ્દોમા આ રહ્યું—

[૧] જતાં રસ્તામાં વિકલ્પ થયા કરતા હતા કે મને મળશે કે નહિ? મારી સાથે બોલશે કે નહિં? મને આદરભાવ આપશે કે નહિં? કાનની બહેરાશ આ સાલથી જ આવી છે. તેઓશ્રીનું બોલવું હું સાંભળી શકીશ કે નહિ? ત્યાં તો કોઈ શ્રીમંત. ધીમંત. પ્રતિષ્ઠિત, અધિકારી. વકીલ, વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ વગેરેનો સમુદાય મળ્યો હશેઃ હું સંકોચ

(૭) આજ રોજ સાંજે શ્રીમદ્‌ને વવાણીએ પધારવાનું હતું. વવાણીઆ તરફથી ગાડી આવી જવાનો વખત સાંજના છનો હતો. તે જ ગાડી પાછી સાત વાગ્યે વવાણીઆ તરફ વળતી. પ્રથમ સ્ટેશન પર શ્રીમદ્ સાથે હું એકલો ગયો હતો. ગાડી આજે મોડી હતી. ઘણી જ્ઞાનવાર્ત્તાનો લાભ મળ્યો. ભાઈઓ એક પછી એક આવવા માંડયા. આઠ થયા ગાડી ન આવી. ઉનાળો અને અજવાળીયુ હતું. સ્ટેશન પાસે ચોકમાં બધું મંડળ (ઝાઝું થતાં) બેઠું. નવ થયા. ગાડી આવી. હવે હમણાં ગાડી આવશે અને શ્રીમદ્ વવાણીઆ તરફ પધારશે એમ થતું હતું. જ્ઞાનવાર્ત્તાનો રસ જામ્યો હતો. શ્રીમદ્ સમીપેથી ઊઠવાનું મન થતું ન હતું. હું સાંભળી શકું તે પ્રકારે શ્રીમદ્ વાણી પ્રકાશતા હતા. નવ થવા આવ્યા હતા ગાડી આવવાની તૈયારીમાં હતી. ત્યા મને કોઈ બોલાવવા આવ્યું. મારે જવું પડયું! મન શ્રીમદ્ તરફ હતું, તન ઘર તરફ જતું હતું. દુઃખ બહુ થયુ. હું દરવાજે પહોંચ્યો હઈશ એટલામા શ્રીમદ્, ગાડી આવી ગઈ હતી છતાં, બધો સંગાથ લઇ શહેર ભણી પાછા પધાર્યા! હું તો ઘેર ગયો હતો. શ્રીમદ્ પાછા પધાર્યાની ખબર મને બીજે દિવસે સવારે પડી. આ પણ અંતર્યામીપણું, જ્ઞાનીનો નિષ્કારણ કરુણાશીલ સ્વભાવ.

(૮) આ વરસના અષાઢમાં શ્રીમદ્ વવાણીએથી મોરબી પધાર્યા છે. એ અરસામાં એક દિવસ બપોરે ઘેરથી મારા કામ પ્રસંગે હું ટપાલ ઑફિસે ગયો. ત્યાં પોસ્ટ માસ્તર મારા પિતાશ્રીએ શ્રીમદ્‌નું એક રજીસ્ટર બુકપોસ્ટ તેમને તરત પહોંચે તેટલા માટે મને આપ્યુ. હું તે લઇ શ્રીમદ્ પાસે જઉં છું, ત્યાં મોટા રસ્તા ઉપર ડેલી બ્હાર ટોપી પહેરેલ શ્રીમદ્ મારી રાહ જોઈ ઉભા છે, જતાં જ શ્રીમદે કહ્યું તમે અમારૂ પુસ્તક લઈને આવો છો તેની રાહ જોતા ઉભા છીએ. આ પણ અંતર્યામીપણું.

આમ ઋજુમૂર્તિ **મનસુખભાઈ**એ ઋજુ નિખાલસભાવે શ્રીમદ્‌ના અંતર્યામીપણા અંગેના આ તાદૃશ્ય વર્ણવેલા સ્વાનુભવપ્રસંગો પરથી સુજ્ઞ વાંચકો સ્વયં જોઇ શકશે કે શ્રીમદ્‌માં મનોગત ભાવ જાણી શકે એવો કોઇ અતીંદ્રિય જ્ઞાનવિશેષ હતો. શ્રીમદ્‌ના પ્રથમ દર્શનાર્થે જતાં રસ્તામાં મનસુખભાઈ જે વિકલ્પતરંગોમાં ઝોલા ખાતા હતા, તે વિકલ્પ તરંગો અન્યત્ર બિરાજમાન અંતર્યામી શ્રીમદ્‌ના અંતરૂમા ઝીલાયા હતા! એ ખરેખર! અદ્ભુત આશ્ચર્યકારક ઘટના હતી! પતિ-પત્ની વચ્ચેના વાર્ત્તાલાપનો 'વાયરલેસ' પણ તેમના મનઃ-જ્ઞાનકેન્દ્રમાં ઝીલાયો હતો એ પણ અદ્ભુત ઘટના હતી! તેમજ-પૂછવા ધારેલ પ્રશ્નો પૂછવા જ ન પડે એમ વગર પૂછ્યે સમાધાન કરી દે એવી મનોગત ભાવ જાણવારૂપ શ્રીમદ્‌ની અદ્ભુત અતીંદ્રિય જ્ઞાનશક્તિ મનસુખભાઇને વારંવાર દર્શન દેતી! તિથિ સંબંધી વિકલ્પતરંગ મનસુખભાઇના મનમાં ઊઠ્યો અને શમાઇ ગયો, તે પણ શ્રીમદ્‌ના સ્વચ્છ જ્ઞાનદર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયો! શ્રીમદ્‌થી સર્વથા અપરિચિત એક સ્નેહીએ મોરબી મનસુખભાઈ પર મોરબીથી ૨૫ માઈલ દૂર આવેલા વાકાનેરથી લખેલા પત્રની વિગતવાર હકીકત મદ્‌ના અતીંદ્રિય જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસિત થઈ! શ્રીમદ્‌ની વચનપ્રસાદી પ્રાપ્ત થાય તો સારૂં-એવો મનસુખભાઈના મનનો મનોરથ મનોગત ભાવ જાણનારા મનોવિજ્ઞાની

શ્રીમદ્દની વચનામૃતપ્રસાદીથી શીઘ્ર પૂર્ણ કરાયો! તેમજ–વાકાનેર સ્ટેશને **શ્રીમદ્દ** તરફથી મનસુખભાઈને પૂર્વાપર વિરોધ અવલોકવા ગીતાના પુસ્તકનું પ્રાપ્ત થવું, મનસુખભાઈના મનોગત ભાવ જાણી **શ્રીમદ્દ**નુ નિષ્કારણ કરુણાથી મોરબી રોકાઈ જવું, પુસ્તક માટે **શ્રીમદ્દ**નુ રાહ જોતા ઊભા રહેવું–એ આદિ અદ્‌ભુત ઘટનાઓ અતીંદ્રિયજ્ઞાની **શ્રીમદ્દ**નું કેવું અદ્‌ભુત અંતર્યામીપણુ પ્રકાશે છે!

૨. મણિભાઈના અનુભવપ્રસંગો

શ્રી મનસુખભાઈની **શ્રીમદ્દ**ના અંતર્યામીપણા અંગેની આ અનુભવકથા ઉપરાંત એક બીજી અનુભવકથા બોટાદના મણિલાલ રાયચંદ ગાંધીની સ્મૃતિનોંધમાં પ્રાપ્ત થાયછે આ મણિલાલ રાયચંદ ગાંધીએ બે વાર દીક્ષા લેવા પ્રયત્ન કર્યો પણ નિષ્ફળ થયો. એક વખત સૌભાગ્યભાઈ બોટાદ આવ્યા ને સગાસંબંધીઓની સૂચનાથી તેમણે મણિલાલને યુક્તિથી સમજાવ્યા અને **શ્રીમદ્દ**ને પત્ર લખવા જણાવ્યું. એટલે મણિલાલે પત્ર લખ્યો તેના ઉત્તરમાં **શ્રીમદે** ૧૯૪૮ના ભાદ્ર સુદ ૧ના પત્રમાં (અં. ૪૦૧) લખ્યુ—'જીવને વિષે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવો એ એક મોટો ગુણ જાણીએ છીએ; અને તે સાથે શમ, દમ, વિવેકાદિ સાધનો અનુક્રમે ઉત્પન્ન થવારૂપ જોગ પ્રાપ્ત થાય તો જીવને કલ્યાણની પ્રાપ્તિ સુલભ થાય છે, એમ જાણીએ છીએ' ઇ. સતશિક્ષા લખી મોકલી. એટલે દીક્ષા સંબંધી વૃત્તિ ક્ષોભ પામવાનુ લખી મણિલાલે **શ્રીમદ્દ**ના સમાગમની ઇચ્છા લખી જણાવી. તેના ઉત્તરમા (અં. ૪૦૭) **શ્રીમદે** કેટલીક સતશિક્ષા લખી જણાવ્યું—'અમારૂં તે પ્રદેશની લગભગથી કોઈવાર જવા આવવાનું હોય ત્યારે વખતે સમાગમજોગ થવા જોગ હશે તો થઈ શકશે' આમ બે–ત્રણ વર્ષ વીતી ગયા. તે પછીની હકીકતના સાદા સામાન્ય લાગતા પ્રસંગો **શ્રીમદ્દ**ના મનોગત ભાવ જાણવારૂપ અસામાન્ય અંતર્યામીપણા પર અદ્‌ભુત પ્રકાશ નાખે છે એટલે આગળ પાછળના સંબંધનો–પૂર્વપશ્ચાત્ ભૂમિકાનો (Back-ground) પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવે એ અર્થે તે તાદૃશ્ય વર્ણનની કહાણી મણિલાલ ગાંધીના પોતાના જ શબ્દોમા રજૂ કરશું

તે પછી સ. ૧૯૫૧ની સાલમા સાહેબજી હડમતાલે પધાર્યા. સાથે શ્રી સોભાગભાઈ, ગોશળીઆ ડુંગરશીભાઈ તથા શ્રી લીંબડીવાળા મુમુક્ષુભાઈઓ હતા મને શ્રી બોટાદમા ત્રીજે દિવસે ખબર મળ્યા, પરંતુ તે દિવસે મારા વડીલ શ્રી ભાવનગર ગયેલા હોવાથી ભાવનગર પત્ર લખી શ્રી હડમતાલે જવાની રજા મગાવી. જવાબમાં મારા વડીલે લખ્યુ કે અમે શ્રી બોટાદ આવ્યા પછી તને શ્રી હડમતાલે મોકલશું. એ પત્ર વાચી ઘરની મેડી ઉપર બેસી બહુ દીલગીર થઈ ગયો અને આંખોમાથી આંસુ નિકળી ગયા. તે વખતે માત્ર હું એકલો હતો પછી હિંમત રાખી બીજો પત્ર રજા મંગાવવા માટે લખ્યો. જવાબમા શ્રી હડમતાલે જવાની હા. બેચાર સંબંધીઓ સાથે લઈ જવાની રજા આવી. એટલે ઘણી ખુશી સાથે રાતની મીક્ષ્ડ ગાડીમાં જવા તૈયાર થયો. તૈયાર થતી વ[illegible] પ્રતિજ્ઞાથી નિશ્ચય કર્યો હતો કે મ[illegible] બજી મારા મનના ગુહ્[illegible] ન કરે તો જ ખાનાજ ખપે.

પછી શ્રી હડમતાલે સવારમાં હું પહોંચ્યો; ત્યાં બ્હાર કૂવાની પાસે સાહેબજી તથા સાથે પચીશેક મુમુક્ષુભાઈ બેઠા હતા, ત્યાં જઇ પગે લાગી સૌની પછવાડે બેસી ગયો. થોડીવાર સાહેબજીએ મારા સામું જોયા કર્યું. પછી તરત ત્યાંથી ઊઠી જ્યાં ઉતારો હતો ત્યાં ગયા. ×× હું ઉઠી ચાલવા માંડ્યો. એટલે પૂજ્યશ્રીએ કહ્યું–મણિલાલ! તું કેમ જાય છે? તારા માટે બધાને રજા આપું છું. એટલે હું બેઠો. પછી સાહેબજી પોતે ઉઠ્યા અને કહ્યું કે બ્હાર ચાલો. એટલે હું શ્રી સોભાગ્યભાઈ તથા ડુંગરભાઇ શ્રી સાહેબજી પાછળ ચાલ્યા. તે મકાનની ખડકી પાસે પહોંચ્યા ત્યા ભાઇશ્રી કેશવલાલ નથુભાઈએ દૂધનો પ્યાલો લઇ સાહેબજીને પીવા માટે આમંત્રણ કર્યું. લગભગ બે મીનીટ ત્યાં ઉભા રહ્યા પૂજ્યશ્રીએ કહ્યું–દૂધ પીવાનો વખત રહ્યો નથી, કેમકે જમવાનો વખત થવા આવ્યો છે, અને આ મણિલાલે બોટાદથી ચાલતી વખતે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે મારા મનનો ખુલાસો મારા વગર બોલ્યે કરી આપે તે પછી મારે અનાજ ખપે. તો તે માણસ જમવા બેસે નહીં, તો આપણાથી કેવી રીતે બેસી શકાય? માટે તેમનો ખુલાસો વહેલાસર કરવો તે ઠીક છે.

ત્યાથી પછી બહાર ચાલતા થયા. પ્રથમ સાહેબજી ચાલતા હતા. પછવાડે હું તથા બીજા ત્રણ ચાર મુમુક્ષુઓ સાથે જતા હતા. તે દરમ્યાન સાહેબજીએ પાછું વાળી જોયુ. પૂજ્યશ્રીએ કહ્યું—બધાનું સાથે કામ નથી સૌ ઉભા રહ્યા, ત્યાં હું પણ ઉભો રહ્યો. પૂજ્યશ્રીએ કહ્યું–મણિલાલ! તું ચાલ. પછી અમે ચાલતાં ચાલતાં એક ગાઉ દૂર ગયા. તે વખતે હું કંઇ પણ બોલ્યા વગર ચાલતો હતો પૂજ્યશ્રીએ કહ્યું—મણિલાલ! જ્યારે શ્રી હડમતાલે આવવું હતું અને તે વખતે તારા વડીલ પાસે રજા મેળવવા ભાવનગર કાગળ લખેલા. પ્રથમ જવાબમા ના આવવાથી શા માટે દીલગીર થયો? ને તારા ઘરની મેડી ઉપર એકલો બેસી રોયો. તને અમે સં. ૧૯૪૮ની સાલના પત્રથી જણાવ્યુ હતું કે એટલામાં અમારૂં નજીકમા આવવાનું થશે, એ વખતે સમાગમ થશે. તે વાત ચોક્કસ હતી. છતાં તારે દીલગીર થવાનું કંઇ કારણ નહોતું. તારે અહીં આવવાનું નિમિત્ત હતું જ. મેં કહ્યું—સાહેબજી! આપ નજીકમા પધાર્યા છતાં અને દર્શનનો લાભ ન થાય તો હું જેવો નિર્ભાગી કોણ? એમ વિચારથી મને આંસુ આવી ગયા હતા.

તે પછી ત્યાંથી પાછા ફરતાં કેટલીક ગુપ્ત વાતો કે જે મારા એક સિવાય કોઇ પણ જાણતું હતું નહીં, તે તમામ કૃપાળુશ્રીએ પોતાની મેળે સર્વે મને કહી બતાવી. તેની સાથે યોગ્ય શિખામણો આપી. શ્રીકૃપાળુશ્રી દરેક બાબત પોતાની મેળે કહેતા, ફક્ત હું હાજી કે નાજી એટલો જ જવાબ આપતો

ત્યાથી પાછા ફરી ગામની નજીક પાદરમા એક ઘણું કરી લીંબડાનું ઝાડ હતું, ત્યાં આવીને ઊભા રહ્યા. પૂજ્યશ્રીએ કહ્યુ–મણિલાલ! અહીં બેસશું મેં કહ્યુ–જેવી આજ્ઞા. ...ત્યા બેઠા, અને ધર્મઉપદેશની વાતો કરતા હતા.–તેવામાં બોટાદના રહેવાસી ભાવ-આણંદજી મોરારજી ઉંમર વર્ષ આશરે (૫૫)ની હતી, તેઓ તે જ દિવસે દર્શન ... આવેલ; અને તે ફક્ત અમારી અને તેની નજર પડી શકે તેટલે દૂર ગામને ઝાંપે

ઉભા ઉભા કાંઇ વિચાર કરતા હતા. દરમ્યાન પૂજ્યશ્રીએ કહ્યું–મણિલાલ! પેલા ઉભા છે તે કોણ છે? આણંદજી એનુ નામ છે? એ માણસ એના મનમાં એવો વિચાર કરે છે કે–રાયચંદ કવિ મણિલાલને દીક્ષા લેવાનો બોધ કરે છે, માટે બોટાદ જઇને રતનશી ગાધીને વાત કરવી છે. તો તેને અહીં બોલાવી તેની શંકા દૂર કરીએ તો તને કંઈ અડચણ છે? મેં કહ્યુ–જી, આપે કહ્યું તે જ પ્રમાણે તેનું નામઠામ છે. અને આપની આજ્ઞા હોય તો તેને બોલાવું; મને કંઈ અડચણ નથી પૂજ્યશ્રીએ કહ્યું–તો ભલે તેને બૂમ પાડીને બોલાવ. મેં–ઓ આણંદજી! અહીં આવો–એમ બૂમ પાડતા તે સાભળી તરત આવ્યા.

આણંદજી–સાહેબજી! નમસ્કાર છે પૂજ્યશ્રી–તમારૂં નામ આણંદજી છે? આણંદજી–હાજી

પૂજ્યશ્રી–તમારા મનને વિષે શું કલ્પના થાય છે? આણંદજી–નાજી, કંઈ નહીં.

પૂજ્યશ્રી–નહિં, નહિ, ખુશીથી કહો. તેમા અમને કાંઈ ખોટું લાગવાનું નથી જીવ એવી ભ્રમણાથી જ રખડે છે, અને તેમ સૌને થાય છે, માટે કહો.

આણંદજી–નાજી, કંઈ કલ્પના થઈ નથી.

પૂજ્યશ્રી–જુઠું શા માટે બોલો છો? તમે સામે ઉભા એવો વિચાર કરતા હતા કે રાયચંદ કવિ મણિલાલને દીક્ષા લેવાનો બોધ કરે છે, માટે બોટાદ જઇ રતનશી ગાધી તથા રાયચંદ ગાધીને કહી દેવું છે કહો, તે વાત ખરી?

આણંદજી–અહો સાહેબજી! મારી બહુ ભૂલ થઈ. આપે કીધું તે સર્વે સત્ય વાત છે. આપે મારા મનની વાત જાણી. મારી ભૂલ થઈ. માફી માગું છું. આપ તો મોટા પુરુષ છો, આપ હલકી શિખામણ આપો નહિં.

પૂજ્યશ્રી–તેમા અમારે માફ કરવા જેવું કાઈ છે નહિં. કેમકે જીવ એવી ખોટી કલ્પના કરતા ભૂલો પડયો છે. તમે આઠ પ્રશ્નો જે પૂછવા ધારીને આવેલા છો તેનો એક જ જવાબ છે.

(કેવી જાતના પ્રશ્નો ને કેવો જવાબ આપ્યો તે યાદ નથી. તેથી લખી શકતો નથી.)

આણંદજી–સાહેબજી! આપને ધન્ય છે! ઘણા ઘણા સાધુઓએ પણ મને જોઇએ તેવો ખુલાસો આપ્યો નહોતો માટે સર્વે ખુલાસો મળી ગયો. મારાથી આપની કોઈ પ્રકારે આશાતના થઇ હોય તેની ક્ષમા માગું છું.

પછી કેટલીક વાતો ધર્મસંબંધી ચાલી. પછી ઉતારે આવ્યા, અને પડખેના ઓરડામા સાહેબજી, શ્રી ડુંગરભાઈ તથા શ્રી સોભાગભાઇ વગેરે જમવા બેઠા. માર્ગ નહિં હોવાથી હું બેઠો નહિ. અંદર પીરસાઇ તૈયાર થયુ. મારા મનને વિષે કલ્પના ઊઠી કે સાહેબજી સાથે બેસીને જમવાનું થાય તો બહુ આનંદ આવે. તેમ મનમાં આતુરતા થવા માડી.

પૂજ્યશ્રીએ કહ્યુ–જમવાનુ શરૂ થઇ શકે તેમ નથી મણિલાલનું મન બહાર બેઠા

બહુ આતુર થાય છે, સાથે બેસી જમવાની ઇચ્છા કરે છે, માટે તેને અહીં સાથે બેસવાનો માર્ગ કરો

તુરત એક ભાઈ મને અંદર જમવા માટે તેડી ગયા, જમવા બેસાડ્યો. અને જમવાનું શરૂ કર્યું જમતા જમતા વિચાર થયો કે સાહેબજી આપણને આગ્રહ કરી પોતાને મોઢે બોલી એક રોટલી લેવાનુ કહે તો બહુ આનંદ થાય. પૂજ્યશ્રીએ એક ભાઈને હુકમ કર્યો કે એક રોટલી લાવો અને મણિલાલને પીરસો, અને ઘી અને સાકર ખૂબ આપો એ પ્રમાણે ધારેલી મુરાદ પાર પડી. ઇત્યાદિ. (અગાસ આશ્રમ સંગૃહીત પરિચય-નોંધના આધારે)

આમ મણિભાઈએ ભોળાભાવે જેમ બન્યા છે તેમ આ સાદા દેખાતા સ્વાનુભવ પ્રસંગ આલેખ્યા છે, તે પરથી પણ વિચક્ષણ વાંચકો **શ્રીમદ્**નું અંતર્યામીપણું કેવું હતું તે સ્વયં વિચારી શકશે. પોણોસો-સો માઇલ દૂર આવેલા બોટાદમાં મણિભાઇ પોતાના ઘરની મેડીમાં ખિન્ન થઇ એકાંતે છાને ખૂણે રુદન કરે છે, તે પોણોસો-સો માઇલ દૂર આવેલા હડમતાલામાં બિરાજમાન **શ્રીમદ્**ના સ્વચ્છ જ્ઞાનદર્પણમા દેખાય છે! **શ્રીમદ્**ના દર્શન-સમાગમાર્થે હડમતાલા આવવા બોટાદથી નિકળતી વેળાએ મણિભાઇ મુગ્ધ ભાવે જે વગર બોલ્યે સમાધાનનો અને અન્નત્યાગનો અભિગ્રહ-સંકલ્પ કરે છે, તે હડમતાલે બેઠા બેઠા **શ્રીમદ્**ના દિવ્ય જ્ઞાનમા પ્રતિભાસે છે! એક મણિભાઈ જ પોતે જાણતા હતા તે મણિભાઇની મનોગત ગુપ્ત વાતો મનોગત ભાવ જાણનારા **શ્રીમદ્** કહી દેખાડે છે! દૂર ઊભા ઊભા આણંદજીભાઇ પોતાના મનમાં શંકા-કુશંકારૂપ કલ્પનાતરંગ કરે છે, તેને પાસે બોલાવરાવી માર્દવમૂર્ત્તિ **શ્રીમદ્** તેની મિથ્યા કલ્પનારૂપ શંકા દૂર કરાવી આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે છે! અને ભોજનવેળાએ મણિભાઇનો **શ્રીમદ્** સાથે બેસીને જમવાનો મનોરથ તેનો મનોગત ભાવ જાણી વાત્સલ્યમૂર્તિ **શ્રીમદ્** પૂર્ણ કરે છે! એ ચમત્કારિક ઘટનાઓ પણ અતીંદ્રિય જ્ઞાની અંતર્યામી **શ્રીમદ્**નુ કેવું અદ્ભુત અંતર્યામીપણું પ્રકાશે છે!

આમ **શ્રીમદ્**ના અંતર્યામીપણાના આ અનુભૂત પ્રસંગો આ અનુભવનારાઓના જ શબ્દોમા અત્ર જેમ છે તેમ પૂર્વાપર સંબંધપૂર્વક આપ્યા છે તે પરથી, અને બીજા પણ તેવા ઘણા ઘણા અનુભવપ્રસંગો બન્યા છે તે પરથી, **શ્રીમદ્** સામા માણસના મન પરિણામ-અંતરૂપરિણામ જાણી શકતા એ ખરેખરી અનુભવસિદ્ધ હકીકત (fact, reality) છે એમ સ્વયંસિદ્ધ થાય છે, અને તે અતીંદ્રિયજ્ઞાની શ્રીમદ્‌ના જીવનની એક પરમ અદ્ભુત-પરમ આશ્ચર્યકારક-પરમ ચમત્કારિક હકીકત છે અને આ અંતર્યામીના બીજા અર્થ પ્રમાણે-અંતરૂમા જે જાય-ગમન કરે તે અંતર્યામી-અધ્યાત્મગામી, એવું જેણે અંતર્મુખ ગમન કર્યું હોય, તેને તે અંતરૂ જાણવારૂપ અંતર્યામીપણું સંભવે છે, એટલે અંતરૂમાં જેણે ગમન કર્યું છે-જે ખરેખરા અંતર્યામી-અધ્યાત્મગામી થયા છે એવા **શ્રીમદ્** જેવા પૂરા આધ્યાત્મિક પુરુષને-પરમ શુદ્ધ આત્માને જનના અંતરૂભાવ જાણવારૂપ અંતર્યામીપણું કેમ સુલભ ન હોય?

卐

પ્રકરણ ત્રેવીશમું

શ્રીમદ્‌ની આત્મદૃષ્ટિ અને ચારિત્રસૃષ્ટિ

'હવે દૃષ્ટિ થઈ આત્મમાં, ગયો દેહથી નેહ.'—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

અતીંદ્રિય જ્ઞાનશક્તિ—યોગશક્તિના અને અંતર્યામીપણાના આવા આત્મચમત્કારનું સહજ દર્શન તેવા ખરેખરા અંતર્યામી—અંતર્જામી આધ્યાત્મિક પુરુષમાં જ જોવાનું બની શકે, અને ઉક્ત અવધાન—જ્યોતિષાદિ લૌકિક પ્રદર્શનોને આમ લીલામાત્રમાં વિસર્જન કરવાનુ આત્મપરાક્રમ પણ તેવા પૂરા આધ્યાત્મિક પુરુષથી જ બની શકે—કે જેનામા અલૌકિક આત્મદૃષ્ટિ પરિણામ પામી હોય, બહિર્મુખ દૃષ્ટિ છોડી જેની દૃષ્ટિ અંતર્મુખ થઇ હોય. આ અધ્યાત્મદૃષ્ટિ જેનામા પ્રગટે છે—ખૂલે છે ને ખીલે છે, તે આત્મા જ અધ્યાત્મનિમજ્જન કરવાને સમર્થ થાય છે. આજન્મયોગી શ્રીમદ્‌માં આ અલૌકિક યોગદૃષ્ટિ—અધ્યાત્મદૃષ્ટિ અદ્‌ભુતપણે પ્રગટી હતી—ઉત્તરોત્તર ખૂલતી ને ખીલતી ગઈ હતી, એ જ એમના આટલા ત્વરિત અધ્યાત્મનિમજ્જનનું રહસ્યકારણ છે. આ અધ્યાત્મદૃષ્ટિના અનુસારે જ એમની આત્મપરિણતિ અને આત્મવૃત્તિ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી ગઈ હતી,—આ આત્મદૃષ્ટિ પ્રમાણેજ એમની આત્મચારિત્રસૃષ્ટિ પણ સર્જાતી ગઇ હતી.

કારણકે દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ અને દર્શન તેવું સર્જન. દૃષ્ટિ સમ્યક્ હોય તો દર્શન પણ સમ્યક્ હોય ને સર્જન પણ સમ્યક્ હોય, દૃષ્ટિ મિથ્યા હોય તો દર્શન પણ મિથ્યા હોય ને સર્જન પણ મિથ્યા હોય દેહ તે હું એ દૃષ્ટિ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, આત્મા તે હું એ સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ છે. જગત્‌મા બે પ્રકારની દૃષ્ટિ પ્રવર્ત્તે છે· દેહ તે હું એવી દેહમાં આત્મદૃષ્ટિરૂપ દેહાત્મદૃષ્ટિ, અને આત્મા તે હુ એવી આત્મામાં આત્મદૃષ્ટિરૂપ આત્માત્મદૃષ્ટિ. આમ બે પ્રકારના અહં જગતમાં પ્રવર્ત્તે છે. એક મ્યાનમા બે તલવાર રહી શકે નહીં, તેમ એક આત્મામા આ બે અહં સાથે રહી શકે નહિં. એક અહં મરે તો બીજો જીવે, બીજો જીવે તો પ્હેલો મરે શ્રીમદ્‌ને દેહના અહં નષ્ટ થઇ આત્માનો અહં સ્પષ્ટ થયો છે જગત્‌માં સર્વ કોઈ 'હુ' ને માટે—અહં ને મમને માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે, જો 'હું'—અહં ખોટે સ્થળે મૂકાયો હોય તો બધી પ્રવૃત્તિ ખોટી થાય છે, જો 'હુ'—અહં સાચે સ્થળે મૂકાયો હોય તો બધી પ્રવૃત્તિ સાચી થાય છે. એટલે જે દેહાત્મદૃષ્ટિનો અહં દેહમા મૂકાયો છે. તેની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ દેહાર્થે જ થાય છે; અને જે આત્માત્મદૃષ્ટિનો અહં આત્મામા મૂકાયો છે. તેની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ આત્માર્થે જ થાય છે. જીવોનુ જીવન આ સાચી—ખોટી જીવનદૃષ્ટિ પ્રમાણે સર્જાય છે, જીવોનું ચારિત્ર આ સમ્યક્—અસમ્યક્ દૃષ્ટિ પ્રમાણે ઘડાય છે. આમ પોતાની આત્મદૃષ્ટિ પ્રમાણે જીવોની ચારિત્રસૃષ્ટિ સર્જાય છે ચારિત્ર વિનાનો કોઇ જીવ નથી, પણ પરમાં જેની આત્મદૃષ્ટિ છે તે પરચારિત્ર આચરે છે અને તે પરમાં પ્રવૃત્તિ કરતો હોઇ પરસમયપ્રવૃત્તિ કરે છે,

ઉપર લક્ષ રાખો છો તે કરતાં આત્મસ્વરૂપ ઉપર લક્ષ દ્યો તો હિત થાય. ધ્યાનદશા ઉપર લક્ષ રાખો છો તે કરતાં આત્મસ્વરૂપ ઉપર લક્ષ આપશો તો ઉપશમભાવ સહજથી થશે અને સમસ્ત આત્માઓને એક દૃષ્ટિએ જોશો. એક ચિત્તથી અનુભવ થશે તો તમને એ ઇચ્છા અંદરથી અમર થશે, એ અનુભવસિદ્ધ વચન છે. અભ્યંતર દયા ચિંતવવી. બાહ્ય કરણી કરતાં અભ્યંતર કરણી પર વધારે લક્ષ આપવું. અન્યને ઉપદેશ આપવાનો લક્ષ છે, તે કરતા નિજધર્મમાં વધારે લક્ષ કરવો. સંકટ આવ્યે પણ ધર્મ ચૂકશો નહીં. વ્યાવહારિક કામથી જે વખત મુક્ત થાઓ તે વખતે એકાંતમાં જઈ આત્મદશા વિચારજો. આત્મદશા નિત્ય અચળ છે, તેનો સંશય લાવશો નહીં. પરભાવથી વિરક્ત થા. સ્વ અને પરના નાથ થાઓ. આર્ત્ત–રૌદ્રને ત્વરાથી તજો ધર્મધ્યાનના ઉપયોગમાં ચાલવું. ધ્યાન જેમ બને તેમ ત્વરાથી કરજે. કાયોત્સર્ગ બને તો અહોરાત્રી કરવો. (નીકર) એક કલાક કરવા ચૂકવું નહીં. ધ્યાન એક ચિત્તથી રાગદ્વેષ મૂકીને કરવું. ધ્યાન કર્યા પછી ગમે તે પ્રકારનો ભય ઉત્પન્ન થાય તો પણ બીવું નહીં. અભય આત્મસ્વરૂપ વિચારવું. અમરદશા જાણી ચળવિચળ ન થવું, ધ્યાનની સ્મૃતિ થાય ત્યારે સ્થિરતા કરી તે પછી ટાઢ, તાપ, છેદન, ભેદન, ઇત્યાદિક ઇ. દેહના મમત્વનો વિચાર લાવશો નહીં. ધ્યાનની સ્મૃતિ થાય ત્યારે સ્થિરતા કરી તે પછી દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચના પરિસહ પડે તો આત્મા અવિનાશી છે એવો એક ઉપયોગથી વિચાર લાવશો, તો તમોને ભય થશે નહીં અને ત્વરાથી કર્મબંધથી છૂટશો આત્મદશા અવશ્ય નિહાળશો. અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, ઇત્યાદિક ઇ. ઋદ્ધિ પામશો.'— આ તત્ત્વગંભીર સૂત્રો જાણે કોઈ પરમ જ્ઞાન–ધ્યાનરુચિ અંતરાત્મા જીવનસૂત્રો ઘડી આત્માના ઊંડાણમાં ઉતરી રહ્યો હોય અને આત્મદષ્ટિ અનુસાર આત્મચારિત્રસૃષ્ટિ સર્જી રહ્યો હોય એવો સ્પષ્ટ ભાસ આપે છે.

આમ પરભાવનો પરિત્યાગ કરી આત્મામાં નિમગ્ન થવા ઇચ્છતો આ અંતરાત્મા આત્માના વિષય–કષાયાદિ વિકારો અને રાગાદિ દોષોને દૂર કરવા કેવો અપ્રમત્ત જાગ્રત છે અને કેવી ભાવના ભાવે છે તે હવે જોઇએ. 'આત્મશ્લાઘા ચિંતવવી નહીં. કોઈ નિંદા કરે તે ઉપર દ્વેષબુદ્ધિ રાખવી નહી. કોઇના અવગુણ તરફ ધ્યાન આપશો નહીં, પણ પોતાના અવગુણ હોય તે તે ઉપર વધારે દૃષ્ટિ રાખી ગુણસ્થ થવું.'–આમ આત્મસ્તુતિ ને પરનિંદાથી પર સજ્જનશિરોમણિ **શ્રીમદ્** નિજ દોષ દેખી ટાળીને ગુણ પામવાનો અખંડ નિર્ધાર દર્શાવી, ઇંદ્રિયનિગ્રહની ભાવના કરે છે–'આહાર કરવો નહીં. આહાર કરવો તો પુદ્ગલના સમૂહને એકરૂપ માની કરવો, પણ લુબ્ધ થવું નહીં રસાદિક આહાર તજવો આહાર અનુક્રમે ઓછો કરવો (લેવો). સ્ત્રીનું રૂપ નીરખવું નહીં. સ્ત્રીનું રૂપ જોવાઈ જવાય તો રાગયુક્ત થવું નહીં, પણ અનિત્યભાવ વિચારવો. ક્ષણિક સુખ ઉપર લુબ્ધતા કરવી નહીં. ગીત અને ગાયન વિલાપ તુલ્ય જાણો. સુગંધી પુદ્ગલ સૂંઘવા નહી; સ્વાભાવિક તેવી ભૂમિકામા ગયા તો રાગ કરવો નહીં. દુર્ગંધ ઉપર દ્વેષ કરવો નહી. પુદ્ગલની હાનિવૃદ્ધિ ઉપર ખેદખિન્ન કે રાજી થવું નહીં.'–આમ આ પંચેંદ્રિયવિષયો પૌદ્ગલિક છે—આત્માથી પર છે માટે અત્યંત હેય છે એવી

તત્ત્વદૃષ્ટિપૂર્વક વિષયત્યાગભાવના ચિંતવી કષાય–રાગાદિત્યાગભાવના ભાવે છે—‘ ત્વરાથી નિરભિમાની થવું. અહંકાર કરશો નહીં. બ્હાર લડો છો તે કરતાં અભ્યંતર મહારાજાને હરાવો. ક્ષણે ક્ષણે મોહનો સંગ મૂકો. રાગાદિકથી વિરક્ત થવું એ જ સમ્યગ્જ્ઞાન. બાહ્ય કુટુંબ ઉપર રાગ કરશો નહીં અભ્યંતર કુટુંબ ઉપર રાગ કરશો નહી. કુટુંબ–પરિવાર ઉપર અંતરંગ ચાહના રાખશો નહીં કોઈ દ્વેષ કરે પણ તમે તેમ કરશો નહીં. કોઈ તારા ઉપર દ્વેષબુદ્ધિ કરે, પણ તું તેમ કરીશ નહિં કોઇ ઉપર જન્મ પર્યંત દ્વેષબુદ્ધિ રાખશો નહીં, કોઈને કાંઈ દ્વેષથી કહેવાઈ જવાય તો પશ્ચાત્તાપ ઘણો કરજો, અને ક્ષમાપના માગજો, પછીથી તેમ કરશો નહી.’—આ સૂત્રોમા રાગ–દ્વેષ–મોહ–માનાદિ આંતરૂશત્રુઓ સાથે શૂરવીરતાથી લડાઈમા ઉતરેલા—વીતરાગતા ભણી દોટ મૂકી રહેલા એક મહા વીર યોદ્ધાનું દર્શન થાય છે અને આંતરૂયુદ્ધમા આતરૂ શત્રુઓને હણુવા ઉદ્યત થયેલો છતા આ યોદ્ધો સમભાવ ભાવે છે—‘સમદૃષ્ટિમા ગજસુકુમારનુ ચરિત્ર વિચારવું. સર્વને સમદ્રષ્ટિએ જુઓ, વિષમપણું મૂકવું. ચેતનરહિત કાષ્ઠ છેદતા કાષ્ઠ દુઃખ માનતું નથી, તેમ તમે પણ સમદ્રષ્ટિ રાખજો. કોઇએ કૃતઘ્નતા કરી હોય તેને પણ સમદૃષ્ટિએ જુઓ. સમ દમ ખમ એ અનુભવો. શરીર પર મમત્વ રાખશો નહી. મમત્વ એ જ બંધ. આત્માથી કર્માદિક અન્ય છે, તો મમત્વરૂપ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરો.’—આ **બોધવચન**ના (અં–૫) સૂત્રોમા સમભાવભાવી મહાત્મા **શ્રીમદ્‌**ની સમત્વ–નિર્મમત્વભાવના ઓર ઝળહળે છે, અને તે વચનામૃતાતર્ગત સમત્વનો આદર્શ સૂચવતા આ સૂત્રોથી ઓર પુષ્ટ બને છે: ‘ગજસુકુમારની ક્ષમા અને રાજેમતી રહનેમીને બોધે છે તે બોધ મને પ્રાપ્ત થાઓ. મને કોઈ ગજસુકુમાર જેવો વખત આવો કોઇ રાજેમતી જેવો વખત આવો. જડભરત અને જનકવિદેહીની દશા મને પ્રાપ્ત થાઓ’—આ સૂત્રોમા **શ્રીમદ્‌ રાજચંદ્ર**નું તત્ત્વકળાથી ગૂંથેલુ જીવનસૂત્ર દૃશ્ય થાય છે, અને એમણે સ્વહસ્તે આલેખેલ આ શબ્દચિત્રમા એમના ચારિત્રમય ચરિત્રનુ સુંદર ચિત્ર આપણી દૃષ્ટિસન્મુખ ખડું થાય છે.

આમ નિરંતર આત્મા ભણી દૃષ્ટિ ઠેરવી **શ્રીમદ્‌** પોતાનુ ચારિત્રનિર્માણ કેવી રીતે કરી રહ્યા હતા તેની ઝાખી આ અંગત બોધરૂપ **બોધવચન**ના આ સવિસ્તર અવતારેલ સૂત્રોમા થાય છે. આ આત્મદૃષ્ટિ એ જ **શ્રીમદ્‌**ના અધ્યાત્મજીવનનો પાયો છે અને તેના ઉપર જ શ્રીમદ્‌ના ભવ્ય અધ્યાત્મ–જીવનપ્રાસાદનુ નિર્માણ થયેલું છે: આત્મા એ જ **શ્રીમદ્‌**ના જીવનનો ધ્રુવતારક છે, અને તેને અનુલક્ષીને જ **શ્રીમદ્‌**ની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ છે, સમસ્ત દેહાર્થ કલ્પના પરિત્યજી એક શુદ્ધ આત્માર્થની સાધનામા જ **શ્રીમદ્‌**નું આત્મસમર્પણ છે. ‘અનંતવાર દેહને અર્થે આત્મા ગાળ્યો છે જે દેહ આત્માને અર્થે ગળાશે તે દેહે આત્મવિચાર પામવાયોગ્ય જાણી સર્વ દેહાર્થની કલ્પના છોડી દઇ એક માત્ર આત્માર્થમા જ તેનો ઉપયોગ કરવો એવો મુમુક્ષુ જીવને અવશ્ય નિશ્ચય જોઇએ’—એ એમના જ જીવનમંત્રને ચરિતાર્થ કરવામાં જ **શ્રીમદ્‌**ના આત્મચારિત્રમય ચરિત્રનું મૂળ સૂત્ર છે.

પ્રકરણ ચોવીશમું

શ્રીમદ્દનું શુકલ અંતઃકરણ અને અંતરંગ ત્યાગ-વૈરાગ્ય

'શુકલ અંતઃકરણ વિના મારા કથનને કોણ દાદ આપશે ?'-શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર (વચનામૃત)

આ આત્મદૃષ્ટિપૂર્વક આત્મચારિત્રસૃષ્ટિ એ જ **શ્રીમદ્દનું** જીવનસૂત્ર હોઈ એમના **અધ્યાત્મપ્રધાન આત્મજીવનની** રહસ્યચાવી (Master-key) છે. અધ્યાત્મનિમગ્ન **શ્રીમદ્દના** જીવનમા એક પરમોત્તમ કોટિની આત્મપરિણતિ અને આત્મવૃત્તિની ઉત્તરોત્તર પ્રવર્ધમાન ધારા વહી રહી છે તેના મૂલમા આ જ વસ્તુ છે. કથનમાત્ર કે શબ્દમાત્ર અધ્યાત્મ નહિં, પણ 'નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે તેહ અધ્યાત્મ કહિયે રે' ને 'ભાવ અધ્યાતમ નિજ ગુણ સાધે તો તેહશું રઢ મંડો રે'— એ **આનંદઘનજીની** અમર પંક્તિઓમા સંગીત કરેલા ખરેખરા પરમાર્થસત્ અંતરંગ આત્મપરિણામી ભાવઅધ્યાત્મમાં નિમગ્ન **શ્રીમદ્દને** અંતરંગ વૈરાગ્યરંગ આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશે અસ્થિમજ્જા લાગી ગયો હતો, તેનું અંતર્ગત કારણ આ જ છે. લઘુવયથી લાગેલા દૃઢ સંવેગરંગથી **શ્રીમદ્દની** સર્વસંગપરિત્યાગની અંતરંગ ભાવના ઉત્તરોત્તર બળવત્તર બની—વચ્ચે અલ્પાયુનો અંતરાય ન આવ્યો હોત તો-ફળવતી બનવાની અણી પર હતી તેનુ બીજ આ જ છે. આત્માદિ પ્રતિપાદનારા જિનાગમો-ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, દશવૈકાલિકસૂત્ર, ભગવતી, સૂત્રકૃતાંગ આદિ પ્રત્યે અને પ્રવચનસાર-પંચાસ્તિકાય-સમયસાર આદિ મહાન્ શાસ્ત્રો પ્રત્યે, તેમજ તે તે શાસ્ત્રપ્રણેતાઓ પ્રત્યે અને ચિદાનંદજી-આનંદઘનજી-દેવચંદ્રજી-હરિભદ્રજી-યશોવિજયજી-હેમચંદ્રજી-સમંતભદ્રજી-સિદ્ધસેનજી-કબીરજી-નરસિંહમહેતાજી-સુંદરદાસજી-અખાજી આદિ આધ્યાત્મિક યોગીપુરુષોના વચનો પ્રત્યે **શ્રીમદ્દને** નૈસર્ગિક પરમપ્રેમઉલ્લાસ પ્રગટ્યો હતો તે આ તેમની સહજ સ્વભાવભૂત અધ્યાત્મવૃત્તિને લીધે. તેવું તેવાને ખેંચે Like attracts like તે ન્યાયે તેમની અભિરુચિ આવા આધ્યાત્મિક પુરુષોના વચનો પ્રત્યે પ્રવર્ત્તી હતી. **જીવતત્ત્વ સંબંધી વિચાર, જીવાજીવવિભક્તિ** (ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અનુસાર) એ એમની લઘુવયની (૧૯મા વર્ષની) કૃતિઓમા પણ એમની આત્મરુચિ જણાઈ આવે છે. **ચિદાનંદજી** જેવા યોગીપુરુષના **સ્વરોદય જ્ઞાનનુ** વિવેચન કરવાની વૃત્તિ તેમને ઉદ્ભવી, તે તેમનો તેવા પુરુષ પ્રત્યેનો પરમાદર દાખવે છે. આ વિવેચનગ્રંથનો માત્ર પ્રારંભ જ તેમણે કર્યો છે, છતા તેની ભુમિકામાં પણ તેમની એક પ્રૌઢ આત્મજ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞને છાજે એવી આ અધ્યાત્મ પ્રધાન આત્મદૃષ્ટિ સ્હેજે જણાઈ આવે છે. 'જગત્ જ્યારે અનાદિ માટે છે, ત્યારે પછી તેની વિચિત્રતા ભણીમા વિસ્મયતા શું કરીએ ? આજ કદાપિ જડવાદ માટે સંશોધન ચાલી રહી આત્મવાદને ઉડાવી દેવાનુ પ્રયત્ન છે-તો એવા પણ અનંત કાળ આવ્યા કે કે આત્મવાદનું પ્રાધાન્યપણુ હતું, તેમ જડવાદ માટે પણ હતું. તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એ

માટે કંઇ વિચારમા પડી જતા નથી, કારણ જગતની એવીજ સ્થિતિ છે. ત્યાં વિકલ્પથી આત્માને દુઃખવવો કાં? પણ સર્વ વાસનાનો ત્યાગ કર્યા પછી જે વસ્તુનો અનુભવ થયો, તે વસ્તુ શું, અર્થાત્ પોતે અને બીજું શું? કે પોતે તે પોતે, એ વાતનો નિર્ણય લીધો. ત્યારપછી તો ભેદવૃત્તિ રહી નહીં. એટલે દર્શનની સમ્યજ્ઞતાથી તેઓને એ જ સમ્મતિ રહી કે મોહાધીન આત્મા પોતે પોતાને ભૂલી જઈ જડપણું સ્વીકારે છે, તેમાં કંઇ આશ્ચર્ય નથી.' અત્રે પરમ નિર્વિકલ્પદશાને પામેલા **ચિદાનંદજી** આત્મજ્ઞને તેમણે આપેલી ભવ્ય અંજલિ પણ તેવા યોગીપુરુષ પ્રત્યેનો **શ્રીમદ્‌**નો આદરભાવ દાખવે છે, એટલું જ નહિં પણ તેમની (ચિદાનંદજીની) આત્મદશાનુ ચોક્કસાઈ પૂર્વક માપ કરે છે કે- 'જેને અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકે રહેલો મુનિ એમ નિર્ગ્રંથ પ્રવચનમા માનેલું છે, એમાની સર્વોત્તમ જાતિ માટે કાંઇ કહેવાઇ શકાતું નથી, પણ એક માત્ર તેમના વચનનો મારા અનુભવજ્ઞાનને લીધે પરિચય થતા એમ કહેવાનું બની શક્યું છે કે તેઓ મધ્યમ અપ્રમત્ત દશામા પ્રાયે હતા' આમ તેમની આત્મદશાની ચોક્કસાઇપૂર્વક આકણી (assessment, measurement) કરવાનુ-યથાર્થ પરીક્ષા કરવાનું સામર્થ્ય પણ **શ્રીમદ્‌**માં હતું, તે તેમની-**શ્રીમદ્‌**ની પોતાની ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક દશાનું સૂચન કરે છે. કારણકે પોતામાં તેવી તથારૂપ યોગ્યતા વિના આવી ચોક્કસાઈપૂર્વક પરીક્ષા કરવાનું સામર્થ્ય હોય જ ક્યાથી? આમા 'તેમના એક વચનનો' ને 'મારા અનુભવજ્ઞાનને લીધે' એ શબ્દો ખાસ મહત્વના છે. શુદ્ધાત્માનુભૂતિની દશામાં—શાસ્ત્રથી પણ પર એવી આત્મસામર્થ્યયોગની દિશામાં **શ્રીમદ્‌** આટલી નાની વયે કૂદકે ને ભૂસકે કેટલા આગળ વધી ગયા હશે તેનો આ પરથી સહજ ખ્યાલ આવે છે.

આવા સાચા અધ્યાત્મરંગી **શ્રીમદ્‌** જેવા ખરેખરા આધ્યાત્મિક પુરુષનું આધ્યાત્મિક જીવન અવલોકવા માટે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ અને આધ્યાત્મિક માપ જોઇએ: એમા બાહ્ય દૃષ્ટિ અને બાહ્ય માપ કામ ન આવે. 'ચરમ નયણ કરી મારગ જોવતો રે ભૂલ્યો સયલ સંસાર'—ચર્મચક્ષુથી-બાહ્ય દૃષ્ટિથી માર્ગ દેખતાં આખું જગત્ ભૂલાવો ખાઈ ગયુ છે. બાહ્ય દૃષ્ટિથી અવલોકવામા ભ્રાંતિ-ભૂલાવો જ થાય, સાચું સ્વરૂપ ન સમજાય ને સ્વ-પરને-પોતાને ને પરને અન્યાય થાય. આ અમુક પુરુષની અંતરૂપરિણતિ કેવી છે? અંતરૂવૃત્તિ કેવી છે? અંતઃકરણ કેવું છે? તેની પરીક્ષા કરવાથી જ તે પુરુષનું સાચું સ્વરૂપ સમજાય, સ્વપરને-પોતાને ને પરને ન્યાય મળવાનો સંભવ થાય. **શ્રીમદ્‌**ના **વચનામૃત**નું (અ. ૨૨) જ વચન છે કે— 'મહાપુરુષના આચરણ જોવા કરતાં તેનું અંતઃકરણ જોવું એ વધારે પરીક્ષા છે.' **શ્રીમદ્‌**નું અંતઃકરણ કેવું સ્વચ્છ-પારદર્શી (Transparent)—કેવું 'શુક્લ' -શુદ્ધ-પવિત્ર-નિર્મલ-શુભ્ર-ઉજ્જવલ છે તે માટે તેમના **વચનામૃત** (અં. ૨૧)જ સાક્ષી પૂરે છે-'નિર્વિકારી દશાથી મને એકલો રહેવા દો. શુક્લ નિર્જનાવસ્થાને હું બહુ માન્ય કરૂં છું. અંતઃકરણ શુક્લ અદ્ભુત વિચારોથી ભરપૂર છે. શુક્લ અંતઃકરણ વિના મારાં કથનને કોણ દાદ આપશે?' સાનસો **મહાનીતિ**માં (અં. ૨૦) કેટલાક હૃદયસંબંધી વચન છે. જે **શ્રીમદ્‌** પોતાનું હૃદય કેવુ રાખી રહ્યા છે તેનુ સહજ સૂચન કરે છે. 'હૃદયને ભ્રમરરૂપ

રાખું'— પુષ્પરસનો રસીઓ ભમરો જેમ પુષ્પરસાસ્વાદમાં લીન હોય તેમ હૃદયને આત્મગુણરસાસ્વાદમાં લીન રાખું', 'હૃદયને કમળરૂપ રાખું'—કમળ જેમ જળમાં નિર્લેપ રહે છે તેમ હૃદયને સંસારમાં નિર્લેપ રાખું'; 'હૃદયને પત્થરરૂપ રાખું'— પત્થર જેમ કઠિન–કઠોર હોય તેમ આપત્તિ આવ્યે દબાય નહિ એવું કઠોર રાખું: 'હૃદયને લિંબુરૂપ રાખું'— લિંબુ જેમ સર્વત્ર ભળી જાય–મળી જાય– એકરસ બની જાય તેમ બધાની સાથે હળીમળીને રહે એવું મિલનસાર અને એકરસ–અભિન્નભાવી રાખું'; 'હૃદયને જળરૂપ રાખું'—જળ જેમ સ્વચ્છ–પારદર્શી અને મલ દૂર કરનારૂં–ધોનારૂં છે તેમ મારા હૃદયને સ્વચ્છ–પારદર્શી અને અંતરૂના વિષયકષાયાદિ મલને દૂર કરનારૂં–ધોનારૂં રાખું'; 'હૃદયને તેલરૂપ રાખું'— તેલ જેમ સ્નિગ્ધ–ચીકાશદાર હોય છે તેમ હૃદયને સ્નિગ્ધ–સ્નેહાળ–પ્રેમાળ રાખું, અથવા તેલ જેમ જલમાં ઉપર તરતું રહે તેમ હૃદયને સંસાર પ્રસંગમાં ડૂબે નહિ એવું ઉપર તરતું રાખું', 'હૃદયને અગ્નિરૂપ રાખું'— અગ્નિ જેમ કાષ્ઠને ભસ્મ કરે છે ને સુવર્ણને શુદ્ધ કરે છે, તેમ હૃદયને કર્મ–કાષ્ઠને બાળીને ભસ્મ કરે એવું અને આત્માની અશુદ્ધિ દૂર કરી ચિત્–સુવર્ણને શુદ્ધ કરે એવું રાખું'; 'હૃદયને આદર્શરૂપ રાખું'— આદર્શ–અરિસો જેમ સ્વચ્છ અને વસ્તુનું જેમ છે તેમ પ્રતિબિંબ પાડે છે પણ નિર્વિકારી હોય છે, તેમ હૃદયને સ્વચ્છ અને વસ્તુસ્વરૂપનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ પાડનારૂં પણ નિર્વિકારી રાખું'; 'હૃદયને સમુદ્રરૂપ રાખું'— સમુદ્ર જેમ સર્વનો સમાવેશ કરે એવો ગંભીર અને મર્યાદા ન લોપે એવો 'સમુદ્ર'–મુદ્રાસહિત હોય છે તેમ હૃદયને દૃષ્ટિવિશાલતાથી સર્વનો સમાવેશ કરે એવું પરમ ઉદાર આશયગંભીર અને સ્વરૂપમર્યાદા ન લોપે એવું 'સમુદ્ર'–સ્વરૂપમુદ્રાસહિત રાખું'—આ થોડા અર્થગંભીર સૂત્રોમાં **શ્રીમદ્**ના હૃદયનો આદર્શ કેવો ભવ્ય જોવા મળે છે! **શ્રીમદ્**નું શુકલ હૃદય–શુકલ અંતઃકરણ કેવું તત્ત્વરસિક, કેવું નિર્લેપ, કેવું કઠોર–કેવું મૃદુ, કેવું મિલનસાર–કેવું અભેદભાવી, કેવું સ્વચ્છ–કેવું નિખાલસ પારદર્શી, કેવું સ્નેહાળ, કેવું ઉગ્ર–જાજવલ્યમાન, કેવું નિર્મળ–કેવું નિર્વિકાર, કેવું ઉદાર ગંભીર– કેવું સ્વરૂપમર્યાદાશીલ હશે, તેનો આ પરથી સુજ્ઞ વિચક્ષણ જનોને કંઈક ખ્યાલ આવે છે.

આવા શુકલ હૃદયવાળા–સાચા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા **શ્રીમદ્**નો વૈરાગ્યરંગ સાચો અંતરંગપરિણામી–નિર્દંભ નિર્વ્યાજ હતો, તે તેમના જ વચનો સૂચવે છે. **શ્રીમદ્**નો અદ્ભુત વૈરાગ્ય તો ૧૯૪૨ થી હતો— 'ઓગણીસસેં ને બેતાલીસે અદ્ભુત વૈરાગ્ય ધાર રે' તે તો આપણે તે પ્રકરણમાં જોઈ ગયા. તે દિનપ્રતિદિન ઓર વૃદ્ધિ પામ્યે જતો હતો. અવધાનાદિ કૃતિઓમાં અને ઓગણીશમા વર્ષની અને તે પછીની કૃતિઓમાં પણ તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે, અને તેમની અધ્યાત્મચર્યા વૈરાગ્ય–ભક્તિ–જ્ઞાન–ધ્યાનાદિ પ્રત્યે કેવા જોરશોરથી દોડી રહી છે—કેવા સંવેગથી ધસી રહી છે, તેનો સહજ ખ્યાલ આવે છે જેમકે–**મહાનીતિ**માં (અં. ૨૦)– 'વૈરાગી હૃદય રાખવું, દર્શન પણ વૈરાગી રાખવું' ઈ વચનો, તેમજ **વચનામૃત**માં–(અં. ૨૧)– 'આ સંસારને શું કરવો? અનંતવાર થયેલી માને આજે સ્ત્રીરૂપે ભોગવીએ છીએ. સ્ત્રીના સ્વરૂપ પર મોહ થતાં

અટકાવવાને વગર ત્વચાનું તેનું રૂપ વારંવાર ચિંતવવા યોગ્ય છે. હે જીવ ! હવે ભોગથી શાંત થા શાંત થા, વિચાર તો ખરો એમાં કયું સુખ છે ? મહાસૌંદર્યથી ભરેલી દેવાંગનાના ક્રીડાવિલાસ નિરીક્ષણ કરતા છતા જેના અંતઃકરણમાં કામથી વિશેષ વિશેષ વિરાગ છૂટે છે તેને ધન્ય છે, તેને ત્રિકાળ નમસ્કાર છે. દુઃખના માર્યા વૈરાગ્ય લઈ જગતને આ લોકો ભ્રમાવે છે. સંસારરૂપી કુટુંબને ઘેર આપણો આત્મા પરોણો દાખલ છે. બહુ કંટાળીને સંસારમાં રહીશ નહીં.' —ઇ. વચનો તેની સાક્ષી પૂરે છે. 'ઉજ્જવલ આત્માઓનો સ્વતઃવેગ વૈરાગ્યમાં ઝંપલાવું એ છે' ઇ.–**ભાવનાબોધ**ના ટંકોત્કીર્ણ વચનામૃતની ચરિતાર્થતા **શ્રીમદ્દ**ના અધ્યાત્મમય જીવનમાં પદે પદે દૃશ્યમાન થાય છે.

આ અંતરંગ વૈરાગ્યરંગને લીધે **શ્રીમદ્દ**ની અંતરંગ ત્યાગભાવના—સર્વસંગપરિત્યાગની અંતરેચ્છા પણ તેવી જ ઉત્કટ હતી. 'યુવાવયનો સર્વસંગપરિત્યાગ પરમ પદને આપે છે' એ **મોક્ષમાળાનું** વચન તેમજ **ભાવનાબોધ**ના ત્યાગમાર્ગના પુષ્કળ પ્રશંસાત્મક વચનો **શ્રીમદ્દ**નું લઘુવયથી જ સર્વસંગપરિત્યાગ ભણીનું અંતરંગ વલણ દાખવે છે. '**સંયતિસુનિધર્મ**' (અં. ૬૦)એ દશવૈકાલિકમાંથી અવતારેલ વચનામૃત અને જૂઠાભાઇ પરના પત્રમાં (અં. ૫૯) 'દશવૈકાલિક સિદ્ધાંત હમણાં પુનઃ મનન કરૂં છું, અપૂર્વ વાત છે,'—એ અંતરોદ્‌ગારો ત્યાગમાર્ગ અંગેની **શ્રીમદ્દ**ની ઉગ્ર ગવેષણા અને સંવેગરંગી માનસનું તાદૃશ્ય પ્રતિબિંબ પાડે છે. 'સર્વોત્તમ પદ સર્વત્યાગીનું છે. તે સાધન માટે સર્વસંગપરિત્યાગ થવાની આવશ્યકતા છે, નિર્ગ્રંથ સદ્‌ગુરુના ચરણમાં જઈને પડવું યોગ્ય છે.'—એ વચનો, તેમજ મનઃસુખરામ સૂર્યરામ પરના પત્રમાં (અં. ૭૧)—'સર્વશાસ્ત્રના બોધનું, ક્રિયાનું, જ્ઞાનનું, યોગનું અને ભક્તિનું પ્રયોજન સ્વસ્વરૂપપ્રાપ્તિને અર્થે છે, અને એ સમ્યક્‌શ્રેણિઓ આત્મગત થાય, તો તેમ થવું પ્રત્યક્ષ સંભવિત છે.' પણ એ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવા સર્વસંગપરિત્યાગની અવશ્ય છે, નિર્જનાવસ્થા યોગભૂમિકામાં વાસ,–સહજ સમાધિની પ્રાપ્તિ નથી, તે સર્વસંગપરિત્યાગમાં નિયમા વાસિત છે,'—એ અંતરૂર્મિઓ **શ્રીમદ્દ**ની સર્વસંગપરિત્યાગ પ્રત્યેની તીવ્ર ઉત્કંઠા દાખવે છે. આ અંતરંગ ત્યાગ–વૈરાગ્ય અંગે તેમના બીજા પત્રોમાં પણ સીધું–આડકતરૂં સૂચવન જોવા મળે છે. જેમકે–પ્રો. રવજી દેવરાજ પરત્વેના પત્રમાં આ એક માર્મિક પંક્તિ **શ્રીમદ્દ**ના અંતરંગ ત્યાગ–વૈરાગ્યનું આડકતરૂં સૂચન કરે છે—'તેર મહિના થયા દેહોપાધિ અને માનસિક વ્યાધિના પરિચયથી કેટલીક શક્તિ દાટી મૂક્યા જેવી જ થઈ ગઈ છે (બાવન જેવા સો અવધાન તો હજુ પણ થઈ શકે છે)' આ પત્ર વવાણિઆથી મિ. ૨–૬–૧–૮–૪૨ના દિને એટલે કે સં. ૧૯૪૨ના આઠમા માસના–જેઠ શુદ ૧ના દિને અને જાણે બીજો જન્મ પ્રાપ્ત હોય એવા 'અપૂર્વ અનુસાર'ના બીજા વર્ષના છઠ્ઠા માસમાં ('અપૂર્વ અનુસાર' આવ્યો ૧૯૪૧ના માગશરમાં) લખાયેલ છે. અત્રે તેર મહિના થયા' એટલે ૧૯૪૧ના વૈશાખ માસથી ('અપૂર્વ અનુસાર' આવ્યા પછી પાંચ માસથી) **શ્રીમદ્દ**ને 'દેહોપાધિ'—શરીર સંબંધી કોઈ ઉપાધિ આવી પડી છે. તેમજ 'માનસિક વ્યાધિ'–કોઈ ચિંતારૂપ માનસિક વ્યાધિ આવી પડી છે. તેના 'પરિચયથી'–

લાંબા વખતની સ્થિતિથી 'કેટલીક શક્તિ'–અવધાન–જ્યોતિષાદિ શક્તિ 'દાટી મૂકયા જેવી'–અંદરમાં ભંડારી દીધા જેવી થઇ ગઈ છે, ગૌણ કરી દીધી છે–દબાવી દીધી છે અત્રે 'માનસિક વ્યાધિ'–માનસિક ચિંતા તે કઈ હશે? આર્થિક–વ્યાવહારિક સંજોગોની સંકડાશને લઇ મન ચિંતામાં પડ્યું હશે? કૌટુંબિક ફરજોને લઇ ચિંતામા પડ્યું હશે? કોઈ પરમાર્થ સંબંધી ચિંતા–તત્ત્વમંથનરૂપ ચિંતનને લઈ ચિંતામાં પડ્યુ હશે? કે સંસાર પ્રત્યેના વૈરાગ્યને લઇ તેના ત્યાગ સંબંધી ચિંતામાં પડ્યું હશે? આ છેલ્લા બે કારણ અથવા છેલ્લા બે પ્રકારની ચિંતા વિશેષ સંભવિત લાગે છે. કારણ કે આ સમયે તેમની વૈરાગ્યદશા વધતી જતી હતી— 'ઓગણીસસેં ને બેતાલીસે અદ્ભુત વૈરાગ્ય ધાર રે', એટલે યોગવાસિષ્ઠમાં જેમ **રામચંદ્રજી** વૈરાગ્ય ઉપજતાં ઉદ્વેગમાં પડયા હતા, તેમ **રાજચંદ્રજી** અદ્ભુત વૈરાગ્ય ઉપજતા સંસારથી ઉદ્વેગ પામી તેના ત્યાગની ચિંતામા પડયા હતા. એટલે જ આ અવધાનાદિ ચમત્કારિક બાહ્ય પ્રયોગોમાં પણ તેમને રસ રહ્યો ન્હોતો અને તેથી વિરકત બન્યા હતા, અને એટલે જ 'કેટલીક શકિતઓ દાટી મૂકયા જેવી જ થઇ ગઇ છે' એમ અત્ર પત્રમા મર્મમાં લખ્યુ છે. **શ્રીમદ્**ની આ 'માનસિક વ્યાધ' ત્યાગ–વૈરાગ્યચિંતા સંબંધિની જ હોવી જ જોઈએ તે નીચેના પત્રથી ઓર સ્પષ્ટ થશે.

સં. ૧૯૪૩માં વવાણીઆ બંદરથી **શ્રીમદ્** એમના એક નિકટના સગા પરના પત્રમાં લખે છે—'પત્રનો ઉત્તર નથી લખી શકયો તમામ મનની વિચિત્ર દશાને લીધે છે. રોષ કે માન એ બેમાનુ કાઇ નથી. કાંઈક સંસારભાવની ગમગીની તો ખરી એ ઉપરથી આપે કંટાળી જવું ન જોઈએ. ક્ષમા ચાહીએ. વાતનું વિસ્મરણ કરવા વિનંતિ છે. × × સાવચેતી શૂરાનું ભૂષણ છે જિનાય નમ.' આ વચનો સૂચવે છે કે **શ્રીમદ્** આ સમયે કોઇ વિચિત્ર મનોદશામાં વર્ત્તતા હતા. તેથી આ અત્યંત નિકટના સગાને પણ પત્રનો ઉત્તર નથી લખી શકયા. આ વિચિત્ર દશા શી હશે? વૈરાગ્યરંગી **શ્રીમદ્**નુ **અધ્યાત્મનિમજ્જન** એટલુ બધું હશે કે તેમની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ ઢંગધડા વિનાની–અસ્તવ્યસ્ત હશે અને તે બીજાને વિચિત્ર ભાસતી હશે, એટલે નહિ ઓળખી શકનારા બીજાઓ એને માટે ગમે તે ખ્યાલ બાંધી લેતા હશે. આનો ખુલાસો આ જ પત્રમા લખે છે—'રોષ કે માન એ બેમાનું કાઇ નથી' રોષથી કે માનથી આમ વિચિત્ર વર્ત્તાય છે એમ નથી, ત્યારે શુ છે? 'કાંઈક સંસારભાવની ગમગીની તો ખરી. એ ઉપરથી આપે કંટાળી જવું ન જોઇએ. ક્ષમા ચાહીએ. વાતનુ વિસ્મરણ કરવા વિનંતિ છે.' અત્રે 'કાંઇક' સંસારભાવની ગમગીની–સંસાર પ્રત્યેની ઉદાસીનતા–વૈરાગ્યદશા તો ખરી. આમ છે માટે વિચિત્ર ભાસતી પોતાની વર્ત્તના માટે ક્ષમા માગી છે. આ નાનો પત્ર એટલું માર્મિક સૂચન કરી જાય છે કે–(૧) **શ્રીમદ્** ત્યારે કોઈ વિચિત્ર મનોદશામા વર્ત્તતા હતા, તે તેમના અધ્યાત્મનિમજ્જનને લીધે હતી. (૨) રોષથી કે માનથી આમ વર્ત્તન ન્હોતું પણ તેમને ખરેખરો અંતરંગ તીવ્ર વૈરાગ્ય વર્ત્તતો હતો (૩) બીજાઓ–સગાસંબંધીઓ આ વૈરાગ્યમાંથી–ઉદાસીન દશામાથી **શ્રીમદ્**ને પાછા વાળવા પ્રયત્ન કરતા

હશે; અને રોષથી કે માનથી **શ્રીમદ્** આમ વર્ત્તતા હશે એમ એમની વિચિત્ર વર્ત્તના અંગે કલ્પના કરતા હશે પણ તેમ નથી જ એ અત્ર **શ્રીમદે** સ્પષ્ટ કર્યું છે. 'સાવચેતી શૂરાનું ભૂષણ છે' એ માર્મિક વચન અંતે લખ્યુ છે તે એમ સૂચવે છે કે સંસારના પ્રવાહમા ન પડી જવાય એની સાવચેતી-સાવધાની રાખવી એ શૂરાનું-આ વૈરાગ્યરંગી આત્મવીરનું ભૂષણ છે. 'જિનાય નમ' એ છેલ્લે લખ્યુ છે તે તેમની ભકિત સૂચવવા સાથે તેમની અંતરૂપરિણતિ ધર્મમા—ભકિતમા જ વહી રહી છે તેનું સૂચન કરે છે.

આમ **શ્રીમદ્‌ને** વૈરાગ્યમાથી પાછા વાળવા માટે અથવા **શ્રીમદ્** પર બીજા બીજા વ્યાવહારિક સંજોગોનું દબાણ લાવવા માટે નિકટના સગાંસ્નેહીઓ કાઇ ખોટુ લાગે તેવું કદાચ લખતા હશે પણ **શ્રીમદ્‌ને** કોઈપણ પ્રકારે ખોટું લાગતું નથી. છતાં '**વૈરાગ્યને લીધે** જોઈતા ખુલાસા લખી શકતા નથી. ખુલાસા નથી લખી શકાતા તેનું કારણ વૈરાગ્ય છે. આ સૂચવે છે કે **શ્રીમદ્** આ સમયે કોઈ અપૂર્વ વૈરાગ્યદશામાં વર્ત્તી રહ્યા છે, એટલે તે આડે તેમને ખુલાસો લખવા જેટલી ફુરસદ નથી,—અવકાશ નથી. અને આમ હાલ તો **શ્રીમદ્** કેવળ **હૃદયત્યાગી** છે, અને **સંસારથી કંટાળ્યા** છે.—કેવળ-માત્ર હૃદયથી-અંતરથી ત્યાગી છે, બાહ્યત્યાગી હજુ નથી, છતા તે ત્યાગ કરવાની પૂર્ણ અંતરેચ્છા છે. સંસારથી કંટાળ્યા છે એટલે તે ત્યજવાની પૂરેપૂરી ધારણા છે, અને તેમ કરી-સર્વસંગપરિત્યાગ કરી અદ્‌ભુત આત્મપરાક્રમ સ્ફુરાવવા તત્પર છે. આવા **શ્રીમદ્** વૈરાગ્ય-તરંગિણીમા ઝીલી રહ્યા છે—નિમજ્જન કરી રહ્યા છે અને અદ્‌ભુત વૈરાગ્યદશામાં વર્ત્તી રહ્યા છે.

પ્રકરણ પચીશમું

ત્યાગમાં વિઘ્ન

આમ શુકલ અંતઃકરણવાળા અને વૈરાગ્યરસતરંગિણીમા ઝીલી રહેલા શ્રીમદ્‌નો સર્વસંગપરિત્યાગ કરી નિકળી પડવાનો મહાન્ મનોરથ હતો શ્રીમદ્‌ના પત્રો પ્રત્યે દષ્ટિપાત કરતા સ્પષ્ટ જણાય છે કે વૈરાગ્યમા ઝીલી રહેલા હૃદયત્યાગી **શ્રીમદ્** સંસારથી કંટાળ્યા છે. અને સર્વસંગપરિત્યાગની ગવેષણા કરી રહ્યા છે. પણ ત્યાં તો ત્યારે (૧૯-૨૦ વર્ષની વયે) જૂદી જ ઘટના બને છે ને **શ્રીમદ્‌ની** આ ઉત્કટ ત્યાગભાવનામા વિઘ્ન નડે છે,-હજુ માતાપિતાદિની અનુજ્ઞા મળી શકી ન્હોતી, એટલે આ મહાન્ મનોરથ સફળ થવામાં હાલ તત્કાળ વચ્ચે વિઘ્ન આવે છે, અને **શ્રીમદ્‌ને** પ્રારબ્ધોદયને આધીન થવુ પડે છે. આગલા પ્રકરણમાં જણાવ્યું હતું તેમ માતાપિતાદિ સ્વજનો ને અન્ય સગાસંબંધીઓ જે **શ્રીમદ્‌ને** ત્યાગ-વૈરાગ્ય

છોડાવવા ને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાવવા ખૂબ ખૂબ દબાણુ લાવી રહ્યા હતા તે શ્રીમદ્‌ને 'હા' કહેવરાવવાના પોતાના પ્રયત્નમાં આખરે સફળ થયા હોય એમ જણાય છે. શ્રીમદ્‌નો પરમાર્થ પ્રત્યેનો આટલો બધો સંવેગરંગ છતાં-આટલો બધો અંતરંગ ત્યાગવૈરાગ્યરંગ છતાં તેમને એકદમ પોતાનો નિર્ણય ફેરવવો પડ્યો ને બાહ્ય ત્યાગનો સંકલ્પ તત્કાળ ખોળંબે પાડી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાવા માટે હા પાડવી પડી. તે માટે તેમના ઉપર સંજોગોનું અસાધારણ દબાણ આવી પડયુ હોવું જોઈએ,-જેથી સંજોગાધીનપણે-પ્રારબ્ધાધીનપણે **શ્રીમદ્‌ને** આ અંગે પરાણે સંમતિ આપવી પડી. આ સંજોગોના સંદર્ભમા એ બન્યુ હોવું સંભવિત છે કે પુનઃઅંતરૂવિચારણાથી આતરૂનિરીક્ષણુ કરતાં **શ્રીમદે** હાલ તત્કાળ પોતાની આત્માસાધના પરિપૂર્ણ કરતા રહી પોતાની આ સહજ ભાવ ઊર્મિને ઉપશમાવવાનુ ત્યારે ઉચીત માન્યુ હોય.

જે સંજોગોના દબાણુને લઇ **શ્રીમદ્‌ને** સર્વસંગપરિત્યાગનો પોતાનો દઢ સંકલ્પરૂપ નિર્ણય ફેરવવો પડ્યો, તત્કાળ પૂરતો ખોળંબે પાડવો પડ્યો, તે કયા સંજોગો હશે? તે અંગે યથામતિ વિચાર કરતા અંતર્ગત સંશોધનથી આ ચાર પ્રકારના સંજોગો સંભવે છેઃ (૧) માતાપિતાદિનો અનુરોધ અને અનનુમતિ, (૨) કૌટુંબિક પરિસ્થિતિ, (૩) **શ્રીમદ્‌નુ** આતરૂનિરીક્ષણુ, (૪) સત્સંગ અભાવ. આ ચાર પ્રકારનો અનુક્રમે સંક્ષેપ વિચાર કરશુ.

માતા-પિતા-સ્વજનાદિના અનુરોધનુ ચોતરફથી આક્રમણ **શ્રીમદ્** પર આવી પડ્યું હોવું જોઈએ મહાવીર સ્વામી જેવા આજન્મ વૈરાગીને પણ માતા-પિતાદિના અનુરોધથી ત્યાગમા વિલંબ કરવો પડ્યો હતો અને ગૃહાશ્રમમા જોડાવું પડયુ હતું આ પ્રસિદ્ધ હકીકત છે. **શ્રીમદ્‌ને** પણ આ કારણુ બન્યુ હોવાનું સંભવિત છે. આની સાબીતીમા એક પ્રસંગની× નોંધ પ્રાપ્ત થાય છે· **શ્રીમદ્‌ના** માતાજી દેવમા અને **શ્રીમદ્** એક વખત ફળીઆમાં ખાટલા પર બેઠા હતા. **શ્રીમદે** દેવમાને કહ્યું-માતાજી ! અમને તમે રજા આપો તો જંગલમા જઇને સાધુ થાવું છે. માતાજીએ કહ્યું-ભાઇ! અમે તમને રજા કેમ આપીએ? કાંઈ સાધુ થઇ જવાય? ભાઇ ! તું એવું કેમ કરે છે ? માતાજીની આખમાથી આસુ પડ્યા. પછી **શ્રીમદે** કહ્યું-મા! જીવતો જોગી હશે તો કોઇ દિવસ તેનુ મોઢું જોવા તમને મળશે ને તમારા બારણે આવશે; પછી કોઇ રાજાનુ દષ્ટાત આપ્યુ. (શું આપ્યુ તે મળ્યુ નથી) માતાજીની આખમાથી આસુની ધારા વહેવા લાગી. **શ્રીમદે** કહ્યું-મા ! તમને જેમ ઠીક લાગે તેમ. હવે હું બોલીશ નહિં. તમારે દુઃખ ન લગાડવું' આ નાનો દેખાતો પ્રસંગ ઘણી ઘણી વાત કહી જાય છે. 'જીવતો જોગી' ઇ. શબ્દો માર્મિકપણે **શ્રીમદ્‌ની** ત્યાગની તીવ્ર તમન્ના સૂચવવા સાથે એમ સૂચવે છે કે તેમને જો માતાજી તરફથી સાધુ થવા માટે રજા આપવામાં આવશે તો એમનુ ચિત્ત પ્રસન્ન પ્રફુલ્લ બની ધારેલા જીવનક્રમમા જીવનવહન થવાના ઉત્સાહથી દીર્ઘાયુ થવા પામી જોગીરૂપે મુખદર્શન થવા પામશે, ને રજા નહિં આપવામાં આવે તો અંતરેચ્છાને

× : શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અર્ધશતાબ્દિ સ્મારક ગ્રંથ, પૃ. ૫૭

સમાવતાં અંતરમા એટલો બધો અકથ્ય ખેદ થશે કે તેની અસર જીવન પર થશે અને બન્યુ પણ તેમ જ. અનિચ્છાથી અનુત્સાહથી કરવામા આવતી વેઠ જેવી પ્રવૃત્તિરૂપ ગૃહસ્થાશ્રમના વ્યવસાયનો પરિશ્રમ **શ્રીમદ્‌**ને એટલો બધો પડ્યો કે તેમના શરીરને ઘસારો લાગ્યો અને તેની અસર જીવન પર પડી હોય એમ બનવા જોગ છે. માતાજીને મોહને લીધે જો કે આ વાત તે વખતે ન સમજાઈ પણ પાછળથી તેમને પણ સમજાઇ ને **શ્રીમદ્‌**ના દેહત્યાગ પછી ક્વચિત્ અફસોસ પણ કરતા કે 'મેં ભાઈને સાધુ થવાની રજા આપી હોત તો ભાઇની ઉમર વધારે હતી, એમ ભાઈ કોઇક વખત કહેતા' આ વાત **શ્રીમદ્‌**ના બ્હેનની પાસે માતાજીએ કરી હતી આ ઉપરોક્ત પ્રસંગ સૂચવે છે કે **શ્રીમદ્‌**નું પરમ કરુણાળુ હૃદય માતાજીના અનુરોધથી દ્રવી ગયુ હશે અને તેઓ અનિચ્છતાં છતા પરાણે ગૃહાવાસમા જોડાવા સંમત થયા હશે.

બીજું કારણ કૌટુંબિક પરિસ્થિતિનુ—વ્યાવહારિક–આર્થિક સ્થિતિનું સંભવે છે. આ અંગે પૂર્વે પણ આગલા એક પ્રકરણમાં કહેવાઈ ચૂક્યું છે. એક વખત સારી સ્થિતિવાળા રવજીભાઇને મોટું કુટુંબ ને આર્થિક સ્થિતિ સાકડી થઈ પડી હતી. આવો **રાયચંદ** જેવો મહાબુદ્ધિશાળી પુત્ર મને હવે સહાયરૂપ થઇ પડી મારો ભાર હળવો કરશે એવી પિતૃસુલભ મોટી મોટી આશાથી રવજીભાઇએ **શ્રીમદ્‌** પર મીટ માંડી હશે પિતાને અર્થોપાર્જનમા ને વિશાળ કુટુંબનિર્વાહનમા સહાયક થવાની પવિત્ર ફરજ **શ્રીમદ્‌**ના માથે આવી પડી હતી. એક તરફ અંતરંગ ત્યાગવૈરાગ્ય સર્વસંગપરિત્યાગને માટે પોકાર પાડતો હતો અને બીજી તરફ આ કૌટુંબિક સ્થિતિ અને આર્થિક સંકડામણુ ફરજ અદા કરવાની ચીસો પાડતી હતી, આ ધર્મસંકટ **શ્રીમદ્‌**ને માથે આવી પડ્યુ. એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાના કુટુંબને રખડતું–રઝળતું બીજાની દયા પર પરાશ્રયે મૂકી, પોતાની ફરજને ઠોકર મારી ભાગવાનો વિચાર સુદ્ધા ન કરે, તો **શ્રીમદ્‌** જેવો અસામાન્ય અસાધારણ વિજ્ઞ પ્રજ્ઞ પુરુષ તેમ કેમ કરે? એટલે જ **શ્રીમદ્‌**ના આવના પત્રોમાં આવતી સૂચક પંક્તિ સૂચવે છે કે **શ્રીમદ્‌** પોતાની કૌટુંબિક આદિ વ્યાવહારિક ફરજ અંગે પૂરેપૂરા સભાન અને સજાગ હતા. **શ્રીમદ્‌**ના એક બાલમિત્ર પોપટ મનજીએ પોતાના સંસ્મરણોમા લખ્યુ છે કે—'તેમને માતુશ્રી–પિતાશ્રી કહેતા કે ભાઈ, આપણી સ્થિતિ સારી નથી માટે કાઇ ઉપાય કરો તો ઠીક. ત્યારે કહેતા કે, સ્થિતિ જેવી જોઇએ તેવી સારી થશે. તે વિષે કાંઈ ફીકર કરશો નહિ. સારી રીતે નિભાવ થાય તેવું થશે ૧૯૪૨માં સાહેબજી વવાણીઆ બંદરથી મુંબઈ પધાર્યા હતા. આ બધું સૂચવે છે કે આવી પડેલી કૌટુંબિક ફરજ એ બીજું કારણ બન્યુ હશે.

ત્રીજું કારણ **શ્રીમદ્‌**નુ આત્મનિરીક્ષણ સંભવે છે. આપણે પૂર્વે ચારિત્રશુદ્ધિના અને અંતરંગ ત્યાગવૈરાગ્યના પ્રકરણમાં જોયુ તેમ **શ્રીમદ્‌** પોતાના દોષ દેખીને ટાળવામા અત્યંત જાગ્રત છે પોતાનો સ્વલ્પ દોષ પણ ઘણો મોટો ભાસવો એ મહાપુરુષનું લક્ષણ છે, તેમ **શ્રીમદ્‌**ને પોતાનો અતિ અતિ સ્વલ્પ દોષ પણ ઘણો મોટો ભાસે છે. એટલે તીવ્રવૈરાગ્યભાવનાથી **શ્રીમદ્‌** સ્વાભાવિક સૂક્ષ્મ દોષ ટાળવાને પૂરા અપ્રમત્ત છે, છતા

પોતાના હૃદયમા અત્યંત ખેદ પામે છે, અને આમ ક્રમમાં સૂક્ષ્મ દોષ દેખાતા રહી તે દોષથી નિવર્ત્તવાની—તેના પર જય મેળવવાની ભાવનાનો ઉગ્ર પુરુષાર્થ સેવે છે, અને તેમા અંતે વિજયી બને છે, એ જ એમનુ મહત્ પુરુષપણું– સત્ પુરુષપણું છે. **શ્રીમદ્‌ની** પણ એ જ દશા છે પ્રારંભમાં પ્રારબ્ધોદયજનિત સ્વલ્પ વિકારદોષને દૂર કરવા **શ્રીમદ્‌નો** આત્મપુરુષાર્થ સતત ચાલુ છે અને અંતે દ્રવ્યથી અને ભાવથી પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યધારણથી તેના પર વિજય વર્યા છે,— દ્રવ્યથી અને ભાવથી પૂર્ણ બ્રહ્મચારી બની 'મારવિજય' કર્યો છે,—એ જ એમનુ પરમ સત્ પુરુષપણું–મહત્ પુરુષપણું છે, એ જ એમનું પરમ પૂજ્યપણું–પૂજાર્હપણું છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ **જ્ઞાની પુરુષનું સંવેદન** ઘણુંજ તીવ્ર હોય છે, એટલે જ તેને પોતાનો સ્વલ્પ પણ દોષ ખૂબ ખૂંચે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાનીનું સંવેદન મિથ્યાદૃષ્ટિ અજ્ઞાનીના સંવેદનથી સાવ જૂદું પડે છે. × **યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં** કહ્યું છે તેમ— 'જેમા (વેદ્યસંવેદ્યપદમા) અપાય આદિના કારણરૂપ સ્ત્રીઆદિ વેદ્ય આગમથી વિશુદ્ધ એવી તથાપ્રકારે અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિથી જ સંવેદાય છે.' અર્થાત્ **વેદ્યસંવેદ્યપદ**– નિશ્ચયસમ્યગ્ દર્શન પ્રાપ્ત થયા પછી આ સ્ત્રીઆદિ પદાર્થ હેય છે– ત્યાગવા યોગ્ય છે, અનાદેય છે–ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી, એવો દૃઢ નિશ્ચય—ત્રણે કાળમાં કદી ન ફરે એવો નિર્ધાર અંતરાત્મામા સ્થિર થાય છે, અને એવા નિશ્ચયને લીધે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને પૂર્વકર્મથી કદાચ ન ત્યાગી શકાય તો પણ સ્ત્રીઆદિ અપાયહેતુ પ્રત્યે અંતરાત્માથી સદાય અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ જ હોય– વિગતરતિરૂપ વિરતિભાવ જ હોય, તે તે પદાર્થ પ્રત્યે તે કદી પણ આત્મભાવે પ્રવર્તે નહિ જ કારણકે જેને નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનરૂપ **વેદ્યસંવેદ્યપદની** પ્રાપ્તિ છે એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની સર્વ હેય–ઉપાદેય વિવેક બરાબર જાણે છે. આ વસ્તુ ત્યાગવા યોગ્ય છે અને આ વસ્તુ આદરવા યોગ્ય–ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, એવો સ્પષ્ટ વિવેક, નિર્ધાર, નિશ્ચયબુદ્ધિ, સંવેદન તેના આત્મામા દૃઢ છાપપણે અંકિત થઇ ગયેલ હોય છે. તે ભલે કદાચ તે પ્રમાણે બાહ્ય આચરણ ન પણ કરી શકે, તો પણ આ વસ્તુ ચોક્કસ છોડી દેવા યોગ્ય છે અને આ વસ્તુ ચોક્કસ આદરવા યોગ્ય છે, એવી જે તેની અંતરંગ લાગણી, સંવેદના, પ્રતીતિ, અખંડ નિશ્ચયતા તેમાં કંઇ પણ ફેર પડતો નથી. કર્મદોષ વશે તેમ કરવાની કદાચ પોતાની અશક્તિ—નિર્બળતા હોય, તો તેને માટે પણ તેને નિરંતર ખરેખરો આત્મસંવેદનમય તીવ્ર ખેદ રહે છે કે અરે! હું આ હેય વસ્તુ ત્યાગી શકતો નથી, આ વિરતિઆદિ હું આદરી શકતો નથી. આમ તે જ્ઞાનીના અંતરૂમા ભેદ પડી જાય છે. અજ્ઞાનીને તેવો સંવેદનરૂપ અંતર્ભેદ હોતો નથી આમ જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં, વૃત્તિમા અને પ્રવૃત્તિમા આકાશપાતાલનું અંતર હોય છે જેમકે—

અજ્ઞાની ભોગને ઇચ્છે છે, જ્ઞાની અનિચ્છે છે, અજ્ઞાની ભોગ પ્રત્યે દોડે છે, જ્ઞાની

× "वेद्य संवेद्यते यस्मिन्नपायादिनिबन्धनम् ।
तथाप्रवृत्तिबुद्धयापि स्त्र्याद्यागमविशुद्धया ॥" યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શ્લો. ૭

તેથી ભાગે છે; અજ્ઞાની ભાવી ભોગની આકાંક્ષા કરતો રહે છે, જ્ઞાની આકાંક્ષા કરતો નથી; અજ્ઞાની પ્રયત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલ ભોગને ઉત્કંઠાથી–અવિયોગબુદ્ધિથી સોલ્લાસભાવે રસપૂર્ણપણે સેવે છે, જ્ઞાની પ્રારબ્ધોદયથી* આવી પડેલ ભોગને રોગરૂપ જાણી અનુત્કંઠાથી–વિયોગબુદ્ધિથી અત્યંત સખેદભાવે નીરસપણે સેવે છે, અજ્ઞાની ભોગ ભોગવતાં ઔત્સુક્ય પરિણામથી નવા કર્મ બાંધે છે, જ્ઞાની અનૌત્સુક્ય પરિણામથી નવાં કર્મ નથી બાંધતો–ભોગકર્મ ભોગવીને જૂના કર્મ નિર્જરે છે; અજ્ઞાની નહિં ભોગવતાં છતાં બંધાય છે, જ્ઞાની ભોગવતાં છતાં નથી બંધાતો!—એ એના જ્ઞાનનું** સામર્થ્ય અથવા વૈરાગ્યનું સામર્થ્ય છે; અજ્ઞાની ભોગવૃત્તિમાં રસવૃત્તિ–આસક્તવૃત્તિ ધરે છે, જ્ઞાની તપેલા લોઢા પર પગ મૂકતાં આંચકો લાગે એવી તપ્તલોહપદન્યાસવૃત્તિ–અનાસક્તવૃત્તિ ધારે છે, અજ્ઞાની કાયપાતી અને ચિત્તપાતી હોય છે, જ્ઞાની ક્વચિત્ કદાચ હોય તો માત્ર× કાયપાતી જ હોય છે, ચિત્તપાતી નથી હોતો,—કાયાથી જ એનું પતન થાય છે, ચિત્તથી તો તેનું કદી પતન થતું જ નથી. કારણ કે **શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ યોગબિંદુમાં** કહ્યું છે તેમ–તે ભિન્નગ્રંથિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષનું ચિત્ત મોક્ષમાં હોય છે અને શરીર સંસારમાં હોય છે,—**मोक्षे चित्तं भवे तनुः**, એટલે તેનો સર્વ જ યોગ–ધર્મઅર્થાદિ સંબંધી વ્યાપાર ભાવથી યોગ જ હોય છે.

આમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષની સમસ્ત સંસારચેષ્ટા **ભાવપ્રતિબંધ વિનાની** હોય છે, **અનાસક્ત ભાવવાળી** હોય છે. આનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત **શ્રી જિનેશ્વર ભગવાન્** છે. તેઓ ગૃહસ્થાવાસમાં હતા ત્યારે પણ પરમ વૈરાગ્યથી વાસિત હતા. ભોગી છતાં યોગી હતા સંસારમાં અનાસક્તભાવે જલકમલવત્ નિર્લેપ રહ્યા હતા. આવું તેમનું લોકોત્તર ચિત્ર ચરિત્ર આચાર્યોના આચાર્ય જેવા સમર્થ કવિવર **યશોવિજયજી** ઉપાધ્યાયજીએ સુંદર ભાવવાહી શબ્દોમાં આલેખ્યું છે કે—

---

* "उप्पण्णोदयभोगो वियोगबुद्धीए तस्स सो णिच्चं ।
कंखामणागयस्स य उदयस्स ण कुव्वए णाणी ॥" **સમયસાર** ગાથા ૨૧૫

"पूर्वबद्धनिजकर्मविपाकाज्ज्ञानिनो यदि भवत्युपभोगः ।
तद्भवत्वथ च रागवियोगान्नूनमेति न परिग्रहभाव ॥"
શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય કૃત સમયસારકળશ ૧૪૬

** "तद्ज्ञानस्यैव सामर्थ्यं वैराग्यस्य च वा किल ।
यत्कोऽपि कर्मभिः कर्म भुञ्जानोऽपि न बध्यते ॥"

"सम्यग्दृष्टेर्भवति नियतं ज्ञानवैराग्यशक्तिः स्वं वस्तुत्वं कलयितुमयं स्वान्यरूपाप्तिमुक्त्या ॥
यस्माज्ज्ञात्वा व्यतिकरमिदं तत्त्वतः स्वं परं च, स्वस्मिन्नास्ते विरमति परात् सर्वतो रागयोगात् ॥" સમયસારકળશ

આ અંગે વિશેષ માટે જુઓ **સમયસાર** નિર્જરા અધિકાર તથા **યશોવિજયજી** કૃત **અધ્યાત્મસાર**

× "कायपातिन एवेह बोधिसत्त्वाः परोदितम् ।
न चित्तपातिनस्तावदेतदत्रापि युक्तिमत् ॥
भिन्नग्रन्थे [illegible] मोक्षे चित्तं भवे तनुः ।
तस्य [illegible] योगो हि भावतः ॥" **શ્રી યોગ**

"રાગભરે જન મન રહો, પણ તિહું કાળ વૈરાગ;
ચિત્ત તમારા રે સમુદ્રનો, કોઈ ન પામે હો તાગ....શ્રી શ્રેયાંસ કૃપા કરો". શ્રીયશોવિજયજી

" यदा मरुन्नरेंद्रश्रीस्त्वया नाथोपभुज्यते ।
यत्र तत्र रतिर्नाम विरक्तत्वं तदापि ते ॥ "—શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી કૃત શ્રી વીતરાગસ્તવ

અને એવું જ ઉજ્જ્વલ જીવતું જાગતું જ્વલંત દૃષ્ટાંત વર્તમાનયુગમાં **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી** જેવા પરમ અધ્યાત્મયોગી સમ્યગ્દૃષ્ટિ વીતરાગ પુરુષે પોતાના ઉત્તમ અધ્યાત્મચરિત્રથી પૂરૂં પાડ્યું છે. તે તેમનું અધ્યાત્મજીવન જેમાં ઓતપ્રોત ગુંથાયેલું છે એવા તેમના વચનામૃતને મધ્યસ્થ ભાવથી સાદ્યંત અવલોકનારને સહેજે પ્રતીત થાય છે. અત્રે ટાંકેલ ઉપરોક્ત તીવ્ર સંવેદનમય પત્રમા **સ્વસંવેદનશીલ શ્રીમદ્**ની અત્યંત અનાસક્તિ ઝળહળે છે એટલું જ નહિં પણ પરમ વિરક્તિ પ્રકાશે છે ગૃહસ્થાશ્રમને લગતા બીજા પત્રોમાં પણ આવા જ આત્યંતિક વિરક્તભાવનું પ્રગટ દર્શન થાય છે. જેમ કે—

એક પરિચયી ભાઈ પ્રત્યે **શ્રીમદ્** ૧૯૪૬ના પત્રમા (અં. ૧૧૩) પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમ અંગેનો અનુભવ લખે છે—'આપના પહેલા, આ જન્મમાં હું લગભગ બે વર્ષથી કંઈક વધારે કાળથી ગૃહાશ્રમી થયો છું; એ આપના જાણવામાં છે ગૃહાશ્રમી જેને લઈને કહી શકાય છે, તે વસ્તુ અને મને તે વખતમા કંઈ ઘણો પરિચય પડ્યો નથી, તો પણ તેનું બનતું કાયિક, વાચિક અને માનસિક વલણ મને તેથી ઘણુંખરૂં સમજાયુ છે, અને તે પરથી તેનો અને મારો સંબંધ અસંતોષપાત્ર થયો નથી, એમ જણાવવાનો હેતુ એવો છે કે ગૃહાશ્રમનુ વ્યાખ્યાન સહજ માત્ર પણ આપતાં તે સંબંધી વધારે અનુભવ ઉપયોગી થાય છે, મને કંઇક સાસ્કારિક અનુભવ ઊગી નિકળવાથી એમ કહી શકું છું કે મારો ગૃહાશ્રમ અત્યારસુધી જેમ અસંતોષપાત્ર નથી તેમ ઉચિત સંતોષપાત્ર પણ નથી, તે માત્ર મધ્યમ છે, અને તે મધ્યમ હોવામાં પણ મારી કેટલીક ઉદાસીન વૃત્તિની સહાયતા છે' તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફાના દર્શન કરવામાં નિમગ્ન થયેલા **વૈરાગ્યમૂર્ત્તિ શ્રીમદ્** આ જ પત્રમા આગળ પોતાની વિરક્તતા ઉલ્લેખે છે—

'તત્ત્વજ્ઞાનની ગુપ્ત ગુફાના દર્શન લેતાં ગૃહાશ્રમથી વિરક્ત થવાનુ અધિકતર સૂઝે છે, અને ખચીત તે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિવેક પણ આને ઊગ્યો હતો; કાળના બળવત્તર અનિષ્ટપણાને લીધે તેને યથાયોગ્ય સમાધિસંગની અપ્રાપ્તિને લીધે તે વિવેકને મહાખેદની સાથે ગૌણ કરવો પડ્યો, અને ખરે! જો તેમ ન થઈ શક્યુ હોત તો તેના જીવનનો અંત આવત (તેના એટલે આ પત્રલેખકના.) જે વિવેકને મહાખેદની સાથે ગૌણ કરવો પડ્યો છે, તે વિવેકમા જ ચિત્તવૃત્તિ પ્રસન્ન રહી જાય છે, બાહ્ય તેની પ્રાધાન્યતા નથી રાખી શકાતી એ માટે અકથ્ય ખેદ થાય છે. તથાપિ જ્યાં નિરુપાયતા છે, ત્યાં સહનતા સુખદાયક છે, એમ માન્યતા હોવાથી મૌનતા છે.'

શ્રીમદ્ના આ તીવ્ર સંવેદનમય અંતરોદ્ગારો તેમની ગૃહાશ્રમથી અત્યંત વિરક્તિ દર્શાવવા સાથે અંતરંગ પરમ વિરક્ત દશા અંગે ઘણો ઘણો પ્રકાશ નાખે છે તત્ત્વ-

જ્ઞાનની 'ઊંડી'–ગંભીર ગૂઢ રહસ્યમય 'ગુફાનું' દર્શન કરી રહેલા **શ્રીમદ્**ને તેમ કરતા—તે દર્શન લેતાં 'ગૃહાશ્રમથી વિરક્ત થવાનું અધિકતર સૂઝે છે.'— ગૃહાશ્રમ ગ્રહણ કર્યો તે પૂર્વે પણ તે વિરક્ત થવાનું–સર્વસંગપરિત્યાગ કરવાનું સૂઝ્યું હતું પણ હાલ અધિકતર'– વિશેષ વિશેષ સૂઝે છે. એટલે જ કહે છે—' ખચીત તે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિવેક પણ આને ઊગ્યો હતો.'— સ્વપરભેદવિજ્ઞાનરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિવેક થયો તેના સહજ પરિણામરૂપે 'તે'– સર્વસંગપરિત્યાગરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિવેક 'આને'—પોતાને ખચીત–ખરેખર ઊગ્યો હતો. તો પછી તેનું શું થયું? તેનો ખુલાસો કરે છે–કાળના–દુષમકાળના 'બળવત્તર'–અત્યંત બળવાન્ અનિષ્ટપણાને લીધે 'તેને'–આ પોતાને 'યથાયોગ્ય'–જેવા જોઈએ તેવા તથારૂપ 'સમાધિસંગની'– સમાધિ ઉત્પન્ન થાય એવા સત્સંગની–અંતરંગની અપ્રાપ્તિને લીધે તે વિવેકને મહાખેદની સાથે 'ગૌણ કરવો પડ્યો'— ગૌણ–અપ્રધાન કરવો પડ્યો, દબાવી દેવો પડ્યો, અંતરૂમા શમાવી દેવો પડ્યો, અને તેમ ગૌણ કરતા પણ પોતાને 'મહાખેદ'—ઘણો મોટો ખેદ થયો. આ ઉદ્ગારો સૂચવે છે કે **શ્રીમદ્**ને તે ગૌણ કરવામા કેટલો બધો મહાખેદ થયો હશે ને કેટલું બધું અંતરૂમંથન થયુ હશે. છતાં યથાયોગ્ય સમાધિસંગ વિના અસમાધિનુ કારણ થઈ પડત એટલા માટે તે સંજોગોમાં એમ કરવું ઉચિત જ હતુ. એટલે જ લખે છે—'અરે! જો તેમ ન થઈ શક્યુ હોત,'– તે વિવેકને આમ તે સંજોગોમાં ગૌણ કરવાનું ન બની શક્યુ હોત, 'તો તેના જીવનનો અંત આવત (તેના એટલે આ પત્રલેખકના)' –ગૌણ કરવાના દુઃખ કરતાં પણ તેમ ગૌણ ન થઈ શકવાનું દુઃખ એટલું બધું પારાવાર થાત કે જીવનનો અંત આવત. ભલે બાહ્યથી તે વિવેકને ગૌણ કરવો પડ્યો, પણ અંતરૂથી શું છે અને શુ હતું તે માટે **શ્રીમદ્** પોતાનુ હૃદય ખોલે છે—'જે વિવેકને મહાખેદની સાથે ગૌણ કરવો પડ્યો છે, તે વિવેકમા જ ચિત્તવૃત્તિ પ્રસન્ન રહી જાય છે.'— ચિત્તવૃત્તિ–અંતરૂવૃત્તિ તો 'તે વિવેકમા જ'– તે તત્ત્વજ્ઞાનના વિવેકમા જ પ્રસન્નતા અનુભવી રહેલી ચાલી આવે છે, તે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ વિવેક અને તેના સહજ ફલરૂપે સર્વ પરભાવમાંથી વિરામપામવારૂપ– વિરતિરૂપ– સર્વસંગપરિત્યાગરૂપ વિવેકમા જ ચિત્ત પ્રથમથી જ પ્રસન્ન ચાલ્યુ આવે છે. અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ– ભેદવિજ્ઞાનરૂપ વિવેકનું સહજ ફલપરિણામ સર્વભાવથી વિરામ પામવારૂપ વિરતિ છે. તે વિગતરતિરૂપ -વિરતિભાવરૂપ ભાવવિરતિ (સર્વઅંતરંગસંગપરિત્યાગરૂપ ભાવનિર્ગ્રંથદશા) અંતરંગ વિરતિ પોતાને વર્ત્તી રહી છે, છતા બાહ્ય વિરતિ હજુ નથી બની શકતી તેનો ખેદ દર્શાવે છે—'બાહ્ય તેની (તે વિવેકની) પ્રાધાન્યતા નથી રાખી શકાતી તે માટે અકથ્ય ખેદ થાય છે' બાહ્યથી હાલ વર્ત્તમાન સંજોગોમાં તેમ નહિ બની શકવા માટે 'અકથ્ય'–ન કહી શકાય એવો ખેદ થાય છે, 'તથાપિ નિરુપાયતા છે ત્યા સહનતા સુખદાયક છે,'— નિરુપાયતા છે– સંજોગાધીનપણે ઉપાય નથી એટલે સહનતા–સહન કરવાપણું એ જ સુખદાયક છે.– તેનું એટલું બધું અસહ્ય દુઃખ છે છતા તે સમભાવે સહન કરવું એ જ સુખ દેનાર છે. એમ 'માન્યતા'– માન્યપણું હોવાથી 'મૌનતા'– મૌનપણું છે; મૌનપણું–

છાનામાના તે વાતને અંતરમાં શમાવી દેવારૂપ- ગોપવી દેવારૂપ મૌનભાવ છે, અથવા અંતરથી સમભાવી મૌનરૂપ-ભાવમૌન છે.

આ અંતરંગ વિવેક પર ક્વચિત્ જો કંઈ પણ આવરણ આવી પડતું તો **શ્રીમદ્‌ને** કેટલું બધું દુઃખ સંવેદાય છે, કેટલો બધો અકથ્ય ખેદ થાય છે અને કેટલી બધી મુંઝવણ થઇ આવે છે, તે અંગે **શ્રીમદ્** પોતાનું સંવેદન દર્શાવે છે–'કોઈ કોઈ વાર સંગીઓ અને પ્રસંગીઓ તુચ્છ નિમિત્ત થઈ પડે છે, તે વેળા તે વિવેક પર કોઈ જાતિનુ આવરણ આવે છે ત્યારે આત્મા બહુજ મુંઝાય છે જીવનરહિત થવાની, દેહત્યાગ કરવાની દુઃખસ્થિતિ કરતાં તે વેળા ભયંકર સ્થિતિ થઈ પડે છે, પણ એવું ઝાઝો વખત રહેતું નથી, અને એમ જ્યારે રહેશે ત્યારે ખચિત દેહત્યાગ કરીશ, પણ અસમાધિથી નહી પ્રવર્તું એવી અત્યારસુધીની પ્રતિજ્ઞા કાયમ ચાલી આવી છે.'– **શ્રીમદ્‌ના** આ આ સ્વસંવેદન ઉદ્‌ગારો દર્શાવે છે કે તે અંતરંગ ત્યાગવૈરાગ્યના અંતરંગ રંગરૂપ વિવેકને જો ક્વચિત્ કોઇ સંગી-પ્રસંગી કોઇ પ્રકારના આવરણરૂપ તુચ્છ—સ્વલ્પ નિમિત્ત થઈ પડતું, તો તે માટે **શ્રીમદ્‌ને** પારાવાર—દેહત્યાગ કરતા અધિક ભયંકર દુઃખ થતું, આત્માને અત્યંત મુંઝવણ થતી. પણ તે સ્થિતિ ઝાઝો વખત રહેતી નહિં, એટલે અસમાધિથી નહિ પ્રવર્ત્તવાની પહેલેથી અત્યારસુધી પોતાની પ્રતિજ્ઞા 'કાયમ ચાલી આવી છે'—અખંડ અભંગપણે પ્રથમથી હમણાં સુધી પળાતી આવી છે. તાત્પર્ય કે- ક્વચિત્ આવરણરૂપ અપવાદને બાદ કરતાં પ્રાય **શ્રીમદ્** પ્રથમથી અત્યાર સુધી મુખ્યપણે અખંડ અંતરસમાધિસ્થિતિમા- ભાવસમાધિદશામાં જ વર્ત્તી રહ્યા છે, ભાવવિરતિરૂપ- ભાવવિરક્તદશામાં જ અખંડ એકધારી સ્થિતિ અનુભવી રહ્યા છે.

પ્રકરણ સત્તાવીશમું

વ્યાપારમાં ઝંપલાવવું

આ વાણીઓ આમ વવાણીઆનો, અપૂર્વ સદ્ રત્નવણિક્ જાણો;
વ્યાપાર રત્નત્રયીનો અનન્ય, કરી ગયો આતમલાભ ધન્ય.—(**સ્વરચિત**)

શ્રીમદ્‌ના આત્માની અંતર્વૃત્તિ સહજ સ્વભાવે ધર્મપ્રવૃત્તિ ભણી વળી રહી હતી, અંતરપરિણતિ ત્યાગ-વૈરાગ્યમાં પ્રવહી રહી હતી, છતા એમને અર્થપ્રવૃત્તિમા પડવું પડ્યું—વ્યાપારમા ઝંપલાવવું પડ્યું, એ કોઈ વિધિનું વૈચિત્ર્ય અથવા પ્રારબ્ધનું વૈષમ્ય 'કહી શકાય ઘણી વખત મનુષ્ય ધારે છે કાંઇ અને બને છે કાંઈ, એની અંતર્વૃત્તિ મુજબ બની શકતું નથી, તેમા પ્રારબ્ધોદય અને પ્રારબ્ધોદયથી પ્રાપ્ત બાહ્ય સંજોગો

મોટો ભાગ ભજવે છે. પ્રારબ્ધ ભોગવ્યા વિના જ્ઞાનીને પણ છૂટકો નથી શ્રીમદ્‌ના સંબંધમા પણ આમ બન્યુ; 'ઉજ્જવલ આત્માઓનો સ્વતઃવેગ વૈરાગ્યમાં ઝંપલાવું એ છે'—એ સૂત્રને ચરિતાર્થ કરી રહેલા **વૈરાગ્યમૂર્ત્તિ શ્રીમદ્‌**ને વ્યાપારમાં ઝંપલાવવાનું આકરૂં ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. **શ્રીમદ્‌**ના બાહ્ય સંજોગો વિષમ હતા, આર્થિક સ્થિતિ સાંકડી હતી, મોટા કુટુંબના નિર્વાહનો ભાર ઉપાડવામા પિતાને સહાયક થવાની અનિવાર્ય કપરી ફરજ એમના માથે આવી પડી હતી પૂર્વે આપણે જોયુ હતું તેમ બાલવયમા જ—બાર તેર વર્ષની વયે જ એમને દુકાને બેસવું પડ્યું હતું. 'સાક્ષાત સરસ્વતી' પર સરસ્વતીની પ્રસન્નતા તો પૂર્ણ હતી, પણ હજુ 'શ્રી'ની પ્રસન્નતા ન્હોતી: સરસ્વતી અને શ્રી એ બ્હેનોને જાણે ન બનતું હોય એમ જ્ઞાનશ્રીસંપન્ન **શ્રીમદ્‌**ના સત્ત્વની કસોટી થઇ રહી હતી! વ્યાવહારિક સાંકડી સ્થિતિને લઇ મોક્ષમાળા આદિ છપાવવા અંગે **શ્રીમદ્‌**ને ભારે મુંઝવણ અનુભવવી પડી હતી,—પ્રાયે 'વિદ્યા-તત્ત્વજ્ઞાન પ્રતિ લોકરુચિના અભાવ'ને લઈ આવા લોકકલ્યાણકર સત્કાર્ય માટે અર્થમુંઝવણ વેઠવી પડી હતી. પણ સરસ્વતી 'શ્રી'ને મસ્તક નમાવી પોતાની ગૌરવહાનિ કરે નહિ એ ન્યાયે ઉન્નતમસ્તક આ મહાસત્ત્વ નિર્માની સાક્ષાત્ સરસ્વતીએ તે અર્થે ન તો કરી કોઇ શ્રીમંતની ખુશામત કે ન તો કરી કોઇ યાચના કવિ કાલિદાસની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ પ્રમાણે 'ગુણવંત પ્રત્યે કરેલી નિષ્ફળ યાચના સારી પણ અધમ પ્રત્યે કરેલી સફળ યાચના નહિં સારી'—**याञ्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा.** જો કે અવધાન-જ્યોતિષ્ આદિ ચમત્કારિક પ્રયોગોથી આ વિદ્યામૂર્ત્તિ પ્રત્યે લોકોનું આકર્ષણ થયુ હતું, પણ આવા સાક્ષાત્ સરસ્વતી **વિદ્યાધર**ની વિદ્યાનો પૂરો લાભ તેઓ લઇ શકયા ન્હોતા અને **શ્રીમદ્‌**ને તો 'સ્વયં સ્પૃહાનો અભાવ' હતો, સર્વથા નિષ્પૃહબુદ્ધિ હતી, વિદ્યાનો વિક્રય ન હોય એવી ઉચ્ચ સિદ્ધાંતિક માન્યતા હતી, વિદ્યાદ્વારે કે સિદ્ધિદ્વારે અર્થોપાર્જનનુ સ્વપ્નુ પણ એમણે ઇચ્છયું ન્હોતું, જ્ઞાનનું તો દાન જ હોય એવી ઉન્નત વિચારણા હતી. ત્યારે કરવું કેમ? ગૃહસ્થયોગ્ય વ્યવહાર તો ચલાવવો જ પડે—નિભાવવો જ પડે વળી મોક્ષમાળાના અર્થસંકટ પરથી તેવા પારમાર્થિક કાર્યમા પણ કોઇ અંશે અર્થની ઉપયોગિતા સમજાઈ હતી. એટલે કોઇ અપેક્ષાએ 'શ્રીનો (લક્ષ્મીનો) સંયોગ થાય તો તે પરમાર્થને, વ્યવહારને લાભ ભણી છે એવી ધારણા' હતી. આ બધા નિમિત્તભૂત સમવાયી કારણો ભેગા થયા હતા, તેમાં મુખ્ય નિમિત્તભૂત પૂર્વ નિબંધનથી પ્રાપ્ત કૌટુંબિક સંજોગો હતા એટલે તેનુ 'ઋણ'—કરજ અદા કરવાની ફરજ પોતા પર આવી પડી હતી. આ અર્થસંકટ ટાળવા માટેની આ ધર્મસંકટરૂપ ફરજના આહ્વાનને (call of duty) માન આપી **શ્રીમદે** પ્રબળ પુરુષાર્થથી વ્યવસાયમા—વ્યાપારના ઝંપલાવ્યુ. —પૂર્વનિબંધનથી ઝંપલાવવું પડ્યું પરાણે પરની ખાતર આવી પડેલી આ વ્યાપારપ્રવૃત્તિના પ્રયોજનનો માર્મિક ખુલાસો કરતા આગળ પરના **શ્રીમદ્‌**ના કેટલાક પત્રો આનો સાક્ષી પૂરે છે—'પરાણે આ વ્યાપાર નામનુ કર્મ કરીએ છીએ × × કેવળ કે તેનું પ્રયોજન કેવળ કરજ આપી નિવૃત્ત થવા અર્થે રહ્યા છીએ...તનને અર્થે, ધનને અર્થે, ભોગને અર્થે,

રાયચંદભાઈ! આપે કહ્યું તેમા જરાય ફેર ન હોય. આપે કહ્યું અને ખુદાએ કહ્યુ તે એક.' (૩) 'જીવનરેખા'માં જ એક બીજો પ્રસંગ નોંધાયો છે: મુંબઇમા કોઇએ **શ્રીમદ્**ને પ્રશ્ન કર્યો–ધંધાની અંદર કેટલાક વેપારીઓ માલ વેચવાની બુદ્ધિએ આપ પાસે આવે છે, વેચનાર માલ–ધણી આપને કહે આ માલ લઈ લો અને જે યોગ્ય કિંમત હોય તે આપો. તો આપ કેવી રીતે રાખો? **શ્રીમદે** ઉત્તર આપ્યો—માલની કિંમત આંકેલી કે બાંધેલી નથી; તો તે માલ નજરે જોઈ જે યોગ્ય કિંમત લાગે તેમા આશરે બે ટકા છૂટે એવું જાણીને તે માલ લઇએ. પછી બજાર તેજીમંદી થાય તો તે કર્મની વાત,–પણ બે ટકા છૂટે એમ ધારીને કિંમત કરીને લઇએ તો દોષ નહિં, વ્યાજબી કિંમત કરી કહેવાય. ઇત્યાદિ પ્રસંગો સૂચવે છે તેમ જેના દૈનિક જીવનવ્યવહારમા અણીશુદ્ધ પ્રમાણિકતા ને પૂર્ણ નીતિમત્તા વણાઈ ગઇ હતી એવા વ્યવહાર–પરમાર્થ-કુશલ **શ્રીમદ્** અંગે તેમના જ એક ભાગીદાર શ્રી માણેકલાલ ઘેલાભાઈ ભાવપૂર્ણ ઉલ્લેખ કરે છે કે—'અમારી ભાગીદારીના કેટલાક વર્ષ તો સાહસિક વ્યાપારના ખેડાણમા ગયેલા; અને તે સમયે તેઓની વ્યાપાર અને વ્યવહારકુશળતા એવી ઉત્તમ હતી કે અમે વિલાયતના કેટલાક વ્યાપારીઓ સાથે કામ પાડતા હતા; તેઓ અમારી કામ લેવાની પદ્ધતિથી દેશીઓની કાબેલિયત માટે પ્રશંસા કરતા હતા. અમારા આ વ્યાપારની કૂંચીરૂપ ખરૂં કહીએ તો શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર હતા.' ઇ.

આમ અણીશુદ્ધ પ્રમાણિકતા અને અનન્ય નીતિમત્તા સાચવતાં બાહ્યથી રત્ન-વણિક્નો (ઝવેરાતનો) વ્યાપાર કરતા પણ—આપણે અત્ર સવિસ્તર જોશું તેમ—આ વવાણીઆનો વાણીઓ–રત્નવણિક્ અંતરથી તો રત્નત્રયીનો અનન્ય વ્યાપાર કરી રહ્યો હતો અને ધન્ય આત્મલાભ પામી રહ્યો હતો,—તેની બાહ્યદૃષ્ટિ જનોને કલ્પના પણ ક્યાથી હોય?

પ્રકરણ અઠાવીશમું

પ્રતિમાસિદ્ધિ અને શ્રીમદ્‌ની અનન્ય સત્યનિષ્ઠા

જેમ વ્યવહારમાં તેમ પરમાર્થમાં પરમ પ્રમાણ પુરુષ **શ્રીમદ્**ની સત્યનિષ્ઠા અનન્ય હતી, તેનું ઝળહળતું પ્રમાણ તેમણે પ્રમાણસિદ્ધપણે પ્રતિષ્ઠાપિત કરેલ પ્રતિમાસિદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમા પણ તેમની પરમ સત્યપ્રિયતા સાથે અદ્ભુત નૈતિક હિંમતનુ (moral courage) સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે. આપણે પ્રારંભમાં જ જોયુ હતું તેમ **શ્રીમદ્**ના બાપદાદાનો ધર્મ–કુળધર્મ કુળસંપ્રદાય સ્થાનકવાસીનો એટલે કે પ્રતિમા વિરોધક સંપ્રદાયનો હતો; એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ એમને પ્રારંભમા એ જ સંસ્કારોનું પોષણ મુ હતું. **સમુચ્ચયવયચર્યા**માં **શ્રીમદે** સ્વયં કથ્યુ છે તેમ–'જન્મભૂમિકામા જેટલા

વાણિયાઓ રહે છે તે બધાની કુળશ્રદ્ધા ભિન્ન ભિન્ન છતાં કંઈક પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુને જ લગતી હતી, એથી મને તે લોકોનો જ પાનારો હતો;' પણ જ્યારે એમને પ્રતિમા અને તેનું પૂજન પ્રમાણસિદ્ધ જણાયું ત્યારે તેમણે તેનો મુક્તકંઠે ને મુક્તમને સ્વીકાર કર્યો, એટલું જ નહિં પણ પોતાનો તે આત્મનિર્ણય પરમ નિર્ભય બેધડકપણે બાપોકાર જાહેર કરતા **પ્રતિમાસિદ્ધિ** ગ્રંથદ્વારા પ્રસિદ્ધ કર્યો. **શ્રીમદ્‌**ની અલૌકિક સત્યનિષ્ઠાનું આવું જ એક ઉત્તમ ઉદાહરણ આપણે જગત્કર્તૃત્વવાદ બાબતમાં પૂર્વે સવિસ્તર જોયું જ હતું; તે વખતની ગુજરાતી વાંચનમાળાના અમુક સંસ્કારદોષને લઇ બાલવયમાં પ્રથમ પોતાને સંમત જગત્કર્તૃત્વવાદ આગળ જતાં જ્યારે પ્રમાણથી અસિદ્ધ અને અસત્ છે એમ પોતાના આત્માને પ્રતીત થયું, કે તત્ક્ષણ તેમણે તેને તિલાંજલિ આપી, એટલું જ નહિં પણ મોક્ષમાળામાં તે જગત્કર્તૃત્વવાદનું પરમ સમર્થપણે ઉત્થાપન કરી પ્રમાણસિદ્ધપણે અનાદિ-શાશ્વત વિશ્વવાદનું સુપ્રતિષ્ઠાપન કર્યું. મતાતીત સત્મૂર્તિ **શ્રીમદ્‌**ની અનન્ય સત્યનિષ્ઠાના આ બન્ને જ્વલંત ઉદાહરણો છે.

મત અને સત્ બન્ને જૂદી વસ્તુ છે, જ્યાં લગી મતની દૃષ્ટિ છે ત્યાં લગી સત્‌ની પ્રાપ્તિ થવી અસંભવિત છે. મતની દૃષ્ટિવાળો પોતાના માની લીધેલા મતને જ વળગી રહી **યેન કેન પ્રકારેણ** ગમે તે પ્રકારે તેને જ સ્થાપિત કરવા મથે છે અને યુક્તિને પણ પોતાના મતની માન્યતામાં ખેંચે છે; સત્‌ની દૃષ્ટિવાળો મતને અળગો કરી સત્‌ને જ ગ્રહે છે—સત્‌ને જ સ્થાપિત કરવા ઇચ્છે છે અને સત્‌ને સ્થાપિત કરતી યુક્તિમાં જ ખેંચાય છે. મતાગ્રહીનું મનરૂપી વાછડું યુક્તિને પૂંછડેથી ખેંચે છે, મધ્યસ્થનું મનરૂપ વાછડું * યુક્તિની પાછળ પાછળ જાય છે. એટલે જ મતાગ્રહી મતને મૂકતો નથી ને સત્‌ને સ્વીકારતો નથી, સત્યગ્રાહી મતને મૂકે છે ને સત્‌ને મુક્તકંઠે મુક્તમને સ્વીકારે છે. મતની દૃષ્ટિમાંથી કે મતાગ્રહના ગ્રહની પકડમાંથી મુક્ત થવું ભલભલા મહાત્માઓને માટે પણ મહાદુષ્કર છે,—'મત મત ભેદે રે જો જઇ પૂછિયે સહુ થાપે અહમેવ'—, અને મતાગ્રહથી મુક્ત ન થાય તેને મુક્ત થવાની આશા રાખવી તે આકાશકુસુમવત્ છે. **શ્રીમદે** લાક્ષણિક રીતે કહ્યું છે તેમ 'મતભેદ રાખી કોઈ મોક્ષ પામ્યા નથી.' અને તેમાં પણ પોતાના કુલ સંપ્રદાયનો—કુલધર્મનો આગ્રહ છોડવો ને તોડવો તે તો મહાદુષ્કરદુષ્કર દુર્ઘટ કાર્ય છે, ને તે આગ્રહત્યાગને જગજાહેર રીતે પ્રસિદ્ધ કરવો તે તો તેથી પણ મહાદુર્ઘટ કાર્ય છે: કારણ તેમાં અસાધારણ નૈતિક હિંમત અને અનન્ય સત્યનિષ્ઠાની જરૂર પડે છે. પ્રતિમાસિદ્ધિ બાબતમાં **શ્રીમદ્‌**ની સત્યનિષ્ઠા આવી અનન્ય હતી અને નૈતિક હિંમત આવી અસાધારણ અદ્ભુત હતી. તેનું દર્શન આપણે આ પ્રકરણમાં કરશું.

શ્રીમદ્‌માં મૂળથી જ મતની દૃષ્ટિ જ ન હતી, કેવલ સત્‌ની જ દૃષ્ટિ હતી.

---

* "मनोवत्सो युक्तिगवीं, मध्यस्थस्यानुधावति ।
तामाकर्षति पुच्छेन तुच्छाग्रहमनः कपिः ॥"
—શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મોપનિષદ્

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

જન્મ—વવાણીઆ
વિ સં ૧૯૨૪ કાર્તિક પૂર્ણિમા રવિવાર

દેહવિલય—રાજકોટ
વિ સં ૧૯૫૭ ચૈત્ર વદ ૫ મંગળવાર

વિભાગ ત્રીજો

અધ્યાત્મ જીવનનો પહેલો તબક્કો

ઉત્તર ભાગ : બીજો આંતર્તબક્કો

(સં ૧૯૪૪ ઉત્તર ભાગથી ૧૯૪૬ : ૨૧મા વર્ષથી ૨૩મા વર્ષ સુધી)

અનુસંધિ દર્શન (૨)

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના અધ્યાત્મજીવનની પૂર્વભૂમિકાના કેટલાક પ્રકરણોનું આલેખન કરી, આ **અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર**ના અધ્યાત્મજીવનના પહેલા તબક્કાના પ્રથમ આંતરૂતબક્કાનું દિગ્દર્શન કર્યું; અને તદંતર્ગત પ્રકરણોમાં,— પૂર્વના પ્રબળ આરાધક **શ્રીમદ્**ના દિવ્ય આત્માએ પૂર્વે આરાધેલ યોગનો 'આવ્યો અપૂર્વ અનુસાર' તેનુ દર્શન કર્યું, અને તેના પ્રથમ અમૃત ફળરૂપે **મહાદર્શનપ્રભાવક મોક્ષમાળાનું** જે મંગલ સર્જન **શ્રીમદે** સોળ વર્ષ ને પાંચ માસની વયે માત્ર ત્રણ દિવસમાં કર્યું, તેની અદ્‌ભુત કલામય સંકલના દર્શાવી તેની દર્શનપ્રભાવનાનું સંક્ષેપમાં દિગ્દર્શન કર્યું; અને આ મોક્ષમાળાના અનુસંધાનમાં 'ઓગણીસસેં ને બેતાલીસેં અદ્‌ભુત વૈરાગ્ય ધાર રે'-તે વૈરાગ્યઊર્મિઓને ઠાલવતા વૈરાગ્યના પ્રાભૃત જેવા **દર્શનપ્રભાવક ભાવનાબોધ** ગ્રંથનું પણ દિગ્દર્શન કર્યું.

આ જ મોક્ષમાળાના સર્જનના અરસામા **શ્રીમદ્**ના અદ્‌ભુત અવધાનપ્રયોગનો પ્રારંભ થયો, તે ક્રમે કરી શતાવધાન સુધી પહોંચ્યો, એનું સવિસ્તર દર્શન કરાવતાં, આ **'સાક્ષાત્ સરસ્વતી' રાજચંદ્ર**ના આ શતાવધાનનો દિગ્વિજય વર્ણવી દેખાડી, અવધાનસમયના કાવ્યોનું રસદર્શન કરાવ્યુ, અને તેમાં પણ આ શતાવધાની શીઘ્ર કવિની દૃષ્ટિ સતત ધર્મ ભણી જ પ્રધાનપણે હતી એ પણ દર્શાવી તે પરથી ઉપસી આવતા કવિના ભવ્ય વ્યક્તિત્વના શબ્દચિત્રનુ આલેખન કર્યું. તે જ અવધાનઅરસામાં **શ્રીમદે** અતિ સ્વલ્પ સમયમાં કરેલા અસાધારણ જ્યોતિષ્‌વિજ્ઞાનનો સવિસ્તર ઇતિહાસ આપી,— આ શતાવધાન અને જ્યોતિષાદિના બાહ્ય જગત્‌પ્રદર્શનોને **શ્રીમદે** કેવી લીલામાત્રમાં તિલાજલિ આપી તે પણ બતાવી આપ્યુ. આ અસાધારણ આત્મિક શક્તિના ક્ષયોપશમચમત્કારો ઉપરાંત **શ્રીમદે** જે અતીંદ્રિય જ્ઞાનના અને યોગશક્તિના ચમત્કાર દાખવ્યા, તેના થોડાક પ્રસંગો આલેખી, **શ્રીમદ્**ના અંતર્યામીપણાના અનુભૂત અદ્‌ભુત પ્રસગો પણ અનુભવનારાઓના તાદૃશ્ય શબ્દોમાં વિવરી દેખાડ્યા.

આવી અતીંદ્રિય જ્ઞાનશકિત અધ્યાત્મપરિણતિપરિણત સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ જ્ઞાની યોગી પુરુષમા સુલભ હોય એ દર્શાવતાં **શ્રીમદ્**ની આત્મદૃષ્ટિ અને ચારિત્રસૃષ્ટિનું દર્શન કરાવી, **શ્રીમદ્**ના શુકલ અંતઃકરણ અને અંતરંગ ત્યાગવૈરાગ્યનું ચિત્ર પણ આલેખ્યુ. આમ વૈરાગ્યવેગમા **શ્રીમદ્** ધસી રહ્યા હતા, ત્યાં ત્યાગમાં આવી પડેલું વિઘ્ન વિવરી દેખાડી, ગૃહાશ્રમપ્રવેશનુ સૂચન કર્યું, અને ગૃહસ્થાવાસ મધ્યે પણ **શ્રીમદ્**ની વિરકત દશા કેવી અદ્‌ભુત હતી તે પણ વિવરી બતાવ્યુ. આ જ અરસામા પ્રારબ્ધવશાત વ્યાપારમાં ઝંપલાવવાનું બન્યુ અને તેમા પણ પરમ સત્યનિષ્ઠ પરમ પ્રમાણ પુરુષ **શ્રીમદ્**ની આદર્શ નીતિમત્તા–પ્રમાણિકતાદિ વ્યવહારકૌશલ્યનું દિગ્દર્શન કરાવી, પરમાર્થકૌશલ્યમાં પણ પરમ સત્યનિષ્ઠ **શ્રીમદ્**ની પ્રતિમાસિદ્ધિ અને અનન્ય સત્યનિષ્ઠા બતાવી આપી.

આમ પહેલા તબક્કાના પ્રથમ આંતરૂતબક્કાનું આલેખન કરી, હવે બીજા આંતરૂતબક્કાનુ (૧૯૪૪ના ઉત્તર ભાગથી ૧૯૪૬ સુધી) આલેખન કરશું; અને તેમા **શ્રીમદ્**ની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી અધ્યાત્મદશાનું તાદૃશ્ય ચિત્ર આલેખતા પ્રકરણો યોજશું અને પરથી ઉપસી આવતું **અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર**નુ ભવ્ય વ્યક્તિત્વ દર્શાવી આપશું.

પ્રકરણ ઓગણત્રીશમું

શ્રીમદ્‌ના અધ્યાત્મ જીવનવિકાસના ત્રણ તબક્કા

"શ્રી શ્રેયાંસ જિન અંતરજામી. આતમરામી નામી રે;
અધ્યાતમ મત પૂરણ પામી. સહજ મુગતિ ગતિ ગામી રે"– **શ્રી આનંદઘનજી**

આટલા પ્રકરણો આલેખી આપણે જરા ઊભા રહીએ અને **શ્રીમદ્‌**ના સમગ્ર જીવનનો થોડો વિચાર કરી પછી ક્રમશઃ આગળ વધીએ. **શ્રીમદ્‌**ના અધ્યાત્મજીવનનો સમગ્રપણે (as a whole, total) સામાન્ય વિચાર કરતાં તેમના અધ્યાત્મ જીવનવિકાસના મુખ્ય ત્રણ તબક્કા (stages, milestones) વા વિભાગ (Broad divisions) પાડી શકાય : (૧) સં. ૧૯૪૧ અને પછી ૧૯૪૭ પહેલાંનો સમય. (૨) સં. ૧૯૪૭ થી ૧૯૫૩ના મધ્ય (પૂર્વાર્ધ) સુધીનો સમય. (૩) ૧૯૫૩ના ઉત્તરાર્ધથી જીવનના અંત-પર્યંતનો સમય. આ ત્રણ તબક્કામાં **શ્રીમદ્‌**ની અધ્યાત્મદશાનો વિકાસ આ પ્રકારે –

૧ સં. ૧૯૪૧થી ૧૯૪૬ સુધીનો સમય સં. ૧૯૪૧માં 'આવ્યો અપૂર્વ અનુસાર રે' ત્યારથી માંડી સં. ૧૯૪૭ પહેલાનો સમય,–'ઓગણીસસેં ને સુડતાલીસે સમકિત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે'– તે પૂર્વનો સમય આમાં ક્ષયોપશમભાવની મુખ્યતા છે. ઉત્તરોત્તર બળવત્તર બનતો જતો ક્ષયોપશમ અત્ર ઝળહળી ઊઠે છે. તેમાં ઉત્તમ કુશાગ્રબુદ્ધિના સ્વામિપણાને લીધે પરીક્ષાપ્રધાનીપણે સ્વસમય–પરસમયના તલસ્પર્શી અવગાહન, ષડ્-દર્શનનો સૂક્ષ્મ ઊહાપોહ, સ્વયં સમાધાન આદિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે પરમ વૈરાગ્યની સ્ફુરણા વર્ત્તે છે. 'ઓગણીસસેં ને બેતાલીસે અદ્‌ભુત વૈરાગ્ય ધાર રે'. વીતરાગમાર્ગની અનુપમ દૃઢ શ્રદ્ધા છે.

૨. સં. ૧૯૪૭થી ૧૯૫૩ના પૂર્વાર્ધ (ફા. વ ૧૧) સુધીનો સમય. '**ઓગણીસસેં ને સુડતાલીસે. સમકિત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે**: શ્રુત અનુભવ વધતી દશા, નિજ સ્વરૂપ અવભાસ્યું રે' –આમ અત્રે શુદ્ધ સમકિત પ્રકાશ્યું છે. પ્રત્યક્ષ નિશ્ચયરૂપ આત્માનુભવ થયો છે. સ્વસંવેદનજ્ઞાન ઉપજ્યું છે, નિશ્ચયવ્યવસંવધપદ પ્રગટ્યું છે, ગ્રંથિભેદ થઈ દર્શનમોહ નાશ પામી ચૂક્યો છે. સ્થિરા આદિ દૃષ્ટિમાં સ્થિરતા–સ્થિતિ થઈ ચૂકી છે. પ્રત્યક્ષ આત્માનુભૂતિ થતાં દર્શન સંબંધી સર્વ વિકલ્પ ઉપશમી ગયા છે. એવી નિર્વિકલ્પ દશા અત્ર આવિર્ભૂત થઈ અપ્રતિપાતી નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ સાંપડ્યું છે. અને તે તેમણે 'ધન્ય રે દિવસ આ અહો!'– નામના અદ્‌ભુત આત્માનુભવના ઉદ્‌ગારરૂપ પરમ આત્મોલ્લાસમય કાવ્યમાં અમર કર્યું છે આ બીજા તબક્કામાં તેમની દર્શન-શ્રદ્ધા સાક્ષાત્ નિશ્ચય–અનુભવરૂપ હોઈ અત્યંત વજ્રલેપ ગાઢ બની છે વીતરાગના તે પરમ અનુયાયી, અનન્ય ભક્ત પ્રતીત થાય છે. આ દર્શનમોહ વ્યતીત થયા પછી

ચારિત્રમોહની ક્ષીણતા કરવા ભણી તેમનું આત્મવીર્ય પરમ ઉલ્લાસથી સતત પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું છે, તેમની વીતરાગતા સમયે સમયે પ્રવર્ધમાન થતી જાય છે. પણ ત્યાં બાહ્ય ઉપાધિનો પ્રારબ્ધોદય ઉગ્ર રૂપ પકડે છે, ને તેનો ખેદ **શ્રીમદે** આ શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છે—

'ત્યાં આવ્યો રે ઉદય કારમો, પરિગ્રહ કાર્ય પ્રપંચ રે;
જેમ જેમ તે હડસેલીએ, તેમ વધે ન ઘટે એક રંચ રે.... ધન્ય રે દિવસ.'

એટલે પરમ ભાવનિર્ગ્રંથરૂપ અંતરંગ આત્મદશા અને વૈશ્ય વેષ,– એ ભલભલાને ભૂલાવામાં ને અંદેશામા નાંખી દે એવો અજબ કોયડો આ પરમ અદ્ભુત પુરુષે આપણા માટે ઉકેલવાને રાખ્યો છે! પણ આ જ એમનું પરમ ગૌરવ સૂચવે છે. સંસારમાં રહ્યા છતા તેમા અનાસક્ત રહી મોક્ષમાં ચિત્ત રાખવું, **શ્રી હરિભદ્રસૂરિ** યોગબિન્દુમાં કહે છે તેમ **मोक्षे चित्तं भवे तनुः** –'મોક્ષમા મન અને સંસારમાં તન' રાખવું, બાહ્ય ઉપાધિની મધ્યે પણ અખંડ આત્મસમાધિ જાળવવી, તે બેધારી તલવાર પર ચાલવા કરતા પણ વિકટ જણાય છે, અત્યંત દુર્ઘટ ભાસે છે,—'ધાર તરવારની સોહલી–દોહલી, ચૌદમા જિન તણી ચરણ સેવા; ધાર પર નાચતા દેખ બાજીગરા, સેવના ધાર પર રહે ન દેવા.' પણ **શ્રીમદે** તો તે 'ચરણસેવા' સોહલી જ કરી બતાવી છે એ તો એમના જેવા અપવાદરૂપ (Exceptional) અસાધારણ ઓલીઆ પુરુષ જ કરી શકે, એમના જેવા સિદ્ધહસ્ત પરમયોગી જ કરી શકે,— બીજાનું ગજું નથી.

૩. ત્રીજો તબક્કો ૧૯૫૩ની સાલના ઉત્તરાર્ધથી (ફા. વદ ૧૨)—૧૯૫૭ના ચૈત્ર વદી પંચમી સુધીનો–જીવનના અંત સુધીનો કહી શકાય. આમા વીતરાગ ચારિત્રની ગવેષણા પરાકાષ્ઠાને પામે છે. બાહ્ય વ્યવહારઉપાધિ સમેટી લઈ, સર્વસંગપરિત્યાગની ભાવના અત્ર ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડે છે, ને તથારૂપ પ્રવૃત્તિ પણ પ્રારંભાય છે.

'વધતું એમ જ ચાલિયુ, હવે દીસે ક્ષીણ કાંઈ રે;
ક્રમે કરીને રે તે જશે, એમ ભાસે મનમાહિ રે;... ધન્ય રે દિવસ
યથાહેતુ જે ચિત્તનો, સત્ય ધર્મનો ઉદ્ધાર રે;
થશે અવશ્ય આ દેહથી, એમ થયો નિરધાર રે;.... ધન્ય રે દિવસ'

પણ અફસોસ! જ્યા તે ભાવના ફલરૂપે પરિપક્વ થવાનો સમય આવે છે, ત્યાં ગંભીર રોગથી* તેમનો દેહ ગ્રસ્ત થાય છે, ને અંતે તે પ્રાણહારક નીવડે છે આ તબક્કામા તેમણે વીતરાગભાવની સવિશેષ સિદ્ધિ કરેલી જણાય છે. નિષ્પન્ન–સિદ્ધ યોગી જેવી પરિપક્વ આત્મદશા તેમની પ્રગટી છે. **દેહ છતાં જાણે દેહાતીત સ્થિતિ**

* અને એ જણાવવુ પ્રાસંગિક થઈ પડશે કે–'રાગ વિના રોગ હોય નહિ' એ વિધાન કેવલ ભ્રાન્તિમૂલક ને એકાંતિક હોઈ મિથ્યા છે, અસત્પ્રરૂપણારૂપ છે તેમ કહેનાર કે પ્રરૂપનાર કર્મ ને કર્મના સિદ્ધાન્તથી સર્વથા અનભિજ્ઞ છે આઠ પ્રકારના કર્મમા 'વેદનીય' નામનુ કર્મ છે તેના બે [illegible] અસાતાવેદનીય એમાથી સાતા કે અસાતા વેદનીયનો ઉદય પરમ વીતરાગ

હોય એવી પરમ અવધૂત મહામુનીશ્વર જેવી અપૂર્વ આત્મવૃત્તિ વર્તે છે. શ્રીમદ્દનો દિવ્ય આત્મા અદ્‌ભુત આત્મનિશ્ચયથી ગર્જના કરે છે—

'આવી અપૂર્વ વૃત્તિ અહો! થશે અપ્રમત્ત યોગ રે;
કેવળ લગભગ ભૂમિકા, સ્પર્શીને દેહ વિયોગ રે.... ધન્ય રે દિવસ'

કેવી અદ્‌ભુત વાત છે! જાણે સાક્ષાત્ જોગીંદ્ર ગર્જી રહ્યા છે! આ એક જ કાવ્યનો કોઈ પણ મધ્યસ્થ ભાવથી વિચાર કરશે, તો તેના ઘણા સંશયોનું સ્વયમેવ સમાધાન થઈ જશે.

આમાં વીતરાગદર્શનની પરમાવગાઢ શ્રદ્ધા-વિનિશ્ચય સ્થિત જ છે, સુસ્થિત જ છે.

શ્રીમદ્દનો આ જીવનવિકાસક્રમ લક્ષમાં રાખી જો તેમનુ જીવન વિચારવામાં આવશે તો પૂર્વાપર સંબંધપૂર્વક શ્રીમદ્દના અધ્યાત્મ જીવનની સાંગોપાંગ સંકલનાબદ્ધ સમજણ પડશે. આ ચરિત્રલેખકના પૂ. સદ્. પિતાશ્રીએ પણ (શ્રી મનઃસુખલાલ કિરતચંદ મહેતાએ) પણ 'જીવન રેખા'માં શ્રીમદ્દના જીવનના આ ત્રણ મુખ્ય વિભાગ કહેલા છે :

	"૧૯૪૧ અને પછી આદ્યમાં વીતરાગ	૧૯૪૭ અને પછી મધ્યમાં વીતરાગ	૧૯૫૩ અને પછી અંતમાં વીતરાગ
વસ્તુનિર્ધાર, આત્માના અસ્તિત્વાદિ પ્રતીતિ	" "	"	સુવ્યક્ત સુસ્પષ્ટ"
અવ્યક્ત-ઉપશમ-ક્ષયોપશમરૂપ દર્શન	વ્યક્ત, સ્પષ્ટ, ક્ષાયિક, શુદ્ધ.		" " "
વેદાંતાદિદર્શન પર્યાલોચના-ઊહાપોહ	" "	"	" " "
વીતરાગ માર્ગ પ્રતિ વલણ	" વિશેષ વલણ		સંપૂર્ણ નિર્ધારરૂપ
વૈરાગ્યની જાગૃતિઃઉત્તરોત્તર વિશેષતા. અસંગ દશાની તીવ્રતા	ક્ષાયિક ચારિત્ર, અશરીરી વિદેહી ભાવ, અસંગ ભાવ, નિરાવરણ જ્ઞાનની તીવ્ર આકાંક્ષા		એ બધાંની વિશેષ વિશેષ તીવ્રતા

જે વાટે આત્મા 'સહજ' સ્વભાવ પામે તે વાટ તે સાચો માર્ગ; અને આ માર્ગ તે વીતરાગ, શ્રી ઋષભ-વર્ધમાનાદિએ પ્રકાશેલો, બોધેલો, આચરેલો માર્ગ,—એવી સંપૂર્ણ નિર્ધારરૂપ-પ્રતીતિરૂપ અપૂર્વ શાંતિ ૧૯૫૩ કા. વ. ૧૨ વવાણીઆ મધ્યે જાગી. એ સંદેશો પાઠવ્યો જિજ્ઞાસુ, આત્માર્થી, મુમુક્ષુ જગત પ્રતિ"

શ્રીમદ્દના જીવનના આ મુખ્ય તબક્કા લક્ષમાં રાખી શ્રીમદ્દના જીવનનો વિચાર-અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો તેમના જીવનનું પૂર્વાપર અવિરોધપણું—સંગતપણું અને ઉત્તરોત્તર આત્મદશાવિકાસક્રમ સમજવા માટે પરમ આવશ્યક છે. અને તે માટે કાલાનુક્રમે વારંવાર શ્રીમદ્દના વચનનું અધ્યયન આવશ્યક જણાય. આ તે [illegible]

છે. તેમાં જ તેમનું અધ્યાત્મ જીવન ઓતપ્રોત છે, ને તેમાં જ તેમનું ખરૂં ચરિત્ર–સ્વરૂપાચરણરૂપ ચરણ પ્રગટ છે. એટલે કાળાનુક્રમ જ્યાં બરાબર જાળવવામાં આવ્યો છે, એવી **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**ની આવૃત્તિ આ અંગે વાંચવી–વિચારવી વિશેષ ઉપયોગી–ઉપકારી થઈ પડશે. તો જ તેનો બરાબર ખ્યાલ આવશે. આ માત્ર સામાન્ય સૂચના છે. અને આપણે પણ અત્રે–આ **અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર** ગ્રંથમા એમના જીવનનો પ્રાયે આ ત્રણ તબક્કાના કાળાનુક્રમે યથાશકય અભ્યાસ કરી રહ્યા છીએ અને કરશું.

આ ગ્રંથનું નામ '**અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર**' રાખવામાં આવ્યુ છે તે સહેતુક અને પરમાર્થ પ્રયોજનભૂત છે, કારણ કે અત્રે **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**નું મુખ્યપણે અધ્યાત્મચરિત્ર આલેખવાનુ છે,—તે પરથી ઉપસી આવતું **શ્રીમદ્**ના આધ્યાત્મિક વ્યકિતત્વનું સંકલનાબદ્ધ કળામય ચિત્ર આલેખવાનું છે; અને આ પરમ પુરુષ **શ્રીમદ્**ના અંતર્ગત પુરુષનું—**શ્રીમદ્**ના દિવ્ય આત્માનું દર્શન કરાવી, **શ્રીમદ્**ની અધ્યાત્મદશા ઉત્તરોત્તર કેવી વર્ધમાન થતી ગઈ તેનું દર્શન કરાવવાનું છે. એટલે આ **અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર**ના અધ્યાત્મજીવનવિકાસના આ ત્રણે તબકકામા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**ની આ અધ્યાત્મદશાનું દર્શન યથાસ્થાને અમે કરાવતા રહેશું.

પણ **શ્રીમદ્**ની અધ્યાત્મદશાનું સંપૂર્ણ યથાર્થ માપ અત્ર કરી શકાશે એવી ભ્રાંતિ રખેને કોઈ ન રાખે. અત્રે તો તેના એક અંશમાત્રની જ ઝાંખી કરાવી શકાશે. કારણ કે **શ્રીમદ્** જેવા પરમ આધ્યાત્મિક પરમ યોગીપુરુષનું યથાર્થ માપ તો તેમના જેવી ઉગ્ર અધ્યાત્મદશાને પામેલો જ્ઞાની યોગીપુરુષ જ કરી શકે, તે જ તેમને પૂર્ણ ન્યાય આપી શકે,–'તેહ જ એહનો જાણંગ ભોક્તા, જે તુમ સમ ગુણ રાયજી!' આ લેખક જેવા સામાન્ય મનુષ્યનું તેમ કરવાનુ ગજું જ નથી. એટલે તે તો ગુણાનરાગજન્ય પ્રીતિ–ભકિતથી પ્રેરિત થઈ એક માત્ર લૂલો લંગડો પ્રયાસ જ કરશે આ લેખકના આત્મામા **શ્રીમદ્**ની આત્મદશા સંબધી જે કાઇ ભાવ અનુભવાયો હોય તે તેટલો મન બરાબર ઝીલી ન શકે, અને મને ઝીલેલો ભાવ લેખિની બરાબર ઝીલી ન શકે, એટલે પોતાની મર્યાદાના પૂરા ભાનથી આ લેખક **શ્રીમદ્**ની અધ્યાત્મદશાનો અંશમાત્ર ખ્યાલ આપી શકશે એવા ભાવથી જ આ સાહસ કરે છે. **શ્રીમદ્**ની ખરેખરી આધ્યાત્મિક મહત્તાનો અનંતાશ જો અત્ર આલિખિત થઈ શકે, તો તેમની વાસ્તવિક આધ્યાત્મિક મહત્તા આથી અનંતગુણવિશિષ્ટ છે એમ સીધો સાદો ત્રિરાશિનો હિસાબ સુજ્ઞ વિચક્ષણ વાંચક પોતાના આત્માનુભવની સાક્ષીથી મેળવી લ્યે ! અસ્તુ !

આમ **શ્રીમદ્**ના અધ્યાત્મજીવનવિકાસ સંબંધી સામાન્ય સૂચના કરી આ અધ્યાત્મજીવનવિકાસના ત્રણ તબક્કાનું અનુક્રમે વર્ણન કરશું. તેમા–આ પ્રથમ તબક્કાનું વર્ણન ચાલી રહ્યુ છે આ પ્રથમ તબક્કાના બે આંતરૂતબક્કા કરી શકાય: (૧) ૧૯૪૧ થી ૧૯૪૪ના પૂર્વ ભાગ સુધીનો; (૨) ૧૯૪૪ના ઉત્તર ભાગથી ૧૯૪૬ ના અંત સુધીનો. તેમા–૧૯૪૧ થી ૧૯૪૪ના પૂર્વભાગ સુધીના આતરૂતબક્કાને ગતા કેટલાક પ્રકરણોનુ આલેખન કર્યું, અને તેમા પ્રસંગવશાત્ **શ્રીમદ્**ની વધતી

જતી આત્મદશાનું–અધ્યાત્મદશાનું દિગ્દર્શન પણ કર્યું. હવે બીજા આંતરૂતબક્કાનું દિગ્દર્શન કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આ (બીજો) આંતરૂતબક્કો **શ્રીમદ્‌**ના અધ્યાત્મ-જીવનવિકાસમાં મોટામાં મોટો ફાળો આપનારો મહા મહત્વનો ગણવા યોગ્ય છે, કારણ કે અત્ર–આ આંતરૂતબક્કામા **શ્રીમદ્‌**ની અધ્યાત્મદશા અકલ્પ્ય વેગથી કૂદકે ને ભૂસકે આગળ વધતી ગઈ છે, પરમ સંવેગરંગી **શ્રીમદ્** સંવેગાતિશયથી અધ્યાત્મની ઉચ્ચ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ અત્યંત અચિંત્ય સંવેગથી કૂદાવતા ગયા છે. આ જીવનકાળને આપણે **શ્રીમદ્‌ના અધ્યાત્મમંથનકાળ** અથવા **આત્મમંથનકાળ** તરીકે ઓળખાવશું અને તેમા કેટલાક પ્રકરણોનુ આલેખન કરશું.

સં. ૧૯૪૪નો પ્રારંભ ભાગ જેમ ગૃહસ્થાશ્રમપ્રવેશથી **શ્રીમદ્‌**ના બાહ્ય જીવનમાં પલટો આણનાર એક મુખ્ય પ્રસંગ છે, તેમ આત્યંતિક અધ્યાત્મ સંનિવેશથી તેમના આભ્યંતર જીવનમા પણ મોટો પલટો આણનાર આંતરૂતબક્કો (milestone) છે. બાહ્યદૃષ્ટિથી તેઓ સંસારમા જોડાયેલા ભાસતા હતા, પણ આંતરદૃષ્ટિથી તો તેઓ સંસારથી અલિપ્ત–સંસારાતીત અંતરંગ નિર્ગ્રંથશ્રેણી ભણી પરમ સંવેગથી ધસી રહ્યા હતા; બહારથી તેઓ રત્નોનો–ઝવેરાતનો વ્યાપારવ્યવહાર કરતા હતા, પણ અંદરથી તો તેઓ રત્નત્રયીનો અનન્ય વ્યાપાર કરતા અપૂર્વ આત્મલાભ મેળવતા રહી મોક્ષમાર્ગ ભણી તીવ્રવેગી દોટ મૂકી રહ્યા હતા; બાહ્યથી સામાન્ય પ્રાકૃત જનને તેઓમા એક સીધા સાદા ભલા ભોળા સરલ નિર્મલ સન્નીતિનિષ્ઠ પરમ પ્રામાણિક સદ્‌ગૃહસ્થનું દર્શન થતું હતું, અંતરૂથી સાચા મુમુક્ષુને એક ઋજુમૂર્ત્તિ સતમૂર્ત્તિ શુદ્ધ વીતરાગ ભાવનિર્ગ્રંથનુ દર્શન થતું હતું; બાહ્યમા વ્યવહારઉપાધિ વધતી જતી હતી, અંતરૂમા આત્મસમાધિ વધતી જતી હતી; બાહ્યમાં ગૃહસ્થપ્રવૃત્તિ વર્ત્તતી હતી, અંતરૂમા વિરક્તિપૂર્ણ સંવેગાતિશયસંપન્ન મુનિદશાની નિવૃત્તિ વર્ત્તતી હતી; બાહ્યમા સામાન્ય જગત્‌વ્યવહાર વર્ત્તતો હતો. અંતરૂમાં અકલ્પ્ય વેગથી આગળ ધપતો અધ્યાત્મવિકાસમય પરમાર્થવ્યવહાર વર્ત્તતો હતો. એટલે ૧૯૪૭મા શુદ્ધ સમકિત–સમ્યગ્‌દર્શન પ્રગટ્યું તે પૂર્વેનો આ ૧૯૪૪ થી ૧૯૪૬ ના અંત સુધીનો ગાળો **શ્રીમદ્‌**ના અધ્યાત્મવિકાસમાં મોટામા મોટો ભાગ ભજવનારો એક વિશિષ્ટ આંતરૂતબક્કો છે. અને એટલે જ આ ગાળામાં **શ્રીમદ્‌**ના અધ્યાત્મજીવનના કેન્દ્ર સાથે સંકળાયેલા કેટલાક મુખ્ય પ્રકરણોનું આલેખન કરવું પડશે; અને તે હવે અનુક્રમે કરશુ અને **શ્રીમદ્‌**ની અધ્યાત્મદશાનુ દિગ્દર્શન પણ કરતા રહેશું.

પ્રકરણ ત્રીશમું

મહાવીરના વીતરાગમાર્ગનો અનન્ય નિશ્ચય

'નિર્ગ્રંથ ભગવાને પ્રણીતેલા પવિત્ર ધર્મ માટે જે જે ઉપમા આપીએ તે તે ન્યૂન જ છે આત્મા અનંતકાળ રખડ્યો, તે માત્ર એના નિરુપમ ધર્મના અભાવે.'—

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

અધ્યાત્મમા નિમજ્જન કરનારા **શ્રીમદ્‌ને મહાવીરનો** અને **મહાવીરના** વીતરાગ-માર્ગનો અનન્ય નિશ્ચય બાલ્યવયથી જ હતો, અને તે ઉત્તરોત્તર બળવત્તર બનતો જતો હતો **શ્રીમદ્‌નો** આ નિશ્ચય મારાપણાના આગ્રહરૂપ–મતમમત્વરૂપપણાને લઈને નહિં, પણ સત્‌ગ્રહણરૂપ સત્–સમત્વરૂપપણાને લઇને હતો,–મધ્યસ્થ નિષ્પક્ષપાતપણે સત્‌પરીક્ષાપ્રધાનીપણાને લઇને હતો. પરીક્ષાપ્રધાનીનો નિશ્ચય આજ્ઞાપ્રધાનીના નિશ્ચય કરતા અનંતગુણવિશિષ્ટ બળવાન્ હોય છે, અને એવો પરીક્ષાપ્રધાની પુરુષ જ સત-માર્ગપ્રભાવન માટે પરમ યોગ્ય અને પરમ સમર્થ હોય છે. **શ્રીમદ્** આવા પરમોત્તમ કોટિના પરીક્ષાપ્રધાની હોઇ **મહાવીરના** મહા વીરમાર્ગના પ્રભાવન અર્થે પરમ સમર્થ હતા એટલે જ **શ્રીમદ્** મહાવીરના માર્ગનો ઉદ્ધાર થાય એમ સદોદિત ભાવના ભાવતા અને તેના સક્રિય પરિણામરૂપ ભવ્ય યોજના ઘડતા હતા,—જેનું વિશેષ અવલોકન આગળ પર કરશું **શ્રીમદ્‌ના** એક ચરિત્રાલેખક સદ્ **શ્રી મનસુખભાઈએ** 'જીવન-રેખા'મા સાચું જ કહ્યુ છે કે—"આજ્ઞાપ્રધાન થઈ પરીક્ષાપ્રધાન પુરુષો ધર્મનો પ્રભાવ સારી રીતે દાખવી શકે એ સુનિશ્ચિત વાત છે. પૂર્વે જે જે પ્રભાવકો થયા છે, તે બધા પ્રાયઃ પરીક્ષાપ્રધાન હતા અને પરીક્ષાપ્રધાન પુરુષો શાસનનો પ્રભાવ વર્ત્તાવી પવિત્ર માર્ગ સન્મુખ કરી શકે, તેનું કારણ એ કે પરીક્ષાપ્રધાન મહાનુભાવોને સર્વદેશે વસ્તુતત્ત્વનો સાગોપાગ વિચાર કરવો પડે છે, એવા સાગોપાગ વિચારપૂર્વક નિર્ધારિત વસ્તુતત્ત્વ પોતે તો સમ્યગ્ જાણી શકે, પણ બીજાઓને પણ સમજાવી શકે. **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર** એવો **સમર્થ પરીક્ષાપ્રધાન,** વિચારશીલ પુરુષ આ કાળે થયો છે" ઇત્યાદિ. આવા પરમ પરીક્ષાપ્રધાની **શ્રીમદ્‌ને** આદિથી તે અંત સુધી **મહાવીરના** વીતરાગમાર્ગનો અનન્ય નિશ્ચય હતો.

સાગરમાં સર્વ સરિતાઓની જેમ સર્વ દર્શનોને પોતાના વિશાલ પટમાં સમાવી લ્યે અને સર્વ મતભેદોને–મતાગ્રહોને શમાવી દ્યે, એવું અદ્ભુત સામર્થ્ય જે સર્વથા સર્વત્ર નિરાગ્રહ અનેકાંતદૃષ્ટિસંપન્ન વીતરાગમાર્ગમાં—શુદ્ધઆત્મદર્શનરૂપ શુદ્ધ જિનદર્શનમાં છે, તે વીતરાગમાર્ગનો અસ્થિમજ્જા–હાડોહાડ રંગ **શ્રીમદ્‌ને** પ્રથમથી જ લાગ્યો હતો. શુદ્ધ આત્મા તે જ જિન છે, કર્મને કાપે તે જ જિનવચન છે, એવો ... । મર્મ **શ્રીમદ્‌ને** પ્રથમથી જ સમજાયો હતો, સર્વ મત જ્યા પોતાની

'સંભાળ'—સમ્યક્ ભાળ કરતા રહે છે એવા પરમ સત્સ્વરૂપ જિનવચનની પરમોત્તમ રચનાનો અદ્ભુત ચમત્કાર **શ્રીમદ્**ને પ્રથમથી જ પ્રતિભાસ્યો હતો. એની સાક્ષી એમના આ ટંકોત્કીર્ણ વચનો જ પૂરે છે:

'જિન સોહી હૈ આતમા, અન્ય હોઈ સો કર્મ;
કર્મ કટે સો જિનબચન, તત્ત્વગ્યાનીકો મર્મ
રચના જિન ઉપદેશકી, પરમોત્તમ તિનુ કાલ;
ઈનમેં સબ મત રહત હૈ, કરતેં નિજ સંભાલ.'

આ વસ્તુ આમ 'જ' છે, એમ એકાંતવાદના 'જ'કારરૂપ—મત આગ્રહરૂપ વિષનું વમન કરાવી નિરાગ્રહરૂપ સત્–અમૃતનું પાન કરાવવું, એ જ **મહાવીર**ના પરમામૃતમય નિરાગ્રહ અનેકાંતવાદની અદ્ભુત ચમત્કૃતિ છે. આ અંગે સર્વ એકાંતવાદનું એકી સપાટે નિરસન કરનારૂં અને અનેકાંતવાદનું સુપ્રતિષ્ઠાપન કરનારૂં પરમ સમર્થ ટંકોત્કીર્ણ વચનામૃત **શ્રીમદે** ઉચ્ચાર્યું છે કે—'એકાંતવાદ એ જ જ્ઞાનની અપૂર્ણતાની નિશાની હે વાદીઓ! મને તમારે માટે દર્શાવે છે. કારણ શિખાઉ કવિઓ કાવ્યમાં જેમ તેમ ખાંગી દાબવા 'જ' શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે, તેમ તમે પણ 'જ' એટલે નિશ્ચયતા, શિખાઉ જ્ઞાન વડે કહો છો. મ્હારો **મહાવીર** એમ કોઈ કાળે કહે નહીં; એ જ એની સત્કવિની પેઠે ચમત્કૃતિ છે.'—અત્રે આત્યંતિક તાદાત્મ્યથી–પરમ આપ્ત–ભાવથી જેણે '**મ્હારો મહાવીર**' એવો પરમ અભેદભાવદર્શી પરમપ્રેમપૂર્ણ પ્રયોગ કર્યો છે, એવા **શ્રીમદ્**ને મતની–મારાપણાની દૃષ્ટિથી નહિં પણ સત્ની–યથાસ્થિત વસ્તુતત્ત્વની દૃષ્ટિથી **મહાવીર**નો અને **મહાવીર**ના મહાન્ વીતરાગમાર્ગનો પ્રથમથી જ અનન્ય નિશ્ચય હતો. એટલે **શ્રીમદ્** પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી, આદિથી ને અંત સુધી શ્રી જિનના—વીતરાગના પરમાર્થમાર્ગના–વીતરાગ દર્શનના જ સાચેસાચા પરમાર્થસત્ અનુયાયી, પ્રરૂપક ને પ્રણેતા છે, તેમાં જ તેમની પરમાવગાઢ શ્રદ્ધા છે, તેનો જ તેમને અવિચળ અખંડ વિનિશ્ચય છે. અને તેના સેંકડો ઉલ્લેખો તેમના ગ્રંથમાં ઠેર ઠેર મળે છે. મોક્ષમાળાના પ્રકરણમાં આપણે આના કેટલાક ઉદાહરણો ટાંકયા છે, આ ઉપરાંત બીજા ઉદાહરણો પણ આપણે પ્રસંગોપાત્ત જોતાં રહેશું. છતાં થોડાકનો ઉલ્લેખ અત્ર કરશું. જેમ કે—

'ન્યાય મને બહુ પ્રિય છે. વીરની શૈલી એ જ ન્યાય છે. સમજવું બહુ દુર્લભ છે. ×× જ્ઞાતપુત્ર ભગવાનના કથનની જ બલિહારી છે. ×× શ્રી ગૌતમને ચાર વેદ પઠન કરેલા જોવાને શ્રીમદ્ મહાવીરસ્વામીએ સમ્યક્ નેત્ર આપ્યા હતાં. ×× વીરનાં કહેલા શાસ્ત્રોમાં સોનેરી વચનો છૂટક છૂટક અને ગુપ્ત છે. ×× ઉત્તરાધ્યયન નામનું જૈનસૂત્ર તત્ત્વદૃષ્ટિએ પુનઃ પુનઃ અવલોકો. ×× વીરના એક વાક્યને પણ સમજો ×× મહાવીરે જે જ્ઞાનથી આ જગતને જોયું છે તે જ્ઞાન સર્વ આત્મામાં છે, પણ આવિર્ભાવ કરવું જોઈએ. ×× બહુ છકી જાઓ તો પણ મહાવીરની આજ્ઞા તોડશો નહીં. ગમે તેવી શંકા થાય તો પણ મારી વતી વીરને નિઃશંક ગણજો. ×× પાર્શ્વનાથસ્વામીનું ધ્યાન

યોગીઓએ અવશ્ય સ્મરવું જોઈએ છે. નિઃસંશય એ નાગની છત્રછાયા વેળાનો પાર્શ્વનાથ ઓર હતો!—(વચનામૃત). 'સંશયબીજ ઉગે નહિં અંદર જે જિનના કથનો અવધારૂં. (મોક્ષમાળા).

'મહાવીરનો પંથ વિસર્જન કરવો નહીં. વીરના માર્ગમાં સંશય કરશો નહીં. મહાવીરની ઉપદેશેલી બાર ભાવનાઓ ભાવો. મહાવીરના ઉપદેશવચનનુ મનન કરો. મહાવીર પ્રભુ જે વાટેથી તર્યા અને જેવો તપ કર્યો તેવો નિર્મોહપણે તપ કરવો.—(બોધવચન) 'એ પુરુષ યથાર્થ વક્તા હતો, અયથાર્થ કહેવાનુ એમને કોઇ નિમિત્ત નહોતું (હાથનોધ, ૧)

'વીરસ્વામીનુ બોધેલુ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી સર્વ સ્વરૂપ યથાતથ્ય છે. (અં. ૩૭)

'સર્વ દર્શનની શૈલીનો વિચાર કરતા નિર્ગ્રંથ દર્શન એ રાગ–દ્વેષ અને મોહરહિત પુરુષનું બોધેલું વિશેષ માનવા યોગ્ય છે. (અં. ૪૦)

'નિર્ગ્રંથ ભગવાને પ્રણીતેલા પવિત્ર ધર્મ માટે જે જે ઉપમા આપીએ તે તે ન્યૂન જ છે. આત્મા અનંતકાળ રખડયો, તે માત્ર એના નિરુપમ ધર્મના અભાવે. જેના એક રોમમાં કિંચિત્ પણ અજ્ઞાન, મોહ કે, અસમાધિ રહી નથી તે સત્પુરુષના વચન અને બોધ માટે કંઈપણ નહીં કહી શકતાં તેનાં જ વચનમા પ્રશસ્ત ભાવે પુનઃ પુનઃ પ્રસક્ત થવું એ પણ આપણુ સર્વોત્તમ શ્રેય છે. શી એની શૈલી! જ્યા આત્માને વિકારમય થવાનો અનંતાશ પણ રહ્યો નથી, શુદ્ધ, સ્ફટિક, ફીણ અને ચંદ્રથી ઉજ્જવલ શુક્લ ધ્યાનની શ્રેણીથી પ્રવાહરૂપે નીકળેલા તે નિર્ગ્રંથનાં પવિત્ર વચનોની મને તમને ત્રિકાળ શ્રદ્ધા રહો! એ જ પરમાત્માના યોગબળ આગળ પ્રયાચના!' (અં. ૫૨)

તેમજ–મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી જેવા પ્રખર વેદાંતી પરના પત્રોમા પણ **શ્રીમદ્**નો **મહાવીર**ના માર્ગનો અનન્ય નિશ્ચય ઓર ઝળહળી ઊઠે છે. પરમ મધ્યસ્થવૃત્તિ–મદભેદાતીત **શ્રીમદે** પરમ નિરાગ્રહપણે આ પ્રખર વેદાતીને પરમ વિચક્ષણતાથી –પરમ વિવેકતાથી–પરમ વિનયતાથી પ્રતીતિ ઉપજાવતા, શુદ્ધ સત્ જિનમાર્ગ–વીતરાગમાર્ગનો અનન્ય નિશ્ચય દાખવી આ માર્ગની પરમ પ્રભાવના કરતા પરમ ભાવપૂર્ણ શબ્દો લખ્યા છે. જેમકે–પત્રાંક ૬૪ મા '**पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु**' ઇ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિનું પ્રસિદ્ધ વચન મથાળે ટાકી, **एगं जाणइ से सव्वं जाणई, जे सव्वं जाणइ से एगं जाणई** એકને જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યુ, જેણે સર્વને જાણ્યુ તેણે એકને જાણ્યો, ઇ. વચનના અનુસંધાનમાં **શ્રીમદ્** લખે છે કે–'મહાવીરના બોધનો મુખ્ય પાયો ઉપરના વચનામૃતથી શરૂ થાય છે. અને એનુ સ્વરૂપ એણે સર્વોત્તમ દર્શાવ્યુ છે. ×× મહાવીર કે કોઈપણ બીજા ઉપદેશકના પક્ષપાત માટે મારૂં કંઈ પણ કથન અથવા માનવું નથી; પણ આત્મત્વ પામવા માટે જેનો બોધ અનુકૂળ છે તેને માટે પક્ષપાત (!) દૃષ્ટિરાગ, પ્રશસ્ત રાગ, કે માન્યતા છે, અને તેને આધારે વર્ત્તના છે.' પત્રાંક ૭૧ મા લખે છે—'નિર્ગ્રંથના ઉપદેશને અચલભાવે અને વિશેષે સમ્મત કરતા અન્યના ઉપદેશમાં મધ્યસ્થતા પ્રિય છે' પત્રાક ૮૭ મા નિરાગ્રહભાવે જિનદર્શન અંગે પોતાનો સ્વાનુભવ

આલેખે છે—'જૈન સંબંધી આપને કંઇ પણ મારો આગ્રહ દર્શાવવો નથી. જેમ આત્મા જે રૂપે હો તે રૂપે ગમે તેથી થાઓ એ સિવાય બીજી મારી અંતરંગ જિજ્ઞાસા નથી. ગે કંઇ કારણથી કહી જઇ જૈન પણ એક પવિત્ર દર્શન છે એમ કહેવાની આજ્ઞા લઉં છું. તે માત્ર જે વસ્તુ જે રૂપે સ્વાનુભવમા આવી હોય તે રૂપે કહેવી એમ સમજીને.' અને પત્રાંક ૧૨૦ માં પણ આવા જ નિરાગ્રહભાવે લખે છે—'જૈનના આગ્રહથી જ મોક્ષ છે, એમ આત્મા ઘણા વખત થયા માનવું ભૂલી ગયો છે મુક્તભાવમાં (!) મોક્ષ છે એમ ધારણા છે.' ઇત્યાદિ.

આ અવતરણો સ્પષ્ટ સૂચવે છે તેમ **શ્રીમદ્** જિનદર્શનના–વીતરાગમાર્ગના પરમ સત્ય શ્રદ્ધાળુ ને અખંડ નિશ્ચયવંત છતાં, આગ્રહી તો નથી જ. આગ્રહ અને શ્રદ્ધામા ઘણો તાત્ત્વિક તફાવત છે. આ નિરાગ્રહભાવને લીધે જ ગમે ત્યા સદંશ હોય તે ગ્રહણ કરવામાં સમ્યગ્દૃષ્ટિને સંકોચ થતો નથી, ખુલ્લા દિલથી તે સ્વીકારે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિના શાસ્ત્ર પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિને સમ્યક્રૂપે પરિણમે છે, ને સમ્યગ્દૃષ્ટિના શાસ્ત્ર પણ મિથ્યાદૃષ્ટિને મિથ્યારૂપે પરિણમે છે એ વસ્તુ અનેકાંતદૃષ્ટિને સમ્યક્પણે ઝીલનારા સમ્યગ્દૃષ્ટિના આ સર્વત્ર નિરાગ્રહભાવના જ પ્રભાવ સૂચવે છે આવા પરમ નિરાગ્રહી **શ્રીમદ્** જેવા પરમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાનીનો વીતરાગદર્શનના પ્રણેતાઓ પ્રત્યેનો ભક્તિનિર્ભર પરમાદર ગર્ભિતપણે કે પ્રગટપણે પદે પદે પ્રતીત થાય છે. ખરેખર! **શ્રીમદ્જીને** વીતરાગમાર્ગ અને આ વીતરાગમાર્ગપ્રણેતાઓ પ્રત્યે જેટલો પરમાદર–પરમગૌરવબહુમાન છે તેનો અંશ પણ પ્રાયે અન્યત્ર મળવો દુર્લભ છે,—એ આ પ્રમસ્ત પરથી કોઇ પણ સુજ્ઞ વિવેકી વિચક્ષણ વાંચકને સહજ સમજાય એમ છે. ગમે તેવા વિરોધીને પણ નતમસ્તક કરે એવું **શ્રીમદ્નું** અનન્ય નિશ્ચયપૂર્વક વીતરાગમાર્ગની પ્રસ્તુતિ કરતું ટંકોત્કીર્ણ અમૃત વચનામૃત છે કે—

'વીતરાગનો કહેલો પરમ શાંતરસમય ધર્મ પૂર્ણ સત્ય છે, એવો નિશ્ચય રાખવો જીવના અનધિકારીપણાને લીધે તથા સત્પુરુષના યોગ વિના સમજાતું નથી; તોપણ તેના જેવું જીવને સંસારરોગ મટાડવાને બીજું કોઈ પણ હિતકારી ઔષધ નથી, એવું વારંવાર ચિંતવન કરવું.'

'વચનામૃત વીતરાગના, પરમ શાંતરસ મૂળ.
ઔષધ જે ભવરોગના, કાયરને પ્રતિકૂળ'

શ્રીમદ્ના જીવનનો મુખ્ય આદર્શ **મહાવીર** છે. અને **શ્રીમદ્**ના વચનામૃતોમાં પ્રથમથી જ **મહાવીર** પ્રત્યેની **શ્રીમદ્**ની અનન્ય ભક્તિ ઠેર ઠેર તરી આવે છે. મહાવીર અને એના વીતરાગમાર્ગના પરમ પ્રેમથી જ **શ્રીમદ્**ને મહાવીરના માર્ગના ઉદ્ધારની ઊર્મિઓ ઊઠતી હતી. આવા અસાધારણ અતિશયવંત ક્ષયોપશમસંપન્ન મહાપુરુષને જે પરમાર્થમાર્ગ પોતાને સમજાયો, જે વિશુદ્ધ આત્મદર્શન પોતાને થયું. તેનો લાભ બીજાને પ્રાપ્ત થાય એવી પરમ દાઝે, નિષ્કારણ કરુણા સ્ફુરે. પ્રેમળ જિનાજ્ઞાજન્ય શાસન–દર્શનભક્તિની ઊર્મિઓ ઊઠે, 'સવિ જીવ કરું શાસનરસી' એવી ભાવદયામય

માર્ગના દ્વાર પર આવી પહોંચેલાને વિલંબ નહીં હશે.' આટલું માર્મિક ગ્રથન કરી, તે માર્ગ કયા રહ્યો છે અને કેમ કોના થકી પ્રાપ્ત થશે તેનો પરમ રહસ્યભેદ ખુલ્લો કરે છે—'વિશેષ શું કહેવું? તે માર્ગ આત્મામાં રહ્યો છે. આત્મત્વપ્રાપ્ય પુરુષ-નિર્ગ્રંથ આત્મા-જ્યારે યોગ્યતા ગણી તે આત્મત્વ અર્પશે-ઉદય આપશે-ત્યારે જ તે પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે જ તે વાટ મળશે, ત્યારે જ તે મતભેદાદિક જશે.' અને આ અમર પત્રનો ઉપસંહાર કરતાં સમસ્ત મતભેદની માયાજાલને વિદારી નાખનારા અમર વચનો **શ્રીમદ્** પ્રકાશે છે—'મતભેદ રાખી કોઈ મોક્ષ પામ્યા નથી. વિચારીને જેણે મતભેદને ટાળ્યો, તે અંતર્વૃત્તિને પામી ક્રમે કરી શાશ્વત મોક્ષને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે' ત્રણે કાળમાં મુમુક્ષુઓને આ વિષમ સંસારસાગરમાં દીવાદાંડી સમા પરમ ઉપકારી માર્ગદર્શક આ અમૃત વચનોનું તાત્પર્ય એ છે કે-સમસ્ત મતભેદાદિ છોડી તે માર્ગ આત્મામાં જ સંશોધવાનો છે, કારણ કે તે માર્ગ 'આત્મામાં જ' રહ્યો છે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ આત્મા એ જ મોક્ષમાર્ગ છે, એટલે આત્માને જાણી-શ્રદ્ધી આત્મામાં વર્ત્તવું એ જ મોક્ષમાર્ગ છે. મોહગ્રંથિને છેદી જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની વીતરાગ પુરુષ આત્મામાં જ વર્ત્તે છે, **'આત્મત્વને'**—શુદ્ધ આત્માપણાને પામ્યો છે, તે જ ખરેખરો નિર્ગ્રંથ વીતરાગ છે, અને એવા આત્મત્વને પ્રાપ્ય-પ્રાપ્ત થયેલા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની વીતરાગ આત્માએ આચરેલો નિર્ગ્રંથ વીતરાગ માર્ગ એ જ એક વાસ્તવિક મોક્ષમાર્ગ છે,-આત્મા આત્માને જાણી આત્મામાં વર્ત્તે-આત્મામાં રહે એ જ ત્રિકાલાબાધિત શાશ્વત સનાતન મોક્ષમાર્ગ છે, તેમાં ભેદનો સંભવ જ નથી આવા આત્મત્વરૂપ-મતભેદાતીત અભેદ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ દીવામાથી દીવો પ્રગટે એ ન્યાયે સાક્ષાત્ આત્મત્વને પ્રાપ્ત-સાક્ષાત્ મૂર્ત્તિમાન્ મોક્ષમાર્ગસ્વરૂપ નિર્ગ્રંથ સદ્ગુરુને આધીન છે,—એમ મતભેદાતીત મોક્ષમાર્ગપ્રાપ્તિનું પરમ રહસ્ય અત્ર સ્પષ્ટ પ્રકાશ્યુ છે.

આ જ રહસ્યને પુષ્ટ કરતા અન્ય પત્રમાં (અં. ૯૨) પણ **શ્રીમદ્** વદે છે—'સર્વ દર્શનથી ઊંચ ગતિ છે પરંતુ મોક્ષનો માર્ગ જ્ઞાનીઓએ તે અક્ષરોમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યો નથી, ગૌણતાએ રાખ્યો છે તે ગૌણતાનુ સર્વોત્તમ તત્ત્વ આ જણાય છે—નિશ્ચય, નિર્ગ્રંથ જ્ઞાની ગુરુની પ્રાપ્તિ, તેની આજ્ઞાનું આરાધવું, સમીપમા સદૈવકાળ રહેવું, કાં સત્સંગની પ્રાપ્તિમા રહેવું, આત્મદર્શિતા ત્યારે પ્રાપ્ત થશે.' મતભેદાતીત મોક્ષમાર્ગની અભેદતા અંગેના **શ્રીમદ્**ના આ અમર વચનોનો જાણે પ્રતિધ્વનિ કરતા હોય એમ **શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી*** **યોગદષ્ટિસમુચ્ચય**મા ઉદ્ઘોષે છે કે—'તે મુમુક્ષુઓનો શમપરાયણ માર્ગ પણ અવસ્થાભેદનો ભેદ છતા એક જ છે,—સમુદ્રમાં તીરમાર્ગની-કાંઠાના માર્ગની જેમ' અર્થાત્ સર્વ મુમુક્ષુઓ તે જ એક મોક્ષરૂપ પરમ શાંતિમાર્ગને ઇચ્છે છે, એટલે તે સર્વનો માર્ગ એક જ છે. જેમ સાગરકાંઠાના સર્વ માર્ગ 'તીરમાર્ગ' છે, માટે તે એક જ સ્વરૂપ છે, તેમ આ સર્વ મુમુક્ષુઓના માર્ગ પણ

* "एक एव तु मार्गोऽपि तेषां शमपरायणः ।
अवस्थाभेदभेदेऽपि जलधौ तीरमार्गवत् ॥"—યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શ્લોક ૧૨૮

'ભવ-તીરમાર્ગ'—મોક્ષમાર્ગ છે. માટે તે એક જ છે. આમ મોક્ષમાર્ગના અભેદ જ છે, એટલે તે સર્વ મુમુક્ષુઓ એક અખંડ અભેદ પરમ અમૃતરસસાગરસ્વરૂપ મોક્ષ-માર્ગના ભક્તો—આરાધકો—ઉપાસકો છે, સાધર્મિક બંધુઓ છે.

આ ભિન્ન ભિન્ન દર્શનભેદનું કારણ પણ દૃષ્ટિભેદ છે. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં કહ્યું છે તેમ 'ક્ષયોપશમની વિચિત્ર તરતમતાને લીધે દર્શનભેદ થાય છે, તેથી કરીને જ આ જૂદા જૂદા [વેદાંત જૈન વગેરે] દર્શનોનો ભેદ પડ્યો છે, એમ યોગાચાર્યોનું કથન છે.' પણ સ્થિરા આદિ દૃષ્ટિવાળા ભિન્નગ્રંથિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગીઓને તો આવો દર્શનભેદ મનમાં વસતો જ નથી. તેઓ આવા મત-દર્શનના ભેદને લક્ષમાં લેતા નથી, તેને વજૂદ આપતા નથી, પ્રાકૃત જનોની જેમ તેઓ મત-દર્શનના આગ્રહમાં તણાઈ જતા નથી. તેઓ તો એક યોગમાર્ગને જ દેખે છે. યોગદર્શનને—આત્મદર્શનને જ દેખે છે. એક જ આત્મતત્ત્વના મૂળમાં એ સર્વદર્શનો વ્યાપ્ત છે. માત્ર 'દૃષ્ટિ'નો જ ભેદ છે,—એમ તેઓ ખરા અંતઃકરણથી માને છે. તેઓ તો ષડ્દર્શનને જિનદર્શનના અથવા શુદ્ધ આત્મ-દર્શનના અંગરૂપ જાણે છે. એટલે તેના ખંડનમંડનની કડાકૂટમાં ઉતરતા નથી, ઉલટા તે છએ દર્શનને સમ્યગ્દૃષ્ટિથી આરાધે છે.

'જે ગાયો તે સઘળે એક, સકળ દર્શને એ જ વિવેક,
સમજાવ્યાની શૈલી કરી, સ્યાદ્વાદ સમજણ પણ ખરી —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર
"ષડ દરિશન જિન અંગ ભણીજે, ન્યાસ ષડંગ જો સાધે રે,
નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક, ષડ દરિશન આરાધે રે" શ્રીઆનંદઘનજી

આમ ષડ્દર્શન જેના અંગ છે એવું શુદ્ધ આત્મારૂપ જિનનુ દર્શન તે જિનદર્શન અથવા આત્મદર્શન છે, તે જ જિનધર્મ અથવા આત્મધર્મ છે. અને તે જ યોગિધર્મ અથવા વિશ્વધર્મ છે, કારણ કે તેમાંજ સર્વ યોગીઓનો આત્મસ્વભાવયુજનરૂપ યોગિધર્મ અંતર્ભાવ પામે છે. આ 'યોગીધર્મ' એટલે શું? યોગનો જેને યોગ (સંબંધ) થયો છે તે યોગી. અને આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ સાથે યોજન—જોડાણ તેનું નામ યોગ. એટલે આત્મસ્વભાવ સાથે જેનું યોજન છે, અર્થાત્ જેને આત્મસ્વરૂપનું અનુસંધાન થયું છે તે યોગી છે અને એવા તે યોગીનો જે ધર્મ છે તે યોગીધર્મ છે. આમ આત્મસ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવું, આત્મસ્વભાવની સાધના—આરાધના કરવી, આત્મસિદ્ધિ કરવી, તે જ યોગીઓનો ધર્મ છે. વળી 'ધર્મ' શબ્દ પણ એ જ ભાવનો સૂચક છે કારણ કે વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ, 'वत्थुसहावो धम्मो'. અર્થાત્ આત્મવસ્તુનો ધર્મ તે આત્મધર્મ—વસ્તુધર્મ. આત્માનું સ્વભાવમાં વર્ત્તવું તે ધર્મ, સ્વરૂપમાં સ્થિતિ હોવી તે ધર્મ. આત્માને સ્વરૂપમાં ધારી રાખવો તે ધર્મ. આવો આત્માનો સ્વભાવયુજનરૂપ યોગ તે જ ધર્મ. એટલે જે આત્મ સ્વભાવમાં વર્ત્તે છે, સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે, આત્માને સ્વરૂપમાં ધારી રાખે છે, આત્માના સ્વભાવયુજનરૂપ યોગને સાધે છે, તે સાક્ષાત્ ધર્મમૂર્ત્તિ 'યોગી' છે. અને તેનો ધર્મ પણ, તે જ છે. આમ યોગીધર્મ એટલે આત્મસ્વરૂપના અનુસંધાનરૂપ આત્મધર્મ—આત્મ-ધર્મ. પરપરિણતિનો પરિત્યાગ કરી, આત્મપરિણતિનું અનુસરવું તે જ યોગિધર્મ. આ જે

કહ્યો તે મોક્ષમાર્ગરૂપ યોગીધર્મમાં—સનાતન વસ્તુધર્મમા-શાશ્વત આત્મધર્મમાં કોઇ પણ પ્રકારના મતભેદનો-દર્શનાગ્રહભેદનો અવકાશ ક્યાંથી હોય? જાતિ-વેષનો ભેદ ક્યાંથી હોય?

'જાતિવેષનો ભેદ નહિ, કહ્યો માર્ગ જો હોય;
સાધે તે મુક્તિ લહે, એમાં ભેદ ન કોય.
તેહ તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું, આત્મધર્મ છે મૂળ;
સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે, તે જ ધર્મ અનુકૂળ?' **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.**

આવી પરમ ઉદાર તત્ત્વદષ્ટિને લઈ **યોગીંદ્ર રાજચંદ્રે** આ પ્રકરણના પ્રારંભમાં મૂકેલ પત્રમાં મતભેદાતીત મોક્ષમાર્ગની અભેદ એકતા ઉદ્ઘોષી છે. તેમના બીજા પત્રોમાં પણ દા ત.—મનસુખરામ સૂર્યરામ પરના પત્રોમાં પણ ઉક્ત વસ્તુનું સમર્થન દશ્ય થાય છે, તે પ્રત્યે થોડા દષ્ટિપાત કરશું. **पक्षपातो न मे वीरे** ઇ. હરિભદ્રસૂરિનું સુપ્રસિદ્ધ સુભાષિત મથાળે ટાંકયું છે તે પત્રમાં (અં. ૬૪) પરમ અદ્ભુત મધ્યસ્થતાથી **શ્રીમદ્** આ પ્રખર વેદાંતીને લખે છે. 'પ્રત્યેક દર્શનમા આત્માનો જ બોધ છે; અને મોક્ષ માટે સર્વનો પ્રયત્ન છે, તોપણ આટલું તો આપ પણ માન્ય કરી શકશો કે જે માર્ગથી આત્મા આત્મત્વ–સમ્યક્જ્ઞાન–યથાર્થદષ્ટિ પામે તે માર્ગ સત્પુરુષની આજ્ઞાનુસાર સમ્મત કરવો જોઈએ અહી કોઇ પણ દર્શન માટે બોલવાની ઉચિતતા નથી; છતાં આમ તો કહી શકાય કે જે પુરુષનુ વચન પૂર્વાપર અખંડિત છે, તેનુ બોધેલું દર્શન તે પૂર્વાપર હિતસ્વી છે આત્મા જ્યાથી 'યથાર્થદષ્ટિ' કિંવા 'વસ્તુ ધર્મ' પામે ત્યાથી સમ્યક્જ્ઞાન સંપ્રાપ્ત થાય એ સર્વમાન્ય છે' પત્રાક ૬૮ મા આ જ યથાર્થદષ્ટિ પર ભાર મૂકીને લખે છે—'સર્વ દર્શન પારિણામિકભાવે મુક્તિનો ઉપદેશ કરે છે એ નિઃસંશય છે, પણ યથાર્થદષ્ટિ થયા વિના સર્વ દર્શનનું તાત્પર્યજ્ઞાન હૃદયગત થતું નથી. જે થવા માટે સત્પુરુષોની પ્રશસ્ત ભક્તિ, તેના પાદપંકજ અને ઉપદેશનું અવલંબન, નિર્વિકાર જ્ઞાનયોગ જે સાધનો, તે શુદ્ધ ઉપયોગ વડે સમ્મત થવા જોઈએ.' પત્રાંક ૭૧ મા પણ ત્રિકાલાબાધિત મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશતો આવો જ વચનટંકાર કરે છે—'ગમે તે વાટે અને ગમે તે દર્શનથી કલ્યાણ થતું હોય, તો ત્યા પછી મતાંતરની કંઈ અપેક્ષા શોધવી યોગ્ય નથી. આત્મત્વ જે અનુપ્રેક્ષાથી, જે દર્શનથી કે જે જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય તે અનુપ્રેક્ષા, તે દર્શન કે તે જ્ઞાન સર્વોપરિ છે; અને જેટલા આત્મા તર્યા, વર્તમાને તરે છે, ભવિષ્યે તરશે તે સર્વ એ એક જ ભાવને પામીને. આપણે એ સર્વ ભાવે પામીએ એ મળેલા અનુત્તર જન્મનુ સાફલ્ય છે.' પત્રાક ૮૭મા પણ એવો જ ભાવ દર્શાવે છે—'સર્વ સત્પુરુષો માત્ર એકજ વાટેથી તર્યા છે અને તે વાટ વાસ્તવિક આત્મજ્ઞાન અને તેની અનુચારિણી દેહસ્થિતિપર્યંત સત્ક્રિયા કે રાગદ્વેષ અને મોહ વગરની દશા થવાથી તે તત્ત્વ તેમને પ્રાપ્ત થયુ હોય એમ મારૂ આધીન મત છે.' અને પત્રાક ૧૨૦મા તો આ મતભેદાતીત મોક્ષમાર્ગના પરમ રહસ્યને પામેલો આ વિલક્ષણ વિચક્ષણ પુરુષ ા અદ્ભુત માર્મિક સૂચન કરે છે—'જૈનના આગ્રહથીજ મોક્ષ છે, એમ આત્મા ઘણા

વખત થયાં માનવું ભૂલી ગયો છે. મુક્તભાવમાં (!) મોક્ષ છે એમ ધારણા છે.' ઇત્યાદિ પ્રકારે એક પ્રખર વેદાંતીને નિરાગ્રહભાવે મતભેદાતીત મોક્ષમાર્ગની પરમ વિચક્ષણ વિવેકથી પ્રતીતિ કરાવતા શ્રીમદ્‌નો આવો હતો મોક્ષમાર્ગનો પરમ અખંડ નિશ્ચય!

આવા આ મતભેદાતીત મોક્ષમાર્ગનો સુગમમાં સુગમ ઉપાય સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન્ મોક્ષમાર્ગસ્વરૂપ આત્મત્વપ્રાપ્ત નિર્ગ્રંથ આત્મા— સત્પુરુષ જ છે, એ આ પ્રકરણ-પ્રારંભમાં મૂકેલ પત્રમાં શ્રીમદે સ્પષ્ટપણે સૂચવ્યું જ છે. તે જ વસ્તુની પુષ્ટિ શ્રીમદ્‌ના બીજા પત્રોમા પણ સ્થળે સ્થળે પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે— ખીમજીભાઈ પરના પત્રમાં (પત્રાંક ૫૫) શ્રીમદ્ ત્રિકાળાબાધિત પરમ નિશ્ચયભૂત સર્વશાસ્ત્રસંમત રહસ્યવાર્તા લખે છે—'આત્મા વિનયી થઈ, સરળ અને લઘુત્વભાવ પામી સદૈવ સત્પુરુષના ચરણ કમળ પ્રતિ રહ્યો, તો જે મહાત્માઓને નમસ્કાર કર્યો છે તે મહાત્માઓની જે જાતિની ઋદ્ધિ છે, તે જાતિની સિદ્ધિ સંપ્રાપ્ય કરી શકાય. અનંત કાળમાં કાં તો સત્પાત્રતા થઇ નથી અને કાં તો સત્પુરુષ (જેમા સદ્‌ગુરુત્વ, સત્સંગ અને સત્કથા એ રહ્યા છે) મળ્યા નથી; નહીં તો નિશ્ચય છે, કે મોક્ષ હથેળીમાં છે, ઇષત્પ્રાગ્ભાર એટલે સિદ્ધ-પૃથ્વી પર ત્યારપછી છે. એને સર્વશાસ્ત્ર પણ સંમત છે, (મનન કરશો.) અને આ કથન ત્રિકાળ સિદ્ધ છે' આ જ ભાઈ પરના બીજા પત્રમા (અં-૧૪૩) આવા જ આશયવાળા વચન શ્રીમદ્ લખે છે—

'નીચેનો અભ્યાસ તો રાખ્યા જ રહો: (૧) ગમે તે પ્રકારે પણ ઉદય આવેલા, અને ઉદય આવવાના કષાયોને શમાવો. (૨) સર્વ પ્રકારની અભિલાષાની નિવૃત્તિ કર્યા રહો. (૩) આટલા કાળ સુધી જે કર્યું તે બધાંથી નિવૃત્ત થાઓ, એ કરતાં હવે અટકો. (૪) તમે પરિપૂર્ણ સુખી છો એમ માનો. અને બાકીનાં પ્રાણીઓની અનુકંપા કર્યા કરો. (૫) કોઇ એક સત્પુરુષ શોધો. અને તેનાં ગમે તેવાં વચનમાં પણ શ્રદ્ધા રાખો. એ પાંચે અભ્યાસ અવશ્ય યોગ્યતાને આપે છે, પાંચમામાં વળી ચારે સમાવેશ પામે છે. એમ અવશ્ય માનો. અધિક શું કહું? ગમે તે કાળે પણ એ પાંચમું પ્રાપ્ત થયા વિના આ પર્યટનનો કિનારો આવવાનો નથી. બાકીનાં ચાર એ પાંચમું મેળવવાના સહાયક છે. પાંચમા અભ્યાસ સિવાયનો. તેની પ્રાપ્તિ સિવાયનો બીજો કોઈ નિર્વાણમાર્ગ મને સૂઝતો નથી: અને બધાય મહાત્માઓને પણ એમજ સૂઝયું હશે— (સૂઝયું છે).'

આમ મતભેદાતીત મોક્ષમાર્ગ મુખ્યપણે સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગસ્વરૂપ સત્પુરુષને આધીન છે. એમ શ્રીમદે પોતાના આધીન મત આ પત્રોમાં સર્વશાસ્ત્ર ને સર્વસત્પુરુષ સંમતપણે અપૂર્વ આત્મનિશ્ચયથી ઉદ્‌ઘોષ્યો છે. અને આ સર્વ રહસ્યવાર્તાના સરવૂં-કળશરૂપ ટંકોત્કીર્ણ અમૃત લેખ આલેખનાં શ્રીમદે.— કોઈ સત્પુરુષને શોધી તેને સર્વાર્પણપણે સેવનાં 'મોક્ષ ન મળે તો મારી પાસેથી લેજે'.— એમ સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગને પામેલો કોઈ પરમ સમર્થ સિદ્ધ પુરુષ જ આપી શકે એવો સશક્તને કોલ આપ્યો છે કે—

ત્યાંથી પ્રભાત એમ રૂડા પુરુષોનો બોધ ધ્યાનમાં વિનયપૂર્વક આગ્રહી તે વસ્તુ માટે પ્રયત્ન કરવું એ જ અનંત ભવની નિષ્ફળતાનું એક ભવે સફળ થવું મને સમજાય છે. સદ્ગુરુના ઉપદેશ વિના અને જીવની સત્પાત્રતા વિના એમ થવું અટક્યું છે, તેની પ્રાપ્તિ કરીને સંસારતાપથી અત્યંત તપાયમાન આત્માને શીતળ કરવો એ જ કૃતકૃત્યતા છે. (અં. ૪૭) દેહની જેટલી ચિંતા રાખે છે તેટલી નહીં પણ એથી અનંતગણી ચિંતા આત્માની રાખ, કારણ અનંત ભવ એક ભવમાં ટાળવા છે. (અં. ૮૪) સંસારમાં રહેવું અને મોક્ષ થવા કહેવું એ બનવું અસુલભ છે. (અં. ૮૬) આત્માને ઓળખવો હોય તો આત્માના પરિચયી થવું, પરવસ્તુના ત્યાગી થવું. (અં. ૮૫) બનનાર છે તે ફરનાર નથી અને ફરનાર છે તે બનનાર નથી, તો પછી ધર્મપ્રયત્નમા આત્મિક હિતમાં અન્ય ઉપાધિને આધીન થઈ પ્રમાદ શું ધારણ કરવો?'' (અં. ૪૭) ઇત્યાદિ જીવનસૂત્રો **શ્રીમદ્**ના જીવનમાં તાણાવાણા જેમ વણાઈ ગયા હતા આ સૂત્રો તો એવા છે કે તે કોઈ પણ ખરેખરા મુમુક્ષુને-સાચા આત્માર્થીને સર્વકાળ માટે અપનાવવા યોગ્ય ને જીવનમાં ઉતારવા યોગ્ય છે, આત્મપરિણામી કરવા યોગ્ય છે, અને આત્મા જેનો ધ્રુવતારક છે એવા સતત આત્મલક્ષી **શ્રીમદે** તો તે કેવા અત્યંત આત્મપરિણામી કર્યા હતા, તેની પ્રતીતિ તેમના અધ્યાત્મ જીવનક્રમ પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કરતા પ્રાપ્ત થાય છે.

આત્મા અને **આત્માર્થદૃષ્ટિ** જેને હાડોહાડ વ્યાપ્યા છે એવા **શ્રીમદ્**ના અધ્યાત્મજીવનપ્રાસાદના મૂલ આધારસ્તંભ છે મૈત્રી આદિ ચાર કલ્યાણમય ભાવના. 'મૈત્રી એટલે સર્વ જગતથી નિર્વૈર બુદ્ધિ, પ્રમોદ એટલે કોઈપણ આત્માના ગુણ જોઈ હર્ષ પામવો, કરુણા એટલે સંસારતાપથી દુઃખી આત્માના દુઃખથી અનુકંપા પામવી, અને ઉપેક્ષા એટલે નિસ્પૃહભાવે જગતના પ્રતિબંધને વિસારી આત્મહિતમાં આવવું.' (અં. ૫૭) એ પરમ કલ્યાણમયી અધ્યાત્મ ભાવનાઓ **શ્રીમદે** નિરંતર જીવનમા ઉતારી હતી. અને 'ધર્મપ્રયત્નમા-આત્મિક હિતમા અન્ય ઉપાધિને આધીન થઈ પ્રમાદ શું ધારણ કરવો?' એ સૂત્ર જેના હૃદયમાં સદા વસ્યુ હતું એવા **શ્રીમદ્** પોતાના ધર્મમય જીવનના પ્રારંભકાળમા (સં. ૧૯૪૪ મા) પણ ધર્મકર્મમા કેવા અપ્રમત્ત હતા ને પોતાની દૈનિક પ્રક્રિયા-દિનચર્યા કેવા પ્રકારે કરતા હતા તેનો નિર્દેશ તેમના નીચેના પત્રમા (અં. ૩૫) મળી આવે છે—'ધર્મકરણીનો થોડો વખત મળે છે, શાસ્ત્રપઠન અને અન્ય વાચનનો પણ થોડો વખત મળે છે, થોડો વખત લેખનક્રિયા રોકે છે, થોડો વખત આહાર-વિહાર ક્રિયા રોકે છે, થોડો વખત શૌચ-ક્રિયા રોકે છે, છ કલાક નિદ્રા રોકે છે, થોડો વખત મનોરાજ રોકે છે, છતાં છ કલાક વધી પડે છે' આ પત્રમાં છેવટે પોતાના જન્મગ્રામ વવાણીઆમા સત્સંગના અભાવનો ખેદ દર્શાવી માર્મિક ઉલ્લેખ કરે છે—'સત્સંગનો લેશ અંશ પણ નહીં મળવાથી બિચારો આ આત્મા વિવેકઘેલછા ભોગવે છે.' આમ સ્વાધ્યાય, ભક્તિ, ધર્માનુષ્ઠાન આદિ શુદ્ધ આત્માર્થપ્રવૃત્તિમા શુદ્ધ આત્માર્થલક્ષી **શ્રીમદ્** પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરતા હતા. આ તો પ્રારંભદશાની વાત છે, અને પછી તો પરમ સંવેગરંગી **શ્રીમદ્**ની આ અધ્યાત્મપ્રવૃત્તિ ઉત્તરોત્તર ઓર

વેગ પકડતી જઈ અંતે કેવી પરમ પરાકાષ્ઠાને પામી હતી, તેનું દિગ્દર્શન અત્ર ગ્રંથમાં યથાસ્થાને કરાવતા રહેશું.

આમ પૂર્ણ આત્માર્થદૃષ્ટિ અને પૂર્ણ આત્માર્થપ્રવૃત્તિ જેની પ્રારંભથી છે એવા પરમ આત્માર્થી—પરમ મુમુક્ષુ **શ્રીમદ્**ના આ સમસ્ત અધ્યાત્મજીવનક્રમનું પરમ રહસ્ય **શ્રીમદ્**ના જીવનમાં એકસૂત્રપણે ઓતપ્રોત થયેલ આ મુખ્ય જીવનસૂત્રરૂપ અમર વચનમાં પ્રાપ્ત થાય છે—'**જગત્‌ને રૂડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યું: તેથી રૂડું થયું નથી. કેમકે પરિભ્રમણ અને પરિભ્રમણના હેતુઓ હજી પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે. એક ભવ જો આત્માનું રૂડું થાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે, તો અનંત ભવનું સાટું વળી રહેશે, એમ હું લઘુત્વભાવે સમજ્યો છું: અને તેમ કરવામાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે.**' (અં. ૩૭)—આ ટંકોત્કીર્ણ જીવનસૂત્ર જ **શ્રીમદ્**ના પરમ અદ્‌ભુત પરમ અલૌકિક આત્માર્થપ્રધાન અધ્યાત્મ જીવનક્રમની રહસ્યચાવી (master-key) છે

અંતરાત્મપરિણામી **શ્રીમદ્**નો અંતરાત્મા ઊંડા ગંભીર તત્ત્વચિંતનપૂર્વક જીવન અને જીવનક્રમ (અં. ૮૪) અંગે ઊંડો વિચાર કરે છે અને અંતરાત્માને પ્રેરે છે—'ભાઈ, આટલું તારે અવશ્ય કરવા જેવું છે. દેહમાં વિચાર કરનારો બેઠો છે તે દેહથી ભિન્ન છે? તે સુખી છે કે દુ:ખી? એ સંભારી લે.' તે કર્મદુ:ખથી દુ:ખી છે અને કર્મદુ:ખના કારણો ટાળવાનો ઉપાય 'તેથી બાહ્યાભ્યંતરરહિત થવું' એવો જેને નિશ્ચય છે એવા આત્માનુભવી આ અંતરાત્મા ભાવે છે—'રહિત થવાય છે. ઓર દશા અનુભવાય છે એ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું. તે સાધન માટે સર્વસંગપરિત્યાગી થવાની આવશ્યકતા છે નિર્ગ્રંથ સદ્‌ગુરુના ચરણકમળમાં જઈને પડવું યોગ્ય છે.'—આત્માનું કર્મદુ:ખ ટાળવા માટે તે દુ:ખના કારણોથી બાહ્યાભ્યંતર રહિત થવા સર્વસંગપરિત્યાગની આવશ્યકતા **શ્રીમદ્**ને સુપ્રતીત છે અને તેની જ પોતે ભાવના ભાવે છે. પરંતુ સાથે સાથે અંતરાત્મા પોતાનું આંતરનિરીક્ષણ કરે છે અને પોતે પોતાને તાવે છે—'જેવા ભાવથી ચડાય તેવા ભાવથી સર્વકાળ માટે રહેવાની વિચારણા પ્રથમ કરી લે.'—જેવા ભાવથી–પ્રવર્દ્ધમાન–વધતા જતા ભાવથી ચડાય તેવો ભાવ સદા અચલ અખંડિત અબાધિત રહેવો જોઈએ, અભંગ રહેવો જોઈએ, કદી પણ પ્રતિજ્ઞાભંગ થાય એમ ન જ થવું જોઈએ. કદી પણ પાછા પડવું પડે એમ ન જ થવું જોઈએ. ચડતા પરિણામે ચડવું જોઈએ ને પ્રતિજ્ઞાત કાર્ય પૂર્ણપણે ઠેઠ નિર્વહવું જોઈએ, પ્રતિજ્ઞા નહિં લેવી એ દોષ નથી. પણ પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી તેને કંઈ પણ બાધા પહોંચવી— કંઈ પણ અતિચાર–દોષ લાગવો–ભંગ થવો. તે પ્રતિજ્ઞાભંગનો દોષ મહા છે માટે અત્યારે વર્તમાન આત્મશક્તિનું –આત્મસામર્થ્યનું માપ લઈ પૂર્ણ વિચારથી પગલું ભરવું. નહિં તો મહાદોષમાં પડવું થઈ પડે એટલે જ કહે છે—જો તને પૂર્વકર્મ બળવાન લાગતા હોય તો અત્યાગી, દેશત્યાગી રહીને પણ, તે વસ્તુને વિસારીશ નહીં.'—પૂર્વ પ્રારબ્ધોદય બળવાન હોય તો અવિરતિ–દેશવિરતિ રહીને પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિપણે, તે આત્મવસ્તુને વિસાર્યા વિના–આત્મ-

સ્વરૂપના લક્ષે તારી યથાશક્તિ સાધના કર. એટલે જ આંતરનિરીક્ષણથી પોતાનું આંતરજીવન તપાસવું કે જેથી ભવિષ્યમા પણ સમાધિ જ રહે એ માટે ભાવે છે-' 'પ્રથમ ગમે તેમ કરી તું તારૂં જીવન જાણ. જાણવું શા માટે કે ભવિષ્યસમાધિ થવા અત્યારે અપ્રમાદી થવું. તે આયુષ્યનો માનસિક આત્મોપયોગ તો નિર્વેદમા રાખ. જીવન બહુ ટૂંકું છે, ઉપાધિ બહુ છે, અને ત્યાગ થઈ શકે તેમ નથી તો, નીચેની વાત પુનઃ પુન: લક્ષમાં રાખ.' તે પુન: પુનઃ લક્ષમાં રાખવાની સામાન્ય નિયમરૂપ (general principles) વાત શી છે તે વિચારતાં આ અંતરાત્મા વર્ત્તમાન આત્મદશામાં જીવનક્રમ દોરે છે—

'(૧) જિજ્ઞાસા તે વસ્તુની રાખવી. (૨) સંસારને બંધન માનવું. (૩) પૂર્વકર્મ નથી એમ ગણી પ્રત્યેક ધર્મ સેવ્યા જવો. તેમ છતા પૂર્વકર્મ નડે તો શોક કરવો નહીં (૪) દેહની જેટલી ચિંતા રાખે છે તેટલી નહીં પણ એથી અનંતગણી ચિંતા આત્માની રાખ, કારણ અનંત ભવ એક ભવમાં ટાળવા છે. (૫) ન ચાલે તો પ્રતિશ્રોતી થા (૬) જેમાંથી જેટલું થાય તેટલું કર. (૭) પરિણામિક વિચારવાળો થા. (૮) અનુત્તરવાસી થઇને વર્ત્ત. (૯) છેવટનુ સમયે સમયે ચૂકીશ નહીં. એ જ ભલામણ અને એ જ ધર્મ.'

પોતાને માટે **શ્રીમદે** નિયત કરેલા આ જીવનસૂત્રો સૂચવે છે તે પ્રમાણે **શ્રીમદે** પોતાનો જીવનક્રમ ગોઠવ્યો હતો. **શ્રીમદ્** જેની આત્માનુભૂતિ થઈ હતી તે આત્મવસ્તુની ઇચ્છા–ગવેષણા રાખતા હતા, સંસારને બંધન માનતા સતા પૂર્વપ્રારબ્ધયોગ પ્રમાણે ઉદયાધીનપણે અશોકપણે વર્તતા હતા, દેહ કરતાં આત્માની ચિંતા અનંતગણી રાખતા રહી અનંતભવને એક ભવમાં ટાળવાનો પરમ આત્મપુરુષાર્થ કરતા હતા, પ્રતિશ્રોતી થઇ– જગત્પ્રવાહથી ઉલટા સામે પૂરે જઇ લોકદૃષ્ટિથી પ્રતિકૂળ અલૌકિક આત્મદૃષ્ટિથી વર્ત્તતા હતા, આત્મા શુદ્ધ આત્મપરિણામે–આત્મભાવે વર્ત્તે એવા પરિણામિક–પરિણામે આત્મકલ્યાણ થાય તેવા વિચારવાળા હતા, જેનાથી ઉત્તર–પર કોઈ નથી ને જે સર્વથી ઉત્તર–પર છે એવા 'અનુત્તર' આત્માના વાસી–વસનારા થઇને વર્ત્તતા હતા, છેવટનુ–શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષનુ અંતિમ ધ્યેય ન ચૂકાય એ માટે સમયે સમયે જાગ્રત હતા,– એ જ ભલામણ અને એ જ ધર્મ પોતે પોતાને બોધતા હતા—પોતાના અંતરાત્માને ઉદ્‌બોધતા હતા આવા દૃઢ સિદ્ધાંતોરૂપ જીવનસૂત્રો પર નિર્માણ થયો હતો **શ્રીમદ્**નો ભવ્ય જીવનક્રમ–પ્રાસાદ!

કુટુંબરૂપી કાજળની કોટડીમા વસતા પણ રખેને કોઈ ડાઘ ન લાગી જાય એ માટે અત્યંત જાગ્રત રહેતાં, ગૃહાવાસમા પણ અત્યંત અનાસક્તપણે–વિરક્તપણે વર્ત્તતા અમોહસ્વરૂપ **શ્રીમદે**, તેમાં કેવા ક્રમે વર્ત્તવું તે માટેનો જીવનક્રમ આમ દોર્યો હતો—

'કુટુંબરૂપી કાજળની કોટડીના વાસથી સંસાર વધે છે ગમે તેટલી તેની સુધારણા કરશો તો પણ એકાંતથી જેટલો સંસારક્ષય થવાનો છે, તેનો સોમો હિસ્સો પણ તે કાજળગૃહમા રહેવાથી થવાનો નથી. કષાયનુ તે નિમિત્ત છે; મોહને રહેવાનો

અનાદિકાળનો પર્વત છે. પ્રત્યેક અંતરગુફામાં તે જાજ્વલ્યમાન છે. સુધારણા કરતાં વખતે ક્રોધોત્પત્તિ થવી સંભવે, માટે ત્યાં અલ્પભાષી થવું, અલ્પહાસી થવું, અલ્પપરિચયી થવું, અલ્પઆવકારી થવું. અલ્પભાવના દર્શાવવી, અલ્પસહચારી થવું, અલ્પગુરુ થવું. પરિણામ વિચારવું, એ જ શ્રેયસ્કર છે.'

આમ મોહઆવાસરૂપ આ કાજળગૃહવાસના દોષથી અત્યંત સાવચેત **શ્રીમદે** પોતાનો જીવનક્રમ ચોજ્યો હતો. અને આમ પોતે પોતાને માટે નિયત કરેલા જીવનસૂત્રો અનુસાર દોરેલા જીવનક્રમમાં **શ્રીમદ્** કેવા એકનિષ્ઠિત હતા–કેવા એકનિષ્ઠાવાન હતા. તે માટે તેમના જ વચનો (પત્રાંક ૧૧૨) સાક્ષી છે: 'કરી શકો તેટલું કહો. અશક્યતા ન છુપાવો. એકનિષ્ઠિત રહો. ગમે તે કોઈ પ્રશસ્ત ક્રમમાં એકનિષ્ઠિત રહો. અરે ! આત્મા ! સ્થિતિસ્થાપક દશા લે'–પ્રાપ્ત સંયોગોમાં એવો અનુકૂળ થઈને વર્ત્ત કે આત્મા પોતે પોતાની મૂળ આત્મસ્થિતિમાં જેમ છે તેમ સ્થપાઈ જાય એવી સ્થિતિસ્થાપક દશા ગ્રહણ કર

ટૂંકામાં, આર્ય પુરુષોના આચરણને અનુવર્તતો જીવનક્રમ આચરવા **શ્રીમદ્** કેવા પ્રયત્નશીલ હતા, તેનું સૂચન તેમની આ નાની નોંધના નાના પણ અર્થગંભીર જીવનસૂત્રો કરે છે–'ઉપયોગ ત્યાં ધર્મ છે. છેવટનો નિર્ણય થવો જોઈએ સર્વ પ્રકારનો નિર્ણય તત્ત્વજ્ઞાનમાં છે. આહાર, વિહાર, નિહારની નિયમિતતા. અર્થની (આત્મપદાર્થની) સિદ્ધિ. આર્યજીવન ઉત્તમ પુરુષોએ આચરણ કર્યું છે.'—આમ ઉત્તમ પુરુષોએ આચરણ કર્યા પ્રમાણે ઉત્તમસૂત્રો અનુસાર ઉત્તમ આર્યજીવન જીવવાનો ઉત્તમ જીવનક્રમ ઉત્તમ પુરુષ **શ્રીમદે** આચરણમાં મૂક્યો હતો–જીવનમાં ઉતાર્યો હતો. અને તે કેવી રીતે ? તેનું વર્ણન અનુક્રમે આ ગ્રંથમાં કરશું.

પ્રકરણ તેત્રીશમું

અંતરંગ નિવૃત્તિશ્રેણીને અબાધક વ્યવહારવર્ત્તનનો ક્રમ

'વ્યવહારના પ્રસંગને સાવધાનપણે મંદ ઉપયોગે સમતાભાવે નિભાવ્યો : [illegible] .. ઉદાસીન ભાવે પ્રવૃત્તિ કરી લેવી એ જ શ્રેયસ્કર છે.... નિરંતર ઉદાસીનતાનો ક્રમ સેવવો.'—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.**

આગલા પ્રકરણોમાં આપણે સવિસ્તર જોયું તેમ પ્રારબ્ધોદયથી શ્રીમદ્‌ને ગૃહવાસમાં રહેવું પડતું હતું અને વ્યાપારવ્યવહારમાં જોડાવું પડ્યું હતું. [illegible] દિન-પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતી જતી હતી. કેટલાક પત્રોમાં આના ઉલ્લેખો [illegible] સાક્ષી પૂરે છે—'વ્યવહારોપાધિ ચાલે છે. (અં. ૧૦૬) ×× માયોપાધિનું જેનું [illegible] છે

કે એટલો શાંત અવકાશ મળતો નથી. × × ઉપાધિનું પ્રબળ વિશેષ રહે છે. જીવનકાળમાં એવો કોઈ યોગ આવવાનો નિર્મિત હોય ત્યાં મૌનપણે-ઉદાસીનભાવે પ્રવૃત્તિ કરી લેવી એ જ શ્રેયસ્કર છે.' (અં. ૧૧૫) પણ આ બાહ્ય વ્યવહારપ્રવૃત્તિમાં પણ **શ્રીમદ્‌ની** અંતરંગ તો નિવૃત્તિ જ હતી; ઉદાસીનભાવે વર્ત્તતા **શ્રીમદે** મનઃસુખરામ સૂર્યરામ પરના પત્રમાં લખ્યું છે તેમ 'સહજભાવે વર્ત્તવાની અભ્યાસપ્રણાલિકા કેટલાંક (જૂજ વર્ષ થયાં આરંભિત છે; અને એથી નિવૃત્તિની વૃદ્ધિ છે.' બાહ્ય પ્રવૃત્તિ અને અંતરંગ નિવૃત્તિ એ બે વચ્ચે જાણે હરિફાઇ ચાલતી હોય એમ બન્ને સામસામી વધતી જતી હતી! બાહ્ય પ્રવૃત્તિના પડકારને ઝીલી **શ્રીમદ્‌** તેની સામે એટલી આત્મવીરતાથી ઝઝૂમ્યા છે કે તે બાહ્ય પ્રવૃત્તિ એમની અંતરંગ નિવૃત્તિના દુર્ગની કાંકરી પણ ખેરવવા સમર્થ થઈ નહિં! એકાંત પરમાર્થલક્ષી **શ્રીમદે** વ્યવહારમાં વર્ત્તનનો ક્રમ એવો ગોઠવ્યો હતો કે તે તેમની અંતરંગ નિવૃત્તિને બાધક થાય નહિં. **શ્રીમદ્‌ના** આ અંતરંગ નિવૃત્તિને અબાધક વ્યવહારવર્ત્તનના ક્રમનું આપણે આ પ્રકરણમાં દિગ્દર્શન કરશું.

વ્યવહારપ્રસંગમાં વર્ત્તતાં અસંગ **શ્રીમદે** પોતાનો જીવનક્રમ કેવો ઘડયો હતો, જીવનપ્રણાલિકા કેવી વિશુદ્ધ સમુચિત રાખી હતી, તે રસપ્રદ-બોધપ્રદ છે. પત્રાંક ૧૧૧માં 'પરમ સત્ય છે, પરમ સત્ય છે, પરમ સત્ય છે,' એમ સાક્ષાત્‌ આત્માનુભૂતિ સૂચવતા વચન ત્રણ વાર લખી, 'ત્રિકાળ એમ જ છે' એમ પરમ સત્ય આત્મતત્ત્વનો જેને અખંડ વિનિશ્ચય વર્ત્તે છે એવા **શ્રીમદ્‌** લખે છે—'વ્યવહારના પ્રસંગને સાવધાનપણે મંદ ઉપયોગે સમતાભાવે નિભાવ્યો આવજે.' પરમ સત્ય છે—તત્‌ સત્‌ આત્મતત્ત્વનું સાવધાનપણું-સોપયોગપણું ન ચૂકાય એમ 'સાવધાનપણે,' તે વ્યવહારપ્રસંગને બાહ્ય ઉપયોગ વર્ત્તાવવો પડે એમ 'મંદ'-રસરહિત 'ઉપયોગે', રાગદ્વેષાદિ વિષમ ભાવ ન ઉપજે એમ 'સમતાભાવે' નિભાવ્યો આવજે—ઠેઠ પાર ઉતરે એમ સતતપણે નિર્વાહિત કરજે. વિષમભાવના નિમિત્તો કદાચિત્‌ ઉપસ્થિત થાય તો શું કરવું ને સમતાભાવ કેમ રાખવો તે માટે પોતે પોતાને ઉદ્દેશીને કહે છે—'બીજા તારૂં કેમ માનતા નથી એવો પ્રશ્ન તારા અંતરૂમા ન ઊગો. બીજા તારૂં માને છે એ ઘણું યોગ્ય છે, એવું સ્મરણ તને ન થાઓ. તું સર્વ પ્રકારે તારાથી પ્રવર્ત્તો. જીવન-અજીવન પર સમવૃત્તિ હો. જીવન હો તો એ જ વૃત્તિએ પૂર્ણ હો.' આમ જીવન લાબું હો કે ટૂંકું હો એમ જીવન-અજીવન પ્રત્યે સમવૃત્તિએ વર્ત્તતાં ગૃહાવાસમાં પણ સત્યનો લક્ષ ન ચૂકાય કે ન ભૂલાય તે માટે **શ્રીમદ્‌** પોતાના આત્માને જાગ્રત રાખે છે (alerts)—'ગૃહવાસ જ્યાં સુધી સૃજિત હો ત્યા સુધી વ્યવહાર પ્રસંગમા પણ સત્ય તે સત્ય હો. ગૃહવાસમા તેમા જ લક્ષ હો.' ગૃહવાસમા પ્રસંગમાં આવતા પ્રસંગીઓ સાથે કેમ વર્ત્તવું તે ભાવે છે—'ગૃહવાસમાં પ્રસંગીઓને ઉચિત વૃત્તિ રાખતા શીખવ. સઘળા સમાન જ માન.' જ્યાંસુધી ગૃહવાસ હો ત્યાંસુધીનો કાળ ઉચિતપણે નિર્ગમન કરવાની સામાન્ય રૂપરેખા (outlines) દોરે છે— 'ત્યાસુધીનો તારો કાળ ઘણો જ ઉચિત જાઓ. અમુક વ્યવહાર-પ્રસંગનો કાળ, તે સિવાયનો તત્‌સબંધી કાર્યકાળ,'—'તત્‌સંબંધી' ૐ **તત્‌ સત્‌** એવું જે પરમ સત્ય આત્મતત્ત્વ

પોતાને આત્મવિનિશ્ચયરૂપ થયુ છે તે સંબંધી 'કાર્યકાળ'— આત્મસાધના સાધવારૂપ કેવળ એક શુદ્ધ આત્માર્થ કામ કરવાનો કાળ, 'પૂર્વિત કર્મોદય કાળ, નિદ્રાકાળ.' વ્યવહારમાં પોતે કહે તેમ બીજા પ્રવર્ત્તે અથવા બીજા કહે તેમ પોતે પ્રવર્ત્તે એ બે ક્રમમાંથી સામા માણસને રુચે તે પ્રકારે— જેમ તેને સંતોષ ઉપજે તેમ નિરાગ્રહ ઉદાસીનભાવે વ્યવહાર પ્રવર્ત્તાવવા અંગે સાવધાનપણુ રાખવા શ્રીમદ્ પોતાના આત્માને જાગ્રત (alert) રાખે છે—' જો તારી સ્વતંત્રતા અને તારા ક્રમથી તારા ઉપજીવન-વ્યવહારસંબંધી સંતોષિત હોય તો ઉચિત પ્રકારે તારે વ્યવહાર પ્રવર્ત્તાવવો તેની એથી બીજા ગમે તે કારણથી સંતોષિત વૃત્તિ ન રહેતી હોય તો તારે તેના કહ્યા પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરી તે પ્રસંગ પૂરો કરવો, અર્થાત્ પ્રસંગની પૂર્ણાહુતિ સુધી એમ કરવામાં તારે વિષમ થવું નહીં. તારા ક્રમથી તેઓ સંતોષિત રહે તો ઔદાસીન્યવૃત્તિ વડે નિરાગ્રહભાવે તેઓનું સારૂં થાય તેમ કરવાનું સાવધાનપણું તારે રાખવુ'

આમ રસરહિત વ્યવહારપ્રવૃત્તિમાં પણ શ્રીમદ્‌ની કેવી અદ્ભુત સમવૃત્તિ-ઔદાસીન્યવૃત્તિ ઝળહળે છે! પરમ સત્ય (આત્મા) પ્રત્યેની કેવી અનન્ય એકનિષ્ઠા પ્રકાશે છે! સામા માણસને-વ્યવહારપ્રસંગીને સર્વ પ્રકારે સંતોષ થાય એવી ઉચિત રીતે વર્ત્તવાની કેવી અપૂર્વ નીતિરીતિ ચમકે છે! વ્યવહારપ્રસંગીઓનુ જેમ સારૂં થાય તેવી હિતચિંતાની સાવધાનીમા કેવી હૃદય-સચ્ચાઈ (Earnest sincerity) રણકે છે! ખરેખર! કર્દમ મધ્યે પડેલું સોનુ જેમ લેપાય-ખરડાય નહીં, તેમ કર્મમધ્યે પડેલો વીતરાગ જ્ઞાની * લેપાય-ખરડાય નહિં,- એ સમયસાર-વચનામૃતનો સત્યંકાર આવા વ્યવહારમાં પણ ખરેખરૂં પરમાર્થજીવન જીવનારા શ્રીમદ્ જેવા જ્ઞાની પુરુષ કરાવે છે. **શ્રીમદ્‌નુ ખરૂં જીવન તો પરમાર્થ છે. વ્યવહાર તો 'ઉપજીવન'—** ગૌણ પેટાજીવન (sub-life, subordinate life) છે. તે અંગે પણ શ્રીમદ્ કેવી વિવેકી વિચક્ષણતાથી, કેવી અવિષમ સમતાથી. કેવી સમુચિત સંતોષિતાથી, કેવી વીતરાગ ઉદાસીનતાથી વર્ત્યા છે, તેનો કંઇક ખ્યાલ આ પત્રના પર્યાલોચન પરથી આવશે

વ્યવહારપ્રસંગી સાથે સમુચિત વર્ત્તનાનું એક ઉદાહરણ: શ્રીમદ્ તેમના એક ભાગીદાર રેવાશંકરભાઇ બીજે દિવસે આવવાના છે તેની સાથે કેવા પ્રકારે વર્ત્તવું તે સંબંધેનો ક્રમ પોતાની નોંધપોથીમા (ડાયરીમાં) નોંધે છે—' આવતી કાલે રેવાશંકરજી આવવાના છે. માટે ત્યારથી નીચેનો ક્રમ પ્રભુ પાર્શ્વ નભાવો. ૧. કાર્યપ્રવૃત્તિ. ૨. આહારણ ભાષણ-વિચારણ. ૩. બન્નેના અંતઃકરણની નિર્મળ પ્રીતિ. ૪. ધર્માનુષ્ઠાન ૫. વૈરાગ્યની તીવ્રતા.' આ જ નોંધપોથીમાં બીજી નોંધ પણ વ્યવહારવર્ત્તનક્રમ સૂચવે છે- 'નીચેના

* "णाणी रागप्पजहो सव्वदव्वेसु कम्ममज्झगदो।
णो लिप्पदि रजएण दु कद्दममज्झे जहा कणयं॥"—સમયસાર ગા. ૨૧૮
"ज्ञानवान् स्वरसतोऽपि यतः स्यात् सर्वरागरसवर्जनशीलः।
लिप्यते सकलकर्मभिरेष कर्ममध्यपतितोऽपि ततो न॥"
—શ્રી. અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત સમયસાર કળશ. ૧૪૯

નિયમો પર બહુ લક્ષ આપવું. ૧. એક વાત કરતાં તેની અપૂર્ણતામાં અવશ્ય વિના બીજી વાત ન કરવી જોઇએ. ૨. કહેનારની વાત પૂર્ણ સાંભળવી જોઇએ. ૩. પોતે ધીરજથી તેનો સદુત્તર આપવો જોઇએ. ૪. જેમાં આત્મશ્લાઘા કે આત્મહાનિ ન હોય તે વાત ઉચ્ચારવી જોઇએ. ૫. ધર્મસંબંધી હમણાં બહુજ ઓછી વાત કરવી. ૬. લોકોથી ધર્મવ્યવહારમાં પડવું નહીં.'—સામાન્ય દૈનિક જીવનવ્યવહારમાં પણ **શ્રીમદ્** કેવી કડક નિયમબદ્ધ વ્યવહારવર્ત્તનાનો ક્રમ સાચવતા તે આ નોંધો સૂચવે છે.

આ વ્યવહારોપાધિ પોતાને શા માટે ગ્રહણ કરવી પડી તેનો નિખાલસ ખુલાસો કરતી અને તેમા કેવા ક્રમે વર્ત્તવું તેની સુરેખ રૂપરેખા (outlines) દોરતી એક લાંબી નોંધ **શ્રીમદ્**ની આ નોંધપોથીમા જ (અં. ૧૫૭, Private Diary) પ્રાપ્ત થાય છે. આ મોટી વ્યવહારોપાધિ **શ્રીમદે** પોતા પર શા માટે વ્હોરી લીધી તેનો હેતુદર્શક ખુલાસો કરતા **શ્રીમદ્** લખે છે—'જ્યારે આ વ્યવહારોપાધિ ગ્રહણ કરી ત્યારે તે ગ્રહણ કરવાનો હેતુ આ હતો :– ભવિષ્યકાળે જે ઉપાધિ ઘણો વખત રોકશે, તે ઉપાધિ વધારે દુઃખદાયક થાય તો પણ થોડા વખતમાં ભોગવી લેવી એ વધારે શ્રેયસ્કર છે.' વ્યાપાર સંબંધી મોટી ઉપાધિ **શ્રીમદે** પોતાના પર વ્હોરી લીધી તેનુ અંતર્ગત કારણ એ છે કે, આ ઉપાધિ થોડે થોડે કરી હોય તો ઘણો લાંબો વખત લંગરાતી (Lingering) ચાલ્યા જ કરે– લંબાયા જ કરે ને તેનો આરો ન આવે; અને **શ્રીમદ્**નો અંતરૂઆશય તો આ ઉદયાધીનપણે આવી પડેલી વ્યવહારોપાધિથી જેમ બને તેમ શીઘ્ર નિવૃત્તિ પામી એકાંત આત્મામાં જ પ્રવૃત્તિ કરવાનો હતો; એટલે તે ઉપાધિ અત્યારે 'વધારે દુઃખદાયક થાય તોપણ' થોડા વખતમા ભોગવી લઈ પૂરી કરી નાખવી –જેમ બને તેમ જલદી પતાવી દેવી ને વ્યવહારપ્રપંચથી શીઘ્ર છૂટી પરમાર્થમાર્ગ-પ્રકાશન માટે છૂટા થવું,— એ એમને લાંબી રાશે–દીર્ઘદૃષ્ટિએ જોતાં 'શ્રેયસ્કર'–શ્રેયકારી કલ્યાણકારી લાગ્યુ છે.

હવે આ ઉપાધિ ગ્રહી તો સમાધિ કેમ રહેશે તે માટે પોતે વિચારે છે—'એ ઉપાધિ નીચેના હેતુથી સમાધિરૂપ થશે એમ માન્યુ હતું – ધર્મસંબંધી વધારે વાતચીત આ કાળમા ગૃહવાસ પરત્વે ન આવે તો સારૂં.' અત્રે ઉપાધિ મધ્યે પણ સમાધિ રાખવાનો કીમિયો **શ્રીમદે** પોતા માટે શોધી કાઢ્યો છે કે– જ્યાંલગી આ ગૃહવાસ-સ્થિતિ છે ત્યાંલગી આ કાળમાં 'ધર્મસંબંધી વધારે વાતચીત ન કરવી,' ક્વચિત પ્રસંગથી ધર્મસંબંધી સાધારણ સહજસાજ વાતચીત કરવી પડે તો ભલે, પણ 'વધારે વાતચીત'– ધર્મઉપદેશક કે ધર્મપ્રણેતારૂપે ઝાઝી વાતચીત ન કરવી, એવો **શ્રીમદ્**નો દૃઢ સંકલ્પ ઉપર ટાંકેલી રોજનીશીની નોંધની જેમ આ નોંધમા પણ જણાઈ આવે છે. આમ વર્તાય તો જ આ ઉપાધિ આત્મબાધક ન થતા સમાધિરૂપ થશે, એમ જ્યારે આ ઉપાધિ ગ્રહણ કરી ત્યારે **શ્રીમદે** માન્યુ હતું જેના આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશે ધર્મ ધર્મ ને ધર્મના જ ઉત્તમ સંસ્કાર સંભૃત પડ્યા છે, ધર્મ જ જેનો પરમ પ્રિયતમ વિષય છે અને ધર્મ જ જેનો પ્રાણ છે–આત્મા છે, એવા **ધર્મમૂર્ત્તિ પુરુષને** ધર્મની

વાતચીત કર્યા વિના કેમ ચેન પડે? એ સંબંધી વધારે વાતચીત ન કરવી એવું પોતે પોતા પર મૂકેલું નિયંત્રણ તેને કેટલું બધું 'વસમું'–આકરૂં વિકટ લાગે? એ વાતનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ છે તેથી જ **શ્રીમદ્** આ દૃઢ નિશ્ચય કરે છે—'ભલે તને વસમું લાગે, પણ એ જ ક્રમમાં પ્રવર્ત્ત. ખચીત કરીને એ જ ક્રમમાં પ્રવર્ત્ત.'— ભલે તને વસમું–આકરૂં વિકટ લાગે પણ એ જ ઉપર કહ્યો તે 'ગૃહવાસ પરત્વે' ઇ. ક્રમમાં પ્રવર્ત્ત.

આ ક્રમની સાચવણીમાં ઘણો પરીષહ–ઉપસર્ગ સહન કરવો પડશે એવા પૂરા ભાનસહિત પરમ આત્મપરાક્રમી ભડવીર **શ્રીમદ્** પોતાના અંતરાત્માને ઉદ્દેશીને કહે છે—'હું અને સહન કરી, ક્રમની સાચવણીના પરિસહને સહન કરી, અનુકૂળ–પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગને સહન કરી તું અચળ રહે' અંતરમાં ઊભરાતા જ્ઞાનાતિશયને છલકાવા ન દેવો— પ્રજ્ઞાતિશયને ઉભરાવા ન દેવો ને અંતરમાં શમાવી દેવો એ 'પ્રજ્ઞાપરીષહ' કાંઈ જેવો તેવો પરીષહ નથી જગતમાં સહેજસાજ સાધારણ ઉપરછલી છીંછરી પ્રજ્ઞાનો મોટો દેખાડો કરવા— મિથ્યાભિમાની પામરતાનું પ્રદર્શન (Vanity fair) ભરવા તલપાપડ પામર લોકો કેટલી બધી ફૂદાફૂદ કરે છે? ત્યારે અસાધારણ અતિશયવંત પરમ ગંભીર પ્રજ્ઞાની પરમતાનું બાહ્ય પ્રદર્શન નહિં કરવાનો આ પ્રજ્ઞાપારમિત સ્વરૂપ-ગુપ્ત પુરુષ નિશ્ચય કરે છે. ને આ પરમ પુરુષનો અસાધારણ આત્મસંયમ, અલૌકિક સ્વરૂપગુપ્તિ, ને અપૂર્વ નિર્માનિતા દાખવે છે! અત્યારે આ વસમું લાગતું કામ પરિણામે સમું થશે એમ આગળ લખે છે—'અત્યારે કદાપિ વસમું, અવિકટતર લાગશે. પણ પરિણામે તે વસમું સમું થશે.' આટલું કહી પોતાના આત્માને આ અંતરાત્મા ચેતાવે છે અને આ વચનો ઘટમાં–અંતરમાં ઉતારવા ફરી ફરી ખબર (alert) કરે છે—'ઘેરાશમાં ઘેરાઇશ નહીં. ફરી ફરી કહું છું, ઘેરાઇશ નહીં. દુઃખી થઇશ, પશ્ચાત્તાપ કરીશ: એ કરતાં અત્યારથી આ વચનો ઘટમાં ઉતાર–પ્રીતિપૂર્વક ઉતાર.' લોકપ્રસંગનાં કે ધર્મપ્રસંગે લોકસંગના 'ઘેરામાં ઘેરાઇશ નહીં' ઇ. વચનો લોકપ્રતિબંધમાં નહિં પડવાના **શ્રીમદ્**ના ખડ્ગ નિશ્ચયની ઘોષણા કરે છે

આટલી સામાન્ય વાત કહી **શ્રીમદ્** વ્યવહારમાં વર્ત્તવાના કેટલાક સામાન્ય નિયમો પોતા માટે નિયત કરે છે :– '૧. કોઈના પણ દોષ જો નહીં, તારા પોતાના દોષથી જે કંઇ થાય છે, તે થાય છે, એમ માન. ૨. તારી (આત્મ) પ્રશંસા કરીશ નહીં, અને કરીશ તો તું જ હલકો છે એમ હું માનું છું. ૩ જેમ બીજાને પ્રિય લાગે તેવી તારી વર્ત્તણૂક કરવાનું પ્રયત્ન કરજે. એકદમ તેમાં તને સિદ્ધિ નહીં મળે, વા વિઘ્ન નડશે, તથાપિ દૃઢ આગ્રહથી ધીમે ધીમે તે ક્રમ પર તારી નિષ્ઠા લાવી મૂકજે.' આ ત્રણ નિયમો પ્રકટે છે કે– **શ્રીમદ્**ની દૃષ્ટિ બીજાના દોષ પર નહિં, પણ પોતાના જ દોષ પર છે. **શ્રીમદ્** આત્મપ્રશંસાથી દૂર–સુદૂર ભાગે છે. અને **શ્રીમદ્** બીજાને પ્રિય થઈ પડે એવી વર્ત્તણૂક કરવા સતત પ્રયત્નશીલ છે અને અત્યંત નિષ્ઠાવંત છે. આ સર્વ નિયમો આત્મ કલ્યાણના છે. બીજા, તે પછી આ કેટલા પ્રતિબંધરૂપ નથી એવા **શ્રીમદ્** વ્યવહારમાં કેવા ક્રમે પ્રવર્ત્તવું તે માટેનો પોતાના વ્યવહારવર્ત્તનનો ક્રમ દોરે છે—

'તું વ્યવહારમાં જેનાથી જોડાયો હો તેનાથી અમુક પ્રકારે વર્ત્તવાનો નિર્ણય કરી તેને જણાવ. તેને અનુકૂલ આવે તો તેમ: નહીં તો તે જણાવે તેમ પ્રવર્ત્તજે. સાથે જણાવજે કે તમારા કાર્યમાં (જે મને સોંપો તેમાં) કોઇ રીતે મારી નિષ્ઠાથી કરીને હાનિ નહિં પહોચાડું. તમે મારા સંબંધમાં બીજી કંઈ કલ્પના કરશો નહીં, મને વ્યવહારસંબંધી અન્યથા લાગણી નથી, તેમ હું તમારાથી અન્યથા વર્ત્તવા ઇચ્છતો નથી, એટલું જ નહીં પણ કંઈ મારૂં વિપરીતાચરણ મનવચનકાયાએ થયું, તો તે માટે પશ્ચાત્તાપી થઈશ. એમ નહીં કરવા આગળથી બહુ સાવચેતી રાખીશ તમે સોંપેલું કામ કરતાં હું નિરભિમાની રહીશ. મારી ભૂલને માટે મને ઠપકો આપશો તે સહન કરીશ. મારૂં ચાલશે ત્યા સુધી સ્વપ્ને પણ તમારો દ્વેષ વા તમારા સંબંધી કોઈ પણ જાતની અન્યથા કલ્પના કરીશ નહીં. તમને કોઈ જાતની શંકા થાય તો મને જણાવશો, તો તમારો ઉપકાર માનીશ, અને તેનો ખરો ખુલાસો કરીશ. ખુલાસો નહીં થાય તો મૌન રહીશ, પરંતુ અસત્ય બોલીશ નહીં. માત્ર તમારી પાસેથી એટલુ જ ઇચ્છું છું કે, કોઇ પણ પ્રકારે તમે મને નિમિત્ત રાખી અશુભયોગમાં પ્રવૃત્તિ કરશો નહીં; તમારી ઇચ્છાનુસાર તમે વર્ત્તજો તેમાં મારે કંઈ પણ અધિક કહેવાની જરૂર નથી. માત્ર મને મારી નિવૃત્તિશ્રેણિમા વર્ત્તવા દેતાં કોઈ રીતે તમારૂં અંત:કરણ ટૂંકું કરશો નહીં; અને ટૂંકું કરવા જો તમારી ઇચ્છા હોય તો ખચીત કરીને મને આગળથી જણાવી દેજો. તે શ્રેણિને સાચવવા મારી ઇચ્છા છે અને તે માટે એથી હું યોગ્ય કરી લઈશ. મારૂં ચાલતાં સુધી હુ તમને દૂભાવીશ નહીં અને છેવટે એ જ નિવૃત્તિશ્રેણી તમને અપ્રિય હશે તો પણ હું જેમ બનશે તેમ જાળવણીથી તમારી સમીપથી, તમને કોઇ જાતની હાનિ કર્યા વગર બનતો લાભ કરીને, હવે પછીના ગમે તે કાળ માટે પણ તેવી ઇચ્છા રાખીને ખસી જઈશ.'

આવો છે આ **શ્રીમદે** પોતા માટે દોરેલો વ્યવહારવર્ત્તનક્રમ ! આ વ્યવહારવર્ત્તનક્રમમા બીજાને અનુકૂળ પડે ને પ્રતિકૂળ ન પડે તેમ, બીજાને લાભ થાય ને હાનિ ન થાય તેમ, બીજાને પ્રીતિ ઉપજે ને દ્વેષ ન નીપજે તેમ, બીજાને પ્રસન્નતાનું કારણ પોતે થાય ને દૂભવવાનું કારણ ન થાય તેમ, બીજાને શુભભાવનું નિમિત્ત પોતે બને ને અશુભભાવનું નિમિત્ત ન બને તેમ વર્ત્તવાની **શ્રીમદ્**ની કેવી અનુપમ ક્રમમાલિકા છે ! પોતે મન-વચન-કાયાથી દોષ ન કરવાની ને થાય તો પશ્ચાત્તાપ કરવાની, સોંપેલું કામ કરતાં નિરભિમાની રહેવાની ને ભૂલ થાય તો ઠપકો સહેવાની, પ્રેમ ભરવાની ને દ્વેષ ન ધરવાની, સ્વાર્થ ત્યજવાની ને પરાર્થ ભજવાની, વ્યવહારપ્રવૃત્તિ સંભાળવાની ને નિવૃત્તિશ્રેણી જાળવવાની કેવી અલૌકિક પ્રણાલિકા છે !

આ વ્યવહારવર્ત્તનક્રમમાં—ધર્મમય વ્યવહારજીવનની આચારસંહિતારૂપ (Code of conduct) આ અનુપમ દસ્તાવેજી પૂરાવામા (Documentary evidence) **શ્રીમદ્**નુ કેવું સ્ફટિક જેવું સ્વચ્છ પારદર્શક (Transparent) હૃદય દેખાઈ આવે છે ! **શ્રીમદ્**ના અંતરાત્માના ઊંડાણમાંથી નિકળેલા આ શબ્દોમાં કેટલા બધા અદ્દભુત

ભાવ ભર્યા છે! આ વ્યવહારવર્ત્તનક્રમમાં અક્ષરે અક્ષરે શ્રીમદ્‌ની કેવી સ્વચ્છ પારદર્શક (Transparent) નિખાલસતા તરી આવે છે! કેવી નિર્મલ નિર્દોષતા ઉભરી આવે છે! કેવી નિર્દંભ સત્યતા રણકે છે! કેવી નિર્વ્યાજ નિષ્ઠા ઠણકે છે! કેવી અનન્ય આર્જવતા પ્રકાશે છે! કેવી અદ્‌ભુત માર્દવતા પ્રભાસે છે! કેવી અનુપમ પ્રવૃત્તિવિરક્તિ વિલસે છે! કેવી અલૌકિક નિવૃત્તિઆસક્તિ ઉલ્લસે છે! અહો શ્રીમદ્‌ની નિખાલસતા! અહો નિર્દંભતા! અહો નિર્વ્યાજતા! અહો નિર્દોષતા! અહો નિર્મલતા! અહો નિષ્ઠતા! અહો નિરભિમાનતા! અહો નિરાગ્રહતા! અહો નિરપેક્ષતા! અહો નિઃસ્પૃહતા! અહો નિઃસ્વાર્થતા! અહો નિર્લોભતા! અહો નિર્વિકલ્પતા! અહો નિરાકુલતા! અહો નિઃશંકતા! અહો નિર્ભયતા! અહો નિરાગતા! અહો નિર્દ્વંદ્વતા! અહો નિઃસંગતા! અહો નિવૃત્તિતા! અહો નિરુપમતા!

આમ શ્રીમદે વ્યવહારવર્ત્તનનો ક્રમ પોતાની પ્રિયતમ અંતરંગ નિવૃત્તિશ્રેણીને બાધક ન થાય એ રીતે અજબ કુશળતાથી ગોઠવ્યો હતો, અને તેમ કરવા તેઓ સમર્થ થયા હતા તેનું રહસ્યકારણ તેમનો ઉદાસીનભાવ છે. બાહ્યથી શ્રીમદ્ વ્યાપારપ્રવૃત્તિમાં 'આસીન'–બેઠેલા દેખાતા હતા, અંતરથી તો તેનાથી અસ્પર્શ્ય ઉદાસીન— 'ઉદ્'–ઊંચા નિવૃત્તિશ્રેણીના આસનમાં 'આસીન'–બિરાજમાન હતા. આ ઉદાસીનભાવને લીધે જ આ વ્યવહારપ્રવૃત્તિને શ્રીમદે પોતા પર આરૂઢ થવા દીધી ન હતી, પણ પોતે તેના પર આરૂઢ થયા હતા; વ્યવહારઉપાધિને પોતા પર બેસવા દઈ ઉપાધિથી પોતે દબાયા ન હતા, પણ ઉપાધિ પર બેસી જઈ ઉપાધિને દબાવી દીધી હતી. આ ઉદાસીનભાવને લીધે જ બાહ્ય ઉપાધિ મધ્યે પણ શ્રીમદ્ અંતર્સમાધિ જાળવી શક્યા હતા, બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં પણ અંતરંગ નિવૃત્તિશ્રેણી સાધવી શક્યા હતા,— એ ખરેખર! અદ્‌ભુતાદ્‌ભુત છે!

પ્રકરણ ચોત્રીશમું

તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફાનું દર્શન

"હું કોણ છું? ક્યાંથી થયો? શું સ્વરૂપ છે મારૂં ખરૂં?
કોના સંબંધી વળગણા છે? રાખું કે એ પરિહરૂં?" – મોક્ષમાળા (બાલાવબોધ)

શ્રુતસાગરમંથન પહેલાં જ, શ્રીમદ્‌ને તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફાના દર્શનની લગની લાગેલી જ હતી. બાલ્યવયથી જ શ્રીમદે તત્ત્વજ્ઞાનના ઊંડા ગહ્વરમાં ડૂબકી તત્ત્વજ્ઞાનના ફંફોસી જ હતી. મોક્ષમાળામાં શ્રીમદે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે જેમ બને તેમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને સમર્થ નાસ્તિકોએ જે જે વિચારો કર્યા છે, તે સર્વના અનેક વિચારો સ્વરૂપ

વયમાં મેં કરેલા છે.' ગૃહાશ્રમપ્રવેશની થોડા જ દિવસ પૂર્વે લખેલા પત્રમાં કહ્યું છે તેમ તેમને—'જે વસ્તુ અને જે પદ આજ ઘણા કાળથી ગ્રંથકર્તાઓની દૃષ્ટિએ દુર્લભ, કેવળ અસંભવિત છે.' તે વિચારેલ તે વસ્તુ અને તે પદ પામવાની તેમને ઝંખના હતી, તાલાવેલી હતી; અને પછી તો તે ઉત્તરોત્તર જોર જોરશોરથી વધતી જ ગઈ. **તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફાનું દર્શન** કરવાની ઉત્કટ ઉત્કંઠા ઉત્તરોત્તર જોર પકડતી જ ગઈ; તત્ત્વ શું છે? આત્મા શું છે? આ બીજું બધું શું છે? જગત્ શું છે? ઇ. સહજ પ્રશ્નો જ્યાં ઊઠે છે એ તત્ત્વજ્ઞાનની 'ઊંડી'—ગંભીર 'ગુફાનું'—ગહન ગુહાનું ઊંડું રહસ્ય શું છે? ગુપ્તભેદ શું છે? અંતસ્તત્ત્વ શું છે? એનું 'દર્શન'—સાક્ષાત્કાર કરવાની **શ્રીમદ્**ની તમન્ના ઉત્તરોત્તર બળવત્તર બનતી જ ગઈ. '**હું કોણ છું? ક્યાંથી થયો? શું સ્વરૂપ છે મારૂં ખરૂં? કોના સંબંધી વળગણા છે? રાખું કે એ પરિહરૂં?**'—એ મોક્ષમાળાના 'અમૂલ્ય તત્ત્વવિચાર'ના ૬૭મા પાઠમાં કહેલા અમૂલ્ય તત્ત્વવિચાર **શ્રીમદે** પૂર્ણ વિવેકપૂર્વક પરમ શાન્તભાવે અત્યંત ગંભીરતાથી કર્યા જ હતા અને હજુ પણ ઓર જોરશોરથી કરી રહ્યા હતા: તે તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી—ગંભીર ગુફાનું—ગૂઢ રહસ્યભૂત તત્ત્વવસ્તુનું—વસ્તુગતે વસ્તુનું 'દર્શન'—સાક્ષાત્કરણ—સાક્ષાત્કાર કરવા તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા, સાક્ષાત્ અનુભવપ્રત્યક્ષ કરવા અત્યંત ઉત્કંઠિત બન્યા હતા. ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે તેમ— '**विश्वस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्**' વિશ્વનું તત્ત્વ ગુહામાં—ગુફામાં નિહિત છે— નિધાનરૂપે સુરક્ષિત સુગુપ્ત મૂકેલું છે તેનો ગુપ્તભેદ પામી તે હાથ કરવા— આત્માનુભવસિદ્ધ કરવા કટિબદ્ધ થયા હતા; અને અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની સ્ફુરણાથી તેનો ગુપ્તભેદ તેઓ પામી પણ ગયા, તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફાના ગહન ઊંડાણમાં નિહિત પરમ સારભૂત પરમ નિધાનરૂપ પરમ ગુપ્ત આત્મતત્ત્વનું સાક્ષાત્કારરૂપ 'દર્શન' તેમને લાધી ગયું, **विश्वस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्**—વિશ્વનું ગુહામાં નિહિત નિધાનરૂપ તત્ત્વ **શ્રીમદે** હસ્તગત કરી લીધું; જેમ કોઈ ગુફાના ગહન ઊંડાણમાં મૂકેલો મહામૂલ્યવાન્ ઉત્તમ ખજાનો કોઈ મહાભાગ્યવાનને હાથ લાગી જાય, તેમ 'મહિમા મેરુ સમાન' છે જેનો એવો પરમનિધાનરૂપ આત્મા **શ્રીમદે** અનુભવહસ્તગત કરી લીધો. આ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ એ જ એક **શ્રીમદ્**નો જીવનલક્ષ્ય હતો અને તેને અનુલક્ષીને જ અનન્ય તમન્નાથી **શ્રીમદે** પોતાનો સાંગોપાંગ સકલ અવિકલ જીવનક્રમ ગોઠવ્યો હતો. **શ્રીમદ્**ના આ 'તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફાના દર્શન'નું અને તદનુસારિ જીવનક્રમનું દિગ્દર્શન આ પ્રકરણમાં કરશું.

શ્રીમદ્ના આ આત્માનુભવસિદ્ધ **'તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફાના દર્શન'**નું માર્મિક સૂચન તેમના પત્રોમાં પ્રાપ્ત થાય છે સં. ૧૯૪૫માં પોતાના એક પરિચયી મિત્ર પરના પત્રમાં (અં. ૮૩) **શ્રીમદ્** ગૃહાશ્રમ સંબંધી વિચારો અને જીવનક્રમ આ. પોતાના વિચારો દર્શાવતા લખે છે—'આ પત્રમાં ગૃહાશ્રમસંબંધી મારા કેટલાક વિચારો આપની સમક્ષ મૂકું છઉં. એ મૂકવાનો હેતુ માત્ર એટલો જ છે કે કોઈ પણ પ્રકારના ઉત્તમ ક્રમમાં આપણું જીવનવહન થાય.' આ વિચારો ઘણા સાસ્કારિક

કોઈ કોઈ પણ આત્મોન્નતિઇચ્છકને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ જણાવતા લખે છે— 'તેમ જણાવેલા ક્રમના વિચારો ઘણા સાક્ષાત્કારિક હોઈને પત્ર વાટે નીકળ્યા છે. આપને તેમજ કોઈ પણ આત્મોન્નતિ વા પ્રશસ્ત ક્રમને ઇચ્છનારને તે અચિત વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે; એમ માન્યતા છે.' આટલી સામાન્ય પ્રસ્તાવના કરી, તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફાનું દર્શન કરવા જતા તત્ત્વજિજ્ઞાસુને મૂલભૂત કયો પ્રશ્ન ઊઠે છે તેનું સ્વાનુભવસિદ્ધ આલેખન કરતાં **શ્રીમદ્** અદ્ભુત નાટકીય રીતિથી (Grand dramatic style) બસ્ય રજૂઆત કરે છે:

'તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફાનું દર્શન કરવા જઈએ તો ત્યાં નેપથ્યમાંથી એવો ધ્વનિ જ નીકળશે કે તમે કોણ છો? ક્યાંથી આવ્યા છો? કેમ આવ્યા છો? તમારી સમીપ આ સઘળું શું છે? તમારી તમને પ્રતીતિ છે? તમે વિનાશી, અવિનાશી વા કોઈ ત્રિરાશી છો? એવા અનેક પ્રશ્નો હૃદયમાં તે ધ્વનિથી પ્રવેશ કરશે. અને એ પ્રશ્નોથી જ્યાં આત્મા ઘેરાયો ત્યાં પછી બીજા વિચારોને બહુજ થોડો અવકાશ રહેશે.'

હું કોણ છું? મ્હારૂં ખરૂં સ્વરૂપ શું છે? ઇ. મૂલ કેન્દ્રસ્થ (Central) વસ્તુનો વિચાર એ જ સમસ્ત વિશ્વવસ્તુનો વિચાર કરવામાં મૂર્ધન્યસ્થાને છે, એ જ સમસ્ત વસ્તુવિચારની મુખ્ય રહસ્યભૂત ચાવી (master-key) છે, સમસ્ત તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારણાના મૂળ સ્રોત અહીં છે, અહીંથી માંડીને જગતના તત્ત્વજ્ઞાનીઓની વિચારણાનો પ્રારંભ થાય છે: આ તત્ત્વનો કોયડો ઉકેલવામાં જગતતત્ત્વજ્ઞાનીઓની સમસ્ત શક્તિનું સમર્પણ કરાય છે, આ કોયડાના ઉકેલની સફળતા–નિષ્ફળતા પર સર્વ સિદ્ધિ–અસિદ્ધિનો નિર્ભર છે, આ કોયડાનો ઉકેલ મળી જાય તો બીજો બધો ઉકેલ આપોઆપ થઈ જાય છે અને સર્વ સિદ્ધિ સાંપડે છે. એટલે જ **શ્રીમદ્** ત્યાં આગળ સ્વાનુભવસિદ્ધ વચન લખે છે—

'યદિ એ વિચારોથી જ છેવટે સિદ્ધિ છે. એ જ વિચારોના વિવેકથી જે અવ્યાબાધ સુખની ઇચ્છા છે, તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ જ વિચારોના મનનથી અનંત કાળનું ગુંચન ટળવાનું છે. તથાપિ તે સર્વને માટે નથી' (એ સર્વને માટે કેમ નથી? તેનો માર્મિક ખુલાસો કરે છે)—'વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોતાં છેવટ સુધી પામનારાં પાત્રોની ન્યૂનતા બહુ છે. કાળ ફરી ગયો છે: એ વસ્તુના ઓળખાઈ અથવા અયોગ્યતાથી અંત એવા જતાં ઝેર નીકળે છે અને તે ભાગ્યહીન અપાત્ર બન્ને લોકથી બ્રષ્ટ થાય છે.'

ગહન ગુફામાં પ્રવેશ પણ દુર્ઘટ–વિકટ છે, તો તેમાં અંતઃપ્રવેશ કરી તેના અગાધ ઊંડાણમાં જઈ ઠેઠ તેના અંતર્ગર્ભ પહોંચીને ત્યાં મૂકેલા ખજાનાથી અસ્તિત્વ (ઢાંકેલામાં આવે છે તેમ) ગુપ્ત અર્થનો બોધ કરવો કેટલો બધો વિકટ–દુર્ઘટ છે? તેમ આ તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફામાં પ્રવેશ કરવો પણ દુર્ઘટ–વિકટ છે, તો તેના અગાધ ઊંડાણમાં જઈ ઠેઠ અંતપર્યંત પહોંચી આત્મગુણસુરક્ષિત સ્વરૂપગુપ્ત ખજાનો, પરમ નિધાન પ્રાપ્ત કરવો પરમ વિકટ–પરમ દુર્ઘટ છે. કારણ કે તેમાં કલ્પનાના નહિં પણ [illegible] પગલાં જોઈએ છે.—'આત્મ વિના વસ્તુ ન રહે પાસે આત્મિક જ્ઞાન.' વસ્તુની [illegible] (imagination) નહિં પણ વસ્તુગતે વસ્તુ દેખનારૂપ વાસ્તવિક દૃષ્ટિ જોઈએ છે, [illegible]

નહિં પણ ઠેઠ સુધી પહોંચવા માટે અસાધારણ ધીરજ જોઈએ છે, અશૌચતા નહિં પણ પરમ શૌચતા–પવિત્રતા જોઇએ છે. એટલે જ 'અધીરાઇ વા અશૌચતાથી તેનો અંત લેવા જતાં ઝેર નીકળે છે અને તે ભાગ્યહીન અપાત્ર જન્મ લોકથી ભ્રષ્ટ થાય છે' એમ અત્ર માર્મિકપણે **શ્રીમદે** કહ્યું. એટલા માટે અંતની વાતનો અંત પામનાર કોઇ વિરલા અપવાદરૂપ સંતને માટે જ આ છે, સર્વને માટે નથી. તો પછી બીજાઓએ કરવું શું ? તે માટે ક્રમમાં આવવા–ગુફાના દર્શન કરવા દીર્ઘ અભ્યાસની જરૂર દર્શાવતા **શ્રીમદ્** વદે છે—' એટલા માટે અમુક સંતોને અપવાદરૂપ માની બાકીનાઓને તે ક્રમમાં આવવા તે ગુફાનુ દર્શન કરવા ઘણા વખત સુધી અભ્યાસની જરૂર છે' કદાચ ગુફાદર્શનની ઇચ્છા ન હોય તો પણ આ ભવના સુખાર્થે અભ્યાસની ખચીત જરૂર બતાવી **શ્રીમદ્** પોતાનો અનુભવ કથે છે—'એ કથન અનુભવગમ્ય છે, ઘણાને તે અનુભવમાં આવ્યુ છે.' ઘણા આર્ય સંતપુરુષોએ તે માટે અનેક ક્રમ બાંધ્યા છે, તેની ભાવોલ્લાસથી સ્તુતિ કરે છે— 'ઘણા આર્ય–સંતપુરુષો તે માટે વિચાર કરી ગયા છે. તેઓએ તે પર અધિકાધિક મનન કર્યું છે. આત્માને શોધી તેના અપાર માર્ગમાથી થયેલી પ્રાપ્તિના ઘણાને ભાગ્યશાળી થવાને માટે અનેક ક્રમ બાધ્યા છે; તે મહાત્મા જયવાન્ હો ! અને તેને ત્રિકાળ નમસ્કાર હો !' તે તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફાના દર્શનમા અને તદનુસારી જીવનસર્જનના આર્યોપદિષ્ટ ક્રમના અનુપાલનમાં તત્પર થયેલા **શ્રીમદ્** પોતાને તે ગુફામાં નિરંતર 'નિવાસ' જ પરમ પ્રિય છે એ પરમ આત્મભાવોલ્લાસથી દર્શાવે છે—

'પૂર્ણાહ્લાદકર જેને માન્યું છે, પરમ સુખકર, હિતકર અને હૃદયમય જેને માનેલ છે,– તેમા છે, અનુભવગમ્ય છે, તે તો તેજ ગુફાનો નિવાસ છે, અને નિરંતર તેની જ જિજ્ઞાસા છે'

શ્રીમદ્ના આ આત્માનુભવજન્ય સ્વયંભુ ઉદ્દ્ગારો સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે **શ્રીમદ્**ને આ તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફાનુ 'દર્શન'– આત્માનુભવપ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કરણ થઈ ચૂકયું છે, આત્માનુભવગમ્ય સાક્ષાત્કાર થઈ ચૂકયો છે, આત્માનુભૂતિ થઇ ચૂકી છે; અને તેના અનુભવરસનો આસ્વાદ લેવાથી **શ્રીમદે** તે 'પૂર્ણઆહ્લાદકર'–પૂર્ણ આહ્લાદ-આનંદ ઉપજાવનાર, પરમ સુખકર, હિતકર અને આત્માથી (પોતાથી) અભિન્ન 'હૃદયમય' માન્યુ છે, તેમાં–તે જ ગુફાનો નિવાસ અનુભવગમ્ય થવાથી તેનું પરમસુખ જાણ્યુ છે અને માણ્યુ છે, એટલે જ **શ્રીમદ્** તે ગુફામાં નિરંતર 'નિવાસની'– નિતાંત વાસની જિજ્ઞાસા–અંતરેચ્છા ધરાવે છે. તે નિવાસનો અનુભવાંશ જોકે હમણા પ્રાપ્ત છે, પણ હજુ પૂર્ણ પ્રાપ્તિ નથી, એટલે જ પોતાની આત્મદશાની પરમ પ્રામાણિકપણે આકણી (assessment) કરનારા પરમ પ્રમાણિક **શ્રીમદ્** લખે છે—'અત્યારે કંઈ તે જિજ્ઞાસા પૂર્ણ થવાનાં ચિન્હ નથી; તોપણ ક્રમે એમા આ લેખકનો પણ જય થશે, એવી તેની ખચિત શુભાકાક્ષા છે. અને તેમ અનુભવગમ્ય પણ છે.' નિરતર એ ગુફાનિવાસ માટેની પોતાની અનન્ય તમન્ના વ્યક્ત કરતા **શ્રીમદ્**ને 'અત્યારથી જ જો યોગ્ય રીતે તે

ક્રમની પ્રાપ્તિ હોય તો આ પત્ર લખવા જેટલી ખોટી કરવા ઇચ્છા નથી.' ત્યારે વિઘ્ન શું નડે છે? તે માટે શ્રીમદ્ પોકારે છે—'પરંતુ કાળની કઠિનતા છે, ભાગ્યની મંદતા છે; સંતોની કૃપાદૃષ્ટિ દૃષ્ટિગોચર નથી. સત્સંગની ખામી છે.'

આમ આત્મપોષક બળોના અભાવરૂપ નિરાશાજનક પરિસ્થિતિમાં પણ પૂર્ણ આશાવાદી સૂર કાઢતા શ્રીમદ્ હૃદયમાં રોપાયેલા ક્રમના બીજનો હર્ષોલ્લાસ દર્શાવે છે—'તોપણ એ ક્રમનું બીજ હૃદયમાં અવશ્ય રોપાયું છે અને એ જ સુખકર થયું છે;' તે સુખ કેવું છે તે માટે આત્માનુભવના ઉદ્‌ગાર કાઢે છે—'સૃષ્ટિના રાજ્યથી જે સુખ મળવા આશા નહોતી, તેમજ કોઇ પણ રીતે ગમે તેવા ઔષધથી, સાધનથી, સ્ત્રીથી, પુત્રથી, મિત્રથી કે બીજા અનેક ઉપચારથી જે અંતર્શાંતિ થવાની નહોતી તે થઈ છે. નિરંતરની—ભવિષ્યકાળની-ભીતિ ગઇ છે અને એક સાધારણ ઉપજીવનમાં પ્રવર્ત્તતો એવો આ તમારો મિત્ર એને જ લઇને જીવે છે, નહીં તો જીવવાની ખચીત શંકા જ હતી; વિશેષ શું કહેવું? આ ભ્રમણા નથી, વહેમ નથી, ખચીત સત્ય જ છે.' આમ પોતાના મિત્ર પ્રત્યેના પત્રમાં કાઢેલા અંતરોદ્‌ગારમાં શ્રીમદે પોતાનું હૃદય ખોલ્યું છે તે પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે-શ્રીમદ્‌ને તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફાનું દર્શન થયું છે, તેના ક્રમનું બીજરોપણ પણ હૃદયમાં થયું છે, ને તેના શાંતિમય-અમૃતમય પરમ નિર્બંધ સુખનું અનુભવઆસ્વાદન પણ થયું છે, અને આ અનુભવા મૃતસુખપાનથી સાધારણ ઉપજીવનમાં પ્રવર્ત્તતા તેમનું જીવન રહ્યું છે. 'એ ત્રિકાળમાં એક જ પરમપ્રિય અને જીવનવસ્તુની પ્રાપ્તિ, તેનું બીજરોપણ કેમ વા કેવા પ્રકારથી થયું' એ વ્યાખ્યાનો અત્ર અપ્રસંગ કહી, શ્રીમદ્ પત્રનો ઉપસંહાર કરતાં પરમ આત્મભાવોલ્લાસથી કહે છે-'ખચીત એ જ મને ત્રિકાળ સમ્મત હો!'

આ તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફાના દર્શન કરવામાં નિમગ્ન થયેલા અને તેમાં નિરંતર નિવાસના ક્રમમાં સંલગ્ન થયેલા શ્રીમદ્ ઘણું કરીને તે જ વ્યક્તિવિશેષ પ્રત્યેના બીજા પત્રમાં લખે છે-'તત્ત્વજ્ઞાનની ગુપ્ત ગુફાનાં દર્શન લેતા ગૃહાશ્રમથી વિરક્ત થવાનું અધિકતર સૂઝે છે'- વિશેષ વિશેષ સૂઝે છે. અને તે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિવેક પણ પોતાને ઉગ્યો હતો તે દર્શાવે છે- 'મને ખચીત તે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિવેક પણ આનેં ઉગ્યો હતો.' તો પછી તેનું થયું શું? તેનો ખુલાસો કરે છે—'કાળના બળવત્તર અનિષ્ટપણાને લીધે તેને યથાયોગ્ય સમાધિસંગની અપ્રાપ્તિને લીધે તે વિવેકને મહાખેદની સાથે ગૌણ કરવો પડ્યો. અને ખરે! જો તેમ ન થઈ શક્યું હોત તો તેના જીવનનો અંત આવત. (તેના એટલે આ પત્રલેખકના)' આથી બહેં તેમ થયું પણ અંતરથી વર્ત્તમાન વર્ત્તી રહેલી જે દશા છે તે માટે શ્રીમદ્ પોતાનું હૃદય ખોલે છે—'જે વિવેકને મહાખેદની સાથે ગૌણ કરવો પડ્યો છે, તે વિવેકમાં જ ચિત્તવૃત્તિ પ્રવાહ રહ્યો જાય છે.'—ચિત્તવૃત્તિ-અંતર્વૃત્તિ તો તે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ વિવેક અને તેના સહજ ફળરૂપ નર્ં પરમાત્મથી નિરતિરૂપ-સર્વસંગપરિત્યાગરૂપ વિવેકમાં જ પ્રવહ્યા જ કરે આવી આવે છે. ક્યા આત્મ તેની આજ્ઞા નથી ગણી શકાતી તે માટે અત્યંત ખેદ થાય

છે તથાપિ જ્યાં નિરુપાયતા છે, ત્યાં સહનતા સુખદાયક છે, એમ માન્યતા હોવાથી મૌનતા છે,' ઇ. વેધક શબ્દોમાં અત્ર પત્રમાં **શ્રીમદે** પોતાની ઊંડી અંતર્વેદના વ્યક્ત કરી છે. (આના વિશેષ ભાવદર્શન માટે જુઓ **શ્રીમદ્**ની ગૃહસ્થાશ્રમ મધ્યે પરમવિરક્ત દશાનું પ્રકરણ ૨૯મું) આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફાનું દર્શન કરી રહેલા **શ્રીમદ્** ભાવવિરતિરૂપ ભાવવિરક્ત દશામાં જ અખંડ એકધારી સ્થિતિ અનુભવતા તે તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફામાં નિવાસના ક્રમને જ અનુસરી રહ્યા છે. 'ચિત્ત ગુફાને યોગ્ય થઇ ગયું છે' એમ બીજા એક પત્રમાં **શ્રીમદે** લખેલી માર્મિક અર્ધપંક્તિ પણ આ જ ભાવનું સૂચન કરે છે. આ ગુફામાં નિવાસનો અમૃતરસ જે ચાખે તે અમૃતત્વને પામે છે. શ્રી શંકરાચાર્યે * વિવેકચૂડામણિમાં કહ્યું છે તેમ—'બુદ્ધિરૂપ ગુહામાં સદ્-અસદ્‌વિલક્ષણ એવું પરમ સત્ય અદ્વિતીય બ્રહ્મ (આત્મતત્ત્વ) છે, તદાત્માથી જે અત્ર ગુહામાં વસે તેને હે અંગ! (વત્સ!) પુન ગુહાપ્રવેશ ન હોય,—દેહરૂપ ગુફામાં પ્રવેશરૂપ પુનઃ દેહધારણ ન હોય' **શ્રીમદે** આ ગુહામાં નિહિત પરમબ્રહ્મના આનંદનો પરમઅમૃતરસ ચાખ્યો છે, એટલે જે—'ચાખ્યો રે જેણે અમી લવલેશ બાકસબુકસ તસ ન રુચે કિમેજી,'—આ તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફાનું દર્શન કર્યું, તેમાં નિરંતર નિવાસ જ **શ્રીમદ્**ને પરમપ્રિય છે, અને એટલે જ તે ગુફાનિવાસના ક્રમને જ તેઓ અનુસરી રહ્યા છે.

પ્રકરણ પાંત્રીશમું

આત્માનુભૂતિનો દિવ્ય પ્રકાશ

'એવો અનુભવનો પ્રકાશ ઉલ્લાસિત થયો,
જડથી ઉદાસી તેને આત્મવૃત્તિ થાય છે.'—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**

તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફાનું દર્શન કરતાં **શ્રીમદ્**ને તેના મૂળ રહસ્યભૂત આત્માનું દર્શન થયું હતું—આત્મસાક્ષાત્કાર થયો હતો, શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ થઈ હતી, તેનું સૂચન તેમના પ્રારંભના પત્રોમાં પણ મળી આવે છે. સં. ૧૯૪૪માં એકવીશ વર્ષની વયે લખાયેલા પત્રાંક ૩૯માં **શ્રીમદ્** શુદ્ધાત્માનુભૂતિની કોઈ અદ્ભુત આનંદલહરીમાં ઝીલતા લહેરમાં આવી જઈ હિન્દી ભાષામાં પોતાના આત્મસંવેદનને વાચા આપી અપૂર્વ આત્મભાવોલ્લાસ દર્શાવે છે—

"बुद्धौ गुहायां सदसद्विलक्षणं, ब्रह्मास्ति सत्यं परमद्वितीयम् ।
तदात्मना योऽत्र वसेद् गुहायां, पुनर्न तस्याङ्ग गुहाप्रवेशः ॥"—વિવેકચૂડામણિ શ્લો. ૨૬૮

'નેત્રોંકી શ્યામતા વિષે જો પુતલિયાં રૂપ સ્થિત હૈ. અરૂ રૂપકો દેખતા હૈ, સાક્ષીભૂત હૈ. સો અંતર કૈસે નહીં દેખતા? જો ત્વચા વિષે સ્પર્શ કરતા હૈ. શીતઉષ્ણાદિકો જાનતા હૈ. ઐસા સર્વ અંગ વિષે વ્યાપક અનુભવ કરતા હૈ: જૈસે તિલોં વિષે તેલ વ્યાપક હોતા હૈ, તિસકા અનુભવ કોઉ નહીં કરતા. જો શબ્દ શ્રવણઇંદ્રિયકે અંતર ગ્રહણ કરતા હૈ, તિસ શબ્દશક્તિકો જાનણેહારી સત્તા હૈ. જિસ વિષે શબ્દ-શક્તિકા વિચાર હોતા હૈ. જિસ કરિ રોમ ખડે હોઈ આતે હૈ. સો સત્તા દૂર કૈસે હોવે? જો જિહ્વાકે અગ્ર વિષે રસસ્વાદકો ગ્રહણ કરતા હૈ. તિસ રસકા અનુભવ કરણેહારી અલેપ સત્તા હૈ. સો સન્મુખ કૈસે ન હોવે? વેદ-વેદાંત, સપ્ત સિદ્ધાંત, પુરાણ, ગીતા કરિ જો જ્ઞેય, જાનને યોગ્ય આત્મા હૈ તિસકો જબ જાન્યા તબ વિશ્રામ કૈસે ન હોવે?'

આત્માનુભૂતિની કોઈ ધન્ય પળે અમર વાણી પામેલું શ્રીમદ્‌નું આ આત્મસંવેદન 'જબ જાન્યા' એ શબ્દ પરથી સ્પષ્ટ જણાવે છે કે—પાંચે ઇંદ્રિયો જેને જાણતી નથી પણ પાંચે ઇંદ્રિયોને જે જાણે છે, અને જે સર્વ ગુણનું અધિષ્ઠાન—સર્વ ગુણનો મૂળ ઝરો (main fountain-store) છે, એવા આત્માને શ્રીમદે જાણ્યો હતો,—[illegible] ભાવે સાક્ષાત્ અનુભવ્યો હતો, અને તેમાં વિશ્રામ કર્યો હતો—આત્મારામ કર્યો હતો; અનંત પરિભ્રમણની રખડપટ્ટીમાંથી વિસામો લેવાનું આ આત્મા જ વિશ્રામસ્થાન બન્યું હતું. આત્માને જાણી આત્મામાં જ રમણ અનુભવનારા આત્મજ્ઞાની આત્મારામી શ્રીમદ્‌ની આત્માનુભૂતિ અંગે આ માર્મિક વચનો કેટલું બધું [illegible] કહી જાય છે! આત્માના ગુપ્ત ભેદને પામેલો પુરુષ જ લખી શકે એવા માર્મિક શબ્દોમાં શ્રીમદ્ એક બીજા પત્રમાં (અં ૩૮) વ્યંજના લખે છે—'સહજ સ્વભાવે મુક્ત, અત્યંત પ્રત્યક્ષ અનુભવસ્વરૂપ આત્મા છે તો પછી જ્ઞાની પુરુષોએ આત્મા છે, આત્મા નિત્ય છે, બંધ છે, મોક્ષ છે, એ આદિ અનેક પ્રકારનું નિરૂપણ કરવું ઘટતું નહોતું. આત્મા જો અગમ અગોચર છે, તો પછી કોઈને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી, અને જો સુગમ સુગોચર છે તો પછી પ્રયત્ન ઘટતું નથી'—આત્માના કોઈ વિશિષ્ટ અનુભવરંગની મસ્તીમાં નીકળેલા આ વ્યંજ-નાવંતા [illegible] સૂચવે છે કે અજ્ઞાનદશામાં જે અગમ અગોચર આત્મા છે, તે જ્ઞાનદશામાં સુગમ સુગોચર સહજ સ્વભાવે મુક્ત અત્યંત પ્રત્યક્ષ અનુભવસ્વરૂપ આત્માનો હતો [illegible] સાક્ષાત અનુભવ શ્રીમદ્‌ને થયો હતો. તેવા અત્યંત પ્રત્યક્ષ અનુભવસ્વરૂપ આત્માના અત્યંત પ્રત્યક્ષ અનુભવ વિના આવી મર્મભેદી પરમાર્થરસાનુભૂતિવાળી સ્વાભાવિક વાણીનું ઉત્થાન પણ થવું અસંભવિત છે.

ઉપરથી જ શ્રીમદ્‌ને [illegible] હતો: કે [illegible] શ્રીમદ્‌ને [illegible] શ્રીમદ્‌ને [illegible] આત્માની સાક્ષાત્ આત્મપ્રતીતિ [illegible] હતી.

તેનું સૂચન તેમના આ સહજ સ્વયંભૂ અનુભવઉદ્ગારોમાં સ્વયં જણાઇ આવે છે: 'લઘુવયથી અદ્ભુત થયો, તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ; એ જ સૂચવે એમ કે, ગતિ આગતિ કા શોધ? જે સંસ્કાર થવો ઘટે, અતિ અભ્યાસે કાંય; વિના પરિશ્રમ તે થયો, ભવશંકા શી ત્યાંય?' તેમજ—'આત્મા નામમાત્ર છે કે વસ્તુસ્વરૂપ છે? આત્મા ચક્ષુગોચર થઇ શકે છે કે કેમ? આત્મા સર્વવ્યાપક છે કે કેમ? આત્માને દેહાંતરમાં જવું થાય છે કે કેમ? આત્માનું લક્ષણ શું? કોઇ પણ પ્રકારે આત્મા લક્ષમાં આવી શકે એવો છે કે કેમ?' ઇત્યાદિ ઊહાપોહરૂપે સ્વયં ઊઠાવેલા પ્રશ્નો સૂચવે છે તેમ **શ્રીમદે** વસ્તુગતે વસ્તુસ્વરૂપ આત્મા સંબંધી પુષ્કળ તત્ત્વચિંતન કર્યું હતું, પુષ્ટ તત્ત્વમીમાંસા કરી હતી, એટલું જ નહિં પણ આત્માનુભવપ્રત્યક્ષ કરવારૂપ પરીક્ષાપ્રધાનીપણાની દિશામાં અતિ અતિ પ્રગતિ કરી આત્માને અત્યંત અનુભવપ્રત્યક્ષ કર્યો હતો. આ વસ્તુગતે વસ્તુરૂપ આત્માના અનુભવની કોઇ ધન્ય ક્ષણે જન્મ કૃતાર્થતા અનુભવતા **શ્રીમદ્**ના અનુપમ ઉછરંગના આ સહજ ઉદ્ગાર નિકળી પડચા છે:

'આજ મને ઉછરંગ અનુપમ, જન્મ કૃતારથ જોગ જણાયો;
વાસ્તવ્ય વસ્તુ, વિવેક વિવેચક એ ક્રમ સ્પષ્ટ સુમાર્ગ ગણાયો.'

વાસ્તવ્ય–વસ્તુગતે વસ્તુસ્વરૂપ પરમાર્થસત્ વસ્તુ, તેનો વિવેક, તેનો વિવેચક—એ સુમાર્ગનો સ્પષ્ટ ક્રમ **શ્રીમદ્**ને અનુભવસિદ્ધ જણાયો, તેથી જન્મકૃતકૃત્યતા અનુભવતાં અનુપમ ઉછરંગમાં **શ્રીમદ્**ના આ ધન્ય ઉદ્ગાર નિકળી પડચા છે. અને આમ માર્ગ શોધતાં આત્મસામર્થ્યયોગથી આત્માનુભૂતિની દિશામાં પ્રગતિ કરતા **શ્રીમદ્**ને સાચો માર્ગ મળી ગયો છે, સંદેહ છૂટી ગયો છે, અન્ય જે હતું તે જલી ગયુ–બળી ગયુ છે અને અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થથી જ્ઞાનમય 'નિજ દેહ' ભિન્ન કર્યો છે, અને તેવા આત્માનુભૂતિના પરમ ઉલ્લાસની ધન્ય ક્ષણે આ આત્મસામર્થ્યયોગીના અંતરાત્મામાં અનુભવોદ્ગારનો ધ્વનિ ઊઠયો છે કે—

'મારગ સાચા મિલ ગયા, છૂટ ગયે સંદેહ,
હોતા સો તો જલ ગયા, ભિન્ન કિયા નિજ દેહ.'

અવાચ્ય અચિંત્ય મહિમા છે જેનો એવો **'છે તે'**– તત્ સત્ સમ્યગ્દર્શનનો અનુભવઉલ્લાસ દાખવતા પરમ નિર્ભય ધન્ય ઉદ્ગાર **શ્રીમદ્** ૧૯૪૬ના કાર્તકમા લખેલા પત્રાંકમા (૯૧) કાઢે છે—

'તે પવિત્ર દર્શન થયા પછી ગમે તે વર્ત્તન હો, પરંતુ તેને તીવ્ર બંધન નથી, અનંત સંસાર નથી, સોળ ભવ નથી, અભ્યંતર દુઃખ નથી, શંકાનું નિમિત્ત નથી, અંતરંગ મોહિની નથી, સત્ સત્ નિરુપમ, સર્વોત્તમ, શુક્લ, શીતળ, અમૃતમય દર્શનજ્ઞાન; સમ્યક્ જ્યોતિર્મય, ચિરકાળ આનંદની પ્રાપ્તિ, અદ્ભુત સતસ્વરૂપદર્શિતાની બલિહારી છે! જ્યાં મતભેદ નથી; જ્યા શંકા, કંખા, વિતિગિચ્છા, મૂઢદૃષ્ટિ એમાંનું કાઈ નથી છે તે કલમ લખી શકતી નથી, કથન કહી શકતું નથી, મન જેને મનન કરી શકતું નથી, **છે તે.**'

આવું અચિંત્ય મહિમાવાન્ પવિત્ર દર્શન શ્રીમદ્‌ને અનુભવપ્રત્યક્ષ થયું છે. સત્ સત્ નિરુપમ, સર્વોત્તમ, શુક્લ, શીતળ, અમૃતમય દર્શનજ્ઞાન, સમ્યક્ જ્યોતિર્મય, ચિરકાળ આનંદની પ્રાપ્તિ, અદ્‌ભુત સતસ્વરૂપદર્શિતાની બલિહારી શ્રીમદ્‌ને પ્રગટી છે. શંકા, કાંક્ષા આદિ દૂષણો દૂર થઈ નિઃશંકતા, નિઃકાંક્ષતા, નિર્વિચિકિત્સા, અમૂઢદૃષ્ટિ આદિ સમ્યક્ત્વના પરમ ભૂષણો જ્યાં ઝળહળે છે એવું શુદ્ધાત્માનુભૂતિમય વચનાતીત-વચનાતીત-મનાતીત સમ્યગ્દર્શન શ્રીમદ્‌ને પ્રગટ્યું છે. અનુભવગોચર થયેલું તે 'સત્'-સ્વરૂપ જેમ 'છે તે' કલમ લખી શકતી નથી, કથન કહી શકતું નથી, મન મનન કરી શકતું નથી; અને તે તો 'છે'— જેમ છે તેમ અસ્તિત્વસ્વરૂપ સત્ 'તે' તત છે, તે શ્રીમદ્‌ને અનુભવસિદ્ધ થયું છે. શ્રીમદ્‌ને સમ્યગ્દર્શન તો પ્રથમથી છે, તે ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ પામતું જાય છે, અને શ્રીમદ્ અનુક્રમે દર્શનવિશુદ્ધિના માર્ગે કેટલા વેગે આગળ ધપી રહ્યા છે તેનો નિર્દેશ શ્રીમદ્‌ના આ પરમ નિર્ભય ઉદ્‌ગારો પરથી મળી રહે છે.

અને આમ દર્શનવિશુદ્ધિના માર્ગે આગળ વધતાં જ્યાં આત્માનો અનુભવપ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર થાય છે એવા વિશિષ્ટ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિનો પરમ ઉલ્લાસ દાખવતા ટૂંકા પત્રમાં (અં. ૯૫, પોષ ૧૯૪૬) શ્રીમદ્ આત્માનુભવ આલેખે છે—' આવા પ્રકારે તારો સમાગમ મને શા માટે થયો? ક્યાં તારું ગુપ્ત રહેવું થયું હતું? સર્વગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ.' કોઈ મિત્ર ગહન ગુફામાં ગુપ્ત થઈ ગયો હોય-સંતાઈ ગયો હોય, તેનું અચાનક દર્શન-સાક્ષાત્કાર થતાં જેમ કોઈ હર્ષોલ્લાસથી ઉછળી પડે અને તેના આનંદાશ્ચર્ય ઉદ્‌ગાર નિકળી પડે તેવો વિશિષ્ટ આત્માનુભવ ભાવ દર્શનવિશુદ્ધિના માર્ગે વેગે ધસતા શ્રીમદે આ પત્રમાં દાખવ્યો છે. અને શ્રીમદ્‌ને સમ્યગ્દર્શનનો કોઈ વિશિષ્ટ અનુભવ થયો સંભવે છે. એટલે જ શ્રીમદ્ સમ્યગ્દર્શન મિત્રને ઉદ્દેશીને કહે છે કે 'આવા પ્રકારે'— પૂર્વે કદી અનુભૂત નહિં એવા કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારે તારો સમાગમ-સંયોગ મને-મ્હારા આત્માને શા માટે થયો? અત્યારસુધી ત્હારું ક્યાં ગુપ્ત રહેવું થયું હતું? તું ક્યાં સંતાઈ ગયો હતો? આત્માની કઈ ઊંડી ગુફામાં તું ગુપ્ત થઈ ગયો હતો? 'કઈ ગહન ગુફામાં તું ગયો'તો લપાઈ?' કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન આદિ સર્વ ગુણનો અંશ-અનુભવાસ્વાદરૂપ જ્ઞાનદીરૂપ અંશ જ્યાં પ્રગટ્યો છે—આવિર્ભાવ પામ્યો છે એવું સર્વગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ શ્રીમદ્‌ને અત્ર પ્રગટ્યું છે અને આવા ત્રિકાળાબાધિત પરમ સત્યના વિશિષ્ટ અનુભવથી જ શ્રીમદ્‌નો દિવ્ય આત્મા ઘણું ઘણું પોકારી (પત્રાંક ૨૧૧) ઉદ્‌ઘોષે છે 'પરમ સત્ય છે, પરમ સત્ય છે, પરમ સત્ય છે ત્રિકાળ તેમ જ છે' ઇ.

આ આત્માનુભૂતિથી શ્રીમદ્‌ને આધ્યાત્મિક શક્તિની લબ્ધિ-સિદ્ધિ થતી હતી હતી અને કેટલાક ચમત્કારિક અનુભવદર્શનો પણ થતા હતા તે દૈવી [illegible] આત્મિક ચમત્કારનો ઉલ્લેખ પત્રાંક ૩૨ તથા ૩૮મા પ્રાપ્ત થાય છે. [illegible] કે [illegible] જાણ છે કે [illegible] આંખમાંથી ચાર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પ્રમાણ [illegible] [illegible] છે. જે આપણી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સ્થિતિ થાય છે કે [illegible] છે કે આવી દૃષ્ટિમાં [illegible] તે [illegible] [illegible] તે, તે [illegible]

કોઈ પ્રકારની ભ્રમણા નથી. નિમિત્ત કારણ કંઈ જણાતું નથી. બહુ આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. આંખે બીજી કોઈ પણ પ્રકારની અસર નથી. પ્રકાશ અને દિવ્યતા વિશેષ રહે છે. ચારેક દિવસ પહેલા બપોરના ૨-૨૦ મિનિટે એક આશ્ચર્યભૂત સ્વપ્ન પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી આ થયુ હોય એમ જણાય છે. અંતઃકરણમાં બહુ પ્રકાશ રહે છે, શક્તિ બહુ તેજ મારે છે. ધ્યાન સમાધિસ્થ રહે છે. કારણ કંઈ સમજાતું નથી' 'વામનેત્ર સબંધી ચમત્કારથી આત્મશક્તિમા અલ્પ ફેરફાર થયો છે.' આવા આનુષંગિક યોગ અનુભવો તો આવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની યોગીને એક સાધારણ વાત છે, બાકી આવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાનીની પ્રીતિ-પ્રતીતિ તો એક આત્માનુભૂતિ પ્રતિ જ રહે છે, આત્માની વૃત્તિ તો એક નિજ ભાવના પ્રવાહમા જ વહે છે. અને જડથી ઉદાસી જેને આત્મવૃત્તિ થઈ આત્મઅનુભવનો પ્રકાશ ઉલ્લાસિત થયો હતો, એવા **શ્રીમદ્**ને તો ચૈતન્યના નિરંતર અવિચ્છિન્ન અનુભવમા કેવી અખંડ પ્રવાહના હતી, તે તેમના **પરમ પરમાર્થ-સુહૃદ્ સૌભાગ્યભાઈ**ના પત્રમાં (અં. ૧૪૪, બી. ભા. વદ.)) ૧૯૪૬) દૃશ્ય થાય છે' 'ચૈતન્યનો નિરંતર અવિચ્છિન્ન અનુભવ પ્રિય છે. બીજી કંઈ સ્પૃહા રહેતી નથી. રહેતી હોય તોપણ રાખવા ઇચ્છા નથી. એક 'તુંહિ તુંહિ' એ જ યથાર્થ વહેતી પ્રવાહના જોઈએ છે. અધિક શું કહેવું ? લખ્યુ લખાય તેમ નથી; કથ્યુ કથાય તેમ નથી; જ્ઞાને માત્ર ગમ્ય છે કા તો શ્રેણીએ શ્રેણીએ સમજાય તેવું છે. બાકી તો અવ્યક્તતા જ છે.' **શ્રીમદ્** આત્માનુભૂતિના દિવ્ય પ્રકાશની કેવી ઉચ્ચ ભૂમિકામા વિહરતા હશે તેનું અવ્યક્ત સૂચનમાત્ર આ શબ્દો કરે છે.

પ્રકરણ છત્રીશમું

આત્મસંવેદન અને શ્રીમદ્‌ની અંતર્વેદના

('દુખિયા મનુષ્યોના પ્રદર્શનમા શિરોભાગે' **શ્રીમદ્**!

"सुखमारब्धयोगस्य बहिर्दुःखमथात्मनि ।
बहिरेवासुखं सौख्यमध्यात्मं भावितात्मनः ॥"—સમાધિશતક

આવું અપૂર્વ આત્માનુભૂતિમય આત્મસંવેદન જેનુ છે એવા **શ્રીમદ્**ને આ અનુભવ-સંવેદનમાંથી ક્ષણ પણ બ્હાર નિકળવું પડે તેની એવી તીવ્ર આત્મવેદના થાય છે, એવું તીવ્ર મહાદુઃખ થાય છે, કે તે કહ્યુ જતું નથી ને સહ્યું જતું નથી. આ 'તુંહિ તુંહિ'ના આત્મસંવેદનમાંથી જ્યારે પ્રારબ્ધાધીન સંજોગવશે બ્હાર નિકળવાનો પ્રસંગ આવી પડે છે, ત્યારે તેમના સંવેદનશીલ આત્માને તીવ્ર વેદના થાય છે ને તેનો તીવ્ર ચીત્કાર અંતરમાંથી નિકળી પડે છે. **પૂજ્યપાદસ્વામીએ** સમાધિશતકમાં (જુઓ મથાળે ટાંકેલો

શ્લોક) કહ્યું છે તેમ—યોગઆરંભકને બહારમાં સુખ લાગે છે, અંતરમાં-આત્મામાં દુઃખ લાગે છે; ભાવિતાત્મા યોગારૂઢને બહારમાં જ અસુખ (દુઃખ) લાગે છે, અંતરમાં-અધ્યાત્મમાં સુખ લાગે છે. પરમ ભાવિતાત્મા યોગારૂઢ **શ્રીમદ્**‌ના સંવેદનશીલ આત્માની પણ આવી દશા થઈ પડી હતી. તેમને અંતરમાં આત્મસંવેદનનું મહાસુખ સંવેદાતું હતું, બહારમાં મહાદુઃખ વેદાતું હતું.—આ તેમની તીવ્ર આત્મવેદના—અંતર્વેદનાનો તીવ્ર ચીત્કાર તેમના સંવેદનશીલ પત્રોમાં સહૃદય જનોને અદ્યાપિ સંભળાય છે.

શ્રીમદ્‌ની અંતર્વેદનાનું આ મહાદુઃખ એટલું બધું ઉત્કટ હતું કે એક મહા સંવેદનશીલ પત્રમાં (અં. ૮૨) જણાવ્યું છે તેમ—દુઃખિયા મનુષ્યોનું પ્રદર્શન ભર્યું હોય તો તેમાં તેમણે પોતાને શિરોભાગે—અગ્રભાગે ગણાવ્યા છે. આ રહ્યા તેમના આ વેધક શબ્દો: 'દુઃખિયાં મનુષ્યોનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું હોય તો ખચીત તેના શિરોભાગમાં હું આવી શકું.' આ વચનો વાંચી કોઈ વિચારમાં પડી જઈ ભિન્ન ભિન્ન કલ્પનાઓ ન કરે વા ભ્રમ ન ગણે તે માટે પોતે જ અત્રે સમાધાન દર્શાવે છે—'તમે મને સ્ત્રી સંબંધી કંઈ દુઃખ લેખશો નહીં, લક્ષ્મી સંબંધી દુઃખ લેખશો નહીં, પુત્ર સંબંધી લેખશો નહીં, કીર્તિ સંબંધી લેખશો નહીં, ભય સંબંધી લેખશો નહીં; કાયા સંબંધી લેખશો નહીં; અથવા સર્વથી લેખશો નહીં. મને દુઃખ બીજી રીતનું છે. તે દરદ વાતનું નથી, કફનું નથી કે પિત્તનું નથી, તે શરીરનું નથી, વચનનું નથી કે મનનું નથી. ગણો તો બધાંયનું છે અને ન ગણો તો એકેનું નથી. પરંતુ મારી વિજ્ઞાપના તે નહીં ગણવા માટે છે, કારણ એમાં કોઈ ઓર મર્મ રહ્યો છે.' —આમ સ્ત્રી-પુત્ર-લક્ષ્મી-કીર્તિ-ભય-કાયાદિ સંબંધી આ દુઃખ નથી, વાત-પિત્ત-કફનું દુઃખ નથી, તન-મન-વચનનું દુઃખ નથી, જગતમાં સંભવિત ગણાતા કોઈ પણ કારણનું દુઃખ નથી, તો પછી આ દુઃખ છે શેનું? તેનો ખુલાસો કરતાં તેમાં રહેલો ઓર મર્મ ખુલ્લો કરે છે.

'તમે જરૂર માનજો, કે હું વિના-દિવાનાપણે આ કલમ ચલાવું છું. રાજચંદ્ર નામથી ઓળખાતો વવાણિયા નામના નાના ગામનો, લક્ષ્મીમાં સાધારણ એવો પણ, આર્ય તરીકે ઓળખાતા દશાશ્રીમાળી-વૈશ્યનો પુત્ર ગણાઉં છું. આ દેહમાં મુખ્ય બે ભવ કર્યા છે. અમુખ્યનો હિસાબ નથી. નાનપણની નાની સમજણમાં કોણ જાણે, ક્યાંથી મોટી મોટી કલ્પનાઓ આવતી. સુખની અભિલાષા પણ ઓછી નહોતી; અને સુખમાં પણ મહાલય, બાગબગીચા, લાડીવાડીનાં કંઈક માન્યાં હતાં; મોટી કલ્પના તે આ બધું શું છે તેની હતી. તે કલ્પનાનું એકવાર એવું રૂપ દીઠું કે, પુનર્જન્મ નથી, પાપ નથી, પુણ્ય નથી, સુખે રહેવું અને સંસાર ભોગવવો એ જ કૃતકૃત્યતા છે. એમાંથી બીજી પંચાતમાં નહીં પડતાં, ધર્મની વાસનાઓ કાઢી નાંખી. કોઈ ધર્મ માટે ન્યૂનાધિક કે અસદ્ભાવપણું રહ્યું નહીં. થોડો વખત ગયો પછી એમાંથી કંઈ ઓર જ થયું. જે થવાનું મેં કલ્પ્યું ન હતું, તેમ તે માટે મારા ખ્યાલમાં હોય એવું કંઈ મારું પ્રયત્ન પણ નહોતું, છતાં અચાનક ફેરફાર થયો; કોઈ ઓર અનુભવ થયો. અને જે અનુભવ પ્રાયે શાસ્ત્રમાં લેખિત ન હોય, જડવાદીઓની કલ્પનામાં પણ નથી, તેવો હતો. તે ક્રમે

કરીને વધ્યો; વધીને અત્યારે એક 'તુંહિ તુંહિ'નો જાપ કરે છે. હવે અહીં સમાધાન થઇ જશે. આગળ જે મળ્યાં નહીં હોય, અથવા ભયાદિક હશે, તેથી દુઃખ હશે તેવું કંઈ નથી; એમ ખચીત સમજાશે.'

આ લંબાણ ખુલાસાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે **શ્રીમદ્**ને કોઇ વિશિષ્ટ આત્માનુભવ થયો છે,—'જે અનુભવ પ્રાયે શાસ્ત્રમાં લેખિત ન હોય, જડવાદીઓની કલ્પનામાં પણ નથી તેવો હતો,'—તે આત્માનુભવ ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો અને વધીને અત્યારે 'તુંહિ તુંહિ'નો જાપ કરે છે. **શ્રીમદ્**નું આ આત્મસંવેદન સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે જે દુઃખ કહ્યું તે ઉપરોક્ત સ્ત્રીઆદિ કોઈ કારણે નથી, પણ આ અદ્‌ભુત આત્મસંવેદનના રંગમાં ભંગ પાડનારા વિઘ્નભૂત થતા બાહ્ય ઉપાધિરૂપ કારણોને લઇને છે. અને કર્મના ઘેરાથી આવી પડેલા આ બાહ્ય પ્રતિબંધક કારણોને લઇને જ આ બધું વેદવું પડે છે–વેઠવું પડે છે, તે સ્ફટિક જેવા સ્વચ્છ શુદ્ધ હૃદયવાળા **શ્રીમદ્**ને વેઠ જેવું લાગે છે ને તેનું વેદવું અસહ્ય થઈ પડે છે. તેમજ—'મહારંભ, મહાપરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ કે એવું તેવું જગતમાં કંઇ જ નથી. એમ વિસ્મરણ ધ્યાન કરવાથી પરમાનંદ રહે છે. તેને ઉપરનાં કારણોથી જોવાં પડે છે એ મહા ખેદ છે.' આ બધુ આત્મવેદનામય આત્મસંવેદન પોતે પોતાના અંતરૂમાં વેદવાનું રહે છે, તે વેદન કોઇને કહી શકાતું નથી, અંતરંગ ચર્યાનું વેદન કોઇ પાસે ખોલી શકાતું નથી એનું **શ્રીમદ્**ને મહાદુઃખ છે. એટલે જ પત્રને છેડે છેવટે લખે છે—'અંતરંગ ચર્યા પણ કોઈ સ્થળે ખોલી શકાતી નથી. એવા પાત્રોની દુર્લભતા મને થઇ પડી એ જ મહા દુંખમતા કહો'.—**શ્રીમદ્**ના આ મહાસંવેદનશીલ પત્ર પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે 'તુંહિ તુંહિ'ના જાપરૂપ અખંડ આત્માનુભૂતિમય આત્મસંવેદન સંવેદી રહેલા **શ્રીમદ્**ને અનિચ્છાએ પૂર્વકર્મના ઘેરાથી સંસારપ્રસંગનું પરાણે વેદન વેદવું પડે છે અને એને લીધે સમાધિમા વિઘ્નભૂત ઉપાધિમાં બેસવું પડે છે, એની તીવ્ર અતરૂવેદના **શ્રીમદ્**ને થાય છે, એટલું જ નહિં પણ પોતાનું આત્મવેદનામય અંતરૂસંવેદન કોઈ સ્થળે ખોલી શકાતું નથી– ખોલી શકાય એવા સુહૃદ્‌પાત્રોની દુર્લભતા થઇ પડી એનુ મહાદુઃખ–'મહાદુઃખમતા'—તીવ્ર અંતરૂવેદના **શ્રીમદ્**ને વેદાય છે.

આવા તીવ્ર આત્મવેદનામય આત્મસંવેદનમાં નિમગ્ન **શ્રીમદ્**ને જગતની મોહિની એટલી બધી અકારી અને આકરી લાગતી હતી—વેદાતી હતી કે તે અંગે તેમનો તીવ્ર સંવેદનામય ચીત્કાર નિકળી પડયો છે કે—'હે નાથ! સાતમી તમતમપ્રભા નરકની વેદના મળી હોત તો વખતે સમ્મત કરત પણ જગતની મોહિની સમ્મત થતી નથી.'— અત્રે જોવા જેવું એ છે કે **અમોહસ્વરૂપ શ્રીમદ્**ને જગત્‌ની મોહિની સાતમી નરકની વેદના કરતાં પણ આકરી લાગે છે! જેને આવું તીવ્ર વેદન થાય છે તે પુરુષ પ્રારબ્ધયોગે ઉપાધિયોગરૂપ જગત્‌પ્રસંગમાં રહ્યા છતાં જગતથી પર છે— અતીત છે, સંસારાતીત છે, એમ કોને પ્રતીત ન થાય? અને જગત્‌ની મોહિની જેને આવી અકારી લાગતી હોય તે આવા સંસારભાવાતીત **શ્રીમદે** કર્મપરાધીનપણે પરાણે કરવી પડતી ઉપાધિ અંગે ઊઠી આત્મવેદના સ્થળે સ્થળે વ્યક્ત કરી હોય એમા આશ્ચર્ય

શું? જેમકે–'કાળની અને કર્મની વિચિત્રતાથી પરાધીનપણે આ... કરીએ છીએ,' (પત્રાંક ૧૧૯). 'અહોહો! કર્મની કેવી વિચિત્ર બંધસ્થિતિ છે? જેને સ્વપ્ને પણ ઇચ્છતા નથી, જે માટે પરમ શોક થાય છે; એ જ અગાંભીર્ય દશાથી પ્રવર્તવું પડે છે.' (પત્રાંક ૮૨). ઇત્યાદિ.

એટલે જ ગૃહાશ્રમથી વિરક્ત થવાનું જેને અધિકતર ગમતું હતું એવા **શ્રીમદ્‌ને** તે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિવેક ઊગ્યો હતો, તે વિવેકને મહાખેદની સાથે ગૌણ કરવો પડ્યો એ અંગેની તીવ્ર અંતર્વેદના એમના આ વેધક વચનો વ્યક્ત કરે છેઃ 'કાળનાં બળવત્તર અનિષ્ટપણાને લીધે તેને યથાયોગ્ય સમાધિસંગની અપ્રાપ્તિને લીધે તે વિવેકને મહાખેદની સાથે ગૌણ કરવો પડ્યો. અને ખરે! જો તેમ ન થઈ શક્યું હોત તો તેના (આ પત્રલેખકના) જીવનનો અંત આવત. જે વિવેકને મહાખેદની સાથે ગૌણ કરવો પડ્યો છે, તે વિવેકમાં જ ચિત્તવૃત્તિ પ્રસન્ન રહી જાય છે આજ તેની પ્રાધાન્યતા નથી રાખી શકાતી એ માટે અકથ્ય ખેદ થાય છે, તથાપિ જ્યાં નિરુપાયતા છે ત્યાં સહનતા સુખદાયક છે, એમ માન્યતા હોવાથી મૌનતા છે' ઇત્યાદિ (પત્રાંક ૧૧૩) અને એટલે જ વિદેહી દશાની—જીવન્મુક્ત નિર્ગ્રંથ દશાની ઝંખના અંગેની **શ્રીમદ્‌ની** તીક્ષ્ણ આત્મવેદના આ હૃદયભેદી ઉદ્‌ગારોમાં જણાઈ આવે છે

'કોઈ પણ પ્રકારે વિદેહી દશા વગરનું, યથાયોગ્ય જીવન્મુક્ત દશા વગરનું, યથાયોગ્ય નિર્ગ્રંથ દશા વગરનું ક્ષણ એકનું જીવન પણ બાકીનું જીવન સુલભ લાગતું નથી તો પછી બાકી રહેલું અધિક આયુષ્ય કેમ જશે, એ વિટંબના આત્મગતાની છે' (**શ્રીમદ્‌ રાજચંદ્ર** પત્રાંક ૧૩૪. સં ૧૯૪૬ દ્વિ ભા.)

આ વિવેક અંગેનું **શ્રીમદ્‌નું** આત્મસંવેદન કેવું છે? તે દર્શાવે પોતાના અંતરાત્મા સાથે વાર્તાલાપ કરતા **શ્રીમદ્‌** પોતાનું આત્મસંવેદન દાખવે છે 'મોહાદિ મલિન દશાથી વિવેક ન થાય એ ખરૂં, નહીં તો વસ્તુગતે તો વિવેક ખરો છે'— વસ્તુગતે વસ્તુના પ્રતિભાસરૂપ જે આત્મસંવેદનરૂપ વિવેક પોતાને અનુભવસિદ્ધ થયો છે તે ખરો છે, એમ કોઈ અન્ય પક્ષે અંતર્વિચાર કરતા **શ્રીમદ્‌નો** અંતરાત્મા પોકારે છે—' વીતરાગે ખરૂં કહ્યું છે.'— આ શબ્દોમાં **શ્રીમદ્‌** પોતાનું અનુભવપ્રતીતિજન્ય આત્મસંવેદન દાખવતાં આગળ લખે છે—' અરે આત્મા! સ્થિતિસ્થાપક દશા લે.' પ્રારબ્ધોદયથી પ્રાપ્ત સંયોગોને અનુકૂળ સ્થિતિ રાખતો તું ત્હારી દશા તેવી સ્થિતિસ્થાપક કર કે આત્મા પોતે પોતાની મૂળ સ્થિતિમાં જેમ છે તેમ પાછો સ્થપાઈ જાય,— પ્રતિષ્ઠાપિત થઈ જાય આમ કહી **શ્રીમદ્‌** પોતાનું અંતર્વેદનાદુઃખ વ્યક્ત કરે છે—' આ દુઃખ શા કારણે? આત્માથી રાખતું? પોતે પોતાનો વૈરી, તે આ કેવી ખરી વાત છે?' કર્મબંધના કારણરૂપ કષાયાદિ કરી—રાગદ્વેષાદિ કરી આ આત્મા પોતે પોતાનો વૈરી—પોતે પોતાનો દુશ્મન બને છે.—આ વાતનું **શ્રીમદ્‌ને** તીવ્ર અંતર્વેદન—મહાદુઃખ થાય છે, આ અંતર્વેદન, [illegible] છે. તે દુઃખ ટાળવાનો અપૂર્વ નિશ્ચય **શ્રીમદ્‌** [illegible]

[illegible] **પરમ** આત્મવિવેકરૂપ **શ્રીમદ્‌ને** [illegible] ...ની [illegible]

તેમાં વળી ઓછામાં પૂરું જેની નિરંતર ઝંખના છે એવા સત્સંગના અભાવની વેદના તો ખૂબ ખૂબ વેદાતી હતી. વવાણીઆથી લખેલા સં ૧૯૪૪ના એક પત્રમાં એક માર્મિક વાક્ય **શ્રીમદ્**નુ અંતર્સંવેદન દાખવે છેઃ 'સત્સંગનો લેશ અંશ પણ નહીં મળવાથી બચારો આ આત્મા વિવેકઘેલછા ભોગવે છે.'— અવિવેકી જેમ યદ્દા તદ્દા બોલવા-બકવારૂપ-ઉન્મત્તપ્રલાપરૂપ અવિવેકઘેલછા-અવિવેકઉન્મત્તતા અનુભવે, તેમ પરમ વિવેકી જેમ છે તેમ-જે છે તે **तत् सत्** વદવારૂપ વિવેકની વાત કરવાનું— આત્મસંવેદન દર્શાવવાનું સતસંગરૂપ સ્થાન ન મળવાથી વિવેકઘેલછા-વિવેકઉન્મત્તતા અનુભવે, એવી દશાનુ સંવેદન દાખવતા આ વચનોમા **શ્રીમદ્**ની સતસંગઅભાવનો ખેદ દર્શાવવારૂપ અંતર્વેદના વ્યક્ત થાય છે, અને **શ્રીમદ્**ની આ અંતર્વેદના મનઃસુખરામ સૂર્યરામ પરના પત્રમાં (અં ૧૨૬, પ્ર. ભા. ૧૯૪૬) લખેલ ઉદ્દ્ગારોમાં તો પરાકાષ્ઠા પામેલી દેખાય છે· 'જ્ઞાનીઓએ કલ્પેલો ખરેખરો આ કળિકાળ જ છે. જનસમુદાયની વૃત્તિઓ વિષયકષાયાદિકથી વિષમતાને પામી છે. એનુ બળવત્તરપણું પ્રત્યક્ષ છે. રાજસી વૃત્તિનું અનુકરણ તેમને પ્રિય થયુ છે તાત્પર્યવિવેકીઓની અને યથાયોગ્ય ઉપશમપાત્રની છાયા પણ મળતી નથી. એવા વિપમ કાળમા જન્મેલો આ દેહધારી આત્મા અનાદિકાળના પરિભ્રમણના થાકથી વિશ્રાતિ લેવા આવતાં અવિશ્રાતિ પામી સપડાયો છે. માનસિક ચિંતા ક્યાય કહી શકાતી નથી. કહેવાનાં પાત્રોની પણ ખામી છે, ત્યા હવે શું કરવું? જો કે યથાયોગ્ય ઉપશમભાવને પામેલો આત્મા સંસાર અને મોક્ષ પર સમવૃત્તિવાળો હોય છે એટલે અપ્રતિબદ્ધપણે વિચરી શકે છે; પણ આ આત્માને તો હજુ તે દશા પ્રાપ્ત થઈ નથી. તેનો અભ્યાસ છે. ત્યાં તેને પડખે આ પ્રવૃત્તિ શા માટે ઊભી હશે? જેની નિરુપાયતા છે તેની સહનશીલતા સુખદાયક છે અને એમજ પ્રવર્ત્તન છે'—અત્રે કલિકાલનો પ્રભાવ અને (તેને લઈને) સતસંગનો અભાવ **શ્રીમદ્**ને વેદાય છે, આ સંજોગોમાં 'આ દેહધારી આત્મા અનાદિ કાળના પરિભ્રમણના થાકથી વિશ્રાતિ લેવા આવતા અવિશ્રાંતિ પામી સપડાયો છે'-ઇત્યાદિ મર્મભેદી શબ્દોમાં વ્યક્ત થતી એમની અકથ્ય માનસિક ચિંતા **શ્રીમદ્**ની ઊંડી અંતર્વેદના પોકારે છે,- જેના પડઘા દેશકાલના બંધનને તોડીને દિગ્દિગંતોમાં પડે છે, અને સહૃદયોના હૃદય-કર્ણો અદ્યાપિ સાંભળે છે

પ્રકરણ સાડત્રીશમું

અંતરંગ નિર્ગ્રંથ શ્રેણી

'કાયાની વિસારી માયા સ્વરૂપે શમાયા એવા,
નિર્ગ્રંથનો પંથ ભવ અંતનો ઉપાય છે.'—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફામાં નિરંતર નિવાસનો શ્રીમદે જીવન જેમ પરમપ્રિય ગાંઠ્યો આ ક્રમ કર્યો? આ ગુફાના ગુપ્તભેદરૂપ આત્માના જીવનરૂપ જીવનકળાની શ્રેણી કઈ? તે માટેનું માર્મિક સામાન્ય સૂચન શ્રીમદે સં. ૧૯૪૫ના શ્રા. સુદ ૩ના દિને ભરૂચથી મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી પર લખેલા પત્રમાં (અં. ૭૬) પ્રાપ્ત થાય છે—'સર્વ શાસ્ત્રના બોધનું, ક્રિયાનું, જ્ઞાનનું, યોગનું અને ભક્તિનું પ્રયોજન સ્વસ્વરૂપ-પ્રાપ્તિને અર્થે છે; અને એ સમ્યક્શ્રેણિઓ આત્મગત થાય, તો તેમ થવું પ્રત્યક્ષ સંભવિત છે. પણ એ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવા સર્વસંગપરિત્યાગની અવશ્ય છે.' અત્રે સર્વ શાસ્ત્રના બોધ આદિનું એક માત્ર પ્રયોજન સ્વસ્વરૂપપ્રાપ્તિને અર્થે છે અને એ અર્થે એ ક્રમબદ્ધ સમ્યક્શ્રેણિઓ આત્મગત-આત્મપરિણત થાય તો સ્વરૂપપ્રાપ્તિ સંભવે છે અને તે માટે સર્વસંગપરિત્યાગની આવશ્યકતા છે એમ દર્શાવી. તે આવશ્યકતા કેમ છે તે લખે છે—'નિર્જનાવસ્થા-યોગભૂમિકામાં વાસ-સહજ સમાધિની પ્રાપ્તિ જેથી, તે સર્વસંગપરિત્યાગમાં નિયમા વર્તિત છે. દેશ(ભાગ)સંગપરિત્યાગમાં ભજના સંભવે છે.' યોગસાધના માટે અનુકૂળ એકાંત નિર્જનાવસ્થારૂપ યોગભૂમિકામાં વસવાથી 'વાસ'-સ્વરૂપમાં વસવારૂપ વાસની—સહજ સમાધિની પ્રાપ્તિ જેથી, તે સર્વસંગપરિત્યાગમાં નિયમા-નિયમથી નિશ્ચયે કરીને વર્તિત છે-વર્તેલી છે. દેશસંગપરિત્યાગમાં-દેશવિરતિમાં 'ભજના'-તેમ હોય વા ન હોય એમ વિકલ્પ (alternative) છે.

આમ ગૃહવાસમાં પણ તેની સંભાવના છે. તેથી આ ગૃહવાસમાં વર્તી રહેલા પોતાના માટેનો તેમાં વર્તવા માટેનો અંગત (Personal) ક્રમ કહે છે—'જ્યાં સુધી ગૃહવાસ પૂર્વ કર્મના બળથી ભોગવવો બાકી છે, ત્યાં સુધી ધર્મ અર્થ અને કામ ઉચ્છિન્ન-ઉદાસીન ભાવે સેવવા યોગ્ય છે'—ઉચ્છિન્ન-ઉચ્છેદ પમાડેલ અત્યંત ઉત્કટ ભાવને પમાડેલ ઉદાસીનભાવે સેવવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ સર્વ પરભાવ-વિભાવના કાર્યથી અલગ ઉદાસીનભાવ એટલો બધો ઉલ્લાસ પમાડી દેવો-એટલો બધો બળવાન બનાવી દેવો કે પ્રારબ્ધોદયજનિત ધર્મ-અર્થ-કામની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ પણ તેને બાધક ન બની શકે. તે જ વસ્તુ પોતે સ્પષ્ટ કરે છે—'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

છે—' મારી આત્માભિલાષા તે શ્રેણિમા ઘણા માસ થયાં વર્ત્તે છે,'— મારી આત્મેચ્છા તે અંતરંગ નિર્ગ્રંથશ્રેણિમાં ઘણા માસ થયાં વર્ત્તી રહી છે. આ 'ધર્મોપજીવનની'-ધર્મપ્રધાન ધર્મમય ઉપજીવનની 'પૂર્ણ અભિલાષા કેટલીક વ્યવહારોપાધિને લીધે પાર પડી શકતી નથી.' 'પણ પ્રત્યક્ષે સત્પદની સિદ્ધિ આત્માને થાય છે,'—પ્રત્યક્ષે-આત્માનુભવ પ્રત્યક્ષથી-સાક્ષાત્ આત્માનુભૂતિથી 'સત્પદની'-જેમ છે તેમ વસ્તુગતે વસ્તુરૂપ 'સત્'પદની સિદ્ધિ આત્માને થાય છે 'આ વાર્ત્તા તો સંમત જ છે. અને ત્યાં કંઈ વય-વેષની અપેક્ષા નથી'—અત્રે **શ્રીમદે** માર્મિકપણે એ પણ કહી દીધું જ કે જ્ઞાતવ્ય અને પ્રાપ્તવ્ય તો 'સત્પદ'- જેમ છે તેમ અસ્તિત્વરૂપ-સ્વરૂપસત્તારૂપ શુદ્ધ આત્મપદ છે, તેની સિદ્ધિ-આત્મસિદ્ધિ પોતાને-પોતાના આત્માને થાય છે. તો પછી નાની કે મોટી વયની કે બાહ્ય દ્રવ્યલિંગરૂપ વેષની વિશેષ અપેક્ષા નથી—દરકાર નથી. અર્થાત્ આટલી ૨૨ વર્ષની વયમા અને ગૃહસ્થ વેષમા પણ ઉલ્લાસિત-ઉદાસીનભાવે વર્ત્તતા પોતાના આત્માએ તે આત્મારૂપ સત્પદની પ્રાપ્તિ કરી લીધી છે, એટલે વેષાદિ પણ જે પ્રયોજનાર્થે ગ્રહવાનુ પ્રયોજન છે, તે સિદ્ધ થઈ ચૂકયુ છે, એટલે તેની પણ અપેક્ષા નથી. આમ આ પત્રની વસ્તુ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે હાલ જ્યાંલગી ગૃહવાસનો ઉદય હોય ત્યાંલગી ગૃહસ્થવેષમા પણ ઉલ્લાસિત ઉદાસીનભાવે વર્ત્તતા રહી અંતરંગ નિર્ગ્રંથશ્રેણિમાં વર્ત્તવું એ જ **શ્રીમદ્**નો ક્રમ છે,— અધ્યાત્મજીવનના જીવનરૂપ પરમપ્રિય જીવનક્રમ છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફામા નિવાસનો ક્રમ તે આ **નિર્ગ્રંથશ્રેણી** છે; આ નિર્ગ્રંથશ્રેણીએ ક્રમે કરીને આરોહણ કરતા આ ગુફામાં નિવાસ કરવાનું શકય બને છે,—આ ગહન ગુહાના ગુપ્તભેદરૂપ આત્માને જાણી દેખી તેમાં વર્ત્તવારૂપ નિરંતર નિવાસ પામવાનું શકય બને છે, એટલા માટે આ નિર્ગ્રંથશ્રેણી જ તેનો ઉત્તમ ક્રમ છે; અને એટલે જ જેને પોતે 'પૂર્ણાહ્લાદકર, પરમ સુખકર, હિતકર અને હૃદયરૂપ માનેલ છે' (અં. ૮૩)— તે ગુફામાં નિરંતર નિવાસનો **શ્રીમદ્**નો પરમ ઇષ્ટ ક્રમ આ અંતરંગ નિર્ગ્રંથશ્રેણી જ છે સ્વરૂપારોહણ માટે નિ.શ્રેણી સમાન આ નિર્ગ્રંથશ્રેણીરૂપ સ્વરૂપમય પવિત્ર શ્રેણીનું સુખ કેવું નિરુપમ છે તે માટેનો **શ્રીમદ્**નો આત્માનુભવ (પત્રાંક ૬૨) છે કે—' આત્માને અનંત ભ્રમણાથી સ્વરૂપમય પવિત્ર શ્રેણીમાં આણવો એ કેવું નિરુપમ સુખ છે તે કહ્યું કહેવાતું નથી, લખ્યુ લખાતું નથી અને વિચાર્યું વિચારાતું નથી.' સુખધામ મોક્ષની નિશ્રેણી સમાન આ ઉત્તમ નિર્ગ્રંથશ્રેણીના ક્રમે ચઢતાં આત્મા સ્વરૂપારોહણ કરી અનુક્રમે સિદ્ધપદને પામે છે,—' અપૂર્વ અવસર'ના દિવ્ય ગાનમાં **શ્રીમદે** અપૂર્વ ભાવથી સંગીત કરેલો પરમ પદ પામવાનો પરમોત્તમ ક્રમ આ નિર્ગ્રંથશ્રેણી જ છે. અંતરંગ મોહગ્રંથિ જેની છેદાઈ છે તે નિર્ગ્રંથ છે, અને દર્શનમોહને વ્યતીત કરી શુદ્ધ આત્માનું સમ્યગ્દર્શન પામી આત્મા ચારિત્રમોહનો નાશ કરવા પ્રવર્ત્તતો પ્રવર્ત્તતો ઉત્તરોત્તર ગુણસ્થાનકના ક્રમે સ્વરૂપપદની શ્રેણીએ ચઢતો જાય તે ર્ગ્રંથશ્રેણી છે કષાયની-રાગાદિની ઉત્તરોત્તર ન્યૂનતા પ્રમાણે આત્માનુ ગુણસ્થાનક તું જાય છે, એટલે આ નિર્ગ્રંથશ્રેણી ઉત્તરોત્તર વીતરાગતા પ્રત્યે લઈ જઇ યથાખ્યાત

ચારિત્ર પ્રગટાવે છે એટલે પૂર્ણ વીતરાગતા પ્રત્યે લઈ જતી આ નિર્ગ્રંથશ્રેણી એ જ નિરાગશ્રેણી છે. અને એટલે જ **શ્રીમદે** વીતરાગ એ નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથ એ વીતરાગ એમ નિર્ગ્રંથશ્રેણી–નિરાગશ્રેણી એ બન્ને શબ્દોનો પર્યાયરૂપ પ્રયોગ કર્યો છે.

મુખ્યપણે આભ્યંતર વિરતિ (વિરતારતિ) એ જ નિર્ગ્રંથતાનું સાચું અવિસંવાદી માપ છે. બાહ્ય વિરતિ ન હોય ને આભ્યંતર વિરતિ પણ ન હોય તો ત્યાં નિર્ગ્રંથતા નથી, બાહ્ય વિરતિ હોય પણ આભ્યંતર વિરતિ ન હોય તો ત્યાં પણ નિર્ગ્રંથતા નથી. બાહ્ય વિરતિ હોય ને આભ્યંતર વિરતિ પણ હોય તો ત્યાં નિર્ગ્રંથતા છે. કદાચ બાહ્ય વિરતિ ન હોય પણ આભ્યંતર વિરતિ હોય તો ત્યાં પણ નિર્ગ્રંથતા છે.–આમ ચોભંગી છે. તે પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે બાહ્ય વિરતિ હો કે ન હો પણ આભ્યંતર વિરતિ જો હોય તો ત્યાં નિર્ગ્રંથતા અવશ્ય છે. એટલે સર્વત્ર સર્વદા સર્વથા આભ્યંતર વિરતિ જ પ્રધાન છે. આ જ વસ્તુ **શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ** આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં ધાતુ અને છાપના પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતે સ્પષ્ટપણે સમર્થિત કરી છે: ધાતુ ખોટી અને છાપ ખોટી, અથવા ધાતુ ખોટી અને છાપ સાચી, એ બે પ્રકાર કલઈના રૂપીઆ જેવા બનાવટી (Counterfeit) મૂલ્યહીન દ્રવ્યલિંગી સાધુઓના છે, ને તે ખોટા રૂપીઆની જેમ સર્વથા અમાન્ય–અસ્વીકાર્ય છે. અને ધાતુ સાચી, પણ છાપ ખોટી અથવા ધાતુ સાચી અને છાપ પણ સાચી, એ બે પ્રકાર ચાંદીના રૂપીઆ જેવા સાચા મૂલ્યવાન્ ભાવલિંગી સાધુજનોના છે, અને તે જ સાચા રૂપીઆની જેમ સર્વથા માન્ય સ્વીકાર્ય છે. અર્થાત્ દ્રવ્યથી તેમજ ભાવથી જે અવિરતિ છે, અને ભાવથી વિરતિ નહિં છતાં જે દ્રવ્યથી વિરતિ છે.– એ બે મિથ્યાદૃષ્ટિ પ્રકારોની સાધુપણામાં ગણના જ નથી. પણ દ્રવ્યથી તેમજ ભાવથી જે વિરતિ છે, અને દ્રવ્યથી વિરતિ નહિં છતાં ભાવથી જે વિરતિ છે.– એ બે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પ્રકારોની જ સાધુપણામાં ગણના છે. દ્રવ્યથી સર્વવિરતિ આદિ પણ સમ્યગ્દર્શનભાવરૂપ મૂલ હોય તો જ ભાવથી વિરતિ છે. નહિં તો ભાવથી અવિરતિ જ છે. **શ્રી યશોવિજયજીએ** ઉપદેશરહસ્યમાં કહ્યું છે તેમ 'गुणठाणगावारे पत्तो विरओ अविरओ णियमा'—ગુણસ્થાનના વ્યાપારે આ દ્રવ્યથી વિરત નિયમથી અવિરત જ છે. માટે પરમાર્થથી સાધુત્વ તો સર્વ ભાવની મુખ્યતાથી વિરામ પામેલા 'સ્વરૂપસ્થિત ઇચ્છાવર્જિત' એવા આત્મજ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષમાં જ ઘટે છે. અને આ કથિત આભ્યંતરથી બાહ્ય દ્રવ્યવિરતિ ન હોય તોપણ અંતરથી આત્મ [illegible]રૂપ ભાવવિરતિ તો અવશ્ય હોય જ છે. 'जं सम्मं ति पासह तं मोणं ति पासह'—જે સમ્યક્ત્વ–આત્મજ્ઞાન છે તે જ મૌન મુનિપણું છે' 'આત્મજ્ઞાની [illegible] મહાત્મા, [illegible] તો દ્રવ્યલિંગી' ઇત્યાદિ વચનો જ્ઞાની આપી ગયા છે. આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે બાહ્ય વિરતિ એ કોઈ સાધુપણાનું કે ગુણસ્થાનનું માપ નથી. [illegible] આભ્યંતર વિરતિ જ [illegible] ગુણસ્થાનનું માપ છે. [illegible] વિચાર કરે તો [illegible] [illegible] [illegible] પ્રગટે છે. [illegible]

છે અને સર્વથા અપ્રતિબદ્ધપણે વર્તવાની શ્રીમદ્‌ની અનન્ય તમન્ના અત્યંત સ્પષ્ટ દેખાય છે. એટલે જેનો ઉપાય નથી તેનું સહન કરવું સુખદાયક છે એ જણાવે છે—'જેની નિરુપાયતા છે તેની સહનશીલતા સુખદાયક છે અને એમ જ પ્રવર્ત્તન છે.' પછી જીવન પૂર્ણ થતાં પહેલાં શુદ્ધોપયોગમય આત્મદશા—જીવન્મુક્તદશા પ્રાપ્ત થવા મન-વચન-કાયાના યોગની યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કરવી તે માટે પોતાનો નિર્ગ્રંથ-શ્રેણીરૂપ જીવનક્રમ દર્શાવે છે—

'પરંતુ જીવન પૂર્ણ થતા પહેલા યથાયોગ્યપણે નીચેની દશા આવવી જોઈએ:— **૧. મન, વચન અને કાયાથી આત્માનો મુક્તભાવ. ૨. મનનું ઉદાસીનપણે પ્રવર્ત્તન. ૩. વચનનું સ્યાદ્વાદપણું (નિરાગ્રહપણું). ૪. કાયાની વૃક્ષદશા. (આહાર-વિહારની નિયમિતતા). અથવા સર્વ સંદેહની નિવૃત્તિ; સર્વ ભયનું છૂટવું, અને સર્વ અજ્ઞાનનો નાશ.'**

અર્થાત્ 'મન-વચન-કાયાથી આત્માનો મુક્તભાવ'— મનાતીત વચનાતીત દેહાતીત એવો જીવન્મુક્ત ભાવ સાધવો જોઇએ; તેમાં 'મનનું ઉદાસીનપણે પ્રવર્ત્તન'— મનની પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તે ઉદાસીનપણે કરવી જોઇએ, 'વચનનું સ્યાદ્‌વાદપણું' (નિરાગ્રહપણું) —વચનની પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તે નિરાગ્રહ સ્યાદ્‌વાદપણે કરવી જોઇએ, 'કાયાની વૃક્ષ-દશા' (આહાર વિહારની નિયમિતતા)— કાયાની જે પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તે વૃક્ષની જેમ નિસર્ગપણે—સહજ સ્વભાવે સહજપણે નિયમિત કરવી જોઇએ. આમ મન-વચન-કાયાના યોગની યથાયોગ્ય સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ કરતાં જીવતા છતાં મુક્ત એવો જીવન્મુક્ત ભાવ સાધવો જોઈએ; જ્યા સર્વ સંદેહ નિવૃત્ત થાય છે, સર્વ ભય છૂટી જાય છે, સર્વ અજ્ઞાન નાશ પામે છે—એવી કેવલ જ્ઞાનમય શુદ્ધ આત્મદશા— જીવન્મુક્તદશા પ્રગટાવવી જોઇએ. આ છે જીવન્મુક્તદશા પામવા માટેનો **શ્રીમદ્‌નો** નિર્ગ્રંથશ્રેણીનો જીવનક્રમ; અને આ જીવન્મુક્તદશાના ક્રમરૂપ નિર્ગ્રંથશ્રેણીના ક્રમમાં **શ્રીમદ્‌** સર્વાત્માથી પ્રવર્ત્યા છે, ને એમનો પરમ પ્રેમ ઉલ્લસ્યો છે.

પ્રકરણ આડત્રીશમું

અંતરાત્માની સમશ્રેણી

"मोहक्खोहविहीणो परिणामो अप्पणो हु समो"— શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી
"समभावभावी अप्पा लहइ मुक्खं न संदेहो ।"— શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી

નિર્ગ્રંથશ્રેણી—નિરાગશ્રેણીએ સ્વરૂપારોહણ કરી રહેલા **શ્રીમદ્‌નો** અંતરાત્મા ક્રમમા કેવો પ્રયત્નશીલ હતો— કેવો અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થથી પ્રવર્ત્યો હતો,

તેનો અમર લેખ આપણને શ્રીમદે સં. ૧૯૪૬માં લખેલા એક આત્મસંબોધનરૂપ (soliloquy) લેખમાં પ્રાપ્ત થાય છે (અં. ૧૦૮)

'હે જીવ, તું ભ્રમા મા, તને હિત કહું છું. અંતરમાં સુખ છે. બહાર શોધવાથી મળશે નહીં. અંતરનું સુખ અંતરની સમશ્રેણીમાં છે: સ્થિતિ થવા માટે બાહ્ય પદાર્થોનું વિસ્મરણ કર. આશ્ચર્ય ભૂલ. સમશ્રેણી રહેવી બહુ દુર્લભ છે: નિમિત્તાધીન વૃત્તિ ફરી ફરી ચલિત થઈ જશે: ન થવા અચળ ગંભીર ઉપયોગ રાખ. આ ક્રમ યથાયોગ્યોપણે ચાલ્યો આવ્યો તો તું જીવન, ત્યાગ કરતો રહીશ, મુંઝાઈશ નહીં. નિર્ભય થઈશ. ભ્રમા મા, તને હિત કહું છું.

અધ્યાત્મનિમગ્ન શ્રીમદ્ પોતાના અંતરાત્માને ઉદ્દેશીને આત્મહિતની-સાચા સુખની વાત કરે છે—હે જીવ! અંતરમાં સુખ છે ને તે અંતરની સમશ્રેણીમાં છે, તે દુર્લભ સમશ્રેણી રાખવા બાહ્ય પદાર્થોનું વિસ્મરણ કરી- આશ્ચર્ય ભૂલી બાહ્ય નિમિત્તોને આધીન વર્ત્તતી વૃત્તિ ચલાયમાન ન થવા દેવા 'અચળ ગંભીર ઉપયોગ રાખ,'— તું અચળ જેવા અચળ અને સાગર જેવા ગંભીર શુદ્ધોપયોગમાં એવી સ્થિતિ કર કે તે ગમે તેવા બાહ્ય નિમિત્તોથી પણ ચલાયમાન ક્ષોભાયમાન ન થાય "मोहक्खोहविहीणो परिणामो अप्पणो हु समो"— મોહ-ક્ષોભવિહીન આત્માનો પરિણામ તે જ સમ— એવો આ સમશ્રેણીનો પરિણામધારારૂપ 'ક્રમ' જેમ રાખવો ઘટે છે તેમ યથાયોગ્યપણે અખંડ એકધારાથી ચાલ્યો આવ્યો, તો 'તું જીવન ત્યાગ કરતો રહીશ,' તારું જીવન નિરાબાધપણે નિરાકુલપણે પસાર કરતો રહીશ, બાહ્ય વ્યવહારની જંજાળમાં મુંઝાઈશ નહીં, આત્મપરિણામની ચંચલતારૂપ ભયથી રહિત 'નિર્ભય' થઈશ.

પણ વિષમ બાહ્ય નિમિત્તસંજોગોમાં સમશ્રેણી કેમ રાખવી? ને ક્રમ કેમ જાળવવો? ઉપયોગ કેમ સંભાળવો? તે માટે નિર્વિકલ્પ થવું જોઈએ એવી સંતભાવનાથી પરમ ભાવિતાત્મા શ્રીમદ્ ઉક્ત પ્રકારે પોતાના આત્માને પોતાનો ઉપયોગ સંભાળવાની હિતશિક્ષા આપી નાના પ્રકારના વિકલ્પો તજવાની ભાવના ભાવે છે—

'આ મારું છે એવા ભાવની વ્યાખ્યા પ્રાયે ન કર. આ તેનું છે એમ માની ન બેસ. આ માટે આમ કરવું છે, એ ભવિષ્યનિર્ણય ન કરી રાખ. આ માટે આમ ન થયું હોત તો સુખ થાત એમ સ્મરણ ન કર. આટલું આ પ્રમાણે હોય તો સારું એમ આગ્રહ ન કરી રાખ. આણે મારા પ્રતિ અનુચિત કર્યું એમ સંભારતાં ન શીખ. આણે મારા પ્રતિ ઉચિત કર્યું એવું સ્મરણ ન રાખ. આ મને અશુભ નિમિત્ત છે એવો વિકલ્પ ન કર. આ મને શુભ નિમિત્ત છે એવી દૃઢતા માની ન બેસ. આ ન હોત તો હું બંધાત નહીં એમ નિશ્ચય માન્યતા નહીં કરીશ. પૂર્વકર્મ બળવાન છે, માટે આ બધો પ્રસંગ મળી આવ્યો એવું એકાંતિક ગ્રહણ કરીશ નહીં. પુરુષાર્થની જય ન થઈ એવી નિરાશા સ્મરીશ નહીં.'

—એમ મારા-તારા સંબંધી, ભવિષ્ય-ચિંતવન સંબંધી, ઉચિત-અનુચિત સંબંધી, શુભ નિમિત્ત-અશુભ નિમિત્ત સંબંધી, પૂર્વકર્મ-પુરુષાર્થ સંબંધી વિકલ્પોથી વિરામ પામી આત્મનિ

છોડાવી, **સમભાવભાવી શ્રીમદ્** બીજાના દોષે નહિં પણ પોતાના જ દોષે આત્માને બંધન છે એમ પોતાનો જ દોષ ચિંતવે છે—'બીજાના દોષે તને બંધન છે એમ માનીશ નહીં. તારે નિમિત્તે પણ બીજાને દોષ કરતો ભુલાવ. તારે દોષે તને બંધન છે એ સંતની પહેલી શિક્ષા છે. તારો દોષ એટલો જ કે અન્યને પોતાનું માનવું, પોતે પોતાને ભૂલી જવું.' આમ પરને પોતાનુ માનવું ને પોતે પોતાને ભૂલી જવું એ પોતાના દોષે તું પોતે જ પોતાને બંધનકર્ત્તા છે એમ સ્વદોષ ચિંતવી, તે સ્વદોષ દૂર કરવા પોતાના આત્માને ચેતાવે છે- જાગ્રત કરે છે (alerts): 'એ બધામા તારી લાગણી નથી, માટે જુદે જુદે સ્થળે તેં સુખની કલ્પના કરી છે. હે મૂઢ! એમ ન કર.' —આત્માથી અન્ય–ભિન્ન પર વસ્તુમા તારી સંવેદનારૂપ 'લાગણી' નથી, તારૂં સ્વરૂપ નથી, છતાં તેમાં તે સુખ કલ્પી લેવારૂપ કલ્પના કરી છે તે કલ્પના જ છે, 'હે મૂઢ! એમ ન કર,'— આત્માથી અન્ય પદાર્થમા સુખની કલ્પનારૂપ મોહ મ કર, 'એ તને તેં હિત કહ્યુ'— એમ આત્માને હિતશિક્ષા કહી, 'અંતરૂમા સુખ છે'— એ આત્મભાવના પુટ દૃઢ કરી વિશેષ ભાવન કરે છે: 'જગતમાં કોઈ એવું પુસ્તક વા લેખ વા કોઈ એવો સાક્ષી ત્રાહિત તમને એમ નથી કહી શકતો કે આ સુખનો માર્ગ છે, વા તમારે આમ વર્ત્તવું વા સર્વને એક જ ક્રમે ઊગવું; એ જ સૂચવે છે કે ત્યાં કંઇ પ્રબળ વિચારણા રહી છે,' એમ સૂચવી 'એક ભોગી થવાનો બોધ કરે છે, એક યોગી થવાનો બોધ કરે છે' ઇ. કેટલીક વિચિત્રતાઓ અંગે ઊહાપોહરૂપ પ્રશ્નો ઉઠાવી, **શ્રીમદ્**નો અંતરાત્મા છેવટના નિર્ણયરૂપ સત્ય પોકારે છે.

'અંતરમાં સુખ છે, બહારમાં નથી. સત્ય કહું છું. હે જીવ, ભૂલ મા, તને સત્ય કહું છુ. સુખ અંતરમા છે, તે બહાર શોધવાથી નહીં મળે. અંતરનું સુખ અંતરની સ્થિતિમાં છે, સ્થિતિ થવા માટે બાહ્ય પદાર્થો સંબંધીનું આશ્ચર્ય ભૂલ. સ્થિતિ રહેવી બહુ વિકટ છે.'

આટલું સામાન્ય ઊહાપોહરૂપ તત્ત્વચિંતન અંતરૂમાં ઉતારતાં **શ્રીમદ્**નો અંતરાત્મા પોતાની તે વખતની (સં. ૧૯૪૬) વર્ત્તતી આત્મદશાનું આતરૂનિરીક્ષણ (Introspection) કરે છે અને પોતાનો રહ્યોસહ્યો સ્વલ્પ આત્મદોષ પણ દૂર કરવા માટે પોતાના આત્માને જાગૃત કરવારૂપ આત્મજાગરણ (alertness) કરે છે—'નિમિત્તાધીન વૃત્તિ ફરી ફરી ચલિત થઇ જાય છે, એનો દૃઢ ઉપયોગ રાખવો જોઇએ. એ ક્રમ યથાયોગ્ય ચલાવ્યો આવીશ તો તું મુંઝાઈશ નહીં, નિર્ભય થઈશ. હે જીવ! તું ભૂલ મા.'—એ શબ્દોમાં આ અમર લેખના પ્રારંભમાં જ મૂકેલી વાત પુનરુક્તપણે ઉપસંહારમા મૂકી, **ભાવિતાત્મા શ્રીમદે** સમભાવભાવનરૂપ **ભાવસામાયિક**ના સમશ્રેણીક્રમની ભાવના ઓર દૃઢ કરી છે; **શ્રીમદ્**ના અંતરાત્માના ઊંડાણમાથી નીકળેલા સમભાવનો ભણકાર કરતા આ અમર શબ્દોમાં અક્ષરે અક્ષરે સત્યનો રણકાર સંભળાય છે,— જેના હૃદય-પડતા પડઘા સકર્ણ જનો અદ્યાપિ સાભળે છે.

આ સમત્વશ્રેણીનો ક્રમ એ જ આત્માનું જેમ છે તેમ સમસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવારૂપ

સ્વરૂપારોહણની નીસરણી છે. આ સમશ્રેણી–નિઃશ્રેણીથી આત્મા સ્વભાવની ઊર્ધ્વશ્રેણીએ ચઢતો જઈ ઉત્તરોત્તર આત્મશુદ્ધિ પામતો જાય છે. સ્વભાવની આ ઊર્ધ્વશ્રેણીમાં કેમ આવવું? કોણ આવે? એનો ત્રિકાળઅબાધિત ક્રમ **શ્રીમદ્** એક પત્રમાં (અં. ૫૫) પ્રકાશે છે—'જે પુરુષો તે કર્મસંયોગ અને તેના ઉદયે ઉત્પન્ન થયેલા પર્યાયોને સ્વસ્વરૂપ નથી માનતા અને પૂર્વસંયોગો સત્તામાં છે, તેને અબંધ પરિણામે ભોગવી રહ્યા છે, તે આત્માઓ સ્વભાવની ઉત્તરોત્તર ઊર્ધ્વશ્રેણી પામી શુદ્ધ ચેતનભાવને પામશે. આમ કહેવું સપ્રમાણ છે. કારણ અતીત કાળે તેમ થયું છે, વર્તમાનકાળે તેમ થાય છે, અનાગત કાળે તેમ જ થશે. કોઈ પણ આત્મા ઉદયી કર્મને ભોગવતાં અનન્યશ્રેણીમાં પ્રવેશ કરી અબંધ પરિણામે વર્તશે, તે અવશ્ય ચેતનશુદ્ધિ પામશે.' આ સમશ્રેણીની **શ્રીમદે** તીવ્ર આત્મજિજ્ઞાસા જ માત્ર કરી છે એમ નથી, પણ તથારૂપ ઉગ્ર આત્મવર્તનરૂપ–આત્મચારિત્રરૂપ આચરણા પણ કરી જ છે, તે એમના પત્રો પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કરતાં સ્વયં જણાઈ આવે છે, **શ્રીમદ્‌નું** પોતાનું આત્મવર્તન આ સમત્વરૂપ નિઃશ્રેણી નિઃસંગ-શ્રેણિને અનુસરતું આપોઆપ દેખાઈ આવે છે. વૈરાગ્ય શ્રેણીના પોતાના આત્મવર્તન માટે **શ્રીમદ્** કોઈ ભાઈના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં (પત્રાંક ૧૧૭) લખે છે—

'વૈરાગ્યશ્રેણીના મારા આત્મવર્તન વિષે પૂછો છો ને પ્રશ્નનો ઉત્તર ક્યા શબ્દોમાં લખું? અને તેને માટે તમને પ્રમાણ શું આપી શકીશ? તોપણ ટૂંકામાં એમ જાણીએ જે માન્ય કરેલું (તત્ત્વ) અભ્યાસ કરીએ. કે ઉદય આવેલા પ્રાચીન કર્મો ભોગવવાં, નૂતન ન બંધાય એમાં જ આત્માનું આત્મહિત છે. તે શ્રેણીમાં વર્તન કરવા માટે પ્રયત્ન આદરેલા છે. પણ તે જ્ઞાનીગમ્ય હોવાથી બાહ્ય-પ્રવૃત્તિ વડે તેના ભેદ નિર્ણય પણ થઈ શકતી નથી. ચાંચલ્ય-પ્રવૃત્તિ ગમે તેટલી નિરાગ્રહતાથી હોય તોપણ બાહ્યને આધીન રહી બહુ વર્તવું પડે છે તે [illegible] છે—ભોગવતાં, ખાતાં, [illegible] બોલતાં અને કાંઈ પણ કામ કરતાં લૌકિક શ્રેણિ અનુસરીને ચાલવું પડે છે. તેમ ન થઈ શકે તો લોક મૂર્ખતામાં જ જાય. [illegible] તોપણ કંઈક પ્રવૃત્તિ કરવી રાખી છે.'

આમ ઉદય આવેલા પૂર્વકર્મ ભોગવવા ને નવાં ન બાંધવા એ જ્ઞાનીસંમત શ્રેણીમાં વર્તતા **શ્રીમદ્‌ની** 'અપૂર્વ–અપૂર્વ' પૂર્ણ–પરિપૂર્ણ [illegible] છે. [illegible] એમની આંતરપ્રવૃત્તિ [illegible] નિઃશ્રેણી [illegible] બાહ્ય પ્રવૃત્તિ લૌકિક શ્રેણીને [illegible] નિરાગ્રહ [illegible] જ હતી. પરમ વૈરાગ્યરંગી **શ્રીમદ્** પોતાનું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ખુલંદ રણકાર કરતા શબ્દોમાં પોતાની અંતર્વેદના વ્યકત કરી, સત્ય અંતઃકરણ દર્શાવવાની જગતમાં બહુ જ થોડી જગ્યા છે એમ જણાવતાં શ્રીમદ્‌નો અંતરાત્મા આત્મામાં સમાઈ જવાની સમાધિભાવના પ્રકાશે છે—

'એથી મારું માન્ય એમ જ છે, કે સત્ય અંત.કરણ દર્શાવવાની પ્રાયે ભૂમિતળે બહુ જ થોડી જગ્યાઓ સંભવે છે. જેમ છે તેમ આત્માનું આત્મામાં સમાવી જીવનપર્યંત સમાધિભાવસંયુકત રહે, તો પછી સંસાર ભણીના તે ખેદમાં પડવું જ નહીં. હમણાં તો તમે જુઓ છો તેમ છું. સંસારી પ્રવર્ત્તન થાય છે તે કરૂં છું. ધર્મસંબંધી મારી વર્ત્તના તે સર્વજ્ઞ પરમાત્માના જ્ઞાનમા દશ્ય થતી હોય તે ખરી, પૂછવી જોઇતી નહોતી પૂછતાં કહી શકાય તેવી પણ નથી સહજ ઉત્તર આપવો ઘટે તે આપ્યો છે. શું થાય છે અને પાત્રતા કયાં છે એ જોઉં છું. ઉદય આવેલાં કર્મો ભોગવું છું. ખરી સ્થિતિમાં હજુ એકાદ અંશ પણ આવ્યો હોઉં એમ કહેવું તે આત્મપ્રશંસારૂપ જ સંભવે છે.'

આ સમાધિમય સમશ્રેણીએ વર્ત્તતા **શ્રીમદ્‌ના** પોતાના આ આત્મવર્તન અંગે **શ્રી જૂઠાભાઇ** પરના સુપ્રસિદ્ધ પત્રમાં (અં. ૩૭) ઓર વિશેષ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્ણ આત્માર્થદૃષ્ટિ અને પૂર્ણ આત્માર્થપ્રવૃત્તિ જેની અધ્યાત્મજીવનના પ્રારંભથી છે એવા **પરમ આત્માર્થી—પરમ મુમુક્ષુ શ્રીમદ્‌** જગતનિરપેક્ષ 'અવધૂત'પણે પોતાની અંતરાત્મપ્રવૃત્તિનુ સૂચન કરે છેઃ

'જગતને રૂડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યું, તેથી રૂડું થયું નથી. કેમકે પરિભ્રમણ અને પરિભ્રમણના હેતુઓ હજુ પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે. એક ભવ જો આત્માનું રૂડું થાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે, તો અનંત ભવનું સાટું વળી રહેશે, એમ હું લઘુત્વભાવે સમજ્યો છું; અને તેમ કરવામાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે. આ મહાબંધનથી રહિત થવામાં જે જે સાધન, પદાર્થ શ્રેષ્ઠ લાગે, તે ગ્રહેવા એ જ માન્યતા છે, તો પછી તે માટે જગતની અનુકૂળતા —પ્રતિકૂળતા શું જોવી? તે ગમે તેમ બોલે પણ આત્મા જો બંધનરહિત થતો હોય, સમાધિમય દશા પામતો હોય તો તેમ કરી લેવું. એટલે કીર્ત્તિ-અપકીર્ત્તિથી સર્વકાળને માટે રહિત થઈ શકાશે.'

જેને આત્માનુ રૂડું થાય એમ જ પ્રવર્ત્તવું છે અને મહાબંધનથી રહિત થવું છે એવા પરમ આત્માર્થી—પરમ મુમુક્ષુ **શ્રીમદ્‌** જગતની પરવાહ નહિં કરતાં કેવળ સત સાધન સેવવામા જ અખંડ દઢનિશ્ચયી છે, પરમ નિર્ભય છે, એટલે જ આવા પરમ નિર્ભય અવધૂત પુરુષ આમ લખી અત્ર પરમ નિર્ભયપણે આગળ લખે છે—' જે પુરુષ પર તમારો પ્રશસ્ત રાગ છે, તેના ઇષ્ટદેવ પરમાત્મા જિન, **મહાયોગીંદ્ર પાર્શ્વનાથાદિકનું** સ્મરણ રાખજો. અને જેમ બને તેમ નિર્મોહી થઇ મુકત દશાને ઇચ્છજો ×× ઉપયોગ શુદ્ધ કરવા આ જગતના સંકલ્પ—વિકલ્પને ભૂલી જજો, પાર્શ્વનાથાદિક યોગીશ્વરની દશાની સ્મૃતિ કરજો. ×× આ અલ્પજ્ઞ આત્મા પણ તે પદનો અભિલાષી અને તે પુરુષનાં ચરણકમળમા તલ્લીન થયેલો દીન શિષ્ય છે. તમને તેવી શ્રદ્ધાની જ શિક્ષા

દે છે.' ઈ અંગત શિક્ષા લખી, સંકલ્પ-વિકલ્પ ને રાગદ્વેષને મૂકવાની ને જગતમાંથી જેમ બને તેમ જલદી ઋણમુક્ત થવાની જેની સદા ઉપયોગી વહાલી શ્રેષ્ઠ અને પરમ જિજ્ઞાસા છે અને પૂર્વકર્મના આધારે જેનું સઘળું વિચરવું છે એવા આ પરમ હૃદયમાં -હૃદયધર્મનિશ્ચયી વીતરાગ પુરુષ આગળ લખે છે—

'આ તમારા માનેલા પુરુષથી માટે કોઈ પણ પ્રકારે હર્ષ-શોક કરશો નહીં: તેની ઇચ્છા માત્ર સંકલ્પ-વિકલ્પથી રહિત થવાની જ છે: તેને અને આ વિચિત્ર જગતને કંઈ લાગતુંવળગતું કે લેવાદેવા નથી. એટલે તેમાંથી તેને માટે ગમે તે વિચારો બંધાય કે બોલાય, તે ભણી હવે જવા ઇચ્છા નથી. જગતમાંથી જે પરમાણુ ભેળાં કર્યાં છે ને હળવે હળવે તેને આપી દઈ ઋણમુક્ત થવું, એજ તેની સદા ઉપયોગી, વહાલી, શ્રેષ્ઠ અને પરમ જિજ્ઞાસા છે, બાકી તેને કંઈ આવડતું નથી; ને બીજું કંઈ ઇચ્છતો નથી: પૂર્વકર્મના આધારે તેનું સઘળું વિચરવું છે: એમ સમજી પરમ સંતોષ રાખજો: આ વાત ગુપ્ત રાખજો. કેમ આપણે માનીએ છીએ, અથવા વર્તીએ છીએ તે જગતને દેખાડવાની જરૂર નથી; પણ આત્માને આટલું જ પૂછવાની જરૂર છે, કે જો મુક્તિને ઇચ્છે છે તો સંકલ્પ-વિકલ્પ, રાગ-દ્વેષને મૂક અને તે મૂકવામાં તને કંઈ બાધા હોય તો તે કહે ને તેની મેળે માની જશે અને તે તેની મેળે મૂકી દેશે. જ્યાં ત્યાંથી રાગ-દ્વેષરહિત થવું એ જ મારો ધર્મ છે: અને તે તમને અત્યારે બોધી જઉં છું.'

આત્મવર્તનના આ રહસ્યને આલિખિત [illegible] દર્શનાદિના સમશ્રેણી-આરોહક શ્રીમદ્‌ના આત્મચારિત્રમય આત્મજીવનનું દર્શન થાય છે. [illegible] અંતરાત્માના આત્મપરિણતિમય આધ્યાત્મજીવન પર અદ્ભુત પ્રકાશ પડે છે. આ સમશ્રેણીમાં રહેવા માટે શ્રીમદે 'જ્યાં ત્યાંથી સંકલ્પ-વિકલ્પ રહિત થવું' એવી નાના-પ્રકારના વિકલ્પો છોડવાની કલ્પના જ કરી છે એમ નથી, પણ તથારૂપ નિર્વિકલ્પદશા [illegible] સુધી છે. તેની [illegible] તેમના પત્રોમાં જ ઠામ ઠામ છે. જેમકે—(૧) સમશ્રેણીમાં વર્તી રહેલા શ્રીમદ્‌ને [illegible] વ્યવહારપ્રવૃત્તિનું વર્તવું પણ [illegible] લાગે છે — મહાપરીષહ જેવું વેદાય છે. તેના પરમ [illegible] તેમના અંતર [illegible] સરી પડ્યા છે કે—'[illegible]! કર્મની કેવી વિચિત્ર [illegible] છે? [illegible] નથી. તે માટે પરમ ખેદ થાય છે. [illegible] પડે છે.' [illegible] કરતા કર્મનિમિત્તના [illegible] નથી. [illegible] પરમ ખેદ [illegible]. નિર્વિકલ્પ [illegible] પોતાના [illegible] શ્રીમદ્ [illegible] વર્ત્યા [illegible] સંકલ્પ-વિકલ્પ [illegible] [illegible] ચિત્ત-પર્યાય [illegible] ચિત્ત-પર્યાયાદિ [illegible] કેવા [illegible]! [illegible]

મૌન રહેવું-અમૌન રહેવું બન્ને સુલભ હતું; તેને સર્વ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ દિવસ સરખા હતા; તેને લાભ-હાનિ સરખી હતી; તેનો ક્રમ માત્ર આત્મસમતાર્થે હતો. કેવું આશ્ચર્યકારક કે, એક કલ્પનાનો જય એક કલ્પે થવો દુર્લભ, તેવી તેમણે અનંત કલ્પનાઓ કલ્પના અનંતમા ભાગે શમાવી દીધી!' (૨) અને આવા પરમ આત્મપુરુષાર્થી પરમ સમસ્વરૂપ જિન-વર્દ્ધમાનાદિ જેનો આદર્શ હતો એવા મહા વીરપુરુષ **શ્રીમદ્** પણ આ સમશ્રેણીના અધ્યાત્મજીવનક્રમે અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થથી વર્ત્યા જતાં કેવા વિજયમાન્ થયા હતા, તેનુ આડકતરૂં ધ્વનિરૂપ સૂચન **શ્રીમદ્**ના અંતરાત્માના પ્રતિધ્વનિરૂપ આ ધ્વનિ-વચનો (પત્રાંક ૮૦) કરે છે—'નિરાબાધપણે જેની મનોવૃત્તિ વહ્યા કરે છે, સંકલ્પ-વિકલ્પની મંદતા જેને થઇ છે; પંચ વિષયથી વિરક્ત બુદ્ધિના અંકુરો જેને ફૂટયા છે; ક્લેશનાં કારણ જેણે નિર્મૂળ કર્યાં છે; અનેકાંતદૃષ્ટિયુક્ત એકાંતદૃષ્ટિને જે સેવ્યા કરે છે, જેની માત્ર એક શુદ્ધ વૃત્તિ જ છે; તે પ્રતાપી પુરુષ જયવાન વર્ત્તો.' —**શ્રીમદ્**ના આ ધ્વનિ-વચનો **શ્રીમદ્** કેવી અંતર્દશા સાધવામા પ્રયત્નશીલ હતા-પરમ પુરુષાર્થી હતા તે તેમની પોતાની અંતર્દશાનુ સૂચન કરે છે. એમની મનોવૃત્તિ સમશ્રેણીના આ નિર્ધારિત ક્રમમા નિરાબાધપણે અખંડ એકધારાથી વહ્યા કરતી હતી; સંકલ્પ-વિકલ્પની મંદતા થઇ ગઇ હતી, એઓ નિર્વિકલ્પ દશા ભણી ધસી રહ્યા હતા; પંચ વિષયથી વિરક્ત બુદ્ધિ એમને વૃદ્ધિ પામી હતી; રાગ-દ્વેષ-કષાયાદિ ક્લેશનાં કારણ એમણે નિર્મૂળ કર્યાં હતાં-જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યા હતા. સર્વત્ર નિરાગ્રહ અનેકાંતદૃષ્ટિયુક્ત એકાંતદૃષ્ટિ-શુદ્ધઆત્માર્થરૂપ એક ધ્યેય પ્રત્યે ઠેરવેલી એક ધ્યેયલક્ષી દૃષ્ટિ તે સેવ્યા કરતા હતા; માત્ર-કેવળ એક-અદ્વિતીય-અદ્વૈત શુદ્ધ વૃત્તિ જ એમને વર્ત્તતી હતી.— આવા તે આત્મસ્વરૂપને વિષે પ્રતપતા 'પ્રતાપી' પુરુષ હતા. એટલે જ આવી પુરુષાર્થસિદ્ધિથી સાત્વિક હર્ષ પામેલા આ દિવ્ય આત્માના 'તે પ્રતાપી પુરુષ જયવાન વર્ત્તો' એવા આ આત્મપુરુષાર્થના ઉત્સાહપ્રેરક અંતરોદ્ગાર સાત્વિક હર્ષાનંદઅનુભવથી સહજ નિકળી પડયા છે. (૩) અને એટલે જ આમ સ્વરૂપારોહણ માટે નિસરણી સમાન આ પરમ સુખમય સમશ્રેણીએ આરોહતો **શ્રીમદ્**નો દિવ્ય અંતરાત્મા આ સ્વરૂપમય પવિત્ર શ્રેણીનુ સુખ કેવું નિરુપમ છે તેનું સ્વાનુભવસિદ્ધ આલેખન કરતા (અં. ૬૨) અંતરોદ્ગાર કાઢે છે—'આત્માને અનંત ભ્રમણાથી સ્વરૂપમય પવિત્ર શ્રેણિમાં આણવો એ કેવું નિરુપમ સુખ છે તે કહ્યુ કહેવાતું નથી, લખ્યુ લખાતું નથી, અને મને વિચાર્યું વિચારાતું નથી.' ઇત્યાદિ

આ છે સમશ્રેણીક્રમમાં વર્ત્તી રહેલા પરમ અંતરાત્મા **શ્રીમદ્**ના આત્મવર્ત્તનની આત્મકથા! આ છે પરમસુખમય ક્રમસમશ્રેણીના ક્રમે સ્વરૂપશ્રેણીએ આરોહી રહેલા ભાવનિર્ગ્રંથ **શ્રીમદ્**ની આત્મચારિત્રવાર્ત્તા!

પ્રકરણ ઓગણચાલીશમું

મહાકામ માટે જન્મેલો 'રામ'

'બાવ છેવટની છે એ દશા, રામ ધામ આવીને વસ્યા.'— **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**

આવું અસાધારણ આત્મસંવેદન અને આત્મચારિત્ર જેનું છે એવા આત્મામાં જ રમણ કરનારા **શ્રીમદ્** જન્મથી જ અસાધારણ મહાશક્તિસંપન્ન કોઈ મહાકામ માટે જન્મેલા મહાપુરુષ છે એવો ભાસ **શ્રીમદ્**ના જીવન પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કરતાં કોઈને પણ થાય એમ છે; અને ઊંડા ઉતરીને અવલોકન કરતા તો આ કોઈ લોકોદ્ધાર અર્થે જન્મેલો અલૌકિક મહાપુરુષ છે એવી સહજ છાપ પડે છે. એટલે આવા **શ્રીમદ્**ને મહાકામ માટે જન્મેલા 'રામ' આપણે કહીશું તો તે યથાર્થ જ છે. **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર** પત્રાંક ૩૮૪મા કહ્યું છે તેમ—'શબ્દાદિ પાંચ વિષયની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાએ કરી જેનાં ચિત્ત અત્યંત વ્યાકુળપણે વર્તે છે, એવા જીવોનું જ્યાં વિશેષપણે દેખાવું છે, એવો જે કાળ તે આ 'દુષમ કળિયુગ' નામનો કાળ છે. તેને વિષે વિહ્વળપણું જેને પરમાર્થને વિષે નથી થયું, ચિત્ત વિક્ષેપ પામ્યું નથી, બીજી પ્રીતિના પ્રસંગે જેનું ચિત્ત આવૃત થયું નથી, બીજાં જે કારણો તેને વિષે જેનો વિશ્વાસ વર્તતો નથી, એવો જો કોઈ હોય તો તે આ કાળને વિષે બીજો શ્રીરામ છે.' આથી પણ અનંતગુણ વિશિષ્ટ એવા હતા આ કલિકાળને વિષે બીજા શ્રીરામ આ **રાજચંદ્ર**! ખરેખર! 'નિજ પદ રમે રામ સો કહિયે' એવા **આત્મારામી શ્રીમદ્** નિજ પદમાં રમણ કરનારા 'રામ' પરમાર્થથી તો છે જ, અને લોકકલ્યાણના ઉદાત્ત ઉદ્દેશથી નિષ્કારણ કરુણાથી પ્રવર્તન કરનારા તેઓ વ્યવહારથી પણ તેમ જ છે. નિજ પદમાં રમણ કરનારા 'રામ'સ્વરૂપ **શ્રીમદ્**ને પોતાને પણ કોઈ મહાકામ માટે પોતે જન્મેલ છે એવો આત્મપ્રતિભાસ પ્રથમથી જ થતો હતો. તેનું સહજ ભાન સં. ૧૯૪૬માં લખાયેલી તેમની '**નિત્યસ્મૃતિ**'રૂપ સ્વગત નોંધમાં મળી આવે છે.

પૂર્વે આ કોઈ મહાજ્ઞાની કોઈ મહાન કામ કરવા જન્મ્યો છે, તે પોતે પોતાને નિત્ય-સ્મરણ [illegible] એવી **નિત્યસ્મૃતિ** આપે છે—'જે મહાકામ માટે તું જન્મ્યો છે, તે મહાકામનું અનુપ્રેક્ષણ કર. ધ્યાન ધરી જા. સમાધિસ્થ થા.' આ મહાજ્ઞાની પોતે પોતાના આત્માને ઉદ્દેશીને કહે છે [illegible] પોતાના હૃદયમાંથી [illegible] આ રાજચંદ્ર દેહધારીરૂપે જન્મ્યો છે, તે [illegible] સિદ્ધ કરવાના મહાકામનું અનુપ્રેક્ષણ, અનુચિંતન કર, ધ્યાન ધરી નિદિધ્યાસન [illegible]

પ્રમાદ થયો છે, તે માટે હવે પ્રમાદ ન થાય તેમ કર. જેમાં સાહસ થયુ હોય, તેમાંથી હવે તેવું ન થાય તેવો બોધ લે.'— આ વ્યવહારકામ હાથ ધરવામાં કંઈક પ્રમાદ અને પૂર્વાપર યથાસ્થિત વિચાર કર્યા વિનાનું સાહસ થઇ ગયું છે તેનું અત્ર ગર્ભિત સૂચન કરી, તે પરથી બોધ લઈ ફરી તેમ ન થવા માટે સાવધાન રહેવા પોતાના આત્માને જાગ્રત (alert) કરે છે.

હવે આ વ્યવહારકામ પૂર્વ પ્રારબ્ધથી 'પ્રારબ્ધ' છે- પ્રારંભાઈ ચૂકયું છે, તે એકદમ છોડી દેવામા આવે તો લાગતાવળગતા બીજાઓને કલેશ–કષાયનું કારણ થઇ પડે એટલે તે પ્રારબ્ધાનુસાર આવી પડેલા પ્રારબ્ધને નિર્વાહવાની–પાર ઉતારવાની કપરી ફરજ પોતા પર આવી પડી છે, તે સ્વપરને વિષમ ભાવ ન થાય એમ સમભાવે સાંગોપાગ પાર પાડવી એમ સમજી, જે આ વ્યવહારકામ મધ્યે પોતાનું યોગસ્થપણુ અખંડિત જાળવી રહ્યા છે, **योगस्थः कुरु कर्माणि** —'યોગસ્થ રહી કર્મો કર' એમ સ્થિતિ ધારી રહ્યા છે, એવા આ **મહાયોગી શ્રીમદ્** તેમજ યોગસ્થ રહેવાની પોતાના આત્માને સ્મૃતિ આપે છે—'દૃઢ યોગી છો તેવો જ રહે; કોઇ પણ અલ્પ ભૂલ તારી સ્મૃતિમાથી જતી નથી એ મહાકલ્યાણ છે. લેપાઇશ નહીં.'—આ વ્યવહારકામ મધ્યે પણ લેપાઇશ નહીં-જલમા કમલની જેમ નિર્લેપ રહેજે. એટલે જ કહે છે—'મહા ગંભીર થા,'- સાગર જેમ ક્ષોભ ન પામે તેમ તું આ પરિસ્થિતિમાં જરા પણ ક્ષોભ ન પામે અને તારો અંતર્ગત ભાવ બીજા ન કળી શકે એવો તું મહાગંભીર થા, 'દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ વિચારી જા,'- વર્ત્તમાન સંજોગોનો વિચાર કરી જો અને આ સંજોગોને અનુકૂળ આત્મવર્ત્તના કરી 'યથાર્થ કર'- જેવું કરવા યોગ્ય છે તેવું બરાબર સમ્યક્ કર, અને 'કાર્યસિદ્ધિ કરીને ચાલ્યો જા,'- જે મહાકામને માટે તું જન્મ્યો છે તે કાર્યની સિદ્ધિ કરી, ત્હારા જીવનકાર્યને (Life mission) પૂર્ણ કરી, ત્હારો આ દેહપર્યાયરૂપ જન્મ કૃતકૃત્ય કરી, 'ચાલ્યો જા' સ્વરૂપસ્વદેશે ચાલ્યો જા. આમ **શ્રીમદ્** પોતે કોઇ મહાકામને માટે જન્મ્યા છે તેનુ તેમને સતત નિરભિમાન ભાન છે અને તે કેમ સિદ્ધ કરવું તેની ગવેષણામાં તે સતત રહે છે એ પણ આ **નિત્ય સ્મૃતિ** પરથી પ્રતીતાય છે.

મહાકામ મહાન્ આત્મશક્તિ શિવાય બની શકે નહીં અને તે માટે જોઈતી મહાન આત્મશક્તિ જન્માંતરોની ઉત્તમ યોગસાધનાથી **શ્રીમદ્**મા આજન્મસિદ્ધ હતી. મહાકામ માટે જન્મેલા **શ્રીમદ્**ને પોતાની આત્મશકિતનું–પોતાના આત્મસામર્થ્યનું સર્વથા નિરભિમાનપણે યથાર્થ ભાન હતું; આ વસ્તુ તેમની હાથનોધ (૧)ના પત્રાંક ૪-'**સહજ**' એ મથાળાથી શરૂ થતા લેખ પરથી સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે; 'સહજ'—સહજ સ્વભાવે સ્ફુરતી વાત અત્ર પોતે લખે છે એવું સૂચન કરતું મથાળું મૂકી **શ્રીમદ્** લખે છે—'જે પુરુષ આ ગ્રંથમા સહજ નોંધ કરે છે, તે પુરુષ માટે પ્રથમ સહજ તે જ પુરુષ લખે છે.'— અત્રે આ હાથ નોધમાં જે પુરુષ પોતે 'સહજ'–સહજ સ્વભાવે સ્ફુરતી

તે પુરુષ માટે-પોતા માટે પ્રથમ સહજ તે જ પુરુષ પોતે અંગત
ખે છે—

'તેની હમણાં એવી દશા અંતરંગમાં રહી છે કે કંઈક વિના સર્વ સંસારી ઇચ્છાની પણ તેણે વિસ્મૃતિ કરી નાંખી છે. તે કંઈક પામ્યો પણ છે. અને પૂર્ણનો પરમ મુમુક્ષુ છે. છેલ્લા માર્ગનો નિઃશંક જિજ્ઞાસુ છે. હમણાં જે આવરણો તેને ઉદય આવ્યાં છે. તે આવરણોથી એને ખેદ નથી. પરંતુ વસ્તુભાવમાં થતી મંદતાનો ખેદ છે. તે ધર્મની વિધિ. અર્થની વિધિ. કામની વિધિ અને તેને આધારે મોક્ષની વિધિને પ્રકાશી શકે તેવો છે. ઘણા જ થોડા પુરુષોને પ્રાપ્ત થયો હશે એવો એ કાળનો ક્ષયોપશમી પુરુષ છે. તેને પોતાની સ્મૃતિ માટે ગર્વ નથી. તર્ક માટે ગર્વ નથી. તેમ તે માટે તેનો પક્ષપાત પણ નથી; તેમ છતાં કંઈક બહાર રાખવું પડે છે. તેને માટે ખેદ છે. તેનું અત્યારે એક વિષય વિના બીજા વિષયપ્રતિ ઠેકાણું નથી. તે પુરુષ જોકે તીક્ષ્ણ ઉપયોગવાળો છે; તથાપિ તે તીક્ષ્ણ ઉપયોગ બીજા કોઈ પણ વિષયમાં વાપરવા તે પ્રીતિ ધરાવતો નથી.'

શ્રીમદ્‌ની તે વખતની અંતરંગ આત્મદશા પર પ્રકાશ નાખતી [illegible] આ ૧૯૪૬માં લખેલી અંગત (Personal) નોંધ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે—પરમ આત્મપુરુષાર્થી શ્રીમદે 'કંઈક'—કોઈ એક અમુક ઇચ્છા વિના સર્વ 'સંસારી'—સંસારસંબંધી ઇચ્છાની વિસ્મૃતિ કરી નાખી છે. તેઓ આત્મદશાની ઘણી ઉચ્ચ દશાને પામી ચૂક્યા છે અને મોક્ષરૂપ પૂર્ણ આત્મદશા પામવાના પરમ મુમુક્ષુ—મોક્ષેચ્છાવાન્ છે. તથા તે મોક્ષનો છેલ્લો—છેવટનો માર્ગ સાધવાના નિઃશંક જિજ્ઞાસુ—ઇચ્છાવાન્ છે; આ આત્મસાધનાના માર્ગમાં વચ્ચે વિઘ્નરૂપ પ્રારબ્ધાધીનપણે આવી પડેલ વ્યવસાય—વ્યવહારોદયાદિ આવરણોનો તેમને ખેદ નથી પણ તેને લીધે 'વસ્તુભાવમાં થતી મંદતાનો' ખેદ છે. ચારે પુરુષાર્થની વિધિ પ્રકાશવાને સમર્થ એવા અસાધારણ ક્ષયોપશમશક્તિસંપન્ન શ્રીમદ્ આ કલિકાળમાં ઘણા જ થોડા પુરુષોને પ્રાપ્ત એવા પરમ દુર્લભ પુરુષ છે. [illegible] મહાક્ષયોપશમીઓનું પાણી ઉતારી નાખે અને મહાપંડિતશિરોમણિઓના ગર્વને ખંડિત કરે એવો અસાધારણ [illegible] (unparalleled) મહાક્ષયોપશમ ધરાવતા છતાં તેમને પોતાની સ્મૃતિ કે તર્ક માટે ગર્વ નથી કે પક્ષપાત નથી. પણ 'કંઈક બહાર રાખવું પડે છે'—અર્થાત્ તે સ્મૃતિ-તર્ક વગેરેનું બહાર પ્રદર્શન કરવું પડે છે તેને માટે [illegible] વિના બીજા કોઈ વિષય પ્રતિ તેમનું ઠેકાણું નથી, તે [illegible] છે. [illegible] શ્રીમદ્ [illegible] કોઈ પણ વિષયમાં [illegible] પ્રીતિ [illegible] છે. શ્રીમદ્‌ના [illegible] શ્રીમદ્‌ની [illegible] શ્રીમદ્‌ને [illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

યોગવાસિષ્ઠમાં જેવો રામચંદ્રજીનો પરમ વૈરાગ્ય વર્ણવ્યો છે, તેવો પરમ વૈરાગ્ય તો જેને ૧૯૪૨થી સત્તર વર્ષની વયે પણ વર્ત્તતો હતો એવા રાજચંદ્રજી નિર્વિકલ્પ આત્મારામી દશાને ઝંખતા હતા; આત્મામા રમણ કરનારો 'રામ'–આત્મારામ પોતાના આત્મધામમા આવીને વસે એવી 'ભવ છેવટની દશા' નિરંતર ઇચ્છતા હતા. અને આ ઇચ્છા પરમ સમર્થ **શ્રીમદે** આ જ જન્મમાં પરિપૂર્ણ કરી હતી; સં. ૧૯૪૭મા **સૌભાગ્યભાઈ** પરના પત્રમા **શ્રીમદે** રંગમાં આવી જઇ પરમ આત્મભાવોલ્લાસથી લખ્યુ છે તેમ 'રામ હૃદે વસ્યા છે, અનાદિના ખસ્યા છે,'—આ આત્મારામી રામ તો **શ્રીમદ્**ના હૃદયમા આવીને વસ્યાં છે અને તેના સ્વરૂપને આવરણ કરનારા અનાદિનાં આવરણ ખસ્યા છે. આવો હતો આ મહાકામ માટે જન્મેલો આ આત્મરામી રામ!

પ્રકરણ ચાલીશમું

લોકપુરુષરહસ્ય : 'મારગ સાચા મિલ ગયા'

આમ આત્માને જાણી–વેદી આત્મામા રમણ કરતા આત્મારામી **શ્રીમદે** તત્ત્વનું અનન્ય મંથન કર્યું હતું. આત્મા કોણ? વિશ્વ કોણ? ઈશ્વર કોણ? ઇ. અનેક પ્રશ્નો પરત્વે જગતત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ઘણુ મંથન કર્યું છે અને વિશ્વનો કોયડો ઉકેલવા પ્રયત્ન કર્યો છે. **શ્રીમદ્** જેવા અસાધારણ પરીક્ષાપ્રધાની પરમતત્ત્વવિજ્ઞાની જ્ઞાનાવતાર પુરુષે તો આ વિષે અનંતગુણવિશિષ્ટ તત્ત્વમંથન કર્યું છે, અને વિશ્વનો કોયડો ઉકેલવાનો અસાધારણ પ્રયત્ન કર્યો છે, એટલું જ નહિં પણ તેનો સફળ ઉકેલ સિદ્ધ કરી—લોકનું અલૌકિક રહસ્ય પ્રાપ્ત કરી સાચો માર્ગ પ્રાપ્ત કરી લીધો છે, 'મારગ સાચા મિલ ગયા'એ ધન્ય ઉદ્ગારથી સૂચિત થતી અનુભવસિદ્ધ આત્મસામર્થ્યદશા સિદ્ધ કરી લીધી છે. આ વસ્તુનું આ પ્રકરણમાં દિગ્દર્શન કરશું.

વસ્તુગતે વસ્તુની પ્રાપ્તિરૂપ આ તત્ત્વનવનીત પ્રાપ્ત કરવા **શ્રીમદે** જે હૃદયસાગરનું મંથન કર્યું છે, તે ખરેખર! જગતના ઇતિહાસમા અનન્ય છે; થોડા સમયમા જે ઘણું ઘણુ તત્ત્વમંથન કર્યું છે તેની જોડી જડવી દુર્લભ છે. **શ્રીમદ્**ના આ મહામંથનનો પ્રારંભ લઘુવયથી જ થયો હતો, તેની સાક્ષી આપણને તેમની સમુચ્ચયવયચર્યામાંજ (અં. ૮૯) મળી આવે છે 'સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ અને સમર્થ નાસ્તિકોએ જે જે વિચારો કર્યા છે, તે જાતિના અનેક વિચારો તે અલ્પવયમા મે કરેલા છે' આ અનન્યતત્ત્વ મંથનમાં નાસ્તિકતાથી વિચારશ્રેણી શરૂ કરી તેઓ પ્રત્યેક વિચારપદ્ધતિને અનુભવની કસોટીએ ચડાવતા ગયા, પરીક્ષાપ્રધાનીપણાની અગ્નિપરીક્ષામા ઉતારતા ગયા, અને તેમાંથી પાર ન ઉતરે તેને વિસર્જન કરી, પાર ઉતરે તેનો જ સ્વીકાર કરતા ગયા. અસાધારણ બુદ્ધિબળ,

અસાધારણ શ્રુતબળ અને અસાધારણ અનુભવબળને લીધે **શ્રીમદ્** આ સ્વતંત્ર મૌલિક વિચારણા માટે પરમ સમર્થ હતા, અનુભવપ્રત્યક્ષની કસોટીએ ચઢાવી તત્ત્વનો સ્વીકાર કરનારા પરમવિશિષ્ટ ઉત્કૃષ્ટ કોટિના પરીક્ષાપ્રધાની હતા, એટલે જ તેઓ લોકના અલૌકિક રહસ્યને પામી, સાચો માર્ગ હસ્તગત કરી, પરમ તત્ત્વજ્ઞશિરોમણિ બની ગયા એ સિદ્ધ હકીકત છે.

પત્રાંક ૮૨મા જણાવ્યું છે તેમ એક વખત તો **શ્રીમદ્** નાસ્તિકતાના વિચાર પર ચઢી ગયા—'તે કલ્પનાનું એક વાર એવું રૂપ દીઠું કે, પુનર્જન્મ નથી, પાપ નથી, પુણ્ય નથી, સુખે રહેવું અને સંસાર ભોગવવો એજ કૃતકૃત્યતા છે,' પણ 'થોડો વખત ગયા પછી એમાંથી ઓર જ થયું × × કોઈ ઓર અનુભવ થયો, અને જે અનુભવ પ્રાયે શાસ્ત્રમાં લેખિત ન હોય, જડવાદીઓની કલ્પનામાં પણ નથી, તેવો હતો.' આમ નાસ્તિકતા દૂર થઈ **શ્રીમદ્‌ને** આત્માની આસ્તિકતા અનુભવસિદ્ધપણે વજ્રલેપ દૃઢ થઈ હતી; અને તર્કસિદ્ધપણે પણ એ સિદ્ધ થઈ હતી. કારણ કે 'આ ભવ વિના બીજો ભવ છે નહિં, એ જ તર્ક અનુકૂળ. વિચારતા પામી ગયા, આત્મધર્મનું મૂળ. કરી કલ્પના દૃઢ કરે, નાના નાસ્તિ વિચાર. પણ અસ્તિ તે સૂચવે, એ જ ખરો નિર્ધાર.'—એમ પત્રાંક ૧૭મા **શ્રીમદે** અનુભવસિદ્ધ તર્કશુદ્ધ વચન લખ્યું છે તેમ, 'આ ભવ વિના બીજો ભવ છે નહિં', એ જ તર્કને અનુકૂળપણે વિચારતા તેઓ આત્મધર્મનું મૂળ પામી ગયા; વિચાર કરતાં તે નાસ્તિક તર્કમાં પૂર્વાપર વિરોધ જણાયો. કલ્પના કરી નાના પ્રકારના 'નાસ્તિ' વિચાર દૃઢ કરવા જાય પણ તે 'નાસ્તિ' (ન+અસ્તિ) 'અસ્તિ' સૂચવે છે, એ જ ખરા નિર્ધારને તેઓ પામી ગયા. આમ તત્ત્વવિચારણાની ધારાએ ચઢતા **શ્રીમદ્‌ને** તર્કશુદ્ધ અનુભવસિદ્ધપણે નાસ્તિકતાના વિચારો મૂલોન્મૂલ થયા ને આસ્તિકતાના વિચારો વજ્રલેપ દૃઢમૂલ થયા.

એક આવો પ્રકાર વેદાન્તની જે રીતે વેદાન્તનો વિચાર કે તેમ **શ્રીમદે** [illegible] અપક્ષપાત તત્ત્વપરીક્ષાર્થે વેદાન્ત સિદ્ધાન્તનું અત્યંત મંથન કર્યું હતું. 'સર્વ બ્રહ્મ છે. આ બધું બ્રહ્મરૂપ જ છે, બ્રહ્મ જ છે સર્વત્ર બ્રહ્મ છે. સર્વરૂપ બ્રહ્મ છે. તે સિવાય કંઈ નથી.' ઇ. પ્રકારે વેદાન્તવિચારને તત્ત્વની અવિરોધતામાં **શ્રીમદે** જોયો, [illegible] મંથન કરતા [illegible] અવિરોધપરીક્ષામાંથી પાર ઉતર્યો નહિ. તે વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત **શ્રીમદ્‌ને** [illegible] નહિ, યુક્તિયુક્ત જણાયો નહિ. [illegible] જણાયા [illegible] **શ્રીમદે** [illegible]

[illegible]

દ્વેષથી એવા રૂપે જન્મવું પડયું! અને તેમ કરવાની તો ઇચ્છા નહોતી! કહો એ સ્મરણ થતાં આ કલેવિત આત્મા પરત્વે જુગુપ્સા નહીં આવતી હોય? અર્થાત આવે છે.'

કોઈ પણ સહૃદયના હૃદયને ભેદી નાંખી પરમ વૈરાગ્ય-રોમાચ ઉલ્લસાવે એવા અને આ ભવબંધનથી છૂટવારૂપ-માત્ર મોક્ષાભિલાષરૂપ સંવેગરંગ ઉપજાવે એવા **શ્રીમદ્**ના આ પરમ સંવેગરંગી પરમ વૈરાગ્યપૂર્ણ વચનો સૂચવે છે કે-અંતર્જ્ઞાનથી સ્મરણ કરતા **શ્રીમદ્**ને પોતાનું ભૂતકાળનુ ભવભ્રમણદુઃખ સાંભરી આવ્યુ છે, તે પરિભ્રમણના મૂળમા રહેલા સંકલ્પ-વિકલ્પનું રટણ કેમ કર્યું? સ્વચ્છંદ કેમ કર્યો? ક્રોધાદિ કષાય માઠા છે એમ કેમ ન જાણ્યુ? તે તે ભવમાં તે તે કલ્પિત પ્રીતિભાવ કેમ કર્યો? તે તે ભવમા તે તે દ્વેષભાવ કેમ કર્યો?-એ સ્મરણ કરતાં પરમ વૈરાગ્ય સ્ફુર્યો છે, અને હાથે કરીને આમ હેરાન થયેલા-દુઃખી દુઃખી થયેલા પોતાના કલેશિત આત્મા પરત્વે જુગુપ્સા આવી છે. **શ્રીમદ્**ને આ ભવદુઃખનું સ્મરણ કરતા એટલું બધું તીવ્ર આત્મસંવેદન થયુ છે કે આ ભવદુઃખ કેમ દૂર કરવું એની એમને વિમાસણ થઈ પડી છે. એટલે જ આગળ લખે છે-'વધારે શું કહેવું? જે જે પૂર્વના ભવાંતરે ભ્રાંતિપણે ભ્રમણ કર્યું, તેનું સ્મરણ થતા હવે કેમ જીવવું એ ચિંતના થઈ પડી છે.' આવો ભવદુઃખથી પરમ વૈરાગ્ય એમને સંવેદાયો છે એટલે જ આ ભવદુઃખથી છૂટી કેમ મોક્ષ પામવો એવો પરમ સંવેગ તેમને ઉલ્લસ્યો છે, અને એટલે જ આ પરમ વૈરાગ્યભાવથી **પરમ ભાવિતાત્મા પરમ સંવેગરંગી શ્રીમદ્** ભાવે છે- 'ફરી ન જ જન્મવું અને અને ફરી એમ ન જ કરવું એવું દઢત્વ આત્મામા પ્રકાશે છે.'-ફરી જન્મ ન જ ધારણ કરવો અને તેમ થવા પુનઃ પુનઃ જન્મના કારણ ઉપરોક્ત ક્રોધાદિ-રાગાદિનું સેવન કરી 'ફરી એમ ન જ કરવું,' એવું દઢપણું-દઢનિશ્ચયપરમ **મુમુક્ષુ શ્રીમદ્**ના દિવ્ય આત્મામા પ્રકાશે છે- તીવ્ર સંવેગરંગના ઉગ્ર ભાવતેજથી ઝળહળે છે. છતાં કેટલીક વસ્તુ પોતાને આધીન નથી,-પ્રારબ્ધોદયાધીન બાહ્ય સંજોગાદિ પોતાના હાથની વાત નથી, એટલે એ બા.માં પોતાનો ઉપાય નથી ત્યા કેમ કરવું? એનો વિચાર **શ્રીમદ્**ને થાય છે અને તેથી જ પોતે પોતાને પૂછે છે-'પણ કેટલીક નિરુપાયતા છે ત્યાં કેમ કરવું?' અને તેનો અંતરૂઉત્તર પોતે જ આપી પોતાના આ નિશ્ચયનુ ઓર વિશેષ દઢપણુ દર્શાવે છે- 'જે દઢતા છે તે પૂર્ણ કરવી; જરૂર પૂર્ણ કરવી એ જ રટણ છે, પણ જે કંઈ આડું આવે છે, તે કોરે કરવું પડે છે, અર્થાત્ ખસેડવું પડે છે, અને તેમા કાળ જાય છે.' આ આત્મદઢતા પૂર્ણ કરવામાં કેટલાક વિઘ્ન-અંતરાય નડે છે, આડા આવે છે, તેને કોરે કરવા પડે છે-ખસેડવા પડે છે, અને આમ મોક્ષની પૂર્ણ ઇચ્છા અને તે માટે પોતાની પૂર્ણ પ્રવૃત્તિ છતા વચ્ચે અંતરાયભૂત-વિઘ્નભૂત આડખીલીઓ નડે છે, તે **વિઘ્નજય** કરવામા કાળક્ષેપ થાય છે, વિલંબ થાય છે, તે જેને ત્વરાથી-વિના વિલંબે મોક્ષની તાલાવેલી લાગી છે એવા પરમ સંવેગરગી **શ્રીમદ્**ને પોષાતું નથી, પાલવતું નથી, એટલે જ ઉગ્ર સંવેગથી કહે છે-'જીવન ચાલ્યુ જાય છે, એને ન જવા દેવું, જ્યાંસુધી યથાયોગ્ય જય ન થાય ત્યાંસુધી, એમ દઢતા છે તેનુ કેમ કરવું?'-

જ્યાંસુધી આ વચ્ચે આડા આવતા વિઘ્નોનો તે વિઘ્ન ન કરી શકે એમ સર્વથા જય ન થાય, ત્યાં સુધી આયુષ્ય જતું — જીવન જવા ન દેવું — એનો ક્ષણક્ષણનો પૂરેપૂરો સતઉપયોગ કર્યા વિના જવા ન દેવું એવી આત્મદશા દર્શાવી. શ્રીમદ્ આત્મબળ પ્રબળ બનાવવામાં ને આત્મદશાને પોષણ આપવામાં સત્સંગ બળવાન છે, તેના અભાવનો ઊંડો ખેદ દર્શાવે છે—'કદાપિ કોઈ રીતે તેમાનું કંઈ કરીએ તો તેવું સ્થાન ક્યાં છે કે જ્યાં જઈને રહીએ? અર્થાત્ તેવા સંતો ક્યાં છે, કે જ્યાં જઈને એ દશામાં બેઠી તેનું પોષણ પામીએ?'

'આમ છે ત્યારે હવે કેમ કરવું?'—આમ ભલે સંવેગને વેગ આપે ને આત્મદશાને પોષણ આપે તેવા તથારૂપ સંતોનો વિરહ છે, આનંદઘનજીએ વદ્યું છે તેમ 'સેંગૂ કોઈ ન સાથ' એવી વર્તમાન સ્થિતિ છે. 'ઘાતિ ડુંગર આડા અતિ ઘણા' જેવા વિઘ્નોના ડુંગર છે. છતાં પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય પાર પાડવો જ એમ જેનો દૃઢ આત્મનિશ્ચય છે એવા મહા વીરપુરુષ **પરમ પુરુષસિંહ શ્રીમદ્** અપૂર્વ આત્મપરાક્રમથી આ વિઘ્નજયના દૃઢ નિર્ધારની ગર્જના કરતા પોતાના અંતરાત્માને ઉદ્બોધે છે—'ગમે તેમ હો, ગમે તેટલા દુઃખ વેઠો, ગમે તેટલા પરિષહ સહન કરો, ગમે તેટલા ઉપસર્ગ સહન કરો, ગમે તેટલી વ્યાધિઓ સહન કરો, ગમે તેટલી ઉપાધિઓ આવી પડો, ગમે તેટલી આધિઓ આવી પડો, ગમે તો જીવનકાળ એક સમયમાત્ર હો, અને દુર્નિમિત્ત હો, પણ એમ કરવું જ. ત્યાંસુધી હે જીવ! છૂટકો નથી, આમ નેપથ્યમાંથી ઉત્તર મળે છે, અને તે યથાયોગ્ય લાગે છે.'—'ધીઠાઈ કરી મારગ સંચરું, સેંગૂ કોઈ ન સાથ' એ **આનંદઘનજીના** અમર ઉદ્‌ગારોનું સ્મરણ કરાવતા **શ્રીમદ્‌ના** આ અમર આત્મબલ ઉદ્‌ગારોમાં કેવો અદ્ભુત સંવેગ ભર્યો છે!

આમ અનુપમ આત્મપરાક્રમથી વિઘ્નજય કરવા ઇચ્છતા પરમ સંવેગથી ભરેલા, સંવેગના આ **પુરુષસિંહ મહા વીરપુરુષ** શ્રીમદ્ આત્માની સિદ્ધિમાં અપ્રતિબંધ એકનિષ્ઠ ભાવનાની ઘોષણા કરે છે—

'હાલ ગમે તેની સ્વભાવચિત્તિ નથી રહેતી. અમુક કાળ સુધી શૂન્ય સિવાય કંઈ નથી રહેતું; તે ન હોય તો અમુક કાળ સુધી શાંત સિવાય કંઈ નથી રહેતું; તે ન હોય તો અમુક કાળ સુધી ધ્યાન સિવાય કંઈ નથી રહેતું. તે ન હોય તો આત્માનું ધ્યાન (અર્થાત્ સુબોધાદિ [illegible]) સિવાય કંઈ નથી રહેતું; તે ન હોય તો નિવૃત્તિમાં અતિ સૂક્ષ્મ [illegible] સિવાય કંઈ નથી રહેતું. તે ન હોય તો પછી [illegible] થયું નથી.'

[illegible] વર્તમાન [illegible] **આનંદઘનજી** [illegible] **શ્રીમદે** [illegible]

જોઈએ, એટલે જ અત્રે **શ્રીમદે** પ્રથમ માગ્યુ કે 'ક્ષણે ક્ષણે પલટાતી સ્વભાવવૃત્તિ નથી જોઈતી.' એ સ્વભાવવૃત્તિની સ્થિરતા થવા માટે 'શૂન્ય'-વિકલ્પશૂન્ય થવું જોઈએ, નિર્વિકલ્પ દશા પામવી જોઈએ એટલે જ માગ્યુ કે 'અમુક કાળ સુધી શૂન્ય સિવાય કંઈ નથી જોઈતું,' તેમ ન હોય તો શૂન્ય-વિકલ્પશૂન્ય થવા-નિવિકલ્પ દશા પામવા સંતસમાગમરૂપ અત્યંત બળવાન્ સાધન જોઈએ, એટલે જ માગ્યુ કે-'તે ન હોય તો અમુક કાળ સુધી સંત સિવાય કંઈ નથી જોઈતું;' અથવા તેમ થવા સંતવિરહે સત્સંગરૂપ બળવાન્ સાધન જોઈએ, એટલે જ માગ્યુ કે-'તે ન હોય તો અમુક કાળ સુધી સત્સંગ સિવાય કંઈ નથી જોઈતું,' અથવા તેમ થવા સંતવિરહે-સત્સંગ વિરહે ઉત્તમ આર્ય પુરુષોએ આચરેલું આચરણ આચરવું જોઈએ-આત્માને જાણી શ્રદ્ધી આત્મામા વર્ત્તવારૂપ ચારિત્ર સેવવું જોઈએ, એટલે જ માગ્યુ કે-'તે ન હોય તો આર્યાચરણ સિવાય કંઈ નથી જોઈતું, અથવા તેમ નિર્વિકલ્પ થવા સંત-સત્સંગ-આર્યાચરણવિરહે જિનસ્વરૂપનું ભક્તિથી ઉપાસનરૂપ પ્રબળ સાધન જોઈએ, એટલે જ માગ્યું કે-'તે ન હોય તો જિનભક્તિમાં અતિ શુદ્ધભાવે લીનતા સિવાય કંઈ નથી જોઈતું'.—આમ આ પંચ સાધનમાંનું એક પણ સાધન હોય તો બીજાં સાધન તેમા અંતર્ભાવ પામે છે અથવા સહેજે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, અને આ એક પણ સાધન સ્વભાવવૃત્તિની સ્થિરતારૂપ ઇષ્ટ સાધ્ય સાધવા માટે પર્યાપ્ત-બસ છે, એટલે આ હોય તો 'બીજું' કાંઈ નથી જોઈતું' એમ પ્રત્યેક સાધનમાં કહ્યું; અને આ ઉક્ત સાધન સિવાય ઇષ્ટ કાર્યસાધક બીજું કોઈ સાધન નથી, એટલે માગવા જેવું કંઈ રહેતું નથી, એટલે જ કહ્યુ કે-'તે ન હોય તો પછી માગવાની ઇચ્છા પણ નથી.' કારણ કે આ ઉક્ત સાધનો જ મુખ્ય છે, આ સિવાયના બીજાં સાધન ગૌણ છે, એટલે જ અર્થગભીર માર્મિક સૂત્રાત્મક વાક્યો **શ્રીમદ્** આગળ લખે છે-'ગમ પડ્યા વિના આગમ અનર્થકારક થઈ પડે છે. સત્સંગ વિના ધ્યાન તે તરંગરૂપ થઈ પડે છે. સંત વિના અંતની વાતમા અંત પમાતો નથી. લોક સંજ્ઞાથી લોકાગ્રે જવાતું નથી. લોકત્યાગ વિના વૈરાગ્ય યથાયોગ્ય **સ્થિતિ** પામવો દુર્લભ છે; અને **શ્રીમદ્**ને તો અંતની-છેવટની વાતનો અંત-છેડો લાવવો છે, એટલે જ અત્રે તેમણે આ મુખ્ય સાધનોની ગવેષણા કરી છે.

અત્રે પત્રના અંતે પરમ સંવેગાતિશય સંપન્ન **શ્રીમદ્** ટૂંકું વૈરાગ્યપૂર્ણ માર્મિક સૂચન કરે છે-'એ કંઈ ખોટું છે? શું? પરિભ્રમણ કરાયુ તે કરાયુ હવે તેના પ્રત્યાખ્યાન લઈએ તો? લઈ શકાય. એ પણ આશ્ચર્યકારક છે' આ શબ્દોમાં આ પરિભ્રમણનું પ્રત્યાખ્યાન લેવાનો-ફરી પરિભ્રમણ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાનો **શ્રીમદ્**નો કેવો અદ્ભુત આત્મનિશ્ચય દેખાઈ આવે છે! આવા આ અમૃતપત્રમા અક્ષરે અક્ષરે **શ્રીમદે** વૈરાગ્યતરંગથી ઊછળતો કેવો પરમ સંવેગઅમૃતસિંધુ ઉલ્લસાવ્યો છે!

પ્રકરણ ત્રેતાલીશમું

મોક્ષની અનન્ય તમન્ના

"માત્ર મોક્ષની ઈચ્છા મન વિષે,
બીજી કોઈ ગમે નહિં વાત... જીવ્યુ ધન્ય તેહનું."

આવા અનન્ય સંવેગાતિશયને લીધે જ **પરમ વૈરાગ્યરંગી** શ્રીમદ્‌ની મોક્ષ માટેની તમન્ના અનન્ય હતી, અનંત ભવભ્રમણથી છૂટવારૂપ મોક્ષની પ્રબલ અભિલાષ હતી. અનંતકાળના આ પરિભ્રમણદુઃખથી કેમ છૂટાય? **'અનંતકાળ થયાં જીવને પરિભ્રમણ કરતાં છતાં તેની નિવૃત્તિ કેમ થતી નથી અને તે શું કરવાથી થાય?'**—આ કેન્દ્રસ્થ વિચાર પર **શ્રીમદે** ઘણું ઘણું તત્ત્વમંથન કર્યું છે. તેના નાશ કરવા **શ્રીમદ્** પુનઃ પુનઃ ઝૂર્યા છે, અને તેના નિવારણરૂપ તત્ત્વનવનીત પામી અનંતભવનું પરિભ્રમણદુઃખ એક ભવમાં ટાળવાના ને મોક્ષ મેળવવાના અનંતગુણવિશિષ્ટ અનુપમ પરમ પુરુષાર્થમાં લાગ્યા છે.—એ જ **શ્રીમદ્‌ની** સંવેગાતિશયજન્ય **મોક્ષની અનન્ય તમન્નાનું** પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. એટલે જ સંસારથી કંટાળેલા—કાયર થયેલા અને મોક્ષ માટે તલસતા આ પરમ વૈરાગી પરમ સંવેગી આપ્તપુરુષનું વચન નિકળી પડ્યું છે કે—'સંસારમાં રહેવું અને મોક્ષ થવા કહેવું એ બનવું અસુલભ છે.' (અં. ૮૬) તેમજ—'જગત અને મોક્ષનો માર્ગ એ બે એક નથી. જેમ જગતની ઈચ્છા, રુચિ, ભાવના તેમ મોક્ષને વિષે અનિચ્છા, અરુચિ, અભાવના જણાય છે.' (અં. ૩૮૯). આવી જેને અનુપમ તત્ત્વવિચારણા છે એવા પરમ મુમુક્ષુ **શ્રીમદ્‌ની** મોક્ષ માટેની તમન્ના અનન્ય હોય એમાં પૂછવું જ શું?

શ્રીમદ્‌ની મોક્ષ માટેની તમન્ના કેવી અનન્ય હતી તેના સાક્ષરૂપ એટલે **શ્રીમદ્‌ની** [illegible] 'ભિક્ષાચારને સ્વપ્નવત્માં ભોગ જોતો' એ શબ્દોથી શરૂ થતા સં. ૧૯૪૬માં ઉપાડેલા એક લેખમાં (અં. ૫) આસ પાસ કે ને પ્રકૃત પ્રકરણમાં [illegible] તેમાંથી અત્ર તેનો ઉલ્લેખ કર્યું તથા તેના કેટલાક હૃદયરૂપ [illegible]. અને તેના [illegible] **શ્રીમદ્‌ની** મોક્ષ માટેની અનન્ય [illegible] અદ્‌ભુત [illegible] સ્પષ્ટ [illegible] (Impersonal) [illegible] આરંભ કરતા **શ્રીમદ્** [illegible] [illegible] (Grand dramatic) [illegible] [illegible] વિચાર [illegible]

પોતે તે સંગ્રહસ્થાન જોવા ઘણા પુરુષો, (આત્માઓ), ઘણા પદાર્થો તેની સમીપે આવ્યા. એમા કોઇ જડ પદાર્થ હતો નહીં. કોઇ એકલો આત્મા જોવામા આવ્યો નહીં. માત્ર કેટલાક દેહધારીઓ હતા; જેઓ મારી નિવૃત્તિને માટે આવ્યા હોય એમ તે પુરુષને શંકા થઇ.' તેમા—

વાયુઆદિ એકેંદ્રિય તથા બેઇન્દ્રિય જીવો આવ્યા નહોતા. કારણ અંતરચક્ષુથી જોયુ તો દુઃખથી બિચારા પરાધીન હતા; 'તેનો કંપ, તેનો થરથરાટ, પરાધીનપણું, ઇત્યાદિક જોઇ શકાય તેવું નહોતું, તે બહુ દુઃખી હતા.' એ જ ચક્ષુથી આખું જગત જોયુ તો ચક્રવર્ત્યાદિક દુઃખી દેખાયા. ચક્રવર્ત્તીના અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરી જોયુ તો —'તેનુ અંતઃકરણ બહુ દુઃખી હતું. અનંત ભયના પર્યાયથી તે થરથરતું હતું. કાળ આયુષ્યની દોરીને ગળી જતો હતો. હાડમાસમાં તેની વૃત્તિ હતી. કાકરામાં તેની પ્રીતિ હતી. ક્રોધ, માનનો તે ઉપાસક હતો. બહુ દુઃખ—.' દેવોનું દર્શન પણ દુઃખી દેખાયુ. ઇન્દ્રના અંતઃકરણમા પ્રવેશ કરી જોયુ તો–'તે પણ પરમ દુઃખી હતો. બિચારો ચવીને કોઇ બીભત્સ સ્થળમાં જન્મવાનો હતો માટે ખેદ કરતો હતો. તેનામા સમ્યક્દૃષ્ટિ નામની દેવી વસી હતી. તે તેને ખેદમાં વિશ્રાંતિ હતી. એ મહાદુઃખ સિવાય તેના બીજાં ઘણાંય અવ્યક્ત દુઃખ હતા' આમ જગત્મા સર્વત્ર દુઃખ દુઃખ ને દુઃખ જ દેખાયુ. પણ ત્યા નેપથ્યમાં ધ્વનિ ઊઠે છે—

'આ જડ એકલા કે આત્મા એકલા જગત્માં નથી શું કે? તેઓએ મારા આમંત્રણને સન્માન આપ્યુ નથી. જડને જ્ઞાન નહીં હોવાથી તમારૂં આમંત્રણ તે બિચારા કયાથી સ્વીકારે? સિદ્ધ (એકાત્મભાવી) તમારૂં આમંત્રણ સ્વીકારી શકતા નથી તેની તેમને કંઈ દરકાર નથી એટલી બધી બેદરકારી? આમંત્રણને તો માન્ય કરવું જોઇએ, તમે શું કહો છો? એને આમંત્રણ–અનામંત્રણથી કંઈ સંબંધ નથી તેઓ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપસુખમા વિરાજમાન છે. એ મને બતાવો. એકદમ–બહુ ત્વરાથી તેનું દર્શન બહુ દુર્લભ છે. લ્યો આ અંજન આજી દર્શન પ્રવેશ ભેળા કરી જુઓ અહો! આ બહુ સુખી છે. એને ભય પણ નથી શોક પણ નથી હાસ્ય પણ નથી વૃદ્ધતા નથી. રોગ નથી. આધિયે નથી, વ્યાધિયે નથી, ઉપાધિયે નથી, એ બધું નથી. પણ ......અનંત અનંત સચ્ચિદાનંદસિદ્ધિથી તેઓ પૂર્ણ છે. આપણને એવા થવું છે.

આમ ચક્રવર્ત્તી–ઇન્દ્રાદિ પર્યંત આખું જગત્ દુઃખી દેખી, અને પરિપૂર્ણ સ્વરૂપસુખમાં વિરાજમાન મુક્ત આત્માઓને આધિ વ્યાધિ આદિ દુઃખોથી રહિત અનંત અનંતસચ્ચિદાનંદ સિદ્ધિથી પૂર્ણ પરમ સુખી દેખી, સિદ્ધાંજનથી સાક્ષાત્ દીઠેલું સિદ્ધપદ પોતાને અત્યંત ગમી જવાથી તે મહાવીરપુરુષની (**શ્રીમદ્**ની) સહજ ઊર્મિ ઉલ્લસી આવી આ સહજ સ્વયંભૂ ઉદ્ગાર નિકળી પડયા છે—'**આપણને એવા થવું છે.**' આ સીધા સાદા અમર શબ્દોમા **શ્રીમદ્**ના દિવ્ય આત્માની અનુપમ મોક્ષસુખ માટેની અનન્ય તમન્ના–અનન્ય તાલાવેલી દેખાઇ આવે છે, અને તે પ્રાપ્ત કરવાનો વજ્રલેપ દૃઢ અનન્ય આત્મનિશ્ચય સ્વયં જણાઇ આવે છે,

આ 'આપણુને એવા થવું છે' એમ કહ્યું ત્યાં—તરત નેપથ્યમાંથી અવાજ આવે છે—'ક્રમે કરીને થઈ શકશો.' અત્રે ક્રમની વાત આવી કે પરમ તીવ્ર મુમુક્ષુ શ્રીમદ્‌નો આત્મા એકદમ ઉછળીને બોલી ઊઠે છે—'તે ક્રમ ક્રમ અમે ચાહતો નથી' અહીં તો તુરત તે જ પદ જોઈએ.'— ત્યાં ક્ષણની પણ ઢીલ ખમી શકાય એમ નથી એવી મોક્ષ માટેની અનન્ય તમન્ના જેના આત્માને થઈ છે. તેને આ ક્રમનો કાયદો કે વિલંબનો વાયદો કામ આવે એમ નથી, તેને તો તરત જ—નગદ, જ તે પદ 'જોઈએ,' એવી (Demand notice) જેવો તગાદો જ કામ આવે એમ છે.— એવા અભીપ્સાવાળો તીવ્ર ભાવ સૂચવતા આ ઉદ્‌ગાર નિકળી પડ્યા છે. ત્યાં પુનઃ (નેપથ્ય) અવાજ આવે છે—'જરા શાંત થાઓ સમતા રાખો. અને ક્રમને અંગીકાર કરો. નહીં તો તે પદપ્રાપ્ત થવું નહીં સંભવે.' ઉકળેલા આત્માને જરા શાંત પાડવા આ વચન કહ્યા એટલે એ ઉકળેલો આ આત્મા સંવેગમાર્ગથી બોલી ઊઠે છે—'થવું નહીં સંભવે. એ તમારાં વચન તમે પાછાં લ્યો. ક્રમ ત્વરાથી બનાવો. અને તે પદમાં તુરત મોકલો.'— આ ઊર્મિ સંવેગી—તીવ્રમોક્ષાભિલાષી મુમુક્ષુ શબ્દોમાં જરા પણ ઢીલ નહિં ખમી શકાય એવી શીઘ્ર મોક્ષ માટેની શ્રીમદ્‌ની અનન્ય તાલાવેલી દર્શન દે છે.

આ ક્રમ ત્વરાથી બનાવો અને તે પદમાં તુરત મોકલો એમ કહ્યું ત્યાં (નેપથ્યમાંથી અવાજ આવ્યો)—'ઘણા માણસો આવ્યા છે. તેમને અહીં બોલાવો. તેનાથી તમને ક્રમ મળી શકશે' ઇત્યાદિ કે તેઓ આવ્યા. તેમાં એક વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું—'તમારા દર્શનાર્થે અમારું આગમન છે.' એટલે તે જિજ્ઞાસુ પુરુષ એકદમ ભાવાવેશથી બોલી ઊઠે છે—કૃપા કરીને ત્વરાથી કહો. આપ મારૂં શું કલ્યાણ ઇચ્છો તે કહો. [illegible] પુરુષોનું ઓળખાણ પાડો. તેમાંનું પ્રથમ ઓળખાણ પાડી 'આ [illegible] ૪-૫-૬-૭-૮-૯-૧૦-૧૨ એ અંકવાળા પુરુષો [illegible] છે તે [illegible] તેના [illegible] છે. [illegible] તે પદ જ [illegible] છે [illegible] જેમ [illegible] તેમ આવે છે. તે [illegible] છે. [illegible] મહાત્મા [illegible] છે.' (તે તીવ્ર મુમુક્ષુ પુરુષ [illegible] બોલી ઊઠે છે) [illegible] તમને મળી શકશે. [illegible] છે. [illegible] આવી તે [illegible] છે.

[illegible]

સુધી જ **શ્રીમદ્**નો સમાગમલાભ રહેવા પામ્યો હતો, એટલે તેમના પરના જોકે સાત-આઠ પત્ર જ પ્રાપ્ત થવાનું બન્યું છે, તોપણ તે ઉત્તમ કોટિના તાત્ત્વિક પરમાર્થી પત્રોમાં આપણને **શ્રીમદ્**ની અંતરદશાનું દર્શન થાય છે. અને તે જ નામધારી **મનઃસુખભાઈ કિરતચંદ મહેતા**—જેમને પરમ વિશ્વાસપાત્ર ગણી **શ્રીમદે** પોતાની મોક્ષમાળામાં ગ્રન્થાંતર વાક્યાંતર કરવા સુધીનો અખત્યાર (Power of attorney) આપ્યો હતો—તેમણે **શ્રીમદ્**ની સાથેના પોતાના સમાગમલાભની નોંધ યથાવત્ જાળવી રાખી આપણને આપી છે, એટલે એમના પરના લગભગ ૩૦ પત્રાંક આપણને મળવા પામ્યા છે. તેમ જ-શ્રી **પોપટલાલભાઈ** તથા શ્રી **ધારશીભાઈ** પરના પણ કેટલાક તાત્ત્વિક ઉપકારી પત્રો આપણને પ્રાપ્ત થયા છે. અને **મહાત્મા ગાંધીજી** પરના **શ્રીમદ્**ના ઉપલબ્ધ ત્રણ-પત્રોમાં પણ ગાંધીજીના ૨૭ પ્રશ્નોના અદ્‌ભુત સર્વ સમાધાનકારી ઉત્તરોથી ગાંધીજીને **માર્ગદર્શન કરાવતા શ્રીમદ્**ની વિશ્વવિશાળ (Universal) વિશિષ્ટ તત્ત્વવિચારધારાનું આપણને દર્શન થાય છે.

આમ સમગ્રપણે જોતાં આ મુમુક્ષુઓ પ્રત્યેના **શ્રીમદ્**ના પત્રોએ **શ્રીમદ્**ના પત્ર સાહિત્યનો બે તૃતીયાંશથી પણ અધિક અને પરમ અગત્યનો ભાગ રોક્યો છે. શેષ ભાગ બીજા મુમુક્ષુઓ પ્રત્યેના પત્રોએ રોક્યો છે; અને આમ મુખ્યપણે આ વિશિષ્ટ મુમુક્ષુમંડલની ને ગૌણપણે ઇતર મુમુક્ષુમંડલની ગુરુપ્રસાદીરૂપે જગદ્‌ગુરુ **શ્રીમદ્**નું આ જગતના ઇતિહાસમાં ઉત્તમોત્તમ **પત્રસાહિત્ય** જગતને પ્રાપ્ત થવા પામ્યું છે,—તે **સદ્‌ગુરુપ્રસાદ** જગતને ચખાડનારા સર્વ તે મુમુક્ષુઓ ધન્ય છે! સર્વ તે નમસ્ય છે! સર્વ તે વંદ્ય છે! **શ્રીમદ્** જેવા પરમ જ્ઞાનભાસ્કર પાસેથી પત્ર વાટે પરોક્ષપણે અને *સમાગમદ્વારે સાક્ષાત્‌પણે દિવ્ય જ્ઞાનપ્રકાશની કણિકાઓ ઝીલી જગતમાં ફેલાવવાનું નિમિત્ત બનનારા આ સર્વ મુમુક્ષુમંડલનું જગત્ કેટલું બધું ઋણી છે? અને તે દ્વારે કથંચિત્ કિંચિત્ ઓળખાતા-કંઈક પ્રતિભાસમાન થતા તે પરમ જ્ઞાનભાસ્કરનું—**જ્ઞાનદિવાકર શ્રીમદ્**નું જગત્ કેટલું બધું-કેટલું બધું ઋણી છે?

*__શ્રીમદ્__ના આ સત્સંગીઓ પૈકી કેટલાકના—મન. સુખરામ સૂર્યરામ, જૂઠાભાઈ, અંબાલાલભાઈ, લલ્લુજી મુનિ-દેવકરણજી મુનિ સૌભાગ્યભાઈના **શ્રીમદ્** સાથેના સત્સંગપ્રસંગનું આલેખન હવે પછીના પાંચ પ્રકરણોમાં અનુક્રમે કર્યું છે ધારશીભાઈ અંગે પૂર્વે કહેવાઈ ચૂક્યું છે. અને પોપટલાલભાઈ, મનસુખભાઈ કિરતચંદ, ગાંધીજીના **શ્રીમદ્** સાથેના સત્સંગપ્રસંગનું આલેખન અલગ પ્રકરણોમાં આ ગ્રંથના ઉત્તરાર્ધમાં બીજા તબક્કામાં યથાસ્થાને આપવામાં આવશે.

પ્રકરણ પીસ્તાલીશમું

મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીને શ્રીમદ્દનો સત્સંગપ્રસંગ

જ્ઞાનદિવાકર શ્રીમદ્દના આ સત્સંગીઓમાં આપણે પ્રખર વેદાન્તી મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીના શ્રીમદ્ સાથેના સત્સંગપ્રસંગનો પ્રથમ ઉલ્લેખ કરશું. શ્રીમદ્ જેવી મહાજ્ઞાનવિભૂતિના અનુપમ સત્સંગનો આત્મલાભ પ્રારંભમાં પામનારા ધન્ય મહાજનોમાં આ એક હતા. તેમનો અને શ્રીમદ્દનો સમાગમ કેવી રીતે થવા પામ્યો અને વૃદ્ધિ પામ્યો? મધ્યસ્થતા—નિષ્પક્ષપાતતામાં જેની જોડી જડવી દુર્લભ છે એવા શ્રીમદે જેથી આત્મત્વ પમાય તે સાચો માર્ગ એમ મધ્યસ્થ નિષ્પક્ષભાવે નિવેદન કરી, તે આત્મત્વ પમાડવા મહાયોગનો માર્ગ કેવો સમર્થ છે એ સંબંધીનો પોતાનો અનન્ય નિશ્ચય આવા પ્રખર વેદાન્તીને પણ પ્રતીતિ ઉપજાવે એવી અદ્ભુત વિચક્ષણતાથી કેવી અસરકારક રીતે પ્રતિપાદિત કર્યો? પુનર્જન્મ આ કદાચિત્ શંકિત કિંચિત્ સાશંક આ પ્રખર વેદાન્તીને પણ આગમથી અનુમાનથી અને અનુભવથી શ્રીમદે પુનર્જન્મનો નિશ્ચય કેવી સરળ પરમાર્થકુશળતાથી કરાવી આપ્યો? અંતરંગ નિબંધોમાં પ્રવર્તતી પોતાની આત્મદશા અંગે માર્મિક નિર્દેશ શ્રીમદે આ કિંચિત્ પોતાના હૃદયસખા પ્રત્યે કેવી સ્ફટિક જેવી સ્વચ્છ અપૂર્વ નિખાલસતાથી કર્યો?—તેનું દિગ્દર્શન આ પ્રકરણમાં કરશું.

આ પ્રખર વેદાન્તી **મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી** નાગરબ્રહ્મ—સાક્ષરભૂમિ નડિયાદના વતની ગણમાન્ય લોકમાન્ય સુપ્રતિષ્ઠિત વયોવૃદ્ધ નાગર ગૃહસ્થ હતા; [illegible] ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના કાકા આ મનઃસુખરામ સૂર્યરામ [illegible] [illegible] ચરિત આદિ ગ્રંથોના વિદ્વાન લેખક તરીકે જાણીતા સાક્ષર હતા. [illegible] સંસ્કારિક પ્રસંગોથી અને અદ્ભુત [illegible] આદિથી શ્રીમદ્દની કીર્તિ સાક્ષરવર્ગમાં પ્રસરી ગઈ તેમના કર્ણપથે [illegible] હતી. [illegible] આ અદ્ભુત વ્યક્તિવિશેષ કોણ છે" એમ તેમને શ્રીમદ્ પ્રત્યે સહજ આકર્ષણ થયું [illegible] આ તેમને (મનઃસુખરામ સૂર્યરામને) [illegible] [illegible] શ્રીમદ્દનું [illegible] [illegible] શ્રીમદ્દના પ્રથમ સમાગમમાં [illegible] [illegible] આર્દ્રવભાવિ શ્રીમદ્ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

આજ્ઞા લેવાનો આપને પરિશ્રમ આપું છું-યોગ્ય લાગે તો આપ અનુકૂળ થશો.' એમ વિનયથી દર્શાવી પરમ વિચક્ષણ **શ્રીમદ્** લખે છે—'હું અર્થ કે વય સંબંધમાં વૃદ્ધ સ્થિતિવાળો નથી, તોપણ કંઈ જ્ઞાનવૃદ્ધતા આણવાને આપના જેવા સત્સંગને, તેમના વિચારોને અને સત્પુરુષની ચરણરજને સેવવાનો અભિલાષી છું. મારું આ બાલવય એ અભિલાષામા વિશેષ ભાગે ગયુ છે. × × આ કાળમા પુનર્જન્મનો નિશ્ચય આત્મા શા વડે, કેવા પ્રકારે અને કઈ શ્રેણિમાં કરી શકે, એ સંબંધી કંઈ મારાથી સમજાયુ છે તે જો આપની આજ્ઞા હોય તો આપની સમીપ મૂકીશ.' આમ **શ્રીમદ્**ના આ પ્રખર વેદાંતી સાથેના પત્રવ્યવહારનું ઉદ્ઘાટન થયું જણાય છે. અને પછી તો તે વ્યવહાર અને પરસ્પર સમાગમ વધતો ચાલ્યો.

આ પ્રથમ પત્ર પછી મનસુખરામ સૂ.ના વૈ. શુદ ૯ ૧૯૪૫ના પત્રના ઉત્તરમાં જેઠ શુદ ૪ ૧૯૪૫ના દિને લખેલા એક અસાધારણ મહાન્ પત્રમા, (અં. ૬૪) **'पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु'**— મને વીર પ્રત્યે પક્ષપાત નથી-કપિલાદિ પ્રત્યે દ્વેષ નથી એ **શ્રી હરિભદ્રસૂરિ**નુ સુપ્રસિદ્ધ સુભાષિત મથાળે ટાંકી, મહાન્ તે હરિભદ્રસૂરિનુ સ્મરણ કરાવે એવી અદ્ભુત મધ્યસ્થતાથી-પરમ આશ્ચર્યકારી નિષ્પક્ષપાતતાથી **શ્રીમદ્** લખે છે—' આપનુ ધર્મપત્ર વૈશાખ વદ ૯નુ મળ્યુ. × × તે પત્રમાં આપ દર્શાવો છો કે કોઈ પણ માર્ગથી આધ્યાત્મિક જ્ઞાન સંપાદન કરવું; એ જ્ઞાનીઓનો ઉપદેશ છે.' આ વસ્તુનો નિખાલસભાવે સ્વીકાર કરી પરમ મધ્યસ્થપરિણામી નિષ્પક્ષપાત નિરાગ્રહ યથાર્થ દૃષ્ટિવાન્ **શ્રીમદ્** નિરાગ્રહભાવે પોતાનુ મંતવ્ય દર્શાવે છે—' આ વચન મને પણ સમ્મત છે. પ્રત્યેક દર્શનમા આત્માનો જ બોધ છે, અને મોક્ષ માટે સર્વનો પ્રયત્ન છે, તો પણ આટલું તો આપ પણ માન્ય કરી શકશો કે **જે માર્ગથી આત્મા આત્મત્વ સમ્યગ્જ્ઞાન-યથાર્થદૃષ્ટિ-પામે તે માર્ગ સત્પુરુષની આજ્ઞાનુસાર સમ્મત કરવો જોઈએ.** અહીં કોઇ પણ દર્શન માટે બોલવાની ઉચિતતા નથી, છતા આમ તો કહી શકાય કે—**જે પુરુષનું વચન પૂર્વાપર અખંડિત છે, તેનું બોધેલું દર્શન તે પૂર્વાપર હિતસ્વી છે. આત્મા જ્યાંથી યથાર્થ દૃષ્ટિ, કિંવા વસ્તુધર્મ પામે ત્યાંથી સમ્યક્જ્ઞાન સંપ્રાપ્ત થાય એ સર્વમાન્ય છે.** આમ સર્વમાન્ય સામાન્ય સિદ્ધાત રજૂ કરી તે આત્મત્વ પામવા અંગે **મહાવીર**ના પરમોત્તમ સિદ્ધાતની પરમ અદ્ભુત અલૌકિક વિચક્ષણતાથી રજૂઆત કરતાં **શ્રીમદ્** આચારાંગ સિદ્ધાતનુ **'जे एगं जाणई से सव्वं जाणई, जे सव्वं जाणई से एगं जाणई'** —એકને જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યુ, જેણે સર્વને જાણ્યુ તેણે એકને જાણ્યો એ પ્રસિદ્ધ સૂત્ર ટાંકી વદે છે—' મહાવીરના બોધનો મુખ્ય-પાયો ઉપરના વચનામૃતથી શરૂ થાય છે, અને એનુ સ્વરૂપ એણે સર્વોત્તમ દર્શાવ્યુ છે × × અહીં એક આ પણ વિજ્ઞાપના આપને કરવી યોગ્ય છે કે, મહાવીર કે કોઈ પણ બીજા ઉપદેશકના પક્ષપાત માટે મારૂં કંઇ પણ કથન અથવા માનવું નથી. પણ આત્મત્વ પામવા માટે જેનો બોધ અનુકૂળ છે તેને માટે પક્ષપાત (!) દૃષ્ટિરાગ, પ્રશસ્ત રાગ, કે માન્યતા છે, અને તેને આધારે

વર્તના છે.'—સ્ફટિક જેવા સ્વચ્છ હૃદયના પવિત્ર અંતરાત્મામાંથી નિકળેલા શ્રીમદ્‌ના આ હૃદયસ્પર્શી વચનોમાં અક્ષરે અક્ષરે કેવી નિષ્પક્ષપાતતા નિર્ઝરે છે! સ્વપક્ષિત સ્વ-સિદ્ધાંતની નિશ્ચયદૃઢતામાં પણ કેવી નિરાગ્રહતા નિષ્ફુરે છે! એક પ્રખર વેદાંતીને વીતરાગ સિદ્ધાંત ગળે ઉતરાવવાની કેવી વિચક્ષણતા ઝળકે છે! ખરેખર! સ્વ. મનસુખભાઈ કિ. મહેતાએ 'જીવનરેખા'માં કહ્યું છે તેમ—'શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પોતાને પવિત્ર વીતરાગ માર્ગ હાડોહાડ વ્યાપ્યા છતાં, શ્રીયુત ત્રિપાઠી જેવા વેદાંતના સબલ પ્રેમીના સંબંધમાં જૈનની સત્યતા પ્રતિપાદન કરતાં આવી વિચક્ષણતાથી કામ લીધું એઓ પવિત્ર વીતરાગ માર્ગની તેઓની હિમાયત અંગે જૈનમાત્રને પૂજ્યભાવ સ્ફુરશે' ઇત્યાદિ.

આમ આત્મતત્ત્વ પામવા પરમોત્તમ વીતરાગસિદ્ધાંતની નિરાગ્રહ મધ્યસ્થભાવે કહેનારી રજૂઆત કરી આવા પરમ વિચક્ષણ પરમ જ્ઞાનવૃદ્ધ શ્રીમદ્, 'નિર્મળ આત્મજ્ઞાનવંતને સર્વોત્તમ ગુરુ ગણું છું'—એમ આ વયોવૃદ્ધ પ્રખર વેદાંતીને માર્મિક પણે જણાવી, એમને પુનર્જન્મનો નિશ્ચય કરાવવા પુનર્જન્મ સંબંધી પોતાના વિચારો દર્શાવતાં લખે છે—'પુનર્જન્મ સંબંધી મારા વિચાર દર્શાવવા અત્રે [illegible] તે માટે અહીં પ્રસંગ પૂરતું સંક્ષેપમાત્ર દર્શાવું છું. મારું કેટલાક નિર્ણય પરથી આમ માનવું થયું છે કે, આ કાળમાં પણ કોઈ કોઈ મહાત્માઓ ગતભવને જાતિસ્મરણજ્ઞાન વડે જાણી શકે છે; જે જાણવું કલ્પિત નહીં પણ સમ્યક્ હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ સંવેગ-જ્ઞાનયોગ-અને સત્સંગથી પણ એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે શું કે ભૂતભવ પ્રત્યક્ષાનુભવરૂપ થાય છે. જ્યાંસુધી ભૂતભવ અનુભવગમ્ય ન થાય ત્યાંસુધી ભવિષ્યકાળનું ધર્મપ્રયત્ન શંકાસહ આત્મા કર્યા કરે છે; અને શંકાસહ પ્રયત્ન તે યોગ્યસિદ્ધિ આપતું નથી. પુનર્જન્મ છે; આટલું પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષે નિઃશંકત્વ જે પુરુષને પ્રાપ્ત થયું નથી, તે પુરુષને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય એમ શાસ્ત્રશૈલી કહેતી નથી. પુનર્જન્મને માટે શ્રુતજ્ઞાનથી મેળવેલો આશય અને જે અનુભવગમ્ય થયો છે તે કંઈક અહીં દર્શાવી જઉં છું.' એમ કહી ઉપયોગ એ આત્માનું વિશિષ્ટ [illegible] ઉપયોગની [illegible] પૂર્વકર્મ [illegible] પુનર્જન્મ સિદ્ધ [illegible] પ્રમાણથી—અનુમાનપ્રમાણથી [illegible] શ્રીમદ્ [illegible] અનુમાનપ્રમાણ કહી [illegible] પ્રમાણમાંથી [illegible] દર્શનસમુચ્ચય [illegible] પુનર્જન્મ [illegible] આત્મથી [illegible] નિઃશંકતા [illegible] નિઃશંકતા [illegible] [illegible]

શ્રીમદે [illegible]

અતિપ્રેમી, વેદાંતમાં વિચક્ષણ વિદ્વાન્ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીને પવિત્ર જૈનદર્શનની સત્યતા ઠસાવવા કેવી કળાથી કામ લેવું જોઈએ, તે **શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે** એકવીશ બાવીશ વરસની લઘુ વયે બતાવેલી વિચક્ષણતાથી સહજ સમજાય એમ છે. × × **શ્રીમદ્દે** પવિત્ર વીતરાગદર્શનની આવી વિચક્ષણતાથી હીમાયત કરી છે. સ્વયં સિદ્ધ કરેલું એક દર્શનનું સત્યત્વ પૂર્વવ્યુદ્ગ્રાહિત બુદ્ધિવાળાને ઠસાવવું એ કેટલું અને કેવું વિકટ છે, એમા કેવી વિચક્ષણતાની આવશ્યકતા છે, એ એનો અનુભવ જેણે કર્યો હોય તેને જ ખબર પડવા યોગ્ય છે.' અને આમ પરમ વિચક્ષણ પરમાર્થકૌશલ્યથી પવિત્ર વીતરાગદર્શનની સાચી હીમાયત કરતાં છતાં અત્યંત મધ્યસ્થતા દાખવતા **શ્રીમદ્** સ્ફટિક જેવા સ્વચ્છ નિખાલસ નિરાગ્રહભાવે આ જ પત્રમા છેવટે લખે છે—'સર્વ સત્પુરુષો માત્ર એક જ વાટેથી તર્યા છે અને તે વાટ વાસ્તવિક આત્મજ્ઞાન અને તેની અનુચારિણી દેહસ્થિતિ પર્યંત સત્ક્રિયા કે રાગદ્વેષ અને મોહ વગરની દશા થવાથી તે તત્ત્વ તેમને પ્રાપ્ત થયુ હોય એમ મારૂં આધીન મત છે.' તેમ જ બીજા પત્રોમાં (અં. ૭૧, ૧૨૦) પણ પરમ માધ્યસ્થ્યસંપન્ન **શ્રીમદ્દે** આવો જ નિરાગ્રહભાવ દર્શાવ્યો છે—

'નિગ્રંથના ઉપદેશને અચલભાવે અને વિશેષે સમ્મત કરતાં અન્ય દર્શનના ઉપદેશમા મધ્યસ્થતા પ્રિય છે. ગમે તે વાટે અને ગમે તે દર્શનથી કલ્યાણ થતું હોય, તો ત્યા પછી મતાંતરની કંઈ અપેક્ષા શોધવી યોગ્ય નથી આત્મત્વ જે અનુપ્રેક્ષાથી. જે દર્શનથી કે જે જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય તે અનુપ્રેક્ષા, તે દર્શન કે તે જ્ઞાન સર્વોપરિ છે; અને જેટલા આત્મા તર્યા, વર્તમાને તરે છે, ભવિષ્યે તરશે તે સર્વ એ એક જ ભાવને પામીને, આપણે એ સર્વ ભાવે પામીએ એ મળેલા અનુત્તર જન્મનુ સાફલ્ય છે.' 'જૈનના આગ્રહથી જ મોક્ષ છે; એમ આત્મા ઘણો વખત થયા માનવું ભૂલી ગયો છે. મુક્તભાવમા (!) મોક્ષ છે એમ ધારણા છે.' ઇત્યાદિ

આમ મધ્યસ્થ નિરાગ્રહભાવે મન.સુખરામ સૂર્યરામને પરમાર્થમાર્ગનું પ્રસંગોપાત્ત દર્શન કરાવતા **શ્રીમદ્** કવચિત્ પોતાના હૃદયનુ દર્શન પણ કરાવતા. જેમ કે— સં. ૧૯૪૫ના શ્રાવણ માસમા લખેલા પત્રમા (અં. ૭૧) **શ્રીમદ્** મનઃસુખરામ સૂ.ને લખે છે કે—

'સર્વશાસ્ત્રના બોધનું ક્રિયાનું, જ્ઞાનનું, યોગનું અને ભક્તિનું પ્રયોજન સ્વસ્વરૂપપ્રાપ્તિને અર્થે છે, અને એ સમ્યક્ શ્રેણીઓ આત્મગત થાય તો તેમ થવું પ્રત્યક્ષ સંભવિત છે; પણ એ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવા સર્વસંગપરિત્યાગની અવશ્ય છે. નિર્જનાવસ્થા—યોગભૂમિકામાં વાસ—સહજ સમાધિની પ્રાપ્તિ નથી, તે સર્વસંગપરિત્યાગમાં નિયમા વાસિત છે. દેશ (ભાગ) સંગપરિત્યાગમાં ભજના સંભવે છે. જ્યાંસુધી ગૃહવાસ પૂર્વકર્મના બળથી ભોગવવો રહ્યો છે, ત્યાંસુધી ધર્મ, અર્થ અને કામ ઉલ્લાસિત—ઉદાસીન ભાવે સેવવાં યોગ્ય છે. બાહ્યભાવે ગૃહસ્થશ્રેણિ છતાં અંતરંગ નિર્ગ્રંથશ્રેણિ જોઈએ, અને જ્યાં તેમ થયું છે ત્યાં સર્વસિદ્ધિ છે. મારી આત્માભિલાષા તે શ્રેણિમાં ·· માસ થયાં વર્તે છે. ધર્મોપજીવનની પૂર્ણ અભિલાષા કેટલીક વ્યવહારો-

પાધિને લીધે પાર પડી શકતી નથી; પણ પ્રત્યક્ષ સત્પદની સિદ્ધિ આત્માને થાય છે; આ વાર્તા તો સમ્મત જ છે અને ત્યાં કંઈ વય-વેષની વિશેષ અપેક્ષા નથી.'

અને આ પરમાર્થસંબંધ ગાઢ બનતાં, ૧૯૫૬ના વૈશાખ વદ ૭ના દિને મનઃસુખરામ સૂર્યરામ પર લખેલા પત્રમાં (આ. ૯૨૯) તો શ્રીમદે પોતાનું હૃદય ખોલ્યું છે અને પોતાની ખાનગી જીવનપત્રિકા ખુલ્લી કરી છે. આ પરમાર્થસંબંધી પ્રસંગે લખાયેલા આ છેલ્લા પત્રમાં શ્રીમદ્‌ની અંતર્દશાનું દર્શન થાય છે અને શ્રીમદ્‌ના અંતર્જીવન પર ઘણો પ્રકાશ પડે છે. શ્રીમદ્‌ના હૃદયદર્પણરૂપ આ પત્રમાં પ્રથમ શ્રીમદ્ આ વિષમ કાળ સંબંધી અને તથારૂપ સત્સંગીના અભાવસંબંધી પોતાની અંતર્વેદના ઠાલવે છે—'જ્ઞાનીઓએ કહેલો એવો આ કલિકાળ જ છે. જનસમાજની વૃત્તિઓ વિષયકષાયાદિકથી વિષમતાને પામી છે. એનું બળવત્તરપણું પ્રત્યક્ષ છે. રાજસી વૃત્તિનું અનુકરણ તેમને પ્રિય થયું છે. તાત્પર્ય કે વિવેકીઓની અને યથાયોગ્ય ઉપશમપાત્રની છાયા પણ મળતી નથી. એવા વિષમકાળમાં જન્મેલો આ દેહધારી આત્મા અનાદિકાળના પરિભ્રમણના થાકથી વિશ્રાંતિ લેવા આવતાં અવિશ્રાંતિ પામી મૂંઝાયો છે. માનસિક ચિંતા ક્યાંય કહી શકાતી નથી. કહેવાના પાત્રોની પણ ખામી છે. ત્યાં હવે શું કરવું?' આમ અંતર્વેદના વ્યક્ત કરી પોતાની બાહ્યપ્રવૃત્તિનો ખેદ દર્શાવે છે—'જો કે યથાયોગ્ય ઉપશમભાવને પામેલો આત્મા સંસાર અને મોક્ષ પર સમવૃત્તિવાળો હોય છે, એટલે અપ્રતિબંધપણે વિચરી શકે છે. પણ આ આત્માને તો હજુ તે દશા પ્રાપ્ત થઈ નથી. તેનો અભ્યાસ છે, ત્યાં તેને સહજે આ પ્રવૃત્તિ શા માટે ઊભી હશે? તેની વિચારણા છે તેની મહત્વશીલતા સૂચક છે અને એમ જ પ્રવર્તન છે.' આમ પોતાનો નિશ્ચય દર્શાવી પોતાની જીવનભાવના આમ લખે છે—

'આ દેહ જીવન પૂરું થતા પહેલાં યથાયોગ્યપણે, નીચેની બાબત આવશ્ય જોઈએ છે: (૧) મન, વચન અને કાયાથી આત્માનો મુક્તભાવ. (૨) મનનું ઉદાસીનપણે પ્રવર્તન. (૩) વચનનું સ્યાદ્વાદપણું (નિરાગ્રહપણું). (૪) કાયાની વૃક્ષદશા. (આહાર-વિહારની નિયમિતતા). અથવા સર્વ સંદેહની નિવૃત્તિ: સર્વ ભયનું છૂટવું અને સર્વ અજ્ઞાનનો નાશ.'

[illegible]

[illegible]

આત્મા અધિક વિકલ્પી થાત (સર્વને માટે વિકલ્પીપણું નહીં, પણ એક હું પોતાની અપેક્ષાએ કહું છું.) અને વિકલ્પાદિક ક્લેશનો તો નાશ જ કરવો ઇચ્છયો હતો, એટલે જે થયુ તે કલ્યાણકારક જ; પણ હવે શ્રીરામને જેમ મહાનુભાવ વશિષ્ઠ ભગવાને આ જ દોષનુ વિસ્મરણ કરાવ્યુ હતું તેમ કોણ કરાવે ? અર્થાત્ શાસ્ત્રનો ભાષાભ્યાસ વિના પણ ઘણો પરિચય થયો છે, ધર્મના વ્યાવહારિક જ્ઞાતાઓનો પણ પરિચય થયો છે, તથાપિ આ આત્માનુ આનંદાવરણ એથી ટળે એમ નથી, માત્ર સત્સંગ સિવાય, યોગસમાધિ સિવાય, ત્યા કેમ કરવું ? આટલુ પણ દર્શાવવાનું કોઈ સત્પાત્ર સ્થળ નહોતું. ભાગ્યોદયે આપ મળ્યા કે જેને એ જ રોમેરોમે રુચિકર છે.'

આ છેલ્લા પત્ર પરથી સમજાય છે કે **શ્રીમદ્** મનઃસુખરામ સૂર્યરામને કિંચિત્ પોતાનુ હૃદય દર્શાવવાનું સત્પાત્ર સ્થળ માનતા, એટલે સુધી આ બન્નેનો પરમાર્થસંબંધ ગાઢ બન્યો હતો **શ્રીમદ્** જેવા જ્ઞાનદિવાકર પાસેથી દિવ્ય જ્ઞાનકણ ઝીલવાનું ધન્યપણું પામનારાઓમા એક મનઃસુખરામ સૂર્યરામનો આવો હતો **શ્રીમદ્** સાથેનો પરમાર્થસંબંધ!

પ્રકરણ છેતાલીશમું

શ્રીમદ્‌ના પ્રથમ સત્સંગી 'સત્યપરાયણ' જૂઠાભાઈ

શ્રીમદ્‌ના સર્વ સત્સંગીઓમા પ્રથમ સત્સંગી હોવાનુ માન **'સત્યપરાયણ' જૂઠાભાઈ**ને ઘટે છે; **શ્રીમદ્** જેવા પરમ સંતશિરોમણિના સત્સંગનો અનુપમ આત્મલાભ પામવાનુ પરમ ધન્યપણું પ્રાપ્ત કરનાર પ્રથમ મહામુમુક્ષુ **શ્રી જૂઠાભાઈ** છે જોકે શ્રી ધારશીભાઈને પણ આથી પહેલા **શ્રીમદ્‌**નો પરિચય થયો છે, પણ તે હજી આવા વિશિષ્ટ સત્સંગભાવનો નહિ સત્સંગી મુમુક્ષુઓ પ્રત્યેના **શ્રીમદ્‌**ના પત્રવ્યવહારમા પણ પ્રથમ પત્ર આ **પ્રથમ સત્સંગી જૂઠાભાઈ** પરનો જ દશ્ય થાય છે **શ્રીમદે** પોતાના કવિકલ્પનાસ્પર્શથી **જૂઠાભાઈ**ને નામપલટો કરી **'સત્યપરાયણ'** બનાવી દીધા, એટલુ જ નહિ પણ પોતાની પરમ પરમાર્થરંગી આત્મદશાના જાદૂઈ સ્પર્શથી પરમાર્થથી ખરેખરા 'સત્યપરાયણ' બનાવી દીધા. પરમ મુમુક્ષુ **ધર્મમૂર્તિ શ્રીમદ્** જેવા પારસમણિનો સ્પર્શ થયો ને **જૂઠાભાઈ** સાચા મુમુક્ષુ—સાચા ધર્મપ્રેમી બની ગયા એટલે જ જૂઠાભાઈ **શ્રીમદ્‌**ને પોતાના ધર્મજન્મદાતા 'ધર્મપિતા' ગણતા અને સંબોધતા, **શ્રીમદ્** પણ જૂઠાભાઈને પોતાના ધર્મપુત્ર 'ચિ.' ગણી તેવા પ્રકારે સંબોધતા. શ્રી જૂઠાભાઈનો ભવ્ય આત્મા **શ્રીમદ્‌**ના સત્સંગનો ધન્ય આત્મલાભ પામી મહામુમુક્ષુ કેમ બન્યો તેનો રસપૂર્ણ ઇતિહાસ આ પ્રકરણમાં રજૂ કરશું.

જૂઠાભાઈનો જન્મ સં. ૧૯૨૩ના કાર્તિક શુદ્દ ૨ ને દિને થયો હતો. તેમનો

કુલસંપ્રદાયે સ્થાનકવાસી જૈનના હતા. જૂઠાભાઈ અમદાવાદના [illegible] શેઠ [illegible] કુલના નબીરા અને શેઠ [illegible] ઉજમશીના લઘુ ભ્રાતા હતા. તેમને શ્રીમદ્‌ના સત્સંગનું નિમિત્ત [illegible] સાંપડ્યું. સં. ૧૯૪૬ ના ચૈત્ર માસમાં [illegible], તેના [illegible] શ્રીમદ્‌નું અમદાવાદ આગમન થયું. ત્યારે તેઓ ટંકશાળમાં શેઠ [illegible] ભાઈને ત્યાં ([illegible]) ને ત્યાં ઊતર્યા હતા. તેઓ મોરબીના [illegible] ભાઈ પરનો પત્ર 'આ આપણા કુલસંપ્રદાયના [illegible] વિદ્વાન [illegible] સાક્ષાત્ [illegible] પુરુષ છે' એવા ભાવનો ઓળખપત્ર સાથે લાવ્યા હતા. [illegible] શ્રીમદ્‌ને મળવા ટંકશાળમાં ગયા. પણ તેમને [illegible] તેમણે શ્રીમદ્‌ની ઓળખાણ [illegible] પોતાના [illegible] જૂઠાભાઈને કરાવ્યું. આમ અનાયાસે પૂર્વ નિબંધનથી શ્રીમદ્‌ના [illegible] નિમિત્ત [illegible] જૂઠાભાઈને મળી આવ્યું. શ્રીમદ્ [illegible] જાણી લઉં! [illegible] શ્રીમદે [illegible] કરી બતાવ્યા હતા, [illegible] શ્રી જૂઠાભાઈ [illegible] પુરુષ છે એમ શ્રીમદ્ પ્રત્યે સહજ આકર્ષાયા હતા [illegible] શેઠ [illegible] ભાઈના [illegible] શ્રીમદ્ શ્રી જૂઠાભાઈ સાથે પધાર્યા હતા. તે વખતે શ્રીમદ્ સંબંધી [illegible] હકીકત શ્રી જૂઠાભાઈએ પોતાના [illegible] હતી કે શ્રીમદ્ પુસ્તકોના પાના માત્ર ફેરવી જતા અને તે પુસ્તકોનું [illegible] થઈ જતું. આવી પ્રબળ [illegible] આત્મશક્તિના દર્શનથી શ્રીમદ્ [illegible] થયું. ત્યાં આ પવિત્ર [illegible] નિમિત્ત [illegible] શ્રીમદ્‌ના [illegible] મુમુક્ષુના [illegible] ઓળખી લે છે. [illegible] શ્રીમદ્‌ના [illegible] જૂઠાભાઈના [illegible] [illegible] જૂઠાભાઈના [illegible] જૂઠાભાઈનું [illegible] પ્રથમ [illegible] શ્રીમદ્‌ના [illegible] પ્રથમ [illegible] વૈરાગ્યમાર્ગે શ્રીમદ્‌ના [illegible] જૂઠાભાઈને [illegible] શ્રીમદ્‌ને [illegible]

જૂઠાભાઈ [illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

કર્યા **શ્રીમદ્**ના સંસર્ગથી **જૂઠાભાઈને** પણ તે વિચારોનુ આલ્હાદપણું જણાયું અને તે જિનભકિત કરવા લાગ્યા, પણ તેમના કુટુંબીજનો તો કુલસંપ્રદાયની માન્યતામાં હજુ દૃઢ હતા અને તે કુલધર્મના થાભલા ગણાતા. એટલે તેઓ અને કુલધર્મના તે બીજા અનુયાયીઓ **શ્રીમદ્** પ્રત્યે અને **જૂઠાભાઈ** પ્રત્યે કટાક્ષ દૃષ્ટિથી અથવા ઉપેક્ષા દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા અને જેસંગભાઈ આદિના અપવાદ શિવાય કોઈ કોઈ તો તેમની નિંદા કરવા લાગ્યા. તેથી કોમળહૃદયી ભાવનાશીલ ભક્તિમાન્ **જૂઠાભાઈ**ના પવિત્ર આત્માને બહુ લાગી આવતું અને **શ્રીમદ્** પ્રત્યે તે ખેદ જણાવતા. **શ્રીમદ્** તેમને ખૂબ ધીરજ રાખવાનું અને ખેદ ન કરવાનું સૂચવતા. 'જગતને રૂડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યું" એ સુપ્રસિદ્ધ અમર સુભાષિતથી શરૂ થતા અમર પત્રમાં (અં. ૩૭) આ **સત્યાભિલાષી જૂઠાભાઈને શ્રીમદ્** ટંકોત્કીર્ણ વચનામૃત લખે છે કે —

'**જગતને રૂડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યું; તેથી રૂડું થયું નથી, કેમકે પરિભ્રમણ અને પરિભ્રમણના હેતુઓ હજુ પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે. એક ભવ જો આત્માનું રૂડું થાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે, તો અનંતભવનું સાટું વળી રહેશે એમ હું લઘુત્વભાવે સમજયો છું: અને તેમ કરવામાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે.** આ મહાબંધનથી રહિત થવામા જે જે સાધન, પદાર્થ શ્રેષ્ઠ લાગે તે ગ્રહવા એજ માન્યતા છે, તો પછી તે માટે જગતની અનુકૂળતા પ્રતિકૂળતા શું જોવી? તે ગમે તેમ બોલે પણ આત્મા જો બંધનરહિત થતો હોય, સમાધિમય દશા પામતો હોય તો તેમ કરી લેવું. એટલે કીર્ત્તિ—અપકીર્ત્તિથી સર્વકાળને માટે રહિત થઈ શકાશે. અત્યારે એ વગેરે એમના પક્ષના લોકોના જે વિચારો મારે માટે પ્રવર્ત્તે છે, તે મને ધ્યાનમા સ્મૃત છે, પણ વિસ્મૃત કરવા એ જ શ્રેયસ્કર છે તમે નિર્ભય રહેજો. મારે માટે કોઈ કંઈ કહે તે સાંભળી મૌન રહેજો; તેઓને માટે કંઈ શોક હર્ષ કરશો નહી × × આ તમારા માનેલા મુરબ્બી માટે કોઈ પણ પ્રકારે હર્ષ—શોક કરશો નહી. તેની ઈચ્છા માત્ર સંકલ્પવિકલ્પથી રહિત થવાની જ છે, તેને અને આ વિચિત્ર જગતને કંઈ લાગતું વળગતું કે લેવાદેવા નથી એટલે તેમાંથી તેને માટે ગમે તે વિચારો બંધાય કે બોલાય, તે ભણી હવે જવા ઈચ્છા નથી × × હું કોઈ ગચ્છમા નથી, પણ આત્મામા છું, એ ભૂલશો નહી.'

આ અમૃતપત્ર પરથી સમજાય છે કે કુલસંપ્રદાયવાદી કેટલાકોએ તે વખતે **શ્રીમદ્**ની ઉપેક્ષા કરી હશે. જોકેપાછળથી તો **શ્રી જૂઠાભાઈ**ના વડિલ ભ્રાતા જેસંગભાઈને તે વખતે ઉપેક્ષા કરવાની પોતાની ભૂલ માટે અને **શ્રીમદ્**નો પરમાર્થલાભ નહિ લઈ શકવાને માટે પારાવાર ખેદ થયો. **શ્રીમદ્** અંગેની પોતે લખાવેલી પોતાની પરિચય નોધમાં તેવો ખુલ્લો એકરાર કર્યો; અને પછી તો તેઓ પણ જાણે પોતાની ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા હોય એમ **શ્રીમદ્**ના અનન્ય ભક્ત અનુયાયીઓમાના એક બની ગયા. તોપણ તે વખતે તો તે અપૂર્વ લાભથી વંચિત રહ્યા. પણ **જૂઠાભાઈ** તો પરમ મહાલાભ પામી ગયા, તે એટલે સુધી કે મહામુમુક્ષુ **જૂઠાભાઈ શ્રીમદ્**ને પોતાના

પરમ આરાધ્ય ગુરુ-દેવ માનવા લાગ્યાઃ—અને અનન્ય ભક્તિથી તેમના ગુણગાન કરવા લાગ્યા. પણ **આર્હત્મૂર્ત્તિ શ્રીમદ્** તો પોતાના પરમ આરાધ્ય વીતરાગદેવની ભક્તિનો અને વીતરાગધર્મની દૃઢતાનો જ જૂઠાભાઈને બોધ કરતા તે તેમના જૂઠાભાઈ પરના પત્રો પરથી જણાય છે. શ્રીમદ્‌ના ઉત્તમોત્તમ પત્રોમાંનો એક અને સર્વથી પ્રથમ પત્ર શ્રીમદ્‌ના પ્રથમ સત્સંગી આ જૂઠાભાઈ પર જ લખાયો છે. તે અમૃતપત્રમાં (અં. ૩૭) શ્રીમદ્ જૂઠાભાઈને બોધે છે—

'જે પુરુષ પર તમારો પ્રશસ્ત રાગ છે, તેના ઇષ્ટદેવ પરમાત્મા જિન, મહાયોગીંદ્ર પાર્શ્વનાથાદિકનું સ્મરણ રાખજો અને જેમ બને તેમ નિર્મોહી થઈ મુક્તદશાને ઇચ્છજો. જીવિતવ્ય કે જીવનપૂર્ણતાના સંબંધી કંઈ સંકલ્પ-વિકલ્પ કરશો નહીં. ઉપયોગ શુદ્ધ કરવા આ જગતના સંકલ્પ-વિકલ્પને ભૂલી જજો; પાર્શ્વનાથાદિક યોગીશ્વરની દશાની સ્મૃતિ કરજો. અને તે જ અભિલાષા રાખ્યા રહેજો, એ જ તમને પુનઃ પુનઃ આશીર્વાદપૂર્વક મારી શિક્ષા છે. આ અલ્પજ્ઞ આત્મા પણ તે પદનો અભિલાષી અને તે પુરુષના ચરણકમળમાં તલ્લીન રહેલો દીન શિષ્ય છે તમને તેવી શ્રદ્ધાની જ શિક્ષા દે છે. વીરસ્વામીનું બોધેલું દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી સર્વ સ્વરૂપ યથાતથ્ય છે. એ ભૂલશો નહીં. તેની શિક્ષાની કોઈ પણ પ્રકારે વિરાધના થઈ હોય, તે માટે પશ્ચાત્તાપ કરજો. આ કાળની અપેક્ષાએ મન, વચન, કાયા આત્મભાવે તેના ખોળામાં અર્પણ કરો, એ જ મોક્ષનો માર્ગ છે. જગતના સઘળા દર્શનની—મતની શ્રદ્ધાને ભૂલી જજો. જૈન સંબંધી સર્વ વિચાર ભૂલી જજો. માત્ર તે સત્પુરુષોના અદ્ભુત યોગસ્ફુરિત ચરિત્રમાં જ ઉપયોગને પ્રેરજો. [illegible] છે. અને તે [illegible] ઉપયોગ [illegible] જ ભાવના છે. [illegible] માત્ર [illegible] છે, તે [illegible] આત્મભાવમાં [illegible] ધર્મધ્યાનમાં ઉપયોગ રાખજો; જગતના કોઈ પણ પદાર્થ, સગાં, કુટુંબી, મિત્રનો કંઈ હર્ષ-શોક કરવો યોગ્ય જ નથી. [illegible] નથી, પણ આત્મામાં સં. ઈ. [illegible] નથી.'

આમ શ્રીમદ્ [illegible] હતા છતાં જૂઠાભાઈને શ્રીમદ્ પ્રત્યે [illegible] પરમ પ્રેમ-પ્રશસ્ત [illegible] પ્રશસ્તભક્તિ [illegible] પરમ આર્હત્મૂર્ત્તિ શ્રીમદ્ [illegible]

નિરંતર પ્રાર્થના છે. (અં. ૪૩). તમારો પ્રશસ્તભાવભૂષિત પત્ર મળ્યો. ઉત્તરમાં આ સંક્ષેપ છે કે જે વાટેથી આત્મત્વ પ્રાપ્ત થાય તે વાટ શોધો. મારા પર પ્રશસ્તભાવ આણો એવું હું પાત્ર નથી, છતાં જો તમને એમ આત્મશાંતિ થતી હોય તો કરો. (અં. ૪૬). મારા પર શુદ્ધ રાગ સમભાવથી રાખો. વિશેષતા ન કરો. ધર્મધ્યાન અને વ્યવહાર બન્ને સાચવો. લોભી ગુરુ, એ ગુરુ-શિષ્ય બન્નેને અધોગતિનુ કારણ છે. હું એક સંસારી છું. મને અલ્પજ્ઞાન છે. શુદ્ધ ગુરુની તમને જરૂર છે. (અં. ૭૫) ઇત્યાદિ.

પરમ ગુરુગુણસંપન્ન ઋજુમૂર્તિ શ્રીમદ્ સરલ વિનમ્રભાવે આમ લખતા, છતાં સુમુક્ષુના નેત્રે સાચા ગુરુને શીઘ્ર ઓળખી લેનાર પરમાર્થથી સાચા **જૂઠાભાઈ**નો **શ્રીમદ્** પ્રત્યેનો પરમ પ્રશસ્ત પ્રેમ–ગુણાનુરાગ એટલો બધો વૃદ્ધિ પામ્યે જતો હતો કે **શ્રીમદ્**નો વિરહ તેમનાથી ખમાતો ન હતો,—**શ્રીમદ્**નો વિયોગ તે સહન કરી શકતા ન હતા અને **શ્રીમદ્**ના દર્શનસમાગમ માટે વારંવાર ઝૂરતા હતા. તેમ જ ૧૯૪૫થી જૂઠાભાઈની આરોગ્યસ્થિતિ નબળી પડતી જતી હતી–શરીરપ્રકૃતિ કથળી હતી, તેને લઇને રખેને દેહ છૂટી જશે અને **શ્રીમદ્** જેવા પરમ સત્પુરુષ સદ્ગુરુના અપૂર્વ નિમિત્તનો વિશેષ લાભ મને નહિ મળી શકે —આવા અપૂર્વ જ્ઞાની ગુરુયોગે આ અમૂલ્ય માનવદેહમાં વિશેષ ધર્મારાધન નહિ થઈ શકે–, એવો પરમાર્થપ્રત્યયી શોચ મહામુમુક્ષુ **શ્રી જુઠાભાઇ**નેથયા કરતો અને તે શારીરિક સ્થિતિ અંગેનો શોચ—ખેદ **શ્રીમદ્** પ્રત્યેના પ્રત્રોમા વ્યકત કરતા **શ્રીમદ્** તેમને શોચ – ખેદ દૂર કરવા અને ધર્મધ્યાનમાં લીન રહેવા વારંવાર ઉપદેશતા ધર્મબોધ આપી પુરુષાર્થની પ્રેરણા કરતા'

'શોક રહિત રહો એ મારી પરમ ભલામણ છે. (અં. ૪૧) આપ ધીરજ ધરશો અને શોચને ત્યાગશો, એમ વિનંતિ છે મળવા પછી હું એમ ઇચ્છું છું કે આપને પ્રાપ્ત થયેલો નાના પ્રકારનો ખેદ જાઓ! અને તેમ થશે –આપ દિલગીર ન થાઓ. (અં. ૪૩) **ચિ. જુઠાભાઇ**ની આરોગ્યતા સુધરવા પૂર્ણ ધીરજ આપશો. એક મોટી વિજ્ઞપ્તિ છે, કે પત્રમાં હમેશા શોચ સંબંધી ન્યૂનતા અને પુરુષાર્થની અધિકતા પ્રાપ્ત થાય તેમ લખવા પરિશ્રમ લેતા રહેશો. (અં. ૪૪) મારાથી દૂર રહેવામાં તમારી આરોગ્યતા હાનિ પામે તેમ ન થવું જોઇએ સર્વ આનંદમય જ થશે. (અં. ૪૬) જગતમાં નિરાગીત્વ વિનયતા અને સત્પુરુષની આજ્ઞા એ નહિ મળવાથી આ આત્મા અનાદિ કાળથી રખડ્યો પણ નિરુપાયતા થઇ તે થઇ. હવે આપણે પુરુષાર્થ કરવો ઉચિત છે. જય થાઓ! (અં ૪૨)તન, મન, વચન અને આત્મસ્થિતિને જાળવશો, ધર્મધ્યાન ધ્યાવન કરવા ભલામણ છે. (અં. ૪૯) તમે દેહ માટે સંભાળ રાખશો દેહ હોય તો ધર્મ થઇ શકે છે. માટે તેવા સાધનની સંભાળ રાખવા ભગવાનનો પણ બોધ છે (અં. ૫૬) કર્મગતિ વિચિત્ર છે. નિરંતર મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને ઉપેક્ષા ભાવના રાખશો. (અં. ૫૭) તમારી દેહ સંબંધી સ્થિતિ શોચનીય જાણી વ્યવહારની અપેક્ષાએ ખેદ થાય છે. મારા પર અતિશય ભાવના રાખી વર્તવાની તમારી ઇચ્છાને હું રોકી શકતો નથી; પણ તેવી ભાવના ભાવતા તમારા દેહને યત્કિંચિત્ હાનિ થાય તેમ ન કરો મારા પર તમારો રાગ રહે છે,

તેને લીધે તમારા પર રાગ રાખવા મારી ઇચ્છા નથી પરંતુ તમે એક ધર્મપાત્ર જીવ છો અને મને ધર્મપાત્ર પર કંઈ વિશેષ અનુરાગ ઉપજાવવાની પરમ ઇચ્છના છે. તેને લીધે કોઈ પણ રીતે તમારા પર ઇચ્છના કંઈ રાખી પણ વર્ત્યે છે. નિરંતર સમાધિભાવમાં રહો. હું તમારી સમીપજ બેઠો છું એમ સમજો. દેહદર્શનનું અત્યારે ત્યાં ધ્યાન ખમેડી આત્મદર્શનમાં સ્થિર હોજો. સમીપજ છું. તેમ ગણી શોક ઘટાડો, જરૂર ઘટાડો. આરોગ્ય વધશે. જિંદગીની સંભાળ રાખો, હમણાં દેહત્યાગનો ભય ન રાખજો. તેવો વખત હશે તો અને જ્ઞાનીદૃષ્ય હશે તો જરૂર આગળથી કોઈ જણાવશે કે પરોક્ષી વળશે. હમણાં તો તેમ નથી. (અં. ૮૯) ઇત્યાદિ

આમ પત્ર વાટે પરોક્ષ સત્સમાગમ તો ચાલુ જ હતો. પણ જૂઠાભાઈ તો શ્રીમદ્‌ના નિરંતર સાક્ષાત્ સત્સમાગમ માટે ઝૂરી રહ્યા હતા, નિરંતર સાક્ષાત્ દર્શનસમાગમ લાભને ઝંખતા હતા, પરંતુ અંગીકૃત કરેલ વ્યવહારઉપાધિની પરતંત્રતાને લઈ શ્રીમદ્‌થી તેમ બનવું અશક્ય હતું: તથાપિ આ બાહ્ય ઉપાધિ સંજોગો મધ્યે પણ વખતો વખત અનુકૂળ અવકાશે ને સહજ પ્રસંગે શ્રીમદ્ પોતાના આ પ્રથમ સત્સંગી મહામુમુક્ષુને સાક્ષાત્ સત્સંગનો—પ્રત્યક્ષ દર્શનસમાગમનો લાભ આપી કૃતાર્થ કરતા. સં. ૧૯૪૪માં પ્રારંભનો બે-ઘડી માત્રનો સમાગમલાભ આપ્યા પછી સં. ૧૯૪૫ના કાર્તિક માસમાં તેરસના દિને શ્રીમદ્ અમદાવાદ પધાર્યા ત્યારે શ્રી જૂઠાભાઈને ત્યાં ઉતર્યા હતા. ને તેમની સાથે તેમના ઢીપા પોળના મકાને મેડા પર પંદર દિવસ સ્થિતિ કરી આ મહામુમુક્ષુ મહાત્માને અનુપમ સત્સંગલાભ આપ્યો હતો. ત્યાર પછી આપણે જોયું તેમ સં. ૧૯૪૫ના ફાગણ માસમાં જૂઠાભાઈને પોતાના મામા રંગજીભાઈ સાથે મોરબી એક લગ્ન પ્રસંગે જવાનો પ્રસંગ બન્યો હતો. શ્રીમદ્ તે વખતે મોરબીમાં બિરાજમાન હતા. ત્યાં રંગજીભાઈ વ્યાપારનું કામ કરતા અને જૂઠાભાઈ શ્રીમદ્‌ના સમાગમલાભે પરમાર્થનું કામ કરતા! પછી ૧૯૪૫ના જૂઠાભાઈ પણ બીમાર પડ્યા, અને જેઠ માસમાં તેમણે અમદાવાદ પધારવા માટે શ્રીમદ્‌ને આગ્રહપૂર્વક પત્ર લખ્યો. શ્રીમદે ૧૯૪૫ના જેઠ સુદ ૧૦ ને દિને મોરબીથી લખેલા પત્રમાં જણાવ્યું કે [illegible] આવવું છે અને તે [illegible], એક ધર્મનિષ્ઠ આત્માને [illegible] શાંતિ મળી હોય તો એક [illegible] જ્ઞાનીદૃષ્ટ હશે તો હું જરૂર [illegible] દિવસમાં આવું છું. [illegible] (અં. ૬૫) [illegible] ૧૯૪૫ના અષાડ માસમાં શ્રીમદ્ [illegible] અમદાવાદ [illegible] પધાર્યા. [illegible] શ્રીમદ્ [illegible] દિવસ સ્થિતિ કરી પોતાના [illegible] ધર્મલાભ આપી [illegible] [illegible] શ્રીમદ્‌ને [illegible] જૂઠાભાઈ [illegible] શ્રીમદ્‌ને [illegible]

થયો હોય તો તે **શ્રી જૂઠાભાઈ**ને. 'દશવૈકાલિક સિદ્ધાંત પુનઃ મનન કરું છું. અપૂર્વ વાત છે,'–એમ જે દશવૈકાલિકનો **શ્રીમદે** જૂઠાભાઈ પરના પત્રમાં (અં. ૫૯) પરમાદરથી ઉલ્લેખ કર્યો છે તે દશવૈકાલિક સૂત્રના કર્તા શય્યંભવસૂરિએ પોતાના પુત્ર મનક મુનિનું આયુષ્ય અલ્પ જાણી નિષ્કારણ કરુણાથી તેના માટે ખાસ આ રચના કરી હતી એ વાર્તા સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમ નિષ્કારણ–કરુણારસસાગર **પરમકૃપાળુ શ્રીમદે** પણ જાણે **જૂઠાભાઈ**નું અલ્પાયુ જાણી પોતાના આ પરમ શિષ્યને થોડાવખતમાં જેટલો બને તેટલો સમાગમલાભ આપી દેવા તત્પરતા દાખવી હોય એમ સહેજ જણાઈ આવે છે.

અને છેવટની ઘડી પણ આવી પ્હોચી,–'એવો વખત હશે તો અને જ્ઞાનીદશ્ય હશે તો જરૂર આગળથી કોઇ જણાવશે કે પહોંચી વળશે–' એ **શ્રીમદે** આપેલ કોલ પ્રમાણે અગાઉથી ચેતવવાની ક્ષણ પણ આવી પહોચી. સં. ૧૯૪૬મા **શ્રી જૂઠાભાઇ**ની શરીરપ્રકૃતિ ઉત્તરોત્તર ક્ષીણ થતી જતી હતી **શ્રીમદે જૂઠાભાઈ**ના દેહોત્સર્ગદિનથી બે માસ પૂર્વે પોતાના જ્ઞાનબળથી જાણી પોતાની દૈનિક નોંધમા (Diary) વૈશાખ સુદ ૩ ના દિને નોધ કરી છે કે–'આ ઉપાધિમા પડ્યા પછી જો મારૂં લિંગદેહજન્ય જ્ઞાન દર્શન તેવું જ રહ્યું હોય,–યથાર્થ જ રહ્યું હોય તો **જૂઠાભાઈ** અસાડ સુદિ ૯ ગુરુની રાત્રે સમાધિશીત થઇ આ ક્ષણિક જીવનનો ત્યાગ કરી જશે, એમ તે જ્ઞાન સૂચવે છે.' આ અંગે ઘણું કરી સીધી–આડકતરી અગમચેતીરૂપ ચેતવણી– આત્મજાગ્રતિ (alertness) તેમણે **જૂઠાભાઇ**ને આપી દીધી હશે, એમ જણાય છે. કારણ કે પરમ વૈરાગ્યમા ઝીલતા **જૂઠાભાઈ** તો અંતિમ આરાધના માટે–સમાધિમરણ માટે કેવા સાવધાન (alert) થઈ ગયા હતા, તે અશાડ શુદ ૪ ના દિને **શ્રીમદે** જૂઠાભાઈ પર લખેલા આ પત્ર પરથી સ્વયં જણાઈ આવે છે — 'તમારા પ્રશસ્ત ભાવ માટે આનંદ થાય છે. ઉત્તરોત્તર એ ભાવ તમને સત્ફળદાયક થાઓ. ઉત્તમ નિયમાનુસાર અને ધર્મધ્યાન પ્રશસ્ત વર્તન કરજો, એ મારી વારંવાર મુખ્ય ભલામણ છે. શુદ્ધભાવની શ્રેણિને વિસ્મૃત નથી કરતા એ એક આનંદકથા છે' (અં ૧૧૪) શુદ્ધભાવની શ્રેણિને વિસ્મૃત નહિં કરતા મહામુમુક્ષુ **જૂઠાભાઇ**નો દિવ્ય આત્મા, **શ્રીમદે** બે માસ પૂર્વે કરેલી આગાહી પ્રમાણે, સમાધિશીત થઇ અશાડ શુદ ૯ ના દિને(દિવસે) આ ક્ષણિક જીવનનો ત્યાગ કરી ગયો. મહાખેદજનક ખબર મળતાં પરમ શોકમગ્ન થયેલા **શ્રીમદ્** અશાડ શુદ ૧૦ ના દિને (અં. ૧૧૭) લખે છે—લિંગદેહજન્ય જ્ઞાનમા ઉપાધિને લીધે યત્કિંચિત્ ફેર થયો જણાયો પવિત્રાત્મા **જૂઠાભાઈ** ઉપરની તિથિએ પણ દિવસે સ્વર્ગવાસી થયાના આજે ખબર મળ્યા. એ પાવન આત્માના ગુણોનુ શું સ્મરણ કરવું? જ્યા વિસ્મૃતિને અવકાશ નથી, ત્યા સ્મૃતિ થઇ ગણાય જ કેમ?' આમ ચીરાઈ જતા હૃદયે પરમ પરમાર્થ—ખેદ દર્શાવતા **શ્રીમદ્** તેમના અવિસ્મરણીય ગુણોનું પરમ રોમાંચિત ભાવે સ્મરણ કરતાં **'સત્યપરાયણ'** જૂઠાભાઈના દિવ્ય આત્માને **પરમ ભવ્ય અંજલિ** અર્પે છે—

'એનું લૌકિક નામ જ દેહધારી દાખલ સત્ય હતું,–એ આત્મદશારૂપે

અસ્ત વૈરાગ્ય હતો. મિથ્યા વાસના જેની બહુ ક્ષીણ થઈ હતી. વીતરાગનો પરમ રાગી હતો. સંસારનો પરમ જુગુપ્સિત હતો. ભક્તિનું પ્રાધાન્ય જેના અંતરમાં સદાય પ્રકાશિત હતું. સમ્યક્‌ભાવથી વેદનીય કર્મ વેદવાની જેની અદ્‌ભુત સમતા હતી. મોહનીય કર્મનું પ્રબળ જેના અંતરમાં બહુ શૂન્ય થયું હતું. મુમુક્ષુતા જેનામાં ઉત્તમ પ્રકારે દીપી નીકળી હતી. એવો એ જૂઠાભાઈનો પવિત્રાત્મા આજે જગતનો, આ ભાગનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો. આ સહચારીઓથી મુક્ત થયો. ધર્મના પૂર્ણાહ્‌લાદમાં આયુષ્ય અચિંત્યું પૂર્ણ કર્યું.

અરે રે! એવા ધર્માત્માનું ટૂંકું જીવન આ કાળમાં હોય એ કંઈ વધારે આશ્ચર્યકારક નથી. એવા પવિત્રાત્માની આ કાળમાં ક્યાંથી સ્થિતિ હોય? બીજા સંગીઓનાં એવાં ભાગ્ય ક્યાંથી હોય કે આવા પવિત્રાત્માનાં દર્શનનો લાભ અધિક કાળ તેમને થાય? મોક્ષમાર્ગને દે એવું સમ્યક્‌પણું જેના અંતરમાં પ્રકાશ્યું હતું, એવા પવિત્રાત્મા જૂઠાભાઈને નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો!' —(શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અં. ૧૧૭)

આમ જેનું 'લૌકિક'-દેહાશ્રયી 'જૂઠાભાઈ' નામ [illegible] હતું,—'જૂઠાભાઈ' નામ [illegible] હતું,—[illegible] દેહાશ્રિત નામથી કહેવાતા જૂઠાભાઈ [illegible] 'સત્યપરાયણ' હતા: [illegible] વૈરાગ્યમય [illegible] વૈરાગ્યરૂપ જેનો આત્મા [illegible] હતો [illegible] —સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું 'સમ્યક્‌પણું' જેના અંતરમાં પ્રકાશ્યું હતું,—એવા જૂઠાભાઈના [illegible] આત્માને કેવી [illegible] અંજલિ! [illegible] (Immortal) [illegible] (Triumph) [illegible] (Immortal, [illegible]) [illegible] કાળનો [illegible]!

[illegible] શ્રીમદ્ [illegible] જૂઠાભાઈ [illegible] સં. ૧૯૪૭ [illegible] 'સત્યપરાયણ' જૂઠાભાઈના [illegible] —

નોંધ. સત્યપરાયણના સ્વર્ગવાસ [illegible] શબ્દો લખ્યા છે. [illegible] જીવન [illegible] કાળને [illegible] નથી. [illegible] આ આત્માનો [illegible] જ્ઞાનદૃષ્ટિથી [illegible] નથી [illegible] જેનાં [illegible] કરવાની [illegible] છે, છે. [illegible] ક્યારે નથી [illegible] સત્યપરાયણના [illegible]

બને તો એક શિક્ષાગ્રંથ લખવા વિચારૂં છઉં. સત્યપરાયણના માર્ગનું સેવન કરીશું તો જરૂર સુખી થઈશું, પાર પામીશું, એમ હું ધારૂં છઉં.'

આમ જેને **શ્રીમદ્** જેવા **પરમ સંતશિરોમણિએ** પોતાના 'આત્માના આ જીવનના સહસ્યિક વિશ્રામ' તરીકે બિરદાવી શ્રીમુખે આવી પરમ ભાવપૂર્ણ પ્રશસ્તિ કરી છે, તે આવો હતો **શ્રીમદ્**નો પ્રથમ સત્સંગી મહામુમુક્ષુ **જૂઠાભાઈ**! જેના જ્ઞાન-ધ્યાન-ભક્તિ-વૈરાગ્ય-મુમુક્ષુત્વાદિ ગુણાંશને ઝીલી જેનો 'ધર્મપુત્ર' ચિ. **'સત્યપરાયણ'** આવો મહાન્ ગુણધામ બન્યો હતો, તે ધર્મપિતા (**શ્રીમદ્**) પોતે કેવો અનુપમ ગુણનિધાન હશે! જેનો શિક્ષાંશ પામેલો શિષ્ય આવો મહાન્ ધર્માત્મા પવિત્રાત્મા બન્યો હતો, તે પરમગુરુ પોતે કેવો પરમ પુણ્યમૂર્તિ ધર્મમૂર્ત્તિ હશે!

પ્રકરણ સુડતાલીશમું

શ્રીમદ્ અને મહામુમુક્ષુ અંબાલાલભાઈ

શ્રીમદે શ્રીમુખે જેની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે, તે આ પુણ્યશ્લોક **મહામુમુક્ષુ જૂઠાભાઈ**ના ઉત્તમ નિમિત્ત થકી જ **શ્રીમદ્**નો સત્સંગ પામવાનો અપૂર્વ અવસર તેવા જ એક **મહામુમુક્ષુ અંબાલાલભાઈ**ને પ્રાપ્ત થયો,—જે મહામુમુક્ષુએ જીવનના અંતપર્યંત **શ્રીમદ્**ની અનન્ય સેવાભક્તિ ઊઠાવી **શ્રીમદ્**ના પટ્ટશિષ્યપણાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો આ અંબાલાલભાઈના નિમિત્ત થકી જ મુમુક્ષુઓનો આંબો ફૂલ્યો-ફાલ્યો અને ફલભારથી લચી રહ્યો, કારણ કે અંબાલાલભાઈના નિમિત્ત થકી જ લલ્લુજી આદિ મુનિઓને અને બીજા મુમુક્ષુઓને **શ્રીમદ્**નો સમાગમલાભ પ્રાપ્ત થવાનો ધન્ય પ્રસંગ બનવા પામ્યો, એટલે ખરી રીતે આ મુમુક્ષુ-આમ્રવૃક્ષની વૃદ્ધિના કારણ **અંબાલાલભાઈ** છે અને તેના પણ મૂલ કારણ **જૂઠાભાઈ** છે.

ખંભાતના વતની આ **અંબાલાલભાઈ**ના પિતાનું નામ મગનલાલ હતું, અને તેમના નાનાનું-માતામહનુ નામ લાલચંદભાઈ હતું. આ લાલચંદભાઈ સ્થિતિસંપન્ન હતા અને તેમને પુત્રસંતતિ નહિં હોવાથી તેમણે અંબાલાલને દત્તક લીધા હતા, એટલે અંબાલાલ એમની છત્રછાયા નીચે લાડપાડમાં ઉછર્યા અને અંબાલાલ લાલચંદ એ નામે પ્રસિદ્ધ થયા. તેમના એક જ્ઞાતિબંધુ માણેકચંદભાઈ હતા, તેમના પુત્રો છોટાલાલ, સુંદરલાલ અને ત્રિભોવનભાઈ હતા, તે સમાન વયના હોઈ અંબાલાલના મિત્રો હતા. ખંભાતથી આ અંબાલાલભાઈ તથા છોટાલાલ માણેકચંદ વગેરે સં. ૧૯૪૫ના પોષ માસમાં અમદાવાદમાં એક છગનલાલને ત્યા લગ્નપ્રસંગે આવ્યા આ છગનલાલ બીજા વેપાર ઉપરાત પુસ્તકો છપાવવાનું તથા વેચવાનું કામ કરતા. તેમની પાસે જૂઠાભાઈએ

એક કવિતા છપાવેલી, તે વાંચી લાગવાથી અંબાલાલે એ કાવ્યમાં [illegible] જુઠા-ભાઈને પૂછ્યા વગર છપાવવા માટે છાપનારાને દફતરે મોકલ્યો. એટલે અંબાલાલે એમને કહ્યું કે જુઠાભાઈ સાથે તમે અમને મેળાપ કરાવો. એટલે અંબાલાલભાઈને જુઠાભાઈનો પરિચય થયો અને સમવયસ્ક હોઈ આ નિમિત્તે મૈત્રી થઈ.

જુઠાભાઈને લગ્નના વરઘોડામાં મહાલવા અંબાલાલભાઈ જેવા મિત્રો આવ્યા, 'આલા વરઘોડામાં'; પણ તેનું મન મુક્તિસુંદરીનું પાણિગ્રહણ કરવા માટેના પોતાના ભાવિ અલૌકિક વરઘોડામાં જવાને થનગની રહ્યું હતું. તે મહામુમુક્ષુ મહાવૈરાગી જુઠાભાઈને આ અલૌકિક વરઘોડામાં જવાનો [illegible] તે તો કોઈ અદ્ભુત જ્ઞાન-વૈરાગ્યની વાતો! વૈરાગ્યમૂર્તિ જુઠાભાઈની [illegible] પછી. એટલે વરઘોડો ક્યાં વરઘોડાને દેખાડે, અને આ ભાઈઓ તો આવ્યા હતા વરઘોડામાં લઈ જવા. પણ, અહીં તેઓ ગયા બીજા વરઘોડામાં જવાની તૈયારીમાં! — આ વૈરાગ્યના વાજિંત્ર વાગી રહ્યા હતા અને જ્ઞાનના મધુરમંગલ ગીત ગવાઈ રહ્યા હતા! જુઠાભાઈ તો પોતે જઈ રહેલા ભાવિ વરઘોડામાં તેડવાનું આ ભાઈઓને, [illegible] આમંત્રણ દેવા લાગ્યા! અને આ ભાઈઓ પણ એ આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી મુક્તિસુંદરીના ભાવિ અલૌકિક વરઘોડામાં જવાનું જાણે મંગલપ્રસ્થાન કરવા લાગ્યા! કેવું દિવ્ય દૃશ્ય! [illegible]! તેઓ તો મંત્રમુગ્ધ થઈ જુઠાભાઈને સાંભળી જ રહ્યા અને આશ્ચર્યથી ચકિત થઈ આ નવયુવાન જુઠાભાઈની વૈરાગ્યભક્તિ જોઈ જ રહ્યા! વચ્ચે જુઠાભાઈ શ્રીમદ્ સંબંધી કંઈ કહેતા જતા હતા પણ [illegible]. એટલે તેમ [illegible] આવી અપૂર્વ જ્ઞાનની વાતો તમે ક્યાંથી જાણી? એમ અંબાલાલે પૂછતાં જુઠાભાઈએ શ્રીમદ્‌ની વાત કરી અને શ્રીમદ્ આવા પરમ જ્ઞાનમૂર્તિ-વૈરાગ્યમૂર્તિ [illegible] છે, [illegible]. પોતા પર આવેલા શ્રીમદ્‌ના પત્રો તેમને વાંચી દેખાડ્યા. એટલે અંબાલાલભાઈ વગેરેને [illegible] લાગી. અને તીવ્ર જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું — 'આ જ્ઞાની મહાત્માનો સમાગમ અમને ક્યાં થાય?' [illegible] શ્રીમદ્‌નું ઠેકાણું આપી આજ્ઞા લઈને [illegible].

એટલે જુઠાભાઈની [illegible] અંબાલાલભાઈએ [illegible] શ્રીમદ્‌ને [illegible] પત્ર [illegible] આજ્ઞા માગી. [illegible] પત્ર પછી શ્રીમદે [illegible] અને શ્રીમદ્‌ના [illegible] 'મુમુક્ષુના નેત્રો મહાત્માને ઓળખી [illegible] શ્રીમદ્ [illegible] અલૌકિક મહાત્માને [illegible] શ્રીમદ્‌ના [illegible] શ્રીમદ્‌ને [illegible]

છે. તેમની મારાથી બનતી ઉપાસના કરૂં છું. તેઓ કોઇ રીતે મતાગ્રહી હોય એવું મને હજુ સુધી તેઓએ દેખાડયું નથી. જીવ ધર્મજિજ્ઞાસુ જણાય છે. ખરૂં કેવલીગમ્ય.' આ પ્રથમ સમાગમલાભ પછી બીજી વાર ત્રિભોવનભાઇ એકલા મુંબઇ ગયા અને શ્રીમદ્‌નો સાક્ષાત દર્શન-સમાગમલાભ લીધો, ત્યારે ૧૯૪૬ ફા. શુ. ૬ ને દિને લખેલો 'મહાવીરના બોધને પાત્ર કોણ?' એ શીર્ષક નીચે આ દશ સૂત્રવાળો પ્રથમ પત્રપ્રસાદીરૂપ બોધપત્ર (અં. ૧૦૫) ખાસ અંબાલાલભાઇ માટે લખી આપી તેમને પરોક્ષ દર્શન-સમાગમનો લાભ આપ્યોઃ

(૧) સત્પુરુષના ચરણનો ઇચ્છક, (૨) સદૈવ સૂક્ષ્મ બોધનો અભિલાષી, (૩) ગુણપર પ્રશસ્ત ભાવ રાખનાર, (૪) બ્રહ્મવ્રતમાં પ્રીતિમાન, (૫) જ્યારે સ્વદોષ દેખે ત્યારે તેને છેદવાનો ઉપયોગ રાખનાર, (૬) ઉપયોગથી એક પળ પણ ભરનાર, (૭) એકાંતવાસને વખાણનાર. (૮) તીર્થાદિ પ્રવાસનો ઉછરંગી, (૯) આહાર, વિહાર, નિહારનો નિયમી, (૧૦) પોતાની ગુરુતા દબાવનાર,- એવો કોઇ પણ પુરુષ તે મહાવીરના બોધને પાત્ર છે, સમ્યક્‌દશાને પાત્ર છે. પહેલા જેવું એકે નથી.'

આમ **શ્રીમદ્**ના પ્રારંભિક પરિચય માત્રમાં જ આ મુમુક્ષુઓની ધર્મજિજ્ઞાસા વધતી ગઈ, તે માટેનો સંતોષ વ્યક્ત કરતા અને પ્રોત્સાહન આપતા **શ્રીમદ્** ફા. શુદ ૮ ૧૯૪૬ના **શ્રી જૂઠાભાઇ** પરના પત્રમાં (અં. ૧૦૬) લખે છે.—'ત્રિભોવન અહીંથી સોમવારે રવાના થવાના હતા, તમને મળવા આવી શકયા હશે. તમે, તેઓ અને બીજા તમને લગતા માંડલિકો ધર્મને ઇચ્છો છો તે જો સર્વનું અંતરાત્માથી ઇચ્છવું હશે તો પરમ કલ્યાણરૂપ છે. મને તમારી ધર્મજિજ્ઞાસાનું રૂડાપણું જોઇ સંતોષ પામવાનું કારણ છે. જનમંડળની અપેક્ષાએ હતભાગ્ય કાળ છે. વધારે શું કહેવું? એક અંતરાત્મા જ્ઞાની સાક્ષી છે.' અત્રે **શ્રીમદે** આ મુમુક્ષુઓને માર્મિકપણે એમ સૂચવ્યુ કે આવા હતભાગ્ય કાળમાં પણ જો તમને સાચી ધર્મજિજ્ઞાસા ઉપજી છે તો તે તમારા મહાભાગ્યનો ઉદય છે.

આ તો **શ્રીમદ્**ના માત્ર પરિચયપ્રારંભના પ્રભાવની વાત થઇ. અને પછી તો આ અંબાલાલભાઈ-ત્રિભોવનભાઇ આદિનો **શ્રીમદ્** સાથેનો પત્રપરિચય વધતો ગયો; આ ધર્મજિજ્ઞાસુ-ધર્મેચ્છક ભાઇઓ **શ્રીમદ્** પાસે વારંવાર ધર્મશિક્ષાની યાચના કરવા લાગ્યા, માર્ગદર્શન માગવા લાગ્યા, અને **શ્રીમદ્** યથોચિત યોગ્યતા વધારવાનુ-સાચું મુમુક્ષુપણું આત્મામાં પ્રગટાવવાનું વારંવાર લખી યથાર્થ માર્ગદર્શન આપતા ગયા જેમકે—

'યથાર્થ ઉપદેશ જેમણે કર્યો છે, એવા વીતરાગના ઉપદેશમા પરાયણ રહો, એ મારી વિનયપૂર્વક તમને બન્ને ભાઇઓને અને બીજાઓને ભલામણ છે ×× હાલ તો તમે જ તમારાથી ધર્મશિક્ષા લો. યોગ્ય પાત્ર થાઓ. હું પણ યોગ્ય પાત્ર થાઉં આગળ વધારે જોઇશું. (અં. ૧૧૫). ધર્મમા પ્રસક્ત રહો એ જ ફરી ફરી ભલામણ. સત્યપરાયણના માર્ગનું સેવન્ ફરીશું તો જરૂર સુખી થઇશું, પાર પામીશું, એમ હું

ચાહું છું. આ ભવનું પરભવનું નિરૂપાધિપણું જે પ્રકારે કરી શકાય તે પ્રકારથી કરશો, એમ વિનંતિ છે. (અં. ૧૧૮), નિરંતર નિર્ભયપણાથી રહિત એવા આ ભ્રાંતિરૂપ સંસારમાં વીતરાગત્વ એ જ અભ્યાસવા યોગ્ય છે. નિશ્ચયપણે વિરાગનું એ જ શ્રેયસ્કર છે × × જેનું અપાર માહાત્મ્ય છે, એવી તીર્થંકરદેવની વાણીની ભક્તિ કરો. (અં. ૧૧૯) પુસ્તક વાંચવામાં જેથી ઉદાસીનપણું, વૈરાગ્ય કે ચિત્તની સ્વસ્થતા થતી હોય તેવું ગમે તે પુસ્તક વાંચવું તેમાં યોગ્યપણું પ્રાપ્ત થાય તેવું પુસ્તક વાંચવાનો વિશેષ પરિચય રાખવો. ધર્મકથા વિષે લખ્યું જાણ્યું તો ને ધાર્મિક કથા મુખ્ય કરીને તો સત્સંગને વિષે રહી છે. × × સત્સંગ અને [illegible] વર્તના ન થાય અથવા તેને જેમ ન અનુસરાય તેમ પ્રવર્તનથી અંતર્વૃત્તિ રાખવાનો વિચાર રાખ્યા જ કરવો એ સુગમ સાધન છે. (અં. ૧૨૧). પૂર્વિત કર્મનો ઉદય બહુ વિચિત્ર છે. હવે જાગ્યા ત્યાંથી પ્રભાત (અં. ૧૨૨) ભાન પડ્યા વિના આગમ અનર્થકારક થઈ પડે છે. સત્સંગ વિના ધ્યાન તે તરંગરૂપ થઈ પડે છે. સંત વિના અંતની વાતમાં અંત પમાતો નથી. લોકસંજ્ઞાથી લોકાગ્રે જવાતું નથી. લોકત્યાગ વિના વૈરાગ્ય યથાયોગ્ય સ્થિતિ પામવો દુર્લભ છે. (અં. ૧૨૮) મુમુક્ષુતાના અંશોએ ગ્રહાયેલું તમારું હૃદય પરમ સંતોષ આપે છે. અનાદિકાળનું પરિભ્રમણ, હવે સમાપ્તતાને પામે એવી જિજ્ઞાસા, એ પણ એક કલ્યાણ જ છે. × × જિજ્ઞાસાને ઉત્તેજન આપતા રહેજો. અને નીચેની ધર્મકથા શ્રવણ કરી હશે તથાપિ ફરી ફરી તેનું સ્મરણ કરશો --સમ્યક્-ત્વનાં પાંચ લક્ષણો છે શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, આસ્થા, અનુકંપા (અં. ૧૩૫). યોગ્યતા મેળવો (અં. ૧૩૮). પાત્રતાપ્રાપ્તિનો પ્રયાસ અધિક કરો. (અં. ૧૪૦). ઉદાસીનતા એ અધ્યાત્મની જનની છે. સંસારમાં રહેવું અને મોક્ષ થવા કહેવું એ બનવું અસુલભ છે. (અં. ૧૫૩) તમે અને બીજા જે જે ભાઈઓ મારી પાસેથી કંઈ આત્મલાભ ઇચ્છો છો. તે તે લાભ પામો એવી અંતઃકરણની ઇચ્છા જ છે. તથાપિ તે લાભ આપવાની જે યથાયોગ્ય પાત્રતા તેમાં મને હજી કંઈક આવરણ છે, અને તે લાભ લેવા ઇચ્છનારની પણ કેટલીક રીતે યોગ્યતાની ખામી લાગ્યા કરે છે. જેટલે એ બન્ને યોગ જ્યાં સુધી પરિપક્વતાને નહીં પામે ત્યાંથી ઇચ્છિત સિદ્ધિ વિલંબમાં રહી છે, એમ માનવા છે. ફરી ફરી અનુકંપા આવી જાય છે, પણ નિરુપાયતા આગળ શું ? [illegible] કેમ કહું ? [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

એમ અવશ્ય માનો. અધિક શું કહું? ગમે તે કાળે પણ એ પાંચમું પ્રાપ્ત થયા વિના આ પર્યટનનો કિનારો આવવાનો નથી બાકીનાં ચાર એ પાંચમું મેળવવાના સહાયક છે. પાંચમા અભ્યાસ સિવાયનો, તેની પ્રાપ્તિ સિવાયનો બીજો કોઇ નિર્વાણમાર્ગ મને સૂઝતો નથી; અને બધાય મહાત્માઓને પણ એમ સૂઝ્યું હશે-(સૂઝ્યું છે). હવે જેમ તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરો. એ બધાની તમારી ઇચ્છા છે, તો પણ અધિક ઇચ્છો; ઉતાવળ ન કરો. જેટલી ઉતાવળ તેટલી કચાશ અને કચાશ તેટલી ખટાશ; આ અપેક્ષિત કથનનું સ્મરણ કરો' (અં. ૧૪૩) ઇત્યાદિ.

આ મુમુક્ષુઓ પરના અનેક પત્રોમાં ધર્મ દેનાર અને ધર્મ લેનાર બન્નેની યથાયોગ્ય યોગ્યતા–પાત્રતા પર **શ્રીમદ્** ખૂબ ભાર મૂકતા. આમ **અંબાલાલભાઇ** ને તેમના સહયોગી ત્રિભોવનભાઈ આદિ મુમુક્ષુઓને મુખ્યપણે યોગ્યતાવૃદ્ધિનો ધર્મ-બોધ **શ્રીમદ્** તરફથી વારંવાર મળતો રહેતો હતો; વાસ્તવિક મુમુક્ષુતા માટેનું માર્ગ-દર્શન વારંવાર મળ્યા કરતું હતું.

વિશેષમાં વળી **અંબાલાલભાઇ** શાસ્ત્રના અભ્યાસી હતા એટલે વારંવાર શાસ્ત્રીય પ્રશ્નો પણ ઉપસ્થિત કરતા અને **શ્રીમદ્** તેના અદ્‌ભુત અલૌકિક અપૂર્વ સમાધાન પ્રકાશતા દા. ત. ભગવતીજીના–**सुह जोगं पडुच्चं अणारंभी, असुहजोगं पडुच्चं आयारंभी, परारंभी तदुभयारंभी,**–એ પાઠ સંબંધી (અં. ૧૧૫), તથા દુઃપ્રત્યાખ્યાન પાઠ સંબંધી (અં. ૧૩૧), તેમ જ આઠ રુચક પ્રદેશ સંબંધી (અં. ૧૩૯) અંબાલાલભાઈએ પૂછેલ પ્રશ્નોના **શ્રીમદે** કરેલા અદ્‌ભુત ખુલાસા આના ઝળહળતા ઉદાહરણ છે. સર્વથી ઉત્તમ ઉદાહરણ તો–'ચૌદપૂર્વધારી કંઈ જ્ઞાને ઊણા એવા અનંત નિગોદમાં લાભે અને જઘન્યજ્ઞાનવાળા પણ અધિકમા અધિક પંદર ભવે મોક્ષે જાય એ વાતનું સમાધાન કેમ?' (અં ૧૩૯). એ પ્રશ્નનો **શ્રીમદે** નીચે પ્રમાણે જે પરમ અદ્‌ભુત ઉત્તર આપ્યો છે તે તો સમસ્ત જૈન વાઙ્‌મયમાં અપૂર્વ અલૌકિક છે—

'એનો ઉત્તર જે મારા હૃદયમાં છે, તે જ જણાવી દઉં છું કે એ જ ઘન્યજ્ઞાન બીજું અને એ પ્રસંગ પણ બીજો છે. એ જ ઘન્યજ્ઞાન એટલે સામાન્યપણે પણ મૂળ વસ્તુનું જ્ઞાન; અતિશય સંક્ષેપમાં છતાં મોક્ષના બીજરૂપ છે એટલા માટે એમ કહ્યું; અને 'એક દેશે ઊણું' એવું ચૌદપૂર્વધારીનું જ્ઞાન તે એક મૂળ વસ્તુના જ્ઞાન સિવાય બીજું બધું જાણનાર થયું; પણ દેહદેવળમાં રહેલો શાશ્વત પદાર્થ જાણનાર ન થયું, અને એ ન થયું તો પછી લક્ષ વગરનું ફેંકેલું તીર લક્ષ્યાર્થનું કારણ નથી તેમ આ પણ થયું. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા ચૌદ પૂર્વનું જ્ઞાન જિને બોધ્યું છે તે વસ્તુ ન મળી તો પછી ચૌદ પૂર્વનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ થયું. અહીં 'દેશે ઊણું' ચૌદ પૂર્વનું જ્ઞાન સમજવું. 'દેશે ઊણું' કહેવાથી આપણી સાધારણ મતિથી એમ સમજાય કે ચૌદ પૂર્વને છેડે ભણી ભણી આવી પહોંચતાં એકાદ અધ્યયન કે તેવું રહી ગયું અને તેથી રખડ્યા, પરંતુ એમ તો નહીં. એટલા બધા જ્ઞાનનો અભ્યાસી એક અલ્પ ભાગ માટે અભ્યાસમાં પરાભવ પામે એ માનવા જેવું નથી. અર્થાત્ કંઈ ભાષા અઘરી અથવા અર્થ અઘરો નથી કે સ્મરણમાં રાખવું તેમને દુર્લભ પડે. માત્ર મૂળ વસ્તુનું જ્ઞાન ન મળ્યું એટલી જ ઊણાઈ, તેણે ચૌદ પૂર્વનું બાકીનું જ્ઞાન નિષ્ફળ કર્યું. એક

નથી એવી વિચારણા [illegible] થઈ જાય છે કે શાસ્ત્રો (ફોફાંનાં પાનાં) ઉથલાવ્યાં [illegible] અથવા એમાં કંઈ [illegible] નથી. તે તત્ત્વ ન જાણ્યું તો. કારણ એમ [illegible] પાનાં ઉથલાવ્યાં તોપણ કાયાએ [illegible] ઉથલાવ્યો. ભાણી ગયા તોપણ [illegible] પરંતુ વાસ્તવિક લક્ષ્યાર્થ વિના તેનું નિરુપયોગીપણું થાય એમ [illegible]. [illegible] ઘર આખો લવણ સમુદ્ર છે, તે તૃષાતુરની તૃષા મટાડવા સમર્થ નથી; [illegible] એક મીઠા પાણીની વીરડી છે, તે પોતાની અને બીજા કેટલાકની તૃષા મટાડવા સમર્થ છે; અને જ્ઞાનદૃષ્ટિએ જોતાં મહત્ત્વ તેનું જ છે' ઇત્યાદિ.

આમ અંબાલાલભાઈ જેવા [illegible], શિષ્યના પ્રશ્નનું [illegible] શ્રીમદે કેવું અદ્ભુત—કેવું અપૂર્વ [illegible] સમાધાન પ્રકાશ્યું છે!

આ પત્રોમાં પણ શ્રીમદ્ [illegible] પોતાના [illegible] આ મુમુક્ષુઓને પોતાની [illegible] કરવાનું [illegible] તે તે મુમુક્ષુઓની [illegible] કરવાનું [illegible] નહિ. [illegible] પાકે તેની [illegible] તેની [illegible] જેમકે—[illegible] [illegible] નિર્ભય [illegible] [illegible] [illegible] છે, એટલે [illegible] અર્થાત્ [illegible] હિતકારક કેમ થઈ [illegible] પ્રતાપે આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] શ્રીમદ્‌ને [illegible]

[illegible]

[illegible] અંબાલાલભાઈ [illegible]

નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો, અને પછી 'સત'ની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનીને શરણે જવું; તો જરૂર માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય. આ જે વચનો લખ્યાં છે, તે સર્વ મુમુક્ષુને પરમ બંધવરૂપ છે, પરમ રક્ષકરૂપ છે; અને એને સમ્યક્ પ્રકારે વિચાર્યેથી પરમ પદને આપે એવાં છે; એમાં નિર્ગ્રંથ પ્રવચનની સમસ્ત દ્વાદશાંગી, ષટ્દર્શનનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ અને જ્ઞાનીના બોધનું બીજ સંક્ષેપે રહ્યું છે; માટે ફરી ફરીને તેને સંભારજો; વિચારજો; સમજજો; સમજવા પ્રયત્ન કરજો; એને બાધ કરે એવા બીજા પ્રકારોમાં ઉદાસીન રહેજો; એમાં જ વૃત્તિનો લય કરજો. એ તમને અને કોઈ પણ મુમુક્ષુને ગુપ્ત રીતે કહેવાનો અમારો મંત્ર છે; એમાં 'સત્' જ કહ્યું છે; એ સમજવા માટે ઘણો જ વખત ગાળજો.'

—ટંકોત્કીર્ણ અમૃત અક્ષરોમાં લખાયેલો **શ્રીમદ્**નો આ ગુપ્ત મંત્ર જીવનમાં ઉતારી રહેલા અંબાલાલભાઈએ માત્ર છ–બાર માસ જેટલા સ્વલ્પ પ્રત્યક્ષ–પરોક્ષ સમાગમલાભમા **શ્રીમદ્** જેવા પરમજ્ઞાની સત્પુરુષને પોતાના પરમગુરુ તરિકે સ્વીકૃત કરી લીધા હતા અને પોતે અનન્ય શરણાપન્ન થઈ તેમના દાસાનુદાસ દીન શિષ્ય બની ગયા હતા. આમ પત્ર વાટે તેમ જ સાક્ષાત્ સમાગમવાટે પરમાર્થપરિચય વધતો ગયો અને મહામુમુક્ષુ અંબાલાલભાઈ **શ્રીમદ્**ના અનન્ય શિષ્ય–પટ્ટશિષ્ય મહાન્ ભક્ત બની ગયા.

અંબાલાલભાઈ વગેરેને **શ્રીમદ્**ના સાક્ષાત્ સમાગમની ઉત્કંઠા એટલી બધી વધી ગઇ, દર્શનપિપાસા એટલી બધી તીવ્ર બની ગઇ કે ૧૯૪૬ના જેઠ–અષાડમા તેમણે **શ્રીમદ્**ને ખંભાત પધારવા માટે વિનય–વિજ્ઞપ્તિરૂપે દશ–પંદર આગ્રહભર્યા પત્રો લખ્યા, અને તેમનાથી તેમ ન બની શકે તો પોતે વવાણીઆ તેમના દર્શનાર્થે આવવાની ઇચ્છા દર્શાવી. **શ્રીમદે** ૧૯૪૬ અશાડ શુદ પના પત્રમા (અં ૧૧૫) જણાવ્યુ—'તમે મારા મેળાપને ઇચ્છો છો, પણ આ અનુચિત કાળ ઉદય આવ્યો છે, એટલે તમને મેળાપમા હું શ્રેયસ્કર નીવડુ એવી થોડી જ આશા છે.' આ પછી પણ પધારવા માટે ઉપરાઉપર આગ્રહભર્યા કેટલાક પત્રો **શ્રીમદ્**ને લખ્યા, એટલે અનુકૂળતાએ ખંભાત આવવાનું જણાવી **શ્રીમદ્** વવાણીઆથી પાછા વળતા આશો વદમાં ખંભાત પધાર્યા, અંબાલાલભાઈને ઘેર ઉતર્યા, અને આ મુમુક્ષુમુખ્યને તથા અન્ય મુમુક્ષુઓને સાક્ષાત્ સમાગમનો અપૂર્વ લાભ આપ્યો ભક્તશિરોમણિ **અંબાલાલભાઈ**ને તો પોતાને આગણે **શ્રીમદ્** પધારતાં 'વૂઠા હો પ્રભુ વૂઠા અમીરસ મેહ' જેવું થઈ ગયું! અને એમના ભક્તિમાન્ હૃદયમા–'જાણું હો પ્રભુ જાણું જન્મ કયથ્થ, જો હું હો પ્રભુ જો હુ તુમ સાથે મલ્યોજી; સુરમણિ હો પ્રભુ સુરમણિ પામ્યો હથ્થ, આગણ હો પ્રભુ આગણ સુરતરુ ફલ્યોજી,'—એવો ભાવ સ્ફુરી રહ્યો! અત્રે જ ખંભાતમા જ આ **અંબાલાલભાઇ**ના નિમિત્ત થકી જ **લલ્લુજી મુનિને શ્રીમદ્**ના પ્રથમ દર્શન–સમાગમનો ધન્ય પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો,–જેનું સવિસ્તર વર્ણન હવે પછી લલ્લુજી મુનિ અંગેના અલગ પ્રકરણમાં કરશું **શ્રીમદ્**ના આ સમાગમલાભ પછી પણ **અંબાલાલભાઇ**ને સમાગમલાભના અનેક પ્રસંગ આગળ ઉપર બન્યા, અને વચ્ચે વચ્ચે પત્રસમાગમ તો જીવન પર્યંત ચાલુ જ રહ્યો. અંબાલાલભાઈ પર **શ્રીમદ્**ના નાના મોટા એકસો

ઉપરાંત પત્રો છે, તેમાં કેટલાક અગાધાશય પત્રો છે, જેમકે—અં. ૩૨૮, ૩૩૯, ૩૫૪, ૫૦૩, ૫૨૨, ૫૩૭, ૫૭૨, ૭૦૮. આદિ આ પત્રોનું સવિસ્તર વિવેચન કરવા જેટલો અત્ર અવકાશ નથી ને પ્રસંગ નથી. તથાપિ તેમાંથી કોઈ કોઈ અવતરણ યથાસ્થાને દર્શન આગલા પ્રકરણોમાં કરાવ્યું છે ને હવે પછી પણ યથાસ્થાને [illegible].

આમ ૧૯૪૬ના સમાગમ પછી અંબાલાલભાઈના જીવન કેન્દ્ર શ્રીમદ્ બની ગયા, અને આ કેન્દ્રની આસપાસ ભક્તિથી પ્રદક્ષિણા કરતા તેમનું [illegible] શ્રીમદ્ સાથે તાદાત્મ્ય બની ગયું. અંબાલાલભાઈ શ્રીમદ્‌ની આજ્ઞાનુસાર જ [illegible] કરતા અને તે આજ્ઞાંકિતપણામાં જ જીવનની કૃતકૃત્યતા [illegible] શ્રીમદ્‌ના જીવનરહસ્યને જાણનારા તેઓ શ્રીમદ્‌ના [illegible] વિશ્રામસ્થાન રહસ્યમંત્રી જેવા બની ગયા. શ્રીમદ્ જે [illegible] પછી [illegible] તેમના મંત્રશાસ્ત્ર જેવા બની ગયા, અને [illegible] મુમુક્ષુમાં [illegible] બની શ્રીમદ્‌ના પટ્ટશિષ્ય જેવા બની ગયા. આમ શ્રીમદ્ અને અંબાલાલભાઈ—આ ગુરુ-શિષ્યનો પરમાર્થસંબંધ [illegible] અને સાક્ષાત્ સમાગમ વાટે પ્રત્યક્ષપણે પરમાર્થપરિચય [illegible] તે એટલે સુધી કે જ્યાં જ્યાં નિવૃત્તિક્ષેત્રે શ્રીમદ્ [illegible] અંબાલાલભાઈ હોય જ. અને [illegible] આદિ તે તે નિવૃત્તિક્ષેત્ર [illegible] શ્રીમદ્‌ની સર્વ દ્રવ્ય ભાવ અનુકૂળતાઓની બધી [illegible] આ ભક્તશિરોમણિ અંબાલાલભાઈ જ કરે. એટલું જ નહિં [illegible] સર્વ મુમુક્ષુઓની બધી સગવડોની—અનુકૂળતાઓની [illegible] અંબાલાલભાઈ જ [illegible] આ [illegible] અંબાલાલભાઈ પરમ [illegible] ભક્તિથી [illegible] આનંદ [illegible] થતા. આમ આ મહાભાગ્યે શ્રીમદ્‌ના સાક્ષાત્ [illegible] શ્રીમદ્‌ની [illegible] **[illegible] [illegible]** [illegible]

અને શ્રીમદ્‌ના [illegible]

[illegible]

શ્રીમદે [illegible]

[illegible] ઉપદેશછાયામાં [illegible]

[illegible]

[illegible] અંબાલાલભાઈ [illegible]

[illegible] શ્રીમદે [illegible]

[illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

[illegible]

નાળીયેરનો ગોળો કાચલીથી જૂદો ને જૂદો જ હોય છે, તેમ આ દેહમાં સ્થિતિ કરતો આત્મા દેહ સાથે એકરૂપ ભાસે છે છતાં દેહથી જૂદો ને જૂદો જ છે, એમ વિવિક્ત-પૃથક્-જૂદા આત્માના જ્ઞાનથી, વિવિક્ત આત્માના દર્શનથી અને વિવિક્ત આત્માના અનુચરણથી અમે સર્વથી ભિન્ન અસંગ વિવિક્ત આત્મા અનુભવી રહ્યા છીએ—એમ સમયસારમા વર્ણવેલી પરમાર્થસમ્યગ્દૃષ્ટિની જીવન્મુક્ત જ્ઞાનદશા અમે સાક્ષાત્ પામ્યા છીએ.—એ **શ્રીમદ્**ના વચનનો ઊંડો મર્મ દેવકરણજી પામ્યા નહીં.

લલ્લુજી મુનિએ **શ્રીમદ્**ને તેમનો ચિત્રપટ આપવા આગ્રહ વિજ્ઞપ્તિ કરી, પણ **શ્રીમદે** તે લક્ષમા લીધી નહિ અને અતિ આગ્રહ થતાં સૂયગડાંગની આ ગાથા સ્વહસ્તે લખી આપી—

संवुज्झहा जंतवो माणुसत्तं, दट्ठुं भयं वालिसेणं अलंभो ।
एगंतदुक्खे जरिएव लोए, सकम्मणा विप्परियासुवेइ ॥

અર્થાત્—'હે જીવ! તમે બુઝો, સમ્યક્પ્રકારે બુઝો. મનુષ્યપણું મળવું ઘણું દુર્લભ છે, અને ચારે ગતિને વિષે ભય છે, એમ જાણો. અજ્ઞાનથી સદ્વિવેક પામવો દુર્લભ છે એમ સમજો. આખો લોક એકાંત દુઃખે કરી બળે છે, એમ જાણો. અને સર્વ જીવ પોતપોતાના કર્મે કરી વિપર્યાસપણું અનુભવે છે તેનો વિચાર કરો.' પછી એક દિવસ **સમાધિશતક**ની પ્રારંભની સત્તર ગાથા શ્રીમુખે સંભળાવી **શ્રીમદે** ગ્રંથમાં મંગલ પ્રવેશ કરાવી મુનિને તે ગ્રંથ વાંચવા વિચારવાની આજ્ઞા આપી. ગ્રંથ લઈ મુનિ દાદરા સુધી ગયા એટલે પાછા બોલાવી **શ્રીમદે** ગ્રંથના મુખપૃષ્ઠ પર **'આતમ ભાવના ભાવતાં જીવ લહે કેવળજ્ઞાન રે'**—એ ગ્રંથનું પરમ સારભૂત પરમ ભાવનાસૂત્ર સ્વહસ્તે લખી આપ્યુ. એક દિવસ મુનિએ બોધની માગણી કરતા **શ્રીમદ્** મૌન રહ્યા. એ પરથી મૌન એ જ બોધ એવો ઊંડો રહસ્યભૂત બોધ દઈ દીધો. આટલી ટૂંકી પ્રાસ્તાવિક નોંધ માત્ર મળે છે, પણ ચાતુર્માસ જેટલા લાબા ગાળામાં **મુનિ લલ્લુજી**ને વારંવાર **શ્રીમદ્**નો સમાગમલાભ મળ્યો હતો, પણ તે સમાગમલાભમાં શો બોધ કરાયો હતો, તેનો અંશ પણ મુનિએ પ્રાયે લખાવેલો જણાતો નથી જો અંશ પણ જળવાયો હોત તો અંબાલાલભાઈની 'ઉપદેશછાયા'ની જેમ બીજાઓને પણ લાભદાયક થાત.

મુંબઈમાં ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયે મુનિઓ વિહાર કરી **સુરત** પધાર્યા. ત્યા પત્રવાટે પરોક્ષ સમાગમ તો ચાલુ જ રહ્યો. સુરતમાં સ્થિતિ કરતા મુનિઓ ધ્યાન-વ્યાખ્યાનાદિ કરતા. તેમા વખત પરત્વે મુનિ લલ્લુજી દેવકરણજીને માર્મિક ટકોર કરતા—'તમે ધ્યાન ધરો છો તે તરંગ કરો છો અને વ્યાખ્યાન વાચો છો તે અભિમાન કરો છો.' દેવકરણજીને આ આક્ષેપવચન ગમ્યુ નહિં પણ ત્યારે તો ગમ ખાઈ ગયા. પછી વારંવાર આગ્રહ કરવામા આવતા વચ્ચે જ્યારે **શ્રીમદ્**નું સુરત આગમન થયુ, ત્યારે દેવકરણજીએ આ 'રાજચંદ્ર'ના દરબારમાં લલ્લુજીના આ આક્ષેપકથન સામે ફરિયાદ નોંધાવી! પરમ શાતમૂર્તિ **શ્રીમદે** પરમ ગભીર નિષ્પક્ષપાત ન્યાય કર્યો—'સ્વચ્છંદથી જે જે કરવામાં આવે છે તે સઘળું અભિમાન જ છે, અને સદ્ગુરુની આજ્ઞાથી જે કરવામા

આપે છે તે કલ્યાણકારી અને હિતકારી છે" અને લલ્લુજી મુનિને કહ્યું—"હે મુનિ! તમે છ પદનો પત્ર મુખપાઠ કરજો, અને તેને વિચારજો." એમ કેટલોક બોધ કરી શ્રીમદ્ બીજે દિવસે ખંભાતથી મુંબઈ પધાર્યા.

પછી સુરતમાં સં. ૧૯૫૨નું ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયે મુનિશ્રીઓ સુરતની પાસેના [illegible] ગામે ગયા. ત્યાં મુનિઓની વિજ્ઞપ્તિથી એક વખત શ્રીમદ્ પધાર્યા. ઉપાશ્રયે મેડા પર ઉતર્યા. ખંભાતથી અંબાલાલભાઈ તથા ત્રિભોવનભાઈ (મણિલાલભાઈ) પણ આવ્યા હતા. વિનયાદિગુણસંપન્ન લલ્લુજી તથા દેવકરણજી એ બે શ્રીમદ્ સમીપે ગયા. શ્રીમદે દેવકરણજીને ઉદ્દેશીને ઘણો બોધ કર્યો. ત્રીજા મુનિ [illegible] શ્રીમદ્ પ્રત્યે [illegible] 'કુગુરુ' દૃષ્ટિ [illegible] જ એવી રહ્યા હતા. [illegible] સાંભળનાર સર્વને નમવાથી આત્મમૂર્તિ શ્રીમદ્ તો નીચે ઉતરી [illegible] લલ્લુજી પ્રત્યે બોલ્યા—"મુનિ! અમારે તો સર્વ પ્રત્યે સમદૃષ્ટિ છે. [illegible] નમિનિ અને [illegible] ગુણિ [illegible] આત્મજ્ઞાનસ્વરૂપ [illegible] શ્રીમદ્‌ના [illegible] શ્રીમદ્ પ્રત્યે [illegible] પછી [illegible] શ્રીમદ્ મુંબઈ પધાર્યા અને મુનિઓ થોડા દિવસ પછી [illegible] (સં. ૧૯૫૩) [illegible] રહેવા આવ્યા.

[illegible] લલ્લુજી મુનિને [illegible] શ્રીમદ્‌ને [illegible] શ્રીમદે [illegible]

[illegible] શ્રીમદ્‌ના [illegible]

પ્રકરણ ઓગણપચાશમું

પરમાર્થસખા સૌભાગ્યભાઈનું શ્રીમદ્ સાથે પ્રથમ ધન્ય મિલન

શ્રીમદ્ના સર્વ સત્સંગીઓમાં જેનું સ્થાન સર્વથી પ્રથમ-મૂર્ધન્યસ્થાને છે અને જેને **શ્રીમદ્** પોતાના **'હૃદયરૂપ' 'પરમવિશ્રામ શ્રીસુભાગ્ય'** તરીકે બિરદાવે છે, એવા એક **શ્રીમદ્**ના **પરમાર્થસખા** પરમાર્થરંગી **સૌભાગ્યભાઈ**ના **શ્રીમદ્** સાથેના સમાગમનુ આલેખન કરવાનું હવે ક્રમપ્રાપ્ત છે. અત્યારસુધીમાં **શ્રીમદ્**ના સત્સંગી મુમુક્ષુઓનુ યથાપ્રસંગ કથન કરવામાં આવ્યુ ને હવે પછી કરવામા આવશે, તે સર્વમાં પ્રમુખસ્થાને બિરાજમાન અસામાન્ય કોટિનો જો કોઈ ખરેખરો મુમુક્ષુ ને ખરેખરો પરમાર્થરંગી હોય તો તે આ **શ્રી સૌભાગ્યભાઇ** છે. **શ્રીમદ્**ના પરમાર્થજીવનમાં **સૌભાગ્યભાઈ**ના પરમાર્થસંબંધે ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે, અને ક્યારે 'મુને મિલસે માહરો સંત સ્નેહી'-મને મ્હારો સંત સ્નેહી ક્યારે મળશે એવી **શ્રીમદ્**ની સંત સ્નેહીની ઝંખના **સૌભાગ્યભાઈ** જેવા વિરલા પરમાર્થી પુરુષનો મેળાપ થતાં પૂર્ણ થઈ છે. શ્રીકૃષ્ણને અર્જુન જેવા સખા ને શિષ્યની જેમ, **શ્રીમદ્**ને સૌભાગ્ય જેવો પરમાર્થસખા ને અનન્ય શિષ્ય મળી ગયો. **શ્રીમદ્**ના આવા એક 'મનમેલૂ' હૃદયજ્ઞ **પરમાર્થસખા** પરમ સત્સંગી પુરુષનું **શ્રીમદ્** સાથે મિલન ક્યારે કેવા સંજોગોમાં કેવી રીતે થવા પામ્યુ, તેનું પરમ અદ્ભુત હૃદયંગમ રોમાચક દર્શન આ પ્રકરણમા કરશુ.

શ્રી સૌભાગ્યભાઈના પિતાશ્રી **લલ્લુભાઈ** પ્રથમ લિંબડીના કારભારીપદે હતા, પણ રાજખટપટથી તે પદ તેમને છોડવું પડ્યું ને તેઓ 'ભગતના ગામ' તરીકે પ્રસિદ્ધ **સાયલા** આવીને વસ્યા પ્રથમ તેમની વ્યાવહારિક સ્થિતિ સારી હતી, પણ પછી પડતી સ્થિતિ આવી પડી. પછી કોઈ સાધુસેવાથી કંઇ લબ્ધિસિદ્ધિ કે મંત્રવિદ્યા મળી જાય તો સ્થિતિ સુધરે-આપણુ કામ થઇ જાય એમ મુગ્ધભાવે વિચારી તેઓ આવા કામમાં મારવાડી સાધુઓ નિપુણ હોય છે એમ જાણી રતલામ આવ્યા. ત્યા તેમને એક વૃદ્ધ મારવાડી યતિ મળ્યા તેની પાસે તેમણે પોતાની દુઃખી કહાણી રજૂ કરી પોતાની અર્થકામનાની વિજ્ઞપ્તિ કરી, પણ તેમના ધાર્યાથી ઉલટુ તે સાધુ તો અધ્યાત્મનિષ્ઠ નિકળ્યા, એટલે સાધુ પાસેથી આવી અર્થની અનર્થકામના કરવા માટે સાધુએ ઉલટો ઉપાલંભ આપ્યો લલ્લુભાઈએ ક્ષમા માગી અને કંઈ આત્મસાધનની વાત કરવા વિજ્ઞપ્તિ કરી એટલે આત્મસાધન બતાવતા સાધુએ યોગ્ય અધિકારી જાણીને લલ્લુભાઈને **'સુધારસ'** નામની યોગક્રિયાની-**'બીજજ્ઞાન'**ની-પરમાર્થરહસ્યભૂત વાત કરી ને કહ્યુ કે કોઇ યોગ્ય પાત્રને આપશો, તો તેને પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમા ઉપકારી થઈ પડશે.

પછી **લલ્લુભાઇ** તો સાયલે આવી બીજી બધી ક્રિયા છોડી દઈ આ પરમાર્થ-

સ્વરૂપસ્થ 'બીજજ્ઞાન'ની જ આરાધના કરવા મંડી પડ્યા, અને થોડા વખતમાં તેનું ધ્યાન કરતા તે પોતાને જ ગમ સામાયિક કે નેમ કહેવા લાગ્યા. તેમણે પોતાના પુત્ર સૌભાગ્યભાઈને આ પરમાર્થરૂપ 'બીજજ્ઞાન'ના અનુભવનો બોધ કર્યો, અને કોઈ યોગ્ય પાત્ર હોય તો તેને પણ તે બતાવવાની અનુમતિ આપી. પછી સૌભાગ્યભાઈને [illegible] (મોરબી નામે) વ્યાપારી કાર્યપ્રસંગે જવાનું થતું અને શ્રીમદ્ ત્યાં [illegible] હતા. સૌભાગ્યભાઈએ પોતાના પિતાશ્રીને પૂછ્યું: આપણા કાઠિયાવાડમાં [illegible] કવિ પરમ યોગ્ય પુરુષ જણાય છે. આપની અનુમતિ હોય તો હું તેમને બીજજ્ઞાન દર્શાવું. પિતાએ અનુમતિ આપી. [illegible] ત્યાં શ્રીમદ્‌ની [illegible] તેમને મળવા ગયા, ત્યારે શ્રીમદ્ તેમના [illegible] હતા. સૌભાગ્યભાઈનું શ્રીમદ્ [illegible] શ્રીમદ્‌ના [illegible] અભિવાદન [illegible] કે સૌભાગ્યભાઈ [illegible] બીજજ્ઞાનની [illegible] છે. [illegible] બીજજ્ઞાનની [illegible] સૌભાગ્યભાઈ [illegible] શ્રીમદ્ [illegible] સૌભાગ્યભાઈ! [illegible] નથી, [illegible] નથી. [illegible] શ્રીમદે [illegible] સૌભાગ્યભાઈ [illegible] બીજજ્ઞાનની [illegible] સૌભાગ્યભાઈ [illegible] શ્રીમદ્‌ના [illegible] શ્રીમદ્ [illegible] બીજજ્ઞાનની [illegible] સૌભાગ્યભાઈના [illegible] નહીં રહેશે.

પરમાર્થરૂપ બીજજ્ઞાનની [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

શ્રીમદે [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

તે સંસારરૂપ સમુદ્ર તરવાને નૌકા રૂપ થાય છે. એ વાકય મહાત્મા શંકરાચાર્યજીનું છે; અને તે યથાર્થ જ લાગે છે.' અર્થાત્ આપ એક તેવા સજ્જન-સત્પુરુષ છો અને જેમ તમને તેમ અમને પણ આપના દર્શનસમાગમથી તેવો લાભ થયો છે, એમ અત્ર માર્મિકપણે સૂચવી **શ્રીમદ્** લખે છે-'આપે મારા સમાગમથી થયેલો આનંદ અને વિયોગથી અનાનંદ દર્શાવ્યો, તેમજ આપના સમાગમ માટે મને પણ થયું છે.' આ પત્ર સૂચવે છે કે **શ્રીમદ્**ના સત્‌સમાગમથી **સૌભાગ્યભાઇ**ને લાભ થયો હતો; તેમ **સૌભાગ્યભાઇ**ના સત્સમાગમથી **શ્રીમદ્**ને લાભ થયો હતો; અને બન્નેને પરસ્પર સમાગમથી આનંદ અને વિયોગથી 'અનાનંદ' (આનંદઅભાવ) થયો હતો. અત્રે પત્રઅંતે **શ્રીમદ્** પોતાના આ પરમાર્થસુહૃદ્ પરમાર્થરંગી **સૌભાગ્ય** પ્રત્યે પોતાના અંતઃકરણની સહજ ભાવઊર્મિ દર્શાવે છે—'**પરમાર્થરૂપ થવું અને બીજા અનેકને પરમાર્થ સાધ્ય કરવામાં સહાયક થવું એ જ કર્ત્તવ્ય છે.** તથાપિ કંઈ તેવો યોગ હજુ વિયોગમાં છે.' અર્થાત્ તેવો યોગ હાલ ઉપાધિજન્ય સંયોગને લીધે બનવા પામે એમ નથી. અત્રે **પરમાર્થૈકલક્ષી શ્રીમદે** પોતે પરમાર્થરૂપ થવાનું અને બીજા અનેક મુમુક્ષુઓને પરમાર્થ સાધનામા સહાયક થવાનું પોતાનું પરમ ઉદાત્ત જીવનધ્યેય આ અંતર્ ઊર્મિમાં માર્મિકપણે વ્યક્ત કર્યું છે. છેવટ લખે છે-'ભવિષ્યજ્ઞાનની જેમા અવશ્ય છે, તે વાત પર હમણાં લક્ષ રહ્યું નથી,' **સૌભાગ્યભાઇ**એ જ્યોતિષ્જ્ઞાન બા. કંઇ પૂછ્યું હશે, પણ **પરમાર્થનિષ્ઠ આત્મનિમગ્ન શ્રીમદે** 'તે વાત પર હમણાં લક્ષ રહ્યું નથી' એ માર્મિક શબ્દોમાં પોતાની વર્ત્તમાન આત્મદશા સૂચવી દીધી છે.

આ **સૌભાગ્યભાઈ**નો પરમ મંગલમૂર્તિ **શ્રીમદ્** સાથેના પરમ ધન્ય સમાગમનો મંગલ પ્રારંભ સં. ૧૯૪૬ના પ્રથમ ભાદ્રપદ વદ ૨ને દિને થયો. જેતપરમાં વદ ૨ થી ૮ સમાગમલાભ પછી, મોરબીમાં દ્વિતીય ભા. વદ ૨થી ૬ સુધી, પછી **સૌભાગ્યભાઇ** અંજાર જતા અને વળતાં વવાણીઆમા દ્વિ. ભા. વદ ૭થી ૮ અને આશો શુદ ૪થી ૬ સુધી, પછી **સૌભાગ્યભાઇ શ્રીમદ્**ને પોતાની સાથે સાયલા તેડી ગયા ત્યારે આશો વદ ૧ થી ૧૦ સુધી,-એમ સં. ૧૯૪૬ના અંતભાગમા **સૌભાગ્યભાઇ**નો **શ્રીમદ્** સાથેનો પ્રારંભિક સમાગમ બન્યો. આમ પ્રારંભમા જ માત્ર ૨-૨ા માસના ગાળામાં લગભગ એક મહિનાનો **શ્રીમદ્**નો સમાગમલાભ **સૌભાગ્યભાઇ**ને મળ્યો. અને તેઓ **શ્રીમદ્**ના હૃદયની અત્યંત નિકટ આવી જઈ **શ્રીમદ્**ના નિકટતમ હૃદયરૂપ **સુહૃદ્** બની ગયા. અને પછી તો આ પરમાર્થસંબંધ ઉત્તરોત્તર ગાઢ બનતો ગયો એટલે ૧૯૪૭મા પર્યુષણ સમયે રાળજ-વડવા આદિ સ્થળે, ૧૯૪૮મા વવાણીઆમાં, ૧૯૪૯માં થોડો વખત મુંબઇમાં અને પર્યુષણ સમયે નિવૃત્તિક્ષેત્રે, ૧૯૫૦મા થોડો વખત મુંબઇમા, ૧૯૫૧માં વવાણીઆમાં તથા સાયલા-રાણપુર-હડમતાલા-વડવા-ખંભાત આદિ સ્થળે, ૧૯૫૨ માં ૨-૨ા માસ કાવિઠા-રાળજ-વડવા-ખંભાત આદિ નિવૃત્તિક્ષેત્રે, ૧૯૫૩માં વૈશાખ માસમાં

× આની વિગતવાર તારવણી 'જીવનરેખા'ના પરિશિષ્ઠમા પૃ ૧૮૧ થી ૧૮૩ **મનસુખભાઇ કિરતચંદે** ઘણા પરિશ્રમપૂર્વક તૈયાર કરીને આપેલી છે.

ક્ષેત્રમાં,—એમ સર્વત્ર નિવૃત્તિક્ષેત્રના સત્સંગપ્રસંગમાં તેમજ સત્સંગ પણ શ્રી સૌભાગ્યભાઈએ શ્રીમદ્દના સત્સંગનો અનન્ય લાભ ઉઠાવ્યો હતો. આમ શ્રીમદ્દના પ્રત્યક્ષ સમાગમનો લાભ જેટલો સૌભાગ્યભાઈ પામ્યા છે, તેટલો બીજા કોઈપણ પામ્યા નથી. તેમજ પત્ર દ્વારે શ્રીમદ્દના પરોક્ષ સમાગમનો લાભ જેટલો સૌભાગ્યભાઈએ ઉઠાવ્યો છે, તેટલો બીજા કોઈએ પણ ઉઠાવ્યો નથી. એટલે **સૌભાગ્યભાઈ તો શ્રીમદ્દના આધ્યાત્મ-પરમાર્થ જીવન સાથે એટલા ગાઢ સંકળાયેલા છે, વણાઈ ગયેલા છે,** કે તેમના અને શ્રીમદ્દના પત્રવ્યવહાર આદિ પરથી ફલિત થતા શ્રીમદ્દના જીવન સંબંધમાં અનેક પ્રકરણો લખવા પડશે, તે હવે અનુક્રમે આલેખશું; અને તે જોઈને ખાસ સૌભાગ્યના નામ [illegible] જોડાયેલા **પચીશ પ્રકરણોના** એક અલગ વિભાગ જ [illegible] શકશું.

ખરેખર! **શ્રીમદ્દની** ઉર્ધ્વગામિની અલૌકિક આત્મદશાનો જગતને કંઈક ખ્યાલ આવે છે તે મુખ્યપણે આ **સૌભાગ્યભાઈ** પરના **પત્રસાહિત્યને** લઈને. એટલે જગતના આ ઉત્તમોત્તમ પત્રસાહિત્ય માટે જગત આ **સૌભાગ્યભાઈનું** ઋણી છે. કારણ કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ગ્રંથમાં **શ્રીમદ્દના** હૃદયપ્રતિબિંબરૂપ એવા કેટલાક ઉત્તમોત્તમ [illegible] પરમાર્થ પત્રોના ઉદ્ભવનિમિત્તકારણ **શ્રી સૌભાગ્યભાઈ** હતા. એટલે એ પરથી **શ્રીમદ્દના** પરમાર્થજીવનમાં ડોકિયું કરવાનું પ્રાપ્ત થવાથી જગત **સૌભાગ્યભાઈનું** ઋણી છે. એટલું જ નહિ પણ **શ્રીમદ્દના** [illegible] શ્રી આત્મસિદ્ધિ [illegible] નિમિત્ત પણ **સૌભાગ્યભાઈ** હતા, તે માટે પણ જગત એમનું ઋણી છે. [illegible] કૃતિ **શ્રી આત્મસિદ્ધિના** પણ **શ્રીમદે** નમ્રપણે, '[illegible]' [illegible] કહેવાયું' [illegible] શબ્દોમાં પરમાર્થસખા **સૌભાગ્યને** અમર [illegible] છે. **શ્રીમદ્દના** આવા **પરમાર્થસખા શ્રી સૌભાગ્યભાઈ** પણ ધન્ય છે! ને **શ્રીમદ્** પણ ધન્ય છે! પરમાર્થમિત્રની કોઈ [illegible] હશે! પણ **શ્રીમદ્** જેવા પરમ [illegible] સૌભાગ્યભાઈ પણ, [illegible] **શ્રીમદ્દના** [illegible] **શ્રીમદ્દના પરમાર્થસખા** [illegible] અનન્ય સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તે **સૌભાગ્યને** નમસ્કાર હો! અભિનંદન હો!

અધ્યાત્મ રાજચંદ્રના, પૂર્ણ થયો પૂર્વાર્ધ;
[illegible] ગીતના, રચે ભગુ [illegible].

ॐ

ચરિત્રકારના મંગલ-પ્રતિજ્ઞાદિ

દોહરા

દિવ્ય જ્યોતિ **રાજચંદ્ર** જે, શાંતસુધારસધામ;
ચૈતન્યમૂર્તિ શુદ્ધ તે, સહજાત્મસ્વરૂપ સ્વામ; ૧

સમયસારભૂત **રાજના**, હૃદયનો જેહ સુજાણ;
રસીઓ સમયસારનો, સ્વાદ સુધારસ જાણ; ૨

પરમાર્થસખા **રાજનો**, હૃદયરૂપ વિશ્રામ;
પરમાર્થ અખંડ નિશ્ચયી, **સૌભાગ્ય** શુભ નામ; ૩

તે સૌભાગ્ય પર **રાજના** અમૃતપત્રોમાંહી;
અધ્યાત્મ ચરિત્ર **રાજનું**, ઓતપ્રોત છે આંહિ; ૪

સંશોધન તેનું કરી, મંથન કરી—અગાધ;
જીવનદર્શન **રાજનું**, કંઈક કરાવું અબાધ. ૫

(પાંચ દોહરાનો સહસંબ

સૌભાગ્ય ઋણી **રાજનો**, સૌભાગ્યનો **ભગવાન**;
જગદ્‌ગુરુ **શ્રીરાજનું**, જગત્ ઋણી છે આમ. ૬

લોકોત્તર આ **રાજની**, ચરિત્ર ઝાંખી માત્ર;
દાસ ભગવાન કરાવતો, દેખો સુજ્ઞ સત્પાત્ર ! ૭

અધ્યાત્મ દશા **રાજની**, અલૌકિક ગુણધામ;
આત્મસાક્ષીએ ભાવજો, સંતસમાજ તમામ. ૮

દૃષ્ટિ ખોલીને દેખજો ! સુણજો ખોલી કાન !
ચિત્ત ખોલીને ચિંતજો ! **રાજ** ચરિત્ર આખ્યાન :— ૯

卐

ॐ

અધ્યાત્મ જીવનનો બીજો તબક્કો

(સં. ૧૯૪૭થી ૧૯૫૩નો પૂર્વભાગ: ૨૪મા વર્ષથી ૨૯મા વર્ષ સુધી)

વિભાગ પહેલો

સૌભાગ્ય પરના શ્રીમદ્‌ના પત્રોમાં શ્રીમદ્‌નું જીવનદર્શન

महादिव्याकुक्षिरत्नं, शब्दजितवरात्मजम् ।
राजचन्द्रमहं वन्दे, तत्त्वलोचनदायकम् ॥

પ્રકરણ પચાશમું

શ્રીમદ્દનું રાત્રી અને દિવસ એક પરમાર્થ મનન

'સુખ ધામ અનંત સુસંત ચહી,
દિન રાત રહે તદ ધ્યાન મહીં' —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

પરમાર્થસખા સૌભાગ્ય [illegible] શ્રીમદ્ પરમાર્થના [illegible] **સૌભાગ્ય** [illegible] **સમાનશીલવ્યસનેષુ સખ્યમ્** [illegible] મૈત્રી જામી પડી. અને **શ્રીમદ્** [illegible] પ્રથમ પત્ર લખતા [illegible] **શ્રીમદે સૌભાગ્યને** [illegible] રાત્રી અને દિવસ [illegible] પરમાર્થ-વિષયનું જ મનન [illegible] **'આત્મવિવેકસંપન્ન શ્રી સૌભાગ્યભાઈ'** [illegible] પત્રનો આરંભ કરતાં **શ્રીમદ્** [illegible] [illegible] **ઇતિ મતિ મદ** [illegible] [illegible] **સૌભાગ્યભાઈ** [illegible] **શ્રીમદ્** [illegible] **પરમાર્થમિત્ર સૌભાગ્ય** [illegible] **શ્રીમદ્‌ના** [illegible] **શ્રીમદ્** [illegible]

[illegible]

[illegible] **શ્રીમદ્**, રાત્રી અને દિવસ એક **પરમાર્થવિષયનું જ મનન** [illegible]

[illegible]

રાત્રી અને દિવસ એક પરમાર્થ-વિષયનું જ મનન [illegible]

[illegible]

છે. નિદ્રા પણ એ જ છે, શયન પણ એ જ છે, સ્વપ્ન પણ એ જ છે, ભય પણ એ જ છે, ભોગ પણ એ જ છે, પરિગ્રહ પણ એ જ છે, ચલન પણ એ જ છે, આસન પણ એ જ છે. અધિક શું કહેવું? હાડ, માંસ અને તેની મજ્જાને એક જ એ જ રંગનું રંગન છે. એક રોમ પણ એનો જ જાણે વિચાર કરે છે, અને તેને લીધે નથી કંઇ જોવું ગમતું, નથી કાંઈ સૂંઘવું ગમતું, નથી કાંઈ સાંભળવું ગમતું; નથી કંઈ ચાખવું ગમતું કે નથી કંઈ સ્પર્શવું ગમતું, નથી બોલવું ગમતું કે નથી મૌન રહેવું ગમતું, નથી બેસવું ગમતું કે નથી ઊઠવું ગમતું, નથી સૂવું ગમતું, કે નથી જાગવું ગમતું, નથી ખાવું ગમતું કે નથી ભૂખ્યું રહેવું ગમતું, નથી અસંગ ગમતો કે નથી સંગ ગમતો, નથી લક્ષ્મી ગમતી કે નથી અલક્ષ્મી ગમતી, એમ છે; તથાપિ તે પ્રત્યે આશા નિરાશા કંઇ જ ઊગતું જણાતું નથી. તે હો તોપણ ભલે અને ન હો તોપણ ભલે. એ કંઈ દુઃખનાં કારણ નથી. દુઃખનું કારણ માત્ર વિષમાત્મા છે, અને તે જો સમ છે તો સર્વ સુખ જ છે. એ વૃત્તિને લીધે સમાધિ રહે છે. તથાપિ બહારથી ગૃહસ્થપણાની પ્રવૃત્તિ નથી થઇ શકતી, દેહભાવ દેખાડવો પાલવતો નથી, આત્મભાવથી પ્રવૃત્તિ બાહ્યથી કરવાને કેટલોક અંતરાય છે. ત્યારે હવે કેમ કરવું? કયા પર્વતની ગુફામાં જવું અને અલોપ થઈ જવું, એ જ રટાય છે. તથાપિ બહારથી અમુક સંસારી પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે. તે માટે શોક તો નથી, તથાપિ સહન કરવા જીવ ઇચ્છતો નથી. પરમાનંદ ત્યાગી એને ઇચ્છે પણ કેમ?'

કેવી અલૌકિક **પરમ અદ્‌ભુત આત્મદશા**ની વાત છે! સ્ફટિક જેવા સ્વચ્છ હૃદયે દર્શાવેલું કેવું અદ્‌ભુત હૃદયદર્શન છે! બાહ્ય વ્યવહાર મધ્યે પણ કેવી અનન્ય પરમાર્થલગની છે! ઉપાધિ મધ્યે પણ કેવી અપૂર્વ સમાધિ છે! **શ્રીમદ્‌**ના આ અમર લેખમા (Immortal document) મહામુનીશ્વરોને પણ દુર્લભ એવી આત્મારામી દશાનું કેવું તાદૃશ્ય આલેખન છે! થોડો વખત નહિં પણ **'રાત્રી અને દિવસ'**—રાત ને દિવસ, બીજા કોઈપણ નહિં પણ **'એક'**—અદ્વિતીય પરમાર્થવિષયનું જ **'મનન'**—મનથી ચિંતન **શ્રીમદ્‌**ને રહે છે સૂતાં બેસતા જાગતા ઊઠતાં ખાતાં પીતા હાલતાં ચાલતાં—સર્વ પ્રવૃત્તિ કરતા **શ્રીમદ્‌**ને આ એક પરમાર્થનું જ મનન અંતરમા ચાલ્યા કરે છે. 'નિશદિન સૂતા જાગતા હૈડાથી ન થાયે દૂર રે' એવી એક પરમાર્થનિષ્ઠ દશા **શ્રીમદ્‌**ની વર્ત્તે છે. રાત્રી અને દિવસ **શ્રીમદ્‌**ને મનન શેનું છે? પરમાર્થનું આહાર કયો છે? પરમાર્થનો. નિદ્રા કઈ છે? પરમાર્થની શયન કયા છે? પરમાર્થમાં. સ્વપ્ન શેનુ છે? પરમાર્થનુ ભય શેનો છે? પરમાર્થનો. ભોગ શેનો છે? પરમાર્થનો. પરિગ્રહ શેનો છે? પરમાર્થનો. ચલન કયા છે? પરમાર્થમા. આસન કયા છે? પરમાર્થમાં આમ પરમાર્થ એ જ **શ્રીમદ્‌**નો આહાર, નિદ્રા, શયન, સ્વપ્ન, ભય, ભોગ, પરિગ્રહ, ચલન, આસન છે. 'ધ્યાન સુધારસ પાન મગનતા, ભોજન સ્વગુણ ઉપભોગ રે, રીઝ એકત્વતા તાનમેં વાજે, વાજિંત્ર સન્મુખ યોગ રે,'—એવી **મહામુનિ દેવચંદ્રજી**એ ગાયેલી ધન્ય એક પરમાર્થધ્યાનદશા **શ્રીમદ્‌**ને પ્રગટી છે

આવું 'દિન રાત રહે તદ્ ધ્યાન મહીં' એવું દિવસ ને રાત મનન કોને રહે? કયારે રહે? જેને આ પરમાર્થવિષયનો જ પરમ રસ પરમ લાગ્યો હોય તેને, આ જ એક પરમાર્થરસ જ સરસ છે. બાકી બીજા બધા રસ વિરસ છે એમ જયારે જાણ્યું હોય ત્યારે.

[illegible] પરમાર્થ [illegible] ભજન [illegible] સ્થાનકિમાં [illegible] પરમાર્થ [illegible] પરમાર્થ [illegible] પરમાર્થ [illegible] ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિ [illegible] આનંદગુણવિશિષ્ટ પરમ [illegible] પરમ પરમાર્થ [illegible] પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ [illegible] કેમ ન પ્રવર્તે ?

[illegible] પરમાર્થ [illegible] આત્મા [illegible] પરમાર્થ [illegible] પરમાર્થ [illegible] પરમાર્થરૂપ પરમ જ્ઞાની [illegible]

[illegible]

ચલન, આસન આદિ એક પરમાર્થ જ છે, એવા **શ્રીમદ્** અત્ર લખે છે—'અધિક શું કહેવું? હાડ, માંસ, અને તેની મજ્જાને એક જ એ જ રંગનું રંગન છે. એક રોમ પણ એનો જ જાણે વિચાર કરે છે.' અને એટલે જ આવો હાડોહાડ–અસ્થિમજ્જા પરમાર્થરંગ જેને લાગ્યો છે અને રોમે રોમે પરમાર્થનો જ વિચાર જેને વર્તે છે, એવા **પરમ પરમાર્થરંગી શ્રીમદ્** આગળ લખે છે—'અને તેને લીધે નથી કાંઈ જોવું ગમતું, નથી કંઈ સૂંઘવું ગમતું; નથી કંઈ સાભળવું ગમતું; નથી કંઈ ચાખવું ગમતું કે નથી કંઈ સ્પર્શવું ગમતું, નથી બોલવું ગમતું કે નથી મૌન રહેવું ગમતું; નથી બેસવું ગમતું કે નથી ઊઠવું ગમતું, નથી સૂવું ગમતું કે નથી જાગવું ગમતું, નથી ખાવું ગમતું કે નથી ભૂખ્યુ રહેવું ગમતું, નથી અસંગ ગમતો કે નથી સંગ ગમતો, નથી લક્ષ્મી ગમતી કે નથી અલક્ષ્મી ગમતી, એમ છે.' **પરમાર્થરંગી શ્રીમદ્**ને એક પરમાર્થ પ્રત્યે એવો અનન્ય પરમાર્થપ્રેમ લાગ્યો છે કે તેમને એક આત્મા સિવાય અન્ય સ્થળે મુદ્દ–આનંદ થતો, નથી, એવી **અનન્ય મુદ્દ્દશા** પ્રગટી છે. પરમ આનંદના નિધાન સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપી ભગવાન્ **આનંદઘન આત્માના** પરમ અમૃત સુખનો રસાસ્વાદ જેણે ચાખ્યો હોય, તેને તેનાથી અન્ય એવા 'બાકસ બુકસ' જેવા તુચ્છ વિષયસુખમાં કેમ રસ પડે? આત્મા અને આત્મધર્મ સિવાય તેને બીજું કંઈ પણ કેમ ગમે? આવા આત્મારામી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષને કેવળ આત્મનિમગ્નતામાં જ આનંદ ઉપજે છે, એક ક્ષણ પણ એ સુખનો વિરહ તે ખમી શકતા નથી. આત્મામાં જ જેને રતિ છે, આત્મામાં જ જેને સંતોષ છે, ને આત્મામા જ જેને તૃપ્તિ છે એવા **આત્મરત આત્મસંતુષ્ટ** અને **આત્મતૃપ્ત શ્રીમદ્**ને પરમાર્થ–આત્મા પ્રત્યે એવી અનન્ય પ્રીતિ પ્રગટી છે, એવો પરમ પ્રેમપ્રવાહ પ્રવહ્યો છે, કે એ શિવાય બીજે કયાંય એમનું ચિત્ત રચ માત્ર પણ રતિ પામતું નથી; **શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ આત્મદેવ** પ્રત્યે તેમને એવી અપૂર્વ પ્રીતડી બંધાણી છે, કે તેને બીજાનો સંગ ગમતો નથી. 'માલતી ફૂલે મોહિયો, કિમ બેસે હો બાવળ તરુ ભૃંગ?' માલતી ફૂલે જે મોહ્યો હોય તે ભમરો બાવળની ડાળ પર કેમ બેસે? પવિત્ર પ્રવાહી ને શીતલ સુગંધી ગંગાજલમાં જે હંસ ઝીલ્યો હોય તે અશુચિ બંધિયાર ને દુઃખદ દુર્ગંધી ખાબોચિયાના પાણીમાં કેમ રમે? અત્યંત ઉત્કંઠાથી જે 'પીઉ પીઉ' જપી જલધરના જલની પ્રતીક્ષા કરતો હોય, તે ચાતક બીજા જલ સામું પણ કેમ જુએ? શીતલ છાયાપ્રદ ને ફલભારથી નમ્ર એવા આમ્રની પંજરી મંજરી પામી જે મધુર ટહૂકા કરતી હોય, તે કોકિલને ફલફૂલરહિત ઉંછા ને ઉંચા તાડ જેવા ઝાડ કેમ ગમે? તેમ આત્મામાં જ જેને અનન્ય પ્રીતિ છે એવા **શ્રીમદ્** જેવા જ્ઞાનીને આત્મા સિવાય અન્યત્ર પ્રીતિ કેમ ઉપજે? એક પરમાર્થવિષય સિવાય અન્ય વિષયાદિ કેમ ગમે? ન જ ગમે, ન જ ગમે—એવી પરમ અદ્ભુત અનન્યમુદ્દ્દશા એમના આત્માની થઈ છે! એટલે જ નથી એમને પંચ ઇંદ્રિયના વિષયો ગમતા, નથી મૌન–અમૌન ગમતા, નથી સંગ–અસંગ ગમતા, એમ વિષયાદિ કંઇ પણ ગમતું નથી એવી અનન્ય મુદ્દ્દશા **શ્રીમદ્**ની વર્ત્તે છે, તોપણ તે પ્રત્યે તેમને 'આશા નિરાશા (ઇચ્છા અનિચ્છા) કંઈ જ

[illegible] જણાતું નથી. તે તો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
શક્ય નથી. [illegible] [illegible] [illegible] વિશ્વાત્મા છે—એક [illegible] [illegible] [illegible]
અને અવિરત બુદ્ધિ [illegible] [illegible] બુદ્ધિ [illegible] [illegible] [illegible] વિશ્વાત્મા [illegible]
[illegible] [illegible] છે. અને **શ્રીમદ્‌નો** આત્મા તો [illegible] [illegible] [illegible]
છે. એટલે જ [illegible] છે—અને તે [illegible] [illegible] છે તો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] છે' આમ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible]
[illegible]માં સમાધિ તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
તો વિશ્વાત્માને [illegible] [illegible] [illegible] **શ્રીમદ્‌** [illegible] [illegible] [illegible]
પ્રવૃત્તિ નથી થઈ શકતી. દેહભાવ દેખાડવો પાલવતો નથી' [illegible] [illegible] [illegible]
છે—આત્મામાં જ આરામ [illegible] આત્માથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]ની પ્રવૃત્તિ કેમ થઈ શકે? [illegible] [illegible] તે પ્રવૃત્તિ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] દેહભાવ દેખાડવો પડે. અને **શ્રીમદ્‌** [illegible] [illegible] [illegible]
'દેહભાવ દેખાડવો પાલવતો નથી' [illegible] [illegible] આત્મામાંથી [illegible] [illegible]
[illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] આત્મા જ [illegible] વિશ્વાત્મા.
[illegible] એક પરમાર્થભાવ જ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] દેહભાવ દેખાડવો [illegible] [illegible] નથી. [illegible] [illegible]
[illegible] આત્મામાંથી પ્રવૃત્તિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
પ્રવૃત્તિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
થઈ શકતી છે. [illegible] **શ્રીમદ્‌ને** [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] **શ્રીમદ્‌ની** [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] **શ્રીમદ્‌** [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] નથી. **આપ્તજ્ઞાનશાળીન** [illegible] [illegible]
[illegible]

[illegible]

પ્રગટાવવા એવો અસીમ આત્મપુરુષાર્થ સ્ફુરાવવા શ્રીમદ્ પ્રતિબદ્ધ થયા; અને એટલે જ પૂર્વે અનુભૂત તે કેવલ શુદ્ધ આત્માના અનુભવનું અનુસંધાન કરતાં જે મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદનું અતિશય સ્મરણ થયું, તેમાં જ એકતાન થઈ શ્રીમદ્ તેમાં જ એકાકાર વૃત્તિ પામી ગયા. અને આ એક શુદ્ધ આત્માના અનુભવનરૂપ આ કેવલ જ્ઞાનમાર્ગે અખંડ પ્રયાણ કરતાં અમે અવશ્ય કેવલજ્ઞાન પામશું એવા દૃઢ આત્મનિશ્ચયથી-પૂર્ણ આત્મવિશ્વાસથી શ્રીમદ્‌ના દિવ્ય આત્મામાં દિવ્ય સંગીતનો આ દિવ્ય ધ્વનિ ઊઠ્યો-
'કેવળજ્ઞાન હવે પામશું, પામશું પામશું, પામશું રે.'

પ્રકરણ બાવનમું

કેવલજ્ઞાનનો અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ

'પ્રગટાવું નિજ કેવળજ્ઞાન નિધાન જો.'—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

આમ કેવલ શુદ્ધ આત્માના અનુભવમાં નિમગ્ન થયેલા **શ્રીમદ્** હવે 'નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન' પ્રગટાવવાના અનુપમ આત્મપુરુષાર્થમાં પરિપૂર્ણ સંવેગાતિશયથી પ્રવૃત્ત થયા. રાત્રી અને દિવસ જ્યાં અન્યભાવનો લેશ પણ પ્રવેશ નથી એવા 'અદ્વૈત' એક પરમાર્થવિષયનું જ-કેવલ શુદ્ધ આત્માનું જ મનન જેને વર્ત્તતું હતું એવા **શ્રીમદ્‌ની** આ આત્મધારા—આત્મઅનુભવધારા કેવી અખંડ હશે! **પરમાર્થનિમગ્ન શ્રીમદ્‌ના** દિવ્ય આત્માનો **પરમાનંદઅનુભવ** કેવો અદ્ભુત હશે! આવા પરમાર્થનિમગ્ન— આત્મમગ્ન **શ્રીમદ્‌ને** આત્માના આ પરમાનંદમાંથી ક્ષણ પણ બ્હાર નિકળવું ગમતું નથી, પણ નિરંતર તેમાં જ નિમગ્ન રહેવાનું ગમે છે. એ જ વસ્તુ **શ્રીમદે** પરમાર્થસખા **સૌભાગ્યભાઇ** પરના આ પૂર્વેના-૧૯૪૬ બીજા ભા વદ ૦)) ના પત્રમાં (અં. ૧૪૪) નિવેદન કરી છે—'આપનું પત્તુ મળ્યુ પરમાનંદ થયો.' એટલું કહી **શ્રીમદ્** આત્મદશા વર્ણવે છે—'ચૈતન્યનો નિરંતર અવિચ્છિન્ન અનુભવ પ્રિય છે',—અખંડ એકધારાથી ચૈતન્યનો નિરંતર અનુભવ થયા કરે એ જ પ્રિય છે. **'सततमनुभवामोऽनंतचैतन्यचिह्नं'**— અમે સતત અનંત ચૈતન્યચિહ્ન-ચૈતન્યલક્ષણ આત્મા અનુભવીએ છીએ એ **અમૃતચંદ્રાચાર્યજીના** અમૃતકળશમાં સ્વાનુભવથી ગાયેલી ધન્ય અનુભવદશા **શ્રીમદ્‌ને** પ્રગટી છે. **શ્રીમદ્‌ને** એ સિવાય બીજી કોઈ સ્પૃહા કે ઈચ્છા નથી—'બીજી કંઈ સ્પૃહા રહેતી નથી, રહેતી હોય તોપણ રાખવા ઇચ્છા નથી.' ત્યારે શું ઇચ્છા છે? શું જોઈએ છે?- 'એક તુંહિ તુંહિ એ જ યથાર્થ વહેતી પ્રવાહના જોઈએ છે,'—અખંડ એક શાંત પ્રવાહરૂપે વહ્યા કરતી 'પ્રશાતવાહિતા'રૂપ આત્માનુભવપ્રવાહધારા જોઈએ છીએ. આ અનુભવકથા લખી કે કથી શકાય એમ નથી, માત્ર એક આત્માનુભવગમ્ય છે એટલે જ લખે

[illegible]

[illegible]

એટલે જ 'પ્રભુપ્રતાપે' આવી વિચિત્રતાને લઈ શ્રીમદ્ પૂર્ણ પ્રેમથી વ્યંગમાં કહે છે—'ભગવાન પરિપૂર્ણ સર્વગુણસંપન્ન કહેવાય છે. તથાપિ એમાંય અપલક્ષણ કંઈ ઓછાં નથી! વિચિત્ર કરવું એ જ એની લીલા! ત્યાં અધિક શું કહેવું?' ભગવાન પરિપૂર્ણ 'સર્વગુણસંપન્ન'–સર્વગુણસંપત્તિથી યુક્ત કહેવાય છે, તોપણ એમાં પણ 'અપલક્ષણ' કંઈ ઓછા નથી!–આ વ્યંગમા–વક્રોક્તિમાં ઉપાલંભરૂપે–ઓળંભારૂપે પરમપ્રેમથી કહ્યુ છે. ભગવાન્ પરમાત્માના અનન્ય ભક્ત આ રાજચંદ્ર વર્ત્તમાનમાં પૂર્ણ આત્મસમાધિદશામા વર્ત્તી રહ્યો છે, બાહ્યમાં લેશ પણ ઉપાધિ ન જોઈએ—ન સહન થઈ શકે એવી તેની સ્થિતિ છે–અંતરૂદશા છે; છતાં આવા પોતાના અનન્ય ભક્તને ભગવાને પોતાના પ્રતાપે આ ઉપાધિના 'પ્રતાપ' મધ્યે મૂક્યો છે, તે તેનું 'અપલખણ' નહિં તો બીજું શું! ખરી રીતે તો ભગવાને આ રાજચંદ્રને બાહ્ય ઉપાધિથી મુક્ત સ્થિતિમા રાખવો જોઈતો હતો, તેને બદલે આમ ઉપાધિમાં રાખ્યો એમ 'વિલક્ષણતા' કરી–લક્ષણથી વિપરીતતા કરી એ જ એનુ અપલક્ષણ! અને એ જ એની વિચિત્રતા! 'વિચિત્ર કરવુ' એ જ એની લીલા!' ખરી રીતે તો બધું પ્રારબ્ધોદયાધીનપણે થાય છે, પણ તે સર્વ પરમાત્માના જ્ઞાનમા જેમ છે તેમ પ્રતિભાસે છે, તેથી પ્રભુના જ્ઞાનમા દીઠા પ્રમાણે સર્વ થાય છે, એટલે અત્ર આરોપિતભાવે કહ્યુ છે કે 'વિચિત્ર કરવું એ જ એની લીલા!' રાજચંદ્ર પરમાત્માના અંતરૂને જાણે છે, ને પરમાત્મા રાજચંદ્રના અંતરૂને જાણે છે, એવો અભેદભાવરૂપ અનન્ય નિરંતર પ્રેમ પરમાત્મા પ્રત્યે શ્રીમદ્‌ને વર્ત્તે છે. આવા અનન્ય ભક્તને પણ ભગવાને આમ કર્યું, એ જ એના અપલક્ષણ! એ જ એની વિચિત્રતા! એ જ એની વિચિત્ર લીલા! એમ અત્રે શ્રીમદે પરમપ્રેમથી વ્યંગમા ઉપાલંભરૂપે કહ્યુ છે! અને તેનો ઊંડો મર્મ શ્રીમદ્‌ના હૃદયને જાણનાર સૌભાગ્યભાઈ જેવો વિરલો પરમાર્થજ્ઞ સમજી શકે એમ છે એટલા માટે આ પરમાર્થસુહૃદ્ પ્રત્યે શ્રીમદે આમ લખ્યુ છે.

આટલી માર્મિક પલ્લવી લખી શ્રીમદ્ લખે છે–'સર્વ સમર્થ પુરુષો આપને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનને જ ગાઈ ગયા છે.'—કેવલજ્ઞાનના બીજરૂપ જે બીજજ્ઞાન–કેવલબીજ તમને 'પ્રાપ્ત' છે, તે આત્મસામર્થ્યસંપન્ન સર્વ સમર્થ પુરુષો ગાઈ ગયા છે. તે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનરૂપ તે બીજજ્ઞાન એવું અદ્ભુત છે, કે તેનો મહામહિમા સર્વ સમર્થ જ્ઞાની પુરુષોએ સંગીત કર્યો છે,—'ગાવું' એ પરમ આત્મઉલ્લાસ વિના બને નહિં, એટલે 'ગાયો છે' એટલે પરમ આત્મભાવોલ્લાસથી સંગીત કર્યો છે.

આમ કહી શ્રીમદ્ પોતાની અનુભવદશા કથે છે—'એ જ્ઞાનની દિન પ્રતિદિન આ આત્માને પણ વિશેષતા થતી જાય છે' આ કેવલબીજ–કેવલજ્ઞાનના બીજરૂપ જે બીજજ્ઞાન કહ્યુ–શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન કહ્યુ તે જ્ઞાનની દિવસે ને દિવસે 'આ' આત્માને—પ્રત્યક્ષ અનુભવાઈ રહેલા આ રાજચંદ્રના આત્માને વિશેષતા–અધિકતા થતી જાય છે, તે જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર બળવત્તર બનતું જાય છે, સમયે સમયે પુષ્ટ થતું જાય છે એટલે જ પોતાના આ આત્મપુરુષાર્થની પૂર્ણ સફળતાના દૃઢ આત્મવિશ્વાસથી પરમ આત્મપુરુષાર્થી

શ્રીમદ્ એ [illegible]
[illegible]
[illegible] છે, અને તે [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
તે કેવળજ્ઞાન [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] શ્રીમદ્ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] શ્રીમદ્ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] પરમ [illegible]
[illegible]

[illegible]

અતરંગ મોહિની નથી, સત્ સત્ નિરુપમ, સર્વોત્તમ, શુક્લ, શીતળ, અમૃતમય દર્શનજ્ઞાન; સમ્યક્‌જ્યોતિર્મય, ચિરકાળ આનંદની પ્રાપ્તિ, અદ્‌ભુત સત્સ્વરૂપદર્શિતાની બલિહારી છે! જ્યાં મતભેદ નથી; જ્યાં શંકા, કંખા, વિતિગિચ્છા, મૂઢદૃષ્ટિ એમાંનું કાંઈ નથી. છે તે કલમ લખી શકતી નથી, કથન કહી શકતું નથી, મન જેને મનન કરી શકતું નથી. છે તે.'

આ પછી ૧૯૪૬ના પોષમાં સમ્યક્ત્વની કોઈ ઓર ચઢતી ધારાના પ્રગટ અનુભવ થતાં **શ્રીમદ્** સમ્યક્ત્વ સાથે વાર્તાલાપ કરતાં સમ્યક્ત્વને ઉદ્દેશીને કહે છે—'આવા પ્રકારે તારો સમાગમ મને શા માટે થયો? ક્યાં તારૂં ગુપ્ત રહેવું થયું હતું? **સર્વ-ગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ.** (અં. ૯૫) આથી પણ વધતી દશાનો અનુભવ થતા—આ જ વર્ષના વૈશાખ માસમાં સુદ ૪ના દિને—પરમ ઉછરંગમાં આવી ગયેલા **શ્રીમદ્**ના પરમ ધન્ય ઉદ્‌ગાર નિકળી પડ્યા છે કે—'**આજ મને ઉછરંગ અનોપમ, જન્મ કૃતા-રથ જોગ જણાયો; વાસ્તવ્ય વસ્તુ, વિવેક વિવેચક એ ક્રમ સ્પષ્ટ સુમાર્ગ ગણાયો,**' અને તે માર્ગ કયો? તે દર્શાવતા—'**મારગ સાચા મિલ ગયા, છૂટ ગયે સંદેહ; હોતા સો તો જલ ગયા, ભિન્ન કિયા નિજ દેહ**'—એ આત્મસામર્થ્યયોગની દશાના સૂચક પરમ અદ્‌ભુત ઉદ્‌ગારો પણ તે જ દિને નિકળ્યા છે. અને પરમાર્થસખા **સૌભાગ્ય**ના સત્સમાગમ પછી તો **શ્રીમદ્**ની પરમાર્થઅનુભવની—આત્માનુભવની અખંડ ધારા કેવી વેગવંતી પ્રવર્ત્તી તે તો આપણે હમણાં જ—છેલ્લા ત્રણચાર પ્રકરણોમાં જોયુ જ છે. આ **દર્શનવિશુદ્ધિ**ના માર્ગે અખંડ પ્રયાણ કરતાં **શ્રીમદ્**નુ સમ્યગ્‌દર્શન ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિ પામતું પરમ શુદ્ધભાવને પ્રાપ્ત થયું.

અને આમ અત્યારે—૧૯૪૭માં **શ્રીમદ્**ને દર્શનમોહનો સર્વથા વિગમ થવાથી—કણિકા પણ નહિં રહેવાથી 'શુદ્ધ'—નિરાવરણ સમકિતની પ્રાપ્તિ થઇ છે; દર્શનમોહના આત્યંતિક અભાવથી પ્રગટતું પરમશુદ્ધ સમ્યગ્‌દર્શન પ્રગટ્યું છે,—પરમશુદ્ધભાવે જ્યા અનુભવપ્રત્યક્ષપણે આત્મા પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્ પ્રગટ નિરંતર અનુભવાય છે એવું અખંડ આત્માનુભૂતિરૂપ પરમશુદ્ધદર્શન પ્રકાશ્યુ છે, પરમાર્થસમકિત—નિશ્ચયસમકિત—નૈશ્ચયિક વેદ્યસવેદ્યપદ અનુભવગોચર થયુ છે; આત્મસાક્ષાત્કાર થયો છે,—કેવળ એક શુદ્ધ આત્મા અનુભવપ્રત્યક્ષ થયો છે; શુદ્ધનયથી એકત્વમાં નિયત એવા સ્વગુણપર્યાયવ્યાપી પૂર્ણ જ્ઞાનઘન આત્માનું દ્રવ્યાંતરોથી પૃથક્—ભિન્ન—વિવિક્ત દર્શન એ જ (પરમાર્થ) સમ્યગ્‌દર્શન છે અને આ આત્મા પણ તેટલો જ સમ્યગ્‌દર્શનપ્રમાણ જ છે, તેથી આ એક આત્મા જ અમને હો!—એવી '**एकत्वे नियतस्य शुद्धनयतो**' એ સુપ્રસિદ્ધ સમયસારકળશમાં **મહર્ષિ અમૃતચંદ્રાચાર્યજી**એ સંગીત કરેલી કેવલ એક શુદ્ધ આત્માના અનુભવ-સાક્ષાત્કારરૂપ પરમ ધન્ય દશા **શ્રીમદ્**ને પ્રગટી છે.

"**एकत्वे नियतस्य शुद्धनयतो व्याप्तुर्यदस्यात्मनः,**
पूर्णज्ञानघनस्य दर्शनमिह द्रव्यांतरेभ्यः पृथक् ।
सम्यग्दर्शनमेतदेव नियमादात्मा च तावानयं,
तन्मुक्त्वा नवतत्त्वसंततिमिमामात्मायमेकोऽस्तु नः ॥"

—મહર્ષિ અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત સમયસારકળશ

'આત્મા છે એ પદાર્થને તીર્થંકરે કહ્યો છે, તે જ પ્રકારે [illegible] પ્રતીતિ થાય, તે જ પરિણામે આત્મા સાક્ષાત્ ભાસે ત્યારે તેને પરમાર્થસમ્યક્ત્વ છે, એવો શ્રી તીર્થંકરનો અભિપ્રાય છે.'—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક [illegible].

આ આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ [illegible] પ્રાપ્તિ [illegible] શ્રીમદ્ પરમાર્થ [illegible] શ્રીભાગ્યને [illegible] પત્રમાં (અં. ૧૬૮) લખે છે—

'[illegible] દર્શન પામે [illegible]
થાય [illegible]
[illegible]
સુખાનંદનો નાથ [illegible] જીવનદોરી [illegible]'

આ પત્રનો કોઈ [illegible] પત્રાવલિઓમાં [illegible] દિવ્યદશા શ્રીમદે [illegible] આત્મસાક્ષાત્કારનું દર્શન [illegible]
[illegible] 'આવે' [illegible] શ્રીમદ્‌ને [illegible] 'આત્માઽયમિત્યાત્મ' [illegible] શ્રીમદ્ [illegible] સુખાનંદ [illegible] શ્રીમદે [illegible]

નામની 'ધૂની'–ધ્વનિ 'ગગનમાં'– વિકલ્પશૂન્ય નિર્વિકલ્પ ચિદાકાશમાં લાગી રહી છે, તેમાં મ્હારૂં મન મગ્ન થઈ ગયુ છે, એટલે ત્યાં જ આસન 'મારી'–લગાવી, તેની સન્મુખ જ 'સુરત'–મુખ દઢ–સ્થિરધારી, મેં 'અગમ'ના–અગમ્ય આત્માના ઘરે 'ડેરા'–તંબૂ નાંખ્યા છે,–ધામા નાંખ્યા છે, અને અલખના દીદાર દીઠા છે—એવી પોતાની અલૌકિક આત્મદશાનુ સૂચન કરતું આ પદ (અં. ૧૮૯) અલગની ધૂનમાં ને ધૂનમાં આ અલખ **નિરંજન રાજચંદ્રે** પોતાના પરમાર્થસખા **સૌભાગ્યને** ૧૯૪૭ના પોષ સુદ ૫ ના દિને લખી મોકલ્યુ હતું—

'અલખ નામ ધૂની લગી ગગનમેં, મગન ભયા મન મેરાજી;
આસન મારી સુરત દઢ ધારી, દિયા અગમ ઘર ડેરાજી.
દરસ્યા અલખ દીદારાજી.'

આવી અલૌકિક અલખ લય તો જેને દેહાભિમાન ગળી ગયુ હોય અને પરમાત્મજ્ઞાન–પરમ આત્મજ્ઞાન મળી ગયુ હોય તે જ કરવા સમર્થ થઈ શકે. **સૌભાગ્ય** પરના પત્રમા (અં. ૨૨૩) **શ્રીમદ્** દગ્દશ્યવિવેકનું શંકરાચાર્યનું વચન ટાંકી લખે છે–'**देहाभिमाने गलिते, विज्ञाते परमात्मनि । यत्र यत्र मनो याति, तत्र तत्र समाधयः** ॥'—'હું કર્તા, હું મનુષ્ય, હું સુખી, હું દુઃખી એ વગેરે પ્રકારથી રહેલુ દેહાભિમાન, તે જેનું ગળી ગયુ છે, અને સર્વોત્તમ પદરૂપ પરમાત્માને જેણે જાણ્યો છે, તેનું મન જ્યા જ્યાં જાય છે, ત્યાં ત્યા તેને સમાધિ જ છે'–દેહાભિમાનત્યાગી **પરમાત્મદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ને** દેહાભિમાન સર્વથા ગલિત થયુ છે અને પરમાત્મજ્ઞાન થયુ છે, એટલે જ એમને સહજ સમાધિ આવી સહજ સ્વભાવભૂત બની ગઈ દેહ તે હું એમ દેહનો અહં નષ્ટ થઈ **શ્રીમદ્ને** આત્મા તે હું એમ આત્માનો અહં અત્યંત સ્પષ્ટ થયો છે, એટલે જ આ '**રાજચંદ્ર**' નામધારી તે હું નહિં—હું તો અનામી આત્મા, એવી અખંડ આત્મભાવના **શ્રીમદે** એટલી બધી આત્યંતિકપણે ભાવન કરી કે તેમનો આત્મા સહજ સ્વભાવે સહજ સમાધિમાં લીન થઈ ગયો, અને એટલે જ સહજ–નિઃપ્રયાસપણે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમા સમાઈ જવારૂપ સહજસમાધિભાવને લીધે '**સહજાત્મસ્વરૂપસ્વામી**' એ **શ્રીમદ્નુ ગુણનિષ્પન્ન નામ** પડી ગયુ . ખરેખર! યથાર્થનામા '**સહજાત્મસ્વરૂપસ્વામી**' **શ્રીમદે** '**આતમભાવના ભાવતાં જીવ લહે કેવલજ્ઞાન રે**—' એ પોતાના પરમ પ્રિય જીવનમંત્રની એટલી બધી આત્યંતિક આત્મભાવના કરી છે કે જગત્માં પ્રાયે તેની જોડી જડવી દુર્લભ છે કેટલાક પત્રોને અંતે **શ્રીમદે** પોતાના નામને બદલે '**સમાધિ**' અથવા '**સહજ સમાધિ**' એમ સહી કરેલ છે, તે સૂચવે છે કે **શ્રીમદ્નો** દિવ્ય આત્મા એવો સહજ સમાધિમય બની ગયો હતો કે **સહજ સમાધિ** અને **શ્રીમદ્** એ બન્ને પર્યાયશબ્દો બની ગયા!

શ્રીમદ્‌નો જીવન્મુક્તદશાનો અમૃતાનુભવ

"શુદ્ધસ્વાત્મનિયતઃ સ હિ મુક્ત એવ"—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી

આવી નિર્વિકલ્પ સમાધિ [illegible] છે, [illegible] શુદ્ધાત્મામાં [illegible] નિર્વિકલ્પ સમાધિ [illegible] કે જે [illegible] ઉપયોગને [illegible] છે. [illegible] 'ચાર વરસની [illegible] મોક્ષ [illegible] અનુભવતા'—[illegible] શ્રીમદ્ [illegible] જીવન્મુક્ત દશા [illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

શુદ્ધસ્વાત્મનિયતઃ સ હિ મુક્ત એવ [illegible] અમૃતચંદ્રાચાર્યજી [illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

[illegible]

— શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી [illegible]

[illegible]

યાચના છે, અને યોગ (મન, વચન અને કાયા) બહાર પૂર્વકર્મ ભોગવે છે.' **શ્રીમદ્‌**ની દશા જોવા જેવી છે! 'તન્મય આત્મયોગમાં પ્રવેશ છે'—જેમ છે તેમ આત્મામય આત્માના યોગમા—યુજનમાં-સ્વરૂપાનુસંધાનમાં પ્રવેશ સ્વયં આ ઉપયોગ એક આત્માને ધારી રહ્યો છે, આત્મા આત્માના+ ઉપયોગમાં જ વર્ત્તી રહ્યો છે, આત્મા આત્મારામ—આત્મામાં જ આરામ કરતો—આત્મામા જ રમણ કરતો પ્રવર્ત્તી રહ્યો છે. એટલે જ **શ્રીમદ્‌** લખે છે—'ત્યાં જ ઉલ્લાસ છે, ત્યાં જ યાચના છે,'—તે આત્મયોગમાં જ આત્માનો આનંદઉલ્લાસ છે, તે આત્મયોગ જ અમને નિરંતર હો એ યાચના છે. આમ આત્માના ઉપયોગની સ્થિતિ છે, તો યોગની શી સ્થિતિ છે?—'યોગ (મન વચન× અને કાયા) બહાર પૂર્વકર્મ ભોગવે છે' અર્થાત્ આત્મારામી **શ્રીમદે** ઉપયોગને યોગથી એવો જૂદો પાડી દીધો છે, યોગથી એવો વિયુક્ત—વિમુક્ત કરી દીધો છે કે, યોગ બ્હાર પૂર્વકર્મ ભોગવે છે, પણ ઉપયોગ તેમા લેશ પણ પ્રવેશ કરતો નથી—લેશ પણ લેપાતો નથી. આવી ઉપયોગયુક્ત અને યોગમુક્ત દશા **શ્રીમદ્‌**ની વર્ત્તી રહી છે,—આ જ જીવન્મુક્તદશા છે. આમ મન—વચન—કાયાના યોગથી વિવિક્ત આત્માને જાણતા સમ્યક્‌પણે દેખતા અને અનુચરતા, ઝળહળ આત્મજ્યોતિ અનુભવી રહેલા **શ્રીમદ્‌** સમયસારગાથા ૨૭૦ની ટીકામાં+ સંગીત કરેલા મુનિકુંજરોની જેમ લેશ પણ નહિં લેપાતા,—જીવંત છતાં મુક્ત એવી સાક્ષાત્ જીવન્મુકતદશા અનુભવી રહ્યા છે.

એટલે જ **સૌભાગ્ય** પરના આ પછીના ૧૯૪૭ના કા વદ ૯ના દિને લખેલા પત્રમાં **શ્રીમદ્‌** લખે છે—'અદ્‌ભુત દશા નિરંતર રહ્યા કરે છે. અબંધુ થયા છીએ, અબંધુ કરવા માટે ઘણા જીવો પ્રત્યે દૃષ્ટિ છે.'—પોતાને પણ આશ્ચર્યકારક લાગે એવી **'અદ્‌ભુત દશા'**—અલખ લયમા સમાવારૂપ આત્મસમાધિમય **જીવન્મુક્તદશા** 'નિરંતર'—અખંડપણે રહ્યા કરે છે; અબંધપરિણામી એવી જીવન્મુક્તદશા વર્ત્તે છે એટલે 'અબંધુ'—અબંધક થયા છીએ, બંધના અભાવરૂપ અબંધદશા પામ્યા છીએ, અને તેવા અબંધપરિણામી 'અબંધુ'—અબંધક મુક્ત દશા પામેલા કરવા માટે ઘણા જીવો પ્રત્યે દૃષ્ટિ છે **શ્રીમદ્‌**ની આ અદ્‌ભુત અબંધ મુક્ત દશાનો વિચાર કરતાં અત્રે **અમૃતચંદ્રાચાર્યજી**નો આ અમૃત* કળશ સ્મૃતિમા આવે છે—'રાગાદિને ઉપયોગભૂમિએ નહિ લઈ જતો એવો કેવલ જ્ઞાન થતો આ સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ આત્મા અહો! ક્યાંયથી પણ ચોક્કસ બંધ નથી જ પામતો!' આ અમૃત વચનનો સત્યંકાર કરાવનારા **શ્રીમદ્‌**ની આવી અબંધ જીવન્મુકતદશા હતી જ, તેની સાક્ષી પૂરનારા તેમના જ (**શ્રીમદ્‌**ના જ) અમૃતાનુભવવચનો આ રહ્યા—'આત્મા તો પ્રાયે મુક્ત સ્વરૂપ લાગે છે.' (અં. ૩૧૭)

× " एव मुनिकुञ्जराः केचन सदहेतुकज्ञप्त्यैकाक्रय सदहेतुकज्ञायकैकभाव सदहेतुकज्ञानकरूपं च विविक्तात्मान जानंत. सम्यकूपश्यतोऽनुचरतश्च स्वच्छ स्वच्छदोद्यदमदातरज्योतिपाऽत्यतमज्ञानादिरूपत्वाभावात् शुमेनाशुमेन वा कर्मणा खलु न लिप्येरन् ।"—**શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત સમયસાર ટીકા ગા. -૨૭૦**

* " रागादीनुपयोगभूमिमनयन् ज्ञान भवन् केवलं ।
वंधं नैव कुतोप्युपेत्ययमहो सम्यगूदृगात्मा ध्रुवम् ॥"—**સમયસારકળશ, ૧૫૬**

[illegible] કે જેનું મન પ્રાણ ક્રોધથી, માનથી, માયાથી, લોભથી, હાસ્યથી, રતિથી, અરતિથી, ભયથી, શોકથી, જુગુપ્સાથી કે શબ્દાદિક વિષયોથી [illegible] કુટુંબથી, ધનથી, પુત્રથી, 'વૈભવથી', સ્ત્રીથી કે દેહથી [illegible] છે.' (પ. [illegible]) [illegible] (પ. [illegible]) [illegible] જ્ઞાની [illegible] દેહાદિને વિષે [illegible] છે. [illegible] સંયોગાદિને વિષે અપ્રતિબદ્ધ છે.' (પ. [illegible]) જ્ઞાની [illegible] પોતાની કલ્પના પ્રમાણે જ્ઞાનીનું માપ કરનાર—પોતાને માટે જ્ઞાનીને [illegible] અજ્ઞાની જનોને જ્ઞાનીની આ [illegible] દુર્લભ છે. [illegible] જ્ઞાનીને [illegible] શકતા નથી [illegible] શ્રીસૌભાગ્ય પરના ૧૯૪૮ [illegible] (પ. [illegible]) શ્રીમદ્‌નું [illegible] કોઈ ને [illegible] નથી. [illegible] છે.' [illegible]

[illegible] શ્રીમદ્‌ને [illegible] શ્રીસૌભાગ્ય [illegible] [illegible] શ્રીમદ્ [illegible] શ્રીમદે [illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

આ પરમ અમૃતમય સાક્ષાત્ જીવન્મુક્તદશાના પરમ આનંદની ખુમારીમાં-અલૌકિક મસ્તીમાં **શ્રીમદ્** પરમાર્થસુહૃદ્ **સૌભાગ્યને** ૧૯૪૭ના માગ. શુદ ૪ના દિને લખેલા પત્રમાં (અં. ૧૮૦) લખે છે—'રોમ રોમ ખુમારી ચડશે, અમરવરમય જ આત્મદૃષ્ટિ થઈ જશે, તુંહિ તુંહિ મનન કરવાનો પણ અવકાશ નહિં રહે, ત્યારે આપને અમરવરના આનંદનો અનુભવ થશે.' એમ માર્મિકપણે લખી પોતાને તો તેવી જ દશા વર્ત્તી રહી છે,—રોમ રોમ ખુમારી ચડી છે, 'અમરવરમય'–પરમ અમર અમૃત આત્મમય જ આત્મદૃષ્ટિ થઇ ગઈ છે, તુંહિ તુંહિ મનન કરવાનો પણ અવકાશ રહ્યો નથી, 'અમરવરના'–પરમ અમર–પરમ અમૃત આત્માના આનંદનો અનુભવ થઈ રહ્યો છે,–એમ દર્શાવતાં **શ્રીમદ્** આત્માના મુક્ત આનંદની પરમ અદ્ભુત ખુમારીથી લખે છે—'**અત્ર એ જ દશા છે. રામ હૃદે વસ્યા છે, અનાદિનાં ખસ્યાં છે, સુરતિ ઇત્યાદિક હસ્યાં છે.**'—નિજ પદ રમે રામ સો કહિયે–એવા પોતે પોતાના પદમા રમણ કરનારા–આત્મામાં આરામ કરનારા આત્મારામ 'રામ' હૃદયમાં વસ્યા છે, રામ-પરમાત્માએ અમારા હૃદયમા વાસ કર્યો છે અને અમે આત્મારામી થયા છીએ, તેની આડે જે 'અનાદિનાં' આવરણ હતા તે 'ખસ્યાં છે'–ખસી ગયાં છે–દૂર થયાં છે, એટલે મોહના આવરણથી રહિત એવો આત્મારામી રામ પ્રગટ સાક્ષાત્ અનુભવીએ છીએ; અને તેના સાક્ષાત્ અનુભવ-દર્શનથી 'સુરતિ'–મુખ ઇત્યાદિક 'હસ્યા' છે-હસી રહ્યા છે, હર્ષોલ્લાસથી પ્રસન્ન થયા છે, અંગે અંગ આનંદઉછરંગથી રોમાંચિત બની હર્ષોલ્લાસની પ્રફુલ્લિતતા દર્શાવી રહ્યા છે! આમ 'રામ હૃદે વસ્યા છે,' ઇ.–'આ પણ એક વાકયની વેઠ કરી છે,'—આત્માના પરમઆનંદઉલ્લાસની વર્ત્તી રહેલી આ અલૌકિક ખુમારી–'ઉતરે ન કબહુ ખુમારી' કયારેય ઉતરે નહિં એવી છે, તે વાણી-દ્વારા કહી શકાય એવી નથી, અવાચ્ય છે, છતા આ આનંદને યથાર્થપણે જણાવી શકે એવા બીજા કોઇ શબ્દો ન જડવાથી આ જેવા જડયા તેવા શબ્દોના આ એક વાકયમા તે જણાવવાની 'વેઠ' કરી છે. પછી માર્મિક વાકય લખે છે—'હમણા તો ભાગી જવાની વૃત્તિ છે આ શબ્દનો અર્થ જૂદો થાય છે.'—આ સંસારપ્રસંગથી અને બાહ્ય સંગ-પ્રસગથી ભાગી છૂટવાની–પલાયન કરી જવાની વૃત્તિ છે. જેમ કોઈ ભયસ્થાનથી મૂઠીઓ વાળીને જેમ બને તેમ જલદી ભાગી છૂટવાને જ ઇચ્છે, તેમ આ મહાભય-સ્થાનરૂપ બાહ્ય સંસારપ્રસંગથી જેમ બને તેમ જલદીથી ભાગી છૂટવાને જ ઇચ્છીએ છીએ, કે જેથી આ અમૃતમય આત્માનદના અભંગ રગમા લેશ પણ ભગ પડે નહિ. આમ પરમ અમૃતમયજીવન્મુક્ત દશાના દિવ્ય આનંદની અલૌકિક ખુમારીમા દિવ્ય દષ્ટા **શ્રીમદે** આ અમૃતાનુભવઉદ્ગાર પોતાના **પરમાર્થસુહૃદ્ સૌભાગ્ય** પ્રત્યેના આ આ અમૃત પત્રમા કાઢયા છે

આ તો જીવન્મુક્તિની વાત થઈ, પણ મુક્તિનું શું? આ કાળે મોક્ષ હોય કે ન હોય? એ પ્રશ્ન ઘણા મુમુક્ષુઓને મુંઝવે છે; **સૌભાગ્ય** જેવા મહામુમુક્ષુને પણ એ પ્રશ્ન મુંઝવતો હશે. કારણ કે જૈનની વર્તમાન પ્રરૂપણામા કવચિત્ તેવું વિધાન છે,

જેટલે ભાગે તે ન જ [illegible] તે [illegible] આ માટે [illegible] [illegible] શ્રીમદ્ સૌભાગ્ય [illegible]

'[illegible] કોઈ [illegible] ન જ [illegible]" [illegible] કોઈ [illegible] ન જ [illegible]" [illegible] કોઈ [illegible] ન [illegible]" [illegible] કોઈ [illegible] કોઈ [illegible] ન જ [illegible] માટે [illegible] ન જ [illegible]" [illegible] માટે [illegible] કોઈ [illegible] ન [illegible] [illegible] કેમ [illegible]? [illegible] કોઈ [illegible] પ્રશ્ન કર્યો છે. [illegible] કર્યો છે. [illegible] માટે [illegible] કોઈ [illegible] [illegible] માટે પુરાવો [illegible]'

[illegible] પુરાવો [illegible] શ્રીમદ્ [illegible] માટે [illegible] સિદ્ધિ [illegible] 'આત્મસિદ્ધિ' [illegible] 'વસ્તુસિદ્ધિ' [illegible] શ્રીમદ્ [illegible] વસ્તુસિદ્ધિરૂપ [illegible]

[illegible]

જરૂરિયાત છે; અને એ થયે એ બાકી રહેલો દેશ અનુભવાશે, અર્થાત્ તેમાં જ રહેવાશે. આનો ફલિતાર્થ એમ થયો કે પૂર્ણ અનુભવ તો છે પણ યોગના બાહ્ય ઉપયોગને લઈ તેટલા પૂરતો અંતરાય પડી તેમાં પૂરેપૂરૂં રહેવાતું નથી. બાકી આત્માનો ઉપયોગ તો ઉપયોગમા જ-અનુભવમાં જ છે. અને તેમાં જ રહેવાશે (ત્યારે) 'પરિપૂર્ણ લોકાલોક-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે; અને એ ઉત્પન્ન કરવાની (નેમ) આકાંક્ષા રહી નથી, છતાં ઉત્પન્ન કેમ થશે ? એ વળી આશ્ચર્યકારક છે !' એ લોકનું-અલોકનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન 'થશે', અને તે ઉત્પન્ન 'કરવાની' નેમ (લક્ષ્ય, નિશાન) રહી નથી,—આ અમારે પ્રયત્નપૂર્વક ઉત્પન્ન 'કરવું' છે એવી નેમ રહી નથી, આ અમને ઉત્પન્ન હો એવી આકાંક્ષા-સ્પૃહા રહી નથી, છતાં ઉત્પન્ન કેમ થશે ? એ આશ્ચર્યકારક અદ્ભુત વાત છે ! આ અમને પ્રાપ્ત હો એવી આકાક્ષા તો અતૃપ્તને-અપૂર્ણને હોય, પણ અમે તો પરમ આત્મઅનુભવસુખથી પરિતૃપ્ત છીએ અને પરિપૂર્ણ છીએ, એટલે એની આકાક્ષા અમને કેમ હોય ? એ જ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરે છે-'પરિપૂર્ણ સ્વરૂપજ્ઞાન તો ઉત્પન્ન થયુ જ છે, અને એ સમાધિમાંથી નીકળી લોકાલોકદર્શન પ્રત્યે જવું કેમ બનશે ? એ પણ એક મને નહિં પણ પત્ર લખનારને વિકલ્પ થાય છે !' જ્યાં લેશ પણ ન્યૂનતા રહી નથી એવું 'પરિપૂર્ણ'-સર્વથા પૂર્ણ સ્વરૂપ જ્ઞાન તો ઉત્પન્ન થયુ જ છે, અને એ નિર્વિકલ્પ આત્મસમાધિમાંથી બ્હાર નિકળી-કેવલ એક શુદ્ધ આત્મદર્શનના પરમાનંદસિંધુમાંથી બ્હાર નિકળી લોકાલોકદર્શન પ્રત્યે જવું કેમ બનશે ? એ પણ એક 'મને નહીં'-મ્હારા આત્માને નહીં પણ 'પત્ર લખનારને'-**રાજચંદ્ર**ને વિકલ્પ થાય છે ! **રાજચંદ્ર** નામના દેહથી પ્રવર્ત્તતા આ મન-વચન-કાયાના યોગ મ્હારા આત્માથી હું ભિન્ન અનુભવું છું, એટલે એવો વિકલ્પ શુદ્ધઉપયોગસ્થિત મ્હારા નિર્વિકલ્પ આત્માને તો થતો નથી જ, પણ આ બાહ્ય યોગાધીન વૃત્તિમાં વર્ત્તતા પત્રલેખકને થાય છે ! આમ ઉપયોગથી યોગને કેટલો બધો ભિન્ન-કેવો આત્યંતિક જૂદો **શ્રીમદ્** અનુભવી રહ્યા છે તેનો આ પરથી કંઈક ખ્યાલ આવે છે ! **શ્રીમદ્**ની દેહ છતાં દેહાતીત જીવન્મુક્ત કેવલ શુદ્ધાત્મઅનુભવદશા કેવી પરાકાષ્ઠાને પામી છે તે સહજ સમજાય છે ! લોકાલોકના જ્ઞાનરૂપ કેવલજ્ઞાન પ્રત્યે અને મુક્તિ પ્રત્યે પણ નિઃસ્પૃહ એવી કેવલ એક શુદ્ધ આત્માના અનુભવરૂપ કેવલ શુદ્ધાત્માનુભવદશાને પામેલા પરમ અધ્યાત્મમસ્ત **અવધૂત યોગીશ્વર શ્રીમદ્**ની કેવી અદ્ભુત **આત્મમસ્તી** ! કેવી અલૌકિક **આત્મ-ખુમારી** !

આવી પરમ અદ્ભુત નિર્વિકલ્પ સમાધિમય જીવન્મુક્ત કેવલશુદ્ધાત્માનુભવદશા પોતાની પ્રગટી છે એ પરથી આગળ જતા **શ્રીમદ્** અત્ર લખે છે-'હવે અમે અમારી દશા કોઈ પણ પ્રકારે કહી શકવાના નથી, તો લખી ક્યાથી શકીશું ? આપનાં દર્શન થયે જે કંઈ વાણી કહી શકશે તે કહેશે, બાકી નિરુપાયતા છે.' અર્થાત્ વાચાઅગોચર વચનાતીત દશાને-જીવન્મુક્ત કેવલશુદ્ધાત્માનુભવદશાની પરાકાષ્ઠાને **શ્રીમદ્** પામી ગયા છે, એટલે **સૌભાગ્ય**ને લખે છે-સાક્ષાત્ સમાગમે કદાચ કંઈક તે સંબંધી કહી શકાશે તે વાણી કહેશે, બાકી તે સર્વ વાત કેવળ અનુભવગોચર છે એટલે ઉપાય નથી-

[illegible] કેવલ શુદ્ધાત્માનુભૂતિ-દશાના પરમ આનંદની અલૌકિક [illegible] શ્રીમદ્ [illegible] [illegible] કેવલ શુદ્ધાત્માનુભૂતિદશા [illegible] [illegible] નિયમસાર [illegible] પ્રવચનસાર [illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

[illegible] શ્રીમદ્ [illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

[illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

તેને બાકી નવીન કાર્ય શું રહ્યું છે? કારણ કે સંગના ત્યાગી, અંગના ત્યાગી, વચન તરંગના ત્યાગી, મનના ત્યાગી, બુદ્ધિના ત્યાગી એવા આ પરમ વીતરાગ **યોગીશ્વર શ્રીમદે** આત્માને શુદ્ધ કરી દીધો છે. આવી પરમ અદ્ભુત કેવલ સ્વરૂપસ્થિત જ્ઞાનદશા **શ્રીમદ્‌ને** પ્રગટી છે.

"જબહિંતે ચેતન વિભાવસૌં ઉલટી આપુ, સમો પાઈ અપનો સુભાવ ગહી લીનો હૈ;
તબહિંતે જો જો લેન જોગ સો સો સબ લીનો, જો જો ત્યાગ જોગ સો સો સબ છાંડી દીનો હૈ,
લેવેકી ન રહી ઠોર–ત્યાગિવેકો નાહિ ઓર, બાકી કહા ઉબર્યો જુ, કારજ નવીનો હૈ?
સંગ ત્યાગી, અંગ ત્યાગી, વચનતરંગ ત્યાગી; મન ત્યાગી, બુદ્ધિ ત્યાગી, આપા શુદ્ધ કીનો હૈ"

બનારસીદાસ કૃત હિંદી સમયસાર

આમ કેવલ શુદ્ધ આત્મારૂપ પરમપદને–પરંબ્રહ્મને **શ્રીમદ્** આત્માનુભવપ્રત્યક્ષપણે સાક્ષાત્ સંવેદી રહ્યા છે–અનુભવી રહ્યા છે, તે વચનાગોચર સંવેદના–અનુભૂતિ કેમ કથી જાય? એટલે જ **શ્રીમદ્** અત્ર લખે છે–'અહીંથી તો બહાર કાઢી શકાય એમ નથી.' કારણ કે તે પરબ્રહ્મવેદના કહી શકાય એમ નથી આ પરબ્રહ્મવેદના અંગે **શ્રીમદ્** ૧૯૪૭ના વૈ. શુદ ૭ના દિને **સૌભાગ્ય** પરના પત્રમાં (અં.૨૪૪) માર્મિકપણે પોતાની અંતર્વેદના ઠાલવે છે—

પરબ્રહ્મ આનંદમૂર્તિ છે; તેનો ત્રણે કાળને વિષે અનુગ્રહ ઇચ્છીએ છીએ, × × પરબ્રહ્મવિચાર તો એમ ને એમ રહ્યા જ કરે છે; ક્યારેક તો તે માટે આનંદકિરણ બહુ સ્ફુરી નીકળે છે અને કંઈની કંઈ (અભેદ) વાત સમજાય છે; પણ કોઈને કહી શકાતી નથી; અમારી એ વેદના અથાગ છે. વેદનાને વખતે શાતા પૂછનાર જોઈએ, એવો વ્યવહારમાર્ગ છે; પણ અમને આ પરમાર્થમાર્ગમાં શાતા પૂછનાર મળતો નથી; અને જે છે તેનાથી વિયોગ રહે છે.'

આ પરબ્રહ્મવેદના–બ્રાહ્મીવેદના તો જેને લાગી છે તેને જ લાગી છે એમ પોતાની **બ્રાહ્મી વેદના** જણાવતાં **શ્રીમદ્** ૧૯૪૭ના ચૈ વ ૧૪ના પત્રમા (અં ૨૪૧) **સૌભાગ્યને**

× "जाणदि पस्सदि सव्व ववहारणयेण केवली भगव ।
केवलणाणी जाणदि पस्सदि णियमेण अप्पाण ॥
—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યકૃત નિયમસાર ગાથા ૧૫૯

* "× × ज्ञप्तिरेवावशिष्यते । सा च केवलिनः श्रुतकेवलिनश्चात्मसचेतने तुल्यैवेति नास्ति ज्ञानस्य श्रुतोपाधिभेदः । × × × अल विशेपाकाक्षाक्षोभेन, स्वरूपनिश्चलैरेवावस्थीयते ।"
—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત પ્રવચનસારટીકા ગા. ૩૩-૩૪

** "त्यागादाने वहिर्मूढ करोत्यध्यात्ममात्मवित् ।
नान्तर्वहिरुपादान न त्यागो निष्ठितात्मन : ॥"
—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીકૃત સમાધિશતક

[illegible] શ્રીમદ્ [illegible] (પૃ. ૬૦) [illegible]

"કોઈ બ્રહ્મરસના ભોગી, કોઈ બ્રહ્મરસના ભોગી;
જાણે કોઈ વીરલા યોગી કોઈ બ્રહ્મરસના ભોગી."

પ્રકરણ સત્તાવનમું

પરાભક્તિની પરાકાષ્ઠા

"[illegible] — શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

[illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કેવળ શુદ્ધ પરમાર્થ અર્થમાં જ પ્રયોગ કરે છે,— પરમતત્ત્વને ઓળખાવતા આ સતના નામભેદમાં× અર્થભેદ નથી. **શ્રીમદે** પત્રાંક ૨૦૯માં આ વાતની સાવ નિસ્તુષ સ્પષ્ટતા કરી છે :

'મહાત્માઓએ ગમે તે નામે અને ગમે તે આકારે એક 'સત્'ને જ પ્રકાશ્યું છે. તેનું જ જ્ઞાન કરવા યોગ્ય છે. તે જ પ્રતીત કરવા યોગ્ય છે, તે જ અનુભવરૂપ છે. અને તે જ પરમ પ્રેમે ભજવા યોગ્ય છે. તે 'પરમસત્'ની જ અમો અનન્ય પ્રેમે અવિચ્છિન્ન ભક્તિ ઇચ્છીએ છીએ. તે 'પરમસત્'ને 'પરમજ્ઞાન' કહો, ગમે તો 'પરમપ્રેમ' કહો, અને ગમે તો 'સત્-ચિત્-આનંદસ્વરૂપ' કહો, ગમે તો 'આત્મા' કહો, ગમે તો 'સર્વાત્મા' કહો, ગમે તો એક કહો, ગમે તો અનેક કહો, ગમે તો એકરૂપ કહો, ગમે તો સર્વરૂપ કહો, પણ સત્ તે સત્ જ છે. અને તે જ એ બધા પ્રકારે કહેવા યોગ્ય છે, કહેવાય છે. સર્વ એ જ છે, અન્ય નહીં. એવું તે પરમતત્ત્વ, પુરુષોત્તમ, હરિ, સિદ્ધ, ઈશ્વર, નિરંજન, અલખ, પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા, પરમેશ્વર અને ભગવત્ આદિ અનંત નામોએ કહેવાયું છે. અમે જ્યારે પરમતત્ત્વ કહેવા ઇચ્છી તેવા કોઇ પણ શબ્દોમાં બોલીએ તો તે એ જ છે, બીજું નહીં.'

અત્રે 'રામ કહો રહેમાન કહો કોઉ'—એ **આનંદઘનજીનું** પદ સ્મૃતિમાં આવે છે આવા ગમે તે નામે ઓળખાતા આ પરમસત્ની—પરમાત્મતત્ત્વની પરમપ્રેમમય —એકરસમય **પરમતત્ત્વભક્તિમા શ્રીમદ્** લીન થઈ ગયા છે. પરમાત્માની સાથે આત્મા જ્યારે એકરૂપ થઇ જાય છે—એકરસ થઇ જાય છે. તે જ પરમ પ્રેમ છે અને તે જ પરાભક્તિ છે. આ પરાભક્તિની પરાકાષ્ઠા—છેવટની કોટિ—હદ **શ્રીમદ્**ને પ્રાપ્ત થઇ ચૂકી હતી. **શ્રીમદ્** ૧૯૪૭ના ફા વ ૧૪ના દિને **સૌભાગ્ય** પર લખેલા પત્રમાં (અં ૨૨૩) લખે છે—'પરમાત્મા અને આત્માનું એકરૂપ થઇ જવું (!) તે પરાભક્તિની છેવટની હદ છે એક એ જ લય રહેવી તે પરાભક્તિ છે. પરમમાહાત્મ્યા ગોપાંગનાઓ મહાત્મા વાસુદેવની ભક્તિમા એ જ પ્રકારે રહી હતી; પરમાત્માને નિરંજન અને નિર્દેહરૂપે ચિંતવ્યે જીવને એ લય આવવી વિકટ છે, એટલા માટે જેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, એવો દેહધારી પરમાત્મા તે પરાભક્તિનું પરમ કારણ છે તે જ્ઞાનીપુરુષના સર્વ ચરિત્રમાં ઐક્યભાવનો લક્ષ થવાથી તેના હૃદયમાં વિરાજમાન પરમાત્માનો ઐક્યભાવ હોય છે, અને એ જ પરાભક્તિ છે. જ્ઞાની પુરુષ અને પરમાત્મામાં અંતર જ નથી; અને જે કોઈ અંતર માને છે, તેને માર્ગની પ્રાપ્તિ પરમ વિકટ છે. જ્ઞાની તો પરમાત્મા જ છે.' ઇત્યાદિ.

આ પરાભક્તિની પરાકાષ્ઠાનો અનુભવ દાખવતા **શ્રીમદ્**,—પરમ પ્રેમમય ભક્તિ વર્ણવનાર ભાગવતના કથાકારોની પ્રાયે કલ્પનામાં પણ કદાચ નહિં હોય એવી ભાગવતના એક પ્રસંગની પરમ અદ્ભુત પરમાર્થઘટના કરતા પત્રમાં (અં ૨૦૧) પોતાના પરમાર્થસખા **સૌભાગ્યને** લખે છે—'**કેવળ નિર્વિકાર છતાં પરબ્રહ્મ પ્રેમમય પરા-**

ભક્તિને વશ છે. એ હૃદયમાં કોઈ અનુભવ કર્યો કે જેના જ્ઞાનીઓની ગુપ્ત શિક્ષા છે'— [illegible]

[illegible]

'આત્માના પ્રભાવથી નિરંજનદેવની કોઈ અદ્ભુત અનુગ્રહતા પ્રકાશી છે. આહા! મારું નિજરૂપ ક્યાં છુપાયેલું? મહાભક્તિ કોઈ અનુપમ રૂપમાં ઉદય પામી છે.'

[illegible]

લ્યો, હાંરે કોઈ માધવ લ્યો' એમ કહે છે, અર્થાત્ તે વૃત્તિ કહે છે કે આદિ પુરુષની અમને પ્રાપ્તિ થઈ, અને એ એક જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે; બીજું કશુંય પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય નથી, માટે તમે પ્રાપ્ત કરો; ઉલ્લાસમા ફરી ફરી કહે છે કે તમે તે પુરાણ પુરુષને પ્રાપ્ત કરો; અને જો તે પ્રાપ્તિને અચળ પ્રેમથી ઇચ્છો તો અમે તમને તે આદિપુરુષ આપી દઇએ; મટુકીમાં નાખીને વેચવા નીકળ્યા છીએ, ગ્રાહક દેખી આપી દઇએ છીએ, કોઇ ગ્રાહક થાઓ, અચળ પ્રેમે કોઈ ગ્રાહક થાઓ, વાસુદેવની પ્રાપ્તિ કરાવીએ.' આમ પરમ અદ્ભુત પરમાર્થઘટના કરી **શ્રીમદ્** ઓર રહસ્ય સ્પષ્ટીકરણ કરે છે—'મટુકીમા નાખીને વેચવા નીકળ્યાનો અર્થ સહસ્રદળ કમળમા અમને વાસુદેવ ભગવાન મળ્યા છે; મહીનું નામમાત્ર છે; આખી સૃષ્ટિને મથીને જો મહી કાઢીએ તો માત્ર એક અમૃતરૂપ વાસુદેવ ભગવાન જ મહી નીકળે છે.' આમ પરમ પરમાર્થગ્રાહી અલૌકિક દૃષ્ટિથી એક લૌકિક સામાન્ય કથાપ્રસંગની આવી અદ્ભુત પરમાર્થઘટના ઘટાવી ગુણદૃષ્ટિ ગુણગ્રાહી **શ્રીમદ્** કહે છે—'એવું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ તે સ્થૂળ કરીને વ્યાસજીએ અદ્ભુત ભક્તિને ગાઈ છે. આ વાત અને આખું ભાગવત એ એકજને પ્રાપ્ત કરાવવા માટે અક્ષરે અક્ષરે ભરપૂર છે.' ભાગવતની કથા કરનારા ને સાભળનારા લાખો લોકો હશે, પણ પ્રાયે તેમની કલ્પનામા પણ ભાગ્યે જ આવે એવો પરમ અદ્ભુત પરમાર્થ **શ્રીમદે** અત્રે ઘટાવી આપ્યો છે. આ પરમાર્થ પોતાને ક્યારે કેમ સમજાયો તે **શ્રીમદ્** દર્શાવે છે–'અને તે (અ) મને ઘણા કાળ થયા પહેલાં સમજાયુ છે.' મને–આ **રાજચંદ્રને**, અમને–રાજચંદ્રના આ આત્માને ઘણા વખત પહેલા સમજાયુ છે. તો પછી આજે કેમ સ્મરણમાં આવ્યુ?—'આજે અતિ અતિ સ્મરણમાં છે, કારણ કે **સાક્ષાત્ અનુભવપ્રાપ્તિ છે, અને એને લીધે આજની પરમ અદ્ભુત દશા છે.'** અર્થાત્ પોતાના આત્માને આત્મા–પરમાત્માના અભેદરૂપ આ પરાભકિતની પરાકાષ્ઠા સાક્ષાત્ અનુભવસિદ્ધ છે, એટલે આજની પરમ અદ્ભુત પરમ આત્મદશા અમે અનુભવીએ છીએ. એટલે વળી ઓર માર્મિકપણે લખે છે—'એવી દશાથી જીવ ઉન્મત્ત પણ થઇ ગયા વિના રહેશે નહીં, અને વાસુદેવ હરિ ચાહીને કેટલીક વખત વળી અંતર્ધાન પણ થઇ જાય એવા લક્ષણના ધારક છે.'—ભગવાન અંતર્ધાન થઈ ગયા એવી લૌકિક કથામાં વાત આવે છે, તેનો કેવા અલૌકિક અર્થમાં અત્ર પ્રયોગ કરી **શ્રીમદે** પોતાની આ અદ્ભુત આત્મદશાની કેવી અલૌકિક આત્મમસ્તી દાખવી છે! રખેને તે અતર્ધાન ન થઈ જાય તે માટે શું?—'માટે અમે અસંગતાને ઇચ્છીએ છીએ; અને તમારો સહવાસ તે પણ અસંગતા જ છે, એથી પણ વિશેષ અમને પ્રિય છે.' અર્થાત્ **સૌભાગ્યના** સત્સંગને **શ્રીમદ્** અસંગતા કરતાં પણ વધારે પ્રિય ગણે છે, કારણ કે તે અસંગતા સાથે સત્સંગતા પણ છે.

પછી પત્રાંતે અત્ર સત્સંગના અભાવનો ખેદ દર્શાવે છે—'સત્સંગની અત્ર ખામી છે અને વિકટ વાસમાં નિવાસ છે. હરિઇચ્છાએ હર્યાફર્યાની વૃત્તિ છે એટલે કઇ ખેદ તો નથી; પણ ભેદનો પ્રકાશ કરી શકાતો નથી; એ ચિંતના નિરંતર રહ્યા કરે છે.'

[illegible]

[illegible]

[illegible]

છે—'તે પૂર્ણસ્વરૂપ હરિમાં પરમ જેની ભક્તિ છે એવો કોઈ પણ પુરુષ હાલ નથી દેખાતો તેનું શું કારણ હશે? તેમ તેવી અતિતીવ્ર અથવા તીવ્ર મુમુક્ષુતા કોઈની જોવામાં આવી નથી તેનું શું કારણ હશે? કવચિત્ તીવ્ર મુમુક્ષુતા જોવામાં આવી હશે તો ત્યાં અનંતગુણગંભીર જ્ઞાનાવતાર પુરુષનો લક્ષ કેમ જોવામાં આવ્યો નહીં હોય? એ માટે આપ જે લાગે તે લખશો. બીજું મોટું આશ્ચર્યકારક તો એ છે કે આપ જેવાને સમ્યક્‌જ્ઞાનના બીજની, પરાભક્તિના મૂળની પ્રાપ્તિ છતાં ત્યારપછીનો ભેદ કેમ પ્રાપ્ત નથી હોતો? તેમ હરિ પ્રત્યે અખંડ લયરૂપ વૈરાગ્ય જેટલો જોઈએ તેટલો કેમ વર્ધમાન નથી થતો? એનુ જો કંઇ કારણ સમજાતું હોય તો લખશો.' આમ જ્યારે આ કરાળ કાળમાં ભારતમા આ પરાભક્તિની પ્રાયે શૂન્યતા અને મુમુક્ષુઓમા પણ દુર્લભતા દેખાય છે, ત્યારે **શ્રીમદ્**ની પરમાત્મામા પરાભક્તિની આવી લય ખરેખર! પરમ આશ્ચર્યકારક છે!

અને આગળ જતાં–વધતી દશા થતાં તો **શ્રીમદ્**ની આ પરમાત્મલય ઉત્તરોત્તર વધતી જ ગઈ અને એમની પરાભક્તિ પરાકાષ્ઠાને પામી ગઈ. તેનું આત્મસંવેદન દાખવતાં **શ્રીમદ્** ૧૯૪૭ વૈ. વદ ૮ના દિને **સૌભાગ્ય** પરના પત્રમાં (અં. ૨૪૭) લખે છે—'હરિને પ્રતાપે હરિનું સ્વરૂપ મળશું ત્યારે સમજાવશું. × × × એ પૂર્ણકામતા કહેવાય છે, જ્યાં હરિ જ સર્વત્ર સ્પષ્ટ ભાસે છે. અત્યારે કંઇક અસ્પષ્ટ ભાસે છે, પણ સ્પષ્ટ છે એવો અનુભવ છે. જે રસ જગતનું જીવન છે, તે રસનો અનુભવ થવા પછી હરિપ્રત્યે અતિશય લય થઇ છે. × × × અમે સર્વ સત્તા હરિને અર્પણ કરીએ છીએ, કરી છે. વધારે શું લખવું? પરમાનંદરૂપ હરિને ક્ષણ પણ ન વિસરવા એ અમારી સર્વ કૃતિ, વૃત્તિ અને લેખનો હેતુ છે.' આમ પરમ સત્ય પરમાત્મચરણે જેણે સર્વાર્પણ કર્યું છે એવા **શ્રીમદ્** પત્રાંક ૩૦૨–૩૦૭મા **સૌભાગ્ય**ને લખે છે—'**सत्यं पर धीमहि**'—'એવું જે પરમ સત્ય તેનુ અમે ધ્યાન કરીએ છીએ. ભગવત્‌ને સર્વ સમપર્ણ કર્યા સિવાય આ કાળમા જીવનુ દેહાભિમાન મટવું સંભવતું નથી. માટે અમે સનાતન ધર્મરૂપ પરમ સત્ય તેનુ નિરંતર ધ્યાન કરીએ છીએ. જે સત્યનું ધ્યાન કરે છે, તે સત્ય હોય છે.' આમ સર્વાર્પણ કરી તે પરમ સત્યનુ તન્મય ધ્યાન કરતાં **શ્રીમદ્**ને છેવટે આ પરાભક્તિની પૂર્ણ લય પ્રાપ્ત થઇ છે, અને ત્યારે આ હું અને આ પરમાત્મા એવો ભેદરૂપ વિકલ્પ પણ સર્વથા લય પામી ગયો છે, અને પરમાત્મા તે હું હું તે પરમાત્મા—**यः परात्मा स एवाहम्, योऽहं स परमस्ततः** એવો પરમ નિર્વિકલ્પ સહજ સમાધિરૂપ અભેદભાવ પ્રગટ થયો છે. આવો પરમ અભેદભાવ **શ્રીમદ્**ને (ઘણું કરી) ૧૯૪૮ના માગ. શુદ ૬ના દિને થયો છે, એમ તેમના પત્રો પરથી સિદ્ધ થાય છે. ૧૯૪૮ના વૈ. વદ ૬ના દિને **સૌભાગ્ય** પરના પત્રમાં (અં. ૩૬૮) **શ્રીમદ્** લખે છે—

'**અમે તો પાંચ માસ થયાં જગત્, ઈશ્વર અને અન્ય ભાવ એ સર્વને વિષે ઉદાસીનપણે વર્તીએ છીએ, તથાપિ તે વાર્તા તમને ગાંભીર્યપણે રહી જણાવી નથી.** તમે જે પ્રકારે ઈશ્વરાદિ વિષે શ્રદ્ધાશીલ છો તેમ વર્તવું તમને

[illegible]

[illegible] **નમો ગુરુ નમો ગુરુ** [illegible] **આનંદઘનજી** [illegible]

શ્રીમદ્‌ને [illegible] પરાભક્તિની [illegible]!

પ્રકરણ અઠ્ઠાવનમું

ગુણગુરુત્વ અને સતથી અભેદ સત્પુરુષ શ્રીમદ્

[illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

"[illegible]" [illegible]

[illegible] **શ્રીમદ્** [illegible]

[illegible] **નમસ્કાર** [illegible]

એને નમસ્કાર [illegible]

[illegible]

બન્યા. આમ **શ્રીમદ્** સત્‌થી અભેદ એવા સાક્ષાત સત્પુરુષ થયા, એટલે જ **શ્રીમદ્** અનેક પત્રોમાં મથાળે **'સત્‌ને અભેદભાવે નમોનમઃ'** એ પરમ પરમાર્થગંભીર પરાભક્તિવાચક મહાવાક્ય લખે છે; તે જ સૂચવે છે કે સતમાં ને પોતામાં કંઇ ભેદ રહ્યો નથી, એટલે કે પરાભક્તિથી પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા જેને વશ વર્ત્તે છે એવા પોતે 'સત્‌ પુરુષ'–સત્‌ને પ્રાપ્ત આત્મા–પરમઆત્મા થયા છે. અને આમ સત્‌ભક્તિપ્રભાવે—સત્‌ પુરુષભક્તિપ્રભાવે **'પુરાણપુરુષ'**—અનાદિનો ચાલ્યો આવતો પુરાણો 'પુરાણ' પુરુષ–આત્મા પોતાને પ્રાપ્ત છે, એટલે જ મથાળે જ્યાં **'પુરાણપુરુષને નમોનમઃ'** એ મહાવાક્ય આવે છે તે પત્રમાં (અં. ૨૧૩) **શ્રીમદે** સત્પુરુષનુ સ્મરણ–સ્તવન કર્યું છે, તે જાણે આત્મસ્તવન કરતાં પોતે પોતાને નમસ્કાર કરતા હોય એમ–**આનંદઘનજી**એ ગાયેલી **'નમો મુજ નમો મુજ'** એવી પરમ ધન્ય દશાનુ સ્મરણ કરાવે છે, એ વચન વાંચતાં–વિચારતાં એવો સહજ 'ધ્વનિ' ઊઠે છે.

આ પુરાણ પુરુષ તે કોણ? અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવતો અનાદિનો જૂનો પુરાણો 'પુરુષ'–ચૈતન્યપુરૂમા શયન કરતો શુદ્ધઆત્મા તે પુરાણ પુરુષ, તે જ સમયસાર, તે જ પરમાત્મા, તે જ જ્ઞાનાત્મા, તે જ પ્રત્યગ્‌જ્યોતિ, તે જ પરંબ્રહ્મ, તે જ આત્મખ્યાતિ-રૂપ અનુભૂતિમાત્ર શુદ્ધઆત્મા–સમયસાર. સમયસારકળશ× ૯૩માં કહ્યુ છે તેમ—'નિભૃતોથી–મૌન અનુભવ કરતા પુરુષોથી જે આ સમયનો સાર સ્વયં આસ્વાદાય છે, તે આ વિજ્ઞાનૈકરસ ભગવાન્ પુણ્ય પુરાણ પુરુષ જ્ઞાન છે, દર્શન પણ આ છે, અથવા જે કંઈ કહો તે આ એક જ છે તેમજ "**સમયસારકળશ** ૪૮માં કહ્યું છે તેમ–'જ્ઞાની થયેલો તે આ જગત્‌નો સાક્ષી પુરાણપુરુષ અહીં 'ચકાસી'–પ્રકાશી રહ્યો છે'—**જ્ઞાનીભૂતઃ इतश्चकास्ति जगतः साक्षी पुराणः पुमान्** । આ પુરાણપુરુષની પ્રાપ્તિ શાથી થાય? કોના થકી થાય? તે સતસ્વરૂપ પુરાણપુરુષરૂપ સત્‌ને પામેલા સત્‌ પુરુષ થકી, કારણ કે તે પુરાણપુરુષ પણ પરાભક્તિને પામેલા સત્‌ પુરુષને વશ છે, અને **શ્રીમદ્** પોતે પણ તથારૂપ પરાભક્તિના પ્રભાવે તે પુરાણપુરુષરૂપ સત્‌સ્વરૂપને પામેલા સત્‌ પુરુષ છે, એટલે તેવી ધન્ય દશા પામી જાણે પોતે પોતાને નમનાદિ કરતા હોય એમ અત્ર પત્રમા (અ. ૨૧૩) 'ધ્વનિ' છે,—જેમા સુજ્ઞ સકર્ણ જનોને **માર્દવમૂર્ત્તિ** નિરહં **શ્રીમદ્**ની અદ્‌ભુત

× " आक्रामन्नविकल्पभावमचलं पक्षैर्नयाना विना,
सारो य॰ समयस्य भाति निभृतैरास्वाद्यमान' स्वय ।
विज्ञानैकरस॰ स एष भगवान् पुज्य पुराणः पुमान्,
ज्ञान दर्शनमप्यय किमथवा यत्किंचनैकोप्यय ॥ "

श्री અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત સમયસારકળશ ૯૩

" इत्येव विरचय्य सप्रति परद्रव्यान्निवृत्ति परा,
स्व विज्ञानघनस्वभावमभयादास्तिघ्नुवान पर ।
अज्ञानोत्थितकर्तृकमकलनात् क्लेशान् निवृत्त स्वय,
ज्ञानीभूत इतश्चकास्ति जगत साक्षी पुराणः पुमान् ॥ "

સમયસારકળશ ૪૮

[illegible]

[illegible]

[illegible]

મિત્રનો, વ્રત-નિયમનો, જાત-ભાતનો, વિમુખ-સન્મુખનો, વિષય-ઇચ્છાનો વિકલ્પ વર્ત્તતો ન હોવાથી–અત્રે કહ્યું છે તેમ 'સર્વ પ્રકારે વિચિત્ર એવી ઉદાસીનતા આવવાથી ગમે તેમ વર્તાય છે.' આવી દેહાતીત વિદેહી દશા પામેલા **શ્રીમદ્** ઇંદ્રિયાતીત–મનાતીત થયા છે, લગભગ શૂન્યમનસ્ક જેવા થયા છે. એટલે જ કહ્યું–'હૃદય પ્રાયે શૂન્ય જેવું થઇ ગયુ છે, પાચે ઇંદ્રિયો શૂન્યપણે પ્રવર્ત્તવારૂપ જ રહે છે,' ઇ એટલું જ નહિં પણ જેનો ઉપયોગ નિરંતર આત્મામાં જ વર્ત્તે છે એવા **શ્રીમદ્**ને 'નય પ્રમાણ વગેરે શાસ્ત્રભેદ સાભરતાં નથી.' નય–પ્રમાણ વગેરે શાસ્ત્રભેદ જે પરોક્ષપણે વસ્તુ સમજવા માટે ઉપકારી થાય છે, તે પણ સાંભરતા નથી–યાદ આવતા નથી !–કેવી અદ્ભુત વાત છે ! પરોક્ષ પ્રમાણરૂપ શાસ્ત્ર વગેરે પણ જે આત્મારૂપ પ્રયોજન પામવા માટે પ્રયોજનભૂત છે, તે પ્રયોજનરૂપ સાક્ષાત આત્મા જ્યા પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર થયો હોય ત્યાં પછી તે પરોક્ષ શાસ્ત્રાદિ સાંભરે કયાંથી ? અત્રે '**उदयति न नयश्रीरस्तमेति प्रमाणं**'–એ **અમૃતચંદ્રાચાર્ય**નો સુપ્રસિદ્ધ **અમૃત**× **કળશ** સ્મૃતિમા આવે છે. જ્યા નયશ્રી ઉદય પામતી નથી, પ્રમાણ અસ્ત પામી જાય છે, અમને ખબર નથી પડતી કે નિક્ષેપચક્ર કયાય ચાલ્યુ જાય છે, આથી વધારે અમે શું કહીએ ? આ સર્વંકષ ધામ–આત્મજ્યોતિ અનુભવમાં આવ્યે દ્વૈત જ ભાસતું નથી,–આત્મા સિવાય અન્યભાવ જ ભાસતો નથી.–**अनुभवमुपयाते भाति न द्वैतमेव. શ્રીમદ્**ને પણ 'એક'–અદ્વૈત આત્મા સિવાય દ્વૈત ભાસતું જ નથી એવી **અમૃતચંદ્રાચાર્ય**ના આ અનુભવવચનનો પડઘો પાડતી કેવી પરમ ધન્ય અનુભવદશા–શાસ્ત્રથી પર **આત્મસામર્થ્યયોગ દશા** પ્રગટી છે !

આવા **આત્માનુભવમગ્ન શ્રીમદ્**નું ચિત્ત એક આત્મામાં જ–પરમાત્મામાં જ ચોંટેલું છે, એટલે ત્યાંથી ઉખડીને બીજે ચોંટતું નથી, એટલે જ **વિદેહી શ્રીમદ્**ની સર્વદેહપ્રવૃત્તિ અત્ર દર્શાવ્યુ છે તેમ શૂન્યમનસ્કપણે આપોઆપ થઇ રહી છે. સર્વત્ર નિરાકાક્ષ નિરિચ્છ **શ્રીમદ્**નું ચિત્ત પુરાણપુરુષ પરમાત્માના પ્રેમમા એટલું બધુ આસક્ત થઇ ગયુ છે કે–તેમને 'આદિપુરુષને વિષે અખંડ પ્રેમ સિવાય બીજા મોક્ષાદિક પદાર્થોમાની આકાક્ષાનો ભંગ થઇ ગયો છે.' યાવત્ મોક્ષની ઇચ્છા પણ જ્યા રહી નથી એવી મોક્ષ પ્રત્યે પણ નિરપેક્ષ ઉદાસીન ઉંચામા ઉંચી અદ્ભુત દશા છતા પરમ પ્રમાણિક **શ્રીમદ્**ને મન હજુ આ મનમાનતી પૂર્ણ દશા નથી–પૂર્ણતામા કંઇક ન્યૂનતા છે, એટલે જ કહે છે–'આટલું બધું છતાં મનમાનતી ઉદાસીનતા નથી એમ માનીએ છીએ; અખંડ પ્રેમખુમારી જેવી પ્રવહવી જોઈએ તેવી પ્રવહતી નથી એમ જાણીએ છીએ, આમ કરવાથી તે અખંડ ખુમારી પ્રવહે એમ નિશ્ચળપણે જાણીએ છીએ, પણ તે કરવામા કાળ કારણભૂત થઈ પડ્યો છે'–આ ઉદયકાળ એવો આવ્યો છે કે તેમા થોડા પણ બાહ્ય ઉપયોગ વર્ત્તાવવો પડે છે, તે તેવી ધાર્યા પ્રમાણેની અખંડ ખુમારીમા

× " उदयति न नयश्रीरस्तमेति प्रमाणं, क्वचिदपि न च विद्मो याति निक्षेपचक्रं ।
किमपरमभिदध्मो धाम्नि सर्वंकषेऽस्मिन्ननुभवमुपयाते भाति न द्वैतमेव ॥ "

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત સમયસાર કળશ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કારણ કે કાયાની માયા વિસારી સ્વરૂપમાં સમાઈ ગયા એવા વીતરાગ નિર્ગ્રંથના પંથને **શ્રીમદ્** ભાવથી પૂર્ણપણે અનુસર્યા છે, કાયાની માયા વિસારીને સ્વરૂપમાં શમાયા છે, દેહ છતાં દેહાતીત દશા—કાયોત્સર્ગ દશા પામ્યા છે. નિર્ગ્રંથ મુનિને માટે **સૂયગડાંગ સૂત્ર**માં **वोसट्ठकाय** અને **दविए** એ બે અર્થપૂર્ણ શબ્દો પ્રયોજ્યા છે, તે વ્યુત્સૃષ્ટકાય અને દ્રવ્યભૂત **શ્રીમદ્** થયા છે; જાણે કાયા છોડી દીધી હોય ને કાયામાં ન વર્ત્તતા હોય એવા વ્યુત્સૃષ્ટકાય–કાયોત્સર્ગદશાસંપન્ન થયા છે, અને જેવા પ્રકારે આત્મદ્રવ્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તેવું પોતે પ્રગટાવ્યુ છે એવા દ્રવ્યભૂત થયા છે, **द्रव्यानुसारि* चरणं ने चरणानुसारि द्रव्यं**—દ્રવ્યાનુસારિ ચરણ અને ચરણાનુસારિ દ્રવ્ય એ **અમૃતચંદ્રાચાર્ય**નું **પ્રવચનસાર**નું સુભાષિત વચન **શ્રીમદે** જીવનમાં સિદ્ધ–અનુભવસિદ્ધ કરી દેખાડ્યું છે! આમ '**કાયાની વિસારી માયા સ્વરૂપે શમાયા એવા, નિર્ગ્રંથનો પંથ ભવ અંતનો ઉપાય છે**'—એ પોતાના જ સુભાષિત સૂત્રને ચરિતાર્થ કરતા **પરમ ભાવ-નિર્ગ્રંથ શ્રીમદ્**ને કાયાની માયા વિસારી સ્વરૂપમાં શમાવારૂપ પરમ ધન્ય દશા પ્રગટી છે.

એવા આ પુરુષને દેહ છતાં દેહાતીત દશા સહજ સ્વભાવસિદ્ધ કેમ ન હોય? હું શરીર નથી, હું જાણે શરીરમાં રહ્યો નથી એવો અશરીરીભાવ સહજ સુલભ કેમ ન હોય? માની લઈએ કે આ કાળમાં ચરમશરીરીપણું ન હોય તો પણ અશરીરી-ભાવપણે આત્મસ્થિતિ તે ભાવથી–ભાવની અપેક્ષાએ ચરમશરીરીપણું નહીં પણ સિદ્ધ-પણું છે. અને તેવા પ્રકારે અનુભવસિદ્ધ વચન **શ્રીમદે સૌભાગ્ય** પરના ૧૯૪૮ આશો શુ. ૧૦ના દિને લખેલા પત્રમા (અં. ૪૧૧) લખ્યુ છે—'ચરમશરીરીપણું જાણીએ કે આ કાળમાં નથી, તથાપિ અશરીરીભાવપણે આત્મસ્થિતિ છે તો તે ભાવનયે ચરમ-શરીરીપણું નહીં, પણ સિદ્ધપણું છે; અને તે અશરીરીભાવ આ કાળને વિષે નથી એમ અત્રે કહીએ, તો આ કાળમાં અમે પોતે નથી, એમ કહેવા તુલ્ય છે.'—આત્મ-સામર્થ્યના પૂરેપૂરા યથાર્થ ભાનથી **શ્રીમદે** નિરભિમાનપણે અત્રે પોતા માટે અશરીરી ભાવનો તો અનુભવસિદ્ધ ખુલ્લેખુલ્લો દાવો કર્યો છે. આમ અશરીરીભાવ આ કાળમા પણ કેવો હોઈ શકે છે તેનું જીવતું જાગતું જ્વલંત ઉદાહરણ **શ્રીમદ્** પોતે છે. પુરાણપ્રસિદ્ધ જનક વિદેહીનુ સ્મરણ વા ઓર બળવાન્પણે વિશેષે સ્મરણ કરાવે એવો—દેહ છતાં દેહાતીત દશા–વિદેહી દશા આ કાળમાં પણ આચરી દેખાડનારો **શ્રીમદ્** જેવો એક પરમ જ્ઞાની પુરુષ આપણી વચ્ચે થઈ ગયો એ આપણા અહોભાગ્ય છે! '**દેહ છતાં જેની દશા વર્ત્તે દેહાતીત**'—એવા આ કાળના આ પરમ આશ્ચર્ય-કારક પરમ અદ્ભુત જ્ઞાની પુરુષને ચાલો આપણે ઓળખવા પ્રયત્ન કરીએ અને ઉચ્ચારીએ કે—'**તે જ્ઞાનીના ચરણમાં હો વંદન અગણિત!**'

---

* "द्रव्यानुसारि चरण चरणानुसारि, द्रव्य मिथो द्वयमिद ननु सव्यपेक्षम् ।
तस्मान्मुमुक्षुमधिरोहतु मोक्षमार्गं, द्रव्यं प्रतीत्य यदि वा चरण प्रतीत्य ॥"
—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત પ્રવચનસાર ટીકા ગા. -૧૦૮

પ્રકરણ બારમું

આરંભોદ્યમજનિત અવધાનોપાધિ

[illegible]

મૂકવા પ્રયત્ન કરતા હતા, તેમ તેમ તે ઉપાધિ વધતી જતી હતી, રંચ પણ–જરા પણ ઘટતી ન હતી,—'જેમ જેમ તે હડસેલિયે, વધે ન ઘટે એક રંચ રે.'–એવો 'કારમો'–વિષમ વસમો અસહ્ય ઉદય શ્રીમદ્‌ને આવી પડ્યો,—'ત્યાં આવ્યો રે ઉદય કારમો'; અને તેની કારમી ચીસ–સહૃદયોના હૃદય ભેદી નાંખે અરે! કઠોર વજ્રહૃદય–પર્વતોમાં પણ ચીરાડ પાડી દ્યે એવી કારમી ચીસ શ્રીમદ્‌ના અંતરાત્મામાંથી નીકળી ગઈ—

'ત્યાં આવ્યો રે ઉદય કારમો, પરિગ્રહ કાર્ય પ્રપંચ રે;
જેમ જેમ તે હડસેલીએ, તેમ વધે ન ઘટે એક રંચરે....ધન્ય રે.'

જ્યાં સમયમાત્ર પણ પરમાણુમાત્ર પણ રહેવાની પોતાની ઇચ્છા નથી એવા વ્યવહારપ્રપંચમાં આમ માત્ર પ્રારબ્ધોદયને જ કારણે પરેચ્છાથી શ્રીમદ્‌ને રહેવું પડ્યું એ ખરેખર! વિધિની વિચિત્રતા છે! પૂર્વે જણાવ્યું હતું તેમ કૌટુંબિક સંજોગાદિ–ફરજ આદિ કારણે પરેચ્છાથી–સ્વેચ્છાથી નહિં–શ્રીમદ્‌ને વ્યાપારવ્યવહારમાં ઝંપલાવવું પડ્યું, ભાગીદારીમાં જોડાયા, પોતે જ પ્રેરણા કરી રેવાશંકર જગજીવનની કમીશન એજન્સીની કંપની સ્થાપી, ત્યારે શ્રીમદ્‌ની ધારણા એવી હતી કે જેમ બને તેમ ત્વરાથી આ વ્યવહારપ્રવૃત્તિ પતાવી નિવૃત્ત થઈ ત્યાગ લઈ પરમાર્થમાર્ગઉદ્ધાર કરશું. પત્રાંક ૩૯૦મા સૌભાગ્યને જણાવ્યુ છે તેમ—'જે ઉપાર્જિત કર્મ ભોગવતા ઘણો વખત ભાવિમા વ્યતીત થશે, તે બળવાનપણે ઉદયમા વર્તી ક્ષયપણાને પામતાં હોય તો તેમ થવા દેવા યોગ્ય છે, એમ ઘણાં વર્ષનો સંકલ્પ છે' પણ તે વખતે યથાવસ્થિત વિચાર કર્યો નહિં, પૂર્ણ વિચાર વિના પ્રારંભ કર્યો, પછી અણધાર્યા સંજોગોને લઈ ધાર્યા કરતાં ઉપાધિ એકદમ વધી ગઈ અને તેમાંથી એકદમ નિકળવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. વળી તેના પ્રારંભ વખતે ૧૯૪૫ના અંતભાગમા શ્રીમદ્‌ની જે પ્રારંભિક આત્મદશા હતી, તેના કરતા અત્યારે તો–૧૯૪૭થી માંડીને સમયે સમયે અનેકગણી વધતી જતી હતી, એટલે તે ઉપાધિને હડસેલીને–ધક્કા મારીને કાઢી મૂકવા ને તેમાથી ઝટ છૂટવાની શ્રીમદ્‌ની ઇચ્છા ઓર તીવ્ર બની, પણ પોતે જ પ્રેરેલી તે ઉપાધિમાથી એકદમ છટકવું તત્કાલ શકય ન હતું, કારણ કે અચાનક આંચકો આપી (Sudden shock) તેમ કરવા જતા સાથે જોડાયેલા બીજાઓને–લાગતાવળગતાઓને તીવ્ર કલેશ–કષાયનું અને અનંત સંસારનું કારણ થાય તેમ હતું. પૂર્વે યથાસ્થિત વિચાર વિના કાર્યારંભ કર્યો ને હવે એકદમ ઉલાળીઓ કરવા જતાં બીજાઓને કલેશાપત્તિ થાય તે વીતરાગી શ્રીમદ્‌ને પરવડે એમ ન હતું અને ઉપાધિ રહે એ પણ પોષાય તેમ ન હતું, એમ મોટું ધર્મસંકટ શ્રીમદ્‌ને આવી પડ્યુ. એટલે આ 'પ્રારબ્ધ'–પ્રારંભેલું કાર્ય સમ્યક્ પ્રકારે પૂરું કરી–નિર્વાહી, ચિત્તસમાધાન રાખી યુક્તિથી ક્રમે કરી તેમાથી નિવર્ત્તવું એમ વિચારવું પડ્યુ. આ અંગે શ્રીમદ્ પોતાની અંતર્વેદના ૧૯૪૮ના ફા. સુ. ૧૪ના દિને લખેલા પોતાના પરમાર્થસુહૃદ્ સૌભાગ્ય પરના પત્રમાં (અં. ૩૩૯) ઠાલવે છે–

'અમને તો માત્ર અપૂર્વ એવા સતૂના જ્ઞાન વિષે જ રુચિ રહે છે બીજું જે કંઈ કરવામાં આવે છે, કે અનુસરવામાં આવે છે, તે બધું આસપાસનાં બંધનને લઈને

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ઠેર ઠેર દેખાય છે. હવે ગૃહસ્થપ્રત્યયી—ગૃહસ્થસંબંધી પ્રારબ્ધઉદય હોય ને જો વ્યવહાર-ઉપાધિ ન કરે તો યાચકપણું ભજવું પડે અને તેમ કરે તો જ્ઞાનીના માર્ગનો વિરોધ થાય અને શ્રીમદ્ તો જોકે તેમ કરે તો પણ જ્ઞાનીનો માર્ગ વિરાધાય નહિં એવા પરમ સમર્થ હતા, છતા તેમણે ગૃહસ્થપણામા અયાચકપણું જ યોગ્ય એ જ્ઞાનીના માર્ગની પ્રણાલિકા જાળવવી એ જ યોગ્ય—તેની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નહિં એમ ધાર્યું; જો ઉપેક્ષા કરી હોય તો પણ **'ગૃહસ્થપણું પણ વનવાસીપણે ભજાય એવો આકરો વૈરાગ્ય'** શ્રીમદ્‌ને વર્ત્તતો હતો, છતાં તેઓ જ્ઞાનીની માર્ગપ્રણાલિકાને જ અનુસર્યા. એટલે આમ અનિવાર્યપણે આવી પડેલ ગૃહવાસઉદયમાં વ્યવહારઉપાધિ પ્રસંગ પણ સેવ્યા વિના છૂટકો ન્હોતો. તથાપિ જો તે ઉદય એક સમય પણ 'અસત્તા પામતો હોય'—સત્તામાંથી ચાલ્યો જાય તો તે જ સમયે આ બધા વ્યવહારમાંથી ઊઠીને ચાલ્યા જવા જેટલી 'મોકળાશ' શ્રીમદ્‌ને વર્ત્તતી હતી. આ અંગે સાક્ષીભૂત ૧૯૪૮ના આશોના પત્રમાં (અં ૪૧૪) લખેલા ટંકોત્કીર્ણ વચનો આ રહ્યા—

'જે કંઈ ઉપાધિ કરાય છે, તે કંઈ સ્વપણાને કારણે કરવામા આવતી નથી; તેમ કરાતી નથી. જે કારણે કરાય છે, તે કારણ અનુક્રમે વેદવાયોગ્ય એવું પ્રારબ્ધકર્મ છે. જે કંઈ ઉદય આવે તે અવિસંવાદ પરિણામે વેદવું એવું જે જ્ઞાનીનુ બોધન છે તે અમારે વિષે નિશ્ચળ છે, એટલે તે પ્રકારે વેદીએ છીએ, તથાપિ ઇચ્છા તો એમ રહે છે કે અલ્પકાળને વિષે, એક સમયને વિષે જો તે ઉદય અસત્તાને પામતો હોય તો અમે આ બધામાથી ઊઠી ચાલ્યા જઈએ, એટલી આત્માને મોકળાશ વર્તે છે. ×× એમ હોવાથી અને ગૃહસ્થપ્રત્યયી પ્રારબ્ધ જ્યાંસુધી ઉદયમાં વર્તે ત્યા સુધીમા સર્વથા અયાચકપણાને ભજતું ચિત્ત રહેવામાં જ્ઞાનીપુરુષોનો માર્ગ રહેતો હોવાથી આ ઉપાધિ ભજીએ છીએ. જો તે માર્ગની ઉપેક્ષા કરીએ તોપણ જ્ઞાનીને વિરાધીએ નહીં એમ છે, છતાં ઉપેક્ષા થઈ શકતી નથી. જો ઉપેક્ષા કરીએ તો **ગૃહસ્થપણું પણ વનવાસી-પણે ભજાય એવો આકરો વૈરાગ્ય વર્તે છે.** સર્વ પ્રકારના કર્ત્તવ્યને વિષે ઉદાસીન એવા અમારાથી કંઈ થઇ શકતું હોય તો તે એક જ થઈ શકે છે કે પૂર્વોપાર્જિતનુ સમતાપણે વેદન કરવું, અને જે કંઈ કરાય છે તે તેના આધારે કરાય છે એમ વર્તે છે.'

આવા પરમ વૈરાગ્યસંપન્ન—પરમ ઉદાસીન શ્રીમદ્ સંસારમા પોતાના કોઈ પણ પ્રકારના આત્મિક બંધનને લઈને રહ્યા ન હતા, પણ અનિચ્છતા છતાં તેવા પ્રકારના પૂર્વ પ્રારબ્ધને લઈ ને જ રહ્યા હતા. ૧૯૪૮ના આશોમાં લખેલ પત્રમા (અં.૪૧૫) શ્રીમદે પોતાના પરમાર્થસુહૃદ્ **સૌભાગ્યને** લખ્યુ છે તેમ—'કોઈ પણ જાતના અમારા આત્મિક બંધનને લઈ ને અમે સંસારમા રહ્યા નથી. ×× કુટુંબ છે તેનુ પૂર્વેનું કરેલુ કરજ આપી નિવૃત્ત થવા અર્થે રહ્યા છીએ. રેવાશંકર છે તેનું અમારા પ્રત્યે જે કંઇ માગણું છે તે આપવાને રહ્યા છીએ તે સિવાયના જે જે કંઈ પ્રસંગ છે તે તેની અંદર સમાઈ જાય છે, તનને અર્થે, ધનને અર્થે, ભોગને અર્થે, સુખને અર્થે, સ્વાર્થને અર્થે કે કોઈ તના આત્મિક બંધનથી અમે સસારમા રહ્યા નથી. આવો જે અંતરંગનો ભેદ તે

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

જાણ્યા છતાં, વ્યવસાયનો પ્રસંગ આત્મવીર્યને કંઇ પણ મંદતાનો હેતુ થાય છે, તે છતાં તે વ્યવસાય કરીએ છીએ. આત્માથી ખમવા યોગ્ય નહીં તે ખમીએ છીએ.' (અં.૫૧૪, ૧૯૫૦, શ્રા શુ. ૧૪). કોઇ પણ સહૃદયના હૃદયને વીંધી નાંખે એવી આ કેવી ઊંડી અંતર્વેદના છે!

આમ સ્વેચ્છાથી નહિં પણ પરેચ્છાથી જે પ્રવૃત્તિ છે એટલું જ નહિં પણ અત્યંત અનિચ્છાથી પરાણે પ્રવૃત્તિ છે, તે કેવલ પ્રારબ્ધોદયજનિત જ હોવી સંભવે. કારણ કે **શ્રીમદ્ સૌભાગ્યને** લખે છે તેમ—'ન ગમતું એવું ક્ષણવાર કરવાને કોઇ ઇચ્છતું નથી, તથાપિ તે કરવું પડે છે એ એમ સૂચવે છે કે પૂર્વકર્મનું નિબંધન અવશ્ય છે. (અં.૩૨૯). અત્ર ઉપાધિનામે પ્રારબ્ધ ઉદયપણે છે (અં. ૩૮૬). પૂર્વે ઉપાર્જિત કરેલું એવું જે કંઇ પ્રારબ્ધ છે તે વેદવા સિવાય બીજો પ્રકાર નથી, અને યોગ્ય પણ તે રીતે છે એમ જાણી જે જે પ્રકારે જે કાઇ પ્રારબ્ધ ઉદય આવે છે તે સમપરિણામથી વેદવાં ઘટે છે, અને તે કારણથી આ વ્યવસાયપ્રસંગ વર્તે છે. (અં.૪૨૧) સંસારીપણે વસતા કઇ સ્થિતિએ વર્તીએ તો સારૂં, એમ કદાપિ ભાસે તોપણ તે વર્તવાનું પ્રારબ્ધાધીન છે કોઈ પ્રકારનું કંઈ રાગ, દ્વેષ કે અજ્ઞાનનાં કારણથી જે ન થતું હોય, તેનું કારણ ઉદય જણાય છે.' (અં.૪૪૪). ઉદય વેદવા વિના છૂટકો નથી તે બા અત્ર (અં. ૪૪૪) લખે છે—'જળમા સ્વાભાવિક શીતળપણું છે, પણ સૂર્યાદિના તાપને યોગે ઉષ્ણપણાને તે ભજતું દેખાય છે, તે તાપનો યોગ મટ્યેથી તે જ જળ શીતળ જણાય છે; વચ્ચે શીતળપણાથી રહિત તે જળ જણાય છે, તે તાપના યોગથી છે. એમ આ પ્રવૃત્તિજોગ અમને છે; પણ અમારો તે પ્રવૃત્તિ વિષે હાલ તો વેદ્યા સિવાય અન્ય ઉપાય નથી.' તેમ જ પત્રાંક ૫૮૬મા લખે છે–'પૂર્ણજ્ઞાની શ્રી ઋષભદેવાદિ પુરુષોને પણ પ્રારબ્ધોદય ભોગવ્યે ક્ષય થયો છે; તો અમ જેવાને તે પ્રારબ્ધોદય ભોગવવો જ પડે એમાં કંઇ સંશય નથી માત્ર ખેદ એટલો થાય છે કે, અમને આવા પ્રારબ્ધોદયમા શ્રી ઋષભદેવાદિ જેવી અવિષમતા રહે એટલું બળ નથી; અને તેથી પ્રારબ્ધોદય છતા વારંવાર તેથી અપરિપકવ કાળે છૂટવાની કામના થઇ આવે છે, કે જો આ વિષમ પ્રારબ્ધોદયમાં કંઇ પણ ઉપયોગની યથાતથ્યતા ન રહી તો ફરી આત્મસ્થિરતા થતાં વળી અવસર ગવેષવો જોઇશે; અને પશ્ચાત્તાપપૂર્વક દેહ છૂટશે; એવી ચિંતા ઘણીવાર થઇ આવે છે.' આ પ્રારબ્ધોદય ભોગવવો એ કાઇ દોષ નથી, છતા તેમાથી છૂટવાની કામના એ તો **શ્રીમદ્**નો કેવળ ગુણ જ છે. આવો પરમ નિર્દોષ પરમ ગુણમૂર્ત્તિ પુરુષ ઉદય–ઉપાધિને હડસેલવા–હાંકી કાઢવા (Drive out) ઇચ્છે છે, તે તેની **અત્યંત અનાસક્તિ** અને **પરમ વિરક્તિ** જ પ્રકાશે છે છતાં પ્રારબ્ધોદય જ્ઞાનીને પણ ભોગવવો પડે છે, કારણ કે જ્ઞાનીનો દેહ પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવવાને અર્થે અને જગજ્જીવોના કલ્યાણને અર્થે એમ બે કારણે જ વર્તે છે; **ધારશીભાઈ** પરના પત્રમાં (અં ૩૭૩, ૧૯૪૮, વૈ. વ. ૧૪) **શ્રીમદે** અનુભવસિદ્ધ વચન લખ્યુ છે તેમ–'મહાત્માનો દેહ બે કારણને લઈ વિદ્યમાનપણે ... છે, પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવલાને અર્થે, જીવોના કલ્યાણને અર્થે; તથાપિ એ બન્નેમાં

[illegible]

[illegible]

[illegible]

નિસ્તુષ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં **શ્રીમદ્** ૧૯૫૦ના ફા. શુ. ૧૧ના દિને અંબાલાલભાઈ પરના પત્રમાં (અં. ૪૮૭) લખે છે—'આટલી વાતનો નિશ્ચય રાખવો યોગ્ય છે, કે જ્ઞાનીપુરુષને પણ પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવ્યા વિના નિવૃત્ત થતા નથી, અને અભોગવ્યે નિવૃત્ત થવાને વિષે જ્ઞાનીને કંઈ ઇચ્છા નથી. જ્ઞાની સિવાય બીજા જીવને પણ કેટલાંક કર્મ છે, કે જે ભોગવ્યે જ નિવૃત્ત થાય, અર્થાત્ તે પ્રારબ્ધ જેવાં હોય છે, તથાપિ ભેદ એટલો છે કે જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિ પૂર્વોપાર્જિત કારણથી માત્ર છે, અને બીજાની પ્રવૃત્તિમા ભાવિ સંસારનો હેતુ છે, માટે જ્ઞાનીનું પ્રારબ્ધ જુદું પડે છે. એ પ્રારબ્ધનો એવો નિર્ધાર નથી કે તે નિવૃત્તિરૂપે જ ઉદય આવે. જેમ શ્રીકૃષ્ણાદિક જ્ઞાનીપુરુષ, કે જેને પ્રવૃત્તિરૂપ પ્રારબ્ધ છતા જ્ઞાનદશા હતી, જેમ ગૃહસ્થાવસ્થામા શ્રી તીર્થંકર. એ પ્રારબ્ધ નિવૃત્ત થવું તે માત્ર ભોગવ્યાથી સંભવે છે.' આમ જ્ઞાનીનું પ્રારબ્ધ નિવૃત્તિરૂપે પણ હોય ને કવચિત્ પ્રવૃત્તિરૂપે પણ હોય; અને તે જ્ઞાનીનું પ્રારબ્ધ અજ્ઞાનીના પ્રારબ્ધ કરતા સાવ જૂદું પડે છે; અજ્ઞાનીને પુન. બંધનો હેતુ થઈ સંસારકારણ થાય છે, અબંધપરિણામી જ્ઞાનીને ઉદયભોગ બંધનો અહેતુ હોઈ નિર્જરાનો હેતુ થાય છે. સમયસારકળશ ૧૬૧મા **અમૃતચંદ્રાચાર્યજીએ** કહ્યુ છે તેમ—'ટંકોત્કીર્ણ સ્વરસથી નિચિત જ્ઞાનસર્વસ્વભાગી સમ્યગ્દૃષ્ટિનાં લક્ષણ સકલ કર્મને હણી નાખે છે; તેથી તેને આ સતે પુનરપિ કર્મનો જરા પણ બંધ છે નહિં, પણ પૂર્વોપાત્ત તે અનુભવતાં નિશ્ચિતપણે નિર્જરા જ છે,'—**पूर्वोपात्तं तदनुभवतो निश्चितं निर्जरैव ।** કવચિત્ જ્ઞાનીની ઉદયભોગપ્રવૃત્તિ દેખી જ્ઞાનીને નહિ ઓળખનારા ને પોતાના કાટલે તોલી જ્ઞાનીને અન્યાય કરનારા અજ્ઞાનીજનોને જાણે પડકારતા હોય એમ આ **અમૃતચંદ્રજી સમયસારકળશ** ૧૪૬મા વીરગર્જના કરે છે—'પૂર્વબદ્ધ પોતાના કર્મવિપાકથી જ્ઞાનીને જો ઉપભોગ હોય છે તો ભલે હો! પણ રાગવિયોગને લીધે તે નિશ્ચયે કરીને તેનો

× "टंकोत्कीर्णस्वरसनिचितज्ञानसर्वस्वभाज',
सम्यग्दृष्टेर्यदिह सकल घ्नति लक्ष्माणि कर्म ।
तत्तस्यास्मिन्पुनरपि मनाक्कर्मणो नास्ति वधः,
पूर्वोपात्त तदनुभवतो निश्चित निर्जरैव ॥ "

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત સમયસારકળશ, ૧૬૧

* " पूर्वबद्धनिजकर्मविपाकाज्ज्ञानिनो यदि भवत्युपभोग. ॥
तद्भवत्वथ च रागवियोगान्नूनमेति न परिग्रहभाव ॥ "

સમયસારકળશ, ૧૪૬

\+ " उप्पण्णोदयभोगो वियोगवुद्धीए तस्स सो णिश्च ।
कखामणागयस्स य उदयस्स ण कुव्वए णाणी ॥
अप्परिग्गहो अणिच्छो भणिदो णाणी य णिच्छदे असण ।
अप्परिग्गहो दु असणस्स जाणगो तेण सो होदि ॥
एमादिए दु विविहे सव्वे भावे य णिच्छदे णाणी ।
जाणगभावो णियदो णीरालवो दु सव्वत्थ ॥ "

સમયસાર ગાથા ૨૧૨–૨૧૪

[illegible] આપણી [illegible]

[illegible]

હોય તે પ્રકારે હાલ તો વર્તીએ છીએ, અને એમ વર્તવું કોઇ પ્રકારે તો સુગમભાસે છે. ×× બીજી તો કંઇ સ્પૃહા નથી, કોઈ પ્રારબ્ધરૂપ સ્પૃહા પણ નથી, સત્તારૂપ કોઈ પૂર્વે ઉપાર્જિત કરેલી ઉપાધિરૂપ સ્પૃહા તે તો અનુક્રમે સંવેદન કરવી છે. એક સત્સંગ–તમરૂપ સત્સંગની સ્પૃહા વર્તે છે. રુચિમાત્ર સમાધાન પામી છે. એ આશ્ચર્યરૂપ વાત ક્યાં કહેવી ? આશ્ચર્ય થાય છે. આ જે દેહ મળ્યો તે પૂર્વે કોઇ વાર મળ્યો નહોતો, ભવિષ્યકાળે પ્રાપ્ત થવો નથી. ધન્યરૂપ–કૃતાર્થરૂપ એવા જે અમે તેને વિષે આ ઉપાધિજોગ જોઈ લોકમાત્ર ભૂલે એમાં આશ્ચર્ય નથી, અને પૂર્વે જો સત્પુરુષનું ઓળખાણ પડ્યું નથી, તો તે આવા યોગનાં કારણથી છે.'–આ વેધક વચનો જ્ઞાનીને ઓળખવામા ભ્રાંતિ પામનારા જગત્‌ને તેવી ભૂલ નહિં કરવાનું કેવું માર્મિક આહ્વાન કરે છે !

તાત્પર્ય કે–જે જે કાળે જે જે પ્રારબ્ધ ઉદય આવે તે તે વેદન કરવું એ જ્ઞાની પુરુષોનું સનાતન આચરણ **શ્રીમદ્** અનુસર્યા છે, અને તે તે પ્રારબ્ધ ઉદયપ્રસંગમાં સાક્ષીભાવે–દૃષ્ટાભાવે વર્ત્યા છે, એ **શ્રીમદ્**ના અધ્યાત્મજીવનની અનુભવસિદ્ધ સિદ્ધ હકીકત છે, અને તેના સાક્ષી **સૌભાગ્ય** પરના અમૃતપત્રના (અં. ૪૦૮, ૧૯૪૮ ભા. વદ ૮) આ અમૃત વચનો છે—'જે જે કાળે જે જે પ્રારબ્ધ ઉદય આવે તે તે વેદન કરવું એ જ્ઞાનીપુરુષોનું સનાતન આચરણ છે, અને તે જ આચરણ અમને ઉદયપણે વર્તે છે; અર્થાત્ જે સંસારમાં સ્નેહ રહ્યો નથી, તે સંસારનાકાર્યની પ્રવૃત્તિનો ઉદય છે, અને ઉદય અનુક્રમે વેદન થયા કરે છે એ ઉદયના ક્રમમાં કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ–વૃદ્ધિ કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી નથી; અને એમ જાણીએ છીએ કે જ્ઞાનીપુરુષોનું પણ તે સનાતન આચરણ છે. ××× હાલ તો તે પ્રારબ્ધ સ્વાભાવિક ઉદય પ્રમાણે વેદન કર્યા સિવાય અન્ય ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી નથી, તથાપિ તે ઉદયમા બીજા કોઇને સુખ, દુઃખ, રાગ, દ્વેષ, લાભ, અલાભના કારણરૂપે બીજાને ભાસીએ છીએ તે ભાસવાને વિષે લોકપ્રસંગની વિચિત્ર ભ્રાંતિ જોઈ ખેદ થાય છે. **જે સંસારને વિષે સાક્ષી કર્ત્તા તરીકે મનાય છે, તે સંસારમાં તે સાક્ષીએ સાક્ષીરૂપે રહેવું અને કર્ત્તા તરીકે ભાસ્યમાન થવું તે બેધારી તરવાર** ઉપર **ચાલવા બરાબર છે.'** આમ પ્રારબ્ધયોગે વિચિત્ર વિષમ ભ્રાંતિગત જગત્‌ના પ્રસંગમા અવિષમ ઉદાસીન સાક્ષીભાવે વર્ત્તતાં કર્તાપણું નહિં છતાં કર્તાપણે ભાસ્યમાન થવા જેવી બેધારી તલવાર પર **શ્રીમદ્** ચાલ્યા છે ! આવું પરમ અદ્દ્ભુત આત્મપરાક્રમ તો **શ્રીમદ્** જેવો કોઇ વિરલો અપવાદરૂપ (exceptional) અસાધારણ (Extra–ordinary) સમર્થ યોગી પુરુષ જ કરી શકે !

પ્રકરણ બેંતાળીસમું

ઉપાધિ મધ્યે સમાધિ : અલૌકિક 'રાધાવેધ'

[illegible]

શ્રીમદ્‌ને ઉપાધિ મધ્યે પણ કેવી સમાધિ વર્તતી હતી તે માટે તેમના જ પત્રોમાં સ્થળે સ્થળે આવતા સ્વયંભૂ અનુભવોદ્‌ગારો જ સાક્ષી છે: 'પરમ સ્વરૂપના અનુગ્રહથી અત્ર સમાધિ છે. (અં. ૨૩૮). સર્વાત્માના અનુગ્રહથી અત્ર સમાધિ છે. બાહ્યોપાધિયોગ વર્તે છે. (અં. ૨૪૩). અત્ર સમાધિ છે, બાહ્યોપાધિ છે (અં. ૩૬૪). અત્ર સમાધિ છે, બાહ્ય પ્રતિબદ્ધતા વર્તે છે. (અં. ૩૬૫). ઉપાધિપ્રસંગ તો રહે છે, તથાપિ આત્મસમાધ રહે છે. (અં. ૩૬૭). અત્ર ભાવ પ્રત્યે તો સમાધિ છે, અને બાહ્ય પ્રત્યે ઉપાધિજોગ વર્તે છે. (અં, ૩૭૧). અત્ર પ્રવૃત્તિ ઉદયે સમાધિ છે. (અં.૪૩૦). અત્ર સમાધિપરિણામ છે, તથાપિ ઉપાધિનો પ્રસંગ વિશેષ રહે છે. અને તેમ કરવામાં ઉદાસીનતા છતા ઉદયયોગ હોવાથી નિશ્કલેશ પરિણામે પ્રવૃત્તિ કરવી ઘટે છે. (અં.૪૨૮). અમારૂં મન ઘણું ઉદાસ રહે છે અને પ્રતિબંધ એવા પ્રકારનો રહે છે, કે તે ઉદાસપણું સાવ ગુપ્ત જેવું કરી ન ખમી શકાય એવા વેપારાદિ પ્રસંગમા ઉપાધિજોગ વેદવા પડે છે. જો કે વાસ્તવ્યપણે તો સમાધિપ્રત્યયી આત્મા છે. (અં.૪૬૩).' ઇત્યાદિ

આ ન ખમી શકાય એવી અસહ્ય ઉપાધિ અંગે **શ્રીમદ્** ૧૯૪૮ ના માગ શુદ ૧૪ ના પત્રમા (અ. ૩૦૮) **સૌભાગ્યને** પોતાનું આત્મસંવેદન–આત્મવેદના લખે છે,—'**શ્રી સહજ સમાધિ.** અત્ર સમાધિ છે ×× **અસંગવૃત્તિ હોવાથી અણુમાત્ર સહન થઈ શકે તેવી દશા નથી, તો ય સહન કરીએ છીએ.**' પરમાણુમાત્ર પણ ઉપાધિ સહન ન કરી શકે એવી અસંગ દશા છતાં **શ્રીમદે** આટલી બધી અસહ્ય ઉપાધિ સમતાથી સહન કરી તે તેમની અસાધારણ સહનશીલતા દાખવે છે, એટલું જ નહિં પણ સમાધિ તેમની કેવી સહજ સ્વભાવભૂત બની ગઈ હશે તે દર્શાવે છે. સમાધિના આત્યંતિક અભ્યાસ વિના આવી સહજ સમાધિ સંભવે નહિં. અર્થાત્ **શ્રીમદે** આ સમાધિનો એટલો બધો આત્યંતિક અભ્યાસ કર્યો હતો કે તેઓ સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન્ સહજ સમાધિરૂપ બની ગયા, એટલે જ આવી અગ્નિપરીક્ષા જેવી ઉત્કટ ઉપાધિ મધ્યે પણ તેમને સહજ સમાધિ સહજ–નિઃપ્રયાસપણે (without effort) વર્તતી હતી, અને તેનું માર્મિક સૂચન આ ટૂંકા અર્થગંભીર પત્રના મથાળે મૂકેલ '**સહજ સમાધિ**' શબ્દથી કર્યું જણાય છે. આવા અવિકલ્પ સહજ સમાધિસ્થિત જ્ઞાની સત્પુરુષને ઉપાધિ પણ બાધા ન ઉપજાવે એવી અબાધ હોય છે, ઉપાધિ પણ સમાધિ જ હોય છે આ અંગે **શ્રીમદ્** પોતાનુ આત્મસંવેદન સૌભાગ્ય પરના પત્રમાં (અં. ૩૨૯, ૧૯૪૮, માહ વદ ૮) દાખવે છે—

'અવિકલ્પ સમાધિનુ ધ્યાન ક્ષણવાર પણ મટતું નથી. તથાપિ અનેક વર્ષો થયાં વિકલ્પરૂપ ઉપાધિને આરાધ્યા જઇએ છીએ જ્યા સુધી સસાર છે ત્યા સુધી કોઈ જાતની ઉપાધિ હોવી તો સભવે છે, તથાપિ અવિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત એવા જ્ઞાનીને તો તે ઉપાધિ પણ અબાધ છે, અર્થાત્ સમાધિ જ છે આ દેહ ધારણ કરીને જો કે કોઈ મહાન શ્રીમંતપણુ ભોગવ્યું નથી, શબ્દાદિ વિષયોનો પૂરો વૈભવ પ્રાપ્ત થયો નથી, કોઈ વિશેષ એવા રાજ્યાધિકારે સહિત દિવસ ગાળ્યા નથી, પોતાના ગણાય

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આ સંસારની રચના છે. × × આમ જો તે ઉપાર્જિતકર્મથી [illegible] ત્રાસ પામ્યા કરીએ છીએ; અને તે તે જોગે હૃદયમાં [illegible] ભગવત્ પ્રભુનું નામ રાખી [illegible] કંઇ પ્રવર્તન કરી સ્થિર રહી શકીએ છીએ. [illegible] આત્માને વિષે ભ્રાંતિ પ્રાયે થતી નથી. [illegible] અનાકુળ [illegible] છે, એમ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે. અને તેથી [illegible] આકુળવ્યાકુળપણાને પામી ત્યાગને ભજતાં હવો; તથાપિ ઉપાર્જિત કર્મની સ્થિતિને [illegible], અદીનપણું, અવ્યાકુળપણું વેદવી એ જ જ્ઞાનીપુરુષોનો માર્ગ છે. અને તે જ ભજીએ છીએ, એમ સ્મૃતિ થઈ સ્થિરતા રહેતી આવી છે. એટલે આકુળાદિ [illegible] [illegible] ગમાએ થતી હતી! [illegible] પણ બાધા

આમ આવા પરમ [illegible] સમાધિસ્થિત [illegible] વ્યવહારપ્રવૃત્તિ [illegible] તેનો નિરંતર થઈ શકે એમ ન હતું, તોપણ શ્રીમદ્ તો તેની નિવૃત્તિ ક્યારે થાય તેનો પ્રારબ્ધની નિવૃત્તિ ન જાપ જપતા હતા અને નિવૃત્તિ જ ઇચ્છતા હતા, છતાં તેવા [illegible] સમાધિ ધરતા હતા થાય ત્યાંસુધી વ્યવહારપ્રવૃત્તિ ભજતાં [illegible] સ્થિતિ જ રાખી [illegible] (અં. ૫૦૦, ૧૯૫૦ [illegible]) શ્રીમદે લખ્યું છે શ્રી લલ્લુજી મુનિ પરના પત્રમાં [illegible] આત્મસમાધિની સ્થિતિ રહે છે તેમ—'અત્રે ઉપાધિરૂપ વ્યવહાર વર્તે છે. [illegible] આત્મસમાધિમાં આવ્યા કરે છે. તે પ્રારબ્ધ તોપણ વ્યવહારના પ્રતિબંધથી છૂટવાનું વારંવાર સ્મૃતિમાં આવ્યા કરે છે; માટે સમચિત્ત થઈ નિવૃત્તિ નિવૃત્તિ થતાં સુધી તે વ્યવહારનો પ્રતિબંધ [illegible] છે એમ નથી, નિવૃત્તિને રહે છે' આમ શ્રીમદ્ જેવા જ્ઞાની કોઈ પ્રવૃત્તિને ઇચ્છે છે એમ નથી, [illegible] ઇચ્છે છે, છતા અનિવાર્યપણે વર્તતી આ જ્ઞાનીપુરુષની પ્રવૃત્તિ કાંઇ સામાન્ય પ્રાકૃત જનની (Layman) પ્રવૃત્તિ જેવી નથી. આ અંગે શ્રીમદ્ જાણે પૂર્વ ભવોમાં [illegible] ભૂત ભાવોનું સ્મરણ કરતા હોય એવો પ્રગટ ભાસ આપતા આ નિવૃત્તિઇચ્છક [illegible] સિદ્ધ વચન કૃષ્ણદાસ પરના પત્રમાં (અં. ૪૪૯, ૧૯૪૯ જેઠ શુ. ૧૧) લખે છે—'જ્ઞાનીપુરુષોની પ્રવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ જેવી હોતી નથી. ઊના પાણીને વિષે જેમ અગ્નિપણું મુખ્ય ગુણ કહી શકાતો નથી, તેમ જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિ છે; તથાપિ જ્ઞાનીપુરુષ પણ નિવૃત્તિને કોઈ પ્રકારે પણ ઇચ્છે છે. પૂર્વે આરાધન કરેલાં એવાં નિવૃત્તિનાં ક્ષેત્રો, વન, ઉપવન, જોગ, સમાધિ અને સત્સંગાદિ જ્ઞાનીપુરુષને પ્રવૃત્તિમાં બેઠાં વારંવાર સાંભરી આવે છે. તથાપિ ઉદયપ્રાપ્ત પ્રારબ્ધને જ્ઞાની અનુસરે છે.' અને આ ઉદયપ્રાપ્ત અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિમાં પણ પોતાને સમાધિસ્થિતિ અવ્યાબાધ છે એમ સૂચવતાં શ્રીમદ્ [illegible] આઠ પત્તાવાળા સુપ્રસિદ્ધ અમૃતપત્રમાં આ અનુભવવચન લખે છે—'જે પ્રવૃત્તિ [illegible] ઉદયમા છે, તે બીજે દ્વારેથી ચાલ્યા જતા પણ ન છોડી શકાય એવી છે, વેદવાયોગ્ય છે માટે તેને અનુસરીએ છીએ; તથાપિ અવ્યાબાધ સ્થિતિને વિષે જેવું ને તેવું [illegible] છે.'—અત્રે શ્રીમદે સાવ નિષ્તુષ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે પ્રારબ્ધાનુસાર જે પ્રવૃત્તિ ઉદય હોય છે, તે 'બીજે દ્વારેથી'–પાછલા દરવાજેથી (Back–door) ચાલ્યા જતાં પણ છોડી શકાય એવી છે,—ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી—ભોગવ્યે જ છૂટકો છે; અનિવાર્ય છે. એટલે વેદવા યોગ્ય છે માટે તેને અનુસરે છે, તોપણ 'અવ્યાબાધ' સ્થિતિમાં 'જેવું ને તેવું' પણ બાધા ન ઉપજે એવી અવ્યાબાધ સ્થિતિમાં—આત્મસમાધિસ્થિતિમાં

[illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

[illegible]

શ્રીમદ્ ઉપાધિની વચ્ચે સમતાની [illegible] તે અદ્ભુતતાં [illegible]
[illegible] છે. [illegible] તે વાત તો [illegible] વિના [illegible] છે. [illegible]
[illegible] આવે છે, તથાપિ [illegible] છે. [illegible]
[illegible] છે. [illegible] છે. [illegible]
[illegible] સમાધિ [illegible]

[illegible]

શ્રીમદ્‌ની અદ્‌ભુત ઉદાસીનતા

'જહાં રાગ અને વળી દ્વેષ, તહાં સર્વદા માનો ક્લેશ;
ઉદાસીનતાનો જ્યાં વાસ, સર્વ દુઃખનો છે ત્યાં નાશ.
સર્વ કાળનું છે ત્યાં જ્ઞાન, દેહ છતાં ત્યાં છે નિર્વાણ;
ભવ છેવટની છે એ દશા, રામ ધામ આવીને વસ્યા,'—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.**

ઉપાધિ મધ્યે પણ **શ્રીમદ્** આવી અપૂર્વ સમાધિદશા રાખી શક્યા તેનું રહસ્ય કારણ શું છે? ઉપાધિને પોતાના પર આરૂઢ ન થવા દેતાં પોતે તે ઉપાધિ ઉપર આરૂઢ થઈ ગયા તેનું અંતર્ગત કારણ શું છે? **શ્રીમદ્‌ની અદ્‌ભુત ઉદાસીનતા** એ જ તેનું રહસ્યકારણ છે, એ જ તેનું અંતર્ગત કારણ છે. **'અધ્યાત્મની જનની અકેલી ઉદાસીનતા'** એ અનુભવસિદ્ધ વચન **શ્રીમદ્‌ના** અધ્યાત્મ જીવનની રહસ્ય–ચાવી (Master–key) છે; **'ઉદાસીનતાનો જ્યાં વાસ, સર્વ દુ:ખનો છે ત્યાં નાશ'** એ પોતાનું જ સૂત્ર **શ્રીમદ્‌ના** જીવનસૂત્રનું મૂળ સૂત્ર છે. **શ્રીમદ્‌ની** આ અદ્‌ભુત ઉદાસીનતાનું આ પ્રકરણમાં દિગ્‌દર્શન કરશું.

ઉદાસીનતા એટલે શું? ઉદાસીનતા એટલે શોકવાચક ઉદાસપણું—'સોગિયા મોઢા'રૂપ ગમગીનપણું નહિ, પણ જગત્‌નો ભાવ ન સ્પર્શી શકે એવા ઉંચા પરમાનંદમય આત્માના આસનમા બિરાજવાપણું. એટલે લોકદૃષ્ટિનું ગમગીનપણારૂપ ઉદાસીનપણું તો ક્યાય દૂર રહ્યું, અત્રે તો આત્માના **પરમાનંદમાં નિમગ્નપણું** જ છે. ઉદાસીનતા શબ્દનો વ્યુત્પત્તિઅર્થ પણ એ જ સૂચવે છે. (૧) ઉદાસીન = ઉત્ + આસીન. 'ઉત્' એટલે ઉંચે–જગત્‌ના ભાવ ન સ્પર્શી શકે, રાગ–દ્વેષ–મોહાદિ ન સ્પર્શી શકે, ઇચ્છા–અનિચ્છા સુખ–દુઃખ આદિ દ્વંદ્વ ન સ્પર્શી શકે, કર્તા–ભોક્તાદિ ભાવ ન સ્પર્શી શકે એવા ઉંચા આસનમાં આસીન'–બેઠેલ, બિરાજેલ; અર્થાત્ 'સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્ય વૃત્તિ કરી'–જગત્‌ના સર્વ ભાવ ન સ્પર્શી શકે એવા પરમાનંદમય આત્માના આસનમાં–સુખાસનમાં બેઠેલ તે ઉદાસીન, અને તેનો ભાવ તે ઉદાસીનતા. આનંદઘન આત્માનું આત્માના પરમાનંદમાં નિમગ્નપણું એજ પરમાર્થઉદાસીનતા છે. **સૌભાગ્ય** પરના પત્રમાં (અં. ૨૧૯) પોતાને **'પરમાર્થ ઉદાસીનતા'** છે એમ **શ્રીમદે** માર્મિકપણે લખ્યુ છે, તેનો મર્મ આ જ છે કે તેમને લોકદૃષ્ટિનું ગમગીનપણુ–ઉદાસપણુ નહિં પણ આ પરમાર્થઉદાસીનપણું છે (૨) આ મુખ્ય વ્યુત્પત્તિઅર્થ ઉપરથી ઉદાસીનતાનો

× "उपेक्षाफलमाद्यस्य शेषस्यादानहानधीः ।
पूर्व वाऽज्ञाननाशो वा सर्वस्यास्य स्वगोचरे ॥" આપ્તમીમાંસા, શ્લો. ૧૦૨

"प्रमाणस्य फल साक्षादज्ञानविनिवर्त्तनम् ।
केवलस्य सुखोपेक्षे शेषस्यादानहानधी ॥"

શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરકૃત ન્યાયાવતાર

[illegible] સમતા [illegible] [illegible] સૌભાગ્ય [illegible] શ્રીમદ્ [illegible] આનંદઘનજી [illegible] [illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

[illegible]

વિચાર કરીએ. આત્માને-ચૈતન્ય દ્રવ્યને વાસ્તવિકપણે પરદ્રવ્યની સાથે કંઈ લેવાદેવાનો સંબંધ નથી, માત્ર જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધ છે, એટલે પ્રદીપ જેમ પ્રકાશ્ય પ્રતિ ઉદાસીન છે તેમ આત્મા પર પ્રતિ નિત્યમેવ ઉદાસીન છે એમ વસ્તુસ્થિતિ છે,—'**आत्मा प्रदीपवत् परं प्रति उदासीनो नित्यमेवेति वस्तुस्थितिः**' (સમયસારટીકા ગા. ૩૭૩-૩૮૨). અર્થાત્ તત્ત્વથી નિશ્ચયથી આત્માને અન્ય દ્રવ્ય સાથે લેવાદેવા નથી, ઉદાસીનતા જ છે, ઉદાસીનતા એ જ આત્માનો-ચૈતન્યદ્રવ્યનો સહજ સ્વભાવ છે. જ્ઞાનીને આ સહજ ઉદાસ પરિણામે રહેલા ચૈતન્યનું પૂરેપૂરું ભાન છે એટલે પ્રવૃત્તિમાં પણ તે સહજ આત્મ સ્વભાવરૂપ ઉદાસીનતા રાખવા નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહે છે. આ પરમ ઉદાસીનતા રાખવાના પરમ વિકટ આત્મપુરુષાર્થ અંગે **શ્રીમદ્** અંબાલાલભાઈ પરના પત્રમાં (અં. ૩૨૧) આ સ્વાનુભવસિદ્ધ વચન લખે છે—'અત્યંત ઉદાસ પરિણામે રહેલું એવું જે ચૈતન્ય, તેને જ્ઞાની પ્રવૃત્તિમાં છતાં તેવું જ રાખે છે; તોપણ કહીએ છીએ; માયા દુસ્તર છે; દુરંત છે; ક્ષણવાર પણ, સમય એક પણ, એને આત્માને વિષે સ્થાપન કરવા યોગ્ય નથી. એવી તીવ્ર દશા આવ્યે અત્યંત ઉદાસ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેવા ઉદાસ પરિણામની જે પ્રવર્તના-(ગૃહસ્થપણા સહિતની)-તે અબંધપરિણામી કહેવા યોગ્ય છે. જે બોધસ્વરૂપે સ્થિત છે તે એમ કઠિનતાથી વર્તી શકે છે, કારણ કે તેની વિકટતા પરમ છે' આવું પરમ વિકટ કાર્ય કરનારા પરમ ઉદાસીન **શ્રીમદ્**—જે મૂકવા યોગ્ય હતું તે બધું મૂકી દીધું ને લેવા યોગ્ય હતું તે બધું લઈ લીધું—**उन्मुक्तमुन्मोच्यमशेषतस्तत्तथात्तमादेयमशेषतस्तत्**—એવી સમયસારકળશમાં (૨૩૬) સંગીત કરેલી-પરમ ધન્ય જ્ઞાનદશા પામ્યા છે; 'લેવેકોં ન રહી ઠોર, ત્યાગીવેકોં નાહીં ઓર, બાકી કહા ઉબર્યો જુ, કારજ નવીનો હૈ'—એવી ઉક્ત કળશનો ભાવ ઝીલી **બનારસીદાસજી**એ ગાયેલી પરમ અદ્‌ભુત દશાને પ્રાપ્ત થયા છે. આ અદ્‌ભુતદશાના કાવ્યનું સ્વાનુભવસિદ્ધ પરમાર્થદર્શન કરતા **શ્રીમદ્ સૌભાગ્યને** લખે છે (પત્રાંક ૩૩૮)—'સ્વરૂપનું ભાન થવાથી પૂર્ણકામપણું પ્રાપ્ત થયું, એટલે હવે બીજું કોઇ ક્ષેત્ર કંઈ પણ લેવાને માટે રહ્યું નથી, સ્વરૂપનો તો કોઇ કાળે ત્યાગ કરવાને મૂર્ખ પણ ઇચ્છે નહીં; અને જ્યાં કેવળ સ્વરૂપ સ્થિતિ છે, ત્યા તો પછી બીજું કંઇ રહ્યું નથી; એટલે ત્યાગવાપણું પણ રહ્યું નહીં. હવે જ્યારે લેવું, દેવું એ બન્ને નિવૃત્ત થઈ ગયુ, ત્યારે બીજું કોઇ નવીન કાર્ય કરવાને માટે શું ઊગર્યું? અર્થાત્ જેમ થવું જોઇએ તેમ થયુ ત્યાં પછી બીજી લેવાદેવાની જંજાળ ક્યાથી હોય? એટલે કહે છે કે, અહીં પૂર્ણકામ પ્રાપ્ત થઈ.' આમ જેમા પોતાની અદ્‌ભુત ઉદાસીન દશાનું જ પ્રતિબિંબ પડે છે એવા આ પરમાર્થદર્શનમાં જણાવ્યુ છે તેમ લેવાદેવાની જંજાળ રહિત-'હાનાદાનરહિત પરિણામી' ઉપેક્ષાભાવરૂપ કેવી ઉદાસીનતા **શ્રીમદ્**ને પ્રગટી છે!

હવે સાક્ષીભાવ-દ્રષ્ટાભાવરૂપ ચોથા અર્થમાં **શ્રીમદ્**ની ઉદાસીનતા અવલોકીએ. 'જે જે કાળે જે જે પ્રારબ્ધ ઉદય આવે તે તે વેદન કરવું એ જ્ઞાનીપુરુષોનુ સનાતન ૠણ' અનુસરતા ઉદાસીન સાક્ષીભાવે વર્ત્તતા **શ્રીમદ્** પરમાર્થસખા **સૌભાગ્ય**

[illegible]

આમ ચારે અર્થમાં આ અદ્દ્ભુત ઉદાસીનતા **શ્રીમદ્દના આત્મચારિત્રમય અધ્યાત્મચરિત્ર**માં પ્રગટ દશ્યમાન થાય છે. **શ્રીમદ્દ**ની આત્માનુભવસિદ્ધ **અમૃતવાણી** વદે છે તેમ-(જુઓ પ્રકરણના મથાળે મૂકેલ સુભાષિત) જ્યાં ઉદાસીનતાનો વાસ છે ત્યાં સર્વ દુઃખનો નાશ છે, ત્યાં સર્વ કાળનું જ્ઞાન છે, ત્યાં દેહ છતાં નિર્વાણ-જીવન્મુક્તિ છે, છેવટના ભવની એ દશા છે, અને ત્યાં 'રામ'-આત્મામાં રમણ કરનારા આત્મારામ પોતાના ધામમાં આવીને વસ્યા છે.—આવી પરમ ધન્ય ઉદાસીનતા **શ્રીમદે** પોતાના જીવનમાં અનુભવસિદ્ધ કરી દેખાડી એ સ્વયંસિદ્ધ હકીકત છે.

પ્રકરણ ત્રેસઠમું

અલૌકિક અસંગતા

'સર્વ તીર્થંકરાદિ જ્ઞાનીઓએ અસંગપણું જ સર્વોત્કૃષ્ટ કહ્યું છે, કે જેનાં અંગે સર્વ આત્મસાધન રહ્યાં છે'.—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર,**

શ્રીમદ્દની આ અદ્દ્ભુત ઉદાસીનતાનું સહજ સ્વભાવભૂત પરિણામ અસંગતા હતું. ઉદાસીનતા જો **શ્રીમદ્દ**ના અધ્યાત્મ જીવનનું મૂળસૂત્ર છે, તો અસંગતા તેનું ઉત્તર ભાષ્ય છે. જ્યાં અન્ય ભાવનો સ્પર્શ નથી એવી સર્વ ભાવથી ઉદાસીન વૃત્તિ છે ત્યાં કોઈપણ સંગનો સંભવ ક્યાંથી હોય? અસંગતા જ હોય. પૂર્વ પ્રકરણોમાં વિવરી દેખાડ્યું તેમ—અદ્દ્ભુત દાસીનતાથી વર્ત્તતાં ઉપાધિ મધ્યે સમાધિ ધરી રહેલા, પ્રારબ્ધોદયાધીનપણે વ્યવહારોપાધિમાં પ્રવર્ત્તતા વિદેહી દશાએ વિચરી રહેલા, પુરાણ પુરુષ પરમાત્માની પરમ પ્રેમમય પરાભક્તિની પરાકાષ્ઠા પામતાં પુરાણપુરુષ સતથી અભેદ સાક્ષાત્ સત્પુરુષપણું આચરી રહેલા, કેવલ એક શુદ્ધ આત્માના અનુભવરૂપ કેવલશુદ્ધાત્મદશા અનુભવતાં જીવન્મુક્ત દશાનો અનુભવ કરી રહેલા, આત્મસાક્ષાત્કાર રૂપ શુદ્ધ આત્મદર્શન કરતાં નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં વિહરી રહેલા પરમ જ્ઞાની **શ્રીમદ્દ**ના વીતરાગ આત્માને અસંગતા એ આત્મજીવનનો પ્રાણ હતી. બાહ્ય સંગ મધ્યે પણ ભાવઅસંગ રહી નિરંતર સત્સંગને ઝંખતા ને સર્વસંગત્યાગને કંખતા **શ્રીમદ્દ**ની અલૌકિક અસંગતાનું આ પ્રકરણમાં દર્શન કરશું

અસંગતા એટલે શું? સંગનો અભાવ તે અસંગતા. સંગ શબ્દના આ ચાર અર્થ થાય છેઃ (૧) સ્પર્શ, સંપર્ક (Touch, contact) (૨) સંગતિ, સોબત, સમાગમ, સંસર્ગ (Company, association) (૩) ગ્રંથ-પરિગ્રહ (Possessions). તેના બે પ્રકાર (અ) દ્રવ્ય-બાહ્ય ધન ધાન્ય-દ્વિપદ-ચતુષ્પદાદિ, (વ) ભાવ—આભ્યંતર—રાગ, દ્વેષ, મોહ,

[illegible]

[illegible]

જિન પણ કહે છે કે પરમાર્થનયથી આત્મા તેમ જ છે. એ જ અસંગતા સિદ્ધ થવી, પરિણત થવી તે મોક્ષ છે. પરભારી તેવી અસંગતા સિદ્ધ થવી ઘણું કરીને અસંભવિત છે, અને એ જ માટે જ્ઞાનીપુરુષોએ સર્વ દુઃખ ક્ષય કરવાની ઇચ્છા છે જેને એવા મુમુક્ષુએ સત્સંગની નિત્ય ઉપાસના કરવી એમ જે કહ્યું છે, તે અત્યંત સત્ય છે.' એટલે જ **શ્રીમદ્‌**ની આત્મદશાના દર્પણરૂપ હાથનોંધમાં (૧-૭, ૨-૬) લખ્યુ છે તેમ-'હું એક છું, અસંગ છું, સર્વ પરભાવથી મુક્ત છું, હું અસંગ શુદ્ધ ચેતન છું', એમ અસંગ આત્મતત્ત્વનું ભાવન કરતા, તથારૂપ અસંગદશા પ્રગટાવવા ગતત પ્રયત્નશીલ **શ્રીમદ્‌** લોકસંગ વર્જી નિરંતર અસંગતા જ ઇચ્છતા હતા અથવા **સૌભાગ્ય** જેવા પરમાર્થસત્સંગી સત્પુરુષની સત્સંગતા જ ઇચ્છતા હતા; **પરમાર્થસખા સૌભાગ્ય** પરના પત્રોમા દર્શાવ્યુ છે તેમ—'અમે અસંગતાને જ ઇચ્છીએ છીએ, અને તમારો સહવાસ તે અસંગતા જ છે, એથી પણ વિશેષ અમને પ્રિય છે. (અં. ૨૦૧) જ્ઞાનીને સર્વત્ર મોક્ષ છે; આ વાત જો કે યથાર્થ છે, તોપણ જ્યાં માયાપૂર્વક પરમાત્માનુ દર્શન છે એવું જગત, વિચારી પગ મૂકવા જેવું તેને પણ કંઇ લાગે છે, માટે અમે અસંગતાને ઇચ્છીએ છીએ, કાં તમારા સંગને ઇચ્છીએ છીએ, એ યોગ્ય જ છે. (અં ૨૦૫). કાળ વિષમ આવી ગયો છે. સત્સંગનો જોગ નથી, અને વીતરાગતા વિશેષ છે, એટલે ક્યાંય સાતું નથી, અર્થાત્ મન વિશ્રાંતિ પામતું નથી. અનેક પ્રકારની વિટંબના તો અમને નથી, તથાપિ નિરંતર સત્સંગ નહીં એ મોટી વિટંબના છે. લોકસંગ રુચતો નથી. (અં. ૨૯૮).' લોકસંગ વર્જતા અસંગ **શ્રીમદ્‌** નિરંતર સત્સંગના જોગને ઇચ્છે છે અને આ વિષમ કાળમાં સત્સંગનો જોગ નથી, લોકસંગ એમને રુચતો નથી, એટલે અત્રે ક્યાય સાતું નથી'—ક્યાય ગોઠતું નથી એ દર્દભર્યા શબ્દોમાં **શ્રીમદ્‌**ની કેવી તીવ્ર અંતર્વેદના દેખાઇ આવે છે! ખરેખર! બીજા કોઈનું નહિં, એક સત્સંગ નહિં એનુ જ મોટું દુઃખ-મોટી વિટંબના **શ્રીમદ્‌**ને છે.

એટલે જ અસંગને કંખતા ને સત્સંગને ઝંખતા **શ્રીમદ્‌**ને સર્વ સંગ છોડી વનમા જઈએ વનમા જઇએ એમ વારંવાર ઊર્મિ ઊઠે છે, તે **પરમાર્થસુહૃદ્ સૌભાગ્ય**ને પત્રમા (અં. ૨૧૭) દર્શાવે છે—'ઉપાધિના કારણથી તન્મયભક્તિ રહેતી નથી અને એકતાર સ્નેહ ઉભરાતો નથી. આથી ખેદ રહ્યા કરે છે અને વારંવાર વનવાસની ઇચ્છા થયા કરે છે. જો કે વૈરાગ્ય તો એવો રહે છે કે ઘર અને વનમા ઘણુ કરીને આત્માને ભેદ રહ્યો નથી. ×× પ્રેમભક્તિની પૂર્ણ લય આવ્યા વિના દેહત્યાગ નહિં કરી શકાય, એમ રહે છે; અને, વારંવાર એ જ રટના રહેવાથી 'વનમાં જઇએ વનમા જઇએ' એમ થઈ આવે છે, આપનો નિરંતર સત્સંગ હોય તો અમને ઘર પણ વનવાસ જ છે.' આમ અસંગ કરતા પણ **સૌભાગ્ય**ના સત્સંગને વિશેષ મહત્વનો લેખતા **શ્રીમદ્‌** અત્રે પત્રમાં જડભરતજીનુ સુપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત ટાંકી અસંગતા વિના પોતાને યમદુઃખ કરતાં પણ વધારે કેટલું બધું દુઃખ થાય છે, તે દર્શાવતી પોતાની આત્મસંવેદનમય અંતરૂર્મિ ઠાલવે છે—

[illegible]

[illegible]

હોય.' તેમ જ બીજા પત્રમાં (અં. ૪૫૯) લખ્યું છે તેમ—'શ્રી કૃષ્ણાદિકની ક્રિયા ઉદાસીન જેવી હતી. જે જીવને સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય, તેને સર્વ પ્રકારની સંસારી ક્રિયા તે જ સમયે ન હોય એવો કંઈ નિયમ નથી. સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થયા પછી સંસારી ક્રિયા રસરહિતપણે થવી સંભવે છે. ×× સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ તે સંસારને ભજતો દેખાય છે, તે પૂર્વે નિબંધન કરેલાં એવાં પ્રારબ્ધકર્મથી દેખાય છે. વાસ્તવ્યપણે ભાવથી તે સંસારમાં તેનો પ્રતિબંધ ઘટે નહિં.' અને **શ્રીમદ્**ને પણ તેમ જ છે. કારણકે સંસારથી કંટાળ્યા તો ઘણો કાળ થઈ ગયો છે તથાપિ સંસારનો પ્રસંગ હજી વિરામ પામતો નથી, એ એક પ્રકારનો મોટો 'ક્લેશ' વર્તે છે. (અં ૩૭૯) વિચારવાન પુરુષને કેવળ ક્લેશરૂપ ભાસે છે, એવા સંસાર તેને વિષે હવે ફરી આત્મભાવે કરી જન્મવાની નિશ્ચળ પ્રતિજ્ઞા છે, (અં.૩૮૩)—એમ પરમ ભવવિરક્તિનુ આત્મસંવેદન દર્શાવનારા **શ્રીમદ્** જેવા પરમસમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની વીતરાગને તો ભાવ પ્રતિબંધનો અંશ પણ છે નહિં. એટલે આવાં ભાવઅપ્રતિબદ્ધ અસંગ પુરુષને અબંધભાવ જ—અબંધ પરિણામ જ છે, એટલું જ નહિં પણ તે તે પ્રારબ્ધોદય ભોગવતા કેવળ નિર્જરા જ હોય છે. **અધ્યાત્મસાર–સમયસાર**× આદિ શાસ્ત્રોમાં કહ્યુ છે તેમ–અજ્ઞાનીઓને બંધ છે, જ્ઞાનીઓને કદી બંધ નથી–નિર્જરા જ છે. જ્ઞાની **सेवमानो न सेवते**—જ્ઞાની સેવતાં છતાં સેવતો નથી–ભોગવતાં છતાં ભોગવતો નથી! અને અજ્ઞાની નહિં સેવતાં છતાં સેવે છે—નહિં ભોગવતાં છતાં ભોગવે છે! **सेवंतोवि ण सेवइ असेवमाणोवि सेवगो कोई**। આમ કોઇ કર્મ ભોગવતા છતાં કર્મોથી બંધાતો નથી!—તે જ્ઞાનનું જ* સામર્થ્ય છે કે વિરાગનું જ સામર્થ્ય છે' જેમ વિષ ખાતાં વૈદ્ય પુરુષ મરણ નથી પામતો, તેમ પુદ્ગલકર્મનો ઉદય જ્ઞાની ભોગવે છે પણ બંધાતો નથી,–આ જ્ઞાનનું સામર્થ્ય છે; જેમ મદ્ય પીતો પુરુષ અરતિ ભાવે કરીને મદવાળો થતો નથી, તેમ દ્રવ્યઉપભોગમા અરત જ્ઞાની બંધાતો નથી,–આ વૈરાગ્યનુ સામર્થ્ય છે. એટલે જ આવો જ્ઞાન–વૈરાગ્યસંપન્ન જ્ઞાની પુરુષ+–**યોગદૃષ્ટિ-**

× "सेवंतोवि ण सेवइ असेवमाणोवि सेवगो कोई।
पगरणचेट्ठा कस्सवि ण य पायरणोत्ति सो होई॥
जह विसमुवभुंजतो वेज्जो पुरिसो ण मरणमुवयादि।
पुग्गलकम्मस्सुदयं तह भुंजदि णेव वज्झए णाणी॥
जह मज्जं पिवमाणो अरदिभावेण मज्जदि ण पुरिसो।
दव्वुवभोगे अरदो णाणी वि ण बज्झदि तहेव॥

—સમયસાર ગાથા, ૧૯૫-૧૯૬-૧૯૭

* "सेवतेऽसेवमानोपि सेवमानो न सेवते।
कोऽपि पारजनो न स्याच्छ्रयन् पारजनानपि॥"
"तद् ज्ञानस्यैव सामर्थ्यं विरागस्य च वा किल।
यत् कोऽपि कर्मभिः कर्म भुञ्जानोऽपि न बध्यते॥" —સમયસારકળશ

+ "भोगान् स्वरूपत· पश्यस्तथा मायोदकोपमान्।
भुञ्जानोऽपि ह्यसङ्ग· सन् प्रयात्येव परं पदम्॥" યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શ્લો. ૧૬૬

સમુચ્ચયમાં [illegible] [illegible] [illegible] પરમ [illegible] અને પરમ વૈરાગ્ય[illegible] [illegible] પરમજ્ઞાન-વૈરાગ્યમૂર્તિ શ્રીમદ્ [illegible] છે.

[illegible]

[illegible]

પરિણામ જ છે. જેમ રેણુબહુલ† વ્યાયામશાળામાં કોઈ સ્નેહાભ્યક્ત—તેલ ચોપડેલો મનુષ્ય વ્યાયામ કરે તો તેને રજ ચોંટે છે, પણ સ્નેહાભ્યક્ત ન હોય—તેલ ચોપડેલ ન હોય, તેને સ્નેહરૂપ—તેલરૂપ ચીકાશના અભાવે રેણુ ચોંટતી નથી; તેમ અજ્ઞાનીને સ્નેહરૂપ—આસક્તિરૂપ—રાગરૂપ ચીકાશને લીધે કર્મપરમાણુરૂપ રજ ચોંટે છે, પણ નિઃસ્નેહ—વીતરાગ—અનાસક્ત એવા 'કોરા ધાકોડ' જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષોને સ્નેહરૂપ—આસક્તિરૂપ ચીકાશના અભાવે કર્મરજ વળગી શકતી નથી. આવા નિઃસ્નેહ ભાવને લીધે જ અબંધપરિણામી **શ્રીમદ્**ને સંસાર પ્રત્યે આસક્તિરૂપ સંગ તો દૂર રહો, અત્યંત અત્યંત અનાસક્તિરૂપ અસંગતા જ છે, અનાસક્ત ભાવ જ છે.

આમ જેને સંસાર પ્રત્યે લેશ પણ સ્નેહભાવરૂપ આસક્તભાવ રહ્યો નથી, લેશ પણ આકર્ષણ રહ્યું નથી, એવા **પરમ અસંગ જ્ઞાનાક્ષેપકવંત શ્રીમદ્**ને આકર્ષણ તો એક આત્મધર્મનું—શ્રુતધર્મનું જ છે, આસક્તપણું એક આત્મજ્ઞાન અને આત્મવાર્તાનું જ છે. 'પરમ રુચિ છે જેને વિષે એવું આત્મજ્ઞાન અને આત્મવાર્તા' (અં. ૪૬૧) તે પ્રત્યે **શ્રીમદ્**ને એટલી બધી આસક્તિ છે કે **સૌભાગ્ય** પરના પત્રમાં (અં. ૪૫૩) જણાવ્યું છે તેમ—'કોઈ દ્રવ્યમાં, કોઇ ક્ષેત્રમાં, કોઇ કાળમાં, કોઇ ભાવમાં સ્થિતિ થાય એવો પ્રસંગ જાણે ક્યાય દેખાતો નથી. કેવળ સર્વ પ્રકારનું તેમાંથી અપ્રતિબદ્ધપણું જ યોગ્ય છે, તથાપિ નિવૃત્તિ ક્ષેત્ર, અને નિવૃત્તિ કાળને, સત્સંગને અને આત્મવિચારને વિષે અમને પ્રતિબદ્ધ રુચિ રહે છે.' **જ્ઞાનાક્ષેપકવંત શ્રીમદ્**ને આત્મધર્મ—શ્રુતધર્મનું એટલું બધું આકર્ષણ—આક્ષેપણ છે કે એમનું વિક્ષેપરહિત મન નિત્ય તે આત્મધર્મ—શ્રુતધર્મમાં જ છે, કાયા જ માત્ર અન્ય કાર્યમાં છે,—મન મોક્ષમાં ને તન સંસારમાં **મોક્ષે ચિત્તં ભવે તનુઃ**—એવી સ્થિતિ છે 'મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે, બીજા કામ કરંત રે; તિમ શ્રુતધર્મે મન દૃઢ ધરે જ્ઞાનાક્ષેપવંત રે.' જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું મન ઘર સંબંધી બીજાં બધાં કામ કરતાં પણ પોતાના પ્રિયતમમાં જ લગ્ન થયેલું હોય છે, તેમ આ **જ્ઞાનાક્ષેપકવંત મહાજ્ઞાની શ્રીમદ્**નું વિક્ષેપરહિત ચિત્ત તે પતિવ્રતાના પ્રેમ કરતાં અનંતગુણવિશિષ્ટ 'એક લક્ષપણે, એક ધ્યાનપણે, એક લયપણે, એક સ્મરણપણે, એક શ્રેણીપણે, એક ઉપયોગપણે, એક પરિણામપણે' તે એક શ્રુતધર્મમાં જ—આત્મધર્મમાં જ લગ્ન છે. ગાય વનમાં ચારો ચારવા જાય છે, ચારે દિશામાં ફરે છે, પણ તેનું મન તો પોતાના પરમ પ્રિય વત્સ—વાછડામાં જ હોય છે—'ચારો ચરનકે કારણે રે, ગૌઆ બનમેં જાય; ચારો ચરે ફિરે ચિહું દિશિ, વાકી નજર બછુરિઆ માંહ્ય,'—તેમ પરભાવના વિક્ષેપથી રહિત એવા જ્ઞાનાક્ષેપકવંત મહાજ્ઞાની **શ્રીમદ્**નું સર્વભાવથી ઉદાસીન થયેલું અસંગ મન પણ એક આત્મધર્મમાં જ—શ્રુતધર્મમાં જ મગ્ન છે. આવા **આત્મમગ્ન—આત્મલગ્ન શ્રીમદ્**ને આત્મજ્ઞાન—આત્મવાર્તાનું અને તેના અધિષ્ઠાનરૂપ જ્ઞાનીના પરમ નિવૃત્તિમય સત્સંગનું એટલું બધું આત્યંતિક આકર્ષણ છે,

† જુઓ **સમયસાર** બંધ અધિકાર પ્રારંભની ગાથાઓ અને તેની **અમૃતચંદ્રાચાર્યજી**કૃત **આત્મખ્યાતિ ટીકા.**

કે [illegible] [illegible] [illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

એવું સૂઝતું નથી, અને જ્યાંસુધી તેમ ન થાય ત્યાંસુધી તે ચિંતના મટવી સંભવતી નથી.' (અં. ૪૫૩, ૧૯૪૯ પ્ર. અસાડ વદ ૩).

'સર્વ વ્યવહારથી નિવૃત્ત થયા વિના મન ઠેકાણે બેસે નહીં એવો અપ્રતિબંધ અસંગભાવ ચિત્તે બહુ વિચાર્યો હોવાથી તે જ પ્રવાહમાં રહેવું થાય છે. પણ ઉપાર્જિત પ્રારબ્ધ નિવૃત્ત થયે તેમ બની શકે એટલો પ્રતિબંધ પૂર્વકૃત છે, આત્માની ઇચ્છાનો પ્રતિબંધ નથી. ×× જ્ઞાને કરીને આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલો એવો નિશ્ચય બદલાતો નથી, કે સર્વ સંગ મોટા આસ્રવ છે, ચાલતાં, જોતાં, પ્રસંગ કરતાં, સમયમાત્રમાં નિજભાવને વિસ્મરણ કરાવે છે; અને તે વાત કેવળ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવી છે, આવે છે, અને આવી શકે તેવી છે; તેથી અહોનિશ તે મોટા આસ્રવરૂપ એવા સર્વસંગમાં ઉદાસપણું રહે છે, અને તે દિવસ દિવસ પ્રત્યે વધતા પરિણામને પામ્યા કરે છે; તે તેથી વિશેષ પરિણામને પામી સર્વસંગથી નિવૃત્તિ થાય એવી અનન્ય કારણ યોગે ઇચ્છા રહે છે.' (અં. ૫૪૭, ૧૯૫૧ માગ. વદ ૮).

'**જ્ઞાનીપુરુષને આત્મપ્રતિબંધપણે સંસારસેવા હોય નહીં, પણ પ્રારબ્ધપ્રતિબંધપણે હોય, એમ છતાં પણ તેથી નિવર્તવારૂપ પરિણામને પામે એમ જ્ઞાનીની રીત હોય છે; જે રીતનો આશ્રય કરતાં હાલ ત્રણ વર્ષ થયાં વિશેષ તેમ કર્યું** છે અને તેમાં જરૂર આત્મદશાને ભુલાવે એવો સંભવ રહે તેવો ઉદય પણ જેટલો બન્યો તેટલો સમપરિણામે વેદ્યો છે; જો કે તે વેદવાના કાળને વિષે સર્વસંગનિવૃત્તિ કોઈ રીતે થાય તો સારૂં એમ સૂઝ્યા કર્યું છે; તોપણ સર્વસંગનિવૃત્તિએ જે દશા રહેવી જોઈએ તે દશા ઉદયમાં રહે, તો અલ્પકાળમાં વિશેષ કર્મની નિવૃત્તિ થાય એમ જાણી જેટલું બન્યું તેટલું તે પ્રકારે કર્યું છે; પણ મનમાં હવે એમ રહે છે કે આ પ્રસંગથી એટલે સકલ ગૃહવાસથી દૂર થવાય તેમ ન હોય તોપણ વ્યાપારાદિ પ્રસંગથી નિવૃત્ત, દૂર થવાય તો સારૂં, કેમકે આત્મભાવે પરિણામ પામવાને વિષે જે દશા જ્ઞાનીની જોઈએ તે દશા આ વ્યાપારવ્યવહારથી મુમુક્ષુ જીવને દેખાતી નથી.' (અં. ૫૬૦, ૧૯૫૧ પોષ)

આમ સર્વસંગપરિત્યાગને નિરંતર ગવેષતા **શ્રીમદ્**ની ભાવઅસંગતા કેવી અલૌકિક હતી તેનું આપણે દર્શન કર્યું. ખરેખર! સંસારપ્રસંગમાં પણ સર્વથા નિર્લેપ રહેવાનું આવું મહા પરાક્રમ તો પરમ ઉદાસીન **શ્રીમદ્** જેવો કોઈક વિરલો અપવાદરૂપ (Exceptional) અસાધારણ (Extra-ordinary) મહાજ્ઞાની જ કરી શકે! આવી બેધારી તલવાર પર ચાલવાનું મહાસાહસ તો પરમ અસંગ **શ્રીમદ્** જેવો કોઈક ખરેખરો અનાસક્ત મહાસમર્થ યોગી જ કરી શકે!

શ્રીમદ્‌ના ચિત્તની ચૈતન્યમય દશા

પડે, તો તેમાં વ્યવસ્થા પણ કેમ રહી શકે? અવ્યવસ્થા કેમ ન થાય? આ ચિત્તની અવ્યવસ્થા કેવી છે?—'ચિત્તની અવ્યવસ્થાને લીધે મુહૂર્ત્તમાત્રમાં કરી શકાય એવું કાર્ય વિચારતાં પણ પખવાડિયું વ્યતીત કરી નખાય છે, અને વખતે તે કર્યા વિના જ જવા દેવાનું થાય છે. બધા પ્રસંગોમા તેમ થાય તોપણ હાનિ માની નથી, તથાપિ આપને કંઇ કંઈ જ્ઞાનવાર્ત્તા દર્શાવાય તો વિશેષ આનંદ રહે છે; અને તે પ્રસંગમાં ચિત્તને કંઈક વ્યવસ્થિત કરવાની ઇચ્છા રાખ્યા કરાય છે, છતાં તે સ્થિતિમાં પણ હમણાં પ્રવેશ નથી કરી શકાતો,'—**પરમાર્થસુહૃદ્ સૌભાગ્યને** કંઇ જ્ઞાનવાર્ત્તા દર્શાવવાથી તો પોતાને આનંદ રહે છે, તે પણ બની શકતી નથી, તે સૂચવે છે કે **શ્રીમદ્**ની ચિત્તદશા બાહ્ય કાર્યોમાં કેટલી બધી અવ્યવસ્થિત થઇ ગઇ હશે ને આત્યંતિક ચૈતન્યમય સ્થિતિમાં કેટલી બધી સુવ્યવસ્થિત થઇ ગઇ હશે! **શ્રીમદ્**ની 'એવી ચિત્તની દશા નિરંકુશ થઇ રહી છે.'–ચિત્ત અંકુશમાં–નિયંત્રણમાં–હાથમાં રાખ્યુ ન રહે એવી દશા બની રહી છે. અર્થાત્ આ ચૈતન્યમય ચિત્ત આપોઆપ સ્વરસથી ચૈતન્યમાં વહ્યા કરે છે ને રહ્યા કરે છે, એટલે તે બીજા કાર્યમાં રોકયું રોકી શકાતું નથી–અંકુશમાં હાથમાં રહેતું નથી. આમ ચૈતન્યમાં નિરંતર સ્વરસથી આપોઆપ વહવાથી–રહેવાથી ચિત્તની આવી અવ્યવસ્થિત નિરંકુશ દશા તો પરમ ધન્ય–પરમ પ્રશસ્ત છે; અને એમ રહેવું એ તો પરમાત્માની પરમ કૃપા જ છે. એટલે જ અત્ર કહે છે—'અને તે નિરંકુશતા પ્રાપ્ત થવામા હરિનો પરમ અનુગ્રહ કારણ છે.' આવી પરમ પ્રશસ્ત ધન્ય નિરંકુશતાને તો પૂર્ણતા આપવા ઇચ્છી **શ્રીમદ્** જ્યાં સર્વ કામ–ઇચ્છા 'પૂર્ણ' થાય છે–પૂર્ણ વિરામ પામે છે એવા પૂર્ણકામ થવા માગે છે, એટલે જ આગળ લખે છે—'એ જ નિરંકુશતાને પૂર્ણતા આપ્યા સિવાય ચિત્ત યથાચિત્ત સમાધિયુક્ત નહીં થાય એમ લાગે છે; અત્યારે તો બધુંય ગમે છે, અને બધુંય ગમતું નથી, એવી સ્થિતિ છે. જ્યારે બધુંય ગમશે ત્યારે નિરંકુશતાની પૂર્ણતા થશે. એ પૂર્ણકામતા પણ કહેવાય છે, જ્યાં હરિ જ સર્વત્ર સ્પષ્ટ ભાસે છે, અત્યારે કંઈક અસ્પષ્ટ ભાસે છે. પણ સ્પષ્ટ છે એવો અનુભવ છે.' આમ આપોઆપ સ્વરસથી શુદ્ધ ચૈતન્યરસમા પ્રવહતા ચિત્તની પરમ ધન્ય ચૈતન્યમય દશાની અદ્ભુત ખુમારીમાં **શ્રીમદ્** લખે છે—'જે રસ જગતનું જીવન છે, તે રસનો અનુભવ થવા પછી હરિ પ્રત્યે અતિશય લય થઈ છે' અર્થાત્ જેના ચિત્તની ચૈતન્યમય દશા થઈ છે એવા **શ્રીમદ્** શુદ્ધચૈતન્યમૂર્તિ પરમાત્માના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપમા અતિશય લીન થયા છે. આવો જ ભાવ બીજા પત્રમા (અં. ૨૫૯) **શ્રીમદ્** દર્શાવે છે—'અમારું ચિત્ત તો બહુ હરિમય રહે છે, પણ સંગ બધા કળિયુગના રહ્યા છે. × × ચિત્ત બાહ્ય વિષયમા હાલ જતું નથી. લી. ઈશ્વરાર્પણ.'

આમ જેના ચિત્તની દશા ચૈતન્યમય રહ્યા કરે છે એવા **શ્રીમદ્** પોતાના મનની આ આત્માકારતા એટલે શું એ અંગે સ્પષ્ટતા કરતાં પત્રમા (અં ૪૧૨) લખે છે—**અત્રે આત્માકારતા વર્ત્તે છે. આત્માનું આત્મસ્વરૂપરૂપે પરિણામનું હોવાપણું તે આત્માકારતા કહીએ છીએ.**' તેમ જ પત્રાંક ૩૫૩ માં **સૌભાગ્યને** લખે છે—

[illegible]

સિવાય અન્ય સ્થળે અતિબદ્ધતા પામતું નથી, ક્ષણ પણ અન્યભાવને વિષે સ્થિર થતું નથી સ્વરૂપને વિષે સ્થિર રહે છે. એવું જે અમારું આશ્ચર્યકારક સ્વરૂપ તે હાલ ક્યાંય કહ્યું જતું નથી. ઘણા માસ વીત્યાથી તમને લખી સંતોષ માનીએ છીએ.' અને આવા કળિકાળમા પણ જેનું ચિત્ત અન્યત્ર વિક્ષેપ પામ્યુ નથી તેની **સૌભાગ્ય**ના પત્રમા (અં. ૩૮૪) **શ્રીમદ્** મુક્તકંઠે સ્તુતિ કરે છે—

'તે આ દુસમ કળિયુગ નામનો કાળ છે તેને વિષે વિહ્વળપણું જેને પરમાર્થને વિષે નથી થયુ, ચિત્ત વિક્ષેપ પામ્યુ નથી, સંગે કરી પ્રવર્તનભેદ પામ્યુ નથી, બીજી પ્રીતિના પ્રસંગે જેનુ ચિત્ત આવૃત્ત થયુ નથી, બીજાં જે કારણો તેને વિષે જેનો વિશ્વાસ વર્ત્તતો નથી, એવો જો કોઈ હોય તો તે આ કાળને વિષે બીજો શ્રી રામ છે' —**શ્રીમદ્**ના આ વચન એમને પોતાને જ ઓર અનંતગુણવિશિષ્ટ વિશેષપણે લાગુ પડે છે. ખરેખર! આવા દુઃસમ કળિકાળમા પણ જેનું ચિત્ત વિક્ષેપ પામ્યુ નથી, સંગે કરી પ્રવર્તનભેદ પામ્યુ નથી, એવા આ આત્મામા રમણ કરનારા **આત્મારામી શ્રીમદ્** આ કાળમા **'બીજા શ્રી રામ'** છે.

આમ જેના ચિત્તની ચૈતન્યમય દશા વર્ત્તતી હતી એવા આત્મારામી **શ્રીમદ્**નુ ચિત્ત આત્મા સિવાય અન્ય કામના નહિં હોવાથી **નિષ્કામ** હતું, આત્મા સિવાય અન્ય સર્વ કામના પૂર્ણવિરામ પામવાથી **પૂર્ણકામ** હતું, આત્મા સિવાય અન્ય સ્થળે રમતું નહિં હોવાથી **આત્મારામી** હતું, આત્મા સિવાય અન્ય સ્થળે વિક્ષેપ નહિં પામતું હોવાથી **અવિક્ષિપ્ત** હતું. આત્મા સિવાય અન્યત્ર પ્રતિબંધ નહિં પામતું હોવાથી **અપ્રતિબદ્ધ** હતું આત્મા સિવાય અન્ય સર્વ પરભાવથી–વિભાવથી મુક્ત થયુ હોવાથી **મુક્ત** હતું, દેહ છતાં દેહાતીત દશા અનુભવતું હોવાથી **વિદેહી** હતું, કોઈ પણ વિકલ્પનો અવકાશ રહ્યો નહિં હોવાથી **નિર્વિકલ્પ** હતું, કોઈપણ અન્યભાવનો સંગ ન થતો હોવાથી **અસંગ** હતું, સર્વભાવથી–જગતથી ઉપર ને ઉપર તરતું હોવાથી **ઉદાસીન** હતું. ટુંકામા આત્મારામી **શ્રીમદ્**નુ નિષ્કામ–પૂર્ણકામ ચિત્ત આત્મા સિવાય અન્યત્ર અવિક્ષિપ્ત–અપ્રતિબદ્ધ હતું, સર્વત્ર અસંગ ઉદાસીન હતું, તે તેમના ચિત્તની ચૈતન્યમય દશાને લીધે હતું, ચિત્તની આત્માકાર સ્થિતિને લીધે હતું. આ આત્માકાર સ્થિતિને લીધે જ **શ્રીમદ્**નુ ચિત્ત અંશ પણ ઉપાધિ વેદવાને યોગ્ય ન હતું, છતા યથાપ્રાપ્ત ઉદય–ઉપાધિને **શ્રીમદ્** અવિરામ સમાધિભાવે જ—ઉદાસીન અસંગ ભાવે જ અબંધપરિણામે વેદતા હતા. આ અંગે પોતાની આત્મસંવેદનમય અંતર્વેદના **શ્રીમદ્ સૌભાગ્ય** પરના પત્રમાં (અં. ૩૯૮) દાખવે છે—'આત્માકાર સ્થિતિ થઈ જવાથી ચિત્ત ઘણું કરીને એક અંશ પણ ઉપાધિજોગ વેદવાને યોગ્ય નથી, તથાપિ તે તો જે પ્રકારે વેદવું પ્રાપ્ત થાય તે જ પ્રકારે વેદવું છે, એટલે તેમાં સમાધિ છે; પરંતુ પરમાર્થસંબંધી કોઈ કોઈ જીવોને પ્રસંગ પડે છે, તેને તે ઉપાધિજોગના કારણથી અમારી અનુકંપા પ્રમાણે લાભ મળતો નથી, અને પરમાર્થસંબંધી કંઈ તમલિખિતાદિ વાર્તા આવે છે, તે પણ ચિત્તમા માંડ પ્રવેશ થાય છે, કારણ કે તેનો હાલ ઉદય નથી. આથી પત્રાદિ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

લોકોત્તર ચિત્તવાળા **શ્રીમદે** તે કરી દેખાડ્યું એ **આશ્ચર્યનું આશ્ચર્ય** (Wonder of wonders) છે !

શ્રીમદ્ને આ તો બેધારી તલવાર પર ચાલવા કરતાં પણ વિકટ એવડું કામ કરવાનું હતું—અસહ્ય ઉદયઉપાધિ વેદવાની હતી અને અખંડ આત્મસમાધિ જાળવવાની હતી. એટલે એ આડે અવકાશઅભાવે પરમ અસંગ ઉદાસીન **શ્રીમદે** આ અનિવાર્ય ઉદયઉપાધિ સિવાયનો બીજો બધો વ્યવહાર સંગપ્રસંગ બંધ કરી દીધો હતો એટલું જ નહિં, પણ હાલ તત્કાળ પરમાર્થપ્રસંગીઓ સાથેનો પત્રાદિ વ્યવહાર પણ સંક્ષેપી નાંખ્યો હતો. આ અંગે પણ તેઓ કેવા ઉદાસ થઈ ગયા હતા, તે તેમના આ પત્ર ઉલ્લેખો પરથી સ્વયં જણાય છે—'હાલ ચિત્ત પરમ ઉદાસીનતામાં વર્તે છે. લખવા વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જેથી તમને વિશેષ વિગતથી કંઇ લખવાનું બની શકતું નથી. (અં. ૨૭૬). ચિત્ત ઉદાસ રહે છે, કંઈ ગમતું નથી. × × મન કોઇ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકતું નથી. જેથી પ્રત્યેક કાર્ય મુલતવવાં પડે છે; કાંઈ વાંચન, લેખન કે જનપરિચયમા રુચિ આવતી નથી. (અં. ૨૭૭). મન ક્યાંય વિરામ પામતું નથી. ઘણું કરીને અત્ર કોઇનો સમાગમ ઇચ્છતું નથી. કંઈ લખી શકાતું નથી, વધારે પરમાર્થ-વાક્ય વદવા ઇચ્છા થતી નથી. કોઇએ પૂછેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર જાણતાં છતા લખી શકતા નથી, ચિત્તનો પણ ઝાઝો સંગ નથી. આત્મા આત્મભાવે વર્તે છે. (અં. ૩૧૩). ઉદાસ પરિણામ આત્માને ભજ્યા કરે છે. × × લખવામાં ચિત્ત જેવું જોઇએ તેવું રહેતું નથી, અને તે વળી અલ્પકાળ રહે છે, એટલે ધારેલું લખી શકાતું નથી. (અં. ૩૩૫).' ઇ. આમ સ્ફટિક જેવા સ્વચ્છહૃદયવાળા પરમ **ઋજુમૂર્ત્તિ શ્રીમદ્** પોતાની ચિત્તવૃત્તિ અંગે લખે છે તે પરમાર્થઅર્થમા જ સમજવા યોગ્ય છે, તે માટે તેઓ પોતે જ લખે છે—'મારી ચિત્તવૃત્તિ વિષે ક્યારેક ક્યારેક લખાય છે, તેનો અર્થ પરમાર્થ ઉપર લેવા યોગ્ય છે, અને એ લખવાનો અર્થ કંઇ વ્યવહારમા માઠા પરિણામ-વાળો દેખાવો યોગ્ય નથી. (અં. ૪૨૯)' એટલે **શ્રીમદ્**ની આ ચિત્તદશા પરથી એમ પરમાર્થ ઘટાવવા યોગ્ય છે કે—**શ્રીમદ્**નું ચૈતન્યમય ચિત્ત ચૈતન્યના અનુભવરસસાગરમાં એટલું બધું નિમગ્ન થઈ ગયુ હતું કે તેમાંથી બ્હાર નિકળવાનું તેને માટે અત્યંત દુર્ઘટ બન્યુ હતું. એટલે જ ગેરસમજુતી ન થવા પામે તે અર્થે **પરમ સૌજન્યમૂર્ત્તિ શ્રીમદ્** પત્રવ્યવહાર કરનારા સત્સંગી સજ્જનોને નિખાલસપણે ખુલાસો કરી ચેતવી દેતા—'હમ પરદેશી પંખી સાધુ આર દેશકે નાંહી રે. ×× અત્ર પણ દશાના પ્રમાણમાં ઉપાધિ વિશેષ છે આપે કેટલાક વ્યાવહારિક (જોકે શાસ્ત્ર સંબંધી) પ્રશ્નો આ વેળા લખ્યાં હતા, પણ ચિત્ત તેવું વાંચવામા પણ હાલ પૂરૂં રહેતું નથી, એટલે ઉત્તર શી રીતે લખી શકાય ? (અં. ૨૮૬). પરમાર્થ વિષયે મનુષ્યોનો પત્રવ્યવહાર વધારે ચાલે છે, અને અમને તે અનુકૂળ આવતો નથી. જેથી ઘણા ઉત્તર તો લખવામાં જ આવતા નથી; એવી હરિઇચ્છા છે, અને અમને એ વાત પ્રિય પણ છે. (અં. ૨૮૯) એક દશાએ વર્તન છે, અને એ દશા હજુ ઘણો વખત રહેશે, ત્યાંસુધી ઉદયાનુસાર પ્રવર્તન યોગ્ય જાણ્યું

[illegible]

[illegible]

[illegible]

હતી ને તેમનો ઉપયોગ જો આપોઆપ જ આત્મામાં વર્ત્તતો હતો તો આ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ તેઓ શી રીતે કરી શકતા હશે? કે કરી શક્યા હશે? તેનો ખુલાસો અંબાલાલભાઈ પરના ટૂંકા માર્મિક પત્રમા (અં.૨૯૧) શ્રીમદે પોતે જ કરી દીધો છે—'પૂર્ણકામ ચિત્તને નમોનમઃ'—પોતાના ચિત્તની પૂર્ણકામ દશા માર્મિકપણે સૂચવતું આ મથાળું મૂકી શ્રીમદ્ લખે છે—'આત્મા બ્રહ્મસમાધિમાં છે. મન વનમાં છે. એકબીજાના આભાસે અનુક્રમે દેહ કંઈ ક્રિયા કરે છે, ત્યાં સવિગત અને સંતોષરૂપ એવાં તમારાં બંનેનાં પત્રનો ઉત્તર શાથી લખવો તે તમે કહો.' જેમ કોઈ મનુષ્યનું મન એક સ્થળે રોકાયેલું હોય તોપણ તે બીજી પ્રવૃત્તિ શૂન્યમનસ્કપણે (absent-mindedly) યંત્રવત (mechanically) કરતો આપણે વારંવાર દેખીએ જ છીએ, તેમ શ્રીમદ્‌ની આ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ શૂન્યમનસ્કપણે 'એકબીજાના આભાસે' થયા કરતી હતી, પણ એમનો આત્મા તો બ્રહ્મસમાધિમાં-આત્મસમાધિમા હતો અને મન વનમાં હતું. આત્મમગ્ન શ્રીમદ્‌ના ચૈતન્યમય ચિત્તની કેવી અદ્‌ભુત અસંગ દશા!

આમ શ્રીમદ્‌ના આત્મલીન ચિત્તને જ્યાં મન-વચન-કાયાનો સંગ જ નથી, તે મન-વચન-કાયાને આધીન બાહ્ય વિષયમા તે અસંગ ઉદાસીન ચિત્તનો સંગ ક્યાંથી થાય? એટલે અસંગપણે થતી એ બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં અવ્યવસ્થા (Disorder) કેમ ન થઈ જાય? અર્થાત્ આત્મામા સુવ્યવસ્થિત શ્રીમદ્‌નું મન અન્યત્ર-બાહ્ય વિષયમાં અવ્યવસ્થિત બની ગયુ છે આ અંગે શ્રીમદ્ પોતે જ દર્શાવે છે—'ઉપાધિના યોગથી ઉદયાધીનપણે બાહ્ય ચિત્તની ક્વચિત્ અવ્યવસ્થાને લીધે તમ મુમુક્ષુ પ્રત્યે જેમ વર્તવું જોઈએ તેમ અમારાથી વર્તી શકાતું નથી તે ક્ષમા યોગ્ય છે, ખચીત ક્ષમા યોગ્ય છે. (અં.૪૭૮). ચિત્તની વ્યવસ્થા યથાયોગ્ય નહીં હોવાથી ઉદયપ્રારબ્ધ વિના બીજા સર્વ પ્રકારમાં અસંગપણુ રાખવું યોગ્ય લાગે છે; તે એટલે સુધી કે જેમનો ઓળખાણપ્રસંગ છે તેઓ પણ હાલ ભૂલી જાય તો સારૂં, કેમકે સંગથી ઉપાધિ નિષ્કારણ વધ્યા કરે છે, અને તેવી ઉપાધિ સહન કરવા યોગ્ય એવું હાલ મારૂં ચિત્ત નથી. નિરુપાયતા સિવાય કંઈ પણ વ્યવહાર કરવાનું હાલ ચિત્ત હોય એમ જણાતું નથી; અને જે વ્યાપાર-વ્યયવહારની નિરુપાયતા છે, તેથી પણ નિવૃત્ત થવાની ચિંતના રહ્યા કરે છે. (અં. ૫૫૮). ચિત્તસ્થિતિ ઘણું કરી વિદેહી જેવી વર્તે છે, એટલે કાર્યને વિષે અવ્યવસ્થા થઈ જાય છે. ઘણા ઘણા જ્ઞાનીપુરુષો થઈ ગયા છે, તેમાં અમારી જેવો ઉપાધિપ્રસંગ અને ચિત્તસ્થિતિ ઉદાસીન, અતિ ઉદાસીન, તેવા ઘણું કરીને પ્રમાણમા થોડા થયા છે (અં. ૩૩૪)' અને એક આત્મપરિણતિ સિવાય અન્યત્ર ચિત્તના આ અવ્યવસ્થિતપણા અંગે આ પત્રમા (અં.૫૮૩, ૧૯૫૧ ચૈ. વ ૧૧) ઓર સ્પષ્ટતાથી લખતાં શ્રીમદ્ પોતાની ઊંડી અંતર્વેદના દાખવે છે—

'એક આત્મપરિણતિ સિવાયના બીજા જે વિષયો તેને વિષે ચિત્ત અવ્યવસ્થિતપણે વર્તે છે, અને તેવું અવ્યવસ્થિતપણું લોકવ્યવહારથી પ્રતિકૂળ હોવાથી લોકવ્યવહાર જવો ગમતો નથી, અને તજવો બનતો નથી, એ વેદના ઘણું કરીને દિવસના આખા

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પ્રકરણ પાંસઠમું

વીતરાગના સાચા અનુયાયી શ્રીમદ્ની અપૂર્વ વીતરાગતા

'કારણ કે જે અમારું અનુભવજ્ઞાન તેનું ફળ વીતરાગપણું છે, અને વીતરાગનું કહેલું જે શ્રુતજ્ઞાન તે પણ તે જ પરિણામનું કારણ લાગે છે, માટે અમે તેના અનુયાયી ખરેખરા છીએ; સાચા છીએ.'—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

આ ચિત્તની ચૈતન્યમય દશાને લઈને જ **શ્રીમદ્**ને શુદ્ધાત્માનુભૂતિ વર્ત્તતી હતી અને તેનું ફળ વીતરાગતા હતું, એટલે વીતરાગતાને અનુસરનારા **શ્રીમદ્** ખરેખરા અર્થમાં વીતરાગના ખરેખરા સાચા અનુયાયી હતા. આવા વીતરાગના સાચા અનુયાયી વીતરાગ **શ્રીમદ્**ની અપૂર્વ વીતરાગતા તેમના અનુભવસિદ્ધ વચનોના આધારે જ આ પ્રકરણમાં વિવરી બતાવશું.

શ્રીમદ્ના ચિત્તની ચૈતન્યમય દશા વર્ત્તતી હતી તેનો અર્થ એમ થયો કે **શ્રીમદ્** નિરંતર શુદ્ધાત્માનુભૂતિ–શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરી રહ્યા હતા, શુદ્ધોપયોગમાં સ્થિતિ ધરી રહ્યા હતા, વીતરાગપણું આચરી રહ્યા હતા—વીતરાગના વીતરાગ માર્ગને અનુસરી રહ્યા હતા, અને આમ 'સમજ્યા તે શમાઈ રહ્યા' એ પોતાના જીવનસૂત્રને ચરિતાર્થ કરી રહ્યા હતા. કારણ કે પરમાર્થસુહૃદ્ 'સુભાગ્ય' પરના અમૃત પત્રમાં (અં. ૬૫૧) **શ્રીમદે** લખ્યું છે તેમ–'જેમ છે તેમ આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું તેનું નામ સમજવું છે. તેથી ઉપયોગ અન્ય વિકલ્પરહિત થયો તેનું નામ શમાવું છે વસ્તુતાએ બન્ને એક જ છે. જેમ છે તેમ સમજાવાથી ઉપયોગ સ્વરૂપમાં શમાયો, અને આત્મા સ્વભાવમય થઈ રહ્યો. અન્ય પદાર્થના સંયોગમાં જે અધ્યાસ હતો, અને તે અધ્યાસમાં આત્માપણું માન્યું હતું, તે અધ્યાસરૂપ આત્માપણું શમાઈ ગયું.'–એવી એ જીવતી જાગતી જ્વલંત **સમયસાર દશા**–શુદ્ધઆત્મદશા **શ્રીમદે** જીવનમાં અનુભવસિદ્ધ કરી દેખાડી હતી. 'શુદ્ધતા વિચારે ધ્યાવે શુદ્ધતામેં કેલિ કરે, શુદ્ધતામેં થિર હ્વૈ અમૃતધારા વરસે'—શુદ્ધતાને વિચારતા, શુદ્ધતાને ધ્યાવતા, શુદ્ધતામાં 'કેલિ'–રમણતા કરતા, શુદ્ધતામાં સ્થિતિ કરતા **શ્રીમદ્**ને શુદ્ધાત્માનુભૂતિના ચેતનરસની અમૃતધારા વરસતી હતી, શુદ્ધ આત્માના શુદ્ધ ચૈતન્યરસના અમૃતસિંધુમાં નિરંતર નિમજ્જનતા વર્ત્તતી હતી. આવા સાક્ષાત્ **પ્રયોગસિદ્ધ સમયસારસ્વરૂપ શ્રીમદ્** તે અનુભવજ્ઞાનના ફલરૂપ વીતરાગપણું અનુભવી રહ્યા હતા અને આમ વીતરાગના સાચા અનુયાયી બની વીતરાગમાર્ગને અનુસરી રહ્યા હતા.

આવા શુદ્ધતામાં રમણતા કરનારા વીતરાગ **શ્રીમદ્**ને વ્યવહારપ્રવૃત્તિમાં લેશ પણ રસ, રુચિ કે રાગ રહ્યો જ ન હતો ઉદયાધીનપણે આ પ્રવૃત્તિ કર્યા વિના છૂટકો ન [illegible]. એટલે તે કરતા હતા અને આ ક્યાથી આવી પડી એમ તે વેઠની પેઠે કરતા

[illegible]

[illegible]

છેડું રહ્યું છે એટલે જ પૂર્ણ દૃઢ આત્મવિશ્વાસથી શ્રીમદ્‌ને આ કહ્યું છે અને આ દેહે—સદેહે તે પ્રાપ્ત કરવાનો પોતાનો દૃઢ આત્મનિર્ધાર પણ અત્ર જાગ્રાવી દીધો છે.

આ પૂર્ણ વીતરાગતાની પ્રાપ્તિ પૂર્ણ શક્ય છે—સદેહે શક્ય છે એ અંગે સૌભાગ્ય પરના પત્રમાં (અં. ૬૭૨) શ્રીમદ્ તેવા જ દૃઢ આત્મનિશ્ચયથી કહે છે—'કાયા સુધી માયા (એટલે કષાયાદિ)નો સંભવ રહ્યા કરે, એમ શ્રી ડુંગરને લાગે છે, તે અભિપ્રાય પ્રાયે (ઘણું કરીને) તો યથાર્થ છે, તોપણ કોઈ પુરુષવિશેષને વિષે કેવલ સર્વ પ્રકારના સંજ્વલનાદિ કષાયનો અભાવ થઈ શકવા યોગ્ય લાગે છે, અને થઈ શકવામાં સંદેહ થતો નથી, તેથી કાયા છતાં પણ કષાયરહિતપણું સંભવે; અર્થાત્ સર્વથા રાગદ્વેષરહિત પુરુષ હોઈ શકે.' આ અંતરંગ શત્રુઓને કાપી નાંખનારો આ શૂરવીર વીતરાગ સાધુપુરુષ કેવો હોય છે તેનું તાદૃશ્ય સુંદર વર્ણન કરતું સુંદરદાસનું વચન અત્રે શ્રીમદે ટાંક્યું છે—

'મારે કામ ક્રોધ સબ, લોભ મોહ પીસિ ડારે, ઇન્દ્રિહુ કતલ કરી, કિયો રજપૂતો હૈ;
માર્યો મહા મત્ત મન, મારે અહંકાર મીર, મારે મદ મછર હૂ, ઐસો રન રૂતો હૈ;
મારી આશા તૃષ્ણા પુનિ, પાપિની સાપિની દોઉ, સબકો સંહાર કરિ, નિજપદ પહૂતો હૈ;
સુંદર કહત ઐસો, સાધુ કોઉ શૂરવીર, વૈરી સબ મારિકે નિચિંત હોઈ સૂતો હૈ.'

અને સૌભાગ્ય પરના પત્રમાં (અં. ૩૪૭) શ્રીમદે પોતે જ કહ્યું છે તેમ—'અમે કે જેનું મન પ્રાયે ક્રોધથી, માનથી, માયાથી, લોભથી, હાસ્યથી, રતિથી, અરતિથી, ભયથી, શોકથી, જુગુપ્સાથી કે શબ્દાદિક વિષયોથી અપ્રતિબંધ જેવું છે, કુટુંબથી, ધનથી, પુત્રથી, વૈભવથી, સ્ત્રીથી કે દેહથી મુક્ત જેવું છે',—એવા શ્રીમદ્ તો આ સર્વ અંતરંગ શત્રુઓને હણી નાંખનારા કેવા શૂરવીર મહા વીરપુરુષ—વીતરાગ સાધુપુરુષ હતા, તે આ વચન પરથી અને સમગ્ર અધ્યાત્મજીવન પરથી સ્વયંસિદ્ધ થાય છે. પણ પત્રાંક ૬૭૪માં સવિસ્તર સમજાવ્યું છે તેમ જેને અંતરાત્મદૃષ્ટિ પરિણમિત નથી એવા બહિર્દૃષ્ટિ જગજ્જીવો આવા પરમ વીતરાગને કેમ ઓળખી શકે? એને કોઈ ખરેખર ઓળખી શકે એમ હોય તો જેને અંતરાત્મવૃત્તિ પરિણમિત થઈ છે એવા દૃઢ મુમુક્ષુઓ જ. આ ગમે તેમ હો, પણ સદેહે વીતરાગ થયેલો આ દેહધારી મહાત્મા પુરુષ તો પોતે પોતાની ધન્ય વીતરાગ દશા અવલોકી જાણે પોતે પોતાને નમસ્કાર કરતો હોય, એમ કોઈ પરમ ધન્ય ક્ષણે નિકળી ગયેલા આ સહજ સ્વયંભૂ (Spontaneous) વચનો આ જ પત્રના (અં. ૬૭૪) અંતે લખે છે—

'જે દેહધારી સર્વ અજ્ઞાન અને સર્વ કષાયરહિત થયા છે, તે દેહધારી મહાત્માને ત્રિકાળ પરમભક્તિથી નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો!! તે મહાત્મા વર્તે છે તે દેહને, ભૂમિને, ઘરને, માર્ગને, આસનાદિ સર્વને નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો!!'

આવા પરમ વીતરાગમૂર્તિને આપણા પણ ત્રિકાળ પરમભક્તિથી નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો!!

પ્રકરણ [illegible]

અપૂર્વ આત્મસંયમ અને શુદ્ધ આત્મચારિત્ર ભણી દોટ

[illegible]

લખ્યુ છે—'**ક્ષાયિક ચારિત્રને સંભારીએ છીએ**'.—જડપરિણતિનો ત્યાગ જ્યાં કરાય છે એવી ક્ષાયિક ચારિત્રદશાનું શ્રીમદ્ સ્મરણ કરી રહ્યા છે, તેમ જ પત્રાંક ૩૧૫ માં પણ સ્પષ્ટ કહે છે—'આત્મસંયમને સંભારીએ છીએ, યથારૂપ વીતરાગતાની પૂર્ણતા ઇચ્છીએ છીએ.'

આ વીતરાગતાની પૂર્ણતાની જ ઇચ્છા-કામના સિવાય જેને બીજી કોઈ ઇચ્છા-કામના નથી એવા **પૂર્ણકામ શ્રીમદ્** સુભાગ્ય પરના પત્રમાં (અં. ૩૬૦). 'જ્યાં પૂર્ણકામતા છે ત્યાં સર્વજ્ઞતા છે,' એ મથાળું મૂકી લખે છે—'જેને બોધબીજની ઉત્પત્તિ હોય છે તેને સ્વરૂપસુખથી પરિતૃપ્તપણું વર્તે છે અને વિષય પ્રત્યે અપ્રયત્નદશા વર્તે છે. જો જીવને પરિતૃપ્તપણું વર્ત્યા કરતું ન હોય, તો અખંડ એવો આત્મબોધ તેને સમ જવો નહીં.' આનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં બીજા પત્રમાં **શ્રીમદ્ સુભાગ્યને** લખે છે—'અત્રે આત્મતા હોવાથી સમાધિ છે અમે પૂર્ણકામપણા વિષે લખ્યું હતું તે એવા આશયથી લખ્યુ છે કે જે પ્રમાણે જ્ઞાનનું પ્રકાશવું થયુ છે, તે પ્રમાણે શબ્દાદિ વ્યાવહારિક પદાર્થને વિષેથી નિસ્પૃહપણું વર્તે છે; આત્મસુખે કરી પરિતૃપ્તપણું વર્તે છે; અન્ય સુખની જે ઇચ્છા નહીં થવી, તે પૂર્ણજ્ઞાનનું લક્ષણ છે, આ પરથી પૂર્ણકામ **શ્રીમદ્**નું ચિત્ત કેવું નિર્વિષય છે તે સમજાય છે: અને એ જ **શ્રીમદ્**નો ઇંદ્રિયસંયમ છે. જેને યથાર્થ બોધ ઉપજ્યો છે એવા **યથાર્થબોધસ્વરૂપ મૂર્તિમાન્ બોધપુરુષ શ્રીમદ્** એ સ્વરૂપમાં જ× નિત્ય રત છે, એમાં જ નિત્ય તુષ્ટ છે, એમા જ નિત્ય પરિતૃપ્ત છે, અને એ સ્વરૂપસુખમા જ નિત્ય નિમગ્ન છે, એને અન્ય ઇંદ્રિયજન્ય પૌદ્ગલિક સુખની કામના ક્યાંથી હોય ? 'સયલ સંસારી ઇંદ્રિયરામી. મુનિ ગુણ આતમરામી રે; મુખ્યપણે જે આતમરામી, તે કહિયે નિષ્કામી રે,'—સકલ સંસારી ઇંદ્રિયરામી હોય છે, પણ મુનિ ગુણ આત્મારામી હોય છે, મુખ્યપણે-કથનમાત્ર નહિ પણ પરમાર્થસત્પણે જે આત્મરામી છે તે જ નિષ્કામી છે.

શ્રીમદ્ ભાવથી આવા મુખ્યપણે **આત્મારામી** નિષ્કામી મહામુનિ છે, જેના સર્વ કામ પૂર્ણવિરામ પામ્યા છે એવા પૂર્ણકામ-નિષ્કામ પરમ **ભાવવિરતિ ભાવસાધુ** છે. આવા આત્મારામી **શ્રીમદ્**નો વિષયવિરાગજન્ય ઇન્દ્રિયસંયમ અનન્ય છે; અને જેના રોમમા પણ રાગદ્વેષાદિજન્ય હિંસાનો ઉદ્ભવ જ નથી અને જેના પ્રદેશે પ્રદેશે અનંત કરુણા જ ભરી છે એવા **પરમકૃપાળુ ભાવદયાસાગર પરમ અહિંસક શ્રીમદ્**નો પ્રાણસંયમ તો અનન્ય હોય એમા પૂછવું જ શું? આવા પરમ સંયમી પરમ વિરાગી આત્મારામી આત્માનંદી **શ્રીમદ્** પત્રાંક ૬૦૩માં લખે છે—'જ્ઞાનીપુરુષને જે સુખ વર્તે છે, તે નિજસ્વભાવમાં સ્થિતિનું વર્તે છે. બાહ્ય પદાર્થમા તેને સુખબુદ્ધિ નથી, માટે તે તે પદાર્થથી જ્ઞાનીને સુખદુઃખાદિનું વિશેષપણું કે ઓછાપણું કહી શકાતું નથી. × × વાયુફેર હોવાથી વહાણનું બીજી તરફ ખેંચાવુ

× "एदह्मि रदो णिच्चं सतुट्ठो होहि णिच्चमेदह्मि ।
एदेण होहि तित्तो होहदि तुह उत्तम सोक्खं ॥"—**સમયસાર ગા. ૨૦૬**

[illegible]

[illegible]

દ્રવ્યાનુયોગથી જે સ્વ-પર વસ્તુનો ભેદ જાણે છે, ભેદવિજ્ઞાન પામે છે, તે પરવસ્તુનો પરિત્યાગ કરી શુદ્ધ આત્મચારિત્રદશા પામે જ છે. પરમાર્થસખા **સૌભાગ્ય** પરના પત્રમાં (અં. ૫૯૨) **શ્રીમદ્** લખે છે— 'જે પુરુષોએ વસ્ત્ર જેમ શરીરથી જુદું છે, એમ આત્માથી શરીર જુદું છે એમ દીઠું છે, તે પુરુષો ધન્ય છે. બીજાની વસ્તુ પોતાથી ગ્રહણ થઈ હોય, તે જ્યારે એમ જણાય કે બીજાની છે, ત્યારે તે આપી દેવાનું જ કાર્ય મહાત્મા પુરુષો કરે છે. ×× વિરલા જીવો સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું પામે એવી કાળસ્થિતિ થઈ ગઈ છે; જ્યાં સહજસિદ્ધ આત્મચારિત્રદશા વર્તે છે એવું કેવળ જ્ઞાન પામવું કઠણ છે, એમાં સંશય નથી. ×× વનને વિષે અથવા એકાંતને વિષે સહજ સ્વરૂપને અનુભવતો એવો આત્મા નિર્વિષય કેવળ પ્રવર્તે એમ કરવામાં સર્વ ઇચ્છા રોકાણી છે.' આમ આત્મચારિત્રદશાના અનન્ય આત્મપુરુષાર્થમાં પ્રવર્ત્તમાન **શ્રીમદ્**ને પ્રવર્ધમાન ભાવસંયમ તો પૂરેપૂરો છે જ, એટલું જ નહિ પણ દ્રવ્યસંયમ પણ પૂરે પૂરો છે જ, અને બાહ્ય ત્યાગરૂપ સંયમ પણ પૂરેપૂરો ઇચ્છે છે જ.

એટલે જ આ પરમાર્થસંયમ અને વ્યવહારસંયમ બન્નેની પૂરેપૂરી ઉપયોગિતા-ઉપકારિતા મુક્તકંઠે સ્વીકારી **શ્રીમદે** તેમજ કરવા ધાર્યું છે: **લલ્લુજી મુનિ** પરના પત્રમાં (અં. ૬૫૩) **શ્રીમદ્** લખે છે—'આત્મહેતુભૂત એવા સંગ વિના સર્વ સંગ મુમુક્ષુ જીવે સંક્ષેપ કરવા ઘટે છે. કેમકે તે વિના પરમાર્થ આવિર્ભૂત થવો કઠણ છે, અને તે કારણે આ વ્યવહાર, દ્રવ્યસંયમરૂપ સાધુત્વ શ્રી જિને ઉપદેશ્યું છે. સહજાત્મ સ્વરૂપ.' **સૌભાગ્ય** પરના પત્રમાં (અં. ૬૬૪) લખે છે—'સ્વસ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ તેને પરમાર્થસંયમ કહ્યો છે. તે સંયમને કારણભૂત એવાં અન્ય નિમિત્તોના ગ્રહણને વ્યવહારસંયમ કહ્યો છે. કોઈ જ્ઞાનીપુરુષોએ તે સંયમનો પણ નિષેધ કર્યો નથી પરમાર્થની ઉપેક્ષા(લક્ષ વગર)એ જે વ્યવહારસંયમમાં જ પરમાર્થસંયમની માન્યતા રાખે તેના વ્યવહારસંયમનો, તેનો અભિનિવેશ ટાળવા, નિષેધ કર્યો છે. પણ વ્યવહારસંયમમાં કંઈ પણ પરમાર્થસંયમની નિમિત્તતા નથી, એમ જ્ઞાનીપુરુષોએ કહ્યું નથી. પરમાર્થના કારણભૂત એવા વ્યવહારસંયમને પણ પરમાર્થસંયમ કહ્યો છે.' 'જ્ઞાનીના સર્વ વ્યવહાર પરમાર્થમૂળ હોય છે, તોપણ જે દિવસે ઉદય પણ આત્માકાર વર્તશે તે દિવસને ધન્ય છે' (અં. ૬૭૦). **શ્રીમદ્** એ જ ઝંખે છે, એટલે જ **શ્રીમદ્**ને નિરંતર તે જ દ્રવ્ય-ભાવસંયમની કેવી અનંતગુણવિશિષ્ટ તમન્ના છે તે **લલ્લુજી મુનિ** પરના પત્રમાં જણાવી છે—'પરમ ઉત્કૃષ્ટ સંયમ જેના લક્ષમાં નિરંતર વર્ત્યા કરે તે સત્પુરુષોના સમાગમનું ધ્યાન નિરંતર છે. **પ્રતિષ્ઠિત વ્યવહારની શ્રી દેવકીર્ણજીની જિજ્ઞાસાથી અનંતગુણવિશિષ્ટ જિજ્ઞાસા વર્તે છે.** બળવાન, અને વેદ્યા વિના અટળ ઉદય હોવાથી અંતરંગ ખેદ સમતા સહિત વેદીએ છીએ. દીર્ઘપણાને ઘણા અલ્પપણામાં લાવવાના ધ્યાનમાં વર્તાય છે.' અને એટલે જ **શ્રીમદ્** પરમ ભાવોલ્લાસથી સત્પુરુષોના અગાધ ગંભીર સંયમને અને સંયમને પોતાને પરમ ભાવપૂર્ણ નમસ્કાર કરે છે—'સત્પુરુષોના અગાધ ગંભીર સંયમને નમસ્કાર. અવિષમ પરિણામથી જેમણે કાળકૂટ વિષ પીધું એવા શ્રી ઋષભાદિ

[illegible]

[illegible]

ચૌમાસની આત્મસમર્પિતતા [illegible] જાતની બીજાની જિંદગી, [illegible] ચિત્ર નથી [illegible] ઉપર આરુઢ થયા. [illegible]

[illegible]

અંતરંગ નિર્ગ્રંથશ્રેણીના પ્રકરણમાં જણાવ્યું હતું તેમ બાહ્ય વ્યવહાર-વ્યવસાય મધ્યે પણ **શ્રીમદ્‌ની** અંતરંગ નિર્ગ્રંથશ્રેણી વર્તતી હતી; આ નિર્ગ્રંથશ્રેણી ઉત્તરોત્તર વધતી જતી હતી, અને ૧૯૪૭માં શુદ્ધ સમકિતની પ્રાપ્તિ પછી તો ઘણી ઘણી બળવાન બનતી જતી હતી; અને ૧૯૪૮ના માગશર માગથી—જ્યારથી **શ્રીમદ્‌** અપૂર્વ આત્મ સંયમમય ક્ષાયિક ચારિત્રની ગવેષણા કરી રહ્યા હતા, ત્યારથી તો તે સમયે સમયે અનંતગુણવિશિષ્ટ બળવાન્ બનતી જતી હતી. પણ એટલાથી જ **શ્રીમદ્‌** સંતુષ્ટ ન હતા. **શ્રીમદ્‌**ને તો બાહ્યથી પણ નિર્ગ્રંથ થવું જ હતું, અને તેના પરિપક્વ કાળની તેઓ પ્રતીક્ષા સમયે સમયે કરી રહ્યા હતા,—નિરંતર તેનો જાપ જપતા હતા. તેની સાક્ષી તેમના આ વચનો જ પૂરે છે. **પરમાર્થસખા સૌભાગ્ય** પરના પત્રમાં (અં. ૫૬૦, ૧૯૫૧ પોષ) **શ્રીમદ્‌** પોતાનો અંતર્‌વિચાર દર્શાવે છે—

'જ્ઞાની પુરુષોને આત્મપ્રતિબંધપણે સંસારસેવા હોય નહીં, પણ પ્રારબ્ધપ્રતિબંધપણે હોય એમ છતાં પણ તેથી નિવર્ત્તવારૂપ પરિણામને પામે એમ જ્ઞાનીની રીત હોય છે, જે રીતનો આશ્રય કરતાં હાલ ત્રણ વર્ષ થયાં વિશેષ તેમ કર્યું છે અને તેમાં જરૂર આત્મદશાને ભુલાવે એવો સંભવ રહે તેવો ઉદય પણ જેટલો બન્યો તેટલો સમપરિણામે વેદ્યો છે; જો કે તે વેદવાના કાળને વિષે સર્વસંગનિવૃત્તિ કોઈ રીતે થાય તો સારૂં એમ સૂઝયા કર્યું છે; તોપણ સર્વસંગનિવૃત્તિએ જે દશા રહેવી જોઈએ તે દશા ઉદયમાં રહે, તો અલ્પકાળમાં વિશેષ કર્મની નિવૃત્તિ થાય એમ જાણી જેટલું બન્યું તેટલું તે પ્રકારે કર્યું છે, પણ મનમાં હવે એમ રહે છે કે આ પ્રસંગથી એટલે સકલ ગૃહવાસથી દૂર થવાય તેમ ન હોય તોપણ વ્યાપારાદિ પ્રસંગથી નિવૃત્ત, દૂર થવાય તો સારૂં, કેમકે આત્મભાવે પરિણામ પામવાને વિષે જે દશા જ્ઞાનીની જોઈએ તે દશા આ વ્યાપાર-વ્યવહારથી મુમુક્ષુજીવને દેખાતી નથી.'

તેમજ—પોતાના હૃદયરૂપ આ જ પરમાર્થસુહૃદ્‌ને બીજા પત્રમાં (અં. ૫૬૯) સ્ફટિક જેવા સ્વચ્છ હૃદયે પૂર્ણ નિખાલસ ભાવે **શ્રીમદ્‌** તેવો જ આત્મભાવ દર્શાવે છે—

'હવે આ ઉપાધિકાર્યથી છૂટવાની વિશેષ વિશેષ આર્ત્તિ થયા કરે છે, અને છૂટવા વિના જે કંઈ પણ કાળ જાય છે તે, આ જીવનું શિથિલપણું જ છે, એમ લાગે છે, અથવા એવો નિશ્ચય રહે છે. જનકાદિ ઉપાધિમાં રહ્યા છતાં આત્મસ્વભાવમાં વસતા હતા એવા આલંબન પ્રત્યે ક્યારેય બુદ્ધિ થતી નથી. શ્રી જિન જેવા જન્મત્યાગી પણ છોડીને ચાલી નીકળ્યા એવા આ ભયના હેતુરૂપ ઉપાધિયોગની નિવૃત્તિ આ પામર જીવ કરતા કરતા કાળ વ્યતીત કરશે તો અશ્રેય થશે, એવો ભય જીવના ઉપયોગ પ્રત્યે પ્રવર્તે છે, કેમકે એમ જ કર્ત્તવ્ય છે.'

અર્થાત્ **શ્રીમદ્‌** આ વ્યવહારઉપાધિથી સર્વથા છૂટવાની અધિક અધિક તમન્ના ધરી રહ્યા છે અને છૂટવામાં જે કંઇ પણ વિલંબ—ઢીલ થાય છે તે પોતાનું જ શિથિલપણું—ઢીલાપણું માને છે, વળી જનક વિદેહી આદિની જેમ પોતે ઉપાધિમાં રહ્યા છતાં આત્મસ્વભાવમાં વસતા હતા એવી વિદેહી દશા સાક્ષાત્ અનુભવતા હતા, છતાં તે જનકાદિના દૃષ્ટાંતનું

[illegible]

[illegible]

ભુજાએ કરી જે સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર તરી ગયા, તરે છે, અને તરશે તે સત્પુરુષોને નિષ્કામ ભક્તિથી ત્રિકાળ નમસ્કાર × × લોકસંગરૂપ અને બાહ્યસંગરૂપ દુસ્તર સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર ભુજાએ કરી જે વર્ધમાનાદિ પુરુષો તરી ગયા છે, તેમને પરમ ભક્તિથી નમસ્કાર હો! પડવાના ભયંકર સ્થાનકે સાવધાન રહી, તથારૂપ સામર્થ્ય વિસ્તારી સિદ્ધિ સિદ્ધ કરી છે, તે પુરુષાર્થને સંભારી રોમાંચિત, અનંત અને મૌન એવું આશ્ચર્ય ઉપજે છે. (અં. ૬૯૬) × × × અહો! જ્ઞાનીપુરુષની આશયગંભીરતા, ધીરજ અને ઉપશમ! અહો! અહો! વારંવાર અહો!' (અં. ૬૯૭)

૨.

'અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે?'—એ અપૂર્વ અવસરનું દિવ્યગાન

આવા આ મહત્ પુરુષોના મહત્ નિર્ગ્રંથપંથે વિચરવાની તીવ્ર તમન્નાના પરમ ભાવોલ્લાસમાં ને ભાવોલ્લાસમાં જ **શ્રીમદે** 'અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે?' એ અમર પંક્તિથી શરૂ થતું અપૂર્વ આત્મભાવોલ્લાસમય કાવ્યનું દિવ્ય ગાન ગાઈ પોતાનો પરમપદપ્રાપ્તિનો મનોરથ પ્રવ્યક્ત કર્યો છે. **અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે?**—એ અપૂર્વ ભાવવાહી પંક્તિથી પ્રારંભાતું આ અપૂર્વ કાવ્ય દિવ્ય દ્રષ્ટા કવીશ્વર **શ્રીમદ્**ના આત્માનુભવોદ્ગારરૂપ હોઈ મુખ્યપણે સ્વલક્ષી છે, છતાં અન્ય કોઈ પણ સાચો મુમુક્ષુ આ જ સામાન્ય ગુણસ્થાન ક્રમે મોક્ષમાર્ગે આગળ વધી શકે એમ છે, એટલે ગૌણપણે આ કાવ્ય પરલક્ષી પણ કહી શકાય એમ છે. આ કાવ્યનું હાર્દ સમજવા માટે **શ્રીમદ્**ના અધ્યાત્મજીવનરૂપ પશ્ચાદ્ભૂમિકાનો (Back-ground) કંઈક પરિચય હોવો આવશ્યક છે, અને તે પૂર્વ પ્રકરણોમાં અપાઈ ચૂક્યો છે, એટલે સુજ્ઞ વાંચક આ કાવ્યના ભાવને યથાયોગ્ય પરિક્ષેત્રમાં (Proper perspective) ઝીલી શકશે. સાક્ષાત્ આત્મજ્ઞાનને પામેલા મહાત્મા **શ્રીમદ્** વીતરાગતાની—આભ્યંતર નિર્ગ્રંથદશાની અતિ અતિ ઉચ્ચ કક્ષાને પામી ચૂક્યા હતા, છતાં પ્રારબ્ધઉદયાધીનપણે તેમને બાહ્ય નિર્ગ્રંથતાની પ્રાપ્તિમાં હજુ કંઈક અંતરાય હતો. પણ અંતરાત્માથી તો તેઓ બાહ્યાભ્યંતર નિર્ગ્રંથતાની પરિપૂર્ણતાને ઝંખી રહ્યા હતા, એટલે તે નિર્ગ્રંથ વીતરાગ શ્રેણીએ પોતે કેવા ઉત્ક્રમે ચઢ્યા છે વા ચઢવા માગે છે, તેનું સિંહાવલોકનન્યાયે અવલોકન કરી તેઓએ અત્રે છેવટે પરમ પદનો મનોરથ હૃદયમાં ધારણ કરી અપૂર્વ ભાવાવેશના ઉલ્લાસમા આ દિવ્ય સંગીત લલકાર્યું છે—આટલી પશ્ચાદ્ભૂમિકા લક્ષગત રાખી હવે આ કાવ્યનો સંક્ષેપ વિચાર કરીએ.

આત્મજ્ઞાન અથવા સમ્યગ્દર્શન કાંઈ એમ ને એમ પ્રાપ્ત થઈ જતું નથી, પણ 'અપૂર્વકરણ'થી—અપૂર્વ ભાવોલ્લાસપૂર્વક આત્મપુરુષાર્થથી તે પ્રાપ્ત 'કરવાનું' હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય ને તીવ્ર મુમુક્ષુપણારૂપ આવા પરમ ભાવોલ્લાસથી જેને સાક્ષાત આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે, દેહ આત્માના ભેદનું ભાન ઉપજ્યુ છે, એવો આ દિવ્ય આત્મા તે દેહાદિ પરભાવના સંસર્ગથી છૂટવાને અહોનિશ ઝંખે છે; અને એટલા માટે જ તે બાહ્યાભ્યંતર નિર્ગ્રંથ થવાની ભાવના ભાવે છે. આવો પ્રશમરસનિમગ્ન તીવ્ર

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

સર્વથા જ્યાં છૂટી જાય છે, એવું અયોગી ગુણસ્થાનક જ્યાં વર્તે છે, કે જે મહાભાગ્ય-રૂપ પૂર્ણ સુખદાયક અને સર્વથા અબંધ છે. એક પરમાણુમાત્રનું જ્યાં સ્પર્શવાપણું રહ્યું નથી, એવું પૂર્ણ કલંકરહિત નિષ્કલંક અડોલ-અચલ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટે છે કે જે આત્મસ્વરૂપ ભાવકર્મ રહિતપણાથી શુદ્ધ છે, દ્રવ્યકર્મ રહિતપણાથી નિરંજન છે, સર્વ પ્રદેશે ચૈતન્યમય હોવાથી ચૈતન્યમૂર્ત્તિ છે; પરભાવ વિભાવનો સ્પર્શ-લેશ નહિં હોવાથી ચૈતન્ય સિવાય બીજું કાંઇ પણ જ્યાં નથી, એવું અનન્યમય છે, સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્વરૂપ અગુરુલઘુગુણથી સંપન્ન હોવાથી, નહિં ન્યૂન કે નહિં અધિક એવું અગુરુલઘુ છે, રસાદિ મૂર્તગુણથી રહિત હોવાથી અમૂર્ત છે. આત્માની સાથે સહજન્મા અપૂર્વ સ્વભાવભૂત હોવાથી સહજ છે; અને સદાસ્થાયિ હોવાથી નિશ્ચલપદરૂપ છે. તે પદની પ્રાપ્તિનો અવસર અમને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે?

આમ अ, इ, उ, ऋ, ऌ એ ચાર હ્રસ્વ અક્ષર ઉચ્ચારણકાળ પર્યંત ચૌદમા ગુણસ્થાનને સ્પર્શી તે મુક્ત આત્મા ઊર્ધ્વગમન કરે છે તેનું વર્ણન કરે છે—

પૂર્વપ્રયોગાદિ કારણના યોગથી,
ઊર્ધ્વગમન સિદ્ધાલય પ્રાપ્ત સુસ્થિત જો;
સાદિ અનંત અનંત સમાધિસુખમાં,
અનંત દર્શન, જ્ઞાન અનંત સહિત જો.—અપૂર્વ૦ ૧૯

પૂર્વપ્રયોગાદિ કારણના યોગે કરીને આ સર્વ કર્મથી મુક્ત થયેલો આત્મા ઊર્ધ્વ ગમન કરી લોકના અગ્રભાગે સિદ્ધાલયે પ્રાપ્ત થઈ ત્યાં સુસ્થિત હોય છે અને ત્યાં સાદિ અનન્ત (જેની આદિ છે પણ અંત નથી એવા) અનન્ત સમાધિસુખમાં તે અનન્ત દર્શન અને અનન્ત જ્ઞાનસહિત આત્મા નિમગ્ન રહે છે.

(નોંધઃ—પૂર્વપ્રયોગ-જેમ ચક્રને હાથો ફેરવ્યાથી તે ચાલે છે અને તે હાથો મૂકી દીધા પછી પણ તે ચક્ર થોડો વખત પૂર્વપ્રયોગના કારણે ચાલ્યા કરે છે, એ આદિ દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધની ઊર્ધ્વગતિ સિદ્ધ થાય છે.)

તે અનન્ત સુખમય સિદ્ધપદ વાણીને અગોચર છે તે વર્ણવે છે—

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે?
અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો.—અપૂર્વ૦ ૨૦

જે પદને શ્રી સર્વજ્ઞ ભગવાને જ્ઞાનમાં સાક્ષાત્ દીઠું છતાં તે કેવળજ્ઞાનશ્રી-સંપન્ન **શ્રીમદ્ ભગવાન** પણ કહી શક્યા નહિ, તેહ સ્વરૂપપદને અન્ય વાણી તે શું કહી શકે? તે પદનું જ્ઞાન માત્ર અનુભવગોચર રહ્યું છે,—એવું તે અવાચ્ય છે. તે પદની પ્રાપ્તિનો એવો અપૂર્વ અવસર અમને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે?

હવે ઉપસંહાર કરતાં દિવ્ય દ્રષ્ટા કવીશ્વર **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી** તે પરમપદની પ્રાપ્તિનો પોતાનો મનોરથ વ્યક્ત કરતાં અપૂર્વ ભાવાવેશથી લલકારે છે—

જતું જ હતું, અને '**કેવલભૂમિકાના સહજ પરિણામી ધ્યાન**' પર્યંત પહોંચ્યું જ હતું, એટલે તેમણે તે પરમપદની પ્રાપ્તિ નથી કરી એમ નહિં પણ કરી જ છે, વા લગભગ કરી જ છે એમ સમજવાનું છે. અને આ ૧૯૫૧ની સાલ પૂર્વે પણ **શ્રીમદ્** આ પરમપદનું ધ્યાન કરી જ રહ્યા હતા અને તેની પ્રાપ્તિનો **શ્રીમદ્‌નો** અસીમ આત્મપુરુષાર્થ ચાલુ જ હતો. એટલે અધ્યાત્મજીવનના પ્રથમ તબક્કાના પ્રારંભથી માંડીને આ જીવનના અંત પર્યંત વધતી જતી દશાવાળું આ અપૂર્વ આત્મધ્યાન ધ્યાવતા **શ્રીમદ્**, હાથનોધ ૧-૩૧ માં જણાવ્યુ છે તેમ 'કેવલ ભૂમિકાના સહજ પરિણામી ધ્યાન' પર્યંત તો પહોચી જ ગયા હતા,-એ **શ્રીમદ્‌ના** અધ્યાત્મજીવનની અનુભવસિદ્ધ સિદ્ધ હકીકત છે. **શ્રીમદ્‌ના** આ અદ્‌ભુત અલૌકિક અનુપમ **અપૂર્વ આત્મધ્યાન** સંબંધી આ પ્રકરણમા વિવરણ કરશું.

અધ્યાત્મમાં નિમજ્જન કરી રહેલા **શ્રીમદ્** આ આત્મધ્યાનના માર્ગે ક્યારનાયે પ્રયાણ કરી ચૂકયા જ હતા. સં. ૧૯૪૫ના વૈ. સુ. ૧૨ ના દિને ખીમજીભાઈ પરના પત્રમાં (અં ૬૨) **શ્રીમદ્** આ કાળમાં ધ્યાનની કઈ ભૂમિકા આ ક્ષેત્રે સાધ્ય થઈ શકે એ અંગેની સામાન્ય શાસ્ત્રસ્થિતિનું દિગ્‌દર્શન કરતાં પ્રથમ માર્મિકપણે આ મથાળું લખે છે—'**પરમાત્માને ધ્યાવવાથી પરમાત્મા થવાય છે. પણ તે ધ્યાવન આત્મા સત્પુરુષના ચરણકમળની વિનયોપાસના વિના પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, એ નિર્ગ્રંથ ભગવાનનું સર્વોત્કૃષ્ટ વચનામૃત છે.**' અર્થાત્ સત્પુરુષનો વિનયોપાસક આતમા પરમાત્માનું ધ્યાન કરતા પરમાત્મા થાય છે એમ માર્મિક તત્ત્વ સૂચવી લખે છે—'મોક્ષના માર્ગની અનુકૂળતા ધોરી વાટે પ્રથમ ધર્મધ્યાનથી છે આ કાળમા રૂપાતીત સુધી ધર્મધ્યાનની પ્રાપ્તિ કેટલાક સત્પુરુષોને સ્વભાવે, કેટલાકને સદ્‌ગુરુરૂપ નિરુપમ નિમિત્તથી અને કેટલાકને સત્સંગઆદિ લઈ અનેક સાધનોથી થઈ શકે છે, પણ તેવા પુરુષો-નિર્ગ્રંથમતના-લાખોમા પણ કોઈક જ નીકળી શકે છે. ઘણે ભાગે તે સત્પુરુષો ત્યાગી થઈ, એકાતભૂમિકામા વાસ કરે છે, કેટલાક બાહ્ય અત્યાગને લીધે સંસારમા રહ્યા છતા સંસારીપણું જ દર્શાવે છે. પહેલા પુરુષનુ મુખ્યોત્કૃષ્ટ અને બીજાનુ ગૌણોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન પ્રાયે કરીને ગણી શકાય' અત્રે 'કેટલાક બાહ્ય અત્યાગને લીધે સંસારમા રહ્યા છતા સસારીપણું જ દર્શાવે છે'—એ શબ્દમા **શ્રીમદે** પોતાને માટે ગર્ભિત સૂચન કર્યું હોય એમ લાગે છે, એટલે આ વખતે પણ (૧૯૪૫ના વૈ.) **શ્રીમદ્** રૂપાતીત ધ્યાનદશાએ તો પ્હોચી જ ગયા હતા પછી આગળ લખે છે—'ચોથે ગુણ સ્થાનકે આવેલો પુરુષ પાત્રતા પામ્યો ગણી શકાય, ત્યા ધર્મધ્યાનની ગૌણતા છે, પાચમે મધ્યમ ગૌણતા છે છઠ્ઠે મુખ્યતા પણ મધ્યમ છે સાતમે મુખ્યતા છે. આપણે ગૃહવાસમા સામાન્ય વિધિએ પાચમે ઉત્કૃષ્ટે તો આવી શકીએ, આ સિવાય ભાવની અપેક્ષા તો ઓર જ છે!' અર્થાત્ બાહ્ય દષ્ટિથી જોતાં 'સામાન્ય વિધિ' પ્રમાણે-સામાન્ય વિધાન પ્રમાણે પાચમા ગુણસ્થાન સુધી તો પહોચી શકાય, પણ આ સિવાય '**ભાવની અપેક્ષા તો ઓર જ છે!**'—આ સામાન્ય નિયમરૂપ વિધાન તો ઉત્સર્ગમાર્ગરૂપ છે, તે અપ-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ધ્યાવવાથી પરમાત્મા થવાય છે;' અને તેવી પોતાની વર્ત્તતી ધ્યાનદશાનું જાણે માર્મિક સૂચન કરતા હોય એમ **આનંદઘનજી**નું આ પ્રસિદ્ધ વચન આ પત્રોમાં (અં. ૩૧૪, ૩૮૭) ટાંકયું છે—'જિન થઇ જિનને જે આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે; ભૃંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે ભૃંગી જગ જોવે રે.'—આનો અપૂર્વ પરમાર્થ **શ્રીમદે** ત્યાં (અં.૩૮૭) પ્રકાશ્યો છે—જિન થઇને એટલે સાંસારિક ભાવને વિષેથી આત્મભાવ ત્યાગીને, જે કોઈ 'જિનને એટલે કેવલ્યજ્ઞાનીને-વીતરાગને આરાધે છે, તે નિશ્ચયે જિનવર એટલે કૈવલ્યપદે યુક્ત હોય છે. તેને ભમરી અને ઈયળનું પ્રત્યક્ષ સમજાય એવું દૃષ્ટાંત આપ્યુ છે.' અને જિનધ્યાન કરતાં **શ્રીમદે** અનુભવસિદ્ધપણે તેમજ કર્યું છે, અને તેમ જ થયા છે. કારણ કે—

'શુદ્ધ નિરંજન અલખ અગોચર, એહિજ સાધ્ય સુહાયો રે;
જ્ઞાન ક્રિયા અવલંબી ફરસ્યો, અનુભવ સિદ્ધિ ઉપાયો રે.
રાય સિદ્ધારથ વંશ વિભૂષણ ત્રિશલારાણી જાયો રે;
અજ અજરામર સહજાનંદી, ધ્યાનભુવનમાં ધ્યાયો રે.'—(અં ૩૧૧)

—એ **શ્રીમદ્**ની પોતાની વર્ત્તી રહેલી ધ્યાનદશાનું પ્રતિબિંબ પાડતા આ અમર શબ્દોથી સૂચિત થાય છે તેમ-જ્ઞાનક્રિયા અવલંબી **શ્રીમદ્**ના દિવ્ય આત્માએ 'શુદ્ધ નિરંજન અલખ અગોચર' આ જ સાધ્ય એવો શુદ્ધઆત્મારૂપ અનુભવસિદ્ધિનો ઉપાય સ્પર્શ્યો છે, અને 'અજ અજરામર સહજાનંદી' એવા જિનભગવાન **મહાવીર**ના દિવ્ય આત્માને ધ્યાનભુવનમાં ધ્યાવ્યો છે,—'ધ્યાનભુવનમાં ધ્યાયો રે.' એટલે જ આ ધ્યાનસુખનો પરમ અમૃતાનુભવ કરતા **શ્રીમદ્**ના દિવ્ય આત્માએ આ કેવલ આત્માનુભવગમ્ય ધ્યાનસુખનો આ અનુભવોલ્લાસ ત્યાં જ (અં. ૩૧૧, ૩૯૦) **યશોવિજયજી**ના આ અમર શબ્દોમા દર્શાવ્યો છે—'નાગર સુખ પામર નવ જાણે, વલ્લભ સુખ ન કુમારી રે; અનુભવ વણુ તેમ ધ્યાન તણું સુખ, કુણુ જાણે નરનારી રે?' ઇ. એમ દિવ્ય ધ્યાનસુખનો અનુભવ કરતા **શ્રીમદ્** આમ સાક્ષાત્ પરમાત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ આત્મારૂપ જિનનું ધ્યાન કરતા શુદ્ધ આત્મધ્યાન પર કેવા આરૂઢ થઇ ગયા, તે આ તેમના **સૌભાગ્ય** પરના પત્રોમા (અં. ૨૮૦, ૩૬૬, ૩૧૪ ઇ.) વારંવાર આવતા અનુભવોદ્ગાર જ દર્શાવે છે—'જણાવ્યા જેવું તો મન છે, કે જે સત્સ્વરૂપ ભણી અખંડ સ્થિર થયુ છે (નાગ જેમ મોરલી ઉપર) × × (અં. ૨૮૦). આતમધ્યાન કરે જો કોઉ, સો ફિર ઇણમેં નાવે; વાગજાળ બીજું સૌ જાણે, એહ તત્ત્વ ચિત્ત ચાવે. (અં. ૩૧૪) મનમા વારંવાર વિચારથી નિશ્ચય થઇ રહ્યો છે કે કોઇ પણ પ્રકારે ઉપયોગ ફરી અન્યભાવમા પોતાપણું થતું નથી, અને અખંડ આત્મધ્યાન રહ્યા કરે છે × × નિરુપમ એવું જે આત્મધ્યાન તીર્થંકરાદિકે કર્યું છે, તે પરમ આશ્ચર્યકારક છે.' (અં. ૩૬૬) ઇ. એવું પરમ આશ્ચર્યકારક પરમ અદ્ભુત અખંડ આત્મધ્યાન **શ્રીમદ્** ધરતા હતા.

શ્રીમદ્ના આ પરમપદપ્રાપ્તિના ધ્યાનની વધતી જતી ગુણશ્રેણી કેવી અદ્ભુત હતી, તેનું દર્શન આપણને **શ્રીમદ્**ના હૃદયદર્પણ સમી હાથનોંધમાં પ્રાપ્ત થાય છે. હાથનોધ ૧--૨૫માં એકવાર 'ધ્યાન' શબ્દ લખી, તેની નીચેમાં બેવાર '**ધ્યાન ધ્યાન**'

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પ્રકરણ ઓગણસીત્તેરમું

પરમાર્થમાર્ગપ્રકાશની ગૌણતા અને સ્વરૂપગુપ્ત શ્રીમદ્‌ની ગુપ્તતા

આમ સમયે સમયે અનંતગુણવિશિષ્ટ અપૂર્વ આત્મધ્યાનની ધારાએ-શ્રેણીએ આરોહણ કરી રહેલા અધ્યાત્મનિમગ્ન **શ્રીમદ્** પોતાની આત્મસાધના પરિપૂર્ણ કરી રહ્યા હતા, અધ્યાત્મવિકાસના પંથે પરમ સંવેગથી શુદ્ધ આત્મદશામાં આગળ ધપી રહ્યા હતા, તેનું આપણે **શ્રીમદ્**ની ઊર્ધ્વગામિની શુદ્ધ આત્મદશા આલેખનારા આગલા ઓગણીશ પ્રકરણોમાં સવિસ્તર તાદૃશ્ય દર્શન કર્યું. આમ **શ્રીમદ્** પોતાની આત્મ-સાધના તો પૂર્ણ કરી રહ્યા હતા, પણ પરના—જગત્‌ના કલ્યાણાર્થે પરમાર્થમાર્ગ પ્રકાશ અંગેની શી સ્થિતિ હતી ને **શ્રીમદ્**ની શી ધારણા હતી? તેનું દર્શન કરવાનું હવે પ્રાપ્ત થાય છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિના પ્રકરણમાં (૫૪) આપણે અવલોકી ગયા તેમ **શ્રીમદ્** નિર્વિકલ્પ સમાધિમા વિલસી રહ્યા હતા. પંદર અંશે પહોંચી જવાયેલી એવી એક અંશે ન્યૂન આ પૂર્ણપ્રાય નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં એક અંશ ન્યૂનતાનું કારણ બાહ્ય નિરુપાધિકતા નથી તે છે અને હાલ તત્કાળ પરમાર્થમાર્ગપ્રકાશની ગૌણતાનું કારણ પણ આ જ છે. આ પરમાર્થમાર્ગપ્રકાશની ગૌણતાનું અને સ્વરૂપગુપ્ત આત્મમગ્ન **શ્રીમદ્**ની પોતે જગત્પ્રસિદ્ધિથી દૂર રહેવારૂપ ગુપ્તતાનું આ પ્રકરણમાં આલેખન કરશું.

તે નિર્વિકલ્પ સમાધિના પ્રકરણમાં વિવરી બતાવ્યું હતું તેમ **શ્રીમદ્**ના પોતાના આત્મગત અંતર્ગત કારણને લઇ પૂર્ણ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં કાંઇ ન્યૂનતા નથી,—સ્વ-અપેક્ષાએ તો પૂર્ણતા જ છે, પણ નિવૃત્તિના અભાવને લઇ પરઅપેક્ષાએ કિંચિત્ ન્યૂનતા છે. કારણકે પરના કલ્યાણ માટે તો નિવૃત્તિ જોઇએ, તે આ બાહ્ય ઉપાધિરૂપ પ્રવૃત્તિ હોય ત્યાં સુધી કેમ બની શકે? એટલે જ તે પત્રમાં (અં. ૧૭૦) કહ્યું— 'નિવૃત્તિ હોય તો બીજાના પરમાર્થ માટે શું કરવું તે વિચારી શકાય, ત્યાર પછી ત્યાગ જોઈએ, અને ત્યાર પછી ત્યાગ કરાવવો જોઈએ.' આનો તાત્પર્ય અર્થ એ થયો કે **શ્રીમદ્**ને અંતરમાં તો પૂર્ણ નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત છે, પણ બાહ્ય નિવૃત્તિ નથી-ઉપાધિ છે એટલે તે પરકલ્યાણને માટે બાધક અંતરાયરૂપ થઇ પડેલ છે. **શ્રીમદ્**ની પોતાની આત્મસાધનામાં કંઇ કસર નથી, પણ બીજાને ઉપકારક અસર થઈ પડે એટલા માટે આ બાહ્ય ઉપાધિની કસર દૂર કરવી જ જોઇએ. તે દૂર કરી પોતે ત્યાગ કરવો જોઇએ અને ત્યાર પછી બીજા પાસે ત્યાગ કરાવવો જોઈએ. આવી પરમ આશ્ચર્યકારી અલૌકિક આત્મસંયમરૂપ આત્મનિયંત્રણા **શ્રીમદે** પોતે પોતા પર મૂકી છે, એ ખરેખર! પરમ અદ્‌ભુત આશ્ચર્યકારક છે. અત્રે અજબ થવા જેવું તો એ છે કે જે પુરુષ લાખો મનુષ્યોને અનુયાયી બનાવી શકાય એવી અસાધારણ મહાન્ જબરજસ્ત આત્મશક્તિ

વે છે, એવો પરમ સમર્થ પુરુષ આવું અદ્‌ભુત આત્મસંયમન કરે છે! તે તેની

[illegible]

[illegible]

આત્માના ઉપયોગમાં જ વર્તે છે! સ્વરૂપગુપ્ત **શ્રીમદ્**ની કેવી અલૌકિક-કેવી અદ્ભુત દશા છે! આવા **સ્વરૂપગુપ્ત શ્રીમદ્** જગતથી ગુપ્ત—અપ્રસિદ્ધ રહેવા ઇચ્છે છે. એ ખરેખર! પરમ આશ્ચર્યકારક છે. પણ સ્વરૂપના ઘરમાં સુરક્ષિતપણે ગુપ્તપણે બેસી ગયેલા સ્વરૂપગુપ્ત **શ્રીમદ્**નો દૃઢ નિશ્ચય છે કે, જ્યાંલગી ગૃહવાસઉદય છે ત્યાંલગી પ્રગટ માર્ગ ન કહેવો—પરમાર્થપ્રકાશ ન કરવો; અને હાલ પોતાને પરમાત્માની ઇચ્છાનુસાર—પરમાત્માના જ્ઞાનમાં દૃષ્ટ પ્રારબ્ધોદયાધીનપણે ગૃહવાસઉદય છે, એના કારણ અંગે વ્યંગમાં **શ્રીમદ્** અત્ર માર્મિકપણે લખે છે—'કારણ, પંચમ કાળમાં પરમાર્થની વર્ષાઋતુ થવા દેવાની તેની થોડી જ ઇચ્છા લાગે છે.'—**શ્રીમદ્** જેવા પરમાર્થજ્ઞાનથી પૂર્ણ પુરુષ પરમાર્થ પ્રકાશવાને પૂર્ણ સમર્થ છે,—પરમાર્થમેઘ વર્ષાવી પરમાર્થની વર્ષાઋતુ કરવા માટે પરિપૂર્ણ સમર્થ છે, પણ તેને આવા ઉદયાધીન બાહ્ય કારણને લઇ ત્યાગ કરતા અટકી જવું પડ્યુ છે, અને ત્યાગ નથી કર્યો ત્યાંલગી પરમાર્થપ્રકાશ થઇ શકવાનો નથી, એટલે પરમાર્થની વર્ષાઋતુ કેમ જ થાય? એટલે જ પરમાત્મા પ્રત્યે આરોપિત ભાવે અત્રે વ્યંગમાં કહ્યુ છે—'પંચમ કાળમાં પરમાર્થની વર્ષાઋતુ થવા દેવાની તેની થોડી જ ઇચ્છા લાગે છે.' આમ પરમાર્થમેઘ વર્ષાવવા પરમ સમર્થ પરમ પરમાર્થજ્ઞાની **શ્રીમદ્** સ્ફટિક જેવા સ્વચ્છ પારદર્શી નિખાલસ હૃદયે **પરમાર્થસુહૃદ સૌભાગ્ય**ને અત્રે આ **અમૃત પત્રમાં** પોતાનું હૃદય દર્શાવ્યુ.

અને આવા પરમ પરમાર્થજ્ઞાની **શ્રીમદ્**નું આવું આ અસાધારણ આત્મસામર્થ્ય અનુભવથી **સૌભાગ્યભાઈ** જાણતા જ હતા, એટલે જ પછી પરમાર્થરંગી શ્રી **સૌભાગ્યભાઇ શ્રીમદ્**ને વારંવાર પરમાર્થમાર્ગપ્રકાશ માટે ભેખ લઈ નિકળી પડવાની પ્રેરણા કરતા, તેના ઉત્તરમાં **શ્રીમદ્** જણાવતા—'આપ પરમાર્થ માટે જે આકાંક્ષા રાખો છો તે ઇશ્વરેચ્છા હશે તો કોઈ અપૂર્વ વાટેથી પાર પડશે. જેઓને ભ્રાંતિથી કરી પરમાર્થનો લક્ષ મળવો દુર્લભ થયો છે એ ભારતક્ષેત્રવાસી મનુષ્ય પ્રત્યે તે પરમ કૃપાળુ પરમ કૃપા કરશે; પરંતુ હમણાં થોડો કાળ તેની ઇચ્છા હોય એમ જણાતું નથી' (અં. ૧૯૧). હાલ **તત્કાળ** પરમાત્માની તેવી ઇચ્છા નથી, (તેવો ઉદય નથી), છતાં તે પરમકૃપાળુ તેવી પરમકૃપા કરશે, એમ અત્ર નિરહંપણે **શ્રીમદે** સ્પષ્ટ જણાવ્યુ છે. પોતાની તે માટે પરિપૂર્ણ ઇચ્છા છે પણ ઈશ્વરેચ્છાની હજુ તેમા સંમતિ નથી એમ જણાવતા બીજા પત્રમા (અં. ૨૦૪) **શ્રીમદ્** પોતાને પ્રગટ નહિં કરવાની–ગુપ્ત રાખવાની સાથે સાથે સ્પષ્ટ ભલામણ કરે છે—'આપને મારા પ્રત્યે પરમોલ્લાસ આવે છે, અને વારંવાર તે વિષે આપ પ્રસન્નતા પ્રગટ કરો છો; પણ હજી અમારી પ્રસન્નતા મારા ઉપર થતી નથી; કારણકે જેવી જોઇએ તેવી અસંગદશાથી વર્તાતું નથી; અને મિથ્યા પ્રતિબંધમાં વાસ છે પરમાર્થ માટે પરિપૂર્ણ ઇચ્છા છે; પણ ઈશ્વરેચ્છાની હજુ તેમાં સમ્મતિ થઈ નથી, ત્યાંસુધી મારા વિષે અંતરમાં સમજી રાખજો; અને ગમે તેવા મુમુક્ષુઓને પણ કંઈ નામપૂર્વક જણાવશો નહીં. હાલ એવી દશાએ રહેવું અમને ...લું છે. ખંભાત આપે પત્તું લખી મારૂં માહાત્મ્ય પ્રગટ કર્યું પણ તેમ હાલ થવું

[illegible]

[illegible]

આમ પરમાત્મેચ્છા કહો કે પરમાત્માના જ્ઞાનમાં દીઠ તથારૂપ ઉદય કહો, પણ **શ્રીમદ્‌ને પરમાર્થમૌન**–પરમાર્થસંબંધી મૌન સેવવારૂપ કર્મનો ઉદય વર્ત્તતો હતો, એટલે જ તેને અનુસરીને હાલ **શ્રીમદ્** પરમાર્થપ્રકાશન બા. મૌન વર્ત્તતા હતા. આ અંગે **અંબાલાલભાઇ** પરના પત્રમાં (અં. ૨૮૫) **શ્રીમદ્** લખે છે—' ઘણું કરીને પરમાર્થમૌન એમ વર્તવાનું કર્મ હાલ ઉદયમાં વર્તે છે અને તેને લીધે તેમજ વર્તવામાં કાળ વ્યતીત થાય છે. અને તે જ કારણથી આપનાં પ્રશ્નોને ઉપર ટૂંકામાં ઉત્તરયુક્ત કર્યાં છે' અને એટલે જ **શ્રીમદ્** પૂર્વપરિચિત સિવાય અન્યનો પરમાર્થસંગમ બંધી વિશેષ પ્રસંગ હાલ પાડતા નહિં. આ અંગેનું ખાસ સૂચન **સૌભાગ્ય** પરના પત્રમાં (અં. ૨૮૭, ૧૯૪૭ આસો વદ ૧) પ્રાપ્ત થાય છે—' પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ એવું જે ભગવત્ સંબંધી જ્ઞાન તે પ્રગટ કરવા જ્યાંસુધી તેની ઇચ્છા નથી, ત્યાંસુધી વધારે પ્રસંગ કોઇથી પાડવામાં નથી આવતો તે જાણો છો. અભિન્ન એવું હરિપદ જ્યાંસુધી અમે અમારામાં નહીં માનીએ ત્યાંસુધી પ્રગટ માર્ગ કહીશું નહીં તમે પણ જેઓ અમને જાણે છે, તે સિવાય અધિકને નામ, ઠામ, ગામથી અમને જણાવશો નહીં.'—અત્રે માર્ગપ્રકાશ ક્યારે થશે તેનો ખુલાસો પણ આપી દીધો છે અને પોતાને પ્રગટ નહિં કરવાની ચોકખી ભલામણ પણ **સૌભાગ્યને** કરી દીધી છે. પ્રગટ ન કરવા માટેના કારણની સ્પષ્ટતા આ પત્રમા (અં. ૫૨૧) કરી છે—' ઘણું કરીને જે કોઈ મુમુક્ષુઓને સમાગમ થયો છે તેમને દશા વિષે થોડેઘણે અંશે પ્રતીતિ છે. તથાપિ જો કોઈને પણ સમાગમ ન થયો હોત તો વધારે યોગ્ય હતું. અત્રે જે કાંઈ વ્યવહાર ઉદયમા વર્તે છે તે વ્યવહારાદિ આગળ ઉપર ઉદયમાં આવવા યોગ્ય છે એમ જાણી તથા ઉપદેશવ્યવહારનો ઉદય પ્રાપ્ત ન થયો હોય ત્યાંસુધી અમારી દશા વિષે તમ વગેરેને જે કંઇ સમજાયુ હોય તે પ્રકાશ ન કરવા માટે જણાવવામાં મુખ્ય કારણ એ હતું અને છે.' આમ અહં–મમની ભસ્મ ભૂમિકા પર જેણે આત્માર્થનો–આત્મસિદ્ધિનો પરમ ભવ્ય પ્રાસાદ નિર્માણ કર્યો છે, એવા પરમ પરમાર્થી–પરમ આત્માર્થી **શ્રીમદ્‌ને** બદલે જો કોઈ બીજો માનાર્થી હોત તો ? તો તો એમજ કહેત કે જેમ બને તેમ અમને પ્રગટ કરજો, અમારી જેટલી બને તેટલી ખૂબ ખૂબ જાહેરાતો કરજો, અમારા નગારા વગાડજો, પણ **શ્રીમદ્** તો જૂદી જ માટીના ઘડાયેલા હતા તે તો ખરેખર ! સાચા અંતરાત્માથી પ્રસિદ્ધિથી દૂર–સુદૂર જ ભાગવા માગતા હતા,–એમા જ એ પરમ મહત્ પુરુષની પરમ મહત્તા પ્રગટ અનુભવાય છે, એમાં જ જે આ પ્રગટ થવા નથી માગતા એવા આ 'અપ્રગટ સત્' (અં. ૩૦૬)ની પરમ સત્તા પ્રગટ ઝળહળતી દેખાય છે. ગમે તે થાય પણ આ પરમાર્થમૌન કર્મનો ઉદય હોય ત્યાંસુધી આ પરમ નિસ્પૃહ–પરમ નિરહં પુરુષ પરમાર્થમાર્ગ પ્રકાશ કરવા નથી માગતા એ એમનો દૃઢ સંકલ્પ છે–એ એમની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા છે.

આ **'પરમાર્થમૌન'** કર્મ સંબંધી વિશેષ ખુલાસો કરતાં **શ્રીમદ્ સૌભાગ્યને** પત્રમા (અં. ૩૦૪) લખે છે—' હાલ મારી દશા કંઇ પણ લોકોત્તર વાત કરતા અટકે અર્થાત્ મન મળતું નથી, પરમાર્થમૌન એ નામનું એક કર્મ હાલમા ઉદયમાં પણ

[illegible]

પણામાં લક્ષ રહ્યા કરે છે.' ઇ.—અત્રે વાસ્તવિક રીતે તો પરમ નિર્દોષ ગુણધામ **શ્રીમદ્**મા અંદેશાનુ કંઈ પણ કારણ છે જ નહિં અને **શ્રીમદ્**ના અંતરમાં તો પૂરેપૂરો ભાવનિર્ગ્રંથ બેઠો જ છે, છતા મૂઢ બહિર્દૃષ્ટિ જનો તે સમજી શકે નહિં ને જ્ઞાનીને અંગે મિથ્યા કલ્પના કરે; અને બળવાન્ નિર્ગ્રંથ પુરુષ જેવો ઉપદેશ દેવા પરમ સમર્થ છતાં **શ્રીમદ્**ને જ્ઞાનીના માર્ગનો વિરોધ થાય એ પોષાય નહિં, એટલે જ અમુક આમંત્રણ અપાયેલ સ્થળે જવાનું માંડી વાળી **શ્રીમદ્** આ પત્રના મથાળે મૂકેલ માર્મિક વચન પ્રમાણે અત્ર સર્વત્ર 'આત્મવીર્ય પ્રવર્ત્તાવવામા અને સંકોચવામાં બહુ વિચાર કરી' પ્રવર્ત્યા છે. એ કાંઇ જેવો તેવો આત્મસંયમ નથી. આવો જ ભાવ એક બીજા પત્રમાં (અં. ૫૧૨) પણ **શ્રીમદે** દર્શાવ્યો છે—'તથાપિ તમારી તરફ આવવાથી લોકોના પરિચયમાં જરૂર કરી આવવાનું થાય એ સંભવિત હોવાથી તે તરફ આવવાનુ ચિત્ત થવું મુશ્કેલ છે. લોકોના પરિચયમાં આવા પ્રસંગ રહ્યા છતાં ધર્મ પ્રસંગે આવવું થાય તે વિશેષ અંદેશાયોગ્ય જાણી જેમ બને તેમ તે પરિચયથી ધર્મપ્રસંગને નામે દૂર રહેવાનું ચિત્ત વિશેષપણે રહ્યા કરે છે.' અને **સૌભાગ્ય** પરના પત્રમાં (અં. ૪૬૩, ૧૯૪૯ શ્રા. સુદ ૧૫) પણ **શ્રીમદ્** તેમજ લખે છે—'ઘણું કરીને આત્મામાં એમજ રહ્યા કરે છે કે જ્યાંસુધી આ વેપારપ્રસંગે કામકાજ કરવું રહ્યા કરે, ત્યાંસુધી ધર્મકથાદિ પ્રસંગે અને ધર્મના જાણનારરૂપે કોઇ પ્રકારે પ્રગટપણામાં ન અવાય એ યથાયોગ્ય પ્રકાર છે. વેપારપ્રસગે રહેતાં છતા જેનો ભક્તિભાવ રહ્યા કર્યો છે, તેનો પ્રસંગ પણ એવા પ્રકારમાં કરવો યોગ્ય છે, કે જ્યાં આત્માને વિષે ઉપર જણાવેલો પ્રકાર રહ્યા કરે છે, તે પ્રકારને બાધ ન થાય.' ઇ.

અને એટલે જ સ્ફટિક જેવા સ્વચ્છ હૃદયવાળા **શ્રીમદ્** પૂર્ણ નિખાલસ ભાવે વારંવાર પત્રોમા પોતે ગુપ્ત રહેવાની અંતરેચ્છા પ્રગટ કરે છે અને પરિચયી સત્સંગી મુમુક્ષુઓને પણ પોતાને પ્રગટ નહિં કરવાની વારંવાર પ્રગટ ખુલ્લા ચોકખા શબ્દોમાં ભારપૂર્વક ભલામણ કરે છે—'તમને બધાને ભલામણ છે કે આ આત્મા સંબંધે બીજા પ્રત્યે કંઈ વાતચીત કરવી નહીં. (અં. ૧૮૧). બીજું એક એ જણાવવાનુ છે કે તમે અમારે માટે કંઈ હવે કોઈને કહેશો નહિં. ઉદયકાળ તમે જાણો છો (અં. ૨૧૨). તથાપિ બીજા મનુષ્યોમા એ વાતથી અમારૂં પ્રગટપણું જણાય છે, કે એમના સમાગમાર્થે અમુક મનુષ્યો જાય છે, જે જેમ બને તેમ ઓછું પ્રસિદ્ધિમાં આવવું જોઈએ. તેવું પ્રગટપણુ હાલ અમને પ્રતિબંધરૂપ થાય છે. (અં. ૩૦૦) અંતરગમાં એવા સત્પુરુષને પ્રગટ રાખી બાહ્યપ્રદેશે ગુપ્તપણું રાખવું વધારે યોગ્ય છે. તે ગુપ્તપણું માયાકપટ નથી; કારણકે તેમ વર્તવા વિષે માયાકપટનો હેતુ નથી, તેના ભવિષ્ય કલ્યાણનો હેતુ છે; જે તેમ હોય તે માયાકપટ ન હોય એમ જાણીએ છીએ. (અં. ૩૯૭) એક વિનંતિ અત્રે કરવા યોગ્ય છે કે આ આત્મા વિષે તમને ગુણવ્યક્તત્વ ભાસતું હોય, અને તેથી અંતરમા ભક્તિ રહેતી હોય તો તે ભક્તિ વિષે યથાયોગ્ય વિચાર જેમ તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરવા યોગ્ય છે; પણ બહાર આ આત્મા સંબંધી

[illegible]

[illegible]

વીતરાગમાર્ગપ્રભાવનાની પરમ મધુર ભાવના

[illegible]

(અં. ૩૨૨) **શ્રીમદ્** પોતાની તેવી ઇચ્છા છે પણ તેવો હાલ ઉદયકાળ નથી અને ઉદીરણા બની શકે એવી દશા નથી એમ જણાવતાં લખે છે—'જગતના કલ્યાણને અર્થે પુરુષાર્થ કરવા વિષે લખ્યું તો તે પુરુષાર્થ કરવાની ઇચ્છા કોઈ પ્રકારે રહે પણ છે તથાપિ ઉદયને અનુસરીને ચાલવું એ આત્માની સહજ દશા થઈ છે, અને તેવો ઉદયકાળ હાલ સમીપમાં જણાતો નથી; તો તે ઉદેરી આણવાનું બને એવી દશા અમારી નથી.' પોતાની તે માટેની ઈચ્છા અને ત્યાગની પણ ઇચ્છા પૂરેપૂરી છે પણ હાલ થતો નથી–ઉદયાધીનપણાથી સંભવતો નથી એમ બીજા પત્રમાં (અં. ૩૩૪) **સૌભાગ્યને** જણાવે છે—'ત્યાગને ઈચ્છીએ છીએ; પણ થતો નથી. તે ત્યાગ કદાપિ તમારી ઇચ્છાને અનુસરતો કરીએ, તથાપિ તેટલું પણ હાલ તો બનવું સંભવિત નથી' આમ પ્રભાવનાની અને તે અર્થેના ત્યાગની પૂર્ણ ઇચ્છાપૂર્ણ ભાવના છતાં હાલ તત્કાલ બનવા પામતું નથી, એમ નિખાલસભાવે સ્વચ્છ હૃદયે **શ્રીમદ્** પોતાની અંતરૂસ્થિતિ આ પરમાર્થ-સુહૃદ્‌ને જણાવતા.

પણ આ માર્ગપ્રભાવનાના કાર્યમાં થતી ઢીલનો **સૌભાગ્ય** ને **ડુંગર** એ પરમાર્થ સુહૃદ્‌ની બેલડીને ખેદ થતો ને તે **શ્રીમદ્** પ્રત્યેના પત્રમાં (૧૯૫૦, શ્રા. વ. ૧૦) **સૌભાગ્ય** જણાવે છે—'ડુંગર ગો. × × તેના મનમાં આપની તરફથી કેટલીક વાતનો મનમા ખેદ વેદ્યા કરે છે તે કહે છે કે આવા પ્રતાપી પુરુષ અને તેનો જગતને કાંઇ પ્રભાવ જોવામાં આવે નહીં, એ એક આશ્ચર્ય જેવું છે.' તેના ઉત્તરપત્રમાં (અં. ૫૨૦ સં. ૧૯૫૦ શ્રા. વ. ૦))) **શ્રીમદ્** તેઓના કરતાં પોતાને થતા અસંખ્યાતગણા ખેદનું આત્મસંવેદન વ્યક્ત કરે છે—

'શ્રી ડુંગરેના અંતરમાં જે ખેદ રહે છે તે કોઇ રીતે યોગ્ય છે, અને તે ખેદ ઘણું કરીને તમને પણ રહે છે, તે જાણવામાં છે. તેમજ બીજા પણ કેટલાક મુમુક્ષુ જીવોને એ પ્રકારનો ખેદ રહે છે એ રીતે જાણવામાં છતાં, અને તમ સૌનો એ ખેદ દૂર કરાય તો સારૂં એમ મનમાં રહેતાં છતા પ્રારબ્ધ વેદીએ છીએ. વળી અમારા ચિત્તમાં એ વિષે અત્યંત બળવાન ખેદ છે. જે ખેદ દિવસમાં પ્રાયે ઘણા ઘણા પ્રસંગે સ્ફુર્યા કરે છે, અને તેને ઉપશમાવવાનું કરવું પડે છે; અને ઘણું કરી તમ વગેરેને પણ અમે વિશેષપણે તે ખેદ વિષે લખ્યું નથી, કે જણાવ્યું નથી. અમને તેમ જણાવવાનું પણ યોગ્ય લાગતું નહોતું, પણ હાલ શ્રી ડુંગરે જણાવવાથી, પ્રસંગથી જણાવવાનું થયું છે તમને અને ડુંગરને જે ખેદ રહે છે, તેથી તે પ્રકાર વિષે અમને અસખ્યાતગુણવિશિષ્ટ ખેદ રહેતો હશે એમ લાગે છે. કારણકે જે જે પ્રસંગે તે વાત આત્મપ્રદેશમાં સ્મરણ થાય છે, તે તે પ્રસંગે બધા પ્રદેશ શિથિલ જેવા થઈ જાય છે, અને જીવનો નિત્યસ્વભાવ હોવાથી જીવ આવો ખેદ રાખતાં છતાં જીવે છે; એવા પ્રકારના ખેદ સુધી પ્રાપ્ત થાય છે. વળી પરિણામાતર થઇ થોડા અવકાશે પણ તેની તે વાત પ્રદેશે પ્રદેશે સ્ફુરી નીકળે છે, અને તેવી ને તેવી દશા થઈ આવે છે, તથાપિ આત્મા પર અત્યંત દૃષ્ટિ કરી તે પ્રકારને હાલ તો ઉપશમાવવો જ ઘટે છે, એમ જાણી ઉપ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

નિરભિમાનપણે વચનટંકાર કરે છે—'બીજા કેટલાક પ્રભાવક થયા છે, તે કરતાં કોઈ રીતે વિચારદશાદિનું બળવાનપણું પણ હશે; એમ લાગે છે કે તેવા પ્રભાવક પુરુષો આજે જણાતા નથી; અને માત્ર ઉપદેશકપણે નામ જેવી પ્રભાવનાએ પ્રવર્તતાં કોઈ જોવામાં, સાંભળવામાં આવે છે; તેમના વિદ્યમાનપણાને લીધે અમને કંઈ અવરોધકપણું હોય એમ પણ જણાતું નથી.' અત્રે **શ્રીમદે** માર્મિકપણે ગર્જ્યું છે તે પરથી સમજાય છે કે—કેટલાક પ્રભાવક-શાસનપ્રભાવના કરનારા મહાન્ પુરુષો ભૂતકાળમાં થયા છે, તેના કરતાં પણ વિચારદશા—જ્ઞાનદશાઆદિનું બળવાનપણું પોતાને સ્વાનુભવસિદ્ધપણે-સ્વસંવેદનસિદ્ધપણે સંવેદાઈ રહ્યું છે છતાં 'હશે' એવી સંભાવના **માર્દવમૂર્ત્તિ શ્રીમદે** અતિનમ્રપણે દાખવી છે; અને તેવા મહાન્ પ્રભાવક પુરુષો પણ હાલ જોવામાં આવતા નથી, નામમાત્ર પ્રભાવનાએ પ્રવર્તનારા કોઈ જોવામા—સાંભળવામાં આવે છે, પણ તેવાઓના વિદ્યમાનપણાથી **શ્રીમદ્** જેવા **પરમ પ્રભાવક પુરુષને** કંઈ લેશ પણ અવરોધકપણું—અવરોધ કરવાપણું સંભવતું નથી. મૃગયૂથોને નસાડી મૂકવા સમર્થ સિંહનાદ જેવી **મહાવીર શ્રીમદ્‌ની** આ વીરવાણીમા કેવું અનન્ય આત્મસામર્થ્ય દર્શન દે છે!

આમ આ પત્રમાં **શ્રીમદે** પૂર્ણ નિર્દંભપણે પૂર્ણ નિખાલસપણે સ્વચ્છ હૃદયે આ પરમાર્થસુહૃદોને પોતાના હૃદયની વાત ખુલાસાવાર લખી જણાવી આ પત્રના જવાબમાં વયોવૃદ્ધ જ્ઞાનવૃદ્ધ **સૌભાગ્યભાઈએ શ્રીમદ્‌ને** એમ લખ્યુ જણાય છે કે હું વૃદ્ધ છું ને મારી હયાતીમા આ પ્રભાવનાહેતુ આપના જેવા પરમ સમર્થ પુરુષો તમને હાથે બનવા પામે તો અસીમ—પારાવાર હર્ષ મને થશે. આવા ભાવના **સૌભાગ્યના** પત્રના ઉત્તરમા (અં. ૫૨૩) **શ્રીમદ્ સૌભાગ્યને** લખે છે—'તમારા વિદ્યમાનપણામાં પ્રભાવના હેતુની તમને જે વિશેષ જિજ્ઞાસા છે, અને તે હેતુ ઉત્પન્ન થાય તો તમારે વિષે જે અસીમ હર્ષ ઉત્પન્ન થવાયોગ્ય છે, તે વિશેષ જિજ્ઞાસા અને અસીમ હર્ષ સંબંધીની તમારી ચિત્તવૃત્તિ અમને સમજવામાં છે' આમ જણાવી **પરમ કરુણામૂર્ત્તિ શ્રીમદ્** જીવોની અજ્ઞાનદશા જોઈ તે મટાડવા માટે પોતાને છૂટતી અત્યંત કરુણા દર્શાવે છે—'અનેક જીવોની અજ્ઞાનદશા જોઈ, વળી તે જીવો કલ્યાણ કરીએ છીએ અથવા આપણું કલ્યાણ થશે, એવી ભાવનાએ કે ઇચ્છાએ અજ્ઞાનમાર્ગ પામતા જોઈ તે માટે અત્યંત કરુણા છૂટે છે, અને કોઈ પણ પ્રકારે આ મટાડવા યોગ્ય છે એમ થઈ આવે છે; અથવા તેવો ભાવ ચિત્તમાં એમ ને એમ રહ્યા કરે છે' અત્રે અજ્ઞાનમાર્ગ પામતા ને કલ્યાણ માનતા જીવોની અજ્ઞાનદશા જોઈ **શ્રીમદ્‌ને** અત્યંત કરુણા ઉપજી છે અને તે મટાડવા માટે તેમના કલ્યાણનો ભાવ સ્ફુર્યો જ છે અને રહ્યા જ કરે છે; તથાપિ સાથે 'એવો પણ પ્રકાર ચિત્તમાં રહે છે કે—તે થવા યોગ્ય હશે તે પ્રકારે થશે અને જે સમય પર તે પ્રકાર હોવાયોગ્ય હશે તે સમયે થશે' આમ ચિંતવવાનું કારણ શું?—તે માટે લખે છે—'કેમકે તે કરુણાભાવ ચિંતવતા ચિંતવતાં આત્મા બાહ્ય માહાત્મ્યને ભજે એમ થવા દેવા યોગ્ય નથી; અને હજુ કંઈક તેવો ભય રાખવો લાગે છે.' ધર્મ સંસ્થાપવાનું માન મોટું છે અને તે સંબંધી બાહ્ય માહાત્મ્ય

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સજાગર છે, એ જ **પરમ સત્તમ-પરમ મહત્તમ શ્રીમદ્**નું પરમ સત્‌પણું-પરમ મહત્‌પણું છે. અહો! જેને પરમાણુમાત્ર પણ સમયમાત્ર પણ માનાર્થરૂપ બાહ્ય માહાત્મ્યની ઇચ્છા નથી—સ્વપ્નાંતરે પણ તેવી બુદ્ધિ પણ ઉપજવા દેવી નથી, એવા એકાંત પરમ આત્માર્થી-એકાંત પરમ પરમાર્થી **પરમ પ્રભાવક પરમ પુરુષોત્તમ શ્રીમદ્**નું **અહં-મહં વિલોપન** કેવી પરાકાષ્ઠાને પામ્યું છે! ખરેખર! દેહના અહંથી ને તેને આધીન સર્વ અહંથી સર્વથા મુક્ત થયેલા આ જીવન્મુક્ત લોકોત્તર પુરુષના આ પરમ આશ્ચર્યકારી ચરિત્રથી આશ્ચર્યથી દિંગ થઈ જવાય છે! ખરેખર! આત્મભાવનાની 'પ્રભાવના'-પ્રકૃષ્ટ ભાવના જેણે આખા જીવનમાં કરી છે એવા આ **પરમ** ભાવિતાત્મા **શ્રીમદ્** પરમાર્થમાર્ગની જગતમાં પ્રભાવના-પ્રકૃષ્ટ પ્રભાવમહિમા કરવા પરિપૂર્ણ પરમ સમર્થ **પુણ્યશ્લોક પુરુષ** હોય એમાં આશ્ચર્ય શું?

પ્રકરણ એકોતેરમું

સુધારસ : શાંતસુધારસજલનિધિ શ્રીમદ્‌ની આત્માની અમૃતાનુભૂતિ

'વહ સત્ય સુધા દરસાવહિંગે, ચતુરંગુલ હે દૃગસેં મિલ હે;
રસદેવ નિરંજનકો પિવહી, ગહિ જોગ જુગોજુગ સો જીવહી.
પર પ્રેમ પ્રવાહ બઢે પ્રભુસે, સબ આગમભેદ સુઉર બસે;
વહ કેવલકો બીજ ગ્યાની કહે, નિજકો અનુભૌ બતલાય દિયે.'—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**

શ્રીમદ્ સાથે **સૌભાગ્ય**ના પ્રથમ મિલનના પ્રકરણમાં 'સુધારસ' સંબંધી નિર્દેશ કરવામા આવ્યો હતો અને આ અંગે વિશેષ વિવેચન આગળ પર અલગ પ્રકરણમા કરવાનુ ત્યાં જણાવ્યુ હતું. આ સુધારસ સંબંધી ગૂઢ નિર્દેશ 'યમ નિયમ સંયમ આપ કિયો' એ અમર કાવ્યની 'વહ સત્ય સુધા દરશાવહિંગે, ચતુરંગુલ હે દૃગસેં મિલ હે' એ અમૃત પંક્તિમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો સામાન્ય શબ્દાર્થ તો એમ સૂચવે છે કે બન્ને દૃષ્ટિથી સમાંતરે-ચાર આંગળ દૂર જે મિલનસ્થાનનું બિન્દુ છે ત્યાં સુધારસનું કેન્દ્ર છે અને ત્યાંથી સુધારસ સ્રવે છે. તે કોઈ આત્માનુભવી યોગી સદ્‌ગુરુદ્વારા ગુરુગમથી પ્રાપ્ત યોગપ્રક્રિયાથી સદ્‌ગુરુચરણે આત્માર્પણ-સર્વાર્પણ કરનારો આજ્ઞાંકિત સુશિષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, એમ એ કાવ્યનો ધ્વનિ છે. બાકી પત્રાંક ૯૧૭માં 'ચતુરાંગુલ હે દૃગસેં મિલ હે એ આગળ પર સમજાશે' એમ ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે સ્પષ્ટ બતાવે છે કે આ વાત ગુરુગમગમ્ય છે. આ સુધારસ સંબંધી આ પ્રકરણમા **સૌભાગ્ય** પરના **શ્રીમદ્**ના પત્રોમા આવતા ઉલ્લેખો પરથી યથાસ્થિત વસ્તુ રજુ કરશું.

શ્રીમદ્ સૌભાગ્ય[illegible] [illegible]

[illegible] શ્રીમદ્ [illegible]

[illegible]

ધ્યાનનો ઉપાય થાય છે, કે જેથી આત્મપ્રદેશસ્થિરતા અને પરિણામસ્થિરતા થાય છે,
અને મુમુક્ષુને જો આ જ્ઞાન તેવા આત્મજ્ઞાની અમૃતાનુભવી જ્ઞાનીએ બતાવ્યું હોય તો
તેને અનુક્રમે લક્ષણાદિનો બોધ સુગમપણે થાય છે—અનુક્રમે આત્મજ્ઞાનનું-અમૃતાનુભૂતિનુ
કારણ થાય છે. આમ જ્ઞાનીને અને મુમુક્ષુને બન્નેને પોતપોતાની કક્ષા પ્રમાણે-દશા
પ્રમાણે તે ઉપકારી થાય છે. આ સુધારસ કોઇ અપૂર્વ કારણરૂપ અપૂર્વ વાત છે એમ
નિશ્ચય રાખવા **શ્રીમદ્** અત્ર **સૌભાગ્યને** સ્પષ્ટ જણાવે છે—'સુધારસ અને તેનુ
ઉત્પત્તિક્ષેત્ર એ કોઈ અપૂર્વ કારણરૂપ છે એમ તમે નિશ્ચયપણે નિર્ધારજો.' તેવો નિશ્ચય
રાખવા ખાસ **સૌભાગ્યને** શા માટે જણાવ્યું છે?—'જ્ઞાનીપુરુષનો તે પછીનો જે માર્ગ
તે ન દુભાય એવો તમને પ્રસંગ થયો છે, તેથી તેવો નિશ્ચય રાખવા જણાવ્યું છે'
અર્થાત્ સુધારસની પ્રાપ્તિ પછીનો જ્ઞાનીનો જે આજ્ઞારૂપ માર્ગ તે ન દુભાય
એવી આજ્ઞાંકિતપણારૂપ દશા **સૌભાગ્યને** પ્રાપ્ત છે, એટલે તે સુધારસની-અમૃતાનુભૂતિની
પ્રાપ્તિ માટે ઉત્તમ અધિકારી છે, તેથી તેમને તેવો નિશ્ચય રાખવા જણાવ્યું છે.
અને 'તે પછીનો માર્ગ જો દુભાતો હોય તો અને તેને વિષે કોઈને અપૂર્વ
કારણરૂપ નિશ્ચય થયો હોય તો તે કોઇ પ્રકારે પાછો નિશ્ચય ફેરવ્યે જ ઉપાયરૂપ થાય
છે, એવો અમારા આત્મામાં લક્ષ રહે છે.' અર્થાત્ એવો કોઈ મુમુક્ષુ હોય કે જેને
તે પછીનો-સુધારસપ્રાપ્તિ પછીનો જ્ઞાનીનો આજ્ઞારૂપ માર્ગ દુભાતો હોય એવી કંઈપણ
સ્વચ્છંદ દશા હોય, છતાં આ મને અપૂર્વ કારણરૂપ થશે એવો તે સુધારસને વિષે
નિશ્ચય થયો હોય, તો તેને તે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યે જ તે ઉપાયરૂપ થાય છે, એટલે
કે સ્વચ્છંદ છોડી જ્ઞાનીનો આજ્ઞારૂપ માર્ગ ન દૂભાય એવા આજ્ઞાંકિતપણામાં આવ્યે
જ તે સુધારસ અમૃતાનુભૂતિરૂપ અપૂર્વ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે અપૂર્વકારણરૂપ થાય છે
એવો આજ્ઞારૂપ માર્ગનો મર્મ **શ્રીમદે** અત્ર માર્મિકપણે પ્રકાશ્યો છે.

આ આજ્ઞાની જ પરમ ઉપકારિતા અત્રે આગળ પવનરોધનની વાતથી સ્પષ્ટ
સમજાવતા **શ્રીમદ્** પ્રકાશે છે—'એક અજ્ઞાનપણે પવનની સ્થિરતા કરે છે, પણ
શ્વાસોચ્છવાસ રોધનથી તેને કલ્યાણનો હેતુ થતો નથી, અને એક જ્ઞાનીની આજ્ઞાપૂર્વક
શ્વાસોચ્છવાસનો રોધ કરે છે, તો તેને તે કારણથી જે સ્થિરતા આવે છે, તે આત્માને
પ્રગટવાનો હેતુ થાય છે' અર્થાત્ એક અજ્ઞાનીની આજ્ઞા વિના અજ્ઞાનપણે પવનની
સ્થિરતા કરે છે તેને કલ્યાણકારણ થતું નથી, અને એક જ્ઞાનીની આજ્ઞાપૂર્વક
તેમ કરે છે તેને તે સ્થિરતા આત્મા પ્રગટવાનો હેતુ થાય છે. 'શ્વાસોચ્છવાસની સ્થિરતા
થવી એ એક પ્રકારે ઘણી કઠણ વાત છે. તેનો સુગમ ઉપાય સુધારસ એકતાર કરવાથી
થાય છે, માટે તે વિશેષ સ્થિરતાનું સાધન છે.' અર્થાત્ શ્વાસોચ્છવાસના રોધનરૂપ
પ્રાણાયામની કઠિન યોગપ્રક્રિયા કરતાં આ સુધારસની સુગમ યોગપ્રક્રિયાનું સ્થાન ઘણું
ઉંચું છે, અને તેથી વિશેષ સ્થિરતા થાય છે. 'પણ તે સુધારસ-સ્થિરતા અજ્ઞાનપણે
ફળીભૂત થતી નથી, એટલે કલ્યાણરૂપ થતી નથી, તેમ તે બીજજ્ઞાનનું ધ્યાન પણ
અજ્ઞાનપણે કલ્યાણરૂપ થતું નથી, એટલો વિશેષ નિશ્ચય અમને ભાસ્યા કરે છે. જેણે

[illegible]

જે સૂક્ષ્મવસ્તુનો સંબંધ છે તેમાં તેની છાયારૂપ સુગંધ વિશેષ પડે છે. એટલે આત્માની નિકટની વસ્તુનું ધ્યાન જ્ઞાનીની આજ્ઞાએ કરવાથી આત્મા પ્રગટે છે. અને પવન કરતાં પણ સુધારસમાં આત્મા વિશેષ સમીપપણે વર્તે છે, અર્થાત્ આત્માને વધારેમાં વધારે નિકટ જો કોઈ સૂક્ષ્મ વસ્તુ હોય તો તે આ પ્રસ્તુત સુધારસ છે, અને તે પવન કરતાં પણ આત્માને અધિક નિકટ છે, એટલે તેમાં આત્માની વધારેમાં વધારે છાયારૂપ સુગંધ-વાસના પડતી હોઇ તે ધ્યાન કરવાનો સુગમ ઉપાય છે. આવું સુધારસનું અદ્‌ભુત ગૂઢ રહસ્ય **યોગીશ્વર શ્રીમદે** અત્ર પ્રકાશ્યું છે. યોગિરાજ **આનંદઘનજી**એ પણ કંઈક ગૂઢાર્થમાં આ સુધારસનો ઇશારો આ પદમાં કર્યો જણાય છે—

'ગગન મંડળમેં અધબિચ કૂવા, ઊંહા હૈ અમીકા વાસા;
સગુરા હોએ સો ભરભર પીવે, નગુરા જાવે પ્યાસા....
અવધૂ સો જોગી ગુરુ મેરા, ઉસ પદકા કરે રે નીવેડા.' **આનંદઘનજી**

અર્થાત્—ગગનમંડલ એટલે ચિદાકાશ. તેની મધ્યે એક અમૃતનો કૂવો છે, એટલે અમૃતસ્વરૂપી શાંતસુધારસમય આત્માનો ત્યાં વાસ છે. જેને સદ્‌ગુરુ મળ્યા છે, તે જ તે અમૃતકૂપમાંથી શાંતસુધારસ ભરી ભરી પીએ છે, તેમની તૃષા છીપે છે—ભવતૃષ્ણા શાંત થાય છે, અને તે અમૃતપાનથી તે અમૃતપણાને પામે છે. બાકી જેને સદ્‌ગુરુનો યોગ નથી મળ્યો, તે તે અમૃતપાનના લાભથી વંચિત રહે છે, તરસ્યા ચાલ્યા જાય છે, એટલે તેમની ભવતૃષ્ણા બૂઝાતી નથી, અને તે મૃતપણાને જ પામે છે, અર્થાત્ જન્મ-મરણ-પરંપરા કર્યા જ કરે છે, તેના જન્મ—મરણનો છેડો આવતો નથી.

આમ **સૌભાગ્ય** જેવા પરમાર્થસખાને ઉત્તમ અધિકારી જાણી તેમને **શ્રીમદે** આ રહસ્યભૂત વાર્ત્તા લખી છે; પોતાના અથાગ ઉપકારી આ પરમાર્થસખાને સુધારસ અને તેની આગળની ભૂમિકાઓ પોતાના હાથે પ્રાપ્ત કરાવાની **શ્રીમદ્**ની ભાવના—ઇચ્છા તેમના **સૌભાગ્ય** પરના પત્રમાં (અં. ૨૫૯) આવતા આ પરમ ભાવપૂર્ણ ઉલ્લેખ પરથી જણાય છે—'જ્ઞાનધારા સંબંધી મૂળમાર્ગ અમે તમને આ વખતના સમાગમમાં થોડો પણ કહીશું, અને તે માર્ગ પૂરી રીતે આ જ જન્મમાં તમને કહીશું એમ અમને હરિની પ્રેરણા હોય તેવું લાગે છે. તમે અમારે માટે જન્મ ધર્યો હશે એમ લાગે છે. તમે અમારા અથાગ ઉપકારી છો. તમે અમને અમારી ઇચ્છાનું સુખ આપ્યુ છે, તે માટે નમસ્કાર સિવાય બીજો શું બદલો વાળીએ? પણ અમને લાગે છે કે અમારે હાથે હરિ તમને પરાભક્તિ અપાવશે; હરિના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવશે; અને એ જ અમે મોટો ભાગ્યોદય માનીશું.' અને **સૌભાગ્ય** પરના બીજા પત્રમાં (અં. ૧૯૭) આવતા—'સુધાની ધારા પછીનાં કેટલાંક દર્શન થયા છે'—એ ઉલ્લેખ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે **શ્રીમદ્** તો સુધાની ધારા અને તે પછીની કેટલીયે ભૂમિકાઓને ક્યારનાયે પામી ગયા હતા, એટલે **સૌભાગ્ય** જેવા ઉત્તમ યોગ્ય અધિકારીને તે પમાડવા પૂરેપૂરા સમર્થ હતા.

આ સુધારસ વિષે રસ ધરાવતા **સૌભાગ્યભાઇ** ૧૯૫૦ના શ્રા. વદ ૧૦ના દિને ૬ પર લખેલા પત્રમાં પૃચ્છા કરે છે કે—'સમયસાર નાટકની ચોપડીમાં બીજજ્ઞાન

[illegible]

પામેલો તજ્જ્ઞ દિવ્ય આત્મા જ—'તેનો પરમાર્થ યથાર્થ હૃદયગત રાખ્યો છે'—આ અમૃત વચન લખી શકે. આવી શુદ્ધ આત્માની અમૃતાનુભૂતિને પામેલા **શ્રીમદ્** પરમ શાંત સુધારસના આવા પરમાર્થ અમૃતાનુભવને અનુભવનારા શાંતસુધારસજલનિધિ હતા, એટલે જ આવા અમૃત પુરુષની અમૃતવાણીમાં સર્વત્ર અક્ષરે અક્ષરે પદે પદે પરમ શાંત સુધારસની રેલંછેલ ચાલી હોય એમાં આશ્ચર્ય શું?

પ્રકરણ ઓગણસિત્તેરમું

સાંકડી સ્થિતિમાં સૌભાગ્યનું સ્થિરીકરણ

પરમાર્થસખા સૌભાગ્યનો જે અરસામાં **શ્રીમદ્** સાથે પરમાર્થસંબંધ બંધાયો, લગભગ તે અરસામાં **સૌભાગ્યની** વ્યાવહારિક સ્થિતિ ઘણી સાંકડી થઈ પડી હતી: કુટુંબાદિનો આજીવિકાનિર્વાહ કેમ થશે? લોકમાં લાજ કેમ રહેશે? ઇ. પ્રકારે વ્યવહાર ચિંતા વર્ત્તતી હતી; અને તેથી અત્યંત આકુળવ્યાકુળ બની જઈ તેઓ **શ્રીમદ્**ને તે પોતાની ચિંતા નિવેદન કરતા, જ્યોતિષાદિથી ભવિષ્ય શું છે? એ જાણવા માટે આતુરતાથી પૃચ્છા કરતા, એટલું જ નહિં પણ વિદ્યા–સિદ્ધિ–મંત્રાદિથી કે બીજા કોઈ વ્યવહાર ઉપાયથી પોતાની તે ચિંતા દૂર કરવા માટે **શ્રીમદ્**ને વારંવાર વિજ્ઞપ્તિ કરતા. પરંતુ મેરુસમા અડોલ **શ્રીમદ્** તો આ પરમાર્થસખાની વ્યવહારચિંતા પ્રત્યે પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ (Sympathy) ધરાવતા છતા, ધીરજથી સમતાથી ઉદયવેદન કરવાનું અંતઃકરણપૂર્વકનું આશ્વાસન આપતા છતાં, જ્ઞાની પ્રત્યે સકામપણાથી–નિદાનબુદ્ધિથી આત્માનુ પતન ન થવા દેવાનો નિર્મલ બોધ આપી, **સૌભાગ્યને** પડવા નહિં દેતાં સન્માર્ગમા સ્થિર કરતા, પરમાર્થમિત્રને પડતા ધારી રાખી ખરેખરૂં **પરમાર્થમિત્રપણું** બજાવતા, પરમાર્થશિષ્યને સાચું દિશાદર્શન કરી સાચું **પરમાર્થગુરુપણું** દાખવતા; એટલું જ નહિં પણ વિદ્યા–સિદ્ધિ–મંત્રાદિયોગથી કામ કરી આપવાની તેમની કામનાનો ખુલ્લેખુલ્લો નકાર કરી પોતે પણ પરમ નિષ્કામ જ્ઞાનીની પ્રણાલિકામાં અત્યંત સ્થિર રહ્યા હતા. આવા **પરમાર્થગુરુ શ્રીમદે** સાકડી સ્થિતિમાં **સૌભાગ્યનું** કેવું સ્થિરીકરણ કર્યું હતું તે આ પ્રકરણમા વિચારશું.

સૌભાગ્યભાઈ જ્યારે જ્યારે પોતાની વ્યવહારચિંતા બાબત **શ્રીમદ્**ને જણાવતા, ત્યારે ત્યારે **શ્રીમદ્** તેમને વ્યવહારચિંતાની અકળામણ નહિં રાખવાનું, સમતા–ધીરજ ધરી નિરાકુલ રહેવાનું વારંવાર આશ્વાસન આપતા—'જે ચિંતાના ઉપદ્રવે તમે મુંઝાઓ , તે ચિંતાઉપદ્રવ કોઈ શત્રુ નથી. (અં. ૪૪૩). સંસારની ઝાળ જોઇ ચિંતા ભજશો , ચિંતામા સમતા રહે તો તે આત્મચિંતન જેવી છે. (અં. ૪૬૧). વ્યવહારચિંતાથી

[illegible]

પરમાર્થઘટનાથી કઠણાઈનો ડંખ હૃદયમાંથી કહાડી નાંખી **શ્રીમદે** પરમાર્થસુહૃદ **સૌભાગ્યના** હૃદયનું પૂર્ણ સહાનુભૂતિપૂર્ણ આશ્વાસન કર્યું હતું.

તેમજ–બીજા પત્રમાં (અં. ૨૩૩) પણ આ પરમાર્થસખાનો ખેદ–શોક દૂર કરવા **શ્રીમદ્** તેવો જ ભાવ દર્શાવે છે: 'ચિત્તની માયાના પ્રસંગોમાં આકુળવ્યાકુળતા હોય અને તેમાં આત્મા ચિંતિત રહ્યા કરે, એ ઈશ્વરપ્રસન્નતાનો માર્ગ છે કે કેમ? અને પોતાની બુદ્ધિએ નહીં, તથાપિ લોકપ્રવાહને લઈને પણ કુટુંબાદિને કારણે શોચનીય થવું એ વાસ્તવિક માર્ગ છે કે કેમ? આપણે આકુળ થવાથી કંઈ કરી શકીએ છીએ કે કેમ? અને જો કરી શકીએ છીએ તો પછી ઈશ્વર પર વિશ્વાસ શું ફળદાયક છે?' વળી સંસારની પ્રતિકૂળ દશાઓ પ્રાપ્ત થવી તે તો મુમુક્ષુને સંસારથી તરવા બરાબર છે, કારણકે આ સંસારસ્વરૂપની સ્પષ્ટ વિચારણાનો વખત તેવા પ્રતિકૂળ પ્રસંગમાં વિશેષે હોય છે એમ ઊંડું તત્ત્વજ્ઞાન દર્શાવી, **શ્રીમદ્** આ પરમાર્થસખાનો મોહ–શોક દૂર કરતા એક બીજા પત્રમાં (અં. ૪૯૨) લખે છે—'અમારા ચિત્તમાં તો એમ આવે છે કે, મુમુક્ષુજીવને આ કાળને વિષે સંસારની પ્રતિકૂળ દશાઓ પ્રાપ્ત થવી તે તેને સંસારથી તરવા બરાબર છે, અનંતકાળથી અભ્યાસેલો એવો આ સંસાર સ્પષ્ટ વિચારવાનો વખત પ્રતિકૂળ પ્રસંગે વિશેષે હોય છે, એ વાત નિશ્ચય કરવા યોગ્ય છે. × × આવો તમને એક સાધારણ પ્રતિકૂળ પ્રસંગ બન્યો છે તેમાં મુંઝાવું ઘટતું નથી. એ પ્રસંગ જો સમતાએ વેદવામાં આવે તો જીવને નિર્વાણ સમીપનું સાધન છે. વ્યાવહારિક પ્રસંગોનું નિત્ય ચિત્રવિચિત્રપણું છે. માત્ર કલ્પનાએ તેમાં સુખ અને કલ્પનાએ દુઃખ એવી તેની સ્થિતિ છે. અનુકૂળ કલ્પનાએ તે અનુકૂળ ભાસે છે; પ્રતિકૂળ કલ્પનાએ તે પ્રતિકૂળ ભાસે છે, અને જ્ઞાનીપુરુષોએ તે બેય કલ્પના કરવાની ના કહી છે. અને તમને તે કરવી ઘટતી નથી. વિચારવાનને શોક ઘટે નહીં, એમ શ્રી તીર્થંકર કહેતા હતા.' ઇત્યાદિ.

આમ **સૌભાગ્યની** વ્યવહારચિંતાજન્ય શોચરૂપ આકુળવ્યાકુળતા દૂર કરવા માટે **પરમાર્થમૂર્ત્તિ શ્રીમદ્** વારંવાર ઉપદેશ આપતા; તથાપિ તે વિસ્મૃત થઈ જઈ ભવિષ્યમાં શું થશે? એવી ચિંતાકુલતાને લઈ **સૌભાગ્ય** પરમ જ્યોતિર્વિદ્ **શ્રીમદ્‌ને** ભવિષ્ય–જ્યોતિષ્ બા પૃચ્છા કરતા. તેના જવાબમાં **શ્રીમદ્** જ્યોતિષ્‌ને કલ્પિત કહી તે પર પોતાનો લક્ષ રહ્યો નથી–રુચિ રહી નથી–ચિત્તપ્રવેશ પણ રહ્યો નથી એમ સ્પષ્ટ જણાવતા—'ભવિષ્યજ્ઞાનની જેમાં અવશ્ય છે તે વાત પર હમણાં લક્ષ રહ્યું નથી. (અં. ૧૩૨) આપે જ્યોતિષાદિકની પણ હાલ ઇચ્છા કરવી નહીં, કારણ કે તે કલ્પિત છે અને કલ્પિત પર લક્ષ નથી. (અં. ૨૨૧) **જ્યોતિષ્‌ની** આમ્નાય સંબંધી કેટલીક વિગત લખી તે વાંચી છે. ઘણો ભાગ તેનો જાણવામાં છે. તથાપિ ચિત્ત તેમાં જરાય પ્રવેશ કરી શકતું નથી. અને તે વિષેનું વાંચવું, સાંભળવું કદાપિ ચમત્કારિક હોય, તોપણ બોજારૂપ લાગે છે. થોડી પણ તેમાં રુચિ રહી નથી અમને તો માત્ર અપૂર્વ એવા સતના જ્ઞાન વિષે જ રુચિ રહે છે.' (અં. ૩૩૯). અને જ્યોતિષ્‌ને કલ્પિત

[illegible]

કોઈ પણ જીવ સકામપણે સમાગમ ન કરે, એના પ્રકારે વર્તવું થતું હતું. તમને તથા શ્રી ડુંગર વગેરેને આ માર્ગસંબંધી અમે કહ્યું હતું, પણ અમારા બીજા ઉપદેશની પેઠે તત્કાળ તેનુ ગ્રહવું કોઈ પ્રારબ્ધયોગથી ન થતું. × × અમને તેથી ચિત્તમાં મોટો ખેદ થતો હતો કે આ સકામવૃત્તિ દુષમકાળને લીધે આવા મુમુક્ષુપુરુષને વિષે વર્તે છે, નહીં તો તેનો સ્વપ્ને પણ સંભવ ન હોય. જોકે તે સકામવૃત્તિથી તમે પરમાર્થદૃષ્ટિપણું વીસરી જાઓ એવો સંશય થતો નહોતો. પણ પ્રસંગોપાત્ત પરમાર્થદૃષ્ટિને શિથિલપણાનો હેતુ થવાનો સંભવ દેખાતો હતો.' (અં. ૫૫૨) ઇત્યાદિ.

આમ સ્થિતિ હોવાથી **સૌભાગ્યનું** પરમાર્થપતન ન થાય અને **પરમાર્થમાં સ્થિરીકરણ** થાય એ અર્થે **પરમ પરમાર્થહિતસ્વી શ્રીમદ્**, ગમે તેટલી વિપત્તિઓ પડે તોપણ જ્ઞાની દ્વારા સાસારિક ફલની ઇચ્છા કરવી નહિં એમ સ્પષ્ટ ઉપદેશતા (અં. ૩૭૪) પરમાર્થબોધ આપે છે—' ગમે તેટલી વિપત્તિઓ પડે, તથાપિ જ્ઞાનીદ્વારા સાંસારિક ફળની ઇચ્છા કરવી યોગ્ય નથી ઉદય આવેલો અંતરાય સમપરિણામે વેદવા યોગ્ય છે, વિષમપરિણામે વેદવા યોગ્ય નથી.' એમ લખી **સૌભાગ્યે** જણાવેલી ઇચ્છા અંગે લખે છે—' યથાર્થ જ્ઞાન જેમને છે એવો પુરુષ અન્યથા આચરે નહીં, માટે તમે જે આકુળતાને લઇ ઇચ્છા જણાવી, તે નિવૃત્ત કરવા યોગ્ય છે. જ્ઞાની પાસે સાસારિક વૈભવ હોય તોપણ મુમુક્ષુએ કોઇ પણ પ્રકારે તે ઇચ્છવો યોગ્ય નથી. ઘણું કરી જ્ઞાની પાસે તેવો વૈભવ હોય છે, તો તે મુમુક્ષુની વિપત્તિ ટાળવા માટે ઉપયોગી થાય છે પારમાર્થિક વૈભવથી જ્ઞાની, મુમુક્ષુને સાસારિક ફળ આપવાનું ઇચ્છે નહીં; કારણ કે અકર્ત્તવ્ય તે જ્ઞાની કરે નહીં.' અને **શ્રીમદ્**ની વર્ત્તમાન વ્યવહાર પરિસ્થિતિ પણ હજુ આરંભની ઊગતી દશામા છે, છતા **સૌભાગ્યને** ધીરજનું કારણ થવાની પોતાની અંતર્ ધારણા દર્શાવે છે—' હાલ તો અમારી પાસે એવું કોઈ સાંસારિક સાધન નથી કે તમને તે વાટે ધીરજનું કારણ થઇએ, પણ તેવો પ્રસંગ લક્ષમાં રહે છે, બાકી બીજાં પ્રયત્ન તો કર્ત્તવ્ય નથી' એમ અંતર્ભાવના દર્શાવી, **સૌભાગ્યને** ભવિષ્યની ચિંતા નહિં કરવાનું ને નિર્ભયપણું અંગીકાર કરવાનુ ઉદ્બોધન કરી, 'પરમાર્થપુરુષાર્થ ભણી સન્મુખ થવું યોગ્ય છે' એમ અત્ર **શ્રીમદે** યથાર્થ બોધનો મુખ્ય માર્ગ દર્શાવ્યો છે.

અને આગળ પરના (સં. ૧૯૫૧, માગશર, વદ ૧૧) **સૌભાગ્ય** પરના એક **અમૃતપત્રમાં** (અં. ૫૫૦) તો આ સર્વ વાતનો પૂરેપૂરો ને ખુલ્લેખુલ્લો ખુલાસો કરતા **પરમ પરમાર્થહિતસ્વી શ્રીમદે** પરમાર્થસખા **સૌભાગ્યને** પરમ **પરમાર્થ હિતબોધ** દીધો છે—' અમારા પ્રત્યે માવિત્ર જેટલો તમારો ભક્તિભાવ છે, એટલે લખવામાં અડચણ નથી એમ ગણીને તથા દુઃખ સહન કરવાની અસમર્થતાને લીધે અમારી પાસેથી તેવા વહેવારની યાચના બે પ્રકારે તમારાથી થઈ છે :—એક તો કંઈ સિદ્ધિયોગથી દુઃખ મટાડી શકાય તેવા આશયની, અને બીજી યાચના કંઇ વેપાર રોજગારાદિની. બેમાંની એકે યાચના તમારી અમારી પાસે થાય, તે તમારા આત્માને હિતનું કારણ રોધનાર, અને અનુક્રમે મલિન વાસનાનો હેતુ થાય; કેમકે જે ભૂમિકામા

[illegible]

સર્વ મુમુક્ષુને ને ખાસ **સૌભાગ્યને** ઉદ્દેશીને કહે છે—'તો પાછી જેનું અમારાથી પરમાર્થ બળ કે ચિત્તશુદ્ધિપણું ઓછું હોય તેણે તો જરૂર તે માર્ગણા બળવાનપણે રાખવી, એ જ તેને બળવાન શ્રેય છે, અને તમ જેવા મુમુક્ષુ પુરુષે તો અવશ્ય તેમ વર્તવું ઘટે; કેમકે તમારૂં અનુકરણ સહજે બીજા મુમુક્ષુઓને હિતાહિતનું કારણ થઈ શકે. પ્રાણ જવા જેવી વિષમ અવસ્થાએ પણ તમને નિષ્કામતા જ રાખવી ઘટે છે, એવો અમારો વિચાર તે તમારા આજીવિકાથી ગમે તેવા દુઃખની અનુકંપા પ્રત્યે જતાં પણ મટતો નથી; પણ સામો વધારે બળવાન થાય છે.' ઇત્યાદિ.

આમ આ અમૃતવચનોમાં **સૌભાગ્યની** તથા બીજા મુમુક્ષુ જીવની પરમાર્થહિતવાર્ત્તા લખી પરમ અનુકંપાસંપન્ન **પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્** આ **અમૃતપત્રના** અંતે પોતાનો અંગત અંતર્ગત પૂર્ણ સહાનુભૂતિપૂર્ણ ઉદાત્ત વિચાર પણ આ અમૃત શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી દીએ છે—'મારો પોતાનો મારા આત્માર્થે તે સંબંધમાં કંઇક બીજો પણ વિચાર રહે છે ××× તે આ પ્રમાણે છે કે, જ્યાંસુધી પરિગ્રહાદિનું લેવુંદેવું થાય એવો વહેવાર ઉદયમાં હોય ત્યાંસુધી જો કોઇપણ નિષ્કામ મુમુક્ષુ કે સત્પાત્ર જીવની તથા અનુકંપા યોગ્યની જે કાંઇ અમારાથી તેને જણાવ્યા સિવાય તેની સેવાચાકરી થઇ શકે તે દ્રવ્યાદિ પદાર્થથી પણ કરવી, કેમકે એવો માર્ગ ઋષભાદિ મહાપુરુષે પણ ક્યાંક ક્યાંક જીવની ગુણનિષ્પન્નતાર્થે ગણ્યો છે; તે અમારા અંગના વિચારનો છે. અને તેવી આચરણા સત્પુરુષને નિષેધ નથી, પણ કોઇ રીતે કર્ત્તવ્ય છે. માત્ર સામા જીવને પરમાર્થનો રોધ કરનાર તે વિષય કે સેવાચાકરી થતાં હોય તો તેને સત્પુરુષે પણ ઉપશમાવવાં જોઇએ.' આ અમર શબ્દોમાં **શ્રીમદે** પરમાર્થસુહૃદ્ **સૌભાગ્ય** પ્રત્યેની પોતાની પૂરેપૂરી સાનુકંપ સહાનુભૂતિ દર્શાવી દીધી છે, અને કોઈપણ મુમુક્ષુ-સત્પાત્ર—અનુકંપાયોગ્યની—'તેને જણાવ્યા સિવાય'—ડાબો હાથ આપે ને જમણો ન જાણે એવી ગુપ્ત રીતે,—યથાશક્ય સેવાચાકરી કરવાની પોતાની અંતરૂધારણા—ઉદાત્ત ભાવના અત્ર વ્યક્ત કરી છે. આવા પરમ પરમાર્થહિતસ્વી અમૃત વચનો પ્રકાશી **નિષ્કારણ-કરુણારસસાગર પરમ કૃપાળુ શ્રીમદે,** સાંકડી સ્થિતિમા વર્ત્તતા પોતાના **પરમાર્થસુહૃદ્ સૌભાગ્યનું** પતન ન થવા દેતા, પરમાર્થમાં અનન્ય અદ્‌ભુત **સ્થિરીકરણ** કર્યું હતું. ખરેખર! **સૌભાગ્ય** જેવા પરમાર્થશિષ્યને **શ્રીમદ્** જેવા પરમાર્થગુરુએ આવું પરમાર્થમાં સ્થિરીકરણ કર્યું, તે જગત્‌માં સર્વ કોઇએ ધડો લેવા લાયક અદ્‌ભુત દાખલો છે. જગત્‌માં એવા ઘણાય હોય છે કે જેની પાસે કાંઈ લબ્ધિસિદ્ધિ હોતી નથી છતાં હોવાનો દંભ રાખી—ડોળ કરી શિષ્યને લાલચુ—સકામ બનાવે છે, અને આમ 'લોભી ગુરુ ને લાલચુ ચેલા, દોનું નરકમેં ઠેલંઠેલા' એવા દાખલા ઠેર ઠેર જોવા મળે છે; પણ જેને ખરેખર અનેક લબ્ધિસિદ્ધિ પ્રગટી હતી એવા **શ્રીમદ્** જેવા પરમ નિષ્કામ **પરમ પરમાર્થગુરુએ** કિંચિત્ ક્વચિત્ સકામ શિષ્યની કામનાને પણ નિષ્કામ—નકામી બનાવી દીધી, એવો દાખલો તો જવલ્લે જ જોવા મળે છે. અને એ જ વસ્તુ **પુણ્યશ્લોક શ્રીમદ્‌નો** પરમ ઉદાત્ત અદ્‌ભુત મહિમાતિશય પ્રકાશે છે।

[illegible]

યોગીશ્વર શ્રીમદ્‌ની લબ્ધિસિદ્ધિનિરૂપણ

[illegible]

થતાં સુધી સ્મરણ ન મળવું જોઇએ, એમ યોગ્ય છે.'—અત્રે પૂર્વે જે જે વિદ્યાઆદિની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે તે તે વિસ્મરણ કરી નિર્વિકલ્પ થવાની જ **શ્રીમદ્**ની વર્ત્તના છે; અને માયાની પ્રાપ્તિને લગતી એ સર્વ માયિક વિદ્યા અગર માયિક માર્ગ સંબંધી સ્મરણ મળવું ન જોઇએ એવી **શ્રીમદ્**ની **સૌભાગ્ય**ને કડક ચેતવણી સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે અનેક વિદ્યા-સિદ્ધિ **શ્રીમદ્**ને અનુભવસિદ્ધ છે-પ્રાપ્ત છે, છતાં તેના પ્રયોગની વાત તો દૂર રહો પણ પરમ નિસ્પૃહ **શ્રીમદ્** તેનું સ્મરણ પણ કરવા ઇચ્છતા નથી, એવા પરમ નિસ્પૃહ તે પ્રત્યે છે. તેમજ એક બીજા પત્રમાં (અં. ૨૩૫)—'વિગતવાર પત્રથી એક થોડો ભાગ બાદ કરતાં બાકીનો ભાગ પરમાનંદનું નિમિત્ત થયો હતો. જે થોડો ભાગ બાધકર્ત્તારૂપ છે, તે ઈશ્વરાનુગ્રહે આપના હૃદયથી વિસ્મૃત થશે એવી આશા રહ્યા કરે છે,'—એ શબ્દો પણ તે માયિક વિદ્યાદિ સંબંધી જ ઉલ્લેખ સૂચવે છે. અને 'યથાર્થ જ્ઞાન જેમને છે એવો પુરુષ અન્યથા આચરે નહીં માટે તમે જે આકુલતાને લઇ ઇચ્છા જણાવી, તે નિવૃત્ત કરવા યોગ્ય છે. × × બાકી બીજાં પ્રયત્ન તો કર્ત્તવ્ય નથી' (અં. ૩૭૪)—એ પત્રમાં આવતો 'બાકી બીજાં પ્રયત્ન તો કર્ત્તવ્ય નથી' એ ઉલ્લેખ પણ તે વિદ્યા-સિદ્ધિ આદિનો માર્મિક નિર્દેશ કરે છે

લબ્ધિ-સિદ્ધિ આદિ પ્રત્યે આવા પરમ નિસ્પૃહ **શ્રીમદ્**ને આ વિદ્યા-સિદ્ધિઆદિ માયિક પદાર્થોનુ સ્મરણ પણ ક્વચિત્ જ થતું અને તે દ્વારે કંઇ જાણવાનુ કે સાધવાનુ યોગ્ય લાગતું નહિં; એટલું જ નહિં પણ તેમા ચિત્તપ્રવેશ પણ થતો નહિ—એ દર્શાવતો ઉલ્લેખ **સૌભાગ્ય** પરના આ પત્રમાં (અં. ૩૨૯) પ્રાપ્ત થાય છે—'જ્યોતિષાદિ વિદ્યા કે અણિમાદિ સિદ્ધિ એ માયિક પદાર્થો જાણી આત્માને તેનું સ્મરણ પણ ક્વચિત જ થાય છે. તે વાટે કોઇ વાત જાણવાનું અથવા સિદ્ધિ કરવાનુ ક્યારેય યોગ્ય લાગતું નથી, અને એ વાતમાં કોઇ પ્રકારે હાલ તો ચિત્તપ્રવેશ પણ રહ્યો નથી' તેમજ યથાર્થ બોધની ઉત્પત્તિ પછી પોતા માટે કે પર માટે કોઈ પણ પ્રકારના સિદ્ધિયોગે કે વિદ્યાયોગે કંઇ પણ સાંસારિક સાધન ન જ સાધવું એવી પરમ દૃઢ **આત્મપ્રતિજ્ઞાનું** શ્રીમદે કેવું અખંડ પાલન કર્યું હતું, તેની સાક્ષી તેમના **સૌભાગ્ય** પરના પત્રના (અં. ૩૨૭) આ અમૃતવચનો જ પોકારે છે—'જ્યારથી યથાર્થ બોધની ઉત્પત્તિ થઈ છે ત્યારથી કોઈ પણ પ્રકારના સિદ્ધિયોગે કે વિદ્યાના યોગે સાસારિક સાધન પોતાસંબંધી કે પર સંબંધી કરવાની પ્રતિજ્ઞા છે, અને એ પ્રતિજ્ઞામાં એક પળ પણ મંદપણુ આવ્યુ હોય એમ હજુ સુધીમાં થયુ છે એમ સાંભરતું નથી. તમારી ચિંતા જાણીએ છીએ; અને અમે તે ચિંતાનો કોઇ પણ ભાગ જેટલો બને તેટલો વેદવા ઇચ્છીએ છીએ, પણ એમ તો કોઈ કાળે બન્યુ નથી, તે કેમ બને? અમને પણ ઉદયકાળ એવો વર્ત્તે છે કે હાલ રિદ્ધિયોગ હાથમાં નથી.' ઇત્યાદિ

સૌભાગ્યભાઇએ ક્વચિત્ વિદ્યા-સિદ્ધિ-મંત્રાદિના ચમત્કાર અંગે કૌતુકથી-કુતૂહલથી **શ્રીમદ્**ને પૃચ્છા કરી હતી, તેના કૌતુકને શમાવી દે એવા અદ્ભુત ઉત્તર **શ્રીમદે** આપ્યા હતા: (૧) પારાનું મારણ કરી તેનું રૂપા આદિરૂપે પરિણમન થાય કે

[illegible]

વિસ્મૃતિનો હેતુ એવી કથા થાય છે; માટે તે પ્રકારના વિચારનો કે શોધનો નિર્ધાર લેવાની ઇચ્છા કરવા કરતાં ત્યાગી દેવી સારી છે; અને તે ત્યાગથી સહેજે નિર્ધાર થાય છે.' આમ સર્વ મંત્રવિદ્યાનો જાણનારો ને સર્વ યોગસિદ્ધિને ઘટમાં આણનારો કોઈ ચમત્કારિક સિદ્ધયોગી લખતો હોય એવા આ વચનો સૂચવે છે કે શ્રીમદ્‌ને મંત્ર-વિદ્યા-યોગાદિ ચમત્કારિક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત હતી, પણ આત્માના કલ્યાણ સંબંધનો એમાં કોઇ મુખ્ય પ્રસંગ નથી એમ દૃઢ આત્મનિશ્ચયથી માનનારા શ્રીમદે તે સર્વ અંતરમાં ગોપવી દીધી હતી, અને તેની સ્ફુરણા કરી ચમત્કાર બતાવવાનું સ્વપ્નું પણ સેવ્યું નથી. કારણ કે-'ચમત્કાર બતાવી યોગને સિદ્ધ કરવો, એ યોગીનું લક્ષણ નથી. સર્વોત્તમ યોગી તો એ છે કે સર્વ પ્રકારની સ્પૃહાથી રહિતપણે સત્યમાં કેવળ અનન્ય નિષ્ઠાએ જે સર્વ પ્રકારે સતજ આચરે છે, જગત્ જેને વિસ્મૃત થયું છે. અમે એજ ઇચ્છીએ છીએ,'-એમ **સૌભાગ્ય** પરના પત્રમાં (અં. ૨૬૦) સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે તેમ, સત્યમાં કેવળ અનન્ય નિષ્ઠાએ સર્વ પ્રકારે સતજ આચરનારા **શ્રીમદ્‌** સર્વ પ્રકારની સ્પૃહાથી રહિત એવા સર્વોત્તમ યોગી હતા,-એ એમના ટંકોત્કીર્ણ વચનો પરથી સ્વયં સિદ્ધ થાય છે.

અને **યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય-યોગદૃષ્ટિસજ્ઝાયમાં** પણ સ્પષ્ટપણે પ્રકાશ્યું છે તેમ, પાંચમી સ્થિરાદૃષ્ટિથી માંડીને સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગી પુરુષને તેના આત્મગુણની નિર્મલતાથી અષ્ટમહાસિદ્ધિ-નવનિધિઆદિ અનેક યોગસિદ્ધિ ઘટમાં પ્રકાશે છે-'રિદ્ધિ સિદ્ધિ સવિ ઘટમાં પેસે, અષ્ટ મહાસિદ્ધિ પાસે રે. ×× ચિહ્ન યોગનાં રે જે પર ગ્રંથમાં, યોગાચારજ દીઠ; પંચમ દૃષ્ટિ થકી તે જોડીએ, એવાહ તેહ ગરીઠ,' અને **પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં** પણ અનેક વિભૂતિઓનું વર્ણન કર્યું છે તે યોગીપુરુષને પ્રકાશે છે,-એમ સર્વ શાસ્ત્રો આની સાક્ષી પૂરે છે. એટલે **શ્રીમદ્‌** જેવા **સિદ્ધ યોગીશ્વરને** અનેક યોગસિદ્ધિ પ્રગટી હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી, પણ **શ્રીમદ્‌ના** દિવ્ય આત્માને તો સર્વ ચમત્કારનું ધામ એવા ચિતચમત્કારમાત્ર ચિદ્‌મૂર્તિ આત્માનો જ પરમ મહિમાતિશય હતો, તે આત્મસ્વરૂપથી મહત્ એમને મન આખા જગતમાં બીજું કંઇ ન હતું, આ સૃષ્ટિને વિષે આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત ન હોય એવો કોઇ પણ પ્રભાવજોગ ત્રણે કાળમાં છે નહિં એવો અનુભવસિદ્ધ અખંડ આત્મનિશ્ચય એમને વર્ત્તતો હતો, અને તે પ્રભાવજોગને વિષે વર્ત્તવામાં જ્ઞાનીને કંઈ કર્ત્તવ્ય છે નહિં-એને સ્ફુરણ આપવામાં જ્ઞાની પ્રવર્ત્તે જ નહિં,-એવો નિશ્ચલ નિશ્ચય પરમલબ્ધિસિદ્ધિસંપન્ન **જ્ઞાનીશ્વર શ્રીમદ્‌ના** હૃદયમાં સદોદિત હતો, અને તેવા પ્રકારે **સૌભાગ્ય** પરના આ અમૃતપત્રના (અં. ૪૧૧) આ અમૃત વચનોમા **શ્રીમદે** ડિંડિમ નાદથી ઉદ્‌ઘોષ્યું છે:

'તે આત્મસ્વરૂપથી મહત્ એવું કંઇ નથી. એવો આ સૃષ્ટિને વિષે કોઈ પ્રભાવજોગ ઉત્પન્ન થયો નથી, છે નહીં, અને થવાનો નથી કે જે પ્રભાવજોગ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપને પણ પ્રાપ્ત ન હોય; તથાપિ તે પ્રભાવજોગને વિષે વર્તવામાં આત્મસ્વરૂપને કંઈ કર્ત્તવ્ય નથી, એમ તો છે; અને જો તેને તે પ્રભાવજોગને વિષે કંઈ કર્ત્તવ્ય ભાસે છે તો તે પુરુષ આત્મસ્વરૂપના અત્યંત અજ્ઞાનને વિષે વર્તે છે, એમ જાણીએ છીએ. કહેવાનો

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આમ સૌભાગ્યને અપૂર્વ આત્મજાગૃતિ આપનારા આ પરમ સમયસારકવિતા આ પત્રના મથાળે ટાંકી, સાક્ષાત્ સમયસારભૂત પ્રયોગસિદ્ધ સમયસારદશાને પામેલા જીવન્મુક્ત શ્રીમદ્ સમયસારનું રહસ્ય સમજવાને સમર્થ પરમ અધિકારી સૌભાગ્યને જ આ પત્ર સંભળાવવાની અંબાલાલભાઈને ભલામણ કરે છે—'શ્રી સોભાગને વિચારને અર્થે આ કાગળ લખ્યો છે, તે હાલ શ્રી અંબાલાલે અગર બીજા એક યોગ્ય મુમુક્ષુએ તેમને જ સંભળાવવો યોગ્ય છે.' એવી સ્પષ્ટ ભલામણ કરી સાક્ષાત્ જીવન્મુક્ત દશાને પામેલા શ્રીમદ્ અત્ર અમૃત પત્રના અંતે સાક્ષાત્ મુક્તદશાનો અનુભવ કરાવવાને સમર્થ આ મહાન્ અમૃત સૂત્રો પ્રકાશે છે—

'સર્વ અન્યભાવથી આત્મા રહિત છે, કેવળ એમ જેને અનુભવ વર્તે છે તે મુક્ત છે. બીજાં સર્વ દ્રવ્યથી અસંગપણું, ક્ષેત્રથી અસંગપણું, કાળથી અસંગપણું અને ભાવથી અસંગપણું સર્વથા જેને વર્તે છે તે મુક્ત છે. અટળ અનુભવસ્વરૂપ આત્મા સર્વ દ્રવ્યથી પ્રત્યક્ષ જુદો ભાસવો ત્યાંથી મુક્તદશા વર્તે છે. તે પુરુષ મૌન થાય છે, તે પુરુષ અપ્રતિબદ્ધ થાય છે, તે પુરુષ અસંગ થાય છે, તે પુરુષ નિર્વિકલ્પ થાય છે અને તે પુરુષ મુક્ત થાય છે. જેણે ત્રણે કાળને વિષે દેહાદિથી પોતાનો કંઈ પણ સંબંધ નહોતો એવી અસંગદશા ઉત્પન્ન કરી તે ભગવાનરૂપ સત્પુરુષોને નમસ્કાર છે. તિથિ આદિનો વિકલ્પ છોડી નિજ વિચારમાં વર્તવું એ જ કર્ત્તવ્ય છે. શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ.'

આવા અનુપમ સૂત્રોથી ગૂંથેલા આ અમૃતપત્રથી સૌભાગ્યનું અનન્ય પ્રતિજાગરણ કરતા—અપૂર્વ આત્મજાગ્રતિ પ્રેરતા નિષ્કારણકરુણારસસિંધુ શ્રીમદે, સૌભાગ્યને સર્વ અન્યભાવથી મુક્ત આત્માનો અનુભવ કરવાનો, સર્વ દ્રવ્યથી–ક્ષેત્રથી–કાળથી–ભાવથી સર્વથા અસંગપણું અનુભવવાનો મહાન્ કીમીયો બતાવી, સર્વ દ્રવ્યથી પ્રત્યક્ષ ભિન્ન આત્મા અનુભવપ્રત્યક્ષ કરવારૂપ મુક્તદશા અનુભવી મૌન–અપ્રતિબદ્ધ–અસંગ અને નિર્વિકલ્પ થઈ મુક્ત થવાનો ને શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપની અમૃતાનુભૂતિ કરવાનો પરમ અમૃત બોધ કર્યો છે.

આ પછી ૧૯૫૩ના જેઠ શુદ ૮ ના દિને લખેલ બીજા અમૃતપત્ર–રત્નમાં શ્રીમદ્—'જેને કોઈ પણ પ્રત્યે રાગ, દ્વેષ રહ્યા નથી, તે મહાત્માને વારંવાર નમસ્કાર'–એમ પત્રના મથાળે લખી પરમાર્થસુહૃદ્ સૌભાગ્યને સર્વત્ર રાગ–દ્વેષ છોડવાનું માર્મિક આહ્વાન કરે છે; અને 'પરમ ઉપકારી, આત્માર્થી. સરલતાદિ ગુણસંપન્ન શ્રી સોભાગ'ને આવા ગુણનિષ્પન્ન વિશેષણોથી સંબોધી, દેહાદિથી પરમ વૈરાગ્ય ઉપજાવે એવો પરમ બોધ ઉદ્બોધે છે—

'પરમયોગી એવા શ્રી ઋષભદેવાદિ પુરુષો પણ જે દેહને રાખી શક્યા નથી, તે દેહમાં એક વિશેષપણું રહ્યું છે તે એ કે, તેનો સંબંધ વર્તે ત્યાં સુધીમાં જીવે અસંગપણું, નિર્મોહપણું કરી લઈ અબાધ્ય અનુભવસ્વરૂપ એવું નિજસ્વરૂપ જાણી, બીજા સર્વ ભાવ પ્રત્યેથી વ્યાવૃત્ત (છૂટા) થવું, કે જેથી ફરી જન્મમરણનો ફેરો ન રહે. તે દેહ છોડતી વખતે જેટલા અંશે અસંગપણું, નિર્મોહપણું યથાર્થ સમરસપણું રહે છે, તેટલું મોક્ષપદ નજીક છે એમ પરમ જ્ઞાની પુરુષનો નિશ્ચય છે. કંઈ પણ મન, વચન, કાયાના યોગથી અપરાધ થયો હોય જાણતાં અથવા અજાણતાં તે સર્વ વિનયપૂર્વક ખમાવું છું; ઘણા નમ્રભાવથી ખમાવું છું. આ દેહે કરવા યોગ્ય કાર્ય તો એક જ છે કે કોઈ પ્રત્યે

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

સત્પુરુષનાં વચન તેમને પ્રતીતિમાં આવશે, જેમ જેમ આજ્ઞાથી અસ્થિમિંજા રંગાશે, તેમ તેમ તે તે જીવ આત્મકલ્યાણને સુગમપણે પામશે, એમ નિઃસંદેહતા છે.' ઇ. અને કેવળ અસંગ ઉપયોગે અથવા ઉપરોક્ત પરમ પુરુષની દશાના પ્રબળ અવલંબને આત્મસ્થિતિ કરવાનું રોમાંચિત કરે એવું પરમ ભાવવાહી પુનઃ ઉદ્બોધન કરે છે—'વ્યવહાર અથવા પરમાર્થ સંબંધી કોઇ પણ જીવ વિષેની વૃત્તિ રોગ તે ઉપશાંત કરી કેવળ અસંગ ઉપયોગે અથવા પરમપુરુષની ઉપર કહી છે તે દશાના અવલંબને આત્મસ્થિતિ કરવી એમ વિજ્ઞાપના છે, કેમકે બીજો કોઈ પણ વિકલ્પ રાખવા જેવું નથી. જે કોઇ સાચા અંતઃકરણે સત્પુરુષના વચનને ગ્રહણ કરશે તે સત્યને પામશે એમાં કંઇ સંશય નથી; અને શરીરનિર્વાહાદિ વ્યવહાર સૌ સૌના પ્રારબ્ધ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, એટલે તે વિષે પણ કંઇ વિકલ્પ રાખવા યોગ્ય નથી. જે વિકલ્પ તમે ઘણું કરીને શમાવ્યો છે, તોપણ નિશ્ચયના બળવાનપણાને અર્થે દર્શાવ્યું છે.' અને આ પરમ અમૃતપત્રના અંતે **પરમ વીતરાગ શુદ્ધચૈતન્યમૂર્ત્તિ શ્રીમદ્**, વીતરાગદશા અને શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મદશા ઉપદેશતા આ પરમ સુવર્ણકળશરૂપ પરમ નિશ્ચયસ્વરૂપ કેવળ નિઃસંદેહ પરમ અમૃત વચનો ઉદ્બોધે છે—

'સર્વ જીવ પ્રત્યે, સર્વભાવ પ્રત્યે અખંડ એકરસ વીતરાગદશા રાખવી એ જ સર્વ જ્ઞાનનું ફળ છે. આત્મા શુદ્ધચૈતન્ય, જન્મજરામરણરહિત અસંગ સ્વરૂપ છે; એમાં સર્વ જ્ઞાન સમાય છે; તેની પ્રતીતિમાં સર્વ સમ્યક્દર્શન સમાય છે; આત્માને અસંગસ્વરૂપે સ્વભાવદશા રહે તે સમ્યક્ચારિત્ર, ઉત્કૃષ્ટ સંયમ અને વીતરાગદશા છે. જેના સંપૂર્ણપણાનું ફળ સર્વદુઃખનો ક્ષય છે, એ કેવળ નિઃસન્દેહ છે; કેવળ નિઃસંદેહ છે.'

આવી શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપ અસંગ આત્મામાં સમાતી અદ્ભુત રત્નત્રયીનો ઉદ્બોધ કરનારી સૌભાગ્યને અંતિમ આરાધના કરાવતી આવી અદ્ભુત છે શ્રીમદ્‌ની આ પરમઅમૃત પત્રરત્નત્રયી !

૩. સૌભાગ્યનું અપૂર્વ સમાધિમરણ

શ્રીમદ્‌ની આ અમૃત પત્રરત્નત્રયીની સમયસારાદિ શાસ્ત્રરહસ્યના જાણ **પરમાર્થપ્રેમી સૌભાગ્ય**ના આત્મા પર અજબ ચમત્કારિક અસર થઈ, તેનું સૂચન **સૌભાગ્યે** જેઠ વદ ૩ ના દિને **શ્રીમદ્** પર લખેલા આ પત્રમા જોવા મળે છે—'આપનો કૃપાપત્ર સેવકની સંભાળ લેવા આવ્યો. તે પહોંચ્યો છે. આપ સાહેબે આત્મા વિષે લખ્યું તો આપની કૃપાથી ઘણું કરી મારા ધારવા પ્રમાણે તેમજ વર્તે છે, અને મારા આત્માને તેમજ ભાસે છે આપની કૃપાથી મોહ હવે કાંઈ નથી. અને એક આપનો જ આધાર છે. સહજાત્મસ્વરૂપસ્વામીનું જ સ્મરણ દી ને રાત રહ્યા કરે છે. હવે આપ સ્વીકારો તે ખરૂં. હું પામર અજાણ છું. કાંઇ જાણતો નથી.' અને **શ્રીમદ્**‌ની આ સમયસારાદિ સર્વશાસ્ત્રોના પરમ નીચોડરૂપ પરમ ચમત્કારિક અમૃત પત્ર—રત્નત્રયીની **સૌભાગ્ય**ના દિવ્ય આત્મા પર શી જાદૂઇ અસર થઇ, તે ૧૯૫૩ ના જેઠ વદ ૬ ના દિને લખેલો **સૌભાગ્ય**નું હૃદય ખોલતો આ **સૌભાગ્ય**નો છેલ્લો પત્ર જ બોલે છે—

'આ કાગળ છેલ્લો લખી જણાવું છું. જેઠ સુદ ૯ બુધવારે મર્તક છે, એવો આગળ ભાસ થયેલ. તે સુદ ૯ નું બન્યુ નહિં. છતાં તે તારીખ ગઈ. તો જેઠ વદ ૯

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

વખતે કોઈ બોલાવે તો ઉપયોગથી ચૂકવું પડે તેથી એમના મનમાં ખેદ થતો હશે, એમ લાગ્યું હતું. પણ પછી કોઈએ પણ કહેવાનું બંધ રાખ્યું હતું, અને સમાધિભાવથી વેદવા દીધું હતું, × × હે પ્રભુ, એ પરમ પવિત્ર પૂજ્ય સૌભાગ્યભાઈના સમાધિમરણની સ્થિતિ જોઈ હું આનંદ સાથે પરમ હર્ષિત થયો છું. કારણ કે આવું સમાધિમરણ મેં કોઈનું હજુ જોયું નથી. પણ એક રીતે મારા હીનભાગ્યનો ખેદ રહે છે. આવા પરમ પવિત્ર અમૂલ્ય રત્નજીવનું જીવન લાંબું થઈ ન શક્યું. જેથી આવો ખરો હીરો મેં ખોયો છે, અને એ પુરુષની મોટી ખોટ પડી છે. એ મારા ખેદનો હું વિસ્તાર કરવાને યોગ્ય નથી. આપ સર્વ જાણો છો, આપ સર્વ દેખો છો.' ઇત્યાદિ આમ સૌભાગ્યના સમાધિમરણનું તાદૃશ્ય ચિત્ર તત્કાલીન સાક્ષી મહામુમુક્ષુ અંબાલાલભાઈએ આલેખ્યું છે. આવું અપૂર્વ હતું શ્રીમદ્‌ના પરમાર્થસખા સૌભાગ્યનું સમાધિમરણ !

૪. સૌભાગ્યને શ્રીમદ્‌ની ભવ્ય ભાવાંજલિ.

પરમાર્થસખા સૌભાગ્યના વિરહનો પરમાર્થખેદ સૌથી વધારે કોઈને પણ વેદાયો હોય તો તે નિર્મોહસ્વરૂપ પરમાર્થસંવેદનશીલ **શ્રીમદ્‌ને શ્રીમદ્** પોતાના આ પરમાર્થસખાના દિવ્ય આત્માને ભવ્ય અંજલિ અર્પતાં, ૧૯૫૩ના જેઠ વદ ૧૨ તાદિને સૌભાગ્યના પુત્ર ત્ર્યંબકલાલ પરનાઆશ્વાસનપત્રમાં (અં. ૭૮૨) સૌભાગ્યની મુક્તકંઠે સ્તુતિ કરે છે—

'આર્ય શ્રી સોભાગે જેઠ વદ ૧૦ ગુરુવારે સવારે દશ ને પચાસ મિનિટે દેહ મૂકયાના સમાચાર વાંચી ઘણો ખેદ થયો છે. **જેમ જેમ તેમના અદ્‌ભુત ગુણો પ્રત્યે દૃષ્ટિ જાય છે, તેમ તેમ અધિક ખેદ થાય છે. જીવને દેહનો સંબંધ એ જ રીતે છે. તેમ છતાં પણ અનાદિથી તે દેહને ત્યાગતાં જીવ ખેદ પામ્યા કરે છે, અને તેમાં દૃઢ મોહથી એકપણાની પેઠે વર્તે છે; જન્મમરણાદિ સંસારનું મુખ્ય બીજ એ જ છે. શ્રી સોભાગે તેવા દેહને ત્યાગતાં મોટા મુનિઓને દુર્લભ એવી નિશ્ચલ અસંગતાથી નિજ ઉપયોગમય દશા રાખીને અપૂર્વ હિત કર્યું છે, એમાં સંશય નથી.** વડીલપણાથી તથા તેમના તમારા પ્રત્યે ઘણા ઉપકાર હોવાથી, તેમ જ તેમના ગુણોના અદ્‌ભુતપણાથી તેમનો વિયોગ તમને વધારે ખેદકારક થયો છે,' અને થવા યોગ્ય છે. × × સમાગમમાં આવેલા મુમુક્ષુઓને શ્રીસોભાગનું સ્મરણ સહેજે ઘણા વખત સુધી રહેવા યોગ્ય છે. × × **આ ક્ષેત્રે આ કાળમાં શ્રી સોભાગ જેવા વિરલા પુરુષ મળે એમ અમને વારંવાર ભાસે છે. × × શ્રી સોભાગ મુમુક્ષુએ વિસ્મરણ કરવા યોગ્ય નથી. × × શ્રી સોભાગની સરળતા, પરમાર્થ સંબંધી નિશ્ચય, મુમુક્ષુ પ્રત્યે ઉપકારતા આદિ ગુણો વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે.** શાંતિ શાંતિ શાંતિ'

પોતાના પરમાર્થજીવન સાથે ગાઢ સંબદ્ધ અને દીર્ઘકાળના સત્સંગી પરમાર્થરંગી **પોતાના હૃદયરૂપ પરમ વિશ્રામ પરમાર્થસખા સૌભાગ્યના** વિરહનો નિર્મોહ પરમાર્થ ખેદ **શ્રીમદ્‌ને** એટલો બધો વેદાયો હતો કે તેઓ કેટલાયે મહિનાઓ સુધી **સૌભાગ્યનું**

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ૐ

અધ્યાત્મ જીવનનો બીજો તબક્કો

[illegible]

મૂળમાર્ગ વિચાર અને શ્રીમદ્નું જગતને આત્મસિદ્ધિ દર્શન

અનુસંધિદર્શન (૪)

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના અધ્યાત્મ જીવનના આ બીજા તબક્કામાં– '**સૌભાગ્ય** પરના **શ્રીમદ્**ના પત્રોમાં **શ્રીમદ્**નું જીવનદર્શન' એ પ્રથમ વિભાગમાં કેટલાક પ્રકરણોનું આલેખન કર્યું. તેમાં—

રાત્રી અને દિવસ એક પરમાર્થવિચારનું જ **શ્રીમદ્**નું મનન કેવું હતું ? ગર્ભાંશસિદ્ધ અને ઉપશમશ્રેણીનો પૂર્વ અનુભવ કેવો હતો ? કેવળજ્ઞાન સમીપનો આત્મપુરુષાર્થ કેવો હતો ? 'ઓગણીસસેં ને સુડતાલીસે, સમકિત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે' —એવા **શ્રીમદ્**નું શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન કેવું હતું ? આત્મસાક્ષાત્કાર કેવો હતો ? નિર્વિકલ્પ સમાધિ કેવી હતી ? શુદ્ધ આત્માની અમૃતાનુભૂતિ કરનાર **શ્રીમદ્**નો જીવન્મુક્ત દશાનો અમૃતાનુભવ કેવો અમૃત હતો ? કેવલ શુદ્ધાત્માનુભવદશા કેવી અલૌકિક હતી ? પરા ભક્તિની પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત થયેલા સત્પુરુષ **શ્રીમદ્** પુરાણપુરુષ અને સત્પુરુષ કેવા અભેદ હતા ? દેહ છતાં દેહાતીત દશાએ વિહરનારા આ મહાવિદેહીની દશા કેવી મહાવિદેહી હતી ? પ્રારબ્ધોદય જનિત ઉપાધિ મધ્યે સમાધિ કેવી અદ્‌ભુત હતી ?—રાધાવેધ કેવો અલૌકિક હતો ? ઉદાસીનતા કેવી અદ્‌ભુત હતી ? અસંગતા કેવી અલૌકિક હતી ? ચિત્તની ચૈતન્યમગ્ન દશા કેવી ચમત્કારિક હતી ? વીતરાગના સાચા અનુયાયી **શ્રીમદ્**ની વીતરાગતા કેવી અપૂર્વ હતી ? આત્મસંયમ કેવો અપૂર્વ હતો ? શુદ્ધઆત્મચારિત્ર ભણી દોટ કેવી સંવેગી હતી ? 'અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?' એ નિરંતર ભાવનામગ્ન **શ્રીમદ્**ની બાહ્યાભ્યંતર નિર્ગ્રંથપણાની ગવેષણા કેવી અનન્ય હતી ? પરમપદપ્રાપ્તિનો મનોરથ કેવો ભવ્ય ઉદાત્ત હતો ? આત્મધ્યાન કેવું અપૂર્વ હતું ? ગૃહવાસ પર્યંત પરમાર્થમાર્ગપ્રકાશની ગૌણતા કરનાર સ્વરૂપગુપ્ત **શ્રીમદ્**ની ગુપ્તતા કેવી અદ્‌ભુત હતી ? વીતરાગ માર્ગ પ્રભાવનાની ભાવના કેવી ઉત્કટ હતી ? શુદ્ધ આત્માની અમૃતાનુભૂતિને પામેલા શાંતસુધારસજલનિધિ **શ્રીમદ્**નુ સુધારસ અને આત્માની અમૃતાનુભૂતિ અંગે સૌભાગ્યને માર્ગદર્શન કેવુ અનુપમ હતું ? વ્યાવહારિક સાંકડી સ્થિતિમા પરમાર્થ સખા સૌભાગ્યનુ **શ્રીમદે** કરેલું સ્થિરીકરણ કેવુ આશ્ચર્યકારી હતું ? **યોગીશ્વર શ્રીમદ્**ની લબ્ધિ સિદ્ધિનિઃસ્પૃહા કેવી અદ્‌ભુત હતી ? પરમાર્થસખા **સૌભાગ્ય**નુ અપૂર્વ સમાધિમરણ થવામાં **શ્રીમદ્**ની પરમાર્થસહાયતા કેવી અનુપમ હતી ? એ આદિ આપણે અત્રે તે તે પ્રકરણોમા આલેખ્યુ. અને આમ **શ્રીમદ્**ના હૃદયરૂપ પરમાર્થ સુહૃદ્ સૌભાગ્યભાઈ પરના **શ્રીમદ્**ના પરમ અમૃત પત્રોમા **શ્રીમદ્**ના અધ્યાત્મ જીવનનુ અપૂર્વ દર્શન કરી, આ **અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર** ગ્રંથના હૃદયનું દર્શન કર્યું. **શ્રીમદ્**ના અધ્યાત્મ જીવનના આ હૃદયદર્શન માટે આ ચરિત્રાલેખક **સૌભાગ્ય** પરના પત્રમા પ્રાપ્ત થતી વિપુલ સામગ્રી માટે **શ્રી સૌભાગ્યનો** ઋણી છે, એટલે જ તેણે આ ખાસ વિશિષ્ટ વિભાગ સાથે શ્રી **સૌભાગ્ય**નું નામ જોડ્યુ છે, અને એટલે જ આમ આ ચરિત્રાલેખક દ્વારા આ હૃદયદર્શન માટે જગત પણ **સૌભાગ્ય**નું ઋણી છે.

આમ આ બીજા તબક્કાના પ્રથમ વિભાગનુ આલેખન કરી, '**મૂળમાર્ગનો ઉદ્ધાર અને જગતને આત્મસિદ્ધિનું દર્શન**'—એ બીજા વિભાગ પર આવીએ છીએ. **મૂળમાર્ગનો ઉદ્ધાર** અને **આત્મસિદ્ધિનું સર્જન** એ બે જગતઉપકારભૂત મહાન્ કાર્ય **શ્રીમદે** મુખ્યપણે કર્યા છે, એટલે **શ્રીમદે** જે બે મહાન્ વસ્તુ જગતના ઉપકાર માટે કરી છે તેના મુખ્યપણાથી આ વિભાગનુ નામ તે જ રાખ્યુ છે કારણ કે '**મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે**' એ મૂળમાર્ગનુ દિવ્ય સંગીત **શ્રીમદે** ગાયું છે એટલુ જ નહિ, પણ સર્વ ઉપદેશ આ મૂળમાર્ગની આસપાસ જ કેન્દ્રિત છે તથા તેમાં જ સમાવેશ પામે છે, અને **આ અવનિના અમૃત** સમા **આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર**નું **શ્રીમદે** સર્જન કર્યું છે, એટલું જ નહિં, પણ આ આત્મસિદ્ધિ અંગે **શ્રીમદે** મુમુક્ષુઓને—જગતને જે જે માર્ગદર્શન કર્યું છે તે પણ **આત્મસિદ્ધિ**નુ જ દર્શન છે, તથા આત્મસિદ્ધિના અંગભૂત જે જે વિષયો છે તે પણ અત્ર આત્મસિદ્ધિમા જ અંતર્ભાવ પામે છે. એટલે આ વિશાળ સર્વગ્રાહી અર્થમાં પણ આ વિભાગનું આ નામ રાખ્યું તે સમુચિત જ છે આટલો સામાન્ય નિર્દેશ કરી હવે આ વિભાગનો પ્રારંભ કરશુ :—

'સત્' અને સત્ની [illegible]

ને પરમતના ખંડનમાં પાવરધો બની 'દિગ્વિજય' કરવા નીકળી પડ્યો હશે! અરે! પોતાનું કાંઈ પણ ઠેકાણું નહિં છતાં, ઊંચા વ્યાસપીઠ પરથી મોટા ગુરુના મોટા મોટા વ્યાખ્યાનો આપી, સાક્ષાત્ વાચસ્પતિના જેવી વક્તાબાજી કરી, વ્યાખ્યાનમંડપો ગજાવ્યાં ને સભાઓ ગજાવી હશે! આટલું બધું એ બિચારાએ અનંતવાર કર્યું હશે! પણ તેના હાથમાં હજુ કાંઈ આવ્યું નહિં! તેના હાથ તો જેવા હતા તેવા ખાલી ને ખાલી! મોક્ષ તો હતો તેટલો જ દૂર પડ્યો છે! કારણકે એક મૂળભૂત કારણ જે કરવાનું સૌથી પ્રથમ અગત્યનું હતું, તેનો તેને યોગ ન બન્યો,—સતસ્વરૂપને પામેલા સાચા સદ્ગુરુનો તેને યોગ ન મળ્યો, એટલી એક ખામી રહી ગઈ! એટલે એના એ બધાં સાધન સ્વરૂપે સાચા છતાં, તેને તો બંધનરૂપ બની એળે ગયા, શૂન્યમાં પરિણમ્યા! હજારો કે લાખો વિજળીની બત્તી ગોઠવી હોય, પણ એક 'મેઈન સ્વીચ' (Main Switch, મુખ્ય ચાવી) ચાલુ ન હોય, તો બત્તી પ્રગટે નહિં, અંધારૂં જ રહે; તેમ અનંત સાધનો કરે, પણ પ્રગટ સતસ્વરૂપને પામેલા સદ્ગુરુનો યોગ ન હોય, તો જ્ઞાન-દીવો પ્રગટે નહિં, અંધારૂં જ રહે.

આમ છે એટલે જ અનંતકાળનું પરિભ્રમણ દુઃખ શી રીતે ટળે? અને સાચો માર્ગ જીવને શી રીતે મળે? એ એક મૂળભૂત કેન્દ્રસ્થ વિચાર પર મુમુક્ષુનું લક્ષ કેન્દ્રિત કરાવતા **શ્રીમદ્** મુમુક્ષુઓને અપૂર્વ વિચારપ્રેરણા કરે છે—'માર્ગની ઇચ્છા જેને ઉત્પન્ન થઈ છે, તેણે બધા વિકલ્પો મુકીને આ એક વિકલ્પ ફરી ફરી સ્મરણ કરવો અવશ્યનો છે! **અનંતકાળથી જીવનું પરિભ્રમણ થયા છતાં તેની નિવૃત્તિ કાં થતી નથી! અને તે શું કરવાથી થાય?**—આ વાક્યમા અનંત અર્થ સમાયલો છે; અને એ વાક્યમાં કહેલી ચિંતના કર્યા વિના, તેને માટે દૃઢ થઈ ઝૂર્યા વિના માર્ગની દિશાનું પણ અલ્પ ભાન થતું નથી; પૂર્વે થયુ નથી; અને ભવિષ્યકાળે પણ નહીં થશે. અમે તો એમ જાણ્યું છે, માટે તમારે સઘળાએ એ જ શોધવાનુ છે. ત્યારપછી બીજું જાણવું શું? તે જણાય છે.' (અં ૧૯૫) અનંતકાળથી જીવને માર્ગ મળ્યો નથી એનું શું કારણ? આ મૂળભૂત પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા **સન્મૂર્ત્તિ શ્રીમદ્** અપૂર્વ માર્ગપ્રાપ્તિનો આ આત્માનુભવસિદ્ધ પરમ ઉપાય આ **પરમ અમૃતપત્ર**માં (અં. ૧૯૪) પ્રકાશે છે—

'અમને લાગે છે કે માર્ગ સરળ છે, પણ પ્રાપ્તિનો યોગ મળવો દુર્લભ છે. ×× **ભાવઅપ્રતિબદ્ધતાથી નિરંતર વિચરે છે એવા જ્ઞાની પુરુષનાં ચરણારવિંદ, તે પ્રત્યે અચળ પ્રેમ થયા વિના અને સમ્યક્પ્રતીતિ આવ્યા વિના સત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી, અને આવ્યેથી અવશ્ય તે મુમુક્ષુ જેનાં ચરણારવિંદ તેણે સેવ્યા છે, તેની દશાને પામે છે. આ માર્ગ સર્વ જ્ઞાનીઓએ સેવ્યો છે, સેવે છે અને સેવશે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એથી અમને થઈ હતી, વર્તમાને એ જ માર્ગથી થાય છે અને અનાગત કાળે પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એ જ માર્ગ છે. સર્વ શાસ્ત્રોનો બોધ લક્ષ જોવા જતાં એ જ છે. અને જે કોઈ પણ પ્રાણી છૂટવા ઇચ્છે છે તેણે અખંડવૃત્તિથી એ જ માર્ગને આરાધવો. એ માર્ગ આરાધ્યા વિના જીવે અનાદિકાળથી પરિભ્રમણ કર્યું છે. જ્યાંસુધી જીવને સ્વચ્છંદરૂપી અંધત્વ છે' ત્યાંસુધી એ માર્ગનું દર્શન થતું નથી. (અંધત્વ ટાળવા માટે) જીવે એ માર્ગનો વિચાર કરવો; દૃઢ મોક્ષેચ્છા કરવી; એ વિચારમાં અપ્રમત્ત રહેવું, તો માર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ અંધત્વ ટળે છે, એ નિઃશંક છે. અનાદિ કાળથી જીવ અવળે માર્ગે ચાલ્યો છે, જો કે તેણે જપ, તપ,**

[illegible]

આમ અનંતકાળના પરિભ્રમણમાં સત્પુરુષ સદ્‌ગુરુનો યોગ જીવને અનેકવાર થઈ ગયો છે, પણ તેની સ્વરૂપઓળખાણ વિના તે અફળ ચાલ્યો ગયો છે, પામ્યો ન પામ્યા બરાબર થયેલો આ યોગ અયોગ થયો છે, સ્વરૂપલક્ષથી ચૂકેલો આ યોગ વંચક થઈ પડ્યો છે, 'વંચક' એટલે સ્વરૂપલક્ષથી ચૂકવનાર, છેતરનાર, ઠગનાર, છળનાર બન્યો છે; અને યોગ વંચક થયેલ છે એટલે ક્રિયા પણ વંચક અને ફલ પણ વંચક થયેલ છે. એટલે યથાર્થ સદ્‌ગુરુયોગ વિનાના પૂર્વના જીવને જે જે યોગ થયા છે, જીવે જે જે ક્રિયા આચરી છે, જીવને જે જે ફળ મળ્યા છે, તે તે બધાય વંચક—ઠગની જેમ ઠગનારા છેતરનારા થયા છે; મૂર્તિમાન્ સતસ્વરૂપ સત્પુરુષના યોગ વિના, 'સંત ચરણ આશ્રય વિના', સ્વરૂપનો લક્ષ્ય નહિં થયો હોવાથી, તે સર્વ સાધનો લક્ષ્ય વિનાના બાણ જેવા થયા છે—પરમાર્થે નિષ્ફલ ગયા છે. તે તે સાધન સ્વરૂપે સાચા છતાં જીવની ઊંધી સમજણને લીધે, અથવા મમત્વને લીધે, અથવા દુષ્ટ અભિમાનને લીધે જીવને બંધન થઈ પડ્યા છે! **'સૌ સાધન બંધન થયા!'** એવી કરુણ સ્થિતિ થઈ પડી છે. વીશ લાખ દોહરા કરતાં ભાવઅપેક્ષાએ જેનો ભાવ અનેકગણો અધિક છે એવા પરમ આશયગંભીર સુપ્રસિદ્ધ **પ્રાતઃસ્મરણીય વીશ દોહરામાં** પરમ કરુણાળુ **શ્રીમદે** આ અમર શબ્દોમાં ઉદ્‌ઘોષ્યુ છે તેમ—

'અનંત કાળથી આથડ્યો, વિના ભાન ભગવાન;
સેવ્યા નહિં ગુરુ સંતને, મૂક્યું નહિં અભિમાન.
સંત ચરણ આશ્રય વિના, સાધન કર્યાં અનેક;
પાર ન તેથી પામિયો, ઊગ્યો ન અંશ વિવેક.
સૌ સાધન બંધન થયા, રહ્યો ન કોઈ ઉપાય,
સત્ સાધન સમજ્યો નહિં, ત્યાં બંધન શું જાય?'

પણ સત્પુરુષને સત્પુરુષસ્વરૂપે ઓળખી—તેનુ 'તથાદર્શન' કરી જીવ જો સત્પુરુષ આશ્રયે સત્સાધન સેવે તો તે ખરેખરા સતસાધન થઈ પડે; સત્પુરુષનુ જેવું સત્ સ્વરૂપ છે તેવા—'તથા' દર્શનરૂપ—સ્વરૂપઓળખાણરૂપ ખરેખરો સદ્‌ગુરુયોગ જીવ સાધે, તો તે યોગ **'અવંચક' (યોગાવંચક)** હોય, અને પછી લક્ષપૂર્વકના બાણની જેમ તે સ્વરૂપલક્ષને અનુલક્ષીને થતી ક્રિયા પણ અવંચક **(ક્રિયાવંચક)** હોય અને ફલ પણ અવંચક **(ફલાવંચક)** હોય. એટલે જ તેમા મૂળભૂત આ સ્વરૂપઓળખાણરૂપ સદ્‌ગુરુયોગ પર **સાક્ષાત્ સતમૂર્ત્તિ શ્રીમદે** અત્ર આટલો બધો ભાર મૂક્યો છે. કારણ કે સત્પુરુષ મૂર્ત્તિમંત પ્રગટ સત્સ્વરૂપ છે, સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ મૂર્ત્તિમંત પ્રગટ સત્સ્વરૂપનો યોગ પામેલ પ્રગટ **'યોગી'** છે, એટલે આવા સાક્ષાત ચેતનમૂર્ત્તિ—સજીવનમૂર્ત્તિ યોગી સત્પુરુષના જીવતા જાગતા જ્વલંત આદર્શદર્શનથી ન ભૂંસાય એવી ચમત્કારિક છાપ મુમુક્ષુ આત્મામા પડે છે,—જેથી એકાંત સ્વરૂપલક્ષી સત્પુરુષનું પરમ અદ્‌ભુત આત્મ ચારિત્ર દેખી, તેનો આત્મા સહેજે સ્વરૂપલક્ષ્ય ભણી ઢળે છે અને પછી તેની બધી પ્રવૃત્તિ તે સ્વરૂપલક્ષી જ હોય છે, આત્માર્થસાધક થઈ સતસાધનરૂપ થાય છે, પણ આ સદ્‌ગુરુ

[illegible]

'યમ નિયમ સંજમ આપ કિયો, પુનિ ત્યાગ વિરાગ અથાગ લિયો;
વનવાસ લિયો મુખ મૌન રહ્યો, દૃઢ આસન પદ્મ લગાય દિયો.
મન-પૌન નિરોધ સ્વબોધ કિયો, હઠ જોગ પ્રયોગ સુતાર ભયો;
જપભેદ જપે તપ ત્યોંહિ તપે, ઉરસેંહિ ઉદાસિ લહી સબપેં.
સબ શાસ્ત્રનકે નય ધારિ હિયે, મતમંડન ખંડન ભેદ લિયે;
વહ સાધન બાર અનંત કિયો, તદપિ કછુ હાથ હજુ ન પર્યો.
અબ ક્યોં ન બિચારત હૈ મનસેં ? કછુ ઓર રહા ઉન સાધનસેં;
બિન સદ્ગુરુ કોય ન ભેદ લહે, મુખ આગલ હૈં કહ બાત કહે ?
કરુના હમ પાવત હૈ તુમકી, વહ બાત રહી સુગુરુગમકી;
પલમેં પ્રગટે મુખ આગલસેં, જબ સદ્ગુરુચર્ન સુપ્રેમ બસે.
તનસેં, મનસેં, ધનસેં, સબસેં, ગુરુદેવકિ આન સ્વઆત્મ બસે;
તબ કારજ સિદ્ધ બને અપનો, રસ અમૃત પાવહિ પ્રેમઘનો.
વહ સત્ય સુધા દરશાવહિંગે, ચતુરંગુલ હૈ દ્રગસેં મિલ હૈ,
રસદેવ નિરંજનકો પિવહી, ગહિ જોગ જુગોજુગ સો જિવહી.
પર પ્રેમ પ્રવાહ બઢે પ્રભુસેં, સબ આગમભેદ સુઉર બસે;
વહ કેવલકો બિજ ગ્યાનિ કહે, નિજકો અનુભૌ બતલાઈ દિયે.'

આ અષ્ટ ત્રોટકછંદમાં જાણે અષ્ટાંગ યોગનો સાર સમાવતી હોય એવી યોગીન્દ્ર **રાજચંદ્ર**ની આ અમૃતવાણી ઉદ્ઘોષે છે કે–શુદ્ધ આત્માની અમૃતાનુભૂતિરૂપ આત્મજ્ઞાન-ભાવશ્રુતજ્ઞાન જેને પ્રગટ્યું છે, એવા આત્મજ્ઞાની–ભાવશ્રુતજ્ઞાની સદ્ગુરુથકી પ્રાપ્ત ભાવ-ગુરુગમથી શુદ્ધ આત્માની અમૃતાનુભૂતિરૂપ આત્મજ્ઞાન–ભાવશ્રુતજ્ઞાન પ્રગટે છે. દીપકની ઉપાસનાથી વાટ જેમ દીપક બને, દીપકમાંથી દીપક પ્રગટે–દીવામાંથી દીવો ચેતે, તેમ જાગતી જ્યોત જેવા ભાવયોગી ભાવાચાર્ય આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુથકી આત્માનો અમૃતાનુભવરૂપ ભાવદીવો પ્રગટે; આ જ ગુરુગમનું રહસ્ય છે. આમ સત્યસુધાદર્શનરૂપ ગુરુગમથકી અમૃતાનુભવપ્રાપ્તિની આ યોગિગમ્ય ગૂઢ વાત **યોગીન્દ્ર રાજચંદ્રે** આ અમૃત યોગીન્દ્ર **ગર્જના**માં અત્ર કંઈ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પ્રકાશી : તે જ ગુરુગમથી પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય અમૃતપ્રાપ્તિની વાતનો પડઘો પાડતા **આનંદઘનજી** એક પદમાં ગૂઢાર્થમાં કહે છે—

'ગગનમંડળમેં અધબિચ કૂવા, ઉંહા હૈ અમીકા વાસા;
સગુરા હોએ સો ભર ભર પીવે, નગુરા જાવે પ્યાસા....
અવધૂ સો જોગી ગુરુ મેરા, ઉસ પદકા કરે રે નિવેડા.'

અર્થાત્ ગગનમંડલ એટલે ચિદાકાશ. તેની મધ્યે એક અમૃતનો કૂવો છે, એટલે અમૃતસ્વરૂપી શાંત સુધારસમય આત્માનો ત્યાં વાસ છે. જેને સદ્ગુરુ મળ્યા છે, તે જ તે અમૃતકૂપમાંથી શાંત સુધારસ ભરી ભરીને પીએ છે, તેમની તૃષા છીપે છે–ભવતૃષ્ણા શાંત થાય છે, અને તે અમૃતપાનથી તે અમૃતપણાને પામે છે. બાકી જેને સદ્ગુરુનો યોગ નથી મળ્યો, તે તે અમૃતપાનના લાભથી વંચિત રહે છે, તરસ્યા ચાલ્યા જાય છે,

ऐसी नहिं है कल्पना, ऐसी नहिं विभंग;
कई नर पंचम कालमें, देखी वस्तु अभंग.
नहीं दे तुं उपदेशकुं, प्रथम लेहि उपदेश;
सबसे न्यारा अगम है, वो ज्ञानीका देश.
जप तप और व्रतादि सब, तहां लगी भ्रमरूप;
जहां लगी नहीं संतकी, पाई कृपा अनूप.
पायाकी ए बात है, निज छंदनको छोड;
पीछे लाग सत्पुरुषके, तब सब बंधन तोड.'

પ્રકરણ છોંતેરમું

મુમુક્ષુઓને માર્ગદર્શન : આત્માર્થ અમૃતપાન

આત્માર્થ અમૃતપાન જેણે ઓધ્યું રે,
સત્ધર્મનું સત્તત્ત્વ જેણે શોધ્યું રે. —સ્વરચિત

શ્રીમદ્ના અધ્યાત્મજીવનના ત્રણે તબક્કામાં—આદિથી તે અંત સુધી અનેક મહાનુભાવ મુમુક્ષુઓ **શ્રીમદ્**ના પરિચયમાં આવ્યા હતા, થોડા–ઘણો સત્સંગલાભ પામ્યા હતા, તેઓને **શ્રીમદે** તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે યથાયોગ્ય સમ્યક્ માર્ગદર્શન આપ્યુ હતું. તેનું અત્ર સામાન્યસારસંદોહરૂપ–સમુચ્ચયરૂપ (Collective) દિગ્દર્શન મુખ્યપણે તેમના જ શબ્દોમા આ પ્રકરણમા કરશું. હું દેહ નથી, હું આત્મા છું ને મ્હારે જે કાંઈ કરવું છે તે કેવલ એક શુદ્ધ આત્માર્થે જ–આત્મકલ્યાણાર્થે જ કરવું છે, એ મુખ્ય લક્ષ્ય પ્રત્યે જીવની **આત્મદૃષ્ટિ** કેન્દ્રિત કરાવી **શ્રીમદે** સર્વત્ર આ **આત્માર્થ** કેમ સધાય તેનું જ મુમુક્ષુઓને માર્ગદર્શન કર્યું છે.

'એવો એક જ પદાર્થ પરિચય કરવા યોગ્ય છે કે જેથી અનંત પ્રકારનો પરિચય નિવૃત્ત થાય છે; તે કયો ? અને કેવા પ્રકારે ? તેનો વિચાર મુમુક્ષુઓ કરે છે. (અં. ૨૭૧). આત્માને ઓળખવો હોય તો આત્માના પરિચયી થવું, પરવસ્તુના ત્યાગી થવું. (અં.૮૫). દેહ તે આત્મા નથી, આત્મા તે દેહ નથી. ઘડાને જોનાર જેમ ઘડાદિથી ભિન્ન છે, તેમ દેહનો જોનાર, જાણનાર આત્મા તે દેહથી ભિન્ન છે, અર્થાત્ દેહ નથી. (અં. ૪૨૫).દુઃખની નિવૃત્તિને સર્વ જીવ ઇચ્છે છે, અને દુઃખની નિવૃત્તિ દુઃખ જેનાથી જન્મ પામે છે એવા રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાનાદિ દોષની નિવૃત્તિ થયા વિના, થવી સંભવતી નથી. તે રાગાદિની નિવૃત્તિ એક આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજા કોઇ પ્રકારે ભૂતકાળમાં થઈ નથી, વર્તમાનકાળમા થતી નથી, ભવિષ્યકાળમાં થઇ શકે તેમ નથી. એમ સર્વ જ્ઞાનીપુરુષોને ભાસ્યુ છે. માટે આત્મજ્ઞાન જીવને પ્રયોજનરૂપ છે. તેનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય સદ્ગુરુવચનનું શ્રવણવું કે

[illegible]

આશ્ચર્ય નથી.' અનાદિકાળથી જીવને અસત્‌વાસનાનો અભ્યાસ હોવાથી તેમાં મલિન દર્પણમાં પ્રતિબિંબની જેમ એકદમ સત્‌સંસ્કાર થાય નહિં એ દર્શાવતાં અન્ય પત્રમાં (અં. ૨૨૯) લખે છે—'અનંતકાળથી જીવને અસત્‌વાસનાનો અભ્યાસ છે, તેમાં એકદમ સત્‌સંબંધી સંસ્કાર સ્થિત થતા નથી. જેમ મલિન દર્પણને વિષે યથાયોગ્ય પ્રતિબિંબ દર્શન થઈ શકતું નથી, તેમ અસત્‌વાસનાવાળા ચિત્તને વિષે પણ સત્‌સંબંધી સંસ્કાર યથાયોગ્ય પ્રતિબિંબિત થતા નથી; ક્વચિત્ અંશે થાય છે, ત્યાં જીવ પાછો અનંતકાળનો જે મિથ્યા અભ્યાસ છે, તેના વિકલ્પમાં પડી જાય છે. એટલે તે ક્વચિત સત્‌ના અંશો પર આવરણ આવે છે, સત્‌સંબંધી સંસ્કારોની દઢતા થવા સર્વ પ્રકારે લોકલજ્જાની ઉપેક્ષા કરી સત્સંગનો પરિચય કરવો શ્રેયસ્કર છે.' ઇ.

આ અસત્‌વાસનાનો અનાદિનો અભ્યાસ છે તે ટાળવા તેની સામે સત્‌સંસ્કારનું બળ વધારવું જોઈએ, વિષય-કષાયાદિ દોષ દૂર કરી આત્મામાં ગુણ પ્રગટાવવા જોઈએ, અને તે અર્થે મુમુક્ષુએ સદ્‌ગુરુ, સદ્‌દેવ, સત્‌શ્રુત, સત્‌સંગ આદિ **સત્સાધન** સેવવા જોઈએ,—એ વસ્તુ મુમુક્ષુઓને માર્ગદર્શન આપતાં **શ્રીમદે** સ્થળે સ્થળે ઉદ્‌ઘોષી છે: 'જિજ્ઞાસાબળ, વિચારબળ, વૈરાગ્યબળ, ધ્યાનબળ, અને જ્ઞાનબળ વર્ધમાન થવાને અર્થે આત્માર્થી જીવને તથારૂપ જ્ઞાનીપુરુષનો સમાગમ વિશેષ કરી ઉપાસવા યોગ્ય છે. ×× સત્સમાગમના અભાવે વીતરાગશ્રુત, પરમશાંતરસપ્રતિપાદક વીતરાગવચનોની અનુપ્રેક્ષા વારંવાર કર્તવ્ય છે. ચિત્તસ્થૈર્ય માટે તે પરમ ઔષધ છે.' (અં. ૮૫૬). 'ઇન્દ્રિયનિગ્રહના અભ્યાસપૂર્વક સત્શ્રુત અને સત્સમાગમ નિરંતર ઉપાસવા યોગ્ય છે.' (અં. ૮૮૮) ઇ. આ સર્વ સાધનમાં પ્રધાન સાધન **સત્સંગ** છે, તે પર **શ્રીમદ્** સર્વથી વિશેષ ભાર મૂકે છે અને તેની સર્વત્ર મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે: 'સત્સંગ (સમવયી પુરુષોનો, સમગુણી પુરુષોનો યોગ)માં સત્‌નો જેને સાક્ષાતકાર છે એવા પુરુષનાં વચનનું પરિચર્યન કરવું કે જેમાંથી કાળે કરીને સત્‌ની પ્રાપ્તિ થાય છે. (અં. ૧૯૮). પરમાર્થ ઉપર પ્રીતિ થવામાં સત્સંગ એ સર્વોત્કૃષ્ટ અને અનુપમ સાધન છે, પણ આ કાળમાં તેવો જોગ બનવો બહુ વિકટ છે (અં. ૨૦૭). મોટા પુરુષોએ અને તેને લઈને અમે એવો દઢ નિશ્ચય કર્યો છે કે જીવને સત્સંગ એ જ મોક્ષનું પરમ સાધન છે. પોતાની સન્માર્ગને વિષે યોગ્યતા જેવી છે, તેવી યોગ્યતા ધરાવનારા પુરુષોનો સંગ તે સત્સંગ કહ્યો છે. મોટા પુરુષના સંગમાં નિવાસ છે, તેને અમે પરમ સત્સંગ કહીએ છીએ. કારણ એના જેવું કોઈ હિતસ્વી સાધન આ જગત્‌માં અમે જોયું નથી, અને સાભળ્યુ નથી. (અં. ૨૪૯). એક મોટી નિશ્ચયની વાર્તા તો મુમુક્ષુ જીવે એ જ કરવી યોગ્ય છે કે સત્સંગ જેવું કલ્યાણનું કોઈ બળવાન કારણ નથી; અને તે સત્સંગમાં નિરંતર સમય સમય નિવાસ ઇચ્છવો, અસત્સંગનું ક્ષણે ક્ષણે વિપરિણામ વિચારવું, એ શ્રેયરૂપ છે, બહુબહુ રીતે આ વાર્તા અનુભવમાં આણવ[illegible] છે. (અં. ૩૭૫). સર્વ પરમાર્થનાં સાધનમાં પરમસાધન તે સત્સંગ છે, [illegible] ચરણ[illegible] નો નિવાસ છે. (અં. ૪૯૯). અસંગ એવું આત્મસ્વરૂપ સત્સ[illegible] થી [illegible] જણાવા યોગ્ય છે, એમા સંશય નથી.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

હૃદયથી અવલોકન કરવું; તેનાં મન, વચન, કાયાની પ્રત્યેક ચેષ્ટાના અદ્ભુત રહસ્યો ફરી ફરી નિદિધ્યાસન કરવાં; તેઓએ સમ્મત કરેલું સર્વ સમ્મત કરવું. આ જ્ઞાનીઓએ હૃદયમાં રાખેલું, નિર્વાણને અર્થે માન્ય રાખવા યોગ્ય, શ્રદ્ધવા યોગ્ય, ફરી ફરી ચિંતવવા યોગ્ય, ક્ષણે ક્ષણે, સમયે સમયે તેમાં લીન થવા યોગ્ય, પરમ રહસ્ય છે. અને એ જ સર્વ શાસ્ત્રનો, સર્વ સંતના હૃદયનો, ઈશ્વરના ઘરનો મર્મ પામવાનો મહામાર્ગ છે. અને એ સઘળાનું કારણ કોઈ વિદ્યમાન સત્પુરુષની પ્રાપ્તિ, અને તે પ્રત્યે અવિચળ શ્રદ્ધા એ છે. અધિક શું લખવું? આજે, ગમે તો કાલે, ગમે તો લાખ વર્ષે અને ગમે તો તેથી મોડે અથવા વહેલે, એ જ સૂઝયે, એ જ પ્રાપ્ત થયે છૂટકો છે. સર્વ પ્રદેશે, મને તો એ જ સમ્મત છે. ×× અંબાલાલથી આ પત્ર અધિક સમજવાનું બની શકશે.'

આ પછી સં. ૧૯૪૭ના પોષમાં લખેલા સ્વાનુભવની છાપવાળા અતિશય મહત્ત્વના અસાધારણ પત્રમાં (અં ૧૯૪) આ જ વસ્તુની સ્વાનુભવસિદ્ધ વાતથી પુષ્ટિ કરતાં શ્રીમદ્ સર્વજ્ઞાનીસંમત સન્માર્ગનું દર્શન કરાવે છે—

'ભાવઅપ્રતિબદ્ધતાથી નિરંતર વિચરે છે એવા જ્ઞાની પુરુષનાં ચરણારવિંદ, તે પ્રત્યે અચળ પ્રેમ થયા વિના અને સમ્યક્પ્રતીતિ આવ્યા વિના સત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી, અને આવ્યેથી અવશ્ય તે મુમુક્ષુ જેનાં ચરણારવિંદ તેણે સેવ્યાં છે, તેની દશાને પામે છે. આ માર્ગ સર્વ જ્ઞાનીઓએ સેવ્યો છે, સેવે છે, અને સેવશે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એથી અમને થઈ હતી, વર્તમાને એ જ માર્ગથી થાય છે અને અનાગતકાળે પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એ જ માર્ગ છે. સર્વ શાસ્ત્રનો બોધ લક્ષ જોવા જતાં એ જ છે. અને જે કોઈ પણ પ્રાણી છૂટવા ઇચ્છે છે તેણે અખંડ વૃત્તિથી એ જ માર્ગને આરાધવો. એ માર્ગ આરાધ્યા વિના જીવે અનાદિકાળથી પરિભ્રમણ કર્યું છે. જ્યાંસુધી જીવને સ્વચ્છંદરૂપી અંધત્વ છે, ત્યાંસુધી એ માર્ગનું દર્શન થતું નથી. (અંધત્વ ટળવા માટે) જીવે એ માર્ગનો વિચાર કરવો; દૃઢ મોક્ષેચ્છા કરવી; એ વિચારમાં અપ્રમત્ત રહેવું, તો માર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ અંધત્વ ટળે છે, એ નિઃશંક માનજો. અનાદિ કાળથી જીવ અવળે માર્ગે ચાલ્યો છે. જો કે તેણે જપ, તપ, શાસ્ત્રાધ્યયન વગેરે અનંતવાર કર્યું છે; તથાપિ જે કંઈ પણ અવશ્ય કરવા યોગ્ય હતું તે તેણે કર્યું નથી; જે અમે પ્રથમ જ જણાવ્યુ છે.'

આવા ટંકોત્કીર્ણ અમૃત સુવર્ણાક્ષરે આ અમૃત સન્માર્ગનું દર્શન કરાવતા આ અમૃત (Immortal) પુરુષે **શ્રીમદે** સૂયગડાંગઆદિ શાસ્ત્રોની સાક્ષીથી આ ઉક્ત વસ્તુ પુષ્ટ કરી છે, આવો જ ધ્વનિ કરતા બીજા પત્રમાં **સાક્ષાત્ સત્મૂર્ત્તિ શ્રીમદ્** પોતાનું હૃદય દર્શાવે છે—'કોઈ પણ પ્રકારે જીવ પોતાની કલ્પનાએ કરી સત્‌ને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. સજીવનમૂર્ત્તિ પ્રાપ્ત થયે જ સત્ પ્રાપ્ત થાય છે, સત્ સમજાય છે, સત્‌નો માર્ગ મળે છે, સત્ પર લક્ષ આવે છે સજીવનમૂર્ત્તિના લક્ષ વગર જે કંઈ પણ કરવામા આવે છે, તે જીવને બંધન છે આ અમારૂં હૃદય છે (અં. ૧૯૮) અનાદિકાળથી જેટલું જાણ્યું છે તેટલુ બધું ય અજ્ઞાન જ છે, તેનું વિસ્મરણ કરવું. સત સત્ જ છે, સરળ છે, સુગમ છે, સર્વત્ર તેની પ્રાપ્તિ હોય છે; પણ સત્‌ને બતાવનાર સત્ જોઈએ. (અં. ૨૦૭). સત એ કંઈ દૂર નથી, પણ દૂર લાગે છે, અને એ જ જીવનો મોહ છે. ×× સત્ છે તે

[illegible]

[illegible]

[illegible]

હેતુ તમે સમજો નહીં તો હું તમને કંઈ કહેતા ડરું છું, આમ જણાવી તેમને જણાવ્યું આ જે કંઈ આપણે કરીએ છીએ, તેમાં કોઈ એવી વાત રહી જાય છે કે જેથી ધર્મ અને જ્ઞાન આપણને પોતાને રૂપે પરિણમતાં નથી, અને કષાય તેમજ મિથ્યાત્વ (સંદેહ)નું મંદત્વ થતું નથી; માટે આપણે જીવના કલ્યાણનો ફરી ફરી વિચાર કરવો યોગ્ય છે, અને તે વિચાર્યે કંઈક આપણે ફળ પામ્યા વિના રહેશું નહીં.' ઇ. (અં. ૨૦૭) જેમ બને તેમ મિથ્યાત્વ-કષાયાદિની મંદતાએ કરી પરિણામશુદ્ધિથી જ્ઞાન-ક્રિયાનું સફળપણું કેમ થાય એ અંગે કોઈ પણ આત્માર્થી મુમુક્ષુ મુનિને કેવું વિચારપ્રેરક શ્રીમદ્‌નું આ અપૂર્વ માર્ગદર્શન છે! અને મુનિને પત્રસમાચારાદિ વ્યવહાર પરત્વે ઉત્સર્ગથી અને અપવાદથી જિનમાર્ગની શી મર્યાદા છે એ અંગે નિષ્તુષ યુક્તિથી વિવરણ કરતા પત્રમાં (અં. ૫૦૧) સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન કરતા **શ્રીમદે**, જરા પણ શિથિલાચાર ન ચલાવી લેવાય અને લેશ પણ પ્રતિજ્ઞાભંગ ન ચાલે એવા મુનિધર્મના કડક આચારપાલન અંગેનુ પોતાનું દૃઢ મંતવ્ય દર્શાવતાં, બાહ્ય આચારપાલનમાં પણ મુનિને દૃઢ કરાવ્યા છે.

એમ યથાપ્રસંગે મુનિને માર્ગદર્શન કરતા **શ્રીમદે** માત્ર બાહ્ય આચાર અંગે જ નહિં, પણ સમિતિ આદિ આચારના જિનઆજ્ઞાનુસાર કડક (strict) અનુપાલન અંગે પણ જરા પણ સ્વચ્છંદને સ્થાન ન રહેવા પામે એવું સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન કરાવ્યુ છે. 'મુનિ દેવકીર્ણજીને આચારાંગ વાંચતાં સાધુનો દીર્ઘશંકાદિ કારણોમાં પણ ઘણો સાંકડો માર્ગ જોવામા આવ્યો, તે પરથી એવી આશંકા થઈ કે એટલી બધી સંકડાશ એવી અલ્પ ક્રિયામાં પણ રાખવાનું કારણ શું હશે?' તે શંકાનું સમાધાન કરતાં **શ્રીમદે** **સમિતિવિચાર** અંગે અદ્ભુત **રહસ્યદૃષ્ટિ** અર્પતાં આમ અપૂર્વ માર્ગદર્શન કરાવ્યુ છે—

'સતત અંતર્મુખ ઉપયોગે સ્થિતિ એ જ નિર્ગ્રંથનો પરમ ધર્મ છે. એક સમય પણ ઉપયોગ બહિર્મુખ કરવો નહીં એ નિર્ગ્રંથનો મુખ્ય માર્ગ છે; પણ તે સંયમાર્થે દેહાદિ સાધન છે તેના નિર્વાહને અર્થે સહજ પણ પ્રવૃત્તિ થવા યોગ્ય છે. કંઈ પણ તેવી પ્રવૃત્તિ કરતાં ઉપયોગ બહિર્મુખ થવાનું નિમિત છે, તેથી તે પ્રવૃત્તિ અંતર્મુખ ઉપયોગ પ્રત્યે રહ્યા કરે એવા પ્રકારમાં ગ્રહણ કરાવી છે; કેવળ અને સહજ અંતર્મુખ ઉપયોગ તો મુખ્યતાએ કેવળ ભૂમિકા નામે તેરમે ગુણસ્થાનકે હોય છે. અને નિર્મળ વિચારધારાના બળવાનપણા સહિત અંતર્મુખ ઉપયોગ સાતમે ગુણસ્થાનકે હોય છે. પ્રમાદથી તે ઉપયોગ સ્ખલિત થાય છે, અને કંઈક વિશેષ અંશમાં સ્ખલિત થાય તો વિશેષ બહિર્મુખ ઉપયોગ થઈ ભાવઅસંયમપણે ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે ન થવા દેવાને અને દેહાદિ સાધનના નિર્વાહની પ્રવૃત્તિ પણ ન છાડી શકાય એવી હોવાથી તે પ્રવૃત્તિ અંતર્મુખ ઉપયોગે થઈ શકે એવી અદ્‌ભુત સંકલનાથી ઉપદેશી છે, જેને પાંચ સમિતિ કહેવાય છે.' ઇ. (અં. ૭૬૭)

મુનિમાર્ગે વિચરનારા સર્વકાળના સર્વ મુનિઓને આ સાંકડા દેખાતા કડક આચારપાલન પાછળની દૃષ્ટિનું અનન્ય રહસ્યભૂત દર્શન કરાવતી **શ્રીમદે** અર્પેલી આ અપૂર્વ **રહસ્યદૃષ્ટિ** પ્રાયે સમસ્ત જૈન વાઙ્મયમાં ખરેખર! અપૂર્વ અને અદ્વિતીય જ છે! આમ ભાવસંયમના અનુસંધાનપૂર્વક દ્રવ્યસંયમના યથોક્ત આજ્ઞાનુસાર પાલનનું નિરંતર યથાતથ્ય માર્ગદર્શન કરતા **શ્રીમદ્**, મુનિઓને પ્રાપ્ત દ્રવ્ય સંયમ ને ભાવસંયમની જિજ્ઞાસાને સફળ

ઉપદેશગ્રંથાચાર્યે ઉપદેશગ્રંથરૂપ આત્મવાંચનનો ઉપદેશ

શ્રીમદે દેવકરણજીને ઠેકાણે લાવવા ને એકાંત આગ્રહ છોડાવવા સૂયગડાંગ-ઉત્તરાધ્યયનાદિનુ પુનઃ અવલોકન કરવાની પ્રેરણા કરી. અને તે પણ કુળસંપ્રદાયના આગ્રહની દૃષ્ટિથી નહિં, પણ શુદ્ધ આત્માર્થની દૃષ્ટિથી અને જૈન આગમો વિશેષ વિચારનું સ્થળ છે એ લક્ષમાં રાખવાની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિથી. આ અંગે પત્રમાં (અં. ૫૩૪) **શ્રીમદ્** લખે છે—'યોગવાસિષ્ઠની વાંચના પૂરી થઇ હોય તો થોડો વખત તેનો અવકાશ રાખી એટલે હમણાં ફરી વાંચવાનું બંધ રાખી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર વિચારશો; પણ તે કુળસંપ્રદાયના આગ્રહાર્થે નિવૃત્ત કરવાને વિચારશો, કેમકે જીવને કુળયોગે સંપ્રદાય પ્રાપ્ત થયો હોય છે તે પરમાર્થરૂપ છે કે કેમ? એમ વિચારતાં દૃષ્ટિ ચાલતી નથી; અને સહેજે તે જ પરમાર્થ માની રાખી જીવ પરમાર્થથી ચૂકે છે; માટે મુમુક્ષુ જીવને તો એમ જ કર્ત્તવ્ય છે કે જીવને સદ્‌ગુરુયોગે કલ્યાણની પ્રાપ્તિ અલ્પકાળમા થાય તેનાં સાધન, વૈરાગ્ય અને ઉપશમાર્થે યોગવાસિષ્ઠ ઉત્તરાધ્યયનાદિ વિચારવા યોગ્ય છે, તેમજ પ્રત્યક્ષ પુરુષનાં વચનનું નિરાબાધપણું, પૂર્વાપરઅવિરોધપણું જાણવાને અર્થે વિચારવા યોગ્ય છે.' તેમ જ બીજા પત્રમાં (અં. ૫૭૭) **શ્રીમદ્** લખે છે—'હાલ જો કોઈ વેદાંત સંબંધી ગ્રંથો વાંચવા અથવા શ્રવણ કરવાનું રહેતું હોય તો તે વિચારનો વિશેષ વિચાર થવા થોડો વખત શ્રી આચારાંગ, સૂયગડાંગ તથા ઉત્તરાધ્યયન વાંચવા, વિચારવાનુ બને તો કરશો. વેદાંતના સિદ્ધાંતમા તથા જિનના આગમના સિદ્ધાંતમાં જુદાપણું છે, તોપણ જિનનાં આગમ વિશેષ વિચારનું સ્થળ જાણી વેદાંતનુ પૃથક્કરણ થવા તે આગમ વાંચવા, વિચારવા યોગ્ય છે.' ઇ.

આમ **શ્રીમદ્**ની વારંવાર પ્રેરણા છતા વેદાંત ગ્રંથોના વિશેષ પ્રસંગથી અને સુરતમાં વેદાતીઓના વિશેષ સંગથી **દેવકરણજી** પોતાને **અહ બ્રહ્માસ્મિ**–હું બ્રહ્મ છું–હું પરમાત્મા છું એમ માનવા લાગ્યા. એટલે **લલ્લુજી** મુનિએ આ બાબત **શ્રીમદ્**ને પત્ર લખતાં **દેવકરણજી**ની આ ભ્રાંતિ ઉડાવવા અને સ્વચ્છંદ છોડાવવા **શ્રીમદે** સર્વકાળના સર્વ મુમુક્ષુઓને અપૂર્વ માર્ગદર્શક થઈ પડે એવો આ પત્ર (અં. ૫૮૮) લખ્યો હતો—'આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય થવામાં જીવની અનાદિથી ભૂલ થતી આવી છે. સમસ્ત શ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ એવાં દ્વાદશાંગમાં સૌથી પ્રથમ ઉપદેશયોગ્ય એવું આચારાગસૂત્ર છે. તેના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમા પ્રથમ અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં પ્રથમ વાક્યે જે શ્રી જિને ઉપદેશ કર્યો છે, તે સર્વ અંગના, સર્વ શ્રુતજ્ઞાનના સારસ્વરૂપ છે, મોક્ષના બીજભૂત છે, સમ્યક્‌ત્વસ્વરૂપ છે, તે વાક્ય પ્રત્યે ઉપયોગ સ્થિર થવાથી જીવને નિશ્ચય આવશે, કે જ્ઞાનીપુરુષના સમાગમની ઉપાસના વિના જીવ સ્વચ્છંદે નિશ્ચય કરે તે છૂટવાનો માર્ગ નથી. સર્વ જીવનું પરમાત્માપણું છે એમાં સંશય નથી, તો પછી શ્રીદેવકરણજી પોતાને પરમાત્મસ્વરૂપ માને તો તે વાત અસત્ય નથી, પણ જ્યાંસુધી તે સ્વરૂપ યથાતથ્ય પ્રગટે નહી ત્યાંસુધી મુમુક્ષુ, જિજ્ઞાસુ રહેવું તે વધારે સારૂ છે; અને તે રસ્તે યથાર્થ પરમાત્મપણું પ્રગટે છે. જે માર્ગ મૂકીને પ્રવર્તવાથી તે પદનું ભાન થતું નથી; તથા શ્રી જિન વીતરાગ સર્વજ્ઞ પુરૂષોની આસાતના કરવારૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે બીજો મતભેદ કંઈ નથી.'—વિષમ અને ભયંકર

[illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible] ઉપદેશ[illegible]
[illegible] [illegible]માં ચાર અમર [illegible]નું સર્જન

[illegible]

[illegible]

તેથી બોધ પ્રાપ્ત થવાના યોગે પણ તેમાં બોધ પ્રવેશ પામે એવા ભાવ સ્ફુરતા નથી, એ આદિ જીવની વિષમ દશા કહી . પ્રભુ પ્રત્યે દીનત્વ કહ્યું છે કે હે નાથ ! હવે મારી કોઈ ગતિ (માર્ગ) મને દેખાતી નથી. કેમ કે સર્વસ્વ લૂંટાયા જેવો યોગ મેં કર્યો છે, અને સહજ ઐશ્વર્ય છતાં, પ્રયત્ન કર્યે છતે, તે ઐશ્વર્યથી વિપરીત એવા જ માર્ગે મેં આચર્યા છે, તે તે યોગથી મારી નિવૃત્તિ કર, અને તે નિવૃત્તિનો સર્વોત્તમ સદુપાય એવો જે સદ્ગુરુ પ્રત્યેનો શરણભાવ તે ઉત્પન્ન થાય, એવી કૃપા કર,—એવા ભાવના વીશ દોહરા કે જેમાં પ્રથમ વાક્ય 'હે પ્રભુ ! હે પ્રભુ ! શું કહું ? દીનાનાથ દયાળ' છે, તે દોહરા તમને સ્મરણમાં હશે. તે દોહરાની વિશેષ અનુપ્રેક્ષા થાય તેમ કરશો તો વિશેષ ગુણો વૃત્તિનો હેતુ છે.'

આમ જેની સર્વસ્વ લૂંટાયા જેવી સ્થિતિ છે એવા આ જીવમાં આ નથી આ નથી એમ ૩૯ 'નથી'થી અત્રે આ જીવની દીવાળીઆ પેઢીનું વર્ણન કર્યું છે, હું તો **દોષ અનંતનું ભાજન છું કરુણાળ**' એમ આંતરૂનિરીક્ષણથી (Introspection) જીવના અનંત દોષ પ્રત્યે લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરાવ્યું છે; અને આ જીવ **'અનંતકાળથી આથડયો,'** શાથી ? **'વિના ભાન ભગવાન'** તે પણ શાથી ? **'સેવ્યા નહિં ગુરુ સંતને'** કેમ સેવ્યા નહિં ? **'મૂકયું નહિં અભિમાન'**, ત્યારે કર્યું શું ? 'સંત ચરણ આશ્રય વિના સાધન કર્યા અનેક', તેથી થયુ શું ? 'પાર ન તેથી પામિયો, ઉગ્યો ન અંશ વિવેક', અને તેનું પરિણામ આવ્યુ શું ! 'સૌ સાધન બંધન થયા,'—એમ અદ્ભુત સંકલનાબદ્ધપણે અત્ર અભિમાનને સર્વ દોષનું અધિષ્ઠાન–મૂળ આધાર દેખાડી આપી, **'અધમાધમ અધિકો પતિત સકળ જગતમાં હુંય'** એ પંક્તિથી તો આ જીવને નીચામાં નીચી પાયરીએ મૂકી તેનુ અભિમાન સર્વથા ગાળી નંખાવ્યું છે. અને આમ જેનો એક એક અક્ષર હૃદય સોંસરો ઉતરી જાય એવો વેધક છે એવી શ્રીમદ્‌ની આ સાદામાં સાદી અને ઉંચામાં ઉંચી પરમ ભક્તિકૃતિ એવી અનુપમ છે કે સમસ્ત સંસ્કૃત પ્રાકૃત કે ગૂજરાતી વાઙ્મયમાં, શૈલીની સાદાઈમાં અને ભાવની ઉંચાઈમાં પ્રાયે આની બરોબરી કરી શકે એવી કોઈ કૃતિ જડવી દુર્લભ છે.

અને બીજા પરમ આશયગંભીર અમર કાવ્યમા—**'યમ નિયમ સંયમ આપ કિયો'** એ અમર પંક્તિથી શરૂ થતા મહાકાવ્યમાં, 'સૌ સાધન બંધન થયાં' એમ કેમ થવા પામ્યુ, યમનિયમાદિ સ્વરૂપથી સાચા સાધન અનંતવાર સેવ્યા છતાં જીવના હાથમાં હજુ કાંઈ કેમ ન આવ્યું,—**'વહ સાધન બાર અનંત કિયો, તદપિ કછુ હાથ હજુ ન પર્યો'**, એમ થયેલી નિષ્ફળતા પરમ કરુણાદૃષ્ટિથી દર્શાવી, તે તે સત્ સાધનની સફળતાનો સાચો માર્ગ દર્શાવ્યો છે કે **'વહ બાત રહી સુગુરુગમકી.'** આ કાવ્ય અંગે પણ **શ્રીમદ્** પૂર્વોક્ત પત્રમાં (અં. ૫૩૫) આ માર્મિક ઉલ્લેખ કરે છે—'બીજા આઠ ત્રોટક છંદ તે સાથે અનુપ્રેક્ષા કરવા યોગ્ય છે, કે જેમાં આ જીવને શું આચરવું બાકી છે, અને જે જે પરમાર્થને નામે આચરણ કર્યાં તે અત્યાર સુધી વૃથા થયા, ને તે આચરણને વિષે મિથ્યાગ્રહ છે તે નિવૃત્ત કરવાનો બોધ કહ્યો છે, તે પણ અનુપ્રેક્ષા કરતાં જીવને પુરુષાર્થવિશેષનો હેતુ છે.' આમ સ્વરૂપે સાચા છતાં

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સમાધિસ્થિત મહાકવિ-બ્રહ્મા રાજચંદ્રે રાળજ નિવૃત્તિક્ષેત્રે રચના કરવાં કર્યું. **શ્રીમદ્‌**ની આવી આ અમર કૃતિઓના તત્ત્વ ગર્જનથી નિવૃત્તિક્ષેત્ર રાળજ પણ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ **અમર** ક્ષેત્ર બની ગયું! રાજની ચરણરજથી રાળજની રજ પાવન બની ગઈ!

૨

નિવૃત્તિક્ષેત્રસ્થિતિ : ઉપદેશામૃતધારા

નિવૃત્તિપ્રિય **શ્રીમદે** ૧૯૪૭ના પર્યુષણના અરસામાં રાળજ નિવૃત્તિક્ષેત્રે સ્થિતિ કરી હતી, તે આપણે પૂર્વે અત્રે જોયું, પણ પછી તો વ્યવહારઉપાધિનો બોજો વધતો ગયો. એટલે નિવૃત્તિની પૂરેપૂરી ઝંખના છતાં **શ્રીમદ્** ૧૯૪૮માં મુંબઈથી બ્હાર નિકળી શક્યા નહિં,—૧૯૪૮ના મા. શુ.થી ૧૯૪૯ના શ્રા. વદ સુધી **શ્રીમદ્**ની સ્થિતિ મુંબઈમાં જ હતી, એટલે ૧૯૪૮ના પર્યુષણ મુંબઈમાં જ વ્યતીત થયા. પછી ૧૯૪૯ના પર્યુષણમાં તેઓશ્રી માત્ર થોડા દિવસની જ નિવૃત્તિ લઈ શક્યા; પર્યુષણ વડોદરા કરી, બે-ચાર દિવસ પેટલાદમાં ને અઠવાડિયું ખંભાતમાં તેઓશ્રીએ સ્થિરતા કરી હતી. પુનઃ ૧૯૪૯ના આશો સુદ ૧થી માંડી ૧૯૫૧ના મહા સુદ ૯ સુધી વ્યવસાયઉપાધિના કારણે **શ્રીમદ્**ને મુંબઈમાં જ સ્થિતિ કરવી પડી, એટલે ૧૯૫૦નું પર્યુષણ પર્વ પણ મુંબઈમાં જ વ્યતીત થયું. પછી ૧૯૫૧ના માહ શુદ ૧૦ થી ફા. શુ. ૧૦ સુધી એક માસ કઠોર-મોરબી-વવાણીઆ વગેરે સ્થળે સ્થિતિ કરી **શ્રીમદે** ફા. શુ ૧૧થી શ્રા. શુદ ૩ સુધી મુંબઈમાં સ્થિરતા કરી; અને શ્રા. સુદ ૪થી ભાદ. સુ. ૧૨ સુધી વવાણીઆમાં સ્થિતિ કરી ૧૯૫૧ના પર્યુષણ વવાણીઆમાં વ્યતીત કર્યા; પછી મોરબીમાં અઠવાડિઉં, સાયલામાં અઠવાડિઉં, હડમતાલા-રાણપુર આદિ સ્થળે અઠવાડિઉં, વડવા-ખંભાત-ઉંદેલ આદિ સ્થળે અઠવાડિઉં સ્થિતિ કરી **ધર્મમૂર્ત્તિ શ્રીમદે** મુમુક્ષુઓને મહાધર્મલાભ આપ્યો, પરમાર્થ મેઘની વર્ષા વર્ષાવી.

પછી ૧૯૫૧ના આશો સુદ ૧૧થી ૧૯૫૨ના વૈ. સુ. ૯ સુધી મુંબઈમાં સ્થિરતા કરી, **શ્રીમદે** ૧૯૫૨ના વૈ. સુ. ૧૦થી વૈ. વ. ૧૨–૧૫ દિવસ વવાણીઆ-મોરબી જઈ આવી, ૧૯૫૨ના વૈ. વ. ૧૩થી શ્રા. સુ. ૧૫ સુધી પુનઃ મુંબઈમાં સ્થિતિ કરી; પછી **શ્રીમદે** ૨।।-૨।। માસ આ પ્રમાણે નિવૃત્તિક્ષેત્રે સ્થિતિ કરીઃ—૧૯૫૨ના શ્રા. વ. ૧થી શ્રા. વદ ૬ કાવિઠા, શ્રા. વ. ૬થી ભા. સુ. ૧૦ રાળજ-પર્યુષણ રાળજમાં, ભા. સુ. ૧૦થી ભા. સુ. ૧૨ વડવા, ભા. સુ. ૧૨થી ભા. વ. ૦)) ખંભાત, આશો સુદ ૧થી આ. સુ. ૧૨ આણંદ, આ. સુ ૧૨થી આશો વદ ૦)) નડિયાદ,—એમ ૨।।-૨।। માસ નિવૃત્તિક્ષેત્રે **શ્રીમદે** સ્થિતિ કરી. આ સ્થિતિ દરમ્યાન ૧૯૫૨ના **આશો વદ ૧**ના ધન્ય દિને **આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર**નું અમર સર્જન **શ્રીમદે** નડિયાદ ક્ષેત્રે કર્યું. આ અઢી માસની નિવૃત્તિક્ષેત્રસ્થિતિ પછી પણ લગભગ છ માસ **શ્રીમદે** આ પ્રકારે નિવૃત્તિમાં જ ગાળ્યા—૧૯૫૩ના કાર્તિક સુદ ૬ મહુધા, કા. સુ. ૭થી, મહા સુ. ૪, વવાણીઆ, મહા સુદ ૪થી મહા સુદ ૭ મોરબી, મહા વદ ૭થી ચૈત્ર વદ ૧૩ વવાણીઆ, ચૈ. વ. ૪થી વૈ. વ. ૪-૫ મોરબી, વચ્ચે દશ દિવસ સાયલા, વૈ. વદ ૬થી વૈ. વદ ૮ વીર

[illegible]

[illegible]

આ ષટ્પદનો પત્ર મુખપાઠે કરવાની **શ્રીમદે** સૌભાગ્યભાઈ, અંબાલાલભાઈ, લલ્લુજી મુનિ આદિ મુમુક્ષુઓને આજ્ઞા કરી હતી, પણ આ ગદ્યકૃતિ મુખપાઠે કરવી સુગમ નહિ હોવાની મુશ્કેલી **સૌભાગ્યભાઈએ શ્રીમદ્** પાસે રજુ કરતાં, **સૌભાગ્યભાઈની** વિજ્ઞપ્તિથી **શ્રીમદે** આત્મસિદ્ધિ પદ્યકૃતિની રચના કરી હતી એ આપણે આત્મસિદ્ધિ પ્રકરણમાં જોશું. આમ આ ષટ્પદના અમૃતપત્રને **શ્રીમદ્**ની પરમ અમર કૃતિ આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર સાથે ઘણો ગાઢ-ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે, કારણકે બંનેમાં ષટ્પદનો વિષય સામાન્ય (common) છે. આ પત્રમાં **ષટ્પદનું** સમગ્રપણે સૂત્રરૂપ સંક્ષેપ કથન છે, ષટ્પદ એ **આત્મસિદ્ધિનો** મુખ્ય વિષય હોઈ આત્મસિદ્ધિમાં એનું શાસ્ત્રીય વિસ્તરીકરણ છે. **આત્મસિદ્ધિમાં** આ ષટ્પદનો અદ્ભુત તત્ત્વવૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્રીય વિચાર બહેલાવ્યો છે; આ **ષટ્પદપત્રમાં** સમ્યગ્દર્શનના સર્વોત્કૃષ્ટ નિવાસભૂત ષટ્પદનો મહિમાતિશય ઉલ્લસાવ્યો છે. **આત્માની મહાગીતા આત્મસિદ્ધિમાં** ષટ્પદ દ્વારા આત્માનું દિવ્ય ગાન ગાયું છે, આ **ષટ્પદપત્રમાં** આ ષટ્પદ અને તેની પ્રાપ્તિના મૂળ **સદ્ગુરુ** ભગવાન પ્રત્યેની અદ્ભુત ભક્તિનું અમૃતપાન પાયું છે. આ અવનિના અમૃત સમી આત્મસિદ્ધિ પૂર્વે ત્રણ વર્ષ પહેલા લખાયેલો આ તેનો પુરોગામી અમૃતપત્ર તે અમૃતરસનો જાણે પ્રાક્સ્વાદ-પૂર્વાસ્વાદ (fore-taste) કરાવે છે! ખરેખર! આ **પરમગુરુ**-જગદ્ગુરુ **રાજચંદ્રની** પરમ અમર કૃતિ આત્મસિદ્ધિ આ પરમ ગુરુને કીર્ત્તિની ટોચે મૂકી આ પરમગુરુની અમર કૃતિઓમાં મુકુટસ્થાને વિરાજે છે, તો આ પ્રસ્તુત અમૃતપત્ર તે મુકુટમાં ચૂડામણિસ્થાને શોભે છે. આમ એક બીજાના પૂરક ને સમર્થક આત્મસિદ્ધિ અને આ ષટ્પદપત્રનું અનેક પ્રકારે સામ્ય પ્રસંગથી દર્શાવી, આ અમૃતપત્રની વસ્તુનું અત્ર સંક્ષેપમાં દર્શન કરશું.

અત્રે—'**અનન્ય શરણના આપનાર એવા શ્રી સદ્ગુરુદેવને** અત્યંત **ભક્તિથી નમસ્કાર**'—એ આ પત્રના હૃદયરૂપ વચન મથાળે મૂક્યું છે, તે માર્મિકપણે સૂચવે છે કે આ ષટ્પદની પ્રાપ્તિ શ્રી સદ્ગુરુને આધીન છે અને આ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુદેવ જ જગત્માં જેના જેવું અન્ય કોઈ નથી એવું અનન્ય શરણ-આશ્રયસ્થાન આપનાર છે, ભવભયમાંથી ત્રાણ-રક્ષણ કરનાર છે. આવા 'શ્રી'-જ્ઞાનશ્રીસંપન્ન શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ દિવ્ય આત્મગુણ હોવાથી દેવ છે, એવા આ શ્રીસદ્ગુરુને અત્યંત-અતિશય પરમ ભક્તિથી નમસ્કાર! એમ પરમ ભાવપૂર્ણ નમસ્કાર કરી **શ્રીમદ્** પત્રપ્રારંભે આ ષટ્પદનો મહિમાતિશય પ્રકાશે છે—'શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ્યા છે એવા જ્ઞાની પુરુષોએ નીચે કહ્યા છે તે છ પદને સમ્યગ્દર્શનના નિવાસનાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનક કહ્યાં છે.'—પામેલો હોય તેની પાસેથી પમાય, દીવામાંથી દીવો થાય એ ન્યાયે, જે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત હોય તે જ આ બા.માં પરમ આપ્ત-પ્રમાણભૂત હોય, એટલે જ્ઞાની ષટ્પદવિચારના ફલરૂપ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ્યા છે, તે પરમ પ્રમાણરૂપ જ્ઞાની પુરુષોએ અનુભવસિદ્ધપણે આ નીચે કહેવામાં આવે છે તે છ પદને '**સમ્યગ્દર્શન**ના **નિવાસનાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનક**' સર્વથી ઉત્તમ સ્થાનક કહ્યાં છે. આમ જ્ઞાનીપુરુષોનો

[illegible]

જતો એટલે કે ઉત્તરોત્તર ચડતો કાળ તે ઉત્સર્પિણી; અવ-નીચે સર્પિણી-જતો એટલે ઉત્તરોત્તર નીચે ઉતરતો પડતો કાળ તે અવસર્પિણી. આ ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી પ્રત્યેકના, ચક્રના ઉંચે-નીચે જતા છ છ આરાની જેમ, છ છ આરારૂપ છ છ વિભાગ છે. તેમાં આ વર્ત્તમાન અવસર્પિણી કાળવિભાગનો દુઃષમ નામનો પાંચમો આરો વર્ત્તી રહ્યો છે, એટલે વર્ત્તમાન વર્ત્તી રહેલો કાળ પંચમ કાળ અથવા દુઃષમકાળ તરિકે પ્રસિદ્ધ છે. જૈનેતરો તેને કળિકાળ તરિકે ઓળખે છે, તે પણ યથાર્થ છે **શ્રીમદ્** તેમના પત્રમા (અં. ૨૨૨) પ્રકાશે છે—'પંચમ કાળને નામે જૈન ગ્રંથો આ કાળને ઓળખે છે; અને કઠિનકાળને નામે પુરાણ ગ્રંથો ઓળખે છે, એમ આ કાળને કઠિન કહ્યો છે; તેનો હેતુ જીવને સત્સંગ અને સત્શાસ્ત્રનો જોગ થવો આ કાળમાં દુર્લભ છે; અને તેટલા જ માટે કાળને એવું ઉપનામ આપ્યું છે.' આ અવસર્પિણી-નીચે ઉતરતો પડતો કાળ કેટલો બધો કેવો કરાળ છે તેનો **શ્રીમદ્** આ પત્રમાં (અં ૮૪૪) માર્મિક પોકાર કરે છે—'કરાળ કાળ! આ અવસર્પિણી કાળમાં ચોવીશ તીર્થંકર થયા. તેમાં છેલ્લા તીર્થંકર શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીર દીક્ષિત થયા પણ એકલા! સિદ્ધિ પામ્યા પણ એકલા! પ્રથમ ઉપદેશ તેમનો પણ અફળ ગયો!' અને તેમાં પણ આ વર્ત્તમાન વર્ત્તી રહેલો અવસર્પિણી કાળ તો એટલો બધો નિકૃષ્ટ છે કે તે '**હુંડા વસર્પિણી**' કહેવાય છે. હુંડ એટલે જેના આકારનું કોઈ ઠેકાણું નથી એવો રોડઓઠ કદ્રૂપો બેડોળ આ અવસર્પિણી કાળ છે, અને તેમાં પણ આ પંચમ કાળ છે, એટલે તેની દુષ્ટતા માટે પૂછવું જ શું? આત્માના સ્વરૂપને વિષે જે સંયત નથી-સંયમી નથી એવા અસંયતિ જનો જ્યાં પ્રાયઃ પૂજાય છે એવું **અસંયતિપૂજા** નામનું આશ્ચર્ય જ્યા ચાલી રહ્યુ છે એવા આ કાળની નિકૃષ્ટતા માટે પૂછવું જ શું? આવા આ નિકૃષ્ટ દુષ્ટ હુંડાવર્પિણી કાળ અંગે **શ્રીમદ્** સખેદ પોકારે છે—

'ઘણાં પ્રત્યક્ષ વર્તમાનો પરથી એમ પ્રગટ જણાય છે કે આ કાળ તે વિષમ કે દુષમ અથવા કળિયુગ છે. કાળચક્રના પરાવર્તનમાં અનંતવાર દુષમ કાળ પૂર્વે આવી ગયા છે, તથાપિ આવો દુષમ કાળ કોઇક જ વખત આવે છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં એવી પરંપરાગત વાત ચાલી આવે છે કે અસંયતિ પૂજા નામે આશ્ચર્યવાળો હુંડ-ધીટ એવો આ પંચમકાળ અનંતકાળે આશ્ચર્યસ્વરૂપે તીર્થંકરાદિકે ગણ્યો છે, એ વાત અમને બહુ કરી અનુભવમાં આવે છે; સાક્ષાત્ એમ જાણે ભાસે છે. કાળ એવો છે. ક્ષેત્ર ઘણુ કરી અનાર્ય જેવું છે, ત્યાં સ્થિતિ છે.' (અં. ૫૦૪). ઇ.

આ કળિકાળે મનુષ્યોને સ્વાર્થપરાયણ અને મોહવશ કરી માયિક સંપત્તિની ઇચ્છાવાળા કર્યા, મુમુક્ષુતાની ઇચ્છાવિહોણા ને ભક્તિશૂન્ય બનાવ્યા, સુલભબોધિપણું દુર્લભ કર્યું અને પરમાર્થને ઘેરી લઈ અનર્થને પરમાર્થ બનાવ્યો,-ઇ. પ્રકારે કળિકાળે મનુષ્યોના મન પર શી અસર કરી તેનો મર્મભેદી ખેદ દર્શાવતાં **શ્રીમદ્** પોકાર કરે છે—'કળિકાળે મનુષ્યને સ્વાર્થપરાયણ અને મોહવશ કર્યા. (અં. ૧૫૭-૧૨) આશ્ચર્યકારક તો એ છે કે કળિકાળે થોડા વખતમાં પરમાર્થને ઘેરી લઈ અનર્થને પરમાર્થ

જે જાણવાના ઉપાય તે પ્રત્યે ઉદાસીનપણે વર્તતો પણ જ્ઞાનીના સમાગમે અત્યંત નિકટ-પણે કલ્યાણને પામે છે, એમ જાણીએ છીએ. (અં. ૩૭૯). કળિયુગમાં અપાર કષ્ટે કરીને સત્પુરુષનું ઓળખાણ પડે છે. છતાં વળી કંચન અને કાંતાનો મોહ તેમાં પરમ પ્રેમ ન આવવા દે તેમ છે. ઓળખાણ પડયે અડગપણે ન રહી શકે એવી જીવની વૃત્તિ છે. અને આ કળિયુગ છે; તેમાં જે નથી મુંઝાતા તેને નમસ્કાર. (અં. ૨૭૩). શબ્દાદિ પાંચ વિષયની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાએ કરી જેનાં ચિત્ત અત્યંત વ્યાકુળપણે વર્ત્તે છે એવા જીવોનુ જ્યાં વિશેષપણે દેખાવું છે, એવો જે કાળ તે આ દુસમ કળિયુગ નામનો કાળ છે. તેને વિષે વિહ્વળપણું જેને પરમાર્થને વિષે નથી થયુ, ચિત્ત વિક્ષેપ પામ્યુ નથી, સંગે કરી પ્રવર્તનભેદ પામ્યુ નથી, બીજી પ્રીતિના પ્રસંગે જેનું ચિત્ત આવૃત્ત થયુ નથી, બીજાં જે કારણો તેને વિષે જેનો વિશ્વાસ વર્તતો નથી, એવો જો કોઇ હોય તો તે આ કાળને વિષે બીજો શ્રી રામ છે. તથાપિ જોઇને સખેદ આશ્ચર્ય વર્તે છે કે એ ગુણોના કોઇ અંશે સંપન્ન પણ અલ્પ જીવો દૃષ્ટિગોચર થતા નથી.' (અં. ૩૮૪). આવા નિરાશાજનક વિષમ દુઃષમ કળિકાળમાં પણ જે આમ ઉક્ત પ્રકારે વર્તે તે નિકટ કલ્યાણને પામે એવો આશાનો અમર સંદેશ પણ અત્ર આ તેવી અનંત-ગુણવિશિષ્ટ આત્મદશાસંપન્ન બીજા શ્રી રામે—આત્મારામી **રાજચન્દ્રે** આપ્યો છે.

આ વિષમ દુઃષમ કાળનું વિષમપણું-દુઃષમપણું શાને લઈને છે? આ કાળમાં મુખ્ય હાનિ શાની થઈ છે? એ સ્પષ્ટ કરતા **શ્રીમદ્** પ્રકાશે છે કે આ કાળમાં **મુખ્ય હાનિ સત્સંગની** થઇ છે, **પરમાર્થપ્રાપ્તિના કારણોની હીનતા** થઇ છે, એટલે જ આ કાળનું દુઃષમપણું વિષમપણું પ્રગટ છે. કાળનું દુઃષમપણું પોકારતા **શ્રીમદ્**ના આ ટંકોત્કીર્ણ પત્રઉલ્લેખો પરથી આ વસ્તુ સાવ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે—

'કળિયુગમાં સત્સંગની પરમ હાનિ થઇ ગઈ છે. અંધકાર વ્યાપ્ત છે, અને સત્સંગનું જે અપૂર્વપણું તેનું જીવને યથાર્થ ભાન થતું નથી. (અં. ૨૯૧). મહાવીરદેવે આ કાળને પંચમકાળ કહી દુષમ કહ્યો, વ્યાસે કળિયુગ કહ્યો; એમ ઘણા મહાપુરુષોએ આ કાળને કઠિન કહ્યો છે; એ વાત નિઃશંક સત્ય છે. કારણ, ભક્તિ અને સત્સંગ એ વિદેશ ગયાં છે, અર્થાત સંપ્રદાયમાં રહ્યાં નથી, અને એ મળ્યા વિના જીવનો છૂટકો નથી. આ કાળમાં મળવાં દુષમ થઇ પડયાં છે. માટે કાળ પણ દુષમ છે. તે વાત યથાયોગ્ય જ છે. દુષમને ઓછા કરવા આશિષ્ આપશો. (અં. ૧૭૩). કરાળ કાળ હોવાથી જીવને જ્યાં વૃત્તિની સ્થિતિ કરવી જોઈએ, ત્યાં તે કરી શકતો નથી. સદ્ધર્મનો ઘણુ કરીને લોપ જ રહે છે. તે માટે આ કાળને કળિયુગ કહેવામાં આવ્યો છે. સદ્ધ-ર્મનો જોગ સત્પુરુષ વિના હોય નહીં, કારણકે અસત્‌મા સત્ હોતું નથી. ઘણું કરીને સત્પુરુષનાં દર્શનની અને જોગની આ કાળમાં અપ્રાપ્તિ દેખાય છે. જ્યારે એમ છે, ત્યારે સદ્ધર્મરૂપ સમાધિ મુમુક્ષુ પુરુષને કયાંથી પ્રાપ્ત હોય? અને અમુક કાળ વ્યતીત થયા છતાં જ્યારે તેવી સમાધિ પ્રાપ્ત નથી થતી ત્યારે મુમુક્ષુતા પણ કેમ રહે? (અં. ૨૪૯). આખો લોક ત્રણે કાળને વિષે દુઃખે કરીને પીડાતો માનવામાં

કાળ પણ દુર્લભપણાનાં કારણરૂપ છે.'—આમ કેમ થવા પામે છે તેનો તત્ત્વવૈજ્ઞાનિક (Scientific) ખુલ્લેખુલ્લો ખુલાસો કરતાં **શ્રીમદ્** પ્રકાશે છે કે આ કાળમાં પૂર્વે જેણે પરમાર્થમાર્ગ આરાધ્યો છે એવા પૂર્વના આરાધક જીવો ઘણું કરી દેહ ધારણ ન કરે, એટલે પરમાર્થમાર્ગની પ્રાપ્તિ સુગમ સુલભ નથી. આમ પૂર્વના આરાધક જીવોનું અલ્પપણું એ આદિ છતાં સર્વથા તે માર્ગની પ્રાપ્તિનો અભાવ-અસંભવ છે, એમ નથી, પણ હજુ પણ તેનો પૂરેપૂરો સદ્ભાવ-સંભવ છે, એટલે નિરાશાનું લેશ પણ કારણ નથી પણ આશાનું પૂરેપૂરૂં કારણ છે. અને તે ઝળકતા કિરણ જેવું આશાનું કારણ એ છે કે—'દુઃખે કરીને પણ આ કાળને વિષે પરમાર્થમાર્ગ પ્રાપ્ત થાય એમ પૂર્વ જ્ઞાનીઓનું કથન છે.' એટલે 'વર્તમાનકાળને વિષે જો કોઇ પણ જીવ પરમાર્થમાર્ગ આરાધવા ઇચ્છે તો અવશ્ય આરાધી શકે' એમ છે, એવું ઝળકતી આશાનું પૂરેપૂરૂં કારણ છે. આનો અર્થ એમ થયો કે પરમાર્થમાર્ગ સર્વને દુઃખે કરીને પ્રાપ્ત થાય એવો—સર્વથા પ્રાપ્ત ન થાય એવો અલભ્ય છે એમ નથી, પણ તે ઘણું કરીને દુઃખે કરીને પ્રાપ્ત થાય એવો દુર્લભ્ય છે. એટલે જ **શ્રીમદ્** આ વસ્તુ અત્ર સાવ સ્પષ્ટ કરે છે—'સર્વ જીવને વર્તમાનકાળમાં માર્ગ દુઃખે કરીને જ પ્રાપ્ત થાય, એવો એકાંત અભિપ્રાય વિચારવા યોગ્ય નથી, ઘણું કરીને તેમ બને એવો અભિપ્રાય સમજવા યોગ્ય છે. તેના ઘણાં કારણો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.' આ કારણોનુ આવું પરમ બુદ્ધિગમ્ય (most intelligent analysis) પૃથક્કરણ **શ્રીમદ્** કરે છે—

'(૧) પ્રથમ કારણ ઉપર દર્શાવ્યું તે કે પૂર્વનું ઘણું કરીને આરાધકપણું નહીં તે. (૨) બીજું કારણ તેવું આરાધકપણુ નહીં તેને લીધે વર્તમાન દેહે તે આરાધકમાર્ગની રીતિ પણ પ્રથમ સમજવામા ન હોય, તેથી અનારાધકમાર્ગને આરાધકમાર્ગ માની લઈ જીવે પ્રવૃત્તિ કરી હોય છે. (૩) ત્રીજું કારણ ઘણું કરીને ક્યાંક સત્સમાગમ અથવા સદ્ગુરુનો યોગ બને, અને તે પણ ક્વચિત્ બને. (૪) ચોથું કારણ અસત્સંગ આદિ કારણોથી જીવને સદ્ગુરુવાદિકનું ઓળખાણ થવું પણ દુષ્કર વર્તે છે, અને ઘણું કરીને અસદ્ગુરુવાદિકને વિષે સત્ય પ્રતીતિ માની ત્યાં જ રોકાઈ રહે છે. (૫) પાચમું કારણ ક્વચિત્ સત્સમાગમનો યોગ બને તોપણ બળ, વીર્યાદિનું એવું શિથિલપણું કે જીવ તથારૂપ માર્ગ ગ્રહણ ન કરી શકે અથવા ન સમજી શકે; અથવા અસત્સ માગમાદિ કે પોતાની કલ્પનાથી મિથ્યાને સત્યપણે પ્રતીતિ કરી હોય.'

આવા કારણોને લઈ પરમાર્થમાર્ગનુ દુર્લભપણું છે અને તેને લઈને કાળનું દુઃષમપણું છે.

અને આમ સત્સંગઆદિના અભાવે અને અસતુસંગઆદિના પ્રભાવે પરમાર્થ-માર્ગની પ્રાપ્ત આ કાળમા દુર્લભ થઈ પડી છે, પરમાર્થનુ ક્ષીણપણું થયુ છે. આવું આ વર્તમાનકાળનું કરુણ ચિત્ર આલેખતા જેને પરમ કરુણા વછૂટી છે, પરમ અનુકંપા પ્રગટી છે, એવા **શ્રીમદ્** પરમાર્થસુહૃદ્ **સૌભાગ્ય** પરના અમૃતપત્રમાં (અં. ૩૯૮) આ કરુણ સ્થિતિનું ઓર દર્શન કરાવી આ કાળમાં પરમાર્થના ક્ષીણપણાનું ઓર કરુણ ચિત્ર

પરમાર્થ, તે સંબંધી વૃત્તિ કંઈ પણ વર્ધમાનપણાને પ્રાપ્ત થાય, તો જ તેને સત્પુરુષનું ઓળખાણ થાય છે; નહીં તો થતું નથી, તે વૃત્તિ સજીવન થાય અને કોઈ પણ જીવોને, પરમાર્થ સંબંધી જે માર્ગ તે પ્રાપ્ત થાય તેવી અનુકંપા અખંડપણે રહ્યા કરે છે: તથાપિ તેમ થવું બહુ દુલ્લભ જાણીએ છીએ, અને તેનાં કારણો પણ ઉપર જણાવ્યાં છે.'

—કાળની કરુણ સ્થિતિ દેખી અનુકંપાથી દ્રવતા હૃદયે નિષ્કારણકરુણારસસાગર પરમ કૃપાળુ **શ્રીમદે** અત્ર પત્રમાં પોતાનું હૃદયદ્રાવક અંતરૂસંવેદન દાખવ્યુ છે કે—દુઃખની આત્યંતિક–સર્વથા નિવૃત્તિનો ઉપાય સર્વોત્તમ–સર્વથી ઉત્તમ એવો જે પરમાર્થ છે, તે પરમાર્થસંબંધી વૃત્તિ જો કંઈ પણ વર્ધમાનપણાને પ્રાપ્ત થાય—જીવોની પરમાર્થવૃત્તિ વધે, તો જ તેને સત્પુરુષનુ ઓળખાણ થાય; એટલે તે પરમાર્થવૃત્તિ સજીવન થાય–ફરી જીવંત થાય અને ઘણા જીવોને પરમાર્થમાર્ગ પ્રાપ્ત થાય એવી અનુકંપા–નિષ્કારણ કરુણા પોતાના હૃદયમા અખંડપણે રહ્યા કરે છે. તોપણ ઉપરોક્ત કારણોને લઇ તેમ થવું ઘણું દુર્લભ છે. અર્થાત્ હું પરમાર્થ પામું એવી પરમાર્થ પ્રત્યે પ્રેમ–રુચિનુ વલણ ધરાવતી પરમાર્થવૃત્તિ જીવોમાં ક્ષીણ થઇ ગઇ છે–ઊગતી નથી, પરમાર્થ-ઇચ્છા–પરમાર્થજિજ્ઞાસા રહી નથી, સરળતા રહી નથી, આજ્ઞાંકિતપણું રહ્યું નથી, ઇત્યાદિ યોગ્યતારૂપ કારણોના અભાવને લઈ તેઓ પરમાર્થને–પરમાર્થઉપદેશને ઝીલી શકે એવી તેમની યોગ્યતા પણ રહી નથી, તો પછી તેઓ પરમાર્થમાર્ગને કેમ પામી શકે? એવી શોચનીય સ્થિતિ દેખી પોતાના હૃદયમા અખંડ અનુકંપા રહે છે.

આવી પોતાને પ્રાપ્ત પરમાર્થમાર્ગનો લાભ બીજા જીવોને આપવા પરમકૃપાળુ **શ્રીમદ્**ની પોતાની પરમ અનુકંપા છતા અને પરમાર્થમાર્ગપ્રકાશ કરવા પોતાની પરમ કરુણા છતા, પરમાર્થચિંતાની ક્ષીણતાને લઇ લોકોને ઓળખાણ થવું અત્યંત વિકટ છે, એ દર્શાવતા **શ્રીમદ્** માર્મિક પોકાર કરે છે—

'જે પુરુષનું દુલ્લભપણું ચોથા કાળને વિષે હતું, તેવા પુરુષનો જોગ આ કાળમા થાય એમ થયુ છે. તથાપિ પરમાર્થસંબંધી ચિંતા જીવોને અત્યંત ક્ષીણ થઇ ગઇ છે, એટલે તે પુરુષનું ઓળખાણ થવું અત્યંત વિકટ છે. તેમાં પણ જે ગૃહવાસાદિ પ્રસંગમા તે પુરુષની સ્થિતિ છે, તે જોઇ જીવને પ્રતીતિ આવવી દુલ્લભ છે, અત્યંત દુલ્લભ છે, અને કદાપિ પ્રતીતિ આવી તો તેમનો જે પ્રારબ્ધપ્રકાર હાલ વર્તે છે, તે જોઇ નિશ્ચય રહેવો દુલ્લભ છે, અને જે પરમાર્થનું મુખ્ય કારણ તો તે છે. તે આવી સ્થિતિમા જોઇ ઉપર જણાવ્યા છે જે કારણો તેને વધારે બળવાનપણે દેખીએ છીએ અને એ વાત જોઈ ફરીફરી અનુકંપા ઉત્પન્ન થાય છે.'

—**શ્રીમદ્** આ કાળમાં પોતે પરમાર્થપ્રાપ્તિમાં એક્કા (ace) છે–પોતાને પરમ પરમાર્થ-પ્રાપ્તિ થઇ છે, અને ચોથા આરામાં પણ પ્રાપ્ત થવા જે દુર્લભ છે એવા પરમ પરમાર્થ-પ્રાપ્ત પુરુષ પોતે છે, એવું આત્મસંવેદનમય નિરભિમાન આત્મભાન પોતાને છે, એટલે જ પરમ માર્દવમૂર્તિ આ પુરુષે ત્રીજા પુરુષમા આ માર્મિક વચન કહ્યું છે–'જે પુરુષનું દુલ્લભપણું ચોથા કાળને વિષે હતું, તેવા પુરુષનો જોગ આ કાળમા થાય એમ થયુ

આવી અપૂર્વ પુરુષાર્થપ્રેરણાનું બળ ઉદ્‌બોધન કરતા શ્રીમદે વર્ત્તમાનમાં પ્રવર્ત્તી રહેલા ત્રણ પ્રવાહમાંથી કોઈ પણ પ્રવાહમાં રખેને ન પડી જવાય એ અર્થે સાવચેત–સાવધાન રહેવા તે પ્રવાહોનું સ્વરૂપ આ પત્રમાં પ્રથમ જ દર્શાવી મુમુક્ષુઓને પ્રથમથી જ જાગૃત કરી દીધા છે. વર્ત્તમાનકાળમાં મોક્ષમાર્ગની માન્યતા અંગે ત્રણ પ્રકારના અંતર્‌પ્રવાહો (under-currents) સમાજમાં વહી રહ્યા છે, અને તેને પોતપોતાની કલ્પના (imagination) પ્રમાણે જીવો મોક્ષમાર્ગ કલ્પી રહ્યા છે. આ કલ્પિત પ્રવાહોમાં જાણ્યે–અજાણ્યે ન તણાઈ જવાય એ અર્થે શ્રીમદે આ પ્રવર્તી રહેલા ત્રણ પ્રવાહોનું (Currents) નિષ્તુષ વિવેચન આ દુઃષમકાળ અંગેના સુપ્રસિદ્ધ અમૃતપત્રમાં સવિસ્તર કર્યું છે; અને તે સર્વ કાળના સર્વ મુમુક્ષુઓને વિષમ ભવ સાગરમાં દીવાદાંડી સમું અપૂર્વ માર્ગદર્શક થઈ પડે એવું હોવાથી તેની અત્ર સવિસ્તર વિચારણા કરશું.

તેમાં—પ્રથમ તો આ ત્રણ પ્રવાહોનો સામાન્ય નિર્દેશ કરતાં શ્રીમદ્ પ્રકાશે છે—'ઘણું કરીને વર્તમાનમાં કાં તો શુષ્કક્રિયાપ્રધાનપણામાં જીવે મોક્ષમાર્ગ કલ્પ્યો છે, અથવા બાહ્યક્રિયા અને શુદ્ધ વ્યવહારક્રિયાને ઉત્થાપવામાં મોક્ષમાર્ગ કલ્પ્યો છે; અથવા સ્વમતિ-કલ્પનાએ અધ્યાત્મ ગ્રંથો વાંચી કથનમાત્ર અધ્યાત્મ પામી મોક્ષમાર્ગ કલ્પ્યો છે. એમ કલ્પાયાથી જીવને સત્સમાગમાદિ હેતુમાં તો તે માન્યતાનો આગ્રહ આડો આવી પરમાર્થ પામવામાં સ્થંભભૂત થાય છે.'—અત્રે 'કલ્પ્યો છે' એ શબ્દથી આ ત્રણે પ્રવાહપ્રકાર કલ્પનારૂપ હોવાથી અસત્ છે એમ સૂચવ્યું છે: (૧) રસ વિનાની શેરડી જેમ શુષ્ક–સુક્કી ભાવરસવિનાની શુષ્ક ક્રિયાની જ જ્યાં પ્રધાનતા–મુખ્યતા છે એવો મોક્ષમાર્ગની કલ્પનાનો એક પ્રવાહપ્રકાર છે. (૨) એનાથી ઉલટો, બાહ્યક્રિયા અને શુદ્ધ વ્યવહારક્રિયાને ઉત્થાપવામાં મોક્ષમાર્ગ છે એવો મોક્ષમાર્ગની કલ્પનાનો બીજો પ્રવાહપ્રકાર છે. (૩) સ્વમતિ કલ્પનાએ–પોતાની બુદ્ધિની કલ્પના પ્રમાણે સ્વચ્છંદે અધ્યાત્મગ્રંથો વાંચી કથનમાત્ર–કહેવામાત્ર–માત્ર વાચાજ્ઞાનરૂપ અધ્યાત્મ પામી, મોક્ષમાર્ગ માન્યો છે એવો મોક્ષમાર્ગની કલ્પનાનો ત્રીજો પ્રવાહપ્રકાર છે. આવા ત્રણ પ્રવાહપ્રકારોની કલ્પનારૂપ માન્યતા જીવે કરી લીધી છે, એટલે જ્યારે સત્સમાગમાદિથી સાચું જાણવાનો જોગ થાય છે ત્યારે તેમાં તો તે ખોટી માન્યતાનો આગ્રહ વચ્ચે આડો આવી પરમાર્થ પ્રાપ્ત થવામાં સ્થંભભૂત–થંભાવી દે એવો આડો–આડા થાંભલા જેવો અંતરાયભૂત થાય છે.

આમ સામાન્ય નિર્દેશ કરી પ્રથમ પ્રકારનું વિવરણ કરતાં શ્રીમદ્ પ્રકાશે છે—"જે જીવો શુષ્કક્રિયાપ્રધાનપણામાં મોક્ષમાર્ગ કલ્પે છે, તે જીવોને તથારૂપ ઉપદેશનું પોષણ પણ રહ્યા કરે છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એમ મોક્ષમાર્ગ ચાર પ્રકારે કહ્યો છતાં પ્રથમનાં બે પદ તો તેમણે વિસાર્યાં જેવું હોય છે, અને ચારિત્ર શબ્દનો અર્થ વેષ તથા માત્ર બાહ્ય વિરતિમાં સમજ્યા જેવું હોય છે. તપ શબ્દનો અર્થ માત્ર ઉપવાસાદિ વ્રતનું કરવું; તે પણ બાહ્ય સંજ્ઞાથી તેમા સમજ્યા જેવું હોય છે, વળી કવચિત્ જ્ઞાનદર્શન પદ કહેવાં પડે તો ત્યાં લૌકિક કથન જેવા ભાવોનાં કથનને જ્ઞાન અને તેની પ્રતીતિ

નહિં પણ **પુરુષાર્થજાગૃતિ** રાખવા અર્થે જ છે. એમ આ અમૃતપત્રના અંતે **શ્રીમદે** સ્પષ્ટ પ્રકાશ્યું છે. અનુકૂળ કાળમાં તો ઓછી જાગૃતિ કદાચ હાનિ ન કરે, પણ આવા પ્રતિકૂળ દુઃષમ કાળમાં તો અત્યંત અત્યંત જાગૃતિ રાખવી જોઈએ; અને આ પ્રકરણના પ્રારંભમાં જ ટાંકેલા આ અમૃતપત્રના પરમ પુરુષાર્થપ્રેરક વેધક વચન પ્રમાણે સાચા મુમુક્ષુના લક્ષણ આત્મામાં પ્રગટાવી મુમુક્ષુએ મોક્ષ માટેનો અનન્ય પુરુષાર્થ સ્ફુરાવવો જોઈએ. આ દુઃષમકાળમાં પણ પુરુષાર્થ સ્ફુરાવતાં મુમુક્ષુ હજુ મોક્ષ માટેની ઘણી ઘણી સાધના કરી શકે એમ છે, માટે દુઃષમકાળથી ક્ષોભ ન પામતા મુમુક્ષુએ તે પર પગ દઈ મોક્ષમાર્ગનો પરમ પુરુષાર્થ આત્મવીર્ય ગોપવ્યા વિના—**અગુપ્ત વીર્યથી** સર્વાત્માથી કરવા યોગ્ય છે,—એવો **પરમ પુરુષાર્થપ્રેરક અમર સંદેશો** આ પરમ આત્મપુરુષાર્થી પરમ પુરુષસિંહ **શ્રીમદ્**ના આ અમૃત વચનોમાં પ્રાપ્ત થાય છે—

'દુઃષમકાળ અને હુંડાવસર્પિણી નામનો આશ્ચર્યભાવ અનુભવથી પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિગોચર થાય એવું છે. આત્મશ્રેયઇચ્છક પુરુષે તેથી ક્ષોભ ન પામતાં વારંવાર તે યોગ પર પગ દઈ સત્શ્રુત, સત્સમાગમ અને સદ્વૃત્તિ બળવાન કરવા યોગ્ય છે. (અં. ૮૨૪)

'દુઃષમકાળનું પ્રબળ રાજ્ય વર્ત્તે છે, તોપણ અડગ નિશ્ચયથી, સત્પુરુષની આજ્ઞામાં વૃત્તિનું અનુસંધાન કરી જે પુરુષો અગુપ્ત વીર્યથી સમ્યક્જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને ઉપાસવા ઇચ્છે છે, તેને પરમ શાંતિનો માર્ગ હજી પણ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે.' (અં. ૮૩૧).

પણ આ કાળે મોક્ષ હોય કે ન હોય? એ પ્રશ્ન ઘણા મુમુક્ષુઓને મુંઝવે છે. કારણ કે **જૈન**ની વર્ત્તમાન પ્રરૂપપણામાં ક્વચિત્ તેવું વિધાન છે. એટલે મોક્ષ જો ન જ હોય, તો પછી તે માટે પ્રયત્ન પણ–પુરુષાર્થ પણ શા માટે કરવો જોઈએ? એવો સહજ પ્રશ્ન ઊઠે એ પ્રશ્નનું સમાધાન કરતાં **શ્રીમદે**, 'આ કાળમાં કોઈ મોક્ષે ન જ જાય' એ વાક્યનું સ્યાદ્વાદશૈલીએ નિષ્તુષ પૃથક્કરણ કરી **સૌભાગ્ય** પરના **અમૃતપત્ર**માં (અં. ૧૮૦) અદ્ભુત ખુલાસો કર્યો છે, ને તે પૂર્વે જીવન્મુક્તદશાના (૫૫) પ્રકરણમાં ચર્ચ્યો છે, એટલે એનું પિષ્ટપેષણ અત્ર નથી કરતા. એનું તાત્પર્ય એ છે કે ક્વચિત તેવા **જૈન** વિધાન પ્રમાણે આ કાળે મોક્ષ ભલે કદાચ ન હોય, તોપણ મિથ્યાત્વાદિથી—મિથ્યાત્વ–અવિરતિ–પ્રમાદ–કષાયાદિથી મૂકાવારૂપ તેટલો તેટલો આંશિક મોક્ષ તો હોય જ, અને તે પણ મોક્ષમાર્ગે આગળ વધવાના મહાન્ પગલા (great steps) છે, મોક્ષ ભણી પ્રગતિ કરવાના મહાન્ તબક્કા (Great milestones, stages) છે. એટલે કદાચ મોક્ષ બંધ હોય, પણ **મોક્ષમાર્ગ તો બંધ** (Closed) **નથી જ.** અરે! આ પ્રકરણના પ્રારંભમાં જ જણાવ્યું છે તેમ **એકાવતારીપણું** પણ આ કાળમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, અને તે જૈનમાં પણ સર્વસ્વીકૃતપણે સ્વીકૃત જ છે; તેમજ–અપ્રમત્તયોગ સુધીની દશાનો પણ મુક્તકંઠે સ્વીકાર છે જ,–કે જે શુદ્ધોપયોગમય મહામુનિદશા જ છે. આમ આ કાળમાં પણ મોક્ષમાર્ગ તો સાવ ખુલ્લેખુલ્લો પડયો છે, માટે મુમુક્ષુએ **મોક્ષપુરુષાર્થ** તો ઓર વિશેષ જોરશોરથી કરવા યોગ્ય છે, કઠિન (hard times) કપરો કાળ હોય તો કમાવા માટે જેમ વધારે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ, તેમ આ કઠિન

અંગભૂત જેવા છે. વર્ણાશ્રમાદિપૂર્વક વિશેષ આચારાદિક સ્થિતિ તો તેનું અંગ છે, એમ વિચારસિદ્ધ છે. જો કે વર્ણાશ્રમધર્મ વર્તમાનમાં બહુ નિર્બળ સ્થિતિને પામ્યો છે, તોપણ આપણે તો જ્યાંસુધી ઉત્કૃષ્ટ ત્યાગદશા ન પામીએ, અને જ્યાંસુધી ગૃહાશ્રમમાં વાસ હોય ત્યાંસુધી તો વર્ણાશ્રમધર્મને અનુસરવો એ યોગ્ય છે, કેમકે અભક્ષ્યાદિ ગ્રહણનો તેનો વ્યવહાર નથી. × × × દયાની લાગણી વિશેષ રાખવી હોય તો જ્યાં હિંસાનાં સ્થાનકો છે, તથા તેવા પદાર્થો લેવાય દેવાય છે, ત્યાં રહેવાનો તથા જવા આવવાનો પ્રસંગ ન થવા દેવો જોઈએ, નહીં તો જેવી જોઈએ તેવી ઘણું કરીને દયાની લાગણી ન રહે; તેમજ અભક્ષ્ય પર વૃત્તિ ન જવા દેવા અર્થે, અને તે માર્ગની ઉન્નતિના નહીં અનુમોદનને અર્થે, અભક્ષ્યાદિ ગ્રહણ કરનારના આહારાદિ અર્થે પરિચય ન રાખવો જોઈએ. જ્ઞાનદૃષ્ટિએ જોતાં આહારાદિ લોકનું નિયમાદિપણું જણાતું નથી, પણ ભક્ષ્યાભક્ષ્યભેદનો તો ત્યાં પણ વિચાર કર્તવ્ય છે, અને તે અર્થે મુખ્ય કરીને આ વૃત્તિ રાખવી ઉત્તમ છે. × × જેમ સદાચાર અને સદ્વિચારનું આરાધન થાય તેમ પ્રવર્તવું યોગ્ય છે.' આ પત્રના પ્રારંભમા તો **શ્રીમદે** એક આર્યદૃષ્ટાને છાજે એવું માર્મિક સૂચન ગાંધીજીને કર્યું છે– '× × જેની સદ્વૃત્તિઓ વિશેષ બળવાન ન હોય અથવા નિર્બળ હોય, અને તેને ઈંગ્લંડાદિ દેશમાં સ્વતંત્રપણે રહેવાનું હોય, તો અભક્ષ્યાદિ વિષેમા તે દોષિત થાય એમ લાગે છે. × × પણ કોઈ સારા આર્યક્ષેત્રમાં સત્સંગાદિ યોગમા તમારી વૃત્તિઓ નાતાલ કરતા પણ વિશેષપણા પામત એમ સંભવે છે. તમારી વૃત્તિઓ જોતાં તમને નાતાલ અનાર્યક્ષેત્રરૂપે અસર કરે એવું મારી માન્યતામા ઘણું કરીને નથી; પણ સત્સંગાદિ યોગની ઘણુ કરીને પ્રાપ્તિ ન થાય તેથી કેટલુંક આત્મનિરાકરણ ન થાય તે રૂપ હાનિ માનવી કંઈક વિશેષ યોગ્ય લાગે છે' —**શ્રીમદ્**નુ આ આર્ષવચન કેટલું બધું સત્ય છે! **શ્રીમદ્**નુ આ આર્ષ વચન કેટલું બધું માર્મિક સૂચન કરી જાય છે! આ પરથી સ્વયં સૂચિત થાય છે કે આર્યક્ષેત્રમાં **શ્રીમદ્** જેવા પરમ આર્ય સત્પુરુષના વિશેષ સત્સંગયોગનો લાભ જો ગાંધીજી જેવા મૂળ ઉચ્ચ સત્ત્વપ્રકૃતિને મળવા પામ્યો હોત તો તેમને ઓર વિશેષ આત્મલાભ થાત, પણ તેવું નિર્માણ થવાનો યોગ નહિં હોય, એટલે ક્ષેત્રાંતરસ્થિતિઆદિ કારણે ગાંધીજી **શ્રીમદ્** જેવા પરમઆર્ષદ્રષ્ટા જ્ઞાની પુરુષના નિકટ ને ગાઢ સમાગમનો વિશેષ લાભ ઉઠાવી શકાય એવો વિશેષ અવકાશ–પ્રસંગ પામી શકયા નહિં; તથાપિ સાગરવરગંભીર જ્ઞાનાવતાર **શ્રીમદ્** તો એકાંત નિઃસ્વાર્થપણે ગાંધીજીને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે યથાપ્રસંગે પ્રસંગવશાત માર્ગદર્શન આપતા જ રહ્યા હતા.

પૂછ્યું–સાહેબ, જાતિસ્મરણ જ્ઞાન કોઇને થતું હશે? **શ્રીમદે** જવાબ આપ્યો–અનુભવ થાય છે. મેં પૂછ્યુ–સાહેબ, નારકી–દેવ વગેરેનાં આવા અનુક્રમે દુઃખ–વૈભવનાં વર્ણન કરેલ છે, તે ભય તથા લાલચ દેખાડવા કે બીજું કાંઇ? **શ્રીમદે** જવાબ આપ્યો–એવી ભાંગફોડમાં ન પડવું; આગળ વધવું. આમ અનેક પ્રકારે જ્ઞાનગર્ગો ચાલતી. પર્યુષણનાં કારણે ગચ્છવ્યવહારનાં કારણે હું અમદાવાદ આવ્યો, પણ **શ્રીમદ્**ના પવિત્ર દર્શન-સમાગમ તથા તેમની પવિત્ર યોજનગામી (!–ભાવથી) દેશનાની અસર ઘણી રહી; દશા ઘણી તીવ્ર થઇ.

પછી ૧૯૫૪ના ભાદરવામાં **શ્રીમદ્** વસોક્ષેત્રે બિરાજમાન હતા ત્યાં પોપટલાલભાઇને સમાગમલાભ થયો. ત્યાં એકવાર **શ્રીમદ્** સાથે ફરવા જતાં રસ્તામાં, એક પાણીનું વહેળીયુ આવ્યું. તે ઉપર **શ્રીમદે** કહ્યું—'લોકાનુગ્રહ કર્ત્તવ્ય છે, પણ કેમ થાય? ચોમાસું ઊતરી ગયું! આ વહેળીયાની પેઠે સહજ માત્ર મંદવત્ જ્ઞાન રહ્યું. લોકોને જ્ઞાન-પિપાસા નથી. પિપાસા ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે.' **શ્રીમદે** એમ પણ કહ્યું હતું–અમે આ રોમ (વાળ)નાં છિદ્રો દેખીએ છીએ (એવી એમની ચક્ષુરિંદ્રિયલબ્ધિ હતી.) **શ્રીમદે** પોપટલાલભાઈ પાસે સુવિધિનાથજી તથા અભિનંદનજીના શ્રી આનંદઘનજીના સ્તવનો ગવરાવી તેના અર્થ પ્રકાશ્યા હતા અને પ્રતિપત્તિપૂજા બારમે ગુણસ્થાનકે હોય એમ કહ્યું હતું.

૧૯૫૫ના માહ વદમાં **શ્રીમદ્** ઇડરથી અમદાવાદ પધારતાં ઘાંચીની પોળ પાસે સામેના ડેલા ઉપર ઉતર્યા હતા. તેમની સાથે તેમના બનેવી શ્રી ટોકરશી દેવચંદ પણ ઇડરથી સાથે હતા, તેમણે કહ્યું—આપણે જે અહીંએ છીએ, તે તે જાણે છે. ઇડરમા જંગલમાં **શ્રીમદ્** કાયોત્સર્ગલીન હતા; પાસેથી વાઘ શાંતિમાં ચાલ્યો ગયો. તેમણે **શ્રીમદ્**ની ઇડરની ચર્યા કહી દેખાડી હતી. જેસંગભાઇ ઉજમશીને રાત્રે ઊંઘ આવતાં સૂઈ જવા આજ્ઞા માગી. પછી ઉપદેશ શરૂ થયો, ત્રણ વાગી ગયા. પરોઢિયે ત્રણ વાગ્યે **શ્રીમદ્** આસ્તોડિઆ દરવાજા બ્હાર જંગલ જવા પધાર્યા. પોપટલાલભાઈ સાથે હતા. રસ્તામા ચાલતાં **શ્રીમદ્**—'**કર લે ગુરુગમ જ્ઞાન વિચારા, કર લે ગુરુગમ જ્ઞાન વિચારા**' એ ગાથાનો ધ્વનિ ગજાવતા જતા હતા. પોપટલાલભાઇએ પૂછ્યું—સાહેબ, છૂટવુંછે; ત્યાગ જોઇએ છે; બોજો બહુ લાગે છે. એમ ત્યાગ (દીક્ષા) માટે આજ્ઞા માગી. **શ્રીમદે** કહ્યુ—ત્યાગ અમને સોપી દો. ચાર કલાક હમેશ દુકાને જવું. (ભાર ગયો.) ચાર–સાડા ચારે દિશાએથી પાછા ફર્યા, શ્રીમદ્ ઉપર પધાર્યા. ત્યારે જેસંગભાઇએ અંદર જવા આજ્ઞા માગી. તે મળતાં જેસંગભાઇએ **શ્રીમદ્**ને પ્રશ્ન કર્યો—આ કાળે કેવળ જ્ઞાન હોય? **શ્રીમદે** જવાબ આપ્યો—'પરમ શાંતિ અનુભવીએ છીએ.' આ વેળા સાબરમતી કાંઠે ભીમનાથમાં **શ્રીમદે** પરમતત્ત્વદષ્ટિનો અપૂર્વ બોધ આપી બીજપ્રક્ષેપ કરેલ હતો. શ્રી સુખલાલભાઇ પણ સાથે હતા.

પછી ૧૯૫૫ના વૈશાખ ૧૩–૧૪–૧૫ **શ્રીમદ્** અમદાવાદથી ઈડર પધારતાં **પોપટલાલભાઇ** સ્ટેશને વળાવવા જતા, તેમને વર્ત્તતી અંતરૂભાવના બાબત પૂછતા

કરવા સુધીની છુટ્ટત્યારી એમને આપી હતી: 'મોક્ષમાળા'માં શબ્દાંતર આગળના પ્રસંગ-વિશેષમાં કોઇ વાકયાંતર કરવાની વૃત્તિ થાય તે કરશો. ઉપોદ્‌ઘાત આદિ લખવાની વૃત્તિ હોય તે લખશો.' (પત્રાંક ૯૨૧) અનન્ય વિશ્વાસ વિના આવો પોતાના ગ્રંથમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો અખત્યાર-અધિકાર કોઈ આપે નહિં, એ જ બતાવે છે કે **શ્રીમદ્‌નો** પોતાના આ પ્રિય શિષ્યમા કેવો અનન્ય વિશ્વાસ હતો. મહામુમુક્ષુ જૂઠાભાઈ અને હૃદયજ્ઞ **સૌભાગ્યભાઇ** પછી **શ્રીમદ્‌ને** જો કોઈ પ્રાયે સૌથી વધારે યથાર્થપણે ઓળખનાર હોય તો **શ્રી અંબાલાલભાઇ** અને આ **શ્રી મનસુખભાઈ** હતા. આ ઋજુમૂર્તિ મનસુખભાઇનો **શ્રીમદ્‌** સાથે સત્‌સમાગમ કેમ અને કયારે થવા પામ્યો તેનો સંક્ષેપ ઇતિહાસ મનસુખભાઇની સમાગમનોંધના આધારે અત્રે આપીશું.

શ્રી મનસુખભાઇને સામાન્ય વ્યાવહારિક ભાવે **શ્રીમદ્‌નો** પરિચય સં. ૧૯૫૦થી હતો, પણ પારમાર્થિક ભાવે—આ એક પરમજ્ઞાની સત્પુરુષ છે એવા ભાવથી **શ્રીમદ્‌નો** સમાગમ મનઃસુખભાઇને સં. ૧૯૫૫ના ચૈત્ર વદ ૬થી થયો. **શ્રીમદ્‌ના** આ પ્રથમ દર્શન-સમાગમનું તાદૃશ્ય રોચક શબ્દચિત્ર **મનઃસુખભાઇએ 'જીવનરેખા'** અંતર્ગત 'અંતર્યામીપણું' પ્રકરણમા આલેખ્યુ છે, તે 'સ્વભાવોક્તિ'રૂપ શબ્દચિત્ર તેમના જ શબ્દોમાં અત્ર રજૂ કરશું: **'શ્રીમદ્‌ રાજચંદ્ર** એક જ્ઞાની, પરમ સત્પુરુષ છે એવા ભાવથી પ્રથમ સમાગમ મને **મોરબીમાં** સં. ૧૯૫૫ના ચૈત્ર વદ ૬થી થયો. વ્યવહારભાવે અન્યોન્ય સુપરિચિત હતા. આ સમાગમ થયો તે પહેલાં ચાર પાચ દિવસ પહેલાં તેઓની સમીપે વવાણીએ જવાની તેમજ તેમને પત્ર લખવાની મને તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી. પણ આ ઉત્કંઠાને તેઓશ્રીનો સમાગમલાભ પામેલ, તેઓશ્રી પ્રતિ ભક્તિભાવ ધરાવનાર મારા એક સ્વ. સ્નેહીએ રોધી,—તે એમ કહીને કે **શ્રીમદ્‌** હાલ કોઇનો સમાગમ કરતા નથી, કોઈ સાથે પત્રવ્યવહાર પણ કરતા નથી, એવી **અસંગ દશામાં** તેઓશ્રી વર્તે છે. મને વિચાર થયો, કે જે **શ્રીમદ્‌** મને સુપરિચિત (વ્યવહાર ભાવે) છે, જેમને પ્રસંગપ્રાપ્ત હું મળું છું, જેઓ મને આદર-સત્કારે છે, જેમની સમીપે હું ભેદભાવ વિના ગાદીતકિએ ચડી બેસુ છું, જેઓ કુશળ સમાચાર આદિ ઇચ્છી-પૂછી સભ્યતા-પ્રેમ દર્શાવે છે,—તે **શ્રીમદ્‌** મને નહિં મળે?—તે **શ્રીમદ્‌** મને પત્રનો ઉત્તર નહિં આપે? ગમે તેમ પણ પત્ર લખવાની કે વવાણીએ જવાની વૃત્તિ તો ઉપર જણાવેલ ભાઈના કહેવાથી રોધાઇ ગઇ; પણ સમાગમની તીવ્રતા વૃદ્ધિ પામતી ગઈ. આ ભાવ **શ્રીમદે** જાણેલ. (તે તેમનુ અંતર્યામીપણું). કેમકે તેઓશ્રી મોરબી ચૈત્ર વદ ૬ ના રોજ સવારે પધાર્યા. ×× (પછી સાંજે શ્રીમદ્‌ની સમીપે) જતા રસ્તામાં વિકલ્પ થયા કરતા હતા કે મને મળશે કે નહિં? મારી સાથે બોલશે કે નહિં? મને આદરભાવ આપશે કે નહિ? કાનની બહેરાશ આ સાલથી જ આવી છે, તેઓશ્રીનુ બોલવું હું સાંભળી શકીશ કે નહિં? ત્યાં તો કોઈ શ્રીમંત, ધીમંત, પ્રતિષ્ઠિત, અધિકારી, વકીલ, વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ વગેરેનો સમુદાય મળ્યો હશે, હું સંકોચ પામીશ,—ઇત્યાદિ વિકલ્પો થયા કરતા હતા. ત્યાં અંતે રા. રેવાશંકર જગજીવનભાઇનુ મકાન જ્યાં **શ્રીમદ્‌નો** નિવાસ હતો તે આવ્યુ. ડેલીના માળ ઉપર ચડતા નિસરણીના ઉપલે પગથીએથી સામા

અને ઉપયોગ એવા ભાવપ્રાણમાં—કા મરણ કરો છો? (૭) પદમશીભાઈએ પ્રશ્ન કર્યો-ઇસ્પિતાલ ચાલુ કરનાર ને દુઃખીઓનાં દર્દો દૂર કરવાનો હેતુ રાખેલ હશે તે પ્રમાણે થાય છે, છતાં તેમાંના નોકરો લાલચને લીધે દરદીઓને સંતાપે, અભક્ષ્ય વસ્તુઓ વપરાય તેનો ચાલુ કરનારને દોષ લાગે કે નહીં? તેના ઉત્તરમાં પૂજ્યશ્રીએ જણાવ્યુ —હા, તેનો અધ્યવસાય ઇસ્પિતાલ ચાલુ કરવાનો થયો તે સાથે જ ભવિષ્યમાં સારી નરસી ક્રિયાઓ થવાની તેનો બંધ તે પાડે છે,-નિમિત્ત ઊભું કરનાર તે છે માટે. (૮) પૂજ્યશ્રીનુ શરીર માંદગીથી ઘણું કૃશ થઈ જતા બેસવા-ઊઠવાની શક્તિ ન હતી, ત્યારે પણ પુસ્તકો પોતાના હાથે ઉથલાવી જોવાનું કરતા. ત્યારે કોઈ કોઈ ભાઈ કહેતા કે હવે આપે કાંઈ શ્રમ નહિં લેવો જોઇએ. તેના ઉત્તરમાં પૂજ્યશ્રી કહેતા કે—શરીર હથીયારરૂપ છે, માટે એનાથી જે જે ગુકૃત્ય થઈ શકે તે કરી લેવું જોઇએ.

૨

બીજા એક કચ્છી ભાઈ **નાનચંદભાઈ** ભગવાનદાસ પૂનાવાળાને **શ્રીમદ્**નો દર્શનલાભ સં. ૧૯૫૪ના માગશર માસમાં પ્રથમ મુંબઇમા થયો. તે વખતે તેમનો ૨૫ વર્ષનો પુત્ર હૃદયરોગથી ગૂજરી જતાં તેમના હૃદયને ભારે આઘાત લાગવાથી તેમને 'અજ્ઞાનતાને લીધે ચિત્તને ભ્રમતા ઉત્પન્ન થાય તેવું લાગ્યુ'; તેનું સમાધાન કરવા માટે કોઇ સત્પુરુષને મળવાનો ઇરાદો હતો. તેમણે કલ્યાણજીભાઇ તથા ચંદ્રસૂરિ (શ્રી પૂજ) પાસેથી **શ્રીમદ્**ના અધ્યાત્મજ્ઞાન સંબંધી સાભળ્યુ હતું, એટલે મળવાની જિજ્ઞાસા થઇ. શોધતાં શોધતાં જે મકાનમા તેઓ રહેતા હતા તે જ મકાનમાં નીચે જ રતનજી વીરજીના નામની દુકાન હતી, તે દુકાન **શ્રીમદ્**ની જ છે અને ત્યાં **શ્રીમદ્** સાંજે દોઢ કલાક જ આવે છે એમ ખબર પડી. એટલે મળવાની ઇચ્છા જણાવતા **શ્રીમદે** ૬ાાથી ૮ સુધીમા મળવાનું જણાવ્યુ. તે સમયે મળવાનું થયુ. પ્રાસ્તાવિક વાત પછી ૫૫ વર્ષના વયોવૃદ્ધ નાનચંદભાઇ પાસે જ્ઞાનવૃદ્ધ **શ્રીમદે** 'સુંદર વિલાસ' પુસ્તક લઇ બે ત્રણ લીટી વાંચી તેનું વિવેચન કરવા માંડયુ. આ અંગે શ્રી નાનચંદભાઇના જે ભાવ સહજ ઉલ્લાસ પામ્યા તે તેમના આ સહજ સ્વયંભૂ ઉદ્‌ગારોમાં જ વ્યક્ત થાય છે: 'તે વિવેચન કરવામાં મારા મનના જે કંઇ સંદેહ અને પૂછવાના ઉદ્‌ગારો હતા તે તે વખતે જ ખુલાસા થઈને સમાઇ ગયા. તે બાબત મારા મનથી પૂછવાનું કંઇ બાકી રહ્યું નહીં, અને જે અભિમાન હતું તે નષ્ટ થઈ ગયુ ૮ વાગ્યે ઊઠવાનો ટાઇમ હતો તે રાતના બારથી એક થઇ ગયો, પણ તેની ખબર પડી નહીં. તે વિવેચન સાભળવા આશરે ૫૦ માણસ બેઠેલા હતા. સાંભળનાર લોકોને એવું આશ્ચર્ય થયુ કે ભાઇ (**શ્રીમદ્**) આઠ વાગ્યાથી વધારે વાર કદી બેસે નહીં અને આજે ભાઇને એવી લય લાગી છે કે એક વાગતા સુધી પણ કંઇ કંટાળો નહી આવતાં બેસી રહ્યાં, તે તમારા પૂર્ણ પુણ્યાઈનું કામ છે, અમે આશરે ૫૦ જણ બેઠેલા, પણ સાત વાગ્યે ભાષણ શરૂ કર્યું" તે છ કલાક ચાલ્યુ, તેની અંદર સર્વ લોકો તેમના મોઢા સામું એકદમ જોઇ રહેતા, કોઇને ડોક પણ ફેરવવાનો વખત આવ્યો નહીં. છેવટમાં ઊઠતી વખતે મારા મનમાં જે

સાધુચરિત સાધુપુરુષ પરમ અહિંસક ભાવનિર્ગ્રંથ જ્યાં વિચરતા હોય ત્યાં તેની સંનિધિમાં '**अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः**'—અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા અને તેની સંનિધિમાં વૈરનાશ હોય,—એ પતંજલિ સૂત્રનું સ્મરણ કરાવતો એક ચમત્કારિક પ્રસંગ બનવા પામ્યો હતો, તે રણછોડદાસભાઈએ નોંધ્યો છે. જે વખતે રણછોડદાસભાઈ ધરમપુર સ્ટેઈટના ફોરેસ્ટ ઑફિસર હતા તે વખતની આ વાત છે. **શ્રીમત્શ્રીની** કારુણ્યવૃત્તિનો એક દાખલો નોંધ કરવાજોગ છે. તે એ કે જ્યારે ઉપર દર્શાવેલ પહાડી પ્રદેશમાં અમે સાથે રહેતા હતા, તે અરસામાં સં. ૧૯૫૬ના ચૈત્ર માસમાં અમારા રાજ્યકર્તાના મુલકમા પોલિટિકલ એજંટ સાહેબનો મુકામ થયો હતો. તેઓ સાહેબના સન્માન અર્થે શીકારની ગોઠવણ થઈ હતી. પણ જાનવરોના સુભાગ્યે જ્યા દયાનો અત્યંત નિર્મળ ઝરો વહેતો હોય ત્યાં દૈવી રક્ષણ મળ્યા સિવાય કેમ રહે? એ બનાવને ગમે તેમ ગણવામા આવે, પણ આટલું તો સત્ય ખાતર નોંધ કરવાની જરૂર છે કે જ્યાંસુધી **શ્રીમત્શ્રીની** સ્થિરતા એ મુલકમાં રહી ત્યાં સુધી શીકાર મળી શક્યો નહોતો. **શ્રીમત્શ્રીનુ** વિસર્જન થયુ અને સાહેબ મોસુફનો મુકામ પાડોશી રાજ્યમાં થયો, જ્યા પાછળથી શીકાર મળ્યાના સમાચાર સાભળ્યા હતા.

૪

ખંભાતવાળા મુમુક્ષુ ભાઈ **શ્રી છોટાલાલ માણેકચંદને** ૧૯૪૬ના આશો વદમાં **શ્રીમદ્‌ના** પ્રથમ દર્શન થયા, તેની નોધ કરતા શ્રી છોટાલાલભાઈ લખે છે કે—હું કૃપાળુદેવની સન્મુખ દર્શન કરીને ઊભો રહ્યો કે **સાહેબજીએ** મને કહ્યું—'અમે તમને જોયા છે.' હું જે જે સ્થળોએ, ગામોએ ગયેલો તેનાં નામ દઈ પૂછ્યુ કે આ સ્થાને આ ગામે મને જોયો છે? **સાહેબજીએ** કહ્યું કે ના, ત્યા નહીં. મેં પૂછ્યુ—આપે મને ક્યારે જોયેલો? તે વખતે સાહેબજી મૌન રહ્યા. અનુમાનથી મેં ધાર્યું કે **સાહેબજીએ** પૂર્વ ભવમા મને જોયો હશે પછી મુંબઈમાં દર્શન-સમાગમ બનેલ, તેમાં એક-બે પ્રસંગોની નોંધ તેમણે કરી છે· (૧) અમે સાહેબજીના દર્શન કરી બેઠા. તેમની અત્યંત શાત અને ગંભીર મુખમુદ્રાનુ અવલોકન કર્યું. હજુ સુધી સ્મૃતિમાં આવે છે કે તે સાવ વીતરાગ દશા હતી. ×× પરમ કૃપાળુદેવની વીતરાગતા મને અદ્‌ભુત ભાસતી હતી તેઓશ્રી બહાર ફરવા જતા ત્યારે મને સાથે લઈ જતા. ચર્નીરોડની બાજુમા સમુદ્ર કિનારે રેતીમા તેમની સમીપમા હું, મારા ભાઈ ત્રિભુવનભાઈ તથા ખીમજીભાઇ બેઠા હતા **સાહેબજીની** અદ્‌ભુત વૈરાગ્યદશા—વીતરાગતા આજે પણ સ્મૃતિમા આવે છે, પણ વાણીમા કહી શકતો નથી, તેમ લખવા સમર્થ નથી. (૨) એક વખત મુંબઇમા શ્રી શાતિનાથના દેરાસરે સાહેબજી સાથે હું તથા ત્રિભોવનભાઇ ગયા હતા. ×× શ્રી શાતિનાથ ભગવાનના પ્રતિમાજી હતા ત્યા દર્શન કરવા ગયા હું સમીપ જ ઉભો હતો. મને સાહેબજીએ એકદમ વાસાની બાજુએથી બન્ને કર અહીં સંબોધીને કહ્યું—'જુઓ! જુઓ! આ પ્રભુએ આખી દુનિયાથી આખ મીંચી છે.' તે વખતે મને અપૂર્વ ભાસ કરાવ્યો હતો, અને દેહ આત્માનું ભિન્ન સ્વરૂપ તાદૃશ લાગતું હતું. અહો! **સાહેબજીનો**

અહીંથી સીધો મોક્ષ થઇ જશે. આ સાંભળી તે શેઠ તરત ઊભા થઈ બીડી નાખી દઇ **શ્રીમદ્** પાસે આવી બેઠા.

૭

'જીવનકળા'માં નોંધેલા કેટલાક પ્રસંગો અત્ર આભાર નોંધીએ છીએ—(૧) એક દિવસ **શ્રીમદ્** ફરવા ગયા હતા. સ્મશાનની જગા આવી ત્યારે તેમણે તેમની સાથે હતા તે ભાઇને પૂછ્યુ—આ શું છે? ને ભાઈએ જવાબ આપ્યો—'સ્મશાન'. **શ્રીમદે** કહ્યું—'અમે તો આખી મુંબઈને સ્મશાન સમાન જોઈએ છીએ.' (૨) **શ્રીમદ્**ના એક પાડોશીએ તેમના અતિશયો તથા સ્વાધ્યાયનો રંગ દેખીને પૂછ્યું કે તમે આખો દિવસ ધર્મની ધૂનમા રહો છો તો બધી ચીજોના શું ભાવ થશે તે જાણતા હોવા જોઈએ. **શ્રીમદે** કહ્યું—'અમારો દી ઊઠ્યો નથી કે સ્વાધ્યાય ભાવ જાણવા કરીએ.' (૩) દિગંબર પંડિત શ્રી ગોપાળદાસજી બરૈયાએ **શ્રીમદ્** દિગંબર મંદિરમાં સ્વાધ્યાય કરતા હતા ત્યારે વિનંતિ કરેલ કે ગોમટ્ટસારના અનુવાદમાં જે ત્રુટિઓ જણાય છે, તે પૂરી કરી દેશો? **શ્રીમદે** ઉત્તર આપ્યો—'અમે તો શાસ્ત્ર માત્ર આત્માને અર્થે વાંચીએ છીએ.' (૪) માંડવી દેરાસરમાંથી 'લોકપ્રકાશ' અને 'ષોડશક' મંગાવી ચારેક દિવસમાં હસ્તલિખિત તે મોટા ગ્રંથો વાંચી તેની પાનવાર વિગત કહી બતાવતા. (૫) એક દિવસ મુંબઈ તારદેવને રસ્તે ફરવા ગયેલા; રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં ગ્રંથનું નામ, તેના કર્ત્તાનુ નામ, તે ગ્રંથનો પ્રથમ શ્લોક અને છેલ્લો શ્લોક; પછી બીજા ગ્રંથનુ નામ આદિ, એમ એક કલાક ફર્યા ત્યાં સુધી બોલતા જ ગયા. (૬) મોરબીનો વતની લલ્લુ નામનો નોકર ઘણાં વર્ષ તેમને ત્યાં રહેલો. મુંબઇમા તેને ગાઠ નીકળી હતી. **શ્રીમદ્** તેની જાતે સારવાર કરતા. પોતાના ખોળામાં તેનું માથું મૂકી અંત વખત સુધી તેની સંભાળ લીધી હતી.

૮

'જીવનરેખા'માં શ્રી મનઃસુખભાઇ કિરતચંદ **મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ** સાથેના **શ્રીમદ્**ના સચોટ બોધપ્રદ વાર્ત્તાલાપનો પ્રસંગ નોંધે છે. તે આ પ્રકારે :—

આ ભારતવર્ષની અધોગતિ **જૈનધર્મ**થી થઇ એમ **મહીપતરામ રૂપરામ** કહેતા, લખતા. દશેક વરસ પર અમદાવાદમાં મેળાપ થતાં મહીપતરામને પૂછ્યું.

મહીપતરામને **શ્રીમદ્**નો પ્રશ્ન—ભાઇ! **જૈનધર્મ** અહિંસા, સત્ય, સંપ, દયા, સત્ત્વાનુકંપા, સર્વપ્રાણીહિત, પરમાર્થ, પરોપકાર, ન્યાય, નીતિ, આરોગ્યપ્રદ આહાર-પાન, નિર્વ્યસન, ઉદ્યમ આદિનો બોધ કરે છે?

(મહીપતરામનો) જવાબ—હા.

પ્રશ્ન—ભાઈ! **જૈનધર્મ** હિંસા, અસત્ય, ચોરી, કુસંપ, ક્રૂરતા, સ્વાર્થપરાયણતા, અનીતિ, અન્યાય, છળ-કપટ, વિરુદ્ધ આહાર-વિહાર, મોજશોખ, વિષયલાલસા, આળસ, પ્રમાદ આદિનો નિષેધ કરે છે?

જવાબ—હા.

કરી છે, તો પછી પ્રજ્ઞાપારમિત શ્રીમદ્દની અનુપમ પ્રજ્ઞાને માટે પૂછવું જ શું? આ બધા પ્રશ્નો શ્રીમદે પોતાના ઊહાપોહાર્થે-ઝીણી તત્ત્વવિચારણાર્થે ઉપસ્થિત કર્યા છે, તે બધાય નિર્ણયાત્મક છે એમ માની લેવાની કોઈએ ભૂલ કરવાની નથી; પણ અત્રે પરમ આશ્ચર્યકારક તો એ જ જોવાનું છે કે આવા પ્રશ્નો પણ અત્યારસુધીમાં ભાગ્યે કોઈને સ્ફુર્યા પણ નથી! શ્રીમદ્દના હૃદયના દર્પણ સમી હાથનોંધ પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કરતાં આ વસ્તુની પ્રતીતિ થશે. હાથનોંધની આ સમગ્ર સૂચિ (Complete list, full index) અત્ર વિસ્તારભયથી આપી શકાય એમ નથી, તથાપિ સામાન્યપણે તેના આ અંકો પ્રત્યે સુજ્ઞ વાંચકનું લક્ષ ખેંચીએ છીએ : હા. નો. ૧—૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૭, ૨૮, ૩૪, ૫૨, ૫૩, ૫૬, ૬૦, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૩,; હા. નોં. ૨-૪, ૬, ૮, ૨૧, ૨૨, ૨૩; હા. નોં. ૩—૧, ૪, ૫, ૬, ૨૪, ૨૭. ઇ. તેમાંથી કોઈ કોઈનો અત્રે યથાપ્રસંગે વિચાર કરશું; અને હાથનોંધમાં તેમ જ કેટલાક પત્રોમાં પણ દ્રવ્યાનુયોગ સંબંધી સૂક્ષ્મ વિચારણા કરી છે, તથા લોકસંસ્થાનાદિની આધ્યાત્મિક ઘટના અંગે શ્રીમદે અસાધારણ અસામાન્ય અલૌકિક મૌલિક વિચારણા કરી છે, તેનો પણ પ્રાસંગિક નિર્દેશ કરશું.

અત્રે અનેક ગૂઢ પ્રશ્નો શ્રીમદે પ્રશ્નાર્થ (?) ચિહ્નમાં મૂક્યા છે, તેનો અર્થ એમને તે તે વિષયમાં સંશય-શંકા કે અનિશ્ચિતતા છે એમ નથી, પણ એ માત્ર એટલું જ સૂચવે છે કે શ્રીમદે આ પ્રશ્નો પોતાના આત્માની સમક્ષ સૂક્ષ્મ વિચારણાર્થે-મહામંથનાર્થે રાખ્યા છે, મૂક્યા છે; અને તે પણ તત્ત્વચકાસણી કરી તેનો નિઃસંશય-નિઃશંક સુવિનિશ્ચય-આત્મવિનિશ્ચય થાય એ અર્થે, તે તે શાસ્ત્રીય પ્રશ્નોનું પરીક્ષાપ્રધાનીપણે મંથન કરી તેનો વજ્રલેપ દૃઢ નિશ્ચય થાય એ અર્થે, તે તે શાસ્ત્રીય વસ્તુ સર્વથા અવિરોધપણે-સાંગોપાંગ સકલ અવિકલપણે કેવી રીતે સુપ્રતિષ્ઠાપિત થાય એ અર્થે. કોઇ **વિશ્વનો કોયડો** (Riddle of the Universe) ઉકેલવા મથે, તેના કરતાં અનંતગુણવિશિષ્ટ જટિલ ગહન કોયડા ઉકેલવાનો મહાભગીરથ મહાપ્રયત્ન શ્રીમદે અત્ર કર્યો છે,—તે પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કરતાં આ મહાત્માના મહાન્ આત્મસામર્થ્ય પ્રત્યે, એમના પ્રજ્ઞાતિશય પ્રત્યે, એમની તત્ત્વમીમાંસા પ્રત્યે, એમની આત્મલક્ષી દૃષ્ટિ પ્રત્યે, સર્વ કોઇને પરમ બહુમાન સ્ફુરે એમ છે. આમ તે તે પ્રશ્નો પરત્વે શ્રીમદે વિપુલ વિચાર કર્યો છે એમ આ પ્રશ્નસૂચિ સૂચવે છે, પણ તે અંગે તેમણે શો શો વિચાર કર્યો—શો શો તત્ત્વનિર્ણય કર્યો તેની વિગતવાર નોંધ (details) અત્ર નથી, તે તો તેમના હૃદયમાં જ રહેવા પામેલ છે; તથાપિ કેટલાક પ્રશ્નોના તત્ત્વનિર્ણયાત્મક મુદ્દાઓની (Points) નોંધ તો અત્રે મળે જ છે. તેનું પણ આપણે અત્ર દર્શન કરશું.

શ્રીમદે પોતાના ઊહાપોહાર્થે કેવા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા છે તે પ્રથમ જોઇએ: 'મૂળ. લોકસંસ્થાન ? ધર્મઅધર્મ અસ્તિકાયરૂપ દ્રવ્ય ? સ્વાભાવિક અભવ્યત્વ ? અનાદિ અનંત સિદ્ધિ ? અનાદિ અનંતનું જ્ઞાન શી રીતે ? આત્મા સંકોચે વિકાસે ? સિદ્ધ ઊર્ધ્વગમન-ચેતન, ખંડવત્ શા માટે નહીં ? કેવળજ્ઞાનમાં લોકાલોકનું જ્ઞાતૃત્વ શી રીતે ?

પ્રમાણુ છે. જે મનુષ્યદેહે સિદ્ધિ પામ્યા તેના ત્રીજા ભાગ ઊણું તે પ્રદેશ ઘન છે, એટલે આત્મદ્રવ્ય લોકાલોકવ્યાપક નથી પણ લોકાલોકપ્રકાશક એટલે લોકાલોકજ્ઞાયક છે, લોકાલોક પ્રત્યે આત્મા જતો નથી, અને લોકાલોક કંઈ આત્મામાં આવતાં નથી, સર્વે પોતપોતાની અવગાહનામાં સ્વસત્તામાં રહ્યાં છે, તેમ છતાં આત્માને તેનું જ્ઞાનદર્શન શી રીતે થાય છે? અત્રે જો એવું દૃષ્ટાંત કહેવામાં આવે કે જેમ આરીસામાં વસ્તુ પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેમ આત્મામાં પણ લોકાલોક પ્રકાશિત થાય છે, પ્રતિબિંબિત થાય છે, તો એ સમાધાન પણ અવિરોધ દેખાતું નથી, કેમકે આરીસામાં તો વિસ્રસાપરિણામી પુદ્ગલરશ્મિથી પ્રતિબિંબિત થાય છે. આત્માનો અગુરુલઘુ ધર્મ છે, તે ધર્મને દેખતાં આત્મા સર્વ પદાર્થને જાણે છે, કેમકે સર્વ દ્રવ્યમાં અગુરુલઘુ ગુણ સમાન છે. એમ કહેવામાં આવે છે, ત્યા અગુરુલઘુ ધર્મનો અર્થ શું સમજવો?' (હા.–નોં–૧–૬૪). આ અંગે પરમ રહસ્યભૂત વાર્તા **શ્રીમદ્** પ્રકાશે છે—'પરમાવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એ રહસ્ય અનુપ્રેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. અનાદિ અનંતકાળનું, અનંત એવા અલોકનું? ગણિતથી અતીત અથવા અસંખ્યાતથી પર એવો જીવસમૂહ, પરમાણુસમૂહ અનંત છતાં અનંતપણાનો સાક્ષાતકાર થાય તે ગણિતાતીતપણું છતાં શી રીતે સાક્ષાત અનંતપણું જણાય? એ વિરોધની શાંતિ ઉપર કહ્યા તે રહસ્યથી થવા યોગ્ય સમજાય છે. વળી કેવળજ્ઞાન નિર્વિકલ્પ છે, ઉપયોગનો પ્રયોગ કરવો પડતો નથી. સહજ ઉપયોગ તે જ્ઞામ છે, તે પણ રહસ્ય અનુપ્રેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. કેમકે પ્રથમ સિદ્ધ કોણ? પ્રથમ જીવપર્યાય કયો? પ્રથમ પરમાણુપર્યાય કયો? એ કેવળજ્ઞાનગોચર પણ અનાદિ જ જણાય છે; અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન તેની આદિ પામતું નથી, અને કેવળજ્ઞાનથી કંઈ છાનું નથી એ બે વાત પરસ્પર વિરોધી છે, તેનું સમાધાન પરમાવધિની અનુપ્રેક્ષાથી તથા સહજ ઉપયોગની અનુપ્રેક્ષાથી સમજાવાયોગ્ય રસ્તો દેખાય છે.' (હાથનોંધ ૧–૭૦).

લોકપુરુષનું રહસ્ય એ પ્રકરણમાં (૪૦) આપણે લોકના–જગત્‌ના કોયડાનો ઉકેલ શોધવાનો **શ્રીમદે** કેવો મહાપ્રયાસ કર્યો છે તે જોયુ જ છે; તેમજ બ્રહ્માદ્વૈતવાદીઆદિ સિદ્ધાતની પરીક્ષા પણ કેવી સૂક્ષ્મેક્ષિકાથી કરી છે તે જોયુ જ છે, એટલે તેનું અત્ર પિષ્ટપેષણ કરવાની જરૂર નથી. આ વિશ્વવ્યવસ્થા અંગે **શ્રીમદ્**નો તત્ત્વનિર્ણય હાથનોંધમા આ પ્રકારે દૃશ્ય થાય છે—'વિશ્વ અનાદિ છે. જીવ અનાદિ છે. પરમાણુ પુદ્ગલો અનાદિ છે. જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ છે. સંયોગી ભાવમાં તાદાત્મ્ય અધ્યાસ હોવાથી જીવ જન્મમરણાદિ દુઃખોને અનુભવે છે. (હા.–નોં ૧–૨૮) પાંચ અસ્તિકાયરૂપ લોક એટલે વિશ્વ છે. ચૈતન્યલક્ષણ જીવ છે. વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શમાન પરમાણુઓ છે. તે સંબંધ સ્વરૂપથી નથી. વિભાવરૂપ છે. (હા.–નોં ૧–૨૮). વર્તમાનકાળની પેઠે આ જગત્ સર્વકાળ છે. પૂર્વકાળે ન હોય તો વર્તમાનકાળે તેનું હોવું પણ હોય નહીં. વર્તમાનકાળમા છે તો ભવિષ્યકાળમાં તે અત્યંત વિનાશ પામે નહીં. પદાર્થમાત્ર પરિણામી હોવાથી આ જગત્ પર્યાયાંતર દેખાય છે; પણ મૂળપણે તેનું સદા વર્તમાનપણું છે.' (હા.–નોં ૧–૬૬). ઇત્યાદિ.

સર્વ કાળના સર્વ આત્માર્થીને પરમ અપૂર્વ માર્ગદર્શક થઈ પડે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. એક અમૃતપત્રમાં (અં. ૭૧૦) શ્રીમદે આવી મુમુક્ષુને પરમ માર્ગદર્શક થઈ પડે એવી અપૂર્વ વિશદ તત્ત્વવાર્તા પ્રકાશી છે—

'આત્મા સચ્ચિદાનંદ. જ્ઞાનાપેક્ષાએ સર્વવ્યાપક સચ્ચિદાનંદ એવો હું આત્મા એક છું એમ વિચારવું, ધ્યાવવું. સર્વને બાદ કરતાં કરતાં જે અબાધ્ય અનુભવ રહે છે તે આત્મા છે. જે સર્વને જાણે છે તે આત્મા છે. જે સર્વભાવને પ્રકાશે છે તે આત્મા છે. ઉપયોગમય આત્મા છે. અવ્યાબાધ સમાધિસ્વરૂપ આત્મા છે. આત્મા છે. આત્મા અત્યંત પ્રગટ છે. કેમકે સ્વસંવેદન પ્રગટ અનુભવમાં છે. તે આત્મા નિત્ય છે, અનુત્પન્ન અને અમિલનસ્વરૂપ હોવાથી. ભ્રાંતિપણે પરભાવનો કર્તા છે. તેના ફળનો ભોક્તા છે. ભાન થયે સ્વભાવપરિણામી છે. સર્વથા સ્વભાવપરિણામ તે મોક્ષ છે. સદ્ગુરુ, સત્સંગ સત્શાસ્ત્ર, સદ્વિચાર અને સંયમાદિ તેના સાધન છે. આત્માના અસ્તિત્વથી માંડી નિર્વાણ સુધીનાં પદ સાચાં છે, અત્યંત સાચાં છે, કેમકે પ્રગટ અનુભવમાં આવે છે. ભ્રાંતિપણે આત્મા પરભાવનો કર્ત્તા હોવાથી શુભાશુભ કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. કર્મ સફળ હોવાથી તે શુભાશુભ કર્મ આત્મા ભોગવે છે. ઉત્કૃષ્ટ શુભથી ઉત્કૃષ્ટ અશુભ સુધીના સર્વ ન્યૂનાધિક પર્યાય ભોગવવારૂપ ક્ષેત્ર અવશ્ય છે.

નિજ સ્વભાવજ્ઞાનમાં કેવળ ઉપયોગે, તન્મયાકાર, સહજ સ્વભાવે, નિર્વિકલ્પપણે આત્મા પરિણમે તે કેવળજ્ઞાન છે. તથારૂપ પ્રતીતિપણે પરિણમે તે સમ્યક્ત્વ છે. નિરંતર તે પ્રતીતિ વર્ત્યા કરે તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ. ક્વચિત્ મંદ, ક્વચિત્ તીવ્ર, ક્વચિત્ વિસર્જન, ક્વચિત્ સ્મરણરૂપ એમ પ્રતીતિ રહે તેને ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ. તે પ્રતીતિને સત્તાગત આવરણ ઉદય આવ્યાં નથી, ત્યાંસુધી ઉપશમ સમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ. આત્માને આવરણ ઉદય આવે ત્યારે તે પ્રતીતિથી પડી જાય તેને સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ. અત્યંત પ્રતીતિ થવાના યોગમાં સત્તાગત અલ્પ પુદ્ગલનું વેદવું જ્યા રહ્યુ છે તેને વેદક સમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ. તથારૂપ પ્રતીતિ થયે અન્યભાવ સંબંધી અહંમમત્વાદિ, હર્ષ, શોક ક્રમે કરી ક્ષય થાય. મનરૂપ યોગમાં તારતમ્ય સહિત જે કોઈ ચારિત્ર આરાધે તે સિદ્ધિ પામે છે. અને જે સ્વરૂપસ્થિરતા ભજે તે સ્વભાવસ્થિતિ પામે છે નિરંતર સ્વરૂપલાભ, સ્વરૂપાકાર ઉપયોગનું પરિણમન એ આદિ સ્વભાવ અંતરાયકર્મના ક્ષયે પ્રગટે છે. કેવળ સ્વભાવપરિણામી જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન....... કેવળજ્ઞાન છે.'

અને છેવટમાં અત્રે એટલું ઉમેરવું યોગ્ય થઇ પડશે કે **લોકસંસ્થાન**—આ લોક **પુરુષાકારે** છે એ આદિ ગૂઢ રહસ્યભૂત બા. અંગે **શ્રીમદે** એટલુ બધું પુષ્કળ મંથન કર્યું છે તથા એનું અંતર્ગત **આધ્યાત્મિક રહસ્ય** પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તે સ્પષ્ટ શબ્દોમા પ્રકાશ્યુ છે, કે આ ભાવો **અધ્યાત્મદૃષ્ટિએ** વિચારવા યોગ્ય છે એવી આ પરમ ભાવિતાત્માની ખાસ ભલામણ મુમુક્ષુઓના હૃદયના અંતરાલને સ્પર્શી જાય છે. પત્રાંક ૭૧૪માં **શ્રીમદે** સ્પષ્ટ પ્રકાશ્યું છે કે—' ભગવાન જિને કહેલા લોકસંસ્થાનાદિ

પુરુષે પ્રકાશેલું કેવલજ્ઞાનનું પરમ રહસ્યભૂત સ્વરૂપ સર્વ કાળના સર્વ મુમુક્ષુઓને પરમ ઉપકારી અપૂર્વ માર્ગદર્શક થઈ પડે એવું છે. કેવલજ્ઞાનનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ શું છે? આ કાળમાં હોય કે ન હોય? કેમ ન હોય? એ આદિ અંગે **સૌભાગ્યભાઈ, ડુંગરશી-ભાઈ** આદિ મુમુક્ષુઓને વારંવાર પ્રશ્ન થતા અને **શ્રીમદ્** પણ જિજ્ઞાસાર્થે-ઊંડી વિચારણાર્થે તેવા પ્રશ્નોની ઉપસ્થિતિ તેમની પાસે કરતા, અને એમ તેમને વિચાર પરિણતિની પ્રેરણા કરી, તેનું યથાવત્ સમાધાન આપતા—અને તે પણ એવું કે શાસ્ત્ર મર્યાદાને બાધ ન આવે અને તેનું યથાર્થ તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક સ્વરૂપ પૂર્વાપર અવિરોધ-પણે સુપ્રતિષ્ઠાપિત થાય, તેની મુખ્ય ઉપકારકારી કેન્દ્રસ્થ વ્યાખ્યા પ્રત્યે મુમુક્ષુ જીવનું લક્ષ કેન્દ્રિત થાય અને શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનો પરમાર્થ આશય યથાયોગ્યપણે સમજાઈ જાય. શાસ્ત્રકારનો પરમાર્થ આશય સમજ્યા વિના આશયાંતરથી રૂઢિગતપણે કેવલજ્ઞાનની જે વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે તેમાં અને યથાર્થ પરમાર્થ આશયને સમજીને જે વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તેમા ઘણું અંતર છે. વર્તમાન રૂઢિમાર્ગમાં પ્રાયે મુખ્ય વ્યાખ્યાને ગૌણ ને ગૌણ વ્યાખ્યાને મુખ્ય કરી દેવામાં આવી છે, તેમ જ તેની વ્યાખ્યાની નિશ્ચય-વ્યવહારસાપેક્ષતા પ્રાયે લગભગ ભૂલી જવામા આવી છે. **શ્રીમદે** કેવલજ્ઞાનની રૂઢિગત વ્યાખ્યાપ્રણાલિકાથી જૂદી જ તરી આવે એવી મૂલભૂત—મૌલિક અલૌકિક પરમાર્થ વિચા-રણાથી શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનો અપૂર્વ પરમાર્થ આશય પ્રકાશી કેવલજ્ઞાનના સ્વરૂપ અંગે અપૂર્વ અલૌકિક પ્રકાશ નાંખ્યો છે,—જે સર્વ કાળના સર્વ મુમુક્ષુઓને પરમ ઉપકારી અપૂર્વ અલૌકિક માર્ગદર્શક થઇ પડે એવો છે. **શ્રીમદે** પ્રકાશેલી આ કેવલજ્ઞાનની અપૂર્વ અલૌકિક વ્યાખ્યા અંગે આ પ્રકરણમાં દિગ્દર્શન કરશું.

શ્રીમદ્, સૌભાગ્ય પરના પત્રમાં (અં. ૬૧૫) આ અંગે વિચારપ્રેરણા કરતાં લખે છે—'નીચેના બોલો પ્રત્યે તમારે તથા શ્રીડુંગરે વિશેષ વિચારપરિણતિ કરવા યોગ્ય છે: (૧) કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ શા પ્રકારે ઘટે છે? (૨) આ ભરતક્ષેત્રમાં આ કાળે તેનો સંભવ હોઈ શકે કે કેમ? (૩)કેવળજ્ઞાનીને વિષે કેવા પ્રકારની આત્મસ્થિતિ હોય? (૪) સમ્યક્-દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનના સ્વરૂપમાં કેવા પ્રકારે ભેદ હોવા યોગ્ય છે? (૫) સમ્યક્દર્શનવાન્ પુરુષની આત્મસ્થિતિ કેવી હોય? તમારે તથા શ્રી ડુંગરે ઉપર જણા-વેલા બોલ ઉપર યથાશક્તિ વિશેષ વિચાર કરવા યોગ્ય છે.' આ પત્રના ઉત્તરમાં **સૌભાગ્ય-ભાઈ** આદિએ પોતાના વિચાર જણાવ્યા, તે અંગે **શ્રીમદ્** પુનઃ બીજા પત્રમાં (અં. ૬૧૭) વિશેષ વિચારની પ્રેરણા કરતાં લખે છે—'એ પ્રશ્નો પર તમને, લહેરાભાઇને તથા શ્રી ડુંગરને વિશેષ વિચાર કર્તવ્ય છે. અન્ય દર્શનમાં જે પ્રકારે કેવળજ્ઞાનાદિનાં સ્વરૂપ કહ્યાં છે, તેમાં અને જૈનદર્શનમાં તે વિષયનાં સ્વરૂપ કહ્યાં છે, તેમાં કેટલોક મુખ્ય ભેદ જોવામાં આવે છે, તે સૌ પ્રત્યે વિચાર થઇ સમાધાન થાય તો આત્માને કલ્યાણના અંગભૂત છે; માટે એ વિષય પર વધારે વિચાર થાય તો સારૂં.'—અત્રે એ વસ્તુ સ્પષ્ટ ધ્યાન ખેંચે છે કે આ વિચારનું સમાધાન **આત્માને કલ્યાણના અંગભૂત** છે, માટે **શ્રીમદ્** આ[illegible]ર ખાસ પ્રેરે છે; તેમ જ પત્રાંક ૬૨૮માં પણ 'તે પ્રશ્નો પર યથાશક્તિ

દર્શન છે, આત્મા આત્મપ્રકાશ છે તેથી નિશ્ચયનયથી દર્શન છે.' આ નિશ્ચય-વ્યવહારની વાતમાં મુખ્ય એવી જે નિશ્ચય-પરમાર્થ-તત્ત્વની વાત વર્ત્તમાનમાં પ્રાયે લગભગ ભૂલાઈ ગયા જેવી થઇ ગઇ હતી, પ્રાયે વિસર્જન જેવી થઈ ગઇ હતી, તેને શ્રીમદે અત્ર પુનરુજ્જીવિત કરેલી પ્રત્યક્ષ થાય છે. આવી શ્રીમદ્ જેવા પરમ જ્ઞાનીની આ શાસ્ત્રપ્રમાણ અપૂર્વ વાણીનો ભેદ તીવ્ર મુમુક્ષુ વિના-મહાબુદ્ધિમાન્ સબુદ્ધિ વિના કોણ પામી શકે? કોણ ગ્રહી શકે? જેની બુદ્ધિની મંદતા-જડતા છે એવા અબુદ્ધિ વા દુર્બુદ્ધિ જન કેમ પામી શકે? કેમ ગ્રહી શકે?

પત્રપ્રારંભે આટલો સામાન્ય નિર્દેશ કરી, સૌભાગ્યની પૃચ્છાના ઉત્તરમાં શ્રીમદ્ જણાવે છે કે મતિ-શ્રુત આદિ જ્ઞાનના **પંચ પ્રકાર સાચા** છે-ખરેખર છે-પરમાર્થ-સત્ છે, કલ્પનારૂપ-ઉપમાવાચક નથી; પણ વર્ત્તમાનમાં આત્મચારિત્રની તેવી તથારૂપ વિશુદ્ધિના અભાવે તે ખાસ દેખાતા નથી તેથી તે નથી એમ નથી, પણ ખરેખર પરમાર્થસત્ છે-એમ સ્પષ્ટ ઉદ્ઘોષણા કરે છે—

'જિનાગમમાં મતિ શ્રુત આદિ જ્ઞાનના પંચ પ્રકાર કહ્યા છે. તે જ્ઞાનના પ્રકાર સાચા છે, ઉપમાવાચક નથી, અવધિ, મનઃપર્યવાદિ જ્ઞાન વર્ત્તમાનકાળમા વ્યવચ્છેદ જેવાં લાગે છે, તે પરથી તે જ્ઞાન ઉપમાવાચક ગણવાં યોગ્ય નથી. એ જ્ઞાન મનુષ્ય જીવોને ચારિત્રપર્યાયની વિશુદ્ધ તારતમ્યતાથી ઉપજે છે. વર્ત્તમાનકાળમાં તે વિશુદ્ધ તારતમ્યતા પ્રાપ્ત થવી દુલ્લભ છે; કેમકે કાળનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ ચારિત્રમોહનીય આદિ પ્રકૃતિના વિશેષ બળસહિત વર્ત્તતું જોવામાં આવે છે. સામાન્ય આત્મચારિત્ર પણ કોઈક જીવને વિષે વર્ત્તવા યોગ્ય છે, તેવા કાળમા તે જ્ઞાનીની લબ્ધિ વ્યવચ્છેદ જેવી હોય એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. તેથી તે જ્ઞાન ઉપમાવાચક ગણવાયોગ્ય નથી. આત્મસ્વરૂપ વિચારતાં તો તે જ્ઞાનનું કંઈ પણ અસંભવિતપણુ દેખાતું નથી. સર્વ જ્ઞાનની સ્થિતિનુ ક્ષેત્ર આત્મા છે, તો પછી અવધિ, મનઃપર્યવાદિ જ્ઞાન્નું ક્ષેત્ર આત્મા હોય એમાં સંશય કેમ ઘટે?'

આ પરમ અર્થગંભીર શબ્દો પરથી સમજાય છે કે-અવધિ આદિ જ્ઞાન આત્મ-ચારિત્રની વિશુદ્ધિને આધીન છે,—આટલા વર્ષનો દ્રવ્ય દીક્ષાપર્યાય થયો એવા કહેવાતા ચારિત્રપર્યાયને આધીન નહિ, પણ આત્માના શુદ્ધતારૂપ—નિષ્કષાયતારૂપ ચારિત્રપર્યાયને આધીન છે. જેમ જેમ સંજ્વલનાદિ કષાયની ન્યૂનતા થતી જાય-કષાયની માત્રા ઘટતી જાય, તેમ તેમ આત્મચારિત્રની વિશુદ્ધિ વધતી જાય અને તેવી તથારૂપ આત્મવિશુદ્ધિ થાય તો તે જ્ઞાન પ્રગટે. આવું વ્રતીના-આત્મચારિત્રીના સ્વરૂપનું જેને ભાન નથી એવાઓને તો આ આત્મવિશુદ્ધિનું ને તેને આધીન તે તે જ્ઞાનનું સ્વપ્નું પણ ક્યાંથી હોય? પણ અત્યંત નિષ્કષાયતાને-વીતરાગતાને પામેલો **શ્રીમદ્**નો દિવ્ય આત્મા તો તેવી આત્મચારિત્રવિશુદ્ધિને પામ્યો છે, એટલે જ આત્મઅનુભવના પરમ નિશ્ચયબળથી આ મહાન્ આત્મચારિત્રીના આ અનુભવવચન નિકળ્યા છે; અને આ અવધિ આદિ 'વ્યવચ્છેદ જેવાં લાગે છે' 'સર્વ જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર આત્મા છે માટે એમાં કંઇ પણ સંશય નથી' એમ પાંચે જ્ઞાનની સત્યતા માટે આ મહાન્ અનુભવજ્ઞાનીએ આવો પરમ આત્મનિશ્ચયાત્મક ઉત્તર આપ્યો છે; અને એટલે જ શાસ્ત્રના

શુદ્ધ ઉપયોગ જ ગ્રહણ કરી શકે; ઉપયોગનું એકસમયવર્તિપણું કષાયાદિના અભાવે જ થાય છે અને કષાયાદિના અભાવે જ કેવલજ્ઞાનનું પ્રગટવાપણું થાય છે. આમ બધી શાસ્ત્રોક્ત વાતનો સુમેળ મળી જાય એવી પરમ યુક્તિયુક્ત પરમ વિશદ વિચારણા **પરમ મહામતિ શ્રીમદે** અત્ર પ્રકાશી છે. ખરેખર! **પરમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિના મહાસાગર મહાબુદ્ધિનિધાન સન્મતિ શ્રીમદે** અત્ર પ્રકાશેલી સૂક્ષ્મ તત્ત્વમીમાંસા મહાસૂક્ષ્મ બુદ્ધિ ધરાવનારા મહામતિ જનો ગ્રહણ કરી શકે એવી છે, તે મંદબુદ્ધિ-જડબુદ્ધિ એવા અબુદ્ધિ-દુર્બુદ્ધિ જનો કેમ ગ્રહણ કરી શકે?

આવા આ મહાસૂક્ષ્મબુદ્ધિગમ્ય **કેવલજ્ઞાનના** સ્વરૂપનો વિચાર દુર્ગમ્ય છે, અને ભૂત-ભવિષ્યનું જ્ઞાન ન થાય એવી માન્યતા કરવી યોગ્ય નથી, અર્થાત્ ભૂત-ભવિષ્યનું યથાર્થ જ્ઞાન વિરલ પુરુષોને વિશુદ્ધ ચારિત્રતારતમ્યે થવા યોગ્ય છે, એમ બુલંદ નાદથી **શ્રીમદ્** ઉદ્ઘોષે છે—'કેવળજ્ઞાનના સ્વરૂપનો વિચાર દુર્ગમ્ય છે, × × અને ભૂતભવિષ્યનું કંઈ પણ જ્ઞાન કોઈને ન થાય એવી માન્યતા કરવી ઘટતી નથી. ભૂતભવિષ્યનું યથાર્થ જ્ઞાન થવાયોગ્ય છે, પણ તે કોઇક વિરલા પુરુષોને અને તે પણ વિશુદ્ધ ચારિત્રતારતમ્યે. એટલે તે સંદેહરૂપ લાગે છે, કેમકે તેવી વિશુદ્ધ ચારિત્રતારતમ્યતા વર્ત્તમાનમાં અભાવ જેવી વર્તે છે.'—ભૂત-ભવિષ્યનું જ્ઞાન થઇ શકે છે એમ સ્પષ્ટ કહેતા **શ્રીમદ્**ના આ વચન એટલા બધા સ્પષ્ટ છે કે કોઇ પણ મૂઢબુદ્ધિ તેનો વિપર્યસ્ત અર્થ કરી શકે એમ નથી. ભૂત-ભવિષ્યના જ્ઞાનનો નિષેધ કરવાની વાત તો દૂર રહી, પણ **શ્રીમદ્** તો તે નિષેધ કરનારનો જ નિષેધ કરે છે, અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનથી ભૂત-ભવિષ્યાદિ અવશ્ય જાણી શકાય છે એવું સ્પષ્ટ વિધાન કરે છે. આમ છતાં ભૂત-ભવિષ્યને જાણવું એ કેવળજ્ઞાનની મુખ્ય વ્યાખ્યા નથી, **મુખ્ય વ્યાખ્યા** તો **આત્મસ્થિતિ** અને **આત્મસમાધિ** છે, એમ ગૌણ-પ્રધાનભાવથી આ વ્યાખ્યાનો સ્પષ્ટ પરમાર્થઆશય **શ્રીમદ્** ઉદ્ઘોષે છે—'કેવળજ્ઞાનનો અર્થ વર્ત્તમાનમાં શાસ્ત્રવેત્તા માત્ર શબ્દબોધથી જે કહે છે, તે યથાર્થ નથી એમ શ્રી ડુંગરને લાગતું હોય તો તે સંભવિત છે, વળી ભૂતભવિષ્ય જાણવું એનુ નામ કેવળજ્ઞાન છે, એવી વ્યાખ્યા મુખ્યપણે શાસ્ત્રકારે પણ કહી નથી. જ્ઞાનનું અત્યંત શુદ્ધ થવું તેને કેવળજ્ઞાન જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું છે, અને તે જ્ઞાનમા મુખ્યતો આત્મસ્થિતિ અને આત્મસમાધિ કહ્યાં છે.'

આમ **કેવલજ્ઞાનની મુખ્ય વ્યાખ્યા** તો સ્વલક્ષી-**આત્મલક્ષી** છે—જ્ઞાયકલક્ષી છે, ગૌણ વ્યાખ્યા પરલક્ષી-જગતલક્ષી-જ્ઞેયલક્ષી છે. શાસ્ત્રના માત્ર શબ્દને (Letters) પકડનારા જનો શાસ્ત્રના મુખ્ય પરમાર્થઆશયને (Spirit) સમજતા નથી વા જાણતા નથી, એટલે પોતાની સમજફેરને લઇ મુખ્ય વ્યાખ્યાને ગૌણ ને ગૌણ વ્યાખ્યાને મુખ્ય બનાવી દે છે, એ એમની બુદ્ધિનો જ દોષ છે, પરમ નિર્દોષ શાસ્ત્રકારનો દોષ નથી. **અપૂર્વ જ્ઞાન-ઉદ્યોત રેલાવતા શ્રીમદે** કેવળજ્ઞાનની મુખ્ય વ્યાખ્યાને મુખ્ય અને ગૌણને ગૌણ એમ યથાસ્થાને યથાસ્થિતપણે મૂકી, કેવળજ્ઞાનની અપૂર્વ વ્યાખ્યાને અનંતગુણવિશિષ્ટ ઉચ્ચભૂમિકા પર મૂકી દીધી છે, શાસ્ત્રકારના પરમાર્થઆશયને અવિરોધપણે

એમ વિચારતાં આત્મદશા વિશેષપણું ભજે, એ પ્રમાણે આ પ્રશ્નના સમાધાનનો સંક્ષેપ આશય છે.

જેમ બને તેમ જગતના જ્ઞાનપ્રત્યેનો વિચાર છોડી સ્વરૂપજ્ઞાન થાય તેમ કેવળજ્ઞાનનો વિચાર થવા અર્થે પુરુષાર્થ કર્ત્તવ્ય છે. જગતનું જ્ઞાન થવું તેનું નામ કેવળજ્ઞાન મુખ્યાર્થપણે ગણવાયોગ્ય નથી. જગતના જીવોને વિશેષ લક્ષ થવા અર્થે વારંવાર જગતનું જ્ઞાન સાથે લીધું છે; અને તે કંઈ કલ્પિત છે એમ નહીં; પણ તે પ્રત્યે અભિનિવેશ કરવાયોગ્ય નથી. આ ઠેકાણે વિશેષ લખવાની ઇચ્છા થાય છે, અને તે રોકવી પડે છે, તો પણ સંક્ષેપમાં ફરી લખીએ છીએ.

આત્માને વિષેથી સર્વપ્રકારનો અન્ય અધ્યાસ ટળી સ્ફટિકની પેઠે આત્મા અત્યંત શુદ્ધતા ભજે તે કેવળજ્ઞાન છે. અને જગતજ્ઞાનપણે તેને વારંવાર જિનાગમમાં કહ્યું છે, તે માહાત્મ્યથી કરી બાહ્યદૃષ્ટિ જીવો પુરુષાર્થમાં પ્રવર્ત્તે તે હેતુ છે.'

સર્વકાળના સર્વ મુમુક્ષુઓ સાંભળે એવી આ બુલંદ ઉદ્‌ઘોષણામાં **શ્રીમદે** કેવળજ્ઞાનના અનુપમ સ્વરૂપ પર કેવો અપૂર્વ અલૌકિક પ્રકાશ નાખ્યો છે!

આ સર્વસમાધાનકારી અમૃતપત્ર પછી **સૌભાગ્ય** પરના બીજા પત્રમાં પણ આ બા. નિશ્ચય–વ્યવહારના સાપેક્ષપણાથી **સૌભાગ્યના** અભિપ્રાયનો ઉલ્લેખ કરી સર્વથા અવિરોધ આવે એમ ઊહાપોહાર્થે **શ્રીમદ્** પુનઃ કંઇક સ્પષ્ટતાથી લખે છે, (તેનો અત્ર સ્થળસંકોચથી વિસ્તાર કરી શકાય એમ નથી), અને તેમાં સ્પષ્ટ જણાવે છે કે–'જે લખ્યુ છે તે ઉપકાર દૃષ્ટિથી લખ્યુ છે એમ લક્ષ રાખશો'. અર્થાત્ આ લખ્યુ છે તે કાંઈ ચર્ચા કરવાની દૃષ્ટિથી લખ્યુ નથી, પણ શાસ્ત્રનો યથાસ્થિત પરમાર્થ વિચારવાની દૃષ્ટિથી અને તે પણ આત્માર્થ–આત્મકલ્યાણ થાય એવી કેવળ **ઉપકારદૃષ્ટિથી** જ; શાસ્ત્રને ઉત્થાપવા અર્થે નહિં, પણ શાસ્ત્રઅર્થને સમ્યક્ અર્થમા–સમર્થ અર્થમાં સંસ્થાપવા અર્થે; વિરોધને અર્થે નહિં, પણ જિનાગમોક્ત વસ્તુ સુયુક્તિયુક્તપણે સિદ્ધ થઈ વિરોધ દૂર કરવા અર્થે; સર્વથા અવિરોધપણે શાસ્ત્રનો પરમાર્થ યથાસૂત્ર સાંગોપાંગ સકલ અવિકલપણે સુપ્રતિષ્ઠાપિત થાય એ અર્થે.

અને **કેવલજ્ઞાનના સર્વભાવવિષયકપણાની** અનુભવસિદ્ધ જે પરમયુક્તિયુક્ત પરમ રહસ્યભૂત પરમાર્થઘટના **શ્રીમદે** અપૂર્વ ચમત્કૃતિયુક્ત યુક્તિથી દાખવી છે, તે તો પરમ જગદુપકારી **શ્રીમદ્**ના અસાધારણ જ્ઞાનબળનો અદ્ભુત ચમત્કાર દાખવે છે, એટલું જ નહિં પણ આ બા.મા પૂર્વે પ્રાયે ન દાખવાયો હોય એવો અપૂર્વ અનન્ય બુદ્ધિપ્રભાવ દાખવે છે. આત્મા પર સ્પષ્ટ ઉતારી બતાવતી આ માત્ર ઋજુબુદ્ધિ–સૂક્ષ્મબુદ્ધિગ્રાહ્ય અનેક યુક્તિઓ **શ્રીમદે** અન્યત્ર ઘણે સ્થળે પ્રદર્શિત કરી છે (તે વિસ્તારભયથી અત્ર આપતા નથી.) અત્રે કોઈ ઋજુમતિ–ઋજુપરિણામી વિરલા જ સમજી શકે એવો માત્ર સૂક્ષ્મબુદ્ધિગ્રાહ્ય કેવો અદ્ભુત ગૂઢ પરમાર્થ સમાવ્યો છે! તે દેખી ખરેખર! આશ્ચર્યથી દિંગ થઈ જવાય છે.

—વીર પ્રત્યે મને પક્ષપાત નથી, કપિલઆદિ પ્રત્યે દ્વેષ નથી, જેનું વચન યુક્તિયુક્ત હો તેનું સર્વથા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, એ અમર પંક્તિના ઉચ્ચારનારા ષડ્દર્શનોના મહા હરિભદ્રસૂરિનું સ્મરણ થાય છે. **શ્રીમદ્** ખરેખર! આશ્ચર્યકારક કોટિના પરમ **પરીક્ષાપ્રધાની પુરુષ** હતા, તત્ત્વની મધ્યસ્થ પરીક્ષા કરી—ન્યાયના કાંટે તત્ત્વનો તોલ કરી સત્ વસ્તુનો સ્વીકાર કરનારા પરમ મધ્યસ્થ અતિશયગંભીર પુરુષ હતા; અને પણ માત્ર તર્કની દૃષ્ટિએ પરીક્ષાપ્રધાની હતા એમ નહિ પણ મુખ્યપણે **આત્મ અનુભવની દૃષ્ટિએ પરીક્ષાપ્રધાની** હતા, આત્મઅનુભવની કસોટીએ ચડાવી તત્ત્વનો મુક્તકંઠે સ્વીકાર કરનારા હતા,—એટલું **શ્રીમદ્**નું સર્વાતિશાયી (all-surpassing) અ વિશિષ્ટપણું છે. આજ્ઞાપ્રધાની કરતાં પરીક્ષાપ્રધાનીની શ્રદ્ધા અનેકગણી બળવાન્ હોય અને તેમાં પણ આત્મઅનુભવથી પરીક્ષા કરનારા **અનુભવ-પરીક્ષાપ્રધાની**ની શ્રદ્ધા તો અનંતગત બળવાન્ વજ્રલેપ પરમાવગાઢ હોય છે. અને તેવી પરમાવગાઢ શ્રદ્ધા **શ્રીમદ્** થઈ હતી, એ એમના વચનથી સ્વયંસિદ્ધ હકીકત (fact, absolute reality) છે એટલે આમ મતદૃષ્ટિથી નહિં પણ સતદૃષ્ટિથી—તત્ત્વદૃષ્ટિથી ષડ્દર્શનની મધ્યસ્થ મીમાંસા કરતાં, પરીક્ષાપ્રધાનીપણે સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરતા, **શ્રીમદ્**ને વીતરાગદર્શનની પ્રમાણતા પરમ પ્રમાણસિદ્ધ—અનુભવપ્રમાણસિદ્ધ થઈ, અને તે તેમણે ડિંડિમ નાદથી ઉદ્ઘોષી. **શ્રીમદ્**ની આ અનુભવપ્રમાણસિદ્ધ વીતરાગદર્શનની પ્રમાણતા અને ષડ્દર્શનની મીમાંસાનુ આ પ્રકરણમાં દર્શન કરાવશું.

અત્રે પ્રથમ **શ્રીમદ્**ની ષડ્દર્શનમીમાસાનું દિગ્દર્શન કરશું. **શ્રીમદ્** આ **ષડ્દર્શન મીમાંસા** કેવી આત્યંતિક ઉત્કૃષ્ટ કોટિની કરી રહ્યા હતા, તેનું દર્શન આપણને તેમના હૃદયના આદર્શ સમી હાથનોંધમા તેમ જ અન્ય પત્રોમા થાય છે: હાથનોંધ ૧–૩૬મા આત્મા અને બુદ્ધિ બા. ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાઓની **શ્રીમદ્** નોધ કરે છે—'સાખ્ય કહે છે કે બુદ્ધિ જડ છે. પતંજલિ, વેદાંત એમ જ કહે છે. જિન કહે છે કે બુદ્ધિ ચેતન છે. વેદાત કહે છે કે આત્મા એક જ છે. જિન કહે છે કે આત્મા અનંત છે. જાતિ એક છે. સાખ્ય પણ તેમ જ કહે છે. પતંજલિ પણ તેમ જ કહે છે.' આ ટૂંકી પણ સર્વગ્રાહી નોંધ સૂચવે છે કે **શ્રીમદ્** આ સંબંધી કેવો ઊંડો ઊહાપોહ કરી રહ્યા છે. તેમ જ હાથનોંધ ૧–૩૫માં આત્મા સંબંધી નિત્ય–અનિત્ય–પરિણામી–અપરિણામી–સાક્ષી–સાક્ષી કર્ત્તા એ મુખ્ય મુદ્દા અંગે **શ્રીમદે** ષડ્દર્શનોની શી શી માન્યતા છે તેની તારવણી કરતું આ તલસ્પર્શી પૃથક્કરણ કર્યું છે—

આત્મા—	વેદાંત	જૈન	સાંખ્ય	યોગ	નૈયાયિક	બૌદ્ધ
નિત્ય—	,,	,,	,,	,,	,,	+
અનિત્ય	+	,,	+	+	+	,,
પરિણામી	+	,,	+	+	+	,,
અપરિણામી	,,	,,	,,	+	+	+
સાક્ષી	,,	,,	,,	+	+	+
સાક્ષી–કર્ત્તા	+	,,	+	,,	,,	+

દેખાય છે ત્યાં શ્રીમદ્ વેદાંતાદિ સંબંધી પ્રશ્ન ઉઠાવતા અચકાતા નથી અને તેની સામે નિરુત્તર કરી મૂકે એવો પ્રતિપ્રશ્ન (Poser) નકી પોતાના પ્રબળ વિચાર પૂર્ણ જાગૃતિથી નોંધે છે—'વેદાંત. આત્મા એક, અનાદિ માયા, બંધમોક્ષનું પ્રતિપાદન તે તમે કહો છો એમ ઘટી શકતાં નથી? આનંદ અને ચૈતન્યમાં શ્રીકપિલદેવજીએ વિરોધ કહ્યો છે તેનું શું સમાધાન છે? યથાયોગ્ય સમાધાન વેદાંતમાં જોવામાં આવતું નથી. આત્મા નાના વિના બંધ, મોક્ષ હોવા યોગ્ય જ નથી. તે તો છે, એમ જણાતાં કલ્પિત કહેવાથી પણ ઉપદેશાદિ કાર્ય કરવા યોગ્ય ઠરતાં નથી.' (હાથનોંધ ૧-૮૧). ઈ. પ્રકારે મતભેદાતીત મધ્યસ્થદૃષ્ટિથી વિચારણા કરતા શ્રીમદ્ વેદાંતાદિ સામે પોતાના મતાભિપ્રાય આવા સ્પષ્ટ વક્તવ્યથી દર્શાવે છે, છતાં તેમા પણ શ્રીમદ્‌ની સર્વસમાધાનકારી સમન્વયદૃષ્ટિ વારંવાર ઝળકે છે—'શુદ્ધ એવા સ્ફટિકને વિષે અન્ય રંગનું પ્રતિભાસવું થવાથી તેનું જેમ મૂળ સ્વરૂપ લક્ષગત થતું નથી, તેમ શુદ્ધ નિર્મળ એવું આ ચેતન અન્ય સંયોગના તાદાત્મ્યવત્ અધ્યાસે પોતાના સ્વરૂપનો લક્ષ પામતું નથી. યત્કિંચિત્ પર્યાયાંતરથી એ જ પ્રકારે જૈન, વેદાંત, સાંખ્ય, યોગાદિ કહે છે. (હાથનોંધ ૧-૧). જેને જૈન સર્વ પ્રકાશતા કહે છે, તેને વેદાંત સર્વવ્યાપકતા કહે છે (હાથનોંધ ૧-૭૨). જિનને અભિમત કેવળદર્શન અને વેદાંતને અભિમત બ્રહ્મ એમા ભેદ શો છે? (હા.નોં. ૧-૭૮). વેદાંત કહે છે કે આત્મા અસંગ છે, જિન પણ કહે છે કે પરમાર્થનયથી આત્મા તેમજ છે. એ જ અસંગતા સિદ્ધ થવી, પરિણત થવી તે મોક્ષ છે.' (પત્રાંક ૬૪૦). ઇ આમ આ તુલનાત્મક **ષડ્‌દર્શનમીમાંસામા** પણ નિરંતર આત્મલક્ષી **શ્રીમદ્‌ની** કેવી અદ્‌ભુત **સમન્વયદૃષ્ટિ** પૂરેપૂરી ઝળહળે છે!

આ ષડ્‌દર્શનની મીમાંસા—તત્ત્વઊહાપોહ **શ્રીમદ્** કાંઈ મતદૃષ્ટિથી નથી કરતા, પણ કેવળ **સતદૃષ્ટિથી** જ કરે છે. મતની દૃષ્ટિ તો મતભેદાતીત **શ્રીમદ્‌ના** એક રોમમાં પણ નથી, **શ્રીમદ્‌ના** દિવ્ય આત્માને તો 'સત્' શું છે એ જ શોધવાની કેવળ સત્ સત ને સત્‌ની દૃષ્ટિ છે એકાંતઆગ્રહરૂપ એકાતદૃષ્ટિનું પરમાણુમાત્ર વિષ **શ્રીમદ્‌ના** દિવ્ય આત્માના એક પ્રદેશમાં પણ સમયમાત્ર પણ છે નહિં, **શ્રીમદ્‌ના** દિવ્ય આત્મામા તો સર્વ પ્રદેશે સર્વત્ર નિરાગ્રહ એવી સર્વસમન્વયકારી અનેકાત સમ્યગ્‌દૃષ્ટિરૂં જ પરમ અમૃત ભર્યું છે એટલે ગમે તે શાસ્ત્ર, ગમે તે વચન તેમના દિવ્ય અમૃત આત્માને અમૃતપણે જ પરિણમે છે. આ અમૃતપુરુષનું આ અમૃત અનુભવવચન છે કે—'દૃષ્ટિવિષ ગયા પછી ગમે તે શાસ્ત્ર, ગમે તે અક્ષર, ગમે તે કથન, ગમે તે વચન, ગમે તે સ્થળ પ્રાયે અહિતનું કારણ થતું નથી.' (હાથનોંધ, ૧-૧૦). જેમ છે તેમ સત વસ્તુતત્ત્વનું સંશોધન કરી આત્માનું કલ્યાણ જ કરવું, આત્માર્થ જ સાધવો, આત્મત્વ જ પામવું એ જ એક પરમ દૃષ્ટિ **શ્રીમદ્‌ના** અધ્યાત્મ જીવનમા સર્વત્ર વ્યાપક છે, અને તે આત્મત્વ પામવા માટે જે દર્શનની શિક્ષા બળવાન પ્રમાણભૂત હોય તેનો મુક્તકંઠે સ્વીકાર કરવો એ જ એમના મુખ્ય આત્મલક્ષી ઉપદેશ વચનામૃતની ઉદ્‌ઘોષણા છે. પ્રખર વેદાંતી **મનઃસુખરામ સૂર્યરામ** પરના અમૃત પત્રમાં (અં. ૬૪) **શ્રીમદે** લખ્યું

ભાવિતાત્મા શ્રીમદે ભવ્ય જનોના હિતને કારણે જિનનો આ મૂળમાર્ગ પરમપ્રેમ-ઉલ્લાસથી સંભળાવ્યો છે. 'મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે' એ ધ્રુવપદ પંક્તિના પદે પદે રણકાર કરતા આ દિવ્ય કાવ્યમાં જે ભાવ રાગિણીનો ઝંકાર આ રાજચંદ્રે ઉલ્લસાવ્યો છે તેની તો અવધિ જ નથી. આ પરમગુરુ જગદ્ગુરુ મૂળમાર્ગની પાઠ લેવડાવતા હોય-ગોખાવતા હોય એવો આ મૂળમાર્ગનો ઝંકાર મુમુક્ષુના હૃદયમાં તેનો પ્રતિઘોષ કરે છે-બુલંદ પડઘો પાડે છે. માત્ર એકાદશ કડીના આ કાવ્યમાં જાણે સંક્ષેપમાં સારરૂપ શ્રુતસમુદ્ર ઠાલવી દીધો હોય.-એવા આ મૂળમાર્ગના દિવ્ય ગાનના અપૂર્વ ભાવનું અત્રે સંક્ષેપમા દિગ્દર્શન કરશું.

'મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે, કરી વૃત્તિ અખંડ સન્મુખ...મૂળ મારગ.
નો'ય પૂજાદિની જો કામના રે, નો'ય વ્હાલું અંતર્ ભવદુઃખ...મૂળ મારગ.' ૧

મૂળ-મૂળભૂત અથવા અસલ માર્ગ સાંભળો. કોનો માર્ગ સાંભળો? જિનનો-વીતરાગનો માર્ગ સાંભળો! જિન-વીતરાગે જે મૂળમાર્ગે ગમન કર્યું અને જે માર્ગ દર્શાવ્યો તે જિનનો મૂળમાર્ગ તમે સાંભળો-શ્રવણ કરો! જિન જેવા પરમ પુરુષનો આવો આ મહાન્ માર્ગ છે, તે કેવી રીતે સાંભળો? 'કરી વૃત્તિ અખંડ સન્મુખ',-વૃત્તિને-આત્માની વૃત્તિને, ઉપયોગને અને મન-વચન-કાયાના યોગને અખંડપણે-અવિચ્છિન્નપણે સન્મુખ-આ જે સત્ વસ્તુ કથાઈ રહી છે તે પ્રત્યે-તે ભણી-તે સામે અખંડ સ્થિર સાવધાન કરીને સાંભળો! આત્માના ઉપયોગને અને મન-વચન-કાયાના યોગને અખંડ સ્થિર કરીને સાંભળો! અને શું હોય તો સાંભળો? **'નો'ય પૂજાદિની જો કામના રે, નો'ય વ્હાલું અંતર્ ભવદુઃખ.'**—જો તમને માન-પૂજા-પ્રતિષ્ઠા-સત્કારાદિની કામના ન હોય, અને અંતરમાં ભવદુઃખ વ્હાલું ન હોય તો સાંભળો! માન-પૂજાદિની કામના ન હોવી અને ભવદુઃખ વ્હાલું ન હોવું, અર્થાત્ માનાર્થ આદિની કામના ન હોવી-માત્ર આત્માર્થની જ કામના હોવી અને સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય હોવો, એ બે આ સાંભળવા માટે યોગ્ય અધિકારીની પ્રાથમિક શરત (prelimirary requisite Conditions essential prerequisites) છે. આનો ફલિતાર્થ એ થયો કે માત્ર મોક્ષ શિવાય જેને બીજી અભિલાષા નથી અને આત્માર્થ શિવાય બીજું કામ જેને નથી એવો ખરેખરો ભવવિરક્ત સાચો આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવ જ આ જિનના મૂળમાર્ગના શ્રવણનો ખરેખરો યોગ્ય અધિકારી છે.

'કરી જોજો વચનની તુલના રે, જોજો શોધીને જિન સિદ્ધાંત...મૂળ મારગ.
માત્ર કહેવું પરમારથ હેતુથી રે, કોઈ પામે મુમુક્ષુ એ વાત...મૂળ મારગ.' ૨

અમે જે આ વચન કહીએ છીએ તેની તમે જિનવચન સાથે તુલના-સરખામણી કરી જોજો, અને જિનસિદ્ધાંત શોધી શોધીને જોજો; અમારું જે આ કહેવું છે તે માત્ર-કેવલ પરમાર્થહેતુથી છે,-એમાં અન્ય કોઇ પણ હેતુ-પ્રયોજન નથી, એ અમારા અંતરની વાત કોઇ વિરલો મુમુક્ષુ જ પામે-જાણે એમ છે, અર્થાત્ ખરેખરો મુમુક્ષુ જ આ વાતનો મર્મ પામી શકે એમ છે અને એ જ આ શ્રવણનો યોગ્ય અધિકારી છે. આમ

'દેહાદિથી ભિન્ન આતમા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ...મૂળ મારગ.
એમ જાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ...મૂળ મારગ. ૬
જે જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે, તેની વર્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત...મૂળ મારગ.
કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે, જેનું બીજું નામ સમકીત...મૂળ મારગ. ૭
જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે, જાણ્યો સર્વેથી ભિન્ન અસંગ ..મૂળ મારગ.
તેવો સ્થિર સ્વભાવ તે ઉપજે રે, નામ ચારિત્ર તે અણલિંગ.. મૂળ મારગ. ૮

આત્મા દેહાદિથી ભિન્ન છે, સદા ઉપયોગી—ઉપયોગવંત અને કદી પણ નાશ નહિ પામનાર એવો અવિનાશી છે,—એમ સદ્ગુરુઉપદેશથકી જાણે, ખાસ તેનું નામ જ્ઞાન કહ્યું છે. અર્થાત્ આત્મા જો દૂધ ને પાણી જેમ એકમેક એકક્ષેત્રાવગાહસંબંધથી દેહથી પણ ભિન્ન છે તો બીજી બધી બાહ્ય વસ્તુથી તો અત્યંત અત્યંત ભિન્ન જ છે,—એટલે દેહાદિથી ભિન્ન, સદા જ્ઞાન—દર્શનઉપયોગલક્ષણસંપન્ન, અને અવિનાશી—નિત્ય આત્માનું સદ્ગુરુઉપદેશ થકી જાણવું, ખાસ તેનું નામ જ્ઞાન છે. જે જ્ઞાન વડે કરીને જાણ્યુ, તેની 'હા તેમજ છે, તહત્તિ' એવી શુદ્ધ—શંકાદિ દોષરહિત નિર્મલ પ્રતીતિ—શ્રદ્ધા, તેને ભગવંતે **દર્શન** કહ્યુ છે,—જેનુ બીજું નામ **સમકિત—સમ્યક્ત્વ** છે જેમ જીવની પ્રતીતિ—શ્રદ્ધા—આસ્થા આવી અને આ જીવને—આત્માને સર્વથી—આખા વિશ્વથી ભિન્ન—પૃથક્—જૂદો અને કંઈ પણ સંગ—સ્પર્શ—સંપર્ક વિનાનો અસંગ જાણ્યો, તેવો તે ભિન્ન અસંગ સ્થિર સ્વભાવ ઉપજે, તેનુ નામ 'અણલિંગ'—બાહ્યલિંગાદિની અપેક્ષા વિનાનું **ચારિત્ર** (આત્મચારિત્ર) છે. આમ જ્ઞાન—દર્શનાદિ શબ્દનો પરમાર્થ પ્રકાશી તે ત્રણેની **અભેદ એકતારૂપ જિનમાર્ગ** પ્રકાશે છે—

'તે ત્રણે અભેદ પરિણામથી રે, જ્યારે વર્તે તે આત્મારૂપ...મૂળ મારગ
તેહ મારગ જિનનો પામિયો રે, કિંવા પામ્યો તે નિજ સ્વરૂપ...મૂળ મારગ.' ૯.

આવા તે ત્રણે—જ્ઞાન-દર્શન—ચારિત્ર અભેદ પરિણામથી જ્યારે તે આત્મારૂપ વર્તે,—આત્મા એ જ જ્ઞાન, આત્મા એ જ દર્શન, આત્મા એ જ ચારિત્ર એમ અભેદ રત્નત્રયી આત્મારૂપ વર્તે, આત્મા જ્ઞાનમય—દર્શનમય—ચારિત્રમય બની અભેદ રત્નત્રયીપણે પરિણમે, ત્યારે તે જિનનો માર્ગ પામ્યો અથવા તો તે નિજ સ્વરૂપને પામ્યો, કારણકે શુદ્ધ આત્મ-સ્વરૂપ જિન ભગવાન્ અને નિજ સ્વરૂપ એ બન્નેમાં કંઈ ભેદ નથી,—'**જિન પદ નિજ પદ એકતા, ભેદભાવ નહિં કાંઈ,**' બન્ને એકસ્વરૂપ છે. એવા મૂળ જ્ઞાનાદિ પામવા માટે આ મૂળમાર્ગ પ્રકાશ્યો છે એમ ઉપસંહાર કહે છે—

'એવા મૂળ જ્ઞાનાદિ પામવા રે, અને જવા અનાદિ બંધ...મૂળ મારગ.
ઉપદેશ સદ્ગુરુનો પામવા રે, ટાળી સ્વછંદ ને પ્રતિબંધ...મૂળ મારગ. ૧૦
એમ દેવ જિનંદે ભાખિયું રે, મોક્ષ મારગનું શુદ્ધ સ્વરૂપ...મૂળ મારગ.
ભવ્ય જનોના હિતને કારણે રે, સંક્ષેપે કહ્યું સ્વરૂપ...મૂળ મારગ.' ૧૧

એવા—ઉપરમા સંક્ષેપમા થોડા પણ મહાઅર્થાર્થ ગંભીર શબ્દોમા કહી દેખાડ્યા તે મૂળ—મોક્ષમાર્ગના મૂળરૂપ જ્ઞાનાદિ પામવા માટે, અને અનાદિનો બંધ જવા માટે, તથા સ્વછંદ ને પ્રતિબંધ ટાળી સદ્ગુરુનો ઉપદેશ પામવા માટે, એમ ઉક્ત પ્રકારે

મુમુક્ષુઓને આત્માની અમૃતાનુભૂતિનો અમૃતકુંભ છે એવી આ જ્ઞાનીના અમૃત સમી આત્મસિદ્ધિના સર્જનનો રોમાંચક ઇતિહાસ અત્ર રજૂ કરી, આત્મસિદ્ધિની અદ્‌ભુત સંકલના ને વસ્તુનું સંક્ષેપે દિગ્દર્શન આ પ્રકરણમાં કરશું.

શ્રીમદ્ સં.૧૯૫૨ના શ્રાવણ માસમાં પર્યુષણના અરસાથી રાળજ-કાવિઠા આદિ નિવૃત્તિક્ષેત્રે થોડા વખત સ્થિતિ કરી, ભાદરવા-આસો માસમા ગૂર્જરાતના જંગલોમા ખેડા-વસો આદિ સ્થળે થઈ, ઉત્તરસંડાના વનક્ષેત્રમાં આત્મધ્યાનનિમગ્નપણે એકાકી વિચરતા હતા. ઉત્તરસંડાના વનમાથી **શ્રીમદ્** નડિયાદ પધાર્યા. ત્યાં ૧૯૫૨ના આસો વદ ૧ના દિને તેઓ સંધ્યાસમય પછી બહારથી આવ્યા અને સાથે રહેલા મહામુમુક્ષુ **અંબાલાલભાઈને** કહ્યુ—અંબાલાલ! ફાનસ લે. વિનયમૂર્તિ **અંબાલાલભાઈ** નમ્રતાથી ભક્તિથી ફાનસ હાથમાં ધરી ઉભા રહ્યા ને **શ્રીમદે** માત્ર દોઢ-બે કલાક જેટલા ટૂંકા ગાળામાં આ ષડ્દર્શનનો સાર સમાવનારો, શ્રુતસાગરના નવનીત સમો અનુભવરસ-ગંગા સમો આત્મસિદ્ધિ જેવો અસામાન્ય અનન્ય ગ્રંથ એકીસપાટે એકી કલમે લખી નાંખ્યો! **શ્રીમદ્** જેવા આત્મસિદ્ધ પુરુષના હૃદય-હૃદમાંથી અસ્ખલિત ધારાથી નિકળેલી આ જગતપાવની શ્રુતગંગા જગતને પાવન કરવા આ ધન્ય દિને આ અવનિ પર અવતરી! અને **શ્રીમદ્‌ની** આ અનુપમ અમર કૃતિ શ્રી આત્મસિદ્ધિના પ્રથમ આદર્શના મૂક સાક્ષી થવાનું પરમ સૌભાગ્ય પરમ ભક્તિમાન્ મહામુમુક્ષુ અંબાલાલભાઈને પ્રાપ્ત થયુ. આમ માત્ર દોઢ-બે કલાકમા જ જેનુ સર્જન થયુ તે આ આત્મસિદ્ધિ **શ્રીમદ્‌ની** એવી અમૃત (Immortal, nectarlike) કૃતિ થવાને સર્જાઇ કે તે એક પણ **શ્રીમદ્‌નું** નામ સર્વકાળને માટે અમર કરવાને પર્યાપ્ત છે.

ષડ્દર્શનનો સમાવેશ કરતો એવો સર્વદર્શનને સન્માન્ય **આત્માની અનન્ય ગીતા** સમો આ **આત્મસિદ્ધિ** જેવો અપૂર્વ ગ્રંથ **શ્રીમદે** અનુપમ શાસ્ત્રશૈલીથી આટલા સ્વલ્પ સમયમા લખી નાંખ્યો, એ ખરેખર! પરમ આશ્ચર્યનું આશ્ચર્ય (wonder of wonders) છે! જેની નકલ કરતાં પણ વધારે સમય લાગે એવા આ આબાલવૃદ્ધ સર્વને ઉપકારી થઈ પડે-એવા અસલ ગ્રંથનું સોળે કળાથી પૂર્ણ અનુપમ તત્ત્વકળાથી નવસર્જન **શ્રીમદે** આટલા ટુંકા વખતમાં કર્યું, એ ખરેખર! પરમ અદ્‌ભુતોનું પરમ અદ્‌ભુત છે! ચાર ચોપડી ગુજરાતી ભણેલ પણ સરલતાથી સમજી શકે—અરે! અભણના પણ અંતર્દ્વાર ખોલાવી શકે અને મહાપંડિતશિરોમણિઓના મસ્તક પણ ડોલાવી શકે, એવા આ આબાલગોપાલ સર્વને સ્વસ્વયોગ્યતા પ્રમાણે પરમ ઉપકારી થઈ શકે એવા આ ગ્રંથમા ઉંચામાં ઉંચું તત્ત્વજ્ઞાન સાદામાં સાદા શબ્દોમાં સાદામા સાદી શૈલીથી પ્રકાશવામાં આવ્યુ છે. એકાદ-બે પારિભાષિક શબ્દોના અપવાદ શિવાય આ ગ્રંથની પરમ અદ્‌ભુત ચમત્કૃતિ તો એ છે કે ગમે તે દર્શનવાળો-સંપ્રદાયવાળો કહેશે કે આ તો અમારો ગ્રંથ છે! આવી સર્વસમન્વયકારી, મત-દર્શન-સંપ્રદાય-વાડા-જાતિના આગ્રહથી પર એવી અનુપમ સર્વગ્રાહી વિશાળ શૈલીથી લખાયેલો આ પરમ અદ્‌ભુત ગ્રંથ ઉત્તમોત્તમ જગતસાહિત્યમાં (world-literature) અમર સ્થાન લેવાને

દર્શાવ્યા છે; 'કોઈ ક્રિયાજડ થઈ રહ્યા, શુષ્કજ્ઞાનમાં કોઈ' એમ વર્તમાનકાળની પરિસ્થિતિ દર્શાવી, તે ક્રિયાજડપણું–શુષ્કજ્ઞાનપણું ત્યજવાનો અને જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે ત્યાં ત્યાં તે તે સમજવાનો આત્માર્થીને બોધ કર્યો છે, પોતાનો પક્ષ છોડી દઈ જે સદ્‌ગુરુના લક્ષે વર્તે તે પરમાર્થને પામે ને નિજપદનો લક્ષ લે એમ સ્પષ્ટ પ્રકાશી, સદ્‌ગુરુના લક્ષણ સ્પષ્ટ પ્રકાશ્યા છે—**'આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદયપ્રયોગ; અપૂર્વ વાણી પરમશ્રુત, સદ્‌ગુરુ લક્ષણ યોગ્ય.'** અને તેવા ગુણલક્ષણસંપન્ન સદ્‌ગુરુનો પરમ ઉપકાર છે એમ તેનો મહિમાતિશય સંકીર્તન કરી, તેવા સદ્‌ગુરુનિશ્રાએ અથવા સદ્‌ગુરુઆજ્ઞાએ આત્માદિ તત્ત્વના નિરૂપક સત્શાસ્ત્ર સુપાત્ર જીવને આધારભૂત થાય છે એમ સૂચવ્યું છે; સ્વચ્છંદત્યાગના ઉપદેશ પર ખાસ ભાર મૂકી, સદ્‌ગુરુચરણના આશ્રયરૂપ પરમ વિનયમાર્ગ ઉદ્‌ઘોષ્યો છે—**'એવો માર્ગ વિનય તણો, ભાખ્યો શ્રી વીતરાગ; મૂળ હેતુ એ માર્ગનો, સમજે કોઈ સુભાગ્ય.'** અને એ વિનયમાર્ગનો કોઈ અસદ્‌ગુરુ કંઈપણ ગેરલાભ લ્યે તો તે 'મહામોહિનીય કર્મથી, બૂડે ભવજળમાંહિ'–મહામોહિનીય કર્મભારથી 'ગુરુ'–ભારી બની ભવસાગરમાં ડૂબી જાય એમ સાફ ચેતવણી આપી, ખરેખરો મુમુક્ષુ હોય તે જ આ વિચાર સમજે પણ જે મતાર્થી હોય તે ઉલટો અવળો નિર્ધાર લઈ લે એમ વચનટંકાર કર્યો છે. આમ પરમ પરમાર્થગંભીર ગ્રંથનો ભવ્ય ઉપક્રમ કરી શાસ્ત્રકારે મતાર્થીનું લક્ષણ–સ્વરૂપ દર્શાવી, વ્યવહારનયના આગ્રહી ક્રિયાજડનો અને નિશ્ચયનયના આગ્રહી શુષ્કજ્ઞાનીનો–બન્નેનો નિષેધ કર્યો છે, અને બન્નેને માર્ગના અનધિકારી–અપાત્ર ઠરાવી, મતાર્થીપણું ત્યજવાનો ને આત્માર્થીપણું ભજવાનો ઉદ્‌ઘોષ કર્યો છે; અને આત્માર્થીનું સ્વરૂપ–લક્ષણ દર્શાવતાં પ્રકાશ્યું છે કે—**'આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા ગુરુ હોય'** એમ દેખતો આત્માર્થી સાચા સદ્‌ગુરુનો શોધ કરે, કારણકે તેને તો એક આત્માર્થનું જ કામ છે, એને માનાર્થ–મતાર્થ આદિ બીજો કોઈ મનરોગ નથી,—**'કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિ મનરોગ.'** અને **'કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ; ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ.'**—એવી દશાનો જોગ જીવ જ્યાંલગી પામે નહિ ત્યાંલગી તે મોક્ષમાર્ગ પામે નહિં, જ્યાં એવી ખરેખરી આત્માર્થી દશા આવે ત્યાં સદ્‌ગુરુનો બોધ શોભે–પરિણમે, અને તે બોધે ત્યાં સુખદાયક સુવિચારણા પ્રગટે; જ્યાં સુવિચારણા ઉપજે ત્યાં નિજજ્ઞાન–આત્મજ્ઞાન પ્રગટે, અને તે જ્ઞાને મોહ ક્ષય થઈ નિર્વાણપદને પામે.

**'એમ વિચારી અંતરે, શોધે સદ્‌ગુરુ યોગ;
કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિ મનરોગ.
કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ.
દશા ન એવી જ્યાંલગી, જીવ લહે નહિ જોગ;
મોક્ષમાર્ગ પામે નહિ, મટે ન અંતર્‌રોગ.
આવે જ્યાં એવી દશા, સદ્‌ગુરુ બોધ સુહાય;
તે બોધે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાય.**

નાનકડા સ્વક્ષેત્ર પૂરતી જ મર્યાદિત છે, પણ આત્માને તો પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયનું જ્ઞાન છે. આવી સર્વ ઇન્દ્રિયોની સત્તાથી જે પર છે એવો આત્મા તો ઇન્દ્રિયોનો પણ ઇંદ્ર-અધિષ્ઠાતા સ્વામી છે. દેહ તેને જાણતો નથી, ઇન્દ્રિયો તેને જાણતી નથી, અને પ્રાણ પણ તેને જાણતો નથી; પણ ખુદ આત્માની સત્તા વડે કરીને જ તે સર્વ પોતપોતાના નિયત વિષયમાં પ્રવર્તે છે. આત્મા એ બધા યંત્રનો ચલાવનાર સંચાલક છે. મોટરનો ચલાવનારો (ડ્રાઈવર) મોટરથી જુદો છે, તેમ દેહયંત્રનો ચલાવનારો આત્મા દેહથી જુદો છે. તથાપિ દેહમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ અનાદિના દેહાધ્યાસને લીધે અજ્ઞાની જીવને દેહ એ જ આત્મા ભાસે છે, પણ તે બન્ને મ્યાન ને તલવારની જેમ પ્રગટ લક્ષણથી ભિન્ન છે. દેહ જડ છે, આત્મા ચેતન છે. આમ આ બન્નેનો સ્વભાવ પ્રગટપણે કેવળ ભિન્ન છે, તે ત્રણે કાળમાં એકપણું પામે નહિં. 'પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય, એ એંધાણ સદાય' જેને હાજર છે, એવો આ આત્મા જાગૃત સ્વપ્ન ને નિદ્રા એ સર્વ અવસ્થાને વિષે ન્યારો ને ન્યારો જ તરી આવે છે; અને હું ઉંઘી ગયો હતો, મને સ્વપ્ન આવ્યું હતું, ઇત્યાદિ પ્રકારે તે તે અવસ્થાને તે જાણે છે. આમ જ્ઞાયક સ્વભાવી આત્માનું પ્રગટ અનુભવરૂપ અસ્તિત્વ છે, તોપણ પોતે જ આત્મા છતાં આત્માની જે શંકા કરે છે, એ જ અમાપ આશ્ચર્ય છે! **આત્માની શંકા કરે, આત્મા પોતે આપ; શંકાનો કરનાર તે, અચરિજ એહ અમાપ.**

બીજું પદ : આત્મા નિત્ય છે—આત્મા ત્રિકાળવર્ત્તી નિત્ય પદાર્થ છે. આત્મા દેહસંયોગથી ઉપજે છે ને દેહવિયોગે નાશ પામે છે એમ અજ્ઞાની જીવ કલ્પે છે, પણ તેમ નથી કારણકે માત્ર પરમાણુના સંયોગરૂપ એવો દેહ આત્મા સાથે, ક્ષીર-નીર અથવા અગ્નિ-લોહ જેમ, માત્ર સંયોગસંબંધે રહ્યો છે, તાદાત્મ્યસંબંધે નહિં. વળી દેહ જડ ને રૂપી છે, આત્મા ચેતન ને અરૂપી છે; દેહ દશ્ય છે, આત્મા દ્રષ્ટા છે. એ વિચારતા જણાય છે કે દેહના ઉત્પત્તિ-લયની સાથે આત્માનો સંબંધ નથી. કારણકે જડમાથી ચેતનની ઉત્પત્તિ ને ચેતનમાથી જડની ઉત્પત્તિ કોઈ કાળે થવા યોગ્ય નથી. વૈજ્ઞાનિકો વિજ્ઞાનના ગમે તેટલા પ્રયોગો કરી મરી મથે, તોપણ કોઈ પણ સંયોગોથી આત્માની ઉત્પત્તિ થવી સંભવતી નથી. અર્થાત્ આત્મા અસંયોગી એવો સ્વાભાવિક પદાર્થ છે, ને સ્વભાવનો તો કોઇ કાળે નાશ થાય નહિં, માટે આત્મા પ્રત્યક્ષપણે નિત્ય છે. આમ આત્મા અનુત્પન્ન છે, એટલે અવિનાશી પણ છે. ક્રોધ આદિ પ્રકૃતિનું અધિકપણું સર્પ આદિમા જન્મથી જ દેખવામાં આવે છે, તે પૂર્વજન્મનો જ સંસ્કાર છે,—જે પૂર્વજન્મ પરથી પણ જીવની નિત્યતા જ સિદ્ધ થાય છે. કોઇ આત્માને એકાંત ક્ષણિક માને છે, કોઈ એકાંતે નિત્ય માને છે, આ બન્ને માન્યતા ભ્રાંતિમૂલક છે. આત્મા દ્રવ્યઅપેક્ષાએ નિત્ય છે, પર્યાયઅપેક્ષાએ અનિત્ય છે, અર્થાત્ આત્મા પરિણામી નિત્ય છે. તેની પ્રતીતિ બાલ યુવાન ને વૃદ્ધ એ ત્રણે અવસ્થાનું જ્ઞાન એક જ પુરુષને થાય છે આ દૃષ્ટાંત પરથી થાય છે. આ વસ્તુ ક્ષણિક છે એમ જાણીને જે તેમ કહે છે તે વદનારો પોતે ક્ષણિક નથી, એ વસ્તુના અનુભવથી નિશ્ચય થાય છે. ક્યારેય પણ કોઇ પણ વસ્તુનો કેવળ સર્વથા નાશ હોય નહિં, માત્ર અવસ્થાંતર હોય.

પાંચમું પદ : મોક્ષપદ છે—કષાયાદિ બંધહેતુઓના અનભ્યાસથી ને તે બંધભાવ ક્ષીણ થવાથી શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પ્રગટવારૂપ મોક્ષપદ છે. દેવ-નરકાદિ ગતિમાં ફળ ભોગવવા વડે કરીને જેમ શુભાશુભ કર્મ સફળ છે, તેમજ તે શુભાશુભ કર્મની નિવૃત્તિની પણ સફળતા સંભવે છે. માટે તે નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ છે. શુભાશુભ કર્મ ભોગવતાં અનંતકાળ વીત્યો, તોપણ જીવનો કર્મરોગ હજુ એમ ને એમ જ વર્તમાન રહ્યો છે, માટે એનો મોક્ષ ક્યાંથી હોય? એમ આશંકા કરવા યોગ્ય નથી. કારણ કે અનંતકાળ વીત્યો તે 'શુભાશુભ કર્મ પ્રત્યેની જીવની આસક્તિને લીધે.' તે શુભાશુભ ભાવ છેદી શુદ્ધ ભાવમાં વર્તતા આત્માનો મોક્ષસ્વભાવ પ્રગટે; અને '**દેહાદિક સંયોગનો, આત્યંતિક વિયોગ; સિધ્ધ મોક્ષ શાશ્વત પદે, નિજ અનંત સુખ ભોગ.**'—એવી શાશ્વત મુક્ત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય.

છઠ્ઠું પદ : તે મોક્ષનો ઉપાય છે—કર્મબંધનથી છૂટવારૂપ મોક્ષ છે, તો તેનો ઉપાય પણ છે. કારણકે 'કર્મબંધથી વિપરીત સ્વભાવવાળા એવાં જ્ઞાન, દર્શન, સમાધિ, વૈરાગ્ય, ભક્ત્યાદિ સાધન પ્રત્યક્ષ છે.' મિથ્યાત્વાદિ બંધહેતુ તેના પ્રતિપક્ષી સમ્યક્ત્વાદિથી છેદાય છે. ક્રોધાદિ કષાય તેના પ્રતિપક્ષી ક્ષમાદિથી હણાય છે, આ સર્વના પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે. અનંતકાળના કર્મ અલ્પ આયુષ્યવાળા મનુષ્યદેહમાં શાથી છેદ્યા જાય? એવો વિકલ્પ પણ કરવા યોગ્ય નથી. જીવ જો અજ્ઞાનનિદ્રામાંથી જાગે તો અનંતકાળના કર્મ પણ શીઘ્ર ભાગે,—એવું આ પુરુષાર્થનું બળ છે. કારણકે '**કર્મભાવ અજ્ઞાન છે, મોક્ષભાવ નિજવાસ,**' અર્થાત્ કર્મભાવ છે તે જીવનું અજ્ઞાન છે ને મોક્ષભાવ છે તે નિજ સ્વરૂપમાં વાસ છે; આ અજ્ઞાન છે તે અંધકાર સમાન છે, એટલે ચિરકાળના અંધકારની જેમ આ અજ્ઞાનઅંધકાર જ્ઞાનપ્રકાશ થતાં તત્ક્ષણ જ નાશ પામે છે. વળી આ આટલા બધા મતદર્શન છે, તે "સહુ થાપે અહમેવ," તેમાં કયો મત સાચો માનવો? એમ મતની મારામારીમાં પણ મતિને મુંઝવી દેવા યોગ્ય નથી. કારણ કે અવિરોધ એવો સર્વસંમત મોક્ષમાર્ગ આ પ્રકારે છે:—

જે જે બંધના કારણ છે, તે બંધનો માર્ગ છે, તે કારણની છેદક એવી આત્મદશા તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. આ બંધકારણોમા રાગ દ્વેષ ને અજ્ઞાન એ જ મુખ્ય કર્મગ્રંથિ (ગાંઠ) છે, તે જેથી છેદાય તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. આ રાગાદિ સર્વ વિભાવના અને દેહાદિ સંયોગના આભાસથી રહિત એવો સત્, ચૈતન્યમય કેવળ-શુદ્ધ આત્મા જેથી પામિએ તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. તેમજ કર્મ અનંત પ્રકારના છે, તેમા મુખ્ય જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ છે, અને તેમા પણ મુખ્ય મોહનીય કર્મ છે; આ મોહનીયના બે ભેદ છે—દર્શનમોહનીય ને ચારિત્રમોહનીય; દર્શનમોહનીયને આત્મબોધ હણે છે ને ચારિત્રમોહનીયને વીતરાગતા હણે છે,—આમ મોહને હણવાનો અચૂક ઉપાય છે, અને એ જ સર્વ કર્મથી મુક્ત થવારૂપ મોક્ષના અમોઘ ઉપાયરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે. આત્માના અસ્તિત્વથી માંડી આ મોક્ષના ઉપાય સુધીના સુધીના છએ પદની સર્વાંગ સંપૂર્ણતા એ જ મોક્ષમાર્ગ છે. આવો આ સર્વસંમત અવિરોધ મોક્ષમાર્ગ છે. મતદર્શનનો આગ્રહ તેમજ વિકલ્પ છોડી દઇ, જે કોઇ

કરવાં સોય' ઈ. અને 'સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ'—એ અનંતશક્તિમાન આત્માનું ભાન કરાવતા દિવ્ય સંદેશથી મુમુક્ષુઓને પુરુષાર્થ માટે ઉત્સાહિત કરી, આ પરમ આત્મપુરુષાર્થી દિવ્ય આત્મા, તે સિદ્ધપણું સાધવા માટે અનુપમ સાધનરૂપ સદ્‌ગુરુઆજ્ઞા–જિનદશા આદિ પરમ ઉપકારી ઉત્તમ નિમિત્ત આલંબને આત્મારૂપ ઉપાદાનની જાગ્રતિનો આત્મપુરુષાર્થ સ્ફુરાવવાનો આ અમર શબ્દોમાં ડિંડિમ નાદથી ઉદ્ઘોષ કરે છે—

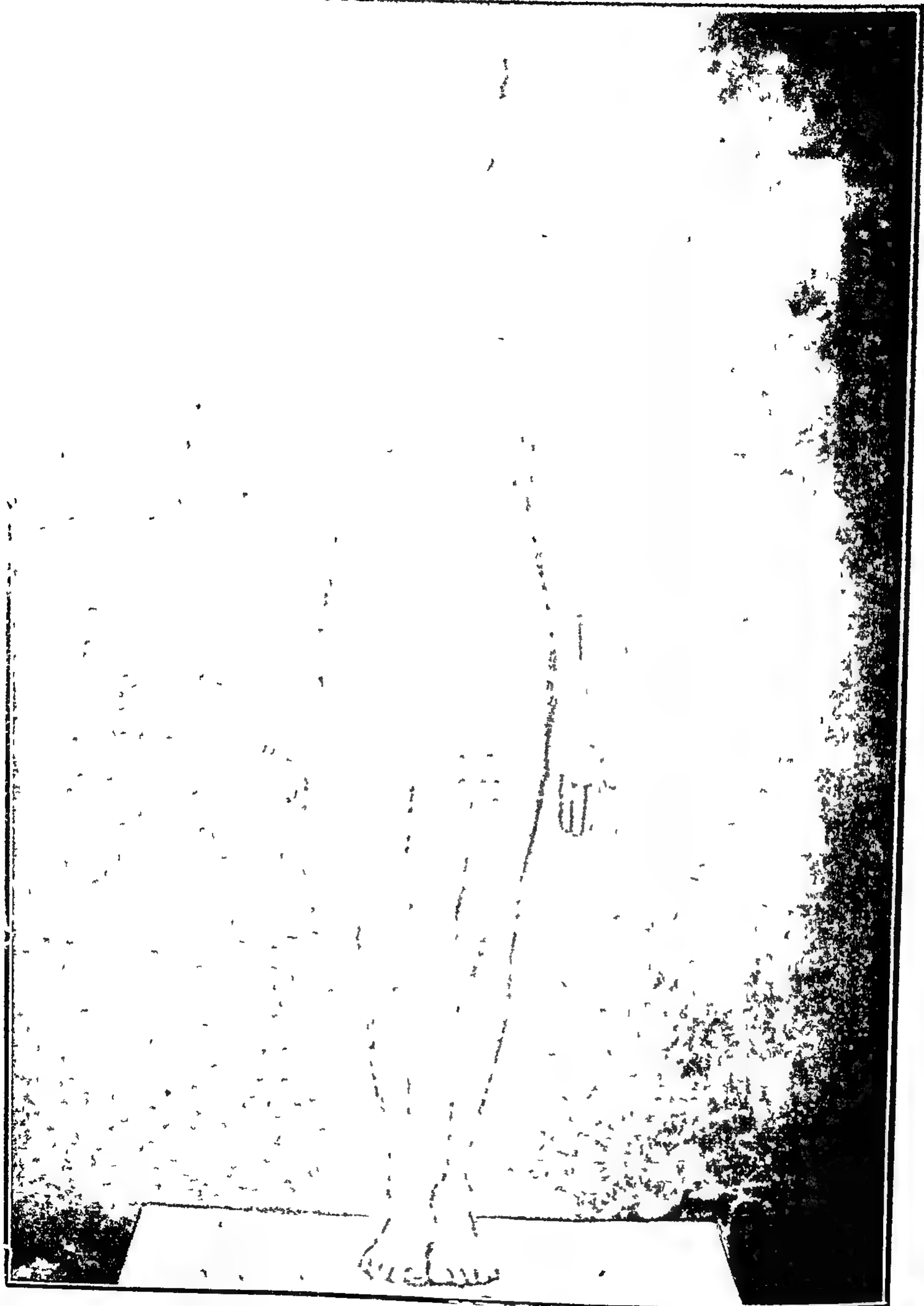
'સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય;
સદ્‌ગુરુ આજ્ઞા જિન દશા, નિમિત્ત કારણમાંય.
ઉપાદાનનું નામ લઈ, જે એ તજે નિમિત્ત;
પામે નહિં સિદ્ધત્વને, રહે ભ્રાંતિમાં સ્થિત.'

છેવટે સાચા મુમુક્ષુના લક્ષણ આત્મામાં પ્રગટાવવાનો મુમુક્ષુને નિર્મલ ઉપદેશ કરી આ પરમ જ્ઞાનદશાને પામેલા પરમ જ્ઞાની પુરુષ, વાચાજ્ઞાની અને શુષ્કજ્ઞાનીનો ભેદ સ્પષ્ટ દર્શાવતાં આ ટંકોત્કીર્ણ અમૃત વચનોમાં જ્ઞાનદશાનું સ્વરૂપ પ્રકાશે છે—**'મોહભાવ ક્ષય હોય જ્યાં, અથવા હોય પ્રશાંત, તે કહિયે જ્ઞાનીદશા બાકી કહિયે ભ્રાંત. સકળ જગત તે એંઠવત, અથવા સ્વપ્ન સમાન, તે કહિયે જ્ઞાનીદશા, બાકી વાચાજ્ઞાન.'** અને પાંચ સ્થાનક વિચારી જે છઠ્ઠા મોક્ષઉપાયરૂપ સ્થાનકે વર્તો, તે પાંચમું મોક્ષસ્થાનક અવશ્ય પામે, એમ અદ્‌ભુત શબ્દ-અર્થચમત્કૃતિથી આ અમૃતમયી આત્મસિદ્ધિનું પરમ અમૃતરૂપ મંગલફળ બતાવી, આ જીવન્મુક્ત જ્ઞાનાવતાર શાસ્ત્રકાર આ શાસ્ત્રનું અંત્ય મંગલ કરે છે—

**'દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત.'**

નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો! આવી દેહ છતા દેહાતીત દશાએ વિચરનારા—આ કાળમાં તેવી મહા વિદેહી દશા સાક્ષાત્ અનુભવનારા સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન આત્મસિદ્ધિસ્વરૂપ અમૃતમૂર્ત્તિ તે **જ્ઞાનીશ્વર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને!** અક્ષરે અક્ષરે નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો તે અમૃતમૂર્ત્તિ જ્ઞાનીશ્વરની આ અવનિના અમૃત સમી આ અમૃત કૃતિ **આત્મસિદ્ધિને!**

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

વર્ષ ૩૩ મું

વિ. સં. ૧૯૫૬

અનુસંધિ દર્શન (૫)

આમ અધ્યાત્મજીવનના બીજા તબક્કાના બીજા વિભાગમાં શ્રીમદ્દે જે મૂળમાર્ગનો ઉદ્ધાર અને જગતને આત્મસિદ્ધિનું દર્શન કરાવ્યું છે, તેનું દિગ્દર્શન કર્યું. તેમાં—

સત્ અને સત્‌ની પ્રાપ્તિનો સદુપાય સાક્ષાત્ જીવંતમૂર્તિ–સજીવનમૂર્તિ સદ્‌ગુરુ જ છે એમ સ્પષ્ટ વિધાન કરી, શ્રીમદ્દે આત્મા પ્રત્યે દ્રષ્ટિ કેન્દ્રિત કરાવી નિરંતર આત્માર્થદ્રષ્ટિ રાખવાનું મુમુક્ષુઓને કેવું અપૂર્વ માર્ગદર્શન કરાવ્યું તે આપણે જોયું; રાળજક્ષેત્રે ગાર અમર મહાકાવ્યનું સર્જન કરી, રાળજ–કાવિઠા આદિ નિવૃત્તિક્ષેત્રે સ્થિતિ કરતા શ્રીમદ્દે કેવી ઉપદેશામૃતધારા વહાવી તે અવલોક્યું, ઉપદેશબોધ અને સિદ્ધાંતબોધ એમ બોધના સ્પષ્ટ વિભાગ પાડી શ્રીમદ્દે વેદાંત–જિનાગમાદિનું વાંચન પ્રથમ ઉપદેશબોધાર્થે—મુખ્યપણે વૈરાગ્ય–ઉપશમાર્થે કરવાની મુમુક્ષુઓને કેવી ખાસ ભલામણ કરી છે, તે પણ વિચાર્યું, આ પંચમકાળ–દુઃષમકાળ અંગે પોકાર પાડતાં શ્રીમદ્દે, આ કાળમાં પરમાર્થપ્રાપ્તિના કારણો અસુલભ–દુર્લભ હોવાથી જીવે ઓર વિશેષ જાગ્રત રહી મોક્ષ અને મોક્ષપુરુષાર્થ અર્થે પ્રવર્તવું જોઈએ અને સમાજમાં પ્રવર્ત્તતા ત્રણમાંથી કોઈપણ પ્રવાહમાં નહિં પડતાં અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થથી પ્રવર્ત્તવું જોઈએ એ અંગે મુમુક્ષુઓને કેવું અપૂર્વ માર્ગદર્શન કર્યું એ પણ આલોચ્યું; અને ષટ્‌પદના પરમ અમૃત પત્રમાં સમ્યગ્‌દર્શનના નિવાસના પરમોત્કૃષ્ટ સ્થાપન ષટ્‌પદનું નિરૂપણ કરી શ્રીમદ્દે કેવળ શિષ્યના કલ્યાણાર્થે સદ્‌ગુરુભક્તિનું કેવું અનુપમ નિરૂપણ કર્યું તે આપણે દીઠું.

આમ સામાન્યપણે સર્વ મુમુક્ષુઓને—સર્વ જગતને માર્ગદર્શન કરી સત્સંગપ્રસંગમાં આવેલા વ્યક્તિગત પાત્રવિશેષ પ્રમાણે પણ મુમુક્ષુઓને શ્રીમદ્દે માર્ગદર્શન આપ્યું છે; મુનિઓને માર્ગદર્શન, શ્રીમદ્‌નું ગાંધીજીને માર્ગદર્શન, પોપટલાલભાઈને સમાગમલાભ, મનસુખભાઈ કિરતચંદને સમાગમલાભ, પ્રાસ્તાવિક પરિચયપ્રસંગીઓને સત્સંગલાભ,—શ્રીમદ્દે આપેલ છે, તે આપણે તે તે પ્રકરણોમાં અવલોકેલ છે.

આ ઉપરાંત આત્મસિદ્ધિના અંગભૂત અનેક તાત્ત્વિક વિષયોનું મહામંથન કરી શ્રીમદ્દે જગતને આત્મસિદ્ધિનું અપૂર્વ માર્ગદર્શન આપ્યું છેઃ ગૂઢ પ્રશ્નોનો ઉકેલ, કેવલજ્ઞાનની અલૌકિક પરમાર્થ વ્યાખ્યા, વીતરાગદર્શનની પ્રમાણતા અને ષડ્‌દર્શનની મીમાંસા.

અને આમ જગતને આત્મસિદ્ધિનું દર્શન કરાવતા શ્રીમદ્દે, 'મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે'–એ દિવ્ય સંગીતનું ગાન કરી મૂળમાર્ગનો કેવો મહાન્ ઉદ્ધાર કર્યો છે, માર્ગપ્રભાવનાની કેવી ભવ્ય ભાવના અને દિવ્ય યોજના ઘડી છે, અને આ અવનિના અમૃત–આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રનું અમર સર્જન કરી આત્મસિદ્ધિનો માર્ગ કેવો સર્વજનસુલભ બનાવી દીધો છે, એ અત્ર આપણે પ્રત્યક્ષ કરેલ છે.

આમ અધ્યાત્મ જીવનના બીજા તબક્કાનું આલેખન પૂર્ણ કરી હવે શ્રીમદ્‌ના અધ્યાત્મ જીવનના ત્રીજા અને છેલ્લા તબક્કા પર આવીએ છીએ, સં. ૧૯૫૩ના ફા. વદ ૧૨ થી ૧૯૫૭ના ચૈત્ર વદી પંચમી પર્યંતના આ ત્રીજા તબક્કામાં સોળ પ્રકરણોનું આલેખન કરશુઃ—

'યથાહેતુ જે ચિત્તનો, સત્ય ધર્મનો ઉદ્ધાર રે;
થશે અવશ્ય આ દેહથી, એમ થયો નિરધાર રે...ધન્ય રે દિવસ આ અહો!'

અમારા ચિત્તનો જે 'યથાહેતુ'—જેવો હેતુ છે કે સત્ય ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવો, તેવો તે હેતુ અવશ્ય–ચોક્કસ નિશ્ચયે કરીને આ દેહથી—આ રાજચંદ્ર નામધારી દેહથી થશે, એમ નિર્ધાર થયો. અમારા આત્મામાં દૃઢ નિશ્ચયે કરીને લાગે છે કે ભગવાન મહાવીરનો જે પરમાર્થ માર્ગ–મૂળમાર્ગરૂપ સત્ય ધર્મ, તેનો ઉદ્ધાર કરવાની મહેચ્છા ધરાવતો અમારા ચિત્તનો જેવો ઘણા વર્ષનો નિર્ધારેલો હેતુ છે, તે તેવો હેતુ આ દેહ દ્વારા અવશ્ય ફળીભૂત થશે–સિદ્ધ થશે, એમ અમારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે અને આ સત્ય ધર્મના ઉદ્ધારરૂપ હેતુને પાર પાડવા સાથે અમારી આત્મસાધનાની પૂર્ણતાનો અમારો પુરુષાર્થ પૂર્ણ સંવેગથી ચાલુ જ રહેશે—

'આવી અપૂર્વ વૃત્તિ અહો! થશે અપ્રમત્ત યોગ રે;
કેવળ લગભગ ભૂમિકા, સ્પર્શીને દેહ વિયોગ રે...ધન્ય રે દિવસ આ અહો!'

આ સત્ય ધર્મના ઉદ્ધારરૂપ ચિત્તનો જે યથાહેતુ છે–અંતરાત્માનો અંતર્ગત ભાવનાત્મક હેતુ છે, તેની યથાવત્ સિદ્ધિને અર્થે–જગત્કલ્યાણકારી પરમાર્થમાર્ગ-પ્રકાશની સિદ્ધિને અર્થે પૂર્ણપણે પ્રવૃત્તિ કરતાં, પોતાની લગભગ પૂર્ણ થયેલી આત્મ સાધનાને પૂર્ણ કરવાનો શ્રીમદ્નો દૃઢ નિર્ધાર છે; અને પોતાની આત્મસાધના ક્યાંસુધી પહોંચી શકવાની સંભાવના પોતાને હાલમાં—હમણાં ૧૯૫૩માં વેદાય છે, તેનું સૂચન અત્ર શ્રીમદ્ કરે છે–પૂર્વે કદી આવી નથી એવી અપૂર્વ વૃત્તિ આવી અમને અપ્રમત્ત યોગ થશે, અપ્રમત્ત યોગની દશાને અમે પ્હોંચશું; અને તેવા શુદ્ધોપયોગમય અપ્રમત્ત દશાવંતને સિદ્ધ સમાન–દેહ છતા નિર્વાણ જેવી જીવન્મુક્ત દશા જ વર્ત્તે છે, એટલે કેવળ એક શુદ્ધ આત્માનો અખંડ અનુભવ કરનારી કેવલજ્ઞાનની લગભગ ભૂમિકાને સ્પર્શીને આ દેહનો વિયોગ થશે. આમ આયુપૂર્ણતાના કારણે આત્મપુરુષાર્થની પૂર્ણસિદ્ધિ થવા પામે તે પૂર્વે આ દેહનો વિયોગ થશે, એટલે જ છેવટે કથે છે–

'અવશ્ય કર્મનો ભોગ છે, ભોગવવો અવશેષ રે;
તેથી દેહ એક જ ધારીને, જાશું સ્વરૂપ સ્વદેશ રે...ધન્ય રે દિવસ આ અહો

હજુ કંઈ કર્મનો ભોગ અવશ્ય બાકી છે, તે ભોગવવો શેષ રહ્યો છે, એમ સ પરના કર્મ પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરતાં જણાય છે, એટલે હવે એક જ–એકથી વધારે નહિ દેહ ધારણ કરીને અમે સ્વરૂપ સ્વદેશે જશુ,–અર્થાત્ અમને એક ભવથી વધારે (થશે જ નહિં એમ એકાવતારીપણાનો અમારા આત્મામાં દૃઢ નિશ્ચય પ્રકાશે છે. ય છાતી ઠોકીને આત્મસામર્થ્યના યથાર્થ ભાનથી જ, નિરહંકારપણે, પોતાની જીવનધન્ય પરમ આત્મોલ્લાસથી ગાનાર દિવ્ય દ્રષ્ટા 'કવિ'ની આત્મદશા કેટલી બધી ઉચ્ચ કોટિ હશે, તે તો વિરલા સહૃદયો જ સમજી શકે એમ છે. 'જાગી જે રે શાંતિ અપૂર્વ' 'ધન્ય રે દિવસ આ અહો!'—એવું આ પરમ ધન્ય દિવ્ય સંગીતમય કાવ્ય જ કે પણ સકર્ણ સહૃદયના હૃદયતાર ઝણઝણાવી મૂકવા માટે બસ છે!

આ ધન્ય રે! દિવસ આ અહો!નું ધન્ય કાવ્ય શ્રીમદે ૧૯૫૩ના ફાગણ

નિવૃત્તિક્ષેત્રસ્થિતિ કરવાનું શક્ય બન્યું તે પણ આ વ્યવસાયનિવૃત્તિને લઈને જ. ગુજરાતના જંગલોમાં-ઉત્તરસંડા આદિ વનક્ષેત્રમાં સ્થિતિ કરતાં શ્રીમદે જે અદ્ભુત આત્મયોગસાધના કરી, ઇડરના પુરાણપ્રસિદ્ધ પહાડોમાં જે શુદ્ધ આત્મધ્યાન કર્યું તેનું આપણે અલગ પ્રકરણોમાં દર્શન કરશું.

ખરેખર! આ સર્વ વ્યવસાયમાંથી નિવૃત્ત થઈને પણ શ્રીમદ્‌ની ઇચ્છા જેમ બને તેમ જલ્દી સર્વ ગૃહવ્યવહારથી નિવૃત્ત થઈ સર્વસંગપરિત્યાગ પ્રત્યે જ જવાની હતી—જગત્‌કલ્યાણાર્થે મહાભિનિષ્ક્રમણ કરવાની જ હતી,—એ એમના પત્રો પરથી સુપ્રતીત થાય છે. ૧૯૫૦–૫૧ની સાલ પછીના પત્રોમાં તો એમની **દ્રવ્ય–ભાવ સંયમ** અંગેની ભાવના ઓર જોરશોરથી વધતી જ ગઈ હતી, તે એમના પત્રોમાં વારંવાર આવતા **સંયમ સંબંધી** ઉલ્લેખો પરથી સ્વયં જણાઈ આવે છે; અને તેમાં ગૂંજતા સંયમના ધ્વનિ પરથી એમની **સર્વસંગત્યાગની તમન્ના** એકદમ ઊડીને આંખે વળગે છે: 'વિષમ સંસારરૂપ બંધનને છેદીને, જે પુરુષો ચાલી નીકળ્યા તે પુરુષોને અનંત પ્રણામ છે. (અં ૫૪૦) શ્રી જિન વીતરાગે દ્રવ્ય–ભાવ સંયોગથી ફરી ફરી છૂટવાની ભલામણ કહી છે, અને તે સંયોગનો વિશ્વાસ પરમ જ્ઞાનીને પણ કર્તવ્ય નથી, એવો અખંડ માર્ગ કહ્યો છે, તે શ્રી જિન વીતરાગના ચરણકમળ પ્રત્યે અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર. (અં. ૫૮૮) સૂક્ષ્મ સંગરૂપ અને બાહ્ય સંગરૂપ દુસ્તર સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર ભુજાએ કરી જે વર્ધમાનાદિ પુરુષો તરી ગયા છે, તેમને પરમભક્તિથી નમસ્કાર હો! પડવાના ભયંકર સ્થાનકે સાવચેત રહી, તથારૂપ સામર્થ્ય વિસ્તારી સિદ્ધિ સિદ્ધ કરી છે, તે પુરુષાર્થને સંભારી રોમાંચિત, અનંત અને મૌન એવું આશ્ચર્ય ઉપજે છે.' (અં. ૬૯૬) આમ પરમત્યાગી પરમ પુરુષો પ્રત્યેના **શ્રીમદ્‌ના** પરમ ભાવપૂર્ણ નમસ્કાર **શ્રીમદ્‌ની** તે પરમત્યાગમાર્ગ પ્રત્યેની પરમ અનુમોદનાયુક્ત પરમ પ્રીતિ પ્રકાશે છે, અને તેઓ પોતે પણ તે **સર્વસંગત્યાગ** કેવો ઈચ્છી રહ્યા છે તે આ તેમના અનુભવ–ઉદ્‌ગાર પોકારે છે—

'જ્ઞાની પુરુષોને આત્મપ્રતિબંધપણે સંસારસેવા હોય નહીં, પણ પ્રારબ્ધપ્રતિબંધપણે હોય, એમ છતાં પણ તેથી નિવર્તવારૂપ પરિણામને પામે એમ જ્ઞાનીની રીત હોય છે; જે રીતનો આશ્રય કરતા હાલ ત્રણ વર્ષ થયાં વિશેષ તેમ કર્યું છે અને તેમાં જરૂર આત્મદશાને ભુલાવે એવો સંભવ રહે તેવો ઉદય પણ જેટલો બન્યો તેટલો સમ-પરિણામે વેદ્યો છે; જો કે તે વેદનાના કાળને વિષે સર્વસંગનિવૃત્તિ કોઈ રીતે થાય તો સારૂં એમ સૂઝ્યા કર્યું છે. (અં. ૫૬૦) સર્વ દુઃખનું મૂળ સંયોગ (સંબંધ) છે એમ જ્ઞાનવંત એવા તીર્થંકરોએ કહ્યું છે. સમસ્ત જ્ઞાનીપુરુષોએ એમ દીઠું છે. જે સંયોગ બે પ્રકારે મુખ્યપણે કહ્યો છે: અંતર્સંબંધીય અને બાહ્યસંબંધીય. અંતર્સંયોગનો વિચાર થવાને આત્માને બાહ્ય સંયોગનો અપરિચય કર્તવ્ય છે, જે અપરિચયની સપરમાર્થ ઇચ્છા જ્ઞાની પુરુષોએ પણ કરી છે.' (અં. ૬૫૯)

અને **'અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે?'** એ અમર પંક્તિથી ગૂંજતું

પ્રકરણ પંચાવનમું

દ્રવ્યાનુયોગાદિ સંબંધી મહાપ્રબંધ રચના

શ્રીમદ્ સં. ૧૯૫૩ની સાલમાં અને તે પછી જ્યારે વ્યવહારનિવૃત્તિને લઈ વિશેષ નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકયા હતા, ત્યારે તેમણે કેટલાક મહાપ્રબંધોની રચના કરવાનો પ્રારંભ કરેલો જણાય છે; પણ તે પ્રબંધો પ્રારંભમાત્ર જ રચાયા છે, પૂર્ણ થયા નથી—અપૂર્ણ જ રહ્યા છે. જો પૂર્ણ રચાયા હોત તો દ્રવ્યાનુયોગના જિજ્ઞાસુઓને અને **મોક્ષમાર્ગના** પિપાસુઓને પરમ ઉપકારભૂત થાય એવા મહાપ્રબંધોની પ્રાપ્તિ થાત, છતાં તે તે પ્રબંધોનો જે થોડોઘણો **પ્રારંભમાત્ર** રચાયો વા લખાયો છે, તે પણ સંક્ષેપ **સૂત્રાત્મક શૈલીથી** લખાયેલો હોઈ **મહાગ્રંથાર્થગંભીર** છે, એટલે તે પણ તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓને અને મોક્ષપિપાસુઓને અપૂર્વ માર્ગદર્શન કરાવવાને પરિપૂર્ણ સમર્થ છે. તે પ્રત્યે અત્રે આ પ્રકરણમાં અંગુલિનિર્દેશ કરશું.

આ મહાપ્રબંધોમાં મુખ્ય-(૧) આનંદઘનચોવીશી અંતર્ગત ઋષભજિન સ્તવન વિવેચન (અં. ૭૫૩) (૨) દુઃખનિવૃત્તિઉપાયરૂપ વીતરાગમાર્ગ (અં. ૭૫૫). (૩) મોક્ષસિદ્ધાંત (અ. ૭૫૭). (૪) પંચાસ્તિકાય (અં. ૭૬૬) (૫) વ્યાખ્યાનસાર ૧-૨ (અં. ૯૧૮,૯૧૯) એ સ્વયં મહાપ્રબંધરૂપ મહાન્ રચના છે. આ ઉપરાંત દ્રવ્યાનુયોગની સૂક્ષ્મ વિચારણારૂપ કેટલાક નાના પ્રબંધો પણ છેઃ જૈનમાર્ગવિવેક (અં. ૭૫૬), દ્રવ્ય-પ્રકાશ (અં. ૭૫૮), દુઃખમીમાંસા (અં. ૭૫૯), જીવ-કર્મ વિચાર (અં. ૭૬૦), દ્રવ્ય-ભાવ આસ્રવાદિ તત્ત્વવિચાર (અં. ૭૬૧), મોક્ષમાર્ગ (અં. ૭૬૨, ૭૬૩, ૭૬૪, ૭૬૫) આ નાના પ્રબંધોમાં પણ **દ્રવ્યાનુયોગના** એક્કા (ace) **શ્રીમદ્દની** દ્રવ્યાનુયોગની તેવી જ સૂક્ષ્મતમ મીમાંસા દૃશ્ય થાય છે. તેનું અત્ર વિસ્તારભયથી વિશેષ વિવરણ નહિં કરતાં સામાન્ય સૂચન કરી હાથનોંધમાં (૧-૮૨) આવતી **જૈનમાર્ગ** એ શીર્ષક નોંધ પ્રત્યે લક્ષ દોરીએ છીએ અત્રે **જૈનમાર્ગ** અંગેના વિવિધ વિષયોની સૂચિ છે તે **શ્રીમદ્દની** દ્રવ્યાનુયોગ સંબંધી કોઈ સંકલનાબદ્ધ મહાપ્રબંધની રચનાની ધારણા સૂચવે છે. તેમજ—હાથનોંધ ૧-૫૧-૫૨-૫૩-૮૩, ૨-૪, ૩-૬ એ આદિ અંકોમાં પણ **દ્રવ્યાનુયોગ-મોક્ષમાર્ગ** આદિની સૂક્ષ્મ વિચારણા છે. આ સર્વ સૂચવે છે કે **શ્રીમદ્** પરમ ગંભીર દ્રવ્યાનુયોગના ગહન વિષયની અને મહાન્ મોક્ષમાર્ગ વિષયની ઊંડી તલસ્પર્શી **સૂક્ષ્મતમ મીમાંસા** કરી રહ્યા છે, અને આવી સૂક્ષ્મતમ તત્ત્વમીમાંસાના ફલપરિપાકરૂપે જ તેમના સ્વશ્રીહસ્તે આ મહા મોક્ષમાર્ગપ્રદર્શક પરમ ગંભીર મહાપ્રબંધોનો મંગલ પ્રારંભ થવા પામેલ છે દ્રવ્યાનુયોગના પરમ રહસ્યભૂત આ મહાપ્રબંધોમાં દ્રવ્યાનુયોગના પરમફલરૂપ સાક્ષાત્ શુદ્ધ સમયસારદશાને પામેલા **પરમ પ્રજ્ઞાપારમિત શ્રીમદ્દના** પરમ પ્રજ્ઞાતિશયના ચમત્કારો સર્વત્ર ઝળહળે છે, મોક્ષમાર્ગનો નિર્મલ શુદ્ધ બોધ

ચરણથી, પરમ જ્ઞાનથી, પરમ શાંતિથી, પરમ નિવૃત્તિથી નમસ્કાર [illegible] પરાવર્તન થઈ શુદ્ધ ચૈતન્યભાવને પામી અરૂપ પણે [illegible] છે' એવા [illegible] આત્મદશાસંપન્ન નિર્ગ્રંથ શ્રમણ મહાત્માના ગણિ કે [illegible] 'વીતરાગશ્રુત [illegible] પામવાને અર્થે વીતરાગશ્રુત, વીતરાગમાર્ગ એક અવલંબન [illegible] છે [illegible] વિશુદ્ધ દૃષ્ટિવાનને વીતરાગશ્રુત પરમોપકારી છે. અને તે જ અર્થે [illegible] મહત્પુરુષોએ એક શ્લોકથી માંડી દ્વાદશાંગપર્યંત રચના કરી છે.' એમ અનન્ય [illegible] મહાત્માઓ [illegible] શિરોમણિ જ્ઞાનીશ્વર શ્રીમદે વીતરાગશ્રુતનો પરમ ઉપકાર મુક્તકંઠે [illegible] છે. અને 'તે દ્વાદશાંગના મૂળ ઉપદેષ્ટા સર્વજ્ઞ વીતરાગ છે, કે જેનું [illegible] મહાત્મા પુરુષો નિરંતર ધ્યાન કરે છે, અને તે પદની પ્રાપ્તિમાં જ સર્વસ્વ [illegible] છે એમ પ્રતીતિથી અનુભવે છે,'—એમ સર્વજ્ઞ વીતરાગની મુક્તકંઠે સ્તુતિ કરી, તે દ્વાદશાંગની રચનાનો સામાન્ય નામનિર્દેશ કર્યો છે, અને તેની વર્તમાન સ્થિતિ દર્શાવતાં ઉદ્ગાર કર્યો છે કે—'કાળદોષથી ઘણાં સ્થળો તેમાંથી વિસર્જન થઈ ગયા અને માત્ર અલ્પ સ્થળો રહ્યાં. જે અલ્પ સ્થળો રહ્યા તેને એકાદશાંગને નામે શ્વેતામ્બર આચાર્યો કહે છે. દિગમ્બરો તેમાં અનુમત નહીં થતાં એમ કહે છે કે—(અત્ર વિગત લખી નથી). તે બન્નેના વિવાદનો અંત લાવતા હોય એમ અવિભક્ત એક અખંડ વીતરાગ શાસનની પ્રતિષ્ઠાપનાનો મહામનોરથ સેવનારા આ આર્ષદ્રષ્ટા મહાત્મા શ્રીમદ્ આ પ્રસ્તાવનાના અંતે ઉદ્ઘોષણા કરે છે કે—'વિસંવાદ કે મતાગ્રહની દૃષ્ટિએ તેમાં બન્ને કેવળ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગની પેઠે જોવામાં આવે છે. દીર્ઘદૃષ્ટિએ જોતાં તેના જુદા જ કારણો જોવામા આવે છે. ગમે તેમ હો, પણ આ પ્રમાણે બન્ને બહુ નજીકમાં આવી જાય છે: × × વિવાદના ઘણાં સ્થળો તો અપ્રયોજન જેવાં છે, પ્રયોજન જેવા છે તે પણ પરોક્ષ છે.' અને આની ભવ્ય પૂર્ણાહુતિમાં સર્વદુઃખનો ક્ષય કરનારા એક પરમ સદુપાયરૂપ આ વીતરાગદર્શનની મુક્તકંઠે પ્રસ્તુતિ કરતાં આ **પરમ વીતરાગદર્શનપ્રભાવક શ્રીમદ્** આ અમર વચનો પ્રકાશે છે—'સર્વ જીવને હિતકારી, સર્વ દુઃખનાં ક્ષયનો એક આત્યંતિક ઉપાય, પરમ સદુપાયરૂપ વીતરાગદર્શન છે. તેની પ્રતીતિથી, તેના અનુકરણથી, તેની આજ્ઞાના અવલંબન વડે, જીવ ભવસાગર તરી જાય છે.' ઇ.

આમ દુઃખનિવૃત્તિઉપાયરૂપ પરમ વીતરાગમાર્ગનું દર્શન કરાવતા આ **મહાપ્રબંધની** પ્રસ્તાવનામાત્ર જ (અને તે પણ વચ્ચે કેટલાંક સ્થળે અપૂર્ણ)—આલેખી છે, તે સૂચવે છે કે **શ્રીમદ્** એક મહાન્ પ્રબંધની રચનામા પ્રવૃત્ત છે, પણ તે ગ્રંથ લખાવા પામ્યો નથી; તથાપિ આ જે પરમ પરમાર્થઆશયગંભીર પ્રસ્તાવના આલેખી છે, તે પણ દુઃખનિવૃત્તિઉપાયરૂપ અનન્ય વીતરાગમાર્ગની દિશાનું દર્શન કરાવવાને પર્યાપ્ત છે.

૩. મોક્ષસિદ્ધાંત

મોક્ષસિદ્ધાંત શીર્ષક મહાપ્રબંધની (અં. ૭૫૭) રચનાનો પ્રારંભ પણ ગંભીરતાથી કરતા **શ્રીમદ્** શાસ્ત્રકારની શૈલી પ્રમાણે ગ્રંથઆદિમાં જ મંગલ–પ્રતિજ્ઞા–પ્રયોજન–અભિધેયઆદિ પ્રકાશે છે—'ૐ નમઃ સિદ્ધેભ્યઃ. અનંત અવ્યાબાધ સુખમય પરમ

'વર્તમાનકાળનું નામ દુષમકાળ છે. તેથી દુઃખે કરીને—ઘણા અંતરાયે પ્રતિકૂળતાએ સાધનનું દુર્લભપણું હોવાથી,—મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ વર્તમાનમાં મોક્ષમાર્ગનો વિચ્છેદ છે, એમ ચિંતવવું જોઈએ નહીં. પંચમકાળમાં થયેલા મહર્ષિઓએ પણ એમજ કહ્યું છે. તે પ્રમાણે પણ અત્રે કહું છું. સૂત્ર અને બીજાં પ્રાચીન આચાર્યે તદનુસાર રચેલાં ઘણા શાસ્ત્રો વિદ્યમાન છે. સુવિહિત પુરુષોએ તો હિતકારી વાતો જ કહી છે.' આમ મહાન્ પરમ સુવિહિત પુરુષોનું પ્રમાણપણું જેણે સુપ્રતિષ્ઠિત કર્યું છે એવા સુવિહિત-શેખર આ પરમ પુરુષ **શ્રીમદ્** આવું સામાન્ય કથન કરી, મતાગ્રહ નિરાકરણ કરતાં ઉદ્ઘોષે છે—'દિગંબર અને શ્વેતાંબર એવા બે ભેદ જિનમાર્ગમાં મુખ્ય છે. મતદૃષ્ટિથી તેમાં મોટો અંતર જોવામાં આવે છે. તત્ત્વદૃષ્ટિથી તેવો વિશેષ ભેદ જિનદર્શનમાં મુખ્યપણે પરોક્ષ છે; જે પ્રત્યક્ષ કાર્યભૂત થઈ શકે તેવા છે, તેમાં તેવો ભેદ નથી, માટે બન્ને સંપ્રદાયમાં ઉત્પન્ન થતા ગુણવાન પુરુષો સમ્યગ્દૃષ્ટિથી જુએ છે, અને જેમ તત્ત્વપ્રતીતિનો અંતરાય ઓછો થાય તેમ પ્રવર્તે છે.' એમ એક **પરમ શાસનહિતચિંતક** સાચી શાસનદાઝથી આપે એવી સમાજને **સાચી હિતશિક્ષા** આપી જૈનાંતર્ગત મતભેદોથી જેનું હૃદય અત્યંત દ્રવી ઊઠ્યું છે એવા મહાર્ગનામા **પરમ કૃપાળુ શ્રીમદ્**, અત્રે છેવટે પ્રવર્તી રહેલા તુચ્છ મતભેદો પ્રત્યે તીવ્ર ખેદ દર્શાવી તેના તિરસ્કાર કરતાં આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે છે—'એક તૂમડા જેવી, દોરા જેવી અલ્પમાં અલ્પ વસ્તુના ગ્રહણત્યાગના આગ્રહથી જુદો માર્ગ ઉપજાવી કાઢે છે, અને તીર્થના ભેદ કરે છે, એવા મહામોહમૂઢ જીવ લિંગાભાસપણે પણ આજે વીતરાગના દર્શનને ઘેરી બેઠા છે, એ જ અસંયતિ-પૂજા નામનું આશ્ચર્ય લાગે છે.' ઈત્યાદિ.

૪. પંચાસ્તિકાય ભાષાંતર

આવા અનેક મહાપ્રબંધો રચવાની—મહાગ્રંથો ગૂંથવાની જેની મહાન્ ધારણા હતી અને જે આવા સેંકડો પ્રબંધો રચવાને-સર્જવાને પરિપૂર્ણ પરમ સમર્થ હતા, એવા **શ્રીમદ્** જેવી પરમોત્તમ કક્ષાના પુરુષે **પંચાસ્તિકાય ભાષાંતર**—આ **મહાપ્રબંધની** રચના પણ કરી છે,—આ સળંગ સંકલનાબદ્ધ મહાપ્રબંધ સંપૂર્ણ લભ્ય છે. **શ્રીમદ્** જેવો દ્રવ્યાનુયોગનો અનન્ય પરિજ્ઞાતા અને પરિવ્યાખ્યાતા પરમ સમર્થ પુરુષ, **શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય** જેવા મહાન્ દ્રવ્યાનુયોગના એક્કાના (Ace) આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કરવા બેસે, તે **શ્રીમદ્દનો** આ મહાન્ આચાર્ય અને તેમના મહાન્ ગ્રંથ પ્રત્યેનો પરમ પ્રેમ પ્રકાશે છે, એટલું જ નહિં, પણ પોતે તેવા સેંકડો ગ્રંથો સર્જવા પરમ સમર્થ છતાં આવું ભાષાંતર જેવું સામાન્ય કાર્ય કરે છે તે **પરમ સમર્થ શ્રીમદ્દનો** જાણે એવો ભાવ સૂચવે છે કે-આ પરમ પ્રમાણ ગ્રંથનુ આ એમજ છે એમ સહીરૂપ-આત્મનિશ્ચયરૂપ સમર્થન કરી અમે અત્ર આનું સહીપણું-પ્રમાણપણું માન્ય કરીએ છીએ. એમ તેમના પ્રત્યેનો પરમાદરાતિશય અત્ર દાખવ્યો જણાય છે. આ ભાષાંતરમાં પણ **શ્રીમદ્દની** અનન્ય ચમત્કૃતિ તો એ છે કે આ ભાષાંતર છે એમ ન જાણતો હોય તેને આ ભાષાંતર જ ન લાગે! પણ મૂળ ગ્રંથ જ લાગે!-એવું અદ્ભુત પ્રાસાદિક માધુર્યપૂર્ણ આ ભાવપૂર્ણ સર્જન છે!

આ વ્યાખ્યાનસાર ને ૩. નોંધેલી પ્રથમ વ્યાખ્યાનસાર માટે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ગ્રંથના અનન્ય સંશોધક શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરતચંદ મહેતાએ તેની પાદટીપમાં કહ્યું છે તેમ—'વિ. સં. ૧૯૫૬ના મહાથી ચૈત્ર માસ સુધીમાં, તેમ જ સં. ૧૯૫૭ની સાલમાં તે અરસામાં **શ્રીમદ્**ની મોરબીમાં અમુક વખત સ્થિતિ હતી. તે તે વખતે થયેલાં ઉપદેશ વ્યાખ્યાનોનો એક શ્રોતા-મુમુક્ષુએ સ્મૃતિપરથી કરેલ આ સાર છે.' અને દ્વિતીય વ્યાખ્યાનસાર અંગે તે જ મહાન સંશોધક પાદનોંધમાં લખ્યું છે તેમ—'સં. ૧૯૫૬ના અશાડ-શ્રાવણમાં **શ્રીમદ્**ની મોરબીમાં સ્થિતિ હતી તે પ્રસંગે વચનોપદેશ કરેલ વ્યાખ્યાનનો સાર તથા પુછાયેલા પ્રશ્નોનાં સમાધાનની સંક્ષિપ્ત નોંધ એક બીજા મુમુક્ષુએ કરેલ તે ટાંકેલ છે.' **શ્રી મનસુખભાઈ**ની આ પાદનોંધ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે મોરબીમાં **શ્રીમદે** ત્રણ ચાર માસ જેટલી લાંબી સ્થિતિ કરી હતી તે વખતે એક મુમુક્ષુ શ્રોતાએ લીધેલી તેની આ ટૂંકી સ્મૃતિનોંધ છે. આ તો સ્મૃતિ પરથી નોંધેલી માત્ર સંક્ષિપ્ત નોંધ-ટાંચણમાત્ર છે, તો પછી આટલી દીર્ઘ સ્થિતિ દરમ્યાન વ્યાખ્યાનોની વૃષ્ટિ કરી—**પરમાર્થમેઘવર્ષા** વર્ષાવી **પરમધર્મમેઘ શ્રીમદે** શ્રીમુખે જે બોધનો ધોધ વહાવ્યો હશે, તે તો કેટલો બધો વિસ્તારવાળો-કેવો રોંઢોગળો વિપુલ હશે તે સહેજે **સમજાય છે** આ બન્ને વ્યાખ્યાનસારમાં ગુણસ્થાનક, કર્મસિદ્ધાંત, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર, મોક્ષમાર્ગ, કેવળજ્ઞાન, ધર્મ, પુરુષાર્થ આદિ ચારે અનુયોગના વિવિધ વિષયો સંબંધી એટલું બધું તત્ત્વતલસ્પર્શી વિપુલ વિવેચન છે કે, તેનું અત્ર સ્થળસંકોચથી સામાન્ય દિગ્દર્શન પણ કરાવી શકાય એટલો અવકાશ નથી. અત્રે દ્રવ્યાનુયોગ-કરણાનુયોગઆદિ ચારે અનુયોગના વિષયમાં પદે પદે **શ્રીમદ્**નું અદ્ભુત સ્વામિત્વ પ્રકાશે છે; અને કર્મગ્રંથના વિષયનું તો એટલું બધું અસાધારણ પ્રભુત્વ ઝળહળી ઊઠે છે કે તેમણે જે કર્મવિષયને લગતા પરમ રહસ્યભૂત ચમત્કારિક ખુલાસાઓ પ્રકાશ્યા છે, તે પ્રાયે અન્યત્ર ક્યાય જોવા મળવા દુર્લભ છે. આ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે **શ્રીમદ્** સમયસારાદિ દ્રવ્યા-**નુયોગના** તો એક્કા છે જ, પણ કર્મગ્રંથ આદિ **કરણાનુયોગના** પણ તેવા જ **એક્કા** (ace) છે. ખરેખર! આ માત્ર સંક્ષિપ્ત નોધરૂપ **આશયગંભીર** વ્યાખ્યાનસારોમાં તો **શ્રીમદે** સમયસાર-પ્રવચનસાર અને કર્મગ્રંથો-ધર્મગ્રંથોનો આશય સમાય એવા મહાપ્રબંધો રચ્યા છે. તો પછી **સાગરવરગંભીર શ્રીમદ્**ના સાક્ષાત્ સવિસ્તર વ્યાખ્યાનોનું તો પૂછવું જ શું? અત્ર સ્થળાભાવે આટલો અંગુલિનિર્દેશ માત્ર કરી સંતોષ માનશું.

આવું અદ્ભુત હતું **શ્રીમદ્**નું દ્રવ્યાનુયોગનું પ્રભુત્વ! આવું અલૌકિક હતું **શ્રીમદ્**નું કર્મશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રનું સ્વામિત્વ! આવું અપૂર્વ હતું **શ્રીમદ્**નું મોક્ષમાર્ગનું માર્ગદર્શન! આવું અનુપમ હતું **શ્રીમદ્**નું તત્ત્વતલસ્પર્શી તત્ત્વવિજ્ઞાન! અને આવી અદ્ભુત અલૌકિક અપૂર્વ અનુપમ હતી **પરમ અમૃત** (Immortal, nectarlike) **શ્રીમદ્**ની આ પરમ અમૃત મહાપ્રબંધરચના!

પરાભક્તિનું ગાન કરે છે. (મુનિશ્રી [illegible] જ્ઞાનાદિ ચાર ગુણનું [illegible] છે જ.)

તેમજ—તે તે પત્રોના મથાળે મૂકેલા [illegible] નમસ્કાર પણ તેવા જ અદ્ભુત અને પરમ ભાવવાહી છે, અને તે શ્રીમદ્દના [illegible] ઘોતક અથવા તે તે પત્રમાં આવતી વસ્તુને પુષ્ટ કરનારા [illegible] હોય છે. જેમ કે—'વિષમ સંસાર બંધન છેદીને ચાલી નીકળ્યા તે પુરુષોને અનંત પ્રણામ. (અં. ૫૮૮). સત્પુરુષોના અગાધ ગંભીર સંયમને નમસ્કાર. (અં. ૬૦૮). ભુજાએ કરી જે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર તરી ગયા તરે છે અને તરશે તે સત્પુરુષોને નિષ્કામ ભક્તિથી ત્રિકાળ નમસ્કાર. (અં. ૬૯૩). અપાર એવા સંસારસમુદ્રથી તારનાર એવા સદ્ધર્મનો નિષ્કારણ કરુણાથી જેણે ઉપદેશ કર્યો છે, તે જ્ઞાનીપુરુષોના ઉપકારને નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો! (અં. ૬૦૦) દેહધારી છતા નિરાવરણ જ્ઞાન સહિત વર્તે છે એવા મહાપુરુષોને ત્રિકાળ નમસ્કાર. (અં. ૬૭૮). પરમ ભક્તિથી સ્તુતિ કરનાર પ્રત્યે પણ જેને રાગ નથી અને પરમદ્વેષથી પરિષહ ઉપસર્ગ કરનાર પ્રત્યે પણ દ્વેષ નથી, તે પુરુષરૂપ ભગવાનને વારંવાર નમસ્કાર. (અં. ૭૬૭). દીર્ઘકાળની જેની સ્થિતિ છે, તેને અલ્પકાળની સ્થિતિમા આણી, જેમણે કર્મક્ષય કર્યો છે તે મહાત્માઓને નમસ્કાર. (અં. ૭૬૧). સર્વ દ્રવ્યથી, સર્વ ક્ષેત્રથી, સર્વ કાળથી અને સર્વ ભાવથી જે સર્વ પ્રકારે અપ્રતિબંધ થઈ નિજસ્વરૂપમાં સ્થિત થયા તે પરમ પુરુષોને નમસ્કાર. (અં. ૮૩૩). અગમ્ય છતા સરળ એવા મહત્પુરુષોના માર્ગને નમસ્કાર.' (અં ૮૮૭). અને પત્રોના અંતે ને ક્વચિત્ વચ્ચે પણ **શ્રીમદ્દ**ના તેવા અદ્ભુત ભાવનમસ્કાર દૃશ્યમાન થાય છે—'જ્ઞાનમય આત્મા જેમને પરમોત્કૃષ્ટ ભાવે પ્રાપ્ત થયો, અને જેમણે પરદ્રવ્યમાત્ર ત્યાગ કર્યું છે, તે દેવને નમન હો! નમન હો! (અં. ૭૬૩) પરમ સુખસ્વરૂપ, પરમોત્કૃષ્ટ શાંત, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ સમાધિને સર્વકાળને માટે પામ્યા તે ભગવંતને નમસ્કાર. તે પદમા નિરંતર લક્ષરૂપ પ્રવાહ છે જેનો તે સત્પુરુષોને નમસ્કાર. (અં. ૮૩૩). જે મહાત્માઓ અસંગ ચૈતન્યમાં લીન થયા, થાય છે અને થશે તેને નમસ્કાર. ૐ શાંતિઃ' (અં. ૯૦૧) આ છેલ્લા ત્રણ નમસ્કાર તો **શ્રીમદ્દની અનન્ય તત્ત્વદૃષ્ટિ અને અદ્ભુત તત્ત્વભક્તિ** પ્રદ્યોતે છે અને પત્રાંક ૬૭૪ના અંતે આ પરમ ભાવવાહી નમસ્કાર તો 'નમો મુજ! નમો મુજ!' એવી **આનંદઘનજી**એ ગાયેલી પરમ ધન્યદશાને પામેલા **શ્રીમદ્દ** જાણે પોતે પોતાને નમસ્કાર કરતા હોય એવો ભાસ આપે છે—

'જે દેહધારી સર્વ અજ્ઞાન અને સર્વ કષાય રહિત થયા છે તે દેહધારી મહાત્માને ત્રિકાળ પરમ ભક્તિથી નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો! તે મહાત્મા વર્તે છે તે દેહને, ભૂમિને, ઘરને, માર્ગને, આસનાદિ સર્વને નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો! (અં. ૬૭૪).'

અને આત્મસિદ્ધિ અમૃતશાસ્ત્રની 'જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના' ઇ. આદ્ય મંગલરૂપ અને 'દેહ છતાં જેની દશા' ઇ. અંત્ય મંગલરૂપ એ બે અમર ગાથા અને 'પરમ પુરુષ પ્રભુ સદ્ગુરુ' એ પ્રાસ્તાવિક ગાથા,—એ **શ્રીમદ્દ**ની સુપ્રસિદ્ધ **નમસ્કારત્રયી**

છે કે—'કૃપાનાથજી જ્યારે [illegible] સંભળાતો હતો. તેમાં કૃપાનાથે પોતે [illegible] મહારાજ તથા મીરાબાઈની [illegible] છ ખેતરવા દૂરથી આવતો હતો, ને [illegible]' ઈડરના પહાડોમાં શ્રીમદે મુનિઓને આ ગાથા [illegible] કે 'મા મુજ્ઝહ મા રજ્જહ.' એ અમર ગાથાઓની ધૂનોની દિવ્ય ધ્વનિ ગાજતી છે ને તો [illegible] હતી. [illegible] જાણે અદ્યાપિ ઈડરના પહાડો પાડી રહ્યા છે ને [illegible] છે! તે અમર ગાથાઓમાંની કેટલીક આ રહી—

> मा मुज्झह मा रज्जह मा दूसह इट्ठणिट्ठअत्थेसु ।
> थिरमिच्छहि जइ चित्तं विचित्तझाणप्पसिद्धीए ॥
> पणतीससोलछप्पणचउदुगमेगं च जवह ज्झाएह ।
> परमेट्ठिवाचयाणं अण्णं च गुरूवएसेण ॥
> जं किंचिवि चिंतंतो णिरीहवित्ती हवे जदा साहू ।
> लद्धूणय एयत्तं तदाहु तं तस्स णिच्छयं ज्झाणं ॥'

શ્રી પોપટલાલભાઈએ નોંધ્યુ છે તેમ—શ્રીમદ્ જ્યારે ઈડરથી પાછા વળતાં અમદાવાદ પધાર્યા, ત્યારે પરોઢિયે ત્રણ વાગ્યે આસ્તોડીયા દરવાજા બહાર જંગલ જતા રસ્તામા શ્રીમદ્ આ અલૌકિક ધૂન અપૂર્વ ભાવોલ્લાસથી લલકારતા હતા—'કર લે ગુરુગમ ગ્યાન વિચારા, કર લે ગુરુગમ ગ્યાન વિચારા.' અમદાવાદવાળા સોમચંદભાઈ મહાસુખરામે પણ નોંધ્યું છે તેમ—શ્રીમદ્ અમદાવાદમા આગાખાનના બંગલે મોટા ઓટલા પર આટા મારતા ગાથાઓની ધૂનો લગાવ્યે જતા હતા. શ્રી જવલબ્હેને પણ પોતાના સંસ્મરણોની નોધમાં નોંધ્યુ છે તેમ—(વવાણીઆમાં શ્રીમદ્) ઓઠકવાળો ખંડ લાંબો હતો, ત્યા આંટા મારતા ઘણીવાર જોવામાં આવ્યા છે. તે દૃશ્ય અત્યારે પણ જેવું ને તેવું સ્મૃતિમાં આવે છે. તે વખતની મુદ્રા, પાછળ હાથ અને ગંભીર, મક્કમ ગતિએ ગાથાની ધૂનમાં ડગ ભરતા નિહાળ્યા છે. જાણે ધરતી ઉપર પગ ઠરતો ન હોય તેમ એ ધૂનનો રણકાર તો હજુ સાક્ષાત્ ફરી ફરી સાંભરે છે—

> 'દોડત દોડત દોડીયો, જેતી મનની રે દોડ જિનેસર!
> પ્રેમ પ્રતીત વિચારો ઢૂંકડી, ગુરુગમ લેજો જોડ જિનેસર!
> ધાર તરવારની સોહલી દોહલી ચૌદમા જિનતણી ચરણ સેવા;
> ધાર પર નાચતા દેખ બાજીગરા, સેવના ધાર પર રહે ન દેવા.
> નિશદિન નૈનમેં નિંદ ન આવે, નર તબહી નારાયન પાવે
> અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે? ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો.
> ધન્ય રે દિવસ આ અહો! જાગી જે રે શાંતિ અપૂર્વ રે.
> તુજ મુજ અંતર અંતર ભાજશે, વાજશે મંગળ તૂર;
> પ્રેમ સરોવર અતિશય વાધશે, આનંદઘન રસ પૂર.

હું દેહાદિ સ્વરૂપ નથી, અને દેહ, સ્ત્રી, પુત્રાદિ કોઈ પણ મારાં નથી. શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ અવિનાશી એવો હું આત્મા છું. એમ આત્મભાવના કરતાં રાગદ્વેષનો ક્ષય થાય. (અં. ૬૯૨)

હું શરીર નથી, પણ તેથી ભિન્ન એવો જ્ઞાયક આત્મા છું, તેમ નિત્ય શાશ્વત છું. આ વેદના માત્ર પૂર્વ કર્મની છે, પણ મારું સ્વરૂપ નાશ કરવાને તે સમર્થ નથી, માટે મારે ખેદ કર્તવ્ય જ નથી'—એમ આત્માર્થીનું અનુપ્રેક્ષણ હોય છે (અં. ૬૨૭)

છે દેહાદિથી ભિન્ન આતમા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ—મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે.
એમ જાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ...મૂળ મારગ.

દેહથી ભિન્ન સ્વપરપ્રકાશક પરમ જ્યોતિસ્વરૂપ એવો આ આત્મા, તેમાં નિમગ્ન થાઓ. હે આર્યજનો! અંતર્મુખ થઈ, સ્થિર થઈ, તે આત્મામાં જ રહો તો અનંત અપાર આનંદ અનુભવશો.' (અં. ૮૩૨)

શુદ્ધ ચૈતન્યના નિર્વિકલ્પ ધ્યાનમાં લીન તન્મય ઉપયોગ કરનારા એવા પરમ શુદ્ધોપયોગી, પરમ ભાવનિર્ગ્રંથ, પરમ વીતરાગ પરમ આત્મચારિત્રી, પરમ અસંગ શ્રીમદ્ પોતે કેવી અનન્ય આત્મભાવના ભાવી રહ્યા હતા, તે સૂચવતા આ મહાન ભાવનાસૂત્રો પરમ ભાવિતાત્મા શ્રીમદ્‌ના નિજ આત્માની ઉચ્ચતમ અધ્યાત્મદશા પર અપૂર્વ પ્રકાશ નાખે છે—

'પરમ વીતરાગોએ આત્મસ્થ કરેલું, યથાખ્યાત ચારિત્રથી પ્રગટેલું એવું પરમ અસંગપણું નિરંતર વ્યક્તાવ્યક્તપણે સંભારું છું.—અં. ૮૯૬.

'સર્વથી સર્વ પ્રકારે હું ભિન્ન છું. એક કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ, પરમોત્કૃષ્ટ, અચિંત્ય સુખસ્વરૂપ માત્ર એકાંત શુદ્ધ અનુભવસ્વરૂપ હું છું. ત્યાં વિક્ષેપ શો? વિકલ્પ શો? ભય શો? ખેદ શો? બીજી અવસ્થા શી? હું માત્ર નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ શુદ્ધ, પ્રકૃષ્ટ શુદ્ધ પરમશાંત ચૈતન્ય છું. હું માત્ર નિર્વિકલ્પ છું. હું નિજસ્વરૂપમય ઉપયોગ કરું છું. તન્મય થાઉં છું. શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ.' અં. ૮૩૩.

આમ દેહાદિથી ભિન્ન હું શુદ્ધચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા છું, એમ ભાવના કરી મુમુક્ષુએ આત્માર્થપ્રધાન દૃષ્ટિ રાખી આત્માર્થ પ્રત્યે જ દૃષ્ટિ સ્થિર–કેન્દ્રિત કરવી જોઈએ; આત્માર્થ એ જ એક અર્થ છે, બાકી બધોય અનર્થ છે એમ સમજી આ આત્મા અર્થની સિદ્ધિને અર્થે આત્માર્થીએ,—'**કામ એક આત્માર્થનું બીજો નહિ મનરોગ**' —એ **મહાન્ સૂત્ર** નિરંતર હૃદયમાં ધારણ કરી, અમારે તો એક આત્માર્થનું જ કામ છે—આત્માર્થનું જ એક માત્ર અર્થ–પ્રયોજન છે, બીજો કોઈ માનાર્થ આદિ મનરોગ અમને નથી એમ પરમાર્થભાવના ભાવવી જોઈએ; દેહને અર્થે–દેહના ભલાને માટે–દેહના ઉપકારને માટે આ પરોપકારી(!) આત્માએ અનંત ભવ ગાળ્યા, પણ આત્માને અર્થે–આત્માના ભલાને માટે–આત્માના ઉપકારને માટે એકે ભવ ગાળ્યો નથી! જે દેહ એક આત્માને અર્થે ગળાશે તે જ દેહે આત્મવિચાર જન્મ પામવા યોગ્ય છે એમ જાણી નિરંતર આત્માર્થનો જ લક્ષ રાખી આત્માર્થી મુમુક્ષુએ દેહાર્થની સર્વ કલ્પના

શું પ્રભુ ચરણ કને ધરું? આત્માથી સૌ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપિયો, વર્તું ચરણાધીન.
આ દેહાદિ આજથી, વર્તો પ્રભુ આધીન;
દાસ દાસ હું દાસ છું, આપ પ્રભુનો દીન.'

અને આવા અનન્ય અનંત ઉપકારી [illegible] ભગવાનનો [illegible] જરાય ઉપકાર વાળી શકાય એમ નથી એવું જાણીને, આવી અપૂર્વ ભક્તિ [illegible] પણ ભાવના ભાવતો આત્માર્થી મુમુક્ષુ શિષ્ય સદ્ગુરુ સમીપે [illegible] પ્રણિધાન-વચન ઉચ્ચાર તે પ્રકાશતું આ પરમ ભાવવાહી ક્ષમાપનાસૂત્રરૂપ મહાન્ ભાવનાસૂત્ર શ્રીમદ્ પ્રકાશે છે—

'હે પરમ કૃપાળુ દેવ! જન્મ-જરા-મરણાદિ સર્વ દુઃખોનો અત્યંત ક્ષય કરનારો એવો વીતરાગ પુરુષનો મૂળ માર્ગ આપ શ્રીમદે અનંત કૃપા કરી મને આપ્યો. તે અનંત ઉપકારનો પ્રતિઉપકાર વાળવા હું સર્વથા અસમર્થ છું. વળી આપ શ્રીમત્ કંઈપણ લેવાને સર્વથા નિસ્પૃહ છો. જેથી હું મન, વચન, કાયાની એકાગ્રતાથી આપના ચરણારવિંદમાં નમસ્કાર કરું છું. આપની પરમ ભક્તિ અને વીતરાગ પુરુષના મૂળ ધર્મની ઉપાસના મારા હૃદયને વિષે ભવ પર્યંત અખંડ જાગૃત રહો એટલું માગું છું તે સફળ થાઓ! ૐ શાંતિઃ શાંતિ શાંતિ.'

અને છલકાવેલા ભાવસિંધુની અપેક્ષાએ જે વીશ લાખ દોહરા કરતાં પણ વધી જાય એવા છે, એવા 'હે પ્રભુ! હે પ્રભુ! શું કહું, દીનાનાથ! દયાળ!' ઇ. વીશ અમર દોહરા એ તો,—હૃદય સોંસરા પેસી જાય એવા સાદામાં સાદા શબ્દોમાં અનન્ય સદ્ગુરુ ભક્તિરહસ્ય દાખવતું સુપ્રસિદ્ધ ભાવનાસૂત્ર તો શ્રીમદ્‌ના પદ્યાત્મક ભાવનાસૂત્રોમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન ધરાવે છે અને શ્રીમદ્‌ના ગદ્યાત્મક મહાન્ ભાવનાસૂત્રોમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન ધરાવતું મોક્ષમાળાઅંતર્ગત **ક્ષમાપનાસૂત્ર** છે,—છએ આવશ્યકનો અનન્ય ચમત્કૃતિથી સંક્ષેપમાં સમાવેશ કરી દેતા જે મહાન્ ક્ષમાપનાસૂત્રની ભાવની દૃષ્ટિએ પ્રાયે જોડી જડવી દુર્લભ છે. પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ પ્રતિદિન અવશ્ય પાઠ કરવા યોગ્ય-ભાવન કરવા યોગ્ય આ બન્ને 'આવશ્યક' મહાન્ ભાવનાસૂત્રો એટલા બધા સુપ્રસિદ્ધ છે કે તે અત્ર અવતારવા આવશ્યક નથી, તેમજ તે લાંબા હોવાથી અત્રે સ્થળસંકોચથી અવતારી શકાય એમ નથી, એટલે સુજ્ઞ વાચકોને તેનું અત્ર સૂચનમાત્ર કરીએ છીએ.

પ્રાણીમાત્રના રક્ષક-બંધવ અને હિતકારી વીતરાગના પરમ શાંતરસમય ધર્મનો અનન્ય મહાપ્રભાવ જેના અંતરમાં વસ્યો હતો એવા **પરમ ધર્મમૂર્ત્તિ શ્રીમદ્**— આ વીતરાગધર્મની મુક્તકંઠે પ્રસ્તુતિ કરતા, અને આ પરમ વીતરાગધર્મનો આશ્રય કરી જન્મ-જરા-મરણાદિના બંધનરૂપ ક્લેશમય સંસારથી વિરામ પામવા પ્રમાદ છોડી આ રત્નચિંતામણિ મનુષ્યદેહનું સાર્થક્ય કરવાનું પરમ ભાવવાહી આહ્વાન કરતા —આ મહાન્ ભાવનાસૂત્રો પ્રકાશે છે—

'પ્રાણીમાત્રનો રક્ષક, બંધવ અને હિતકારી એવો કોઈ ઉપાય હોય તો તે વીતરાગનો ધર્મ જ છે. (અં. ૯૦૩).

'અહો! સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસમય સન્માર્ગ — અહો! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસ પ્રધાન માર્ગના મૂળ સર્વજ્ઞદેવ — અહો! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસ સુપ્રતીત કરાવ્યો એવા પરમકૃપાળુ સદ્‌ગુરુદેવ — આ વિશ્વમાં સર્વકાળ તમે જયવંત વર્તો, જયવંત વર્તો. [illegible]

'જ્ઞાનીઓનો સનાતન સન્માર્ગ જયવંત વર્તો.' (અં. [illegible]).

જ્ઞાનિઓના સનાતન સન્માર્ગના જયજયકાર [illegible] સૂત્રો તો પરમ ભાવિતાત્મા રાજચંદ્રનો [illegible] ઉદ્‌ઘોષે છે!

પ્રકરણ સત્તાણુમું

વનક્ષેત્રસ્થિતિ કરતા અવધૂત યોગીન્દ્ર

'અવધૂ નામ હમારા રાખે,
સો પરમ મહારસ ચાખે.' — શ્રી આનંદઘનજી

'ધાર તરવારની સોહલી દોહલી ચૌદમા જિનતણી ચરણસેવા;
ધાર પર નાચતા દેખ બાજીગરા, સેવના ધાર પર રહે ન દેવા.' — શ્રી આનંદઘનજી

આમ વ્યાપાર-વ્યવસાયમાંથી પ્રતિબંધરહિત માત્ર બાહ્ય સંબંધ સિવાય નિવૃત્ત-પ્રાય થયા પછી **શ્રીમદ્‌**ને નિવૃત્તિનો વિશેષ વિશેષ અવકાશ મળવા લાગ્યો, એટલે **પરમ નિવૃત્તિપ્રિય શ્રીમદ્‌** નિવૃત્તિક્ષેત્રસ્થિતિનો વિશેષ વિશેષ લાભ લેવા લાગ્યા. વ્યાપારવ્યવસાયના અંતરસંબંધથી નિવૃત્ત થઈ ચૂક્યા છતાં પ્રતિબંધરહિતપણે બાહ્ય સંબંધના જે રહ્યાસહ્યા તાંતણા રહ્યા હતા તે ત્રોડવા માટે-સમેટવા માટે (wind up) **શ્રીમદ્‌**ને કવચિત્ થોડો વખત આંતરે આંતરે મુંબઈ રહેવું પડતું, તે સિવાય પ્રાયઃ નિવૃત્ત થઈ **શ્રીમદ્‌** નિવૃત્તિ જ લેતા. એમ તો ભાવથી તો પ્રથમથી જ **શ્રીમદ્‌** સર્વ દ્રવ્યથી સર્વક્ષેત્રથી સર્વકાળથી અને સર્વભાવથી સર્વત્ર સર્વદા સર્વથા નિવૃત્ત જ હતા અને સર્વત્ર અપ્રતિબદ્ધપણે સાક્ષાત્ **જીવનમુક્તદશા** જ અનુભવતા હતા, પણ દ્રવ્યથી-બાહ્યથી પણ તે અંતરનિવૃત્તિને પોષક **નિવૃત્તિક્ષેત્ર**નું સેવન તેઓ આત્મયોગની પરિપૂર્ણ સાધનાર્થે કરતા હતા. અને તેવા નિવૃત્તિક્ષેત્રમા **શ્રીમદ્‌**ની પ્રથમ પ્રસન્નતા ગૂર્જરાતમાં નિસર્ગની કૃપાથી **ચારુતર**-અત્યંત ચારુ (સુંદર) એવા ચરોતર પ્રદેશ પર ઉતરી હતી, અને તેમાં પણ **ઉત્તરસંડાના વનક્ષેત્ર** પર તો **શ્રીમદ્‌**ની વિશેષ કૃપાદૃષ્ટિ પડી હતી. પુણ્યમૂર્ત્તિ **શ્રીમદ્‌**ના પાવન પદન્યાસથી ધન્ય બનેલા આ ઉત્તરસંડાના એકાંત નિર્જન વનક્ષેત્રમાં તો લગભગ એક માસ જેટલી સ્થિતિ કરી ભાવથી **મહામુનીંદ્ર** જેવી પરમ અસંગ **અવધૂત** દશા અનુભવતા આ **અવધૂત યોગીન્દ્રે** સર્વસંગ અવધૂત

થઇ શકે. [illegible]
વર્ણવી શકે, [illegible]
(શિવાય) યથાશક્તિ [illegible]
હોય, તો તત્સંબંધી [illegible]
આપી શકાય નહિં—પુષ્પ, [illegible]

૨. વસો [illegible]

કાવિઠાથી શ્રીમદ્ [illegible] વસોક્ષેત્રે પધાર્યા અને ત્યાં પ્રાય: આસો સુદ ૧૩ પર્યંત—એક [illegible] સ્થિતિ કરી. તે વખતે શ્રી લલ્લુજીમુનિની ચાતુર્માસસ્થિતિ [illegible] હતી. તેમની સાથેના મુનિ મોહનલાલજી અને ચતુરલાલજી હતા. લલ્લુજીમુનિએ નડીયાદના એક ભાઈ મોતીલાલ [illegible] ભાવસારને વસો શ્રીમદ્ પધારે તો તેમની સેવાના [illegible] બની શકશે કે કેમ? એમ પૂછ્યું. મોતીલાલભાઇએ ઘણી જ પ્રસન્નતાથી [illegible] ને કહ્યું કે—'હું બધી ગોઠવણ સારી રીતે કરીશ.' પછી શ્રીમદ્ કાવિઠાથી નિકળી વસો તરફ આવવા નિકળ્યા ત્યારે મોતીલાલ માફા તથા ગાડી લઇ સામા ગયા. 'રસ્તામાં ગાડું સામું મળ્યું. તેમાં સાહેબજી તથા અંબાલાલભાઇ તથા લહેરાભાઇ બેઠેલા હતા.' તેમને માફામાં—ગાડીમાં બેસાડી મોતીલાલ આદર-બહુમાનથી વસોમાં ઉપાશ્રય આગળ નારાયણની પગારી હતી ત્યાં લાવ્યા. રાતના દશ વાગ્યે શ્રીમદ્જી મુનિઓ હતા ત્યાં પધાર્યા. તે દર્શનપ્રસંગનું ભક્તિપૂર્ણ રોમાંચક ચિત્ર મુનિ લલ્લુજી આલેખે છે કે—' કૃપાળુ દેવના દર્શન કર્યાં, તે વખતે તેમની અદ્દ્ભુત દશા અમારા અનુભવમાં આવી તેનું વિશેષ વર્ણન કરવા અસમર્થ છું. પણ ટુંકામાં એટલું કે તે વખતે દેહ ને આત્મા સાવ સ્પષ્ટ જુદા છે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કૃપાળુદેવ વિષે થયો. થોડીવાર પછી જે જ્ઞાનીએ વીતરાગનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે તે પરમ પુરુષના દર્શન થવાથી આમ જ જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ હોય એવી ખાત્રી થઈ. તે પછી થોડીવારે કૃપાળુદેવ બોલ્યા કે જીવને જ્ઞાનીનું માહાત્મ્ય જેવી રીતે સમજવું જોઇએ તેવી રીતે સમજાયું નથી. કેમકે એક ૭-૮ વર્ષનું બાળક જેમ રાત્રે પાણી ન પીતું હોય અને જ્ઞાની રાત્રે પીતા હોય; એમ સમજવામાં આવે તે જ્ઞાની વિષે બાળ જીવો તો એમ કલ્પના કરે કે આમાં કાંઇ નથી. એવી બાળ જીવે જ્ઞાનીની ઓળખાણ કરેલી હોય છે. પછી ઉતારે પધારી ગયા. ત્યાં આગળ અમારે કલાક કલાક બોધ મળતો. મેં પૂછ્યું—સંન્યાસી કોને કહીએ? પૂજ્યશ્રીએ કહ્યું—સર્વ વાસનાનો ક્ષય કરે તેનું નામ સંન્યાસી કહીએ. મેં પૂછ્યું—ગોંસાઈ કોને કહીએ? પૂજ્યશ્રીએ કહ્યું—ઇંદ્રિયોને કબજે કરે તેને ગોંસાઈ કહીએ. મેં પૂછ્યું—યતિ કોને કહીએ? પૂજ્યશ્રીએ કહ્યું—પાર પહોંચેલા યા પરમાત્મપદને પામે તે યતિ કહીએ.'

એકવાર વનમાં પધાર્યા હતા ત્યાં શ્રીમદે મુનિઓને પ્રમાદ ત્યજવાનો ઉપદેશ આપી, મુનિ લલ્લુજીને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવાની ભલામણ કરી. એટલે મુનિ મોહનલાલજીએ કહ્યું—મહારાજ સાહેબને તથા દેવકરણજીને અવસ્થા થઈ છે તેથી કેમ

સમકિતીને આઠ મદમાંનો એકે મદ ન હોય. [illegible] આદિ [illegible], (પોતે જ્ઞાન નહીં છતાં પોતાને જ્ઞાની માની બેઠેલા) અને [illegible],—એ પાંચમાંથી એક પણ રોગ હોય તો જીવને સમકિત ન થાય. આ [illegible] આપ્યો હતો. (૨) ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવા વિષે આગમ [illegible] જોયાં હતાં, તે [illegible] કુમારી [illegible] ચાર માસ સુધી પણ ગાય ભેંસોની જે [illegible] આહારમાં શરીર પુષ્ટ થાય છે તે આહાર માંસ તરીકે લેખાય છે, કારણ કે તે આહારથી માંસ વધે છે. એટલે પૌષ્ટિક આહાર કરવો તે માંસ ખાવા બરાબર છે. (૩) મુનિ મોહનલાલજીએ શ્રીમદ્‌ને જણાવ્યું કે મને વ્યાખ્યાન વાંચતા આવડતું નથી ને તે વાંચવા [illegible] નથી, તે માટે **શ્રીમદે** રૂબરૂમાં ઉત્તર આપ્યો કે—મુનિને વ્યાખ્યાનમાં સજ્ઝાય કરવાની આજ્ઞા છે તે વખતે સજ્ઝાય ધીમેથી કરવામાં આવે તેને બદલે આ મોટા સ્વરે સજ્ઝાય કરવામાં આવે છે એવો ભાવ રાખવો, તેમજ તે સાંભળનારની પાસેથી કાંઈ પણ આહારાદિકની ઇચ્છા રાખવી નહિં. તે મુજબ સજ્ઝાય કરે (૪) કોઈ સામાન્ય મુમુક્ષુ ભાઈ બ્હેન સાધન માટે પૂછે તો આ સાધન બતાવવું—૧. સાત વ્યસનનો ત્યાગ. ૨. લીલોતરીનો ત્યાગ. ૩. કંદમૂળનો ત્યાગ. ૪. અભક્ષ્યનો ત્યાગ. ૫. રાત્રીભોજનનો ત્યાગ. ૬. 'સર્વજ્ઞદેવ' અને 'પરમ ગુરુ'ની પાંચ પાચ માળાનો જપ. ૭. ભક્તિરહસ્ય દુહાનું પઠન–મનન. ૮. ક્ષમાપનાનો પાઠ. ૯. સત્સમાગમ અને સત્શાસ્રનુ સેવન. ઇત્યાદિ માર્ગદર્શન મુનિઓને આપ્યું હતું.

એક દિવસ **શ્રીમદ્** વસોના ચરામા પધાર્યા હતા, ત્યા કેટલાક મુમુક્ષુ ભાઈઓ તથા બ્હેનો આવ્યા હતા. **શ્રીમદે** ભાદરણવાળા મોરીભાઇ બાપુભાઈ પાસે 'ભરતેસર ભૂપતિ ભયો વૈરાગી' એ સજ્ઝાય ત્રણ વખત ગવરાવી હતી. (૧) પછી **શ્રીમદે** એક દૃષ્ટાંત ષડ્દર્શનનું સ્વરૂપ સમજાવવા વિષે આપ્યું હતું : છ જુદા જુદા વૈદ્યોની દુકાન છે. તેમા એક વૈદ્ય સંપૂર્ણ સાચો છે. તે તમામ રોગોને, તેના કારણને, અને તે ટાળવાના ઉપાયને જાણે છે તેનાં નિદાન, ચિકિત્સા સાચાં હોવાથી રોગીનો રોગ નિર્મૂળ થાય છે વૈદ્ય કમાય છે પણ સારૂં. આ જોઇ બીજા પાંચ કૂટ વૈદ્યો પણ પોત પોતાની દુકાન ખોલે છે. તેમા સાચા વૈદ્યના ઘરની દવા પોતા પાસે હોય છે, તેટલા પુરતો તો રોગીનો રોગ દૂર કરે છે, અને બીજી પોતાની કલ્પનાથી પોતાના ઘરની દવા આપે છે, તેથી ઉલટો રોગ વધે છે. પણ દવા સસ્તી આપે છે એટલે લોભના માર્યા લોક લેવા બહુ લલચાય છે અને ઉલટા નુકશાન પામે છે. આનો ઉપનય એ છે જે, સાચો વૈદ્ય તે વીતરાગ દર્શન છે, જે સંપૂર્ણ સત્ય સ્વરૂપ છે તે મોહ વિષયાદિને, રાગદ્વેષને, હિંસા આદિને સંપૂર્ણ દૂર કરવા કહે છે, જે વિષયવિવશ રોગીને મોઘા પડે છે, ભાવતા નથી અને બીજા પાચ કૂટ વૈદ્યો છે તે કુદર્શનો છે તે જેટલા પુરતી વીતરાગના ઘરની વાતો કરે છે, તેટલા પુરતી તો રોગ દૂર કરવાની વાત છે, પણ સાથે સાથે મોહની, સંસારવૃદ્ધિની, મિથ્યાત્વની, હિંસા આદિની ધર્મના બ્હાને વાત કરે છે તે પોતાની કલ્પનાની છે અને તે સંસારરૂપ રોગ ટળવાને બદલે વૃદ્ધિનુ કારણ થાય

નહીં', પાછળથી સર્પ જોતાં જ મોતીલાલના [illegible] નહીં. [illegible] શ્રીમદ્ આગળ ચાલવા આજ્ઞા કરી [illegible] માંડ્યું. [illegible] સુધી ગયા ને બંગલે જવાનો જુનો રસ્તો જે શ્રીમદે [illegible] ને રસ્તે [illegible] ગયા. રસ્તે ચાલતાં શ્રીમદે બોધ આપ્યો [illegible] અમર સંદેશો આપે, [illegible] અપૂર્વ આત્મ પુરુષાર્થની પ્રેરણા કરતાં શ્રીમદે શ્રીમુખે આ આત્માનુભવસિદ્ધ પરમ અદ્ભુત રહસ્યવાર્તા પ્રકાશી હતી.

'પ્રમાદમાં શું પડ્યા રહ્યા છો? વર્તમાનમાં માર્ગ કાંટાથી ભર્યો છે, કે જે કાંઈ ખોદતાં અમને જે શ્રમ વેઠવો પડ્યો છે તે અમારો આત્મા જ જાણે છે. વર્તમાનમાં વિશેષ જ્ઞાની મળ્યા હોત તો અમે તેની પૂંઠે પૂંઠે ચાલ્યા જાત. તમને તો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીનો જોગ છતાં એવા જોગથી જાગૃત થતા નથી! પ્રમાદને દૂર કરી જાગૃત થાઓ! અમે જ્યારે શ્રી વીર પ્રભુના છેલ્લા અંતેવાસી શિષ્ય હતા, ત્યારે લઘુશંકા જેટલો પ્રમાદ કરવાથી અમને આટલા ભવ કરવા પડ્યા છે! પરંતુ જીવને પ્રમાદને લઈને ભાન થતું નથી, જીવને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની પુરુષનું ઓળખાણ થવું બહુ જ દુર્લભ છે. પ્રમાદ છોડો! પુરુષાર્થ કરો! જાગૃત થાઓ! આવો યોગ મળવો પરમ વિકટ છે. મહાપુણ્યે પ્રાપ્ત થયેલ આ જોગ વ્યર્થ ન ગુમાવો. અમારું કહેલું ગમે તે પ્રકારે થતું હોય પણ તે કેવળ જાગૃત અને પુરુષાર્થને પ્રેરવા અર્થે જ છે.'

આમ બોધ ચાલતો હતો. પછી બંગલે આવ્યા. શ્રીમદ્ હીંચકા પર ગાથાઓની ધૂનમાં ને ધૂનમાં બેઠા ને અપ્રમત્ત જાગૃતપણે રાત્રી નિર્ગમન કરી. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળની તે જ દિનચર્યા પછી બપોરનો વખત થયો. મોતીલાલે આગળથી જ તેમના પત્નીને સૂચના આપી હતી કે મેલટ્રેન ઉપડ્યા બાદ તમારે જમવાનું લઈને ચાર ખેતરવાને છેટે બેસી રહેવું. પછી હું આવીને જમવાનું લઈ જઈશ. તે પ્રમાણે મોતીલાલ જમવાનું લેવા જાય છે, ત્યા તો તેમના પત્ની નવલબ્હેન નજીક આવી પહોંચ્યા. તેથી મોતીલાલે તેમને ઠપકો આપ્યો અને ગુસ્સે થયા, કારણ કે તે વાત સાહેબજીને જણાવવી નહોતી. પણ તે વાત શ્રીમદ્જીએ જ્ઞાનબળથી જાણી લીધી અને મોતીલાલને કહ્યું—'શા માટે તમે ખીજ્યા? તમે શું ધણીપણું બજાવો છો? નહીં, નહીં, તેમ ન થવું જોઈએ. ઉલટો તમારે તે બાઈનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. આ બાઈ તો આઠમે ભવે મોક્ષપદ પામવાના છે.' એમ કહી આજ્ઞા કરી કે બાઈને અહીં આવવા દ્યો. એટલે શ્રીમદ્‌ની આજ્ઞાથી મોતીલાલના પત્ની નવલબ્હેને શ્રીમદ્‌ના પાવન દર્શન કર્યા, અને આવા પરમ સંતના મને દર્શન થાય તો કેવું સારૂં એમ પોતે ઘરથી નિકળતાં કરેલો ભાવના—મનોરથ પૂર્ણ થવાથી પરમ હર્ષ પામ્યા અને પરમ પુણ્યોપાર્જનથી ધન્ય બન્યા. દર્શન કરી તે બાઈ ભવનો ભાર ઉતારી ચાલ્યા ગયા. આહારમા રોજ શ્રીમદ્ માત્ર બે રૂપીઆભાર રોટલી, ભાત અને થોડું (નવટાંક) દૂધ, એમ એક જ વખત ભોજન લેતા,—અને તે પણ યાચીને નહિં, પણ અન્ય આપે તો જ લે, નહીં તો ન લે. આવા સૂક્ષ્મ આહારથી શરીરને અને અનાજને કેટલો સંબંધ છે એવી રીતે

શરીર કૃશ કરી. [illegible] વિષયકષાયરૂપ ચોરને અંદરથી બહાર [illegible]. સ્નાન સૂતક કરી. તેનો [illegible] કરી [illegible] જાગ્યો: શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ [illegible]

આમ મુનિ દેવકરણજી આદિ મોતીલાલ [illegible] શ્રીમદ્‌ની અદ્‌ભુત આત્મદશાની [illegible] ગયા હતા, અને અને ખેડા [illegible] તેમને આ અવધૂત યોગીન્દ્રની અપ્રમત્ત આત્મદશા [illegible] પ્રતીતિ થઈ. અને 'રાજચંદ્ર તે શાંત અને [illegible] પરમ અદ્‌ભુત યોગીન્દ્ર અને વનક્ષેત્રના [illegible] યોગીન્દ્ર.'—એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ૧૯૪૭થી પોતાની [illegible] શ્રીમદે શ્રીમુખે કરેલ ઉલ્લેખ મુનિ દેવકરણજીને [illegible] શ્રીમદ્‌ની આત્મદશા પર અલૌકિક પ્રકાશ નાંખનારો અને તે પર [illegible] ઓર ચમત્કારિક બની ગયો હતો.

અને આમ બીજાઓને ધર્મલાભ આપનારા દેવકરણજી આદિ મુનિઓને અપૂર્વ ધર્મલાભ આપતા, બીજા મુમુક્ષુઓને પણ યથાયોગ્ય ધર્મબોધ આપતા, આ પરમ અસંગ આત્મક્ષેત્રમાં વસતા પરમ અદ્‌ભુત અવધૂત યોગીન્દ્રે ખેડા વનક્ષેત્રમાં ૨૨ દિવસ સ્થિતિ કરી. અને આમ અનુક્રમે કાવિઠા—વસો—ઉત્તરસંડા—ખેડા એ ચાર વન ક્ષેત્રમા સમઅપણે ત્રણ માસનો 'વનવાસ' કરી, ગૂજરાતના આ વનક્ષેત્રોને પોતાની ધૂનોના દિવ્ય ધ્વનિથી ગજાવનારા અને મોહનિદ્રામાંથી જગાવનારા આ વનવાસી અવધૂત યોગીન્દ્રે ક્ષેત્રાંતરગમન કર્યું—મુંબઈ ભણી પ્રયાણ કર્યું. વનક્ષેત્રસ્થિતિમાં અનન્ય ભક્તિનો પરમ ધન્ય લાભ ઊઠાવનાર ભદ્રમૂર્તિ મોતીલાલભાઈ પરમ ભક્તિથી આ પરમ ગુરુને ખેડાથી અમદાવાદ મૂકવા આવ્યા, અને આ પરમગુરુ મુંબઈ પધાર્યા.

પ્રકરણ અઠ્ઠાણુમું

ઇડરના પહાડો ગજાવતો સિદ્ધ યોગી

વનક્ષેત્રસ્થિતિ કરી અવધૂત યોગીંદ્ર રાજચંદ્ર મોહમયીમાં અમોહસ્વરૂપે એકાદ માસ સ્થિતિ કરી પુનઃ ઇડર નિવૃત્તિક્ષેત્રે સ્થિતિ કરવા ૧૯૫૫ના માગશર શુદ ૫ ને દિને નિકળ્યા. રસ્તામાં નડિયાદ સ્ટેશને ભક્તિમાન્ મોતીલાલભાઈએ શ્રીમદ્‌નો દર્શનલાભ લીધો. શ્રીમદે કહ્યું—અમે ઇડર નિવૃત્તિ અર્થે જઇએ છીએ. શ્રીમદ્ ઇડર પધાર્યા, ને ત્યાં મહા વદ ૭ સુધી સ્થિતિ કરી. અત્ર નિવૃત્તિક્ષેત્રે લગભગ અઢી માસ જેટલી

વાણી અથવા જ્ઞાનીના ચારિત્ર કે આત્મોન્નતિકારી જ્ઞાનીદશાનાં સિદ્ધાંત, તેની આતુરતાથી પ્રણામ અતિ ભક્તિએ કરીને કરીએ. અખંડ આત્મધૂનના એકતાર પ્રવાહપૂર્વક તે વાત અમને હજી ભજવાની આતુરતા રહ્યા કરે છે.— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અં. ૬૩૫

પૂર્વજનોના અનુભૂત પ્રસંગોનું પુનઃ સ્મરણ કરતાં જે અનુભવો પરથી કોઈ જણાય છે કે—પૂર્વજનોનું સાક્ષાત્ સ્મરણ કરતાં જાણે શ્રીમદ્દનો દિવ્ય આત્મા પૂર્વ કાળે તે તે જ્ઞાનીપુરુષના ધન્ય પ્રસંગોનું સાક્ષાત્ દર્શન કરી રહ્યો હોય એમ જ્ઞાનીપુરુષના પ્રસંગે વ્યતીત થયેલા તે તે ધન્ય કાળનું, તે તે ધન્ય ક્ષેત્રનું, તે તે ધન્ય સત્સંગીઓનું અત્યંત રોમાંચિત ભક્તિથી સ્મરણ કરી રહ્યા છે. આ સામાન્યપણે નિર્દિષ્ટ સ્મરણભૂત ક્ષેત્રોના શ્રીમદ્દના પરમ સદ્ગુરુ ભગવાન મહાવીરના **સત્સંગપ્રસંગમાં** વ્યતીત થયેલ પરમ ધન્ય કાળનું અને પરમ ધન્ય ક્ષેત્રનું સ્મરણ પ્રધાનપદ ભોગવે એ સહજ સ્વાભાવિક છે; અને તેમાં ઇડરના આ ક્ષેત્રનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. તેમજ—ભગવાન **મહાવીર** પછીના સોળસો વર્ષના ગાળામાં પણ **મહાવીર** જેવા પરમગુરુ પાસેથી સાક્ષાત્ સંસ્કારવારસો લઈને આવેલો **શ્રીમદ્દનો** દિવ્ય આત્મા ઉત્તમ ઉત્તમ જ્ઞાનસંસ્કારસંપન્ન જન્મ પામ્યો હોવો જોઈએ એમ સુજ્ઞ વિચક્ષણ જનોને શીઘ્ર સમજાઈ જાય છે, એટલે ત્યારે પણ પ્રાપ્ત થયેલ અનેક જ્ઞાનીપુરુષોના સત્સંગપ્રસંગોનું રોમાંચક સ્મરણ **શ્રીમદ્દને** થયું હશે એ સહેજે અનુમાનાય છે. એટલે જ આવા નિવૃત્તિક્ષેત્રો પ્રત્યે **શ્રીમદ્દનું** સહજ નૈસર્ગિક આકર્ષણ હોય એ સ્વાભાવિક છે, અને તે પણ ક્ષેત્રમોહને લઈને નહિં, પણ તે તે 'જ્ઞાનીપુરુષના આત્મચારિત્ર પ્રત્યેના મોહને' લઈને, 'અખંડ આત્મધૂનના એકતાર પ્રવાહપૂર્વક તે વાત ભજવાની આતુરતાને' લઇને.

આમ ઇડર ક્ષેત્ર પ્રત્યે **શ્રીમદ્દને** કોઇ ખાસ અનેરૂં આકર્ષણ હતું અને તેઓશ્રી ત્રણ ત્રણ વાર અત્ર પધાર્યા હતા અને નિવૃત્તિક્ષેત્રસ્થિતિ કરી હતી એ નિશ્ચિત હકીકત છે. અને અત્રે સ્થિતિ કરવામાં અનુકૂળ સહજ નિમિત્ત કારણ પણ મળી આવ્યું હતું. **શ્રીમદ્દના** નિકટના સગા અને ગાઢ સ્નેહી **ડો. પ્રાણજીવનદાસ જગજીવનદાસ મહેતા** સં. ૧૯૫૨થી ૧૯૫૬ દરમ્યાન ઇડર સ્ટેઇટના ચીફ મેડિકલ ઑફિસર હતા. તેમણે શાંતિપ્રિય–નિવૃત્તિપ્રિય **શ્રીમદ્દને** અત્રે શાંતિ–નિવૃત્તિ માટે ઘણું અનુકૂળ સ્થાન છે એમ જણાવી ઇડર પધારવાનું સપ્રેમ આમંત્રણ આપ્યું હતું. એટલે પ્રથમ **શ્રીમદ્** ૧૯૫૩ના× વૈશાખ વદમાં ઇડર પધાર્યા હતા અને દશ દિવસ રહ્યા

× ઇડરમાં ઘણું કરી આ પ્રથમ સ્થિતિ વેળાએ ઇડરના મહારાજાએ **શ્રીમદ્દની** એક–બે વખત મુલાકાત લીધી હતી, તેઓની વચ્ચે જે વાર્તાલાપ થયો હતો તેનો હેવાલ 'દેશી રાજ્ય' માસિકમાં ઇ સ ૧૯૨૮મા પ્રસિદ્ધ થયો છે તે આ પ્રકારે—

મહારાજા—લોકોમા કહેવત છે કે 'રાજેશ્રી તે નરકેશ્રી' એનો અર્થ શું ?

શ્રીમદ્—રાજપદવી પ્રાપ્ત થવી એ પૂર્વનાં પુણ્ય અને તપોબળનું ફળ છે. તેના બે પ્રકાર છે. એક 'પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય' અને બીજું 'પાપાનુબંધી પુણ્ય.' પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના ફળરૂપ પ્રાપ્ત

વાર-૧૯૫૫ના માગશર સુદમાં શ્રીમદ્ [illegible] ણીઆ-મોરબી જઈ ત્યાંથી શ્રી [illegible] છે તેનું હવે સવિસ્તર વર્ણન કરશું

અત્ર આ નિમ્નલિખિત [illegible] પ્રસંગ ઇડરની પ્રથમ સ્થિતિ વેળાનો બનેલો [illegible] સ્થિતિ વેળાએ તો સ્વરૂપગુપ્ત શ્રીમદ્‌ની [illegible] શ્રીમદ્ પ્રાયઃ જનસંસર્ગ વર્જતા અને પરમ [illegible] શ્રીમદે ડૉ. પ્રાણજીવનદાસને સાફ મનાઈ કરી હતી કે [illegible] આગમનની વાત પ્રસિદ્ધ કરવી નહિં, કંઈ પણ બહાર પાડવી નહિં. એટલે પરમ અસંગ શ્રીમદ્ માત્ર ભોજનઅર્થ પૂરતો કાળ ગામમાં આવવા સિવાય શેષ કાળ વને એકાન્ત નિર્જન સ્થળોમાં નિર્ગમન કરતા, ઇડરના પહાડોમાં ને ગિરિગુફાઓમાં એકાકી નિર્ગ્રંથવત્ નિરંજના સ્વાધ્યાય-ધ્યાનમાં લીન રહેતા. તેમની થોડી દિનચર્યા અંગે તે વખતના સાક્ષી ઇડરના હેમચંદભાઈ માસ્તરે નીચે પ્રમાણે પરિચયનોંધ કરી છે—'તે વખતે દિગંબર ભંડારમાંથી દ્રવ્યસંગ્રહની પ્રત તથા દશલક્ષણધર્મની પ્રત લઈ આવેલા. મધ્યાહ્ને ગઢ ઉપર દેવદર્શન કર્યા બાદ તેઓ 'દશયતિધર્મ' વગેરે અમારું ટૂંક-રૂઠી રાણીનું માળિયું કહેવાય છે, ત્યાં જઈ એકાંતમાં બેસી વાચના. સાંજે ચાર વાગ્યે ત્યાંથી નીચે ઉતરતા અને જંગલમાં પથ્થર પર બેસીને ઉત્તરાધ્યયન, સૂયગડાંગ, દશવૈકાલિક વગેરેના મૂળ-સૂત્રોનો મુખપાઠ સ્વાધ્યાય કરતા. પછી નીચે આવી હાલ જ્યાં ડુંગર પાસે શહેરમાં કુંડ છે, ત્યાં ઇસ્પીતાલ હતી અને પાસે જ ડૉ. પ્રાણજીવનદાસનો બંગલો હતો ત્યાં સાંજે જમતા હતા. જ્યારે ડુંગર ઉપર જવાનું ન હોય ત્યારે બંગલાની પાછળ નજીકમાં ચંદન ગુફા છે ત્યાં બેસીને વિચારતા હતા' અત્રે હેમચંદભાઈએ મધ્યાહ્ન પછીની દિનચર્યા—અને તે પણ થોડા દિવસની દિનચર્યા નોંધી છે, પણ પ્રાતઃકાળની દિનચર્યા અંગે મૌન છે; પણ મુનિ લલ્લુજીની પરિચયનોંધ પરથી જણાય છે કે-'પોતે ત્રણ માસ ઇડરમાં રહ્યા. તે વખતે ખબર એવા સાંભળતા કે-નિત્ય પોતે વનમાં જતા. અને ગુફામાં એક માસ સુધી લાગટ જતા હતા. તે વાત પણ સાંભળતા હતા. સવારના નીકળ્યા ૧૦-૧૧-૧૨ અને બે વાગ્યા સુધી રહેતા હતા અને અમારૂં ઇડર જવું નહીં થયેલ તે પહેલા પણ પોતે પંદર દિવસ લગભગ રહેલ તે વખતે પણ વનમાં બહાર પધારતા હતા.' આમ શુદ્ધ આત્મધ્યાની શ્રીમદ્‌ની અપ્રમત્ત મુનિચર્યા પરથી જણાય છે કે તેઓ પ્રાતઃકાળનો સમય ઘંટિઓ પહાડ અને તે તરફની ગુફાઓ છે ત્યાં નિર્ગમન કરતા અને સ્વાધ્યાય-ધ્યાનની અહાલેક જગાવી ગિરિકંદરાઓને ગજાવતા.

સર્વત્ર નિવૃત્તિક્ષેત્રસ્થિતિ વેળાએ પ્રાયઃ પત્રાદિ વ્યવહાર ન કરવો એવો સામાન્ય નિયમ શ્રીમદે રાખ્યો હતો, એટલે ઇડરથી લખાયેલા બે-ચાર ટૂંકા પત્રો સિવાય બીજા પત્રો મળતા નથી, અને તે પત્રો પણ ખાસ પ્રયોજનવશાત્ પંચાસ્તિકાય, સમયસાર, કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા આદિ ગ્રંથોની પ્રત મેળવવા પૂરતા જ લખાયા છે. આ

લાલભાઈ પાસેથી શ્રીમદ્‌નું ઈડર [illegible] મુનિઓએ વિહાર કર્યો અને ત્રણે મુનિઓએ [illegible] શ્રીમદ્‌નો [illegible] મળશે એ આશાએ ઈડર તરફ વિહાર કર્યો. મુનિ [illegible] એ ત્રણ મુનિઓ વડગામથી વિહાર કરતા ઈડર [illegible] વેલશીરખજી, લક્ષ્મીચંદજી એ ચાર મુનિઓ બીજા [illegible] આમ લલ્લુજી મુનિ ઈડર આવી [illegible] શ્રીમદ્‌ના [illegible] દવાખાના ભણી ગયા. ગોવર્ધનભાઈના [illegible] શ્રીમદ્‌ની સાથે હતા, તેમણે દૂરથી મુનિને આવતા દેખીને શ્રીમદ્‌ને [illegible] 'લલ્લુ મુનિ આવ્યા.' શ્રીમદે ઠાકરશીને મુનિને અહીં ન આવવા દેતા [illegible] વનમાં લઈ જવાને કહ્યું. ઠાકરશી મુનિને વનમાં લઈ ગયા; ત્યાં પાછળ શ્રીમદ્ [illegible] આવ્યા અને લલ્લુજી મુનિને એકલાને એકાંતે એક આંબા તળે લઈ ગયા અને [illegible] શ્રીમદે તેમને કહ્યું—તમે કેમ આવ્યા? [illegible] મુનિએ કહ્યું—આપની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલ્યા જઈએ છીએ. પણ અત્રે નિવૃત્તિક્ષેત્ર છે [illegible] આપના સમાગમનો વિશેષ લાભ મળશે એવી ઈચ્છાથી અમે આવ્યા છીએ, અને દેવકરણજી પાછળ આવે છે. શ્રીમદે કહ્યું—અમે દેવકરણજીને પત્રથી જણાવવા ઈચ્છીએ છીએ કે અત્રે નહિ આવતાં અન્યત્ર વિહાર કરી જાય. અમે તો અત્રે [illegible] રહેવા આવ્યા છીએ, મુમુક્ષુનો પણ સંગ કરતા નથી, એટલે ગુપ્ત-અપ્રસિદ્ધ જ રહેવા માગીએ છીએ, માટે તમારે ડાક્તરના ઘર તરફ ગોચરી અર્થે પણ આવવું નહિ અને આવતી કાલે વિહાર કરી જવો. લલ્લુજી મુનિએ કહ્યું—'આપની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલ્યા જઈએ છીએ. પણ બે મુનિઓ મોહનલાલજી તથા નરશીરખજી પાછળ રહ્યા છે, તેમને આપના દર્શન થયા નથી તો આપ જો આજ્ઞા કરો તો એક દિવસ ટકી આપના દર્શન કરી વિહાર કરીશું.' શ્રીમદે કહ્યું— 'ભલે તેમ કરજો' મુનિને આમ ચાલ્યા જાઓ એમ સ્પષ્ટ નિષેધ કરવાનું કારણ એ જણાય છે કે મુનિઓ જો એમની પાસે આવતા જતા થઈ જાય તો અત્રે શ્રીમદ્ પોતે જે ગુપ્તતા જાળવવા માગે છે તે જળવાય નહીં, લોકોમાં સહેજે પ્રસિદ્ધિ થઈ જાય અને અસંગ યોગ સાધવાનો પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ જ માર્યો જાય. જેથી ગુપ્તતા પણ જળવાય અને મુનિઓનો મનોરથ પણ સચવાય એટલે જ શ્રીમદે મુનિઓને જંગલમા એકાંત સ્થળે મળવાનો સંકેત કર્યો. આમ છતાં **પરમ કૃપાળુ** શ્રીમદે જે મુનિઓ આટલો લાંબો વિહાર કરીને સત્‌સમાગમની તૃષાથી આવ્યા તેમને નિરાશ નહિં કરતા પૂરા સંતોષ્યા પણ ખરા, એ આપણે હવે પછી જોશું.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તે જ આંબાના વૃક્ષ તળે ત્રણે મુનિઓ ગયા. ત્યારે જે અદ્ભુત દૃશ્ય જોવા મળ્યું તેનો તાદૃશ્ય ચિતાર મુનિ લલ્લુજીના શબ્દોમા આ રહ્યો—' તે વખતે કૃપાળુદેવની ડુંગરમાંથી વાણીની ધ્વનિનો ગુંજાર થતો તે સાભળીને અમે જોવા ગયા. કૃપાનાથની ધ્વનિ નિકળે છે, પણ તે ક્યાં છે એમ ખોળતા હતા,

દાઢ ઉકાડતા ગાઢેનિ [illegible] કરી [illegible] પાસે બેઠતા અને [illegible] શ્રીમદ્ [illegible] ગુંચી [illegible] અને [illegible] હતા.' તેવામાં એક [illegible] કે—'ભગવાન્ પુઢવીશિલાએ [illegible] પુઢવીશિલા.' ભગવાન્ * મહાવીરના [illegible] શ્રીમદ્ [illegible] ભાવનું અપૂર્વ સ્મરણ કરાવી આ [illegible] અંશનું વાચન આરંભ્યું, [illegible] થયો, અને મુનિ દેવકરણજી નો તીવ્ર [illegible] કે—'હવે અમારે ગામમા જવાની શી જરૂર છે?' શ્રીમદ્દે [illegible] કે ગામમા જાઓ. દેવકરણજીએ કહ્યું—[illegible] શ્રીમદ્દે [illegible] મુનિઓને [illegible] જગતના કલ્યાણ અર્થે છે.' શ્રીમદ્દે પ્રકાશ્યું—[illegible] જેવો આત્મા ચિંતવે છે તેવો તેને ભાસે છે. તેને વિષે ઉદાહરણ આપ્યું કે [illegible] જેવો આત્મા ચિંતવે અને આ ડુંગર જેવડું તેનું [illegible] તો તેને તેવો આત્મા ભાસે છે.' અને 'વાસુપૂજ્ય જિન ત્રિભુવનસ્વામી ઘનનામી પરનામી રે'—એ વાસુપૂજ્ય ભગવાનની આનંદઘનજીના સ્તવનની ગાથાઓ ગાઈ સિદ્ધના પર્યાય પ્રકાશવા અંગે પ્રકાશ્યું કે—'સિદ્ધ ભગવાનના પર્યાય એવા છે કે અત્યારે આપણે અહીં બેઠા છીએ તો તે રૂપે દેખે છે. અને ઊઠીને ચાલ્યા જઈએ તો તે રૂપે દેખે છે.' પછી અગીયાર વાગ્યા લગભગ

× આ પૃથ્વીશિલાપટ્ટ અંગે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ગ્રંથમાં રોજનિશીમાં (અ. ૧૫૭), નીચે પ્રમાણે સૂત્ર ઉલ્લેખ છે—

'હે ગૌતમ! તે કાળ અને તે સમયમાં છદ્મસ્થ અવસ્થાએ, હું એકાદશ વર્ષની પર્યાયે, છઠ્ઠે છઠ્ઠે સાવધાનપણે, નિરંતર તપશ્ચર્યા અને સંયમથી આત્મતા ભાવતા, પૂર્વાનુપૂર્વીએ ચાલતા, એક ગામથી બીજે ગામ જતાં, જ્યાં સુષુમારપુર નગર, જ્યાં અશોક વનખંડ બાગ, જ્યાં અશોક વર પાદપ, જ્યાં પૃથ્વીશિલાપટ્ટ, ત્યાં આવ્યો; આવીને અશોક વર પાદપની નીચે, પૃથ્વીશિલાપટ્ટ પર, અષ્ટમભક્ત ગ્રહણ કરીને, બન્ને પગ સંકોચીને, લાંબા કર કરીને, એક પુદ્ગલમાં દૃષ્ટિ અડગ સ્થાપીને, અનિમેષ નયનથી, જરા શરીર નીચું આગળ ઝૂકી રાખીને, યોગની સમાધિથી, સર્વ ઇંદ્રિયો ગુપ્ત કરીને, એક રાત્રિની મહાપ્રતિમા ધારણ કરીને, વિચરતો હતો. (ચમર)' શ્રી ભગવતીસૂત્ર શતક ૩, ઉદ્દેશક ૨

* 'જીવનરેખા'માં શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરતચંદે પણ નોંધ્યું છે કે—'શ્રીમદ્ વખત પરત્વે કોઈ સમાગમવાસી ગુણાનુરાગીને કહેતા કે—અમે શ્રી મહાવીરના એક અંતેવાસી શિષ્ય હતા, પ્રમાદના યોગે પડ્યા અને રઝળ્યા. શ્રી મહાવીર કેવા હતા, ક્યાં કેવે પ્રકારે વિચરતા ઇત્યાદિ પણ કહેતા

ખંભાતવાળા શ્રી છોટાલાલભાઈ માણેકચંદે પણ પોતાની પરિચયનોંધમાં લખ્યું છે કે—'તેઓશ્રી બહાર ફરવા જતા ત્યારે મને સાથે લઈ જતા. ચર્નીરોડની બાજુમા સમુદ્ર કિનારે રેતીમા તેમની સમીપમાં હું, મારા ભાઈ ત્રિભુવનભાઈ તથા ખીમજીભાઈ, બેઠા હતા કૃપાળુદેવે કહ્યું—શ્રીમાન્ મહાવીર સ્વામી પણ શરીરે (આંગળીના ઇસારાથી બતાવ્યું) આવા હતા, અને આવી જમીનોમા, પુઢવી-શિલાઓ પર બેસતા હતા.'

પછી શ્રીમદ્ [illegible] કુંદકુંદાચાર્ય [illegible] માત્ર [illegible] [illegible] બોલ્યા કે [illegible] આવડ્યું નહિ; [illegible] નહિ. પછી શ્રીમદે દ્રવ્યસંગ્રહ [illegible] કરવાનું કહી પુન. [illegible] નુશાસન [illegible] શ્રીમદે વાણી [illegible] અદ્ભુત જ્ઞાનમાં [illegible] સિદ્ધયોગી શ્રીમદે [illegible] સત્સમાગમની તૃષાથી આવેલા મુનિઓની [illegible] મુનિ દેવકરણજી તો [illegible] પરમ ગુરુનો થયો, તેમા આ [illegible] ચઢાવે છે તેમ આ પ્રસંગ પરમ કલ્યાણકારી છે; [illegible]' ઈત્યાદિ

પછી પાંચમા દિવસે સાંજે શ્રીમદે મુનિઓને આજ્ઞા કરી કે—પૂર્વે થઈ ગયેલા દિગંબર મુનિઓના સ્મરણાર્થે દેહાંત પછી કરાવેલા સમાધિસ્થળો કે જે ×છત્રીઓના નામે ઓળખાય છે ત્યા જાઓ. મુનિઓ ત્યાં ગયા ને કાયોત્સર્ગમુદ્રાસ્થિત મુનિઓના તે સમાધિસ્થળના દર્શન કર્યા. વૈરાગ્યવર્દ્ધક આ સમાધિસ્થળોની નિકટમા જ સ્મશાન ભૂમિ હતી; અને આસપાસમા જ એક પ્રાચીન ગુફા, તેની પાસેમા જળકુંડ અને એક છૂટો ઉંચો પત્થર ધ્યાનના આસન જેવો હતો, તે પણ મુનિઓએ જોયા અને ઇડર-નિવાસી એક ભાઇ પાસેથી આ ગુફામા શ્રીમદ્ દોઢ માસ રહ્યા હતા તે પણ સાંભળ્યું, અને શ્રીમદ્‌ની આ અદ્ભુત યોગચર્યા વિષે આશ્ચર્ય પામતા ઉપાશ્રયે આવ્યા. અને પછી છઠ્ઠા દિવસે આજ્ઞા થવાથી મુનિઓ વિહાર કરી ગયા

આમ સર્વથા અસંગ વર્ત્તતા આ સિદ્ધ યોગીએ અનાયાસે સત્સંગેચ્છાથી આવી પડેલા મુનિઓને પાંચ-છ દિવસ સત્સંગનો ધર્મલાભ આપી વિદાય કર્યા પછી પણ અત્ર નિવૃત્તિક્ષેત્રે ઇડરના પહાડોમાં અને ગિરિગુફાઓમાં પોણા બે મહિના સુધી

× મુનિઓને છત્રીઓના દર્શનાર્થે જવાની શ્રીમદ્‌ની સૂચનામાં શું ગૂઢ સંકેત હશે તે આપણે જાણતા નથી. પણ આ અંગે પરિચયીઓ પાસેથી કર્ણોપકર્ણ વાત ચાલી આવે છે, તે પ્રમાણે એવી વાત પ્રચલિત છે કે—લગભગ ૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે એક રાજ્યચંદ્ર નામના દિગંબર મુનિ હતા. તેમનુ ત્યારે ઇડરમાં અવસાન થયું; અને અત્યારે પણ જે સ્થળે તે મુનિનો અગ્નિદાહ થયો હતો તે સ્થળે બંધાવવામાં આવેલ સમાધિસ્થળ—જે 'છત્રી'ના નામે પ્રસિદ્ધ છે, તે તે ભૂતકાળના આ પ્રસંગની યાદી પોકારતું મોજૂદ છે. સ્ટેશનથી થોડે દૂર નાના ટેકરા પર આ સ્થળ આવેલું છે, અને તેમાં 'રાજ્યચંદ્ર' મુનિના નામનો સ્પષ્ટ શિલાલેખઉલ્લેખ અમે નજરે દીઠો છે. એક બીજી વસ્તુ પણ છે કે શ્રીમદે 'દ્રવ્યસંગ્રહ'ની જૂની પ્રત ત્યાં ઇડરના ભંડારમાં નિયત સ્થળે મૂકેલી સ્વયં બતાવી આપી હતી,—કે જે પ્રસંગ નજરે જોનારાઓને પરમ આશ્ચર્યકારક અદ્ભુત લાગ્યો હતો.

ઓમ [illegible] હતા. [illegible] ગોરજ[illegible] શ્રીમદ્ [illegible] વિશાળ [illegible] શ્રીમદે પરમ [illegible] વણાણીઆ-મોરબી [illegible] શ્રીમદ્ પધાર્યાં હતા, અને ત્યાં [illegible] પૂર્ણતા આ સિદ્ધ યોગીએ ઇડરના [illegible] ગજાવી અને [illegible] જગાડી હતી

ઇડરથી વળતાં શ્રીમદ્ [illegible] પધાર્યા. અમદાવાદથી પણ [illegible] આદિ [illegible] મુમુક્ષુઓ [illegible] વૈશાખ માસનો અંત ભાગ અને [illegible] નો તાપ પડતો હતો. તેમાં શ્રીમદે મુનિઓને બપોરે બાર વાગ્યે વનમાં [illegible] પધારવાનું કહ્યું, બીજા મુમુક્ષુઓ સાથે પોતે પણ ચાલ્યા. આવા તાપમાં મુનિના પગ બળતા હશે એમ કહી પોતે પણ પગરખાં કાઢીને અડવાણે પગે ચાલ્યા. ખીજડાનો પ્રખર તાપ અને તપેલી જમીન, તેમાં અડવાણે પગે સુકુમાર શરીરવાળા શ્રીમદ્ ગજરાજની પેઠે બહુ ધીરે ધીરે શાંતિ-ગંભીરતાથી ચાલતા હતા! મુનિ લલ્લુજી તે પ્રસંગનું તાદૃશ ચિત્ર આલેખે છે—'તે દેખી ઘણા માણસોને આ જ્ઞાનીને દેહની સાથે કાંઇ સંબંધ નથી તેમ ચાલે છે એમ થોડી સમજણવાળા માણસોને પણ પ્રત્યક્ષ દેખાવ થયો. અને અમે સાત ઠાણા આમથી આમ અને આમથી આમ છાંયડો ખોળતા ખોળતા આમથી આમ ફૂદકા મારીને પરાણે પરાણે થોડા થોડા છાંયડે ઉભા રહેતા ઉભા રહેતા ચાલ્યા ને દૂર એક વડવૃક્ષ હતું ત્યાં (શ્રીમદ્) પધાર્યા,—ત્યાં અમે પણ ગયા ત્યાં કૃપાળુદેવ પધારેલ ને તેમના ચરણ સામું જોવાથી પગે સાવ રાતા વર્ણ લોહીની શેરો છૂટે તેવો દેખાવ લાગ્યો ને ફોલ્લા (ળંભોલા) પડયા તે દીઠા.' ત્યાં તળાવ કાંઠે વટવૃક્ષ તળે શ્રીમદે ઘણી પર્ષદા મળી હતી, તેને ઘણો બોધ આપ્યો—'કર્મઅંગને છેડે આત્મા રહે છે, પ્રકૃતિ જોઇ છે.' ઇત્યાદિ શ્રીમદે એક વચન એવું ઉચ્ચાર્યું કે—'હવે અમે સાવ અસંગ દશામાં થઇને કોઇપણ એક વચન ઉચ્ચાર કરીએ નહિં તેવી દશા વર્ત્તે છે' ત્યારે મુનિ દેવકરણજી બોલી ઊઠયા—'તો પછી જ્ઞાનીની અનુકંપા અને દયા કયાં જશે?' શ્રીમદે કહ્યુ—'ત્યાં તે દયા પણ અંતે મૂકવાની છે' આમ નરોડામાં એક દિવસ સ્થિતિ કરી મુનિઓને અને અન્ય મુમુક્ષુઓને ધર્મલાભ આપી શ્રીમદ્ અમદાવાદ થઇ છેવટને માટે મુંબઇ પધાર્યા, ઇડરના પહાડોને ને ગિરિગુફાઓને ગજાવી અને પરમ અસંગ શુદ્ધ આત્મદશાને જગાવી આ અમોહસ્વરૂપી સિદ્ધ યોગી મોહમયીમાં પાછા ફર્યા!

ઊંઘે તે અમુનિ. આ અંગે આત્મજાગૃતિ પ્રેરતી [illegible] ટંકોત્કીર્ણ વચનામૃતો છે કે—

'શ્રી જિન આત્મપરિણામની સ્વસ્થતાને 'સમાધિ' અને આત્મપરિણામની અસ્વસ્થતાને 'અસમાધિ' કહે છે. તે અનુભવજ્ઞાનથી જોતાં પરમ સત્ય છે.

આત્મપરિણામની સ્વસ્થતાને શ્રી તીર્થંકર 'સમાધિ' કહે છે. આત્મપરિણામની અસ્વસ્થતાને શ્રી તીર્થંકર 'અસમાધિ' કહે છે. આત્મપરિણામની સહજ સ્વરૂપે પરિણતિ થવી તેને શ્રી તીર્થંકર 'ધર્મ' કહે છે. આત્મપરિણામની કંઈ પણ ચપળ પરિણતિ થવી તેને શ્રી તીર્થંકર 'કર્મ' કહે છે.

જે જીવો મોહનિદ્રામાં સૂતા છે તે અમુનિ છે. નિરંતર આત્મવિચારે કરી મુનિ તો જાગૃત રહે, પ્રમાદીને ભય છે, અપ્રમાદીને કોઈ રીતે ભય નથી એમ શ્રી જિને કહ્યું છે.

સર્વ વિભાવથી ઉદાસીન અને અત્યંત શુદ્ધ નિજ પર્યાયને સહજપણે આત્મા ભજે, તેને શ્રી જિને તીવ્રજ્ઞાનદશા કહી છે.

પ્રમાદને × તીર્થંકર દેવ કર્મ કહે છે, અને અપ્રમાદને તેથી બીજું એટલે અકર્મરૂપ એવું આત્મસ્વરૂપ કહે છે તેવા ભેદના પ્રકારથી અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ છે, (કહ્યુ છે.)'—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અં. ૫૫૧, ૫૬૮, ૫૭૩, ૫૭૨, ૪૮૬.

આવા આ અપ્રમત્ત શબ્દના વિશાળ મૂળ અર્થમાં સહજ આત્મસમાધિરૂપ સ્વસ્થતાનો અનુભવ કરનારા, તીવ્ર જ્ઞાનદશા સંવેદનારા, પરમ ધર્મમૂર્ત્તિ, સ્વરૂપસ્થિત ઇચ્છારહિત પરમ ભાવમુનિ શ્રીમદ્ પ્રથમથી જ અપ્રમત્ત દશાનો વારંવાર અનુભવ કરતા આવ્યા જ છે,—એ આપણે પૂર્વ પ્રકરણોમાં યથાપ્રસંગે જોયું જ છે, એટલું તેનું અત્ર પિષ્ટપેષણ કરતા નથી; પણ એક–બે વસ્તુ પ્રત્યે સુજ્ઞ વાચકનું ધ્યાન ખેંચી તેની સ્મૃતિને સહજ તાજી કરીએ છીએ. સહજાત્મસ્વરૂપમાં સુસ્થિત, કેવલ શુદ્ધ જ્ઞાનદશાને અનુભવતા શ્રીમદે પોતાના આત્માની અપ્રમત્તધારાનું સૂચન કરતા આ અનુભવઉદ્‌ગાર પ્રકાશ્યા છે—

'સમય પણ અપ્રમત્તધારાને નહિ વિસ્મરણ કરતું એવું જે આત્માકાર મન તે વર્તમાન સમયે ઉદય પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરે છે; અને જે કોઈ પણ પ્રકારે વર્તાય છે, તેનું કારણ પૂર્વે નિબંધન કરવામાં આવેલો એ ઉદય છે. તે ઉદયને વિષે પ્રીતિ પણ નથી, અને અપ્રીતિ પણ નથી. સમતા છે. કરવા યોગ્ય પણ એમ જ છે.

નિરાશ્રય એવા જ્ઞાનીને બધુંય સમ છે, અથવા જ્ઞાની સહજપરિણામી છે, સહજસ્વરૂપી છે, સહજપણે સ્થિત છે; સહજપણે પ્રાપ્ત ઉદય ભોગવે છે. સહજપણે જે કંઈ થાય તે થાય છે, જે ન થાય તે ન થાય છે, તે કર્ત્તવ્યરહિત છે; કર્ત્તવ્યભાવ તેને વિષે વિલયપ્રાપ્ત છે.

મન, વચન, કાયાના જોગમાંથી જેને કેવળી સ્વરૂપ ભાવ થતાં અહંભાવ મટી ગયો છે, એવા જે જ્ઞાનીપુરુષ તેના પરમ ઉપશમરૂપ ચરણારવિંદ તેને નમસ્કાર કરી,

× "पमाय कम्ममाहसु, अप्पमाय तहावरं ।
तब्भावादेसओ वावि बाल पंडियमेव वा ॥"—સૂત્રકૃતાંગ ૧–અ., ૮ અ., ૩ ગાથા

ઉપયોગ સ્ખલિત થાય છે, [illegible]
ઉપયોગ થઈ આત્માનંદ[illegible] [illegible]
દેહાદિ સાધનના નિર્વાહની પ્રવૃત્તિ [illegible] પ્રવૃત્તિ [illegible]
શું ન ઉપયોગે થઈ શકે એવી [illegible] છે, તેને [illegible]
કહેવાય છે. ×× અર્થાત્ જે કંઈ નિગ્રંથને પ્રવૃત્તિ [illegible] છે, તે પ્રવૃત્તિ
માંથી જે પ્રવૃત્તિ ત્યાગ કરી [illegible] છે, તે જ [illegible] છે, અને તે [illegible]
આપી છે કે મુખ્ય હેતુ જે અંતર્મુખ ઉપયોગ તેને જેમ [illegible] તેમ [illegible]
છે. તે જ પ્રમાણે વર્તવામાં આવે તો ઉપયોગ [illegible] અને જે
સમયે જીવની જેટલી જેટલી જ્ઞાનશક્તિ [illegible] છે તે તે અપ્રમત્ત રહ્યા કરે
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર. અં. ૭૬૭

અને આવી અપ્રમત્ત યોગ ને અપ્રમત્ત ઉપયોગની સાધનામાં નિરંતર પરમ પ્રયત્નશીલ વર્ત્તતાં, પરમાણુમાત્ર દોષને સમયમાત્ર પણ સહન ન કરી શકતા—પરમ 'અસહિષ્ણુ' પરમ અપ્રમત્ત શ્રીમદ્ આત્માના કોઈ પ્રદેશમાં ખૂણેખાંચરે ભરાઈ રહેલા રહ્યા સહ્યા દોષના પરમાણુએ પરમાણુને વીણી વીણીને આત્મામાંથી વિસર્જન કરતા હોય—છેવટની વિદાય આપતા હોય, અને પોતાના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ ગુણને સત્કારી આત્મામાં અત્યંત સ્થિર થવાનું આહ્વાન કરતા હોય એમ પોતાની હાથનોંધમાં તે તે ગુણ-દોષને આવું અપૂર્વ ભાવવાહી સંબોધન કરે છે—

'હે કામ! હે માન! હે સંગઉદય! હે વચનવર્ગણા! હે મોહ! હે મોહદયા! હે શિથિલતા! તમે શા માટે અંતરાય કરો છો? પરમ અનુગ્રહ કરીને હવે અનુકૂળ થાઓ! અનુકૂળ થાઓ!

'સ્વપર ઉપકારનું મહત્કાર્ય હવે કરી લે! ત્વરાથી કરી લે! અપ્રમત્ત થા—અપ્રમત્ત થા. શું કાળનો ક્ષણવારનો પણ ભરુંસો આર્યપુરુષોએ કર્યો છે? હે પ્રમાદ! હવે તું જા, જા. હે બ્રહ્મચર્ય! હવે તું પ્રસન્ન થા, પ્રસન્ન થા. હે વ્યવહારોદય! હવે પ્રબળથી ઉદય આવીને પણ તું શાંત થા, શાંત. હે દીર્ઘસૂત્રતા! સુવિચારનું, ધીરજનું, ગંભીરપણાનું પરિણામ તું શા માટે થવા ઇચ્છે છે? હે બોધબીજ! તું અત્યંત હસ્તામલકવત્ વર્ત, વર્ત. હે જ્ઞાન, તું દુર્ગમ્યને પણ હવે સુગમ સ્વભાવમાં લાવી મૂક. હે ચારિત્ર! પરમ અનુગ્રહ કર, પરમ અનુગ્રહ કર. હે યોગ! તમે સ્થિર થાઓ; સ્થિર થાઓ! હે ધ્યાન! તું નિજ સ્વભાવાકાર થા, નિજ સ્વભાવાકાર થા. હે વ્યગ્રતા! તું જતી રહે, જતી રહે. હે અલ્પ કે મધ્ય અલ્પ કષાય! હવે તમે ઉપશમ થાઓ, ક્ષીણ થાઓ. અમારે કાંઈ તમારા પ્રત્યે રુચિ રહી નથી. હે સર્વજ્ઞપદ! યથાર્થ સુપ્રતીતપણે તું હૃદયાવેશ કર, હૃદયાવેશ કર. હે અસંગ નિર્ગ્રંથપદ! તું સ્વાભાવિક વ્યવહારરૂપ થા! હે પરમ કરુણામય સર્વ પરમહિતના મૂળ:વીતરાગ ધર્મ! પ્રસન્નથા પ્રસન્ન. હે આત્મા! તું નિજ સ્વભાવાકાર વૃત્તિમાં જ અભિમુખ થા! અભિમુખ થા. ૐ, હે વચન-સમિતિ! હે કાયઅચપળતા! હે એકાંતવાસ અને અસંગતા! તમે પણ પ્રસન્ન થાઓ, પ્રસન્ન થાઓ!'—હાથનોંધ, ૨-૧૯, ૩-૨૬.

આમ પોતાના દોષપરમાણુને પણ આત્મામાંથી વિસર્જન કરતા અને સમ્યગ્દર્શન

પ્રકરણ [illegible]મું

શુદ્ધ ચૈતન્ય ધ્યાન

'આનંદઘન ચેતનમય મૂર્તિ,

શુદ્ધ નિરંજન દેવ ધ્યાઉં રે.'—શ્રી આનંદઘનજી.

આવી શુદ્ધ આત્મોપયોગમાં અખંડ સ્થિતિરૂપ આત્મરત યોગધારા જેને વર્તી રહી હતી, એવા **શ્રીમદ્** શુદ્ધ ચૈતન્યના ધ્યાનની [illegible] ધારાથી [illegible] [illegible] તીક્ષ્ણ પરિણતિથી અને 'અપ્રમત્ત [illegible] [illegible]' સમયે સમયે જેના અનંતગુણ પરિણામ વર્ધમાન થઈ રહ્યા હતા, એવા [illegible] યોગી **શ્રીમદ્‌ની** શુદ્ધ ચૈતન્યની ધ્યાનધારા સમયે સમયે અનંતગુણવિશિષ્ટ વર્ધમાન પરિણામને પામી રહી હતી. અધ્યાત્મજીવનના પ્રથમ તબક્કાથી આરંભાયેલી આ **શુદ્ધ ચૈતન્ય ધ્યાનની ધારા** ઉત્તરોત્તર બળવત્તર બનતી જતી અત્યાર—આ અધ્યાત્મજીવનના ત્રીજા—છેલ્લા તબક્કામાં (૧૯૫૩ અને પછી) તો પરમ પરાકાષ્ઠાને (Climax) પામતી જતી હતી. આપણે સૌભાગ્ય પરના પત્રોમાં પૂર્વે જોયું હતું તેમ—'ચૈતન્યનો નિરંતર અવિચ્છિન્ન અનુભવ પ્રિય છે, એ જ જોઈએ છે, બીજી કંઈ સ્પૃહા રહેતી નથી' (અં. ૧૪૪)—એમ નિરંતર ચૈતન્યનો અખંડ અનુભવ જ જેને પ્રિય હતો એવા આત્મરત—આત્મતુષ્ટ—આત્મતૃપ્ત **શ્રીમદ્** '**सत्यं परं धीमहि**'—એવું જે પરમ સત્ય તેનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ' (અં. ૩૦૨, ૩૦૭) એમ પરમ સત્યનુ અખંડ ધ્યાન કરતા હતા, '**અનુક્રમે સંયમ સ્પર્શતોજી, પામ્યો ક્ષાયક ભાવ**'—અનુક્રમે સંયમની ઊર્ધ્વ ઊર્ધ્વ ભૂમિકાઓને સ્પર્શતા ક્ષાયક ચારિત્રને સંભારતા હતા : અને 'શુદ્ધતા વિચારે ધ્યાવે શુદ્ધતામેં કેલિ કરે, શુદ્ધતામેં થિર વ્હે, અમૃતધારા વરસે'—શુદ્ધતા વિચારતા—ધ્યાતાં, શુદ્ધતામાં રમતા—શુદ્ધતામા સ્થિર રહેતા જેને અમૃતમય આત્માના શાંત સુધારસની **અમૃતધારા** વર્ષતી હતી એવા **શ્રીમદ્** શુદ્ધ ચેતનરસની અમૃતાનુભૂતિ કરતા હતા, અને એટલે જ આવા બ્રહ્મરસના **ભોગી શ્રીમદ્, પરમાર્થસખા સૌભાગ્ય** પરના પત્રોમા વારંવાર પોતાની આત્મદશા આલેખતું હૃદય દર્શાવતા હતા—'**ચિત્તની દશા ચૈતન્યમય** રહ્યા કરે છે. **અત્રે આત્માકારતા વર્તે છે.** જણાવ્યા જેવું તો મન છે, કે જે સત્સ્વરૂપ ભણી અખંડ સ્થિર થયુ છે, (નાગ જેમ મોરલી ઉપર) (અં ૨૮૦), અખંડ આત્મધ્યાન રહ્યા કરે છે (અં. ૩૩૬)' ઇત્યાદિ. આમ પૂર્વે પણ **શ્રીમદ્** શુદ્ધ ચૈતન્યનુ ધ્યાન ધરી જ રહ્યા હતા, અને તેનું સવિસ્તર દર્શન આપણે **શ્રીમદ્‌નુ 'અપૂર્વ આત્મધ્યાન'** એ પ્રકરણમા (૬૮) પૂર્વે કર્યું જ છે, એટલે અત્ર તેનુ પિષ્ટપેષણ નહિં કરતાં તેની સ્મૃતિ માત્ર આપી છે. પણ હમણાં તો—૧૯૫૩ની સાલના અરસામા ને તે પછી તો **શ્રીમદ્‌નો** દિવ્ય આત્મા અધ્યાત્મ ભૂમિકામાં ઘણો ઘણો આગળ વધી ગયો છે, ને તેમની શુદ્ધ

અહોનિશ ભાવનારા પરમ [illegible] શ્રીમદ્ [illegible]
જેવી ને જેટલી આત્મિક ભાવના [illegible]
હશે. કેવલ એક શુદ્ધ આત્માની [illegible]
એવા શ્રીમદ્દની સમયસારદશાનું [illegible]
(૫૬) કર્યું જ હતું "[illegible]
જુ. કાગળ નાખીનો છે" (અં. ૩૨૧, ૩૨૬) [illegible] શુદ્ધ જ્ઞાનદશા [illegible]
હતી એવા 'સહજસ્વરૂપી' (અં. ૩૭૫) [illegible] શ્રીમદ્દની 'આત્માકાર
સ્થિતિ' (અં. ૩૯૮) [illegible] પરમાર્થમય [illegible]
આવતા અનુભવપ્રમાણ [illegible]: 'અત્રે આત્માકારતા
વર્તે છે. ચિત્તની દશા ચૈતન્યમય રહ્યા કરે છે.' 'આત્માનું કેવળ ઉજ્જ્વળપણું
વર્તે, અર્થાત્ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને વિષે કેવળ [illegible] હોય ત્યારે તેને કેવળજ્ઞાન
વર્તે છે એમ કહેવું યોગ્ય છે, એવો શ્રી તીર્થંકરનો આશય છે.' (અં. ૪૩૧) 'જેમ
નિર્મળતા રે રત્ન સ્ફટિક તણી, તેમ જ જીવ સ્વભાવ રે, તે જિન વીરે રે ધર્મ પ્રકાશિયો,
પ્રબળ કષાય અભાવ રે.—સહજ દ્રવ્ય અત્યંત પ્રકાશિત થયે એટલે સર્વ કર્મનો ક્ષય
થયે જ અસંગતા કહી છે અને સુખસ્વરૂપતા કહી છે. જ્ઞાનીપુરુષનાં તે વચન અત્યંત
સાચાં છે; કેમકે સત્સંગથી પ્રત્યક્ષ, અત્યંત પ્રગટ તે વચનોનો અનુભવ થાય છે.'
(અં. ૫૮૫) ઇત્યાદિ આ **સમયસારની–શુદ્ધ આત્માની અમૃતાનુભૂતિના** સહજ
ઉદ્ગાર 'સહજસમાધિપર્યંત પ્રાપ્ત' (અં. ૬૦૬) દશાએ પહોંચી ગયેલા **શ્રીમદ્દની સાક્ષાત્
સમયસારદશા** ડિંડિમ નાદથી ઉદ્ઘોષે છે **શ્રીમદ્દની આ સમયસારદશા** કેવી છે?
તે અત્ર તપાસીએ. **'સમજ્યા તે શમાઇ રહ્યા, સમજ્યા તે શમાઇ ગયા'**—એ
વાક્યનું વિવેચન કરતા–પરમ પરમાર્થ પ્રકાશતા **સૌભાગ્ય** પરના **અમૃતપત્ર**માં (અં. ૬૫૧)
શ્રીમદે આ આત્માનુભવસિદ્ધ પરમાર્થ પ્રકાશ્યો છે—

'જેમ છે તેમ આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું તેનું નામ સમજવું છે. તેથી ઉપયોગ અન્ય વિકલ્પરહિત થયો તેનું નામ શમાવું છે. વસ્તુતાએ બન્ને એક જ છે.

જેમ છે તેમ સમજાવાથી ઉપયોગ સ્વરૂપમાં શમાયો, અને આત્મા સ્વભાવમય થઇ રહ્યો એ પ્રથમ વાક્ય 'સમજીને શમાઈ રહ્યા' તેનો અર્થ છે.

અન્ય પદાર્થના સંયોગમાં જે અધ્યાસ હતો, અને તે અધ્યાસમાં આત્માપણું માન્યું હતું, તે અધ્યાસરૂપ આત્માપણું શમાઈ ગયું. એ બીજું વાક્ય 'સમજીને શમાઈ ગયા' તેનો અર્થ છે.

પર્યાયાંતરથી અર્થાંતર થઈ શકે છે. વાસ્તવ્યમાં બન્ને વાક્યોના પરમાર્થ એક જ વિચારવા યોગ્ય છે.

જે જે સમજ્યા તેણે તેણે મારૂં તારૂં એ આદિ અહંત્વ, મમત્વ શમાવી દીધું; કેમકે કોઈ પણ નિજ સ્વભાવ તેવો દીઠો નહીં; અને નિજ સ્વભાવ તો અચિંત્ય અવ્યાબાધ-સ્વરૂપ, કેવળ ન્યારો જોયો એટલે તેમાં જ સમાવેશ પામી ગયા.

આત્મા સિવાય અન્યમાં સ્વમાન્યતા હતી તે ટાળી પરમાર્થે મૌન થયા; વાણીએ કરી આ આનું છે એ આદિ કહેવાનું બનવારૂપ વ્યવહાર, વચનાદિ યોગ સુધી ક્વચિત

આપ છે, તે પુનઃ [illegible] આય છે, અને તે પુનઃ [illegible] સહજ આત્મસ્વરૂપના સ્વામી [illegible] શ્રીમદ્ ! [illegible] એમ નિર્ગ્રંથ [illegible] માર્ગના [illegible] **સાક્ષાત્ સમયસાર—શુદ્ધ આત્મા** [illegible] આત્મસ્વરૂપ' (અં. [illegible] ૨૧) [illegible] **આત્મસિદ્ધ સાક્ષાત્ સમયસાર—પ્રયોગસિદ્ધ સમયસાર** એવા શ્રીમદ્ !

અને આમ નિર્ગ્રંથના પંથને [illegible] સાક્ષાત્ સમયસારદશા પ્રગટી છે એવા **સ્વરૂપસ્થ** થયેલા **પરમ ભાવનિર્ગ્રંથ** શ્રીમદ્ [illegible] આ સ્વરૂપસ્થ થવાનો **પરમનિર્ગ્રંથ માર્ગ** ઉદ્‌ઘોષ્યો છે—[illegible] ઉપાય સ્વરૂપસ્થ થવું તે જ છે. એ જ હિતકારી ઉપાય જ્ઞાનીએ [illegible]. ભગવાન જિને દ્વાદશાંગી એ જ અર્થે નિરૂપણ કરી છે, અને એ જ [illegible] છે. જ્ઞાનીનાં વાકયના શ્રવણથી ઉલ્લાસિત એવો જીવ ચેતન, જડને ભિન્નસ્વરૂપ યથાર્થપણે પ્રતીત કરે છે, અનુભવે છે, અનુક્રમે સ્વરૂપસ્થ થાય છે. યથાસ્થિત અનુભવ થવાથી સ્વરૂપસ્થ થવા યોગ્ય છે.' (અં. ૯૦૧). અને 'જડ ને ચેતન બન્ને દ્રવ્યનો સ્વભાવ ભિન્ન'—એ અમર કાવ્યમાં પણ આ જ **પરમ નિર્ગ્રંથ માર્ગ** ઉદ્‌ઘોષ્યો છે: આ જડ અને આ ચેતન એમ બન્ને દ્રવ્યનો ભિન્ન સ્વભાવ જેને સુપ્રતીતપણે—સારી પેઠે સમ્યક્ આત્મપ્રતીતપણે સમજાય છે; આ ચેતન એ જ નિજ—પોતાનું સ્વરૂપ છે અને જડ તો સંબંધમાત્ર—માત્ર સંયોગસંબંધરૂપ જ છે અથવા તે જ્ઞેય એવું જડ પરદ્રવ્યમાં જ ગણાય છે,—એવો અનુભવનો પ્રકાશ જેને ઉલ્લાસિત થયો છે, તેને જડથી ઉદાસી—ઉદાસીન થઈ આત્મવૃત્તિ થાય છે,—હું આત્મામાં જ વર્તું એવી આત્મવૃત્તિ થઈ આત્મામાં જ વર્ત્તવારૂપ આત્મવૃત્તિ થાય છે; અને તે જ કાયાની માયા વિસારી સ્વરૂપે શમાયા છે એવા નિર્ગ્રંથનો પંથ એ જ ભવના અંતનો ઉપાય છે,—'**કાયાની વિસારી માયા સ્વરૂપે શમાયા એવા, નિર્ગ્રંથનો પંથ ભવ અંતનો ઉપાય છે.**' અને આમ જેને જડ-ચેતનનો સ્વભાવ પ્રગટ ભિન્ન ભાસે છે, તેને બન્ને દ્રવ્ય નિજ નિજ—પોતપોતાના રૂપે સ્થિત થાય છે. અપૂર્વ **આત્મસામર્થ્યયોગની** ઊર્ધ્વભૂમિકામા—અમૃતાનુભવદશામાં ઝીલતા **પરમ** ભાવનિર્ગ્રંથ **શ્રીમદ્‌ે** અપૂર્વ આત્માનુભૂતિના ઉલ્લાસની કોઈ ધન્ય ક્ષણે સંગીત કરેલું આ પરમ નિર્ગ્રંથમાર્ગની ઉદ્‌ઘોષણા કરતું અમર કાવ્ય આ રહ્યુ—

'જડ ને ચૈતન્ય બન્ને દ્રવ્યનો સ્વભાવ ભિન્ન, સુપ્રતીતપણે બન્ને જેને સમજાય છે;
સ્વરૂપ ચેતન નિજ, જડ છે સંબંધ માત્ર, અથવા તે જ્ઞેય પણ પરદ્રવ્યમાંય છે;
એવો અનુભવનો પ્રકાશ ઉલ્લાસિત થયો, જડથી ઉદાસી તેને આત્મવૃત્તિ થાય છે;
કાયાની વિસારી માયા, સ્વરૂપે શમાયા એવા, નિર્ગ્રંથનો પંથ ભવઅંતનો ઉપાય છે.'

અજ્ઞાનથી અને સ્વસ્વરૂપ [illegible] આત્માને [illegible] જ ભ્રાંતિ નિવૃત્ત કરી શુદ્ધ ચૈતન્ય નિજ [illegible] જ્ઞાની સદાય નિર્ભય છે. એ જ [illegible] થાય છે. સર્વ પરદ્રવ્યથી વૃત્તિ [illegible]

પરમ સુખસ્વરૂપ, પરમોત્કૃષ્ટ [illegible] માટે પામ્યા તે ભગવંતને નમસ્કાર, તે પદમાં નિરંતર [illegible] છે જેનો સત્પુરુષોને નમસ્કાર.

સર્વથી સર્વ પ્રકારે હું ભિન્ન છું, એક કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ પરમોત્કૃષ્ટ, અચિંત્ય સુખસ્વરૂપ માત્ર એકાંત શુદ્ધ અનુભવરૂપ હું છું, ત્યાં વિક્ષેપ શો? વિકલ્પ શો? ભય શો? ખેદ શો? બીજી અવસ્થા શી? હું માત્ર નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ શુદ્ધ, પ્રકૃષ્ટ શુદ્ધ પરમશાંત ચૈતન્ય છું. હું માત્ર નિર્વિકલ્પ છું. હું નિજસ્વરૂપમય ઉપયોગ કરું છું. તન્મય થાઉં છું. શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અં. ૮૩૩

આમ સમયસારમાં—શુદ્ધ ચૈતન્યમગ્ન આત્માના તન્મય થઈ ગયેલા સાક્ષાત્ સમયસારસ્વરૂપ **શ્રીમદે** સમયસારના મહિમાતિશયનું અદ્ભુત આત્મસંવેદનપૂર્ણ ઉત્કીર્તન કરતા આ અમૃતપત્રમાં સમયસારની શુક્લાર્ક પ્રસ્તુતિ કરતો પરમ ભાવામૃતસિંધુ ઉલ્લસાવ્યો છે, દ્રવ્યાનુયોગના પરમ નિચોડરૂપ—પરમ અર્કરૂપ (Essence) આ પરમ અનુભવસિદ્ધ થોડા મહાગ્રંથાર્થ ગંભીરવચનોમા **શ્રીમદે** પરમ ભાવપૂર્ણ—પરમ આશય ગંભીર પ્રત્યક્ષ પ્રગટ **અનુભવસિદ્ધ સમયસાર** પ્રકાશ્યો છે. ભગવાન સમયસારનું—શુદ્ધ આત્માનું આવું પરમ અદ્ભુત જીવતું જાગતું જ્વલંત ચિત્ર **શ્રીમદ્** જેવા **જીવતા જાગતા પ્રયોગસિદ્ધ સમયસાર** વિના કોણ આલેખી શકે? જેના આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશે સમયસારનો પરમાર્થરંગ લાગ્યો હોય એવા **શ્રીમદ્** જેવા પરમ પુરુષ—પરમ આત્મા વિના સમયસારનો આવો મહામહિમાતિશય કોણ ગાઈ શકે? 'સ્વરૂપબોધ. યોગનિરોધ. સર્વધર્મસ્વાધીનતા. ધર્મમૂર્ત્તિતા. સર્વપ્રદેશ સંપૂર્ણ ગુણાત્મકતા. સર્વાંગસંયમ. લોક પ્રત્યે નિષ્કારણ અનુગ્રહ.'—એ હાથનોંધના (૩-૧૬) પરમાર્થગંભીર સંક્ષેપ સૂત્રમાં સૂચવ્યું છે તેમ,—સ્વરૂપબોધ પામી, યોગનો નિરોધ કરી, સર્વ આત્મધર્મની સ્વાધીનતા કરી, ધર્મમૂર્ત્તિતા પ્રાપ્ત કરી, સર્વ આત્મપ્રદેશે સંપૂર્ણ ગુણાત્મકતા સિદ્ધ કરી, આત્માને સર્વથા સ્વરૂપમા સંયમી રાખી જેણે સર્વાંગસંયમ ધારણ કર્યો હતો, એવા શુદ્ધ આત્મપરિણત **સક્ષાત્ સમયસાર શ્રીમદ્** જેવા આત્મસિદ્ધ અલૌકિક **યોગીશ્વર** વિના લોક પ્રત્યે નિષ્કારણ અનુગ્રહ કરવાની આવી અલૌકિક ધારણા કોણ ધરી શકે? અને આવા **સાક્ષાત સમયસારભૂત—એવંભૂતદશા** પામેલા **સ્વરૂપસ્થ શ્રીમદ્** જેવા અદ્ભુત **જ્ઞાનીશ્વર** વિના આ ચતુર્દશ સૂત્રમા સૂચવ્યુ છે તેમ એવંભૂત દૃષ્ટિથી એવંભૂત સ્થિતિની આત્મામાં આવી અદ્ભુત સપ્તનયઘટના કોણ કરી શકે?—

આવા પરમ [illegible] આ [illegible] ણાસથી આ [illegible] શુદ્ધ [illegible]

(૩) 'સંગ્રહદૃષ્ટિથી એવંભૂત થા.'— [illegible] સર્વ જીવ સત્તાથી સિદ્ધ સમાન છે. [illegible] થા ! અર્થાત્ જેમ આત્મસ્વરૂપ [illegible] દૃષ્ટિથી સંગ્રહ વિશુદ્ધ કર.' [illegible] દૃષ્ટિથી—તે અપેક્ષા [illegible] કે—શુદ્ધ નિશ્ચયસ્વરૂપ [illegible] જે સાધન વડે કરીને તે એવંભૂત [illegible]

(૪) 'વ્યવહારદૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રત્યે જા.'— [illegible] દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રત્યે જા ! [illegible] સ્વરૂપસિદ્ધિ છે. 'એવંભૂત દૃષ્ટિથી વ્યવહાર વિનિવૃત્તિ કર.'— [illegible] દૃષ્ટિ લક્ષમાં રાખી વ્યવહાર વિનિવૃત્ત કર ! [illegible] જેથી પછી વ્યવહાર—સાધનની વિનિવૃત્તિ થાય, અપેક્ષા ન રહે. કારણ કે [illegible] સિદ્ધિ માટે છે. તેની સિદ્ધિ થતી જાય છે, તેમ તેમ વ્યવહારની નિવૃત્તિ થાય છે.

(૫) 'શબ્દ દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રત્યે જા.'—શબ્દદૃષ્ટિથી એટલે આત્મા શબ્દના ખરેખરા અર્થમાં એવંભૂત—શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રત્યે જા ! દાખલા તરીકે—જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર પ્રત્યે ગમન-પરિણમન કરે તે આત્મા, એમ 'આત્મા' શબ્દનો અર્થ છે. આ શબ્દના યથાર્થ અર્થરૂપ દૃષ્ટિ લક્ષમાં રાખી એવંભૂત પ્રત્યે જા ! શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ ! 'એવંભૂત દૃષ્ટિથી શબ્દ નિર્વિકલ્પ કર.'— એવંભૂત—શુદ્ધસ્વરૂપલક્ષી દૃષ્ટિથી શબ્દને—યથાર્થ અર્થરૂપ 'આત્મા' નામધારી શબ્દને નિર્વિકલ્પ કર ! અર્થાત્ 'આત્મા' શિવાય જ્યાં બીજો કાંઈપણ વિકલ્પ વર્તતો નથી એવો કર ! નિર્વિકલ્પ આત્મધ્યાનને—શુક્લધ્યાનને પામ !

(૬) 'સમભિરૂઢ દૃષ્ટિથી એવંભૂત અવલોક.'—સમભિરૂઢ—નિશ્ચય સ્વરૂપની સાધનામાં સમ્યક્પણે અભિરૂઢ—અતિ ઉંચે ચઢેલ, ઉચ્ચ ગુણસ્થાનને પામેલ એવી દૃષ્ટિથી, એવંભૂત એટલે જેવા પ્રકારે મૂળ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે તે અવલોક ! જો ! કારણ કે સમભિરૂઢ સ્થિતિવાળાને પ્રત્યક્ષ પ્રગટ એવંભૂત આત્મદર્શન—કેવલદર્શન થાય છે. 'એવંભૂત દૃષ્ટિથી સમભિરૂઢ સ્થિતિ કર.'—એવંભૂત—શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિની દૃષ્ટિથી સમભિરૂઢ—આત્મસ્વરૂપમાં સમ્યક્પણે અત્યંત આરૂઢ એવી પરમ યોગદશાસંપન્ન સ્થિતિ કર ! સ્વરૂપારૂઢ થા ! યોગારૂઢ સ્થિતિ કર !

(૭) 'એવંભૂત દૃષ્ટિથી એવંભૂત થા.'—એવંભૂત દૃષ્ટિથી—શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિની દૃષ્ટિથી—લક્ષમાં રાખી એવંભૂત થા ! અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં જેણે સ્થિતિ કરી છે એવો સ્વરૂપસ્થિત થઈ જા ! 'એવંભૂત સ્થિતિથી એવંભૂત દૃષ્ટિ શમાવ.'—અને આવા પ્રકારે એવંભૂત સ્થિતિથી—યથાસ્થિત શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિથી એવંભૂત અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિની દૃષ્ટિ શમાવ ! અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જે ત્હારૂં સાધ્ય, ધ્યેય, લક્ષ હતું, તે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપમાં તો તું હવે સ્થિત થઈ ચૂક્યો છે, એટલે હવે જૂદી એવી એવંભૂત દૃષ્ટિ રહી નથી. દૃષ્ટિ અને સ્થિતિ બન્ને એકરૂપ—એકાકાર થઈ ગયા છે, એકમેકમાં શમાઈ ગયા છે, તન્મય થઈ ગયા છે; એટલે હવે એનું અલગ—જૂદું ગ્રહણ કરવાપણું રહ્યું નથી. 'દૃષ્ટિ પ્રમાણે સૃષ્ટિ' તેં ઉત્પન્ન કરી દીધી છે. માટે હે પરબ્રહ્મ ! હવે તે એવંભૂત દૃષ્ટિને પણ શમાવી દે, કારણ કે તે તું જ છો. દૃષ્ટિ અને સ્થિતિની એકરૂપતારૂપ, પરમ સિદ્ધ અભેદરૂપ, પરમ નિશ્ચયરૂપ તે જ પરમ યોગદશાને તું પામ્યો છે.

'સભામાં અમે સ્ત્રી અને ધનની [illegible]), અને [illegible] માતુશ્રી આપણે તેમ [illegible] મુનિઓને માન [illegible] આપો. એટલે કૃપાળુદેવ [illegible] માતુશ્રીએ કહ્યું—'મને બહુ મોહ છે, [illegible] હું રજા આપીશ.' પણ તે [illegible] પૂર્વક જગત્કલ્યાણનો તે [illegible] દુર્ભાગ્ય! નિષ્કારણ કરુણાશીલ જગત [illegible] નિષ્કારણ કરુણારસસાગર શ્રીમદ્‌ને અસાધ્ય રોગની જગતને માટે [illegible]

સં. ૧૯૫૬ના પોષ માસ લગભગથી શ્રીમદ્‌ની શારીરિક સ્થિતિ—તબીયત લથડવા માંડી. પ્રથમ તો સામાન્ય અગ્નિમાંદ્ય જણાતી, પણ પછી નિદાન [illegible] બિમારી સંગ્રહણી અને તજ્જન્ય ક્ષીણતાની હતી. આ ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ. તેઓશ્રીને ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ જગજીવનદાસ મહેતા આદિની રૂડી કાળજીભરી સારવાર ચાલુ હતી, તેમજ ખડે પગે સેવામાં હાજર રહેનારા પરમ ભક્તિમાન્ મનસુખ મહાજનોની તથા સ્નેહાળ સ્વજનોની સેવાશુશ્રૂષા હતી, અને જુદા જુદા સ્થળે હવાફેર માટે શ્રીમદ્‌ને લઈ જવાનું પણ બન્યું હતું, પણ તબીયત કોઈ વખત ઠીક—કોઈ વખત અઠીક એમ ચાલ્યા કરી ઉત્તરોત્તર શરીર ઘસાતા લાગ્યું, ક્ષીણ થતું ચાલ્યું.

૧૯૫૬ના ચૈત્ર માસમા શ્રીમદ્ ધરમપુર હવાફેર અર્થે અને નિવૃત્તિઅર્થે પધાર્યા. ત્યાં ડૉ. **પ્રાણજીવનદાસ** હતા; અને શ્રી રણછોડદાસભાઈ ધારશીભાઈ મોદી forest officer જંગલ ખાતાના અધિકારી હતા, તેમને ત્યાં શ્રીમદ્‌નો નિવાસ હતો. જેને સર્વ તિથિ ધર્મસાધન માટે સમાન હતી એવા આ મહાન્ અતિથિના આતિથ્ય સત્કારનો મહાન્ લાભ રણછોડદાસભાઈએ લીધો અને પરમ પ્રેમ-બહુમાનથી સેવા-શુશ્રૂષા કરી. અને ખરેખર! અત્રે ધરમપુરમાં સ્થિતિ કરતાં પણ શ્રીમદ્ આત્માના સ્વભાવરૂપ 'ધર્મ'પુરમાં જ સ્થિતિ કરી રહ્યા હતા અને શરીરની આરોગ્ય-સુધારણાની ચિકિત્સા સાથે આત્માની આરોગ્યસ્થિતિની ચિકિત્સા—સ્વાધ્યાયધ્યાન ચાલુ જ રાખી રહ્યા હતા, તે તેમના ધર્મપુરથી લખાયેલા પત્રો પરથી જણાય છે—'જો ગોમટ્ટસારાદિ કોઈ ગ્રંથ સંપ્રાપ્ત હોય તો તે અને કર્મગ્રંથ, પદ્મનંદી પંચવિંશતિ, સમયસાર તથા શ્રી કાર્ત્તિકેયાનુપ્રેક્ષાદિ ગ્રન્થો અનુકૂળતાનુસાર સાથે રાખશો (અં. ૯૧૦) અષ્ટપ્રાભૂતના ૧૧૫ પાના સંપ્રાપ્ત થયાં. સ્વામી વર્ધમાન જન્મતિથિ (અં. ૯૧૧). ધન્ય તે મુનિવરારે જે ચાલે સમભાવે રે; જ્ઞાનવંત જ્ઞાનીશું મળતાં તનમનવચને સાચા. × × બાહ્ય અને અંતર સમાધિયોગ વર્ત્તે છે. (અં ૯૧૨). અત્ર સમાધિ છે. (અં. ૯૧૩)' અને આત્મસ્વભાવ-ધર્મપુરમાં જ વર્ત્તતા **ધર્મમૂર્ત્તિ શ્રીમદે** આત્મસ્વભાવભૂત દાનાદિ પંચલબ્ધિનો પરમ અદ્‌ભુત પરમાર્થ પ્રકાશતો **અમૃતપત્ર** (અં. ૯૧૫) અત્ર ધર્મપુરથી જ લખ્યો હતો. અત્ર ધર્મપુરમાં લગભગ સવા માસ ભક્તિમાન્ રણછોડદાસભાઈની સેવા-શુશ્રૂષા અને ડૉકટર પ્રાણજીવનદાસની કાળજીભરી સારવાર છતાં શ્રીમદ્‌ના શારીરિક આરોગ્યમા ખાસ સુધારો થયો નહિં.

આ અનુભવઉદ્ગાર [illegible] પરમ શાંત મૂર્તિ શ્રીમદ્નો દિવ્ય આત્મા! [illegible] પરમ સુમંગલ શ્રીમદ્ના દિવ્ય આત્માની [illegible]

અને આમ પરમ આત્મશાંતિમય [illegible] ઉપસર્ગ [illegible] સામાન્ય [illegible] આ ઉપસર્ગને જ પરમ [illegible] અને 'જીવન કે મરણે [illegible] અધિકતા' એવા સમરસ [illegible] 'નહિં [illegible] મરણયોગ નહિં ક્ષોભ' એવી પરમ [illegible] બીજા જીવોના અનુરોધથી ઉદાસીનપણે નિરંતર ઔષધાદિ [illegible] તેવા અસાતાઉદયમાં પણ પરમ સમાધિ [illegible] અને આ પરમ સમતા અમૃતરસમાં ઝીલતા સમતા-અમૃતખાણિ શ્રીમદે અશાતાના [illegible] સમતા ધારતા જ્ઞાનીઓએ આચરેલા સન્માર્ગનો પરમ [illegible] શ્રી વનમાલીભાઇ પરના આ અમૃતપત્રમાં (અં. ૯૧૩) [illegible] આ સમતા અમૃતના સન્માર્ગ પર પરમ અદ્ભુત પ્રકાશ નાખ્યો છે. સર્વ સંસારી જીવો શાતા-અશાતાનો ઉદય અનુભવે છે,—મુખ્યપણે અશાતાનો જ અને કવચિત્ જ શાતા—અને તે પણ અંતર્દાહમય અનુભવે છે, 'પૂર્ણ જ્ઞાની પણ જે અશાતાનું વર્ણન કરી શકવા યોગ્ય વચનયોગ ધરાવતા નથી, તેવી અનંત અનંત અશાતા આ જીવે ભોગવી છે, અને જો હજુ તેનાં કારણોનો નાશ કરવામાં ન આવે તો ભોગવવી પડે એ સુનિશ્ચિત છે,' એમ અત્ર પત્રપ્રારંભમાં જણાવી શ્રીમદ્ તે શાતા-અશાતાને નિર્મૂલ કરવા તત્પર થયેલ જ્ઞાનીઓના સન્માર્ગનો નિર્દેશ કરે છે—'એમ જાણી વિચારવાન ઉત્તમ પુરુષો તે અંતર્દાહરૂપ શાતા અને બાહ્યાભ્યંતર સંક્લેશઅગ્નિરૂપે પ્રજ્વલિત એવી અશાતાનો આત્યંતિક વિયોગ કરવાનો માર્ગ ગવેષવા તત્પર થયા, અને તે સન્માર્ગ ગવેષી, પ્રતીત કરી, તેને યથાયોગ્યપણે આરાધી, અવ્યાબાધ સુખસ્વરૂપ એવા આત્માના સહજ શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ પરમ પદમાં લીન થયા.' આમ શાતા-અશાતાના ઉદયને નિર્મૂળ કરવા માટે તેના મૂળ કારણોને ગવેષતા-શોધતા તે મહત્ પુરુષોને જગજ્જીવોથી વિપરીત-વિરુદ્ધ-વિશિષ્ટ લક્ષણવાળી એવી 'વિલક્ષણ' સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી વૃત્તિ ઉદ્ભવતી કે—'શાતા કરતાં અશાતાનો ઉદય સંપ્રાપ્ત થયે અને તેમાં પણ તીવ્રપણે તે ઉદય સંપ્રાપ્ત થયે તેમનું વીર્ય વિશેષપણે જાગ્રત થતું, ઉલ્લાસ પામતું, અને તે સમય કલ્યાણકારી અધિક સમજાતો.' અર્થાત્ શાતા કરતાં અશાતાના ઉદયને આ આત્મપરાક્રમી પુરુષો વિશેષ કલ્યાણકારી માનતા, અશાતાનો ઉદય આવી પડે-અને તે પણ તીવ્રપણે આવી પડે તો એમનું આત્મવીર્ય ઓર વિશેષ જાગૃત થતું—ઉલ્લાસ પામતું અને 'આવી જાઓ!' એમ પડકાર કરી તેઓ કર્મકટક સાથે યુદ્ધ કરવા કટિબદ્ધ થઈ જતા. જેમ જેમ અશાતાનો ઉદય વધતો જાય, તેમ તેમ તેમના આત્મવીર્યનો ઉલ્લાસ વધતો જાય-જાગૃત થતો જાય! જાણે એકબીજા વચ્ચે હોડ-શરત

સહજાત્મસ્વરૂપ તૈજસ અને કાર્મણ [illegible] એમ દેહથી, તૈજસ અને કાર્મણ શરીરથી [illegible] જોઈએ. તે ભાવન કરી, (૨) આમ [illegible] ત્રણે કાળમાં ન બને એવી [illegible] મ્હારું સ્વરૂપ નથી ને થાશે [illegible] સમજી, પૂર્વ-યોગથી પ્રાપ્ત તે [illegible] ત્મક સ્વભાવ'—ચૈતન્યમય સ્વભાવ [illegible] વભાવો હોવાથી તે કર્મજન્ય [illegible] આ—સમ્યક્પણે પામે નહિં ત્યાંસુધી શાતા-અશાતા [illegible] નથી. એમ નિશ્ચય કરવો જોઈએ, તે નિશ્ચય કરી; (૩) આમ [illegible] શાતા-અશાતા ઉદય વેદવો પડે છે તો હવે તે [illegible] ન પડે એ અર્થે મ્હારે શું કરવું? શુભ પરિણામથી શાતાનો અને અશુભ પરિણામથી અશાતાનો બંધ થાય છે, માટે મ્હારે હવે શુભાશુભ પરિણામ નથી કરવા [illegible] કરી, જે શુભાશુભ પરિણામધારાની પરિણતિ વડે તે આત્મા શાતા-અશાતાનો [illegible] પડે વેદવો ભોગવવો પડે એવો બંધ કરે છે તે શુભાશુભ પરિણામ [illegible] ઉદાસીન થવું જોઈએ,—તે શુભાશુભ પરિણામધારા પહોંચી ન શકે-સ્પર્શી ન શકે એમ હોવાથી અસ્પૃશ્ય (untouchable)-પર 'ઉદ્'—ઉંચા શુદ્ધ આત્માના આસનમાં 'આસીન'-બિરાજમાન હોતા ઉદાસીન થવું જોઈએ,—એમ શુભાશુભ પરિણામ સાથે લેવાદેવાનો સંબંધ છોડી શુદ્ધ દ્રષ્ટા-જ્ઞાતા-ભાવમાં બિરાજમાન-ઉદાસીન થઈ, (૪) આમ દેહાદિથી અર્થાત્ દેહથી-નોકર્મથી, દ્રવ્યકર્મથી, ભાવકર્મથી ભિન્ન-પૃથક્-જૂદા અને 'સ્વરૂપમર્યાદામાં રહેલા'-પોતાના આત્મસ્વરૂપની મર્યાદાથી-સીમાથી બહાર નહિં જતાં સ્વરૂપની સીમા ધરી રહેલા-'સીમાધર' એવા સ્વસમયની મર્યાદામાં જ વર્તતા આત્મામા જે રાગાદિ વિભાવજન્ય ચલ-ચંચલ-અસ્થિર પરિણામધારા છે તેનો આત્યંતિક-સર્વથા વિયોગ કરવાનો સન્માર્ગ ગ્રહણ કરવો જોઈએ, તે ગ્રહણ કરી; (૫) અને આમ શુદ્ધ આત્માને દેખવા-જાણવા-અનુચરવારૂપ, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય સન્માર્ગ ગ્રહણ કરી, પરમ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ પ્રકાશમય તે આત્મા કર્મયોગથી સકલંક-કલંકયુક્ત પરિણામ—ચૈતન્ય-વિકારરૂપ વિભાવ પરિણામ દર્શાવે છે તેથી વિરામ પામવારૂપ ઉપરામ થવું જોઈએ, તે ઉપરામ થઈ;—એમ આ પંચ કલમવાળા **પંચસૂત્રમાં** દર્શાવેલી જ્ઞાનીઓના પંચમગતિ પામવા માટેના સનાતન સન્માર્ગની વિધિ સમ્યક્પણે અનુસરી-આચરી, જેમ ઉપશમિત થવાય—કષાયાદિનો ઉપશમ-ઉપશાંતિ પામી આત્મા સ્વરૂપમાં શમાય, તે ઉપયોગમા અને તે સ્વરૂપમાં સ્થિર થવાય,—તે જ નિરંતર લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય લક્ષ, તે જ નિરંતર ભાવવા યોગ્ય ભાવના, તે જ નિરંતર ચિંતવવા યોગ્ય ચિંતવના અને તે જ નિરંતર સહજ સ્વભાવભૂત બની જાય એવો સહજ સહજાત્મસ્વરૂપ પરિણામરૂપ સ્વભાવ કરવા યોગ્ય છે. મહાત્માઓની વારંવાર એ જ શિક્ષા-શિખામણ-સદ્બોધ છે.

લિપિ ગણાવ્યો છે. ને અંતિમ [illegible] પરમ સમતામાં શ્રીમદ્‌ની પોતાની [illegible] મંત્ર જપ્યો છે ને [illegible] શ્રીમદ્‌ની [illegible] તેમનો અમૃતપત્ર [illegible] ઉદય મધ્યે શ્રીમદ્‌ના [illegible] શ્રીમદ્‌ની અંતિમ અવસ્થામાં—૧૯૫૭ના [illegible] શ્રીમદ્‌નો અમૃતપત્ર (અં. ૯૫૧) [illegible] કે—

'ઘણી ત્વરાથી પ્રવાસ પૂરો કરવાનો હતો. ત્યાં વચ્ચે સેહરાનું મરુસ્થળ સંપ્રાપ્ત થયું.

માથે ઘણો બોજો રહ્યો હતો, તે આત્મવીર્યે કરી જેમ અલ્પકાળે વેદી લેવાય તેમ પ્રઘટના કરતાં પગે નિકાચિત ઉદયમાન થાક ગ્રહણ કર્યો.

જે સ્વરૂપ છે તે અન્યથા થતું નથી એ જ અદ્ભુત આશ્ચર્ય છે. અવ્યાબાધ સ્થિરતા છે.

પ્રકૃતિ ઉદયાનુસાર કંઈક અશાતા મુખ્યપણે વેદી શાતા પ્રત્યે. ૐ શાંતિઃ'

—આ ઘણા ગૂઢાર્થપૂર્ણ અમૃતપત્રમાં શ્રીમદે પોતાના અધ્યાત્મ જીવનનું ઘણું રહસ્ય માર્મિકપણે અદ્ભુત આલંકારિક ભાષામાં સાંકેતિક રીતે કહી દીધું છે. તેવા વિશિષ્ટ જ્ઞાનીગમ્ય આ પરમ આશયગંભીર શબ્દોનો આશય સમજવો અતિ દુર્ગમ્ય છે, એટલે કંઇ આશયાંતર સમજાતો હોય તો તે આ લખનારનો જ દોષ સમજવો. એટલી સ્પષ્ટતાપૂર્વક આ શબ્દોનો આશય સામાન્યપણે એમ સમજાય છે કે—તીવ્ર અસાતાઉદયમાં પણ પરમ આત્મપુરુષાર્થી શ્રીમદ્ અપૂર્વ આત્મપરાક્રમથી આ મોક્ષમાર્ગનો પ્રવાસ પૂરો કરવા માગતા હતા. '**ઘણી ત્વરાથી પ્રવાસ પૂરો કરવાનો હતો,**'—આ અનંત ભવનો અંત આણી—અનંત ભવમાર્ગનો પ્રવાસ ઘણી ત્વરાથી પૂરો કરી **શ્રીમદ્** જેમ બને તેમ જલદી મોક્ષપુરપત્તને પહોંચી જવા માગતા હતા; વવાણીઆ બંદરના આ રત્નત્રયીના અનન્ય વ્યાપારી રત્નવણિક્‌ને હવે મોક્ષ–બંદરે પહોંચવાનું ઘણું જ થોડું છેટું રહ્યું હતું,—દેહ છતાં દેહાતીત **મહા વિદેહ દશારૂપ** ઊર્ધ્વ અધ્યાત્મ ભૂમિકાક્ષેત્રમાં વિચરતો આ દિવ્ય આત્મા સંદેહમુક્ત–જીવન્મુક્ત તો હતો જ, પણ વિદેહમુક્ત પણ થવા માંગતો હતો. જ્ઞાનીઓના સનાતન સન્માર્ગે ઘણી ત્વરાથી ગમન કરતો આ મોક્ષમાર્ગનો મહાન્ પ્રવાસી કર્મ ખપાવતો ખપાવતો અનંત ભવનો અંત આણી હવે લગભગ છેવટના એક ભવની મર્યાદામાં–હદમાં આવી ગયો હતો, અને છેવટનો ભવ પણ ન રહે એવા અસીમ ઉગ્ર આત્મપુરુષાર્થમાં લાગી ગયો હતો. 'કાયાની વિસારી માયા સ્વરૂપે શમાયા એવા' ભવના અંતના ઉપાયરૂપ નિર્ગ્રંથ પથે અપ્રમત્ત યોગધારાથી વિચરતા પરમ સંવેગરંગી **શ્રીમદ્** તીવ્ર સંવેગથી ધસી રહ્યા હતા, અને 'કેવલ લગભગ ભૂમિકા'ને સ્પર્શી મોક્ષપુરપત્તનનો કિનારો દેખાય ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા, હવે ઇષ્ટ સ્થળે પહોંચ્યા કે પહોંચશું એમ થઇ રહ્યું હતું. અનંતા ભવનો અંત તો આણી દીધો, હવે આ રહ્યોસહ્યો માત્ર એક ભવ શી વિસાતમાં ? એમ તે ભવને પણ પૂરો કરવાને સમયે સમયે અનંતા સંયમ વર્ધમાન કરતા **શ્રીમદ્** પરમ સંવેગી

કર્મરૂપ પત્ર જ આવવ [illegible] માડ્યું ત્યાં ઉપાય શું ? [illegible] વેદનીય કર્મ જે ભોગવ્યા વિના [illegible] સોળ માસ પહેલાં [illegible] અને વેદનીય તો [illegible] વેદી શકાશે ? એવા [illegible] બાંધેલું વેદનીય કર્મ ભોગવ્યા વિના [illegible] ભોગવી લેવાય તેટલો આયુષ્યસમય [illegible] નથી. [illegible] આત્મપુરુષાર્થ-આત્મવીર્ય સ્ફુરાવાય [illegible] આત્મપુરુષાર્થ [illegible] આયુષ્ય જ્યાં થાક્યું—આયુષ્યને જ થાક [illegible] શું ઉપાય? પુરુષાર્થની ખામી નથી, આયુષ્યની ખામી છે; આત્મપુરુષાર્થ [illegible] પરિપૂર્ણ છતાં આયુષ્યબળ ઓછું છે. આયુષ્યે જો યારી આપી હોય તો આ દેહના [illegible] સિલક [illegible] કરી દેવાય અને કર્મના ખાતા ખલાસ કરાય, એવો આત્મપુરુષાર્થ [illegible] દાખવનારા આ મહાવીર્યવાન્ મહા વીર પુરુષનો અનન્ય આત્મપુરુષાર્થ છે, અને તે હજુ પણ ઓર જોરશોરથી ચાલુ જ છે. કારણકે આ [illegible] એક માસ પૂર્વે—[illegible] દિને આ અમૃત પત્ર લખાયો છે, તે પછી [illegible] અંત પર્યંત પણ તેઓ અખંડ શુદ્ધ આત્મપરિણામધારાથી ગત્તાગત કર્મોનું [illegible] ક્ષપણ કરવામાં પૂર્ણ આત્મપુરુષાર્થથી પ્રવર્ત્યા જ છે. એટલે આમ પરમ આત્મપુરુષાર્થી અસાધારણ આત્મપરાક્રમી શ્રીમદ્‌ના અખંડ પુરુષાર્થ પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરતાં, તેઓ અત્રે માર્મિકપણે ગૂઢાર્થમાં જણાવેલા આ 'ઘણી આત્મત્વરાથી પૂરો કરવા ધારેલા પ્રવાસ'ની પૂર્ણતાની દિશામાં કેટલી પ્રગતિ કરી ગયા હશે તે તેમના જેવા વિશિષ્ટ અતીંદ્રિય જ્ઞાની વિના કોણ કહી શકે?

આ ગમે તેમ હો, પણ અત્યારે પણ અંતરમાં શી સ્થિતિ છે? તે સ્પષ્ટપણે દર્શાવતું આત્મસંવેદન પરમ આત્મપુરુષાર્થી શ્રીમદ્‌ અત્ર સ્પષ્ટ દાખવે છે—'**જે સ્વરૂપ છે તે અન્યથા થતું નથી, એ જ અદ્‌ભુત આશ્ચર્ય છે. અવ્યાબાધ સ્થિરતા છે.**' પૂર્વે જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસમાન એવું પૂર્વનિર્દિષ્ટ જે સ્વરૂપ છે તે અન્યથા–અન્ય પ્રકારનું થતું નથી એ જ અદ્‌ભુત–ચમત્કાર પમાડે એવું આશ્ચર્ય છે! અમારૂં જે સ્વરૂપ છે—સહજાત્મસ્વરૂપે સ્થિતિરૂપ જે સ્વરૂપ છે તે 'અન્યથા'—અન્ય પ્રકારનું થતું નથી, સહજાત્મસ્વરૂપે જે સ્થિતિ હતી તે તેમજ છે—સહજાત્મસ્વરૂપે જ નિરંતર સ્થિતિ કર્યા કરે છે, જીવન્મુક્તદશા જ અમે અનુભવી રહ્યા છીએ એ જ અદ્‌ભુત—પરમ ચમત્કાર પમાડે એવું આશ્ચર્ય છે! આ સહજાત્મસ્વરૂપસ્થિતિરૂપ સ્વરૂપમાં 'અવ્યાબાધ'—સમયમાત્ર પણ પરમાણુમાત્ર બાબાધાન ઉપજે એવી નિરાબાધ અખંડ સ્થિરતા છે. અને અવ્યાબાધસ્થિરતાસંપન્ન આત્માની આ પરમાનંદનિમગ્ન અવ્યાબાધ સ્થિતિ છે તે વખતે શરીરની સ્થિતિ કેવી છે?—'પ્રકૃતિ ઉદયાનુસાર કંઈક અશાતા મુખ્યતો વેદી શાતા પ્રત્યે. ૐ શાંતિઃ' શરીરપ્રકૃતિની વેદનીય ઉદયાનુસાર-

જે જોડાય તે 'મંડળ'.—એમ 'પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ' [illegible] નામાભિધાન આ સંસ્થાનું [illegible] આ સંસ્થાનો પરમાર્થ ઉદ્દેશ [illegible] પ્રભાવના—[illegible] પરમ પરમાર્થપ્રયોજનથી પરમાર્થમૂર્તિ શ્રીમદે [illegible] પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળની સ્થાપના કરી, [illegible] શ્રીમદ્ પોતે [illegible] જૂદા જૂદા મુમુક્ષુજનોના [illegible] અને મુમુક્ષુજનો [illegible] પૂર્ણ ભક્તિથી યથાશક્તિ [illegible] શ્રીમદે આ [illegible] મનસુખભાઈ કિરતચંદને [illegible] 'મનસુખ [illegible] એક યોજના ધારી છે. ફંડ શરૂ થયું છે [illegible] છે. તમને કેમ લાગે છે? (મનસુખભાઈ —) [illegible] પ્રચાર થઈ પરમાર્થમાર્ગ પ્રકાશ પામે તો [illegible] પરમ **પરમાર્થરંગી શ્રીમદે** પોતે [illegible] સંસ્થા સંબંધી અર્થવ્યવહારને હાથ પણ લગાડતા નહિં અને તે [illegible] અતિચાર લેખતા, એટલા બધા નિયમપાલનમાં કડક (strict) [illegible] સંસ્થા અંગેના સર્વ ફંડ સંબંધી વ્યવસ્થા તેમણે બીજાઓને—પુંજાભાઈ હીરાચંદ, [illegible] આદિને સોંપી હતી. **શ્રીમદ્** જેવા પરમ [illegible] પરમશ્રુત પુરુષની પ્રેરણાથી સંસ્થાને ઘણો વેગ મળ્યો અને [illegible] જ થોડા વખતમાં સારૂં જેવું ફંડ એકઠું થઈ સંસ્થાનો દૃઢ પાયો નંખાઈ ગયો; પરમાર્થપ્રેમરૂપ સોનાની ઈંટો મૂકી સત્‌શ્રુતભક્તિ-અમૃતજલનું જ્યાં સિંચન કરાયું એવી આ **પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ** સંસ્થાનો **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર** જેવા પરમશ્રુતચિંતામણિ [illegible] વરદ હસ્તે વજ્રલેપ પાયો નંખાઈ ગયો, અને તે પર પરમશ્રુતપ્રભાવનાનો પરમ ભવ્ય મહાપ્રાસાદ નિર્માણ કરવાની યોગ્યતાવાળી વજ્રલેપ દૃઢ ભૂમિકા બંધાઈ ગઈ. **શ્રીમદ્** જેવા પરમ પરમાર્થરંગી પરમ પુરુષ જ્યાં કર્ણધાર પ્રણેતા હોય અને આજ્ઞારંગી ભક્તિમાન્ મુમુક્ષુજનો જ્યાં અનુયાયી હોય, ત્યાં થોડા સમયમાં આવી પરમાર્થસંસ્થાને દૃઢમૂલ થતા શી વાર લાગે?

શ્રીમદ્ પોતે કેવા **પરમશ્રુત** હતા તેનું દર્શન આપણે અત્રે આ ગ્રંથમાં સ્થળે સ્થળે કર્યું જ છે અને 'એક શ્લોક વાંચતા અમને હજારો શાસ્ત્રનું ભાન થઈ તેમાં ઉપયોગ ફરી વળે છે' (અં. ૯૧૭),—એમ **શ્રીમદ્**નું સ્વાનુભવ અમૃતવચન સ્વયં પ્રકાશે છે. આવા **શ્રીમદ્** જેવા **પરમશ્રુત જ્ઞાનાવતાર** પુરુષને પરમશ્રુત પ્રત્યે પરમ પ્રેમ હોય એમાં આશ્ચર્ય શું? આ પરમશ્રુત એટલે શું? અને તે કયું? ઉપરમાં કહ્યું તેમ જે શ્રુત બીજા બધા શ્રુત કરતા પર છે અને જેનાથી બીજું કોઈ પર નથી તે પરમ શ્રુત, અને તે શ્રુત કેવળ સર્વજ્ઞ વીતરાગપ્રણીત જ છે અથવા તદાશ્રિતપણે વીતરાગ સત્પુરુષપ્રણીત જ છે. **શ્રીમદે** સ્વયં પ્રકાશ્યું છે તેમ—'વિશુદ્ધ દૃષ્ટિવાનને વીતરાગશ્રુત પરમોપકારી છે, અને તે જ અર્થે થઈને મહત્પુરુષોએ એક શ્લોકથી માંડી

[illegible] કે [illegible]
તે શ્રીમદ્‌ને તે [illegible] કે [illegible]
ગુજરાતી ક્રિશ્ચન્દ્ર [illegible]
અંગે ઉત્સાહના [illegible]
વીતરાગનાં છે [illegible]
વગન. [illegible]
એકાંત નિર્જનતાથી કે [illegible]
છે. એ ઉઘાડ ગયા [illegible]
પણ તે જાણ્યું. [illegible]
છે, અને સંપૂર્ણ [illegible] શ્રુતજ્ઞાન [illegible]
'હું જ્ઞાન છું હું બ્રહ્મ છું' [illegible]
સત્શાસ્ત્રઆદિ સેવવા જોઈએ' [illegible] શ્રીમદ્‌ને સત્‌શ્રુતનો–પરમશ્રુતનો
જગત્ પ્રત્યે કેટલો પરમ ઉપકાર છે [illegible] આ સત્
શ્રુતનો–વીતરાગ પરમ શ્રુતનો [illegible] શ્રીમદ્‌ના આ [illegible] પરમ
અમૃત વચન ડિંડિમનાદથી ઉદ્‌ઘોષણા કરે છે.

'અનંત અનંત ભાવ ભેદથી ભરેલી ભલી, અનંત અનંત નય નિક્ષેપે વ્યાખ્યાની છે;
સકળ જગત હિતકારિણી, હારિણી મોહ, તારિણી ભવાબ્ધિ મોક્ષ ચારિણી પ્રમાણી છે;
ઉપમા આપ્યાની જેને તમા રાખવી તે વ્યર્થ, આપવાથી નિજ મતિ મપાઈ મેં માની છે;
અહો રાજ્યચંદ્ર! બાલ ખ્યાલ નથી પામતા એ, જિનેશ્વર તણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે.'

(મોક્ષમાળા)

'વચનામૃત વીતરાગના, પરમ શાંતરસ મૂળ;
ઔષધ જે ભવરોગનાં, કાયરને પ્રતિકૂળ.
મંત્ર તંત્ર ઔષધ નહિં, જેથી પાપ પલાય;
વીતરાગ વાણી વિના, અવર ન કોઈ ઉપાય.

'પ્રાણીમાત્રનો રક્ષક, બંધવ અને હિતકારી એવો કોઈ ઉપાય હોય તો તે વીતરાગનો ધર્મ જ છે. (અં. ૯૦૩).

'વીતરાગ શ્રુત, વીતરાગ શાસ્ત્ર એક બળવાન ઉપકારી સાધન છે. જો કે તેવા મહાત્મા પુરુષ દ્વારા જ પ્રથમ તેનું રહસ્ય જાણવું જોઇએ, પછી વિશુદ્ધ દૃષ્ટિ થયે મહાત્માના સમાગમના અંતરાયમાં પણ તે શ્રુત બળવાન ઉપકાર કરે છે, અથવા જ્યાં કેવળ તેવા મહાત્માઓનો યોગ બની જ શકતો નથી, ત્યાં પણ વિશુદ્ધ દૃષ્ટિવાનને વીતરાગશ્રુત પરમોપકારી છે, અને તે જ અર્થે થઇને મહત્‌પુરુષોએ એક શ્લોકથી માંડી દ્વાદશાંગપર્યંત રચના કરી છે. (અં. ૭૫૫).

'જેમ છે તેમ નિજ સ્વરૂપ સંપૂર્ણ પ્રકાશે ત્યાંસુધી નિજ સ્વરૂપના નિદિધ્યાસનમા સ્થિર રહેવાને જ્ઞાની પુરુષનાં વચનો આધારભૂત છે, એમ પરમ પુરુષ શ્રી તીર્થંકરે કહ્યું છે, તે સત્ય છે. બારમે ગુણસ્થાનકે વર્ત્તતા આત્માને નિદિધ્યાસનરૂપ ધ્યાનમાં શ્રુતજ્ઞાન એટલે મુખ્ય એવાં જ્ઞાનીનાં વચનોના આશય ત્યાં આધારભૂત છે, એવું પ્રમાણ જિનમાર્ગને વિષે વારંવાર કહ્યું છે. (અં. ૫૭૫).

પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળની સંસ્થાપના કરી. **શ્રીમદ્‌ની** સત્શ્રુતની પ્રભાવના અંગે કેટલી બધી ઉદગ્ર ભાવના હતી તેનુ બીજું ઝળહળતું ઉદાહરણ **ખંભાત સુબોધક પુસ્તકાલયની શ્રીમદ્‌ની** યોજનામા પ્રાપ્ત થાય છે. આ અંગે **મનસુખભાઈ કિરતચંદ શ્રીમદ્‌ના** સાક્ષાત્ સમાગમની નોંધમાં નોંધે છે કે—'આ વખતે મુંબઈમાંથી સારા પુસ્તકોની ખરીદી કરી, **ખંભાત સુબોધક પુસ્તકાલયની** યોજના કરી. અમદાવાદ તથા વવાણીઆ માટે ધર્મ, વ્યવહાર, તત્ત્વજ્ઞાનનાં ઘણા પુસ્તકો ખરીદ કરાવ્યા. જૂદા જૂદા ભાઈઓને પણ તેઓની યોગ્યતા અને સ્થિતિ અનુસાર ઉપયોગી પુસ્તકો અપાવ્યાં. તેના કમીશનમાથી ખભાત સુબોધક પુસ્તકાલય ઉભું કર્યું. આ પુસ્તકની ખરીદી અને ચુંટણીનુ કામ મને સોપ્યુ. અદર તત્ત્વ, સાહિત્ય, વ્યવહાર, પરમાર્થ ઉપયોગિતાના સૌંદર્ય પૂર્ણ જોવા; તેમ બાહ્ય સૌંદર્યની તેમની ચોકસી બોધપ્રદ હતી.' **પરમ ભાવિતાત્મા શ્રીમદ્‌ની** આ **પ્રભાવના—પ્રકૃષ્ટ ભાવના** પરથી સમજાય છે કે—આવા અનન્ય ઉપકારી પરમ શ્રુતજ્ઞાનનો તેના પરમ ગુણગૌરવને છાજે એવા તેને અનુરૂપ પરમાદરથી—ગુણગોરવ—બહુમાનથી તેના સર્વાંગસુંદર પ્રકાશન—પ્રભાવન કરવા યોગ્ય છે,—એવી પરમ ઉદાર ભાવના **શ્રીમદ્‌ની** હતી.

અર્થાત ખરેખરી પ્રભાવનાભાવનાથી—શુદ્ધ આદર્શલક્ષી ધર્મધગશથી આ **પરમશ્રુતની** જગતમાં પરમ ઉદારતાથી **પ્રભાવના** કરવી જોઈએ—લ્હાણ કરવી જોઈએ. વાણીયાવિદ્યા આમા કામ ન આવે! વાણીયાગતથી રૂપીઆ—આના—પાઈના હિસાબથી નહીં, પણ છૂટે હાથે ઉદાર દિલથી પરમ ઉત્સાહથી—પરમ ઉલ્લાસથી—પરમ ઉમંગથી—પરમ ઉછરંગથી—પરમ ઉલટથી **પ્રભાવના** કરવી જોઈએ,—કે જેથી કરીને જગતને વિષે **જ્ઞાનીઓનો સનાતન સન્માર્ગ** પ્રભાવિત થાય. તે તે પરમશ્રુત—સતશ્રુત શાસ્ત્રોની રમવતી એવી સરસ રીતે પીરસવી જોઈએ કે જગજ્જીવોને તે એકદમ રોચક થઈ પડી તેનુ પેટ ભરીને ભાવભોજન કરવાની રુચિ—મરજી થઈ જાય! તેના અર્થને—પરમાર્થને યથાર્થપણે બહલાવે—વિકસાવે એવા સર્વ પ્રકારે **સર્વાંગસુંદરપણે** ભાવાતર—વિવેચનાદિ સહિતપણે એવી **પ્રભાવના** કરવી જોઈએ કે તેની **પ્રભાવના**—પ્રકૃષ્ટ ભાવના જગજ્જીવોને થઈ જાય! આવી **પ્રભાવના** પણ કોણ કરી શકે? જેણે પોતાના આત્મામાં તે તે વચનોની **પ્રભાવના**—પ્રકૃષ્ટ ભાવના કરી હોય તે જ કરી શકે. આવા ભાવિતાત્મા પુરુષો દ્વારા તેના અર્થ—વિવેચનાદિ કરાવી તેની **સર્વાંગસુંદર** કાગળ—છાપ—બાઈન્ડીગ—સુશોભન આદિ સર્વ પ્રકારે એવા સુંદર ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવા જોઈએ—સુપ્રસિદ્ધ કરવા જોઈએ કે તેને દેખતા જ નયન ને મન ઠરી જાય! એવી પરમ ઉદાત્ત ભાવના **પરમ ભાવિતાત્મા શ્રીમદ્‌ની** હતી. અને આવા પુણ્ય કાર્યમાં એકજ ધ્યેયવાળા ઘણા ભાવિત મુમુક્ષુઓ સંમિલિત થાય ને આ કાર્યને પૂરો વેગ મળે એ દૃષ્ટિએ પરમ દીર્ઘદૃષ્ટિ **આર્ષદ્રષ્ટા શ્રીમદે** આ સંસ્થાને 'મંડલ' એવું નામ આપ્યુ હતું,—તે કોઈ વાડા કે group—જૂથ વિશેષ કે તેવા નાનકડા અર્થના સંકુચિત દૃષ્ટિથી નહિં, પણ વિશાલ વિશ્વમંડળી અર્થના વિશાલ દૃષ્ટિથી આપ્યું હતું.

વારસો વેચી તે વડે આપણા સ્વાર્થ, ઉપભોગ, આજીવિકાદિ વ્યવહાર ચલાવવો એ પ્રત્યક્ષ અપ્રમાણિકપણું, માયા, અસત્ય અને થાપણ ઓળવવારૂપ છે; પુરુષાર્થની હીનતારૂપ છે. સુજ્ઞ ભવભીરૂ જીવો પુરુષાર્થ કરી ધન મેળવી નિર્વાહ કરે; પણ જ્ઞાન ન વેચે ”—**શ્રી મનસુખભાઈ કિરતચંદ** કૃત **શાંતસુધારસ**—મુખમુદ્રા

આમ **પરમશ્રુતની—પરમ સત્શ્રુતની** જગત્માં **પ્રભાવના** કરે એવી પરમ પ્રકૃષ્ટ ભાવનાથી, પરમ ઇષ્ટ ઉદ્દેશથી, પરમ પરમાર્થપ્રયોજનથી, પરમ ભાવિતાત્મા પરમ પરમાર્થરંગી **જ્ઞાનાવતાર શ્રીમદ્** જેવા **પરમ વીતરાગમાર્ગપ્રભાવક** પરમ પુરુષે આ **પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ સંસ્થાની** સંસ્થાપના કરી જગત્‌ને મહાન્ ભેટ આપી. વીતરાગમુદ્રાની—તદાકારસ્થાપનારૂપ ચિત્રપટની અલૌકિક ભેટ તો અત્રે વઢવાણ કૅમ્પમાં જ આપી હતી; અને આ વીતરાગ મૂર્ત્તિની શબ્દમાં મહાપ્રતિષ્ઠા કરવાના આ પરમ ઉદાત્ત ઉદ્દેશવાળી આ ભવ્ય ભેટ પણ અત્રે વઢવાણકૅમ્પમાં જ આપી!! આ સંસ્થાની રૂપરેખા અને દિશાદર્શન પણ તેમણે કરી દીધું. પણ કાળના ગર્ભમાં જૂદી જ વાત હતી. જગતના દુર્ભાગ્યે આ સ્થાપના પછી માત્ર છ માસનું જ આયુષ્ય અવશેષ રહ્યુ, એટલે **શ્રીમદ્**ના વરદ હસ્તે—અનન્ય માર્ગદર્શન નીચે આ સંસ્થાને ફૂલવા—ફાલવાનો—વિકાસ પામવાનો અપૂર્વ અવસર આવવા પામ્યો જ નહિ, પરમશ્રુતપ્રભાવનાનો ભવ્ય મહાપ્રાસાદ નિર્માણ થવા પામ્યો નહિં, એ મહાખેદની વાત છે. ભાવી!

અને પછી તો આ સંસ્થાનું **શ્રીમદે** નિર્દેશેલ દિશા પ્રમાણે સંચાલન કરવાની—નિર્વાહન કરવાની અને વિકસાવવાની મોટી પવિત્ર ફરજ ભક્તિમાન્ મુમુક્ષુજનો પર આવી પડી, અને તે તેઓએ આ ૬૬ વર્ષોના ગાળામાં યથાશક્તિ—યથાભક્તિ બજાવવાનો—નિર્વાહવાનો પ્રશસ્ત પ્રયત્ન પણ કર્યો, પણ **શ્રીમદ્**ના ઇષ્ટ મહાન્ ઉદ્દેશ પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરતા તેમાં હજુ વિશેષ વિશેષ પ્રયત્નનો ઘણો ઘણો અવકાશ છે એટલે હજુ પણ **શ્રીમદ્**ના મહાન્ ઇષ્ટ ઉદ્દેશ પ્રત્યે લક્ષ કેન્દ્રિત કરી, **શ્રીમદ્**ના સ્વશ્રીહસ્તે સંસ્થાપિત આ સંસ્થાને પરમ પ્રધાન ગણી ઇતર સર્વ સંસ્થાઓ આ પરમશ્રુત-પ્રભાવનાના પરમ પુણ્ય કાર્યમા પરસ્પર સહકાર સાધી આના ઉત્કર્ષમા સંયુક્તપણે યથાશક્તિ યથાભક્તિ પોતપોતાનો ફાળો આપે તો જ્ઞાનપ્રદાનનું મહાન્ કેન્દ્ર બની આ સંસ્થા જગત્મા જ્ઞાનસરિતાનો મહાપ્રવાહ વહાવનારી—જગત્મા જ્ઞાનનો મહાપ્રભાવ વહાવનારી જગતપાવની જ્ઞાનગંગા બની જાય! અને આમ આર્ષદ્રષ્ટા **શ્રીમદે** જે પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ સંસ્થાની સંસ્થાપના કરી, જગત્ પર અપાર ઉપકાર કર્યો છે તે મહાન સંસ્થાનો પાયો નાખ્યો, તે પર **પરમશ્રુતની પ્રભાવના** કરનારો મહાપ્રાસાદ નિર્માણ કરવાનું કામ ભક્તિમાન્ મુમુક્ષુજનોનું છે! તથાસ્તુ!

પ્રકરણ એકસો પાંચમું

દિવ્ય દ્રષ્ટા યોગીશ્વર રાજચંદ્રે જગત્‌ને અર્પેલી અલૌકિક આત્મદૃષ્ટિ

આવા પરમ**શ્રુતપ્રભાવક** પરમ વીતરાગમાર્ગોદ્ધારક, મૂળમાર્ગઉદ્ધર્તા ને આત્મસિદ્ધિસ્રષ્ટા **દિવ્ય દ્રષ્ટા યોગીશ્વર રાજચંદ્રે** જગતને જો કોઈ મોટામાં મોટી ભેટ આપી હોય તો તે શુદ્ધ આત્મદૃષ્ટિની—અલૌકિક આત્માર્થદ્રષ્ટિની—આત્મા આત્મા ને આત્મા એ જ એક દિવ્ય ધ્વનિ જેના જીવનમા અને કવનમા આદિથી તે અંત પર્યંત સર્વત્ર ગુંજી રહ્યો છે, એવા આ પરમ જગતકલ્યાણકર **પરમ દિવ્ય જ્ઞાનીશ્વરે** સર્વત્ર આત્માને જ આગળ કરી આત્માર્થની—આત્મકલ્યાણની દૃષ્ટિનુ જ દર્શન કરાવ્યુ છે. હું દેહ નથી, હું દેહાદિથી ભિન્ન શુદ્ધ આત્મા છું, એમ નિરંતર આત્મા પ્રત્યે દૃષ્ટિ ઠેરવી, આ આત્મા અર્થ અથવા આ આત્માનો અર્થ—પ્રયોજન જેથી સિદ્ધ થાય તેવી આત્મચારિત્રસૃષ્ટિ સર્જવી એ જ અલૌકિક આત્માર્થદૃષ્ટિ છે. કારણકે જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ થાય છે. એટલે જેવુ દર્શન તેવુ સર્જન એ ન્યાયે, દૃષ્ટિ સમ્યક્ હોય તો સૃષ્ટિ સમ્યક્ થાય છે, દૃષ્ટિ મિથ્યા હોય તો સૃષ્ટિ મિથ્યા થાય છે એટલે જ જ્યા આત્મા આત્મા ને આત્માનુ જ દિવ્ય ગાન ગાયુ છે એવી **આત્માની મહાગીતા 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર'** અથમા આ દિવ્ય દ્રષ્ટા યોગીશ્વર **મહા જ્ઞાનીશ્વર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે** સ્થળે સ્થળે પદે પદે આત્માનુ જ દિવ્ય દર્શન કરાવી આ આત્માર્થ કેમ સિદ્ધ થાય એનું જ દિવ્ય દર્શન કરાવ્યુ છે. દિવ્ય આત્મદૃષ્ટિ પામી જેણે દિવ્ય આત્મચારિત્રસૃષ્ટિ સ્વયં પોતે સર્જી હતી એવા આ દિવ્ય દ્રષ્ટા યોગીશ્વર **મહાજ્ઞાનદાનેશ્વરી રાજચંદ્રે** અત્રે તેવી જ અલૌકિક દ્રષ્ટિનુ જગતને કેવું મહાદાન કર્યું છે, અને જગતનો કેવો અનન્ય પરમ ઉપકાર કર્યો છે, તેનુ દિગ્દર્શન આ પ્રકરણમા કર્યું.

આત્માર્થપ્રધાન આ **અલૌકિક આત્મદૃષ્ટિ** અને બાહ્યાર્થપ્રાધાન લૌકિક દેહદૃષ્ટિને આકાશપાતાલનુ અંતર છે બન્નેનો મેળ કે બન્નેના છેડા કોઈ કાળે મળે એમ નથી બન્નેની દિશા ભિન્ન ભિન્ન છે. 'જગત જ્યા સૂએ છે ત્યા જ્ઞાની જાગે છે, જ્ઞાની જાગે છે ત્યા જગત સૂએ છે જગત જાગે છે ત્યા જ્ઞાની સૂએ છે, એમ શ્રી કૃષ્ણ કહે છે' (અ. ૩૮૮),—તેમ જ્ઞાનીની અલૌકિક દૃષ્ટિ અને અજ્ઞાનીની લૌકિક દૃષ્ટિ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન દિશામા છે એટલે જ **શ્રીમદ્જી** પોતાના **અમૃતપત્રોમાં અમૃતબોધ** આપે છે કે—'લૌકિક દૃષ્ટિ અને અલૌકિક દૃષ્ટિમાં મોટો ભેદ છે લૌકિક દૃષ્ટિમાં વ્યવહારનુ મુખ્યપણુ છે અને અલૌકિક દૃષ્ટિમા પરમાર્થનુ મુખ્યપણું છે × × જ્યાસુધી બને ત્યાસુધી જ્ઞાનીપુરુષનાં વચન લૌકિક દૃષ્ટિના આશયમા ન ઉતારવા

યોગ્ય છે અને અલૌકિક દૃષ્ટિએ વિચારવા યોગ્ય છે. (અં. ૭૦૪). લોક દૃષ્ટિ અને જ્ઞાનીની દૃષ્ટિને પશ્ચિમ પૂર્વ જેટલો તફાવત છે જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ પ્રથમ નિરાલંબન છે, રુચિ ઉત્પન્ન કરતી નથી, જીવની પ્રકૃતિને મળતી આવતી નથી; તેથી જીવ તે દૃષ્ટિમાં રુચિવાન થતો નથી; પણ જે જીવોએ પરિષહ વેઠીને થોડા કાળ સુધી તે દૃષ્ટિનુ આરાધન કર્યું છે, તે સર્વ દુઃખના ક્ષયરૂપ નિર્વાણને પામ્યા છે; તેના ઉપાયને પામ્યા છે.' (અં. ૮૧૦). જ્યાંલગી લોકદૃષ્ટિનું વમન ન થાય ત્યાંલગી **અલૌકિક આત્માર્થ-દૃષ્ટિનુ** પરિણમન ન થાય, એટલા માટે એક પત્રમાં **શ્રીમદ્** આ લોકદૃષ્ટિના વિષનુ વમન કરાવતો આ **અમૃતબોધ** આપે છે—'લોકદૃષ્ટિમાં જે જે વાતો મોટાઇવાળી મનાય છે, તે તે વાતો અને વસ્તુઓ, શોભાયમાન ગૃહાદિ આરંભ, અલંકારાદિ પરિગ્રહ, લોકદૃષ્ટિનુ વિચક્ષણપણું, લોકમાન્ય ધર્મશ્રદ્ધાવાનપણું પ્રત્યક્ષ ઝેરનુ ગ્રહણ છે, એમ યથાર્થ જણાયા વિના ધારો છો તે વૃત્તિનો લક્ષ ન થાય. પ્રથમ તે વાતો અને વસ્તુઓ પ્રત્યે ઝેરદૃષ્ટિ આવવી કઠણ દેખી કાયર ન થતા પુરુષાર્થ કરવો યોગ્ય છે. (અં. ૭૨૯).' તેમજ એક બીજા **અમૃતપત્ર**માં પણ તેવો જ **અમૃતબોધ** આપે છે—'લોકસમુદાય કોઈ ભલો થવાનો નથી, અથવા સ્તુતિનિંદાના પ્રયત્નાર્થે આ દેહની પ્રવૃત્તિ તે વિચારવાનને કર્ત્તવ્ય નથી બાહ્ય ક્રિયાના અંતર્મુખવૃત્તિ વગરના વિધિનિષેધમાં કંઇ પણ વાસ્તવ્ય કલ્યાણ રહ્યુ નથી. ગચ્છાદિ ભેદને નિર્વાહવામા, નાના પ્રકારના વિકલ્પો સિદ્ધ કરવામા આત્માને આવરણ કરવા બરાબર છે અનેકાંતિક માર્ગ પણ સમ્યક્ એકાંત એવા નિજ પદની પ્રાપ્તિ કરાવવા સિવાય બીજા અન્ય હેતુએ ઉપકારી નથી, એમ જાણી લખ્યુ છે. તે માત્ર અનુકંપાબુદ્ધિએ, નિરાગ્રહથી, નિષ્કપટતાથી, નિર્દંભતાથી અને હિતાર્થે લખ્યુ છે, એમ જો તમે યથાર્થ વિચારશો તો દૃષ્ટિગોચર થશે, અને વચનનું ગ્રહણ કે પ્રેરણા થવાનો હેતુ થશે' (અં. ૭૦૨). 'લૌકિક કારણોમા અધિક હર્ષવિષાદ મુમુક્ષુ જીવ કરે નહીં. (અં. ૭૨૭) જગતમાં રૂડું દેખાડવા માટે મુમુક્ષુ કંઈ આચરે નહીં, પણ રૂડું હોય તે જ આચરે' (અં. ૨૭૪). ઇત્યાદિ અમૃત બોધવચનો આપી નિષ્કારણકરુણારસસાગર **પરમ જગદ્ગુરુ રાજચંદ્રે** મુમુક્ષુઓને લોકદૃષ્ટિના વિષનુ વમન કરાવ્યુ છે, અને આત્માર્થદૃષ્ટિના અમૃતનુ પાન કરાવ્યુ છે.

અને મતાર્થદૃષ્ટિ જાય નહિં ત્યાંસુધી **આત્માર્થદૃષ્ટિ** આવે નહિં, માટે આત્માર્થીએ મતાર્થદૃષ્ટિ પણ પરિત્યાગ કરી આત્મામાંથી વિસર્જન કરવી જોઇએ. મારૂં છે તે સાચું એવી મતદૃષ્ટિ છૂટે નહિં ત્યાંસુધી સાચું છે તે મારૂં છે એવી સત્દૃષ્ટિ આવે નહિં. માટે મતદૃષ્ટિને આત્માર્થીએ સર્વથા તિલાંજલિ આપવી જોઇએ. કારણ કે [illegible] છે ત્યાં સત્ નથી, સત્ છે ત્યાં મત નથી, એટલે મતના આગ્રહ છોડ્યા [illegible] અવલંબિત છે, એટલા માટે સર્વ પ્રકારના મતાગ્રહ—દુરાગ્રહ—કદાગ્રહ—[illegible] મુમુક્ષુ આત્માર્થીએ ત્યજવા યોગ્ય છે. આગ્રહરૂપ એકાંત છે ત્યાં મિથ્યાત્વ [illegible] છે, નિરાગ્રહરૂપ અનેકાંત છે ત્યાં સમ્યક્ત્વ—સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે [illegible] શ્રીમત્ મહાવીરસ્વામીએ સમ્યક્ત્વને [illegible]

૨૧, વચનામૃતસૂત્ર ૭૪), એનું આ જ રહસ્ય છે. એટલે સાપેક્ષ નયદૃષ્ટિપણે સર્વત્ર વિચાર કરતા જે જે સત્ કે સદ્અંશ તેનો તે તે અપેક્ષાએ મુક્તકંઠે સ્વીકાર કરવો એવી **નિરાગ્રહ ગુણગ્રાહી દૃષ્ટિ** આત્માર્થીની હોવી જોઈએ. એટલે જ **શ્રીમદ્** વદે છે કે—'તેઓ (જ્ઞાનીપુરુષો) તે નયાદિક માર્ગ પ્રત્યે ઉદાસીન વર્તે છે; જેથી કોઈ નયનું એકાંત ખંડન થતું નથી, અથવા કોઈ નયનું એકાંત મંડન થતું નથી. જેટલી જેની યોગ્યતા છે, તેટલી તે નયની સત્તા જ્ઞાનીપુરુષોને સમ્મત હોય છે. માર્ગ જેને નથી પ્રાપ્ત થયો એવાં મનુષ્યો નયનો આગ્રહ કરે છે; અને તેથી વિષમ ફળની પ્રાપ્તિ હોય છે. કોઇ નય જ્યા દુભાતો નથી એવા જ્ઞાનીના વચનને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. જેણે જ્ઞાનીના માર્ગની ઇચ્છા કરી હોય એવા પ્રાણીએ નયાદિકમાં ઉદાસીન રહેવાનો અભ્યાસ કરવો, કોઇ નયમા આગ્રહ કરવો નહીં અને કોઇ પ્રાણીને એ વાટે દુભાવવું નહીં, અને એ આગ્રહ જેને મટ્યો છે, તે કોઇ વાટે પણ પ્રાણીને દુભાવવાની ઇચ્છા કરતો નથી.' (અં. ૨૦૮) અને એટલે જ **પરમ અમૃત આત્મ-સિદ્ધિશાસ્ત્રમાં શ્રીમદ્** આ અમૃત વચનોની ઉદ્ઘોષણા કરે છે—

'છોડી મત દર્શન તણો, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ;
કહ્યો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ.
મત દર્શન આગ્રહ તજી, વર્તે સદ્ગુરુ લક્ષ;
લહે શુદ્ધ સમકિત તે, જેમા ભેદ ન પક્ષ.'

અને **સત્શાસ્ત્ર વિચારણા** પણ મતાર્થદૃષ્ટિ—કુલધર્માર્થદૃષ્ટિ મૂકીને જ અને શાસ્ત્રીય અભિનિવેશ છોડીને જ કરવા યોગ્ય છે એટલે જ મતની દૃષ્ટિથી નહીં પણ સત્ની દૃષ્ટિથી જ સત્શાસ્ત્ર કેવળ આત્માર્થે જ વિચારવા એવી મુમુક્ષુઓને મુખ્ય ભલામણ **શ્રીમદે** કરી છે. સૂયગડાગ સૂત્રમાં મંગલ પ્રવેશ કરાવનારો જે અલૌકિક પ્રવેશક **શ્રીમદે** પત્રાંક ૩૭૫મા લખ્યો છે તે આ જ વસ્તુ સૂચવે છે. 'કયા મતનું વિશેષપણું છે, કયા મતનુ ન્યૂનપણું છે, એવા અન્યાર્થમા પડવા અર્થે તેમ કરવું યોગ્ય નથી. કુળધર્માર્થે સૂત્રકૃતાંગનું વાચન, શ્રવણ નિષ્ફળ છે.' 'અને ત્યા જ પત્રપ્રારંભમા જ **શ્રીમદ્** લખે છે—'જિનાગમ છે તે ઉપશમસ્વરૂપ છે. ઉપશમસ્વરૂપ એવા પુરુષોએ ઉપશમને અર્થે તે પ્રરૂપ્યા છે. તે ઉપશમ આત્માર્થે છે, અન્ય કોઇ પ્રયોજન અર્થે નથી. આત્માર્થમા જો તેનુ આરાધન કરવામાં ન આવ્યુ, તો તે જિનાગમનું શ્રવણ, વાંચન નિષ્ફળરૂપ છે; એ વાર્તા અમને તો નિઃસંદેહ યથાર્થ લાગે છે.' તેમજ **શાસ્ત્રીય અભિનિવેશ** પણ જીવને માર્ગપ્રાપ્તિમા આડા અવરોધરૂપ થઈ પડે છે, તે અભિનિવેશના—આગ્રહના ગ્રહને છોડાવવા માટે પણ પરમ નિરાગ્રહી **શ્રીમદ્** નિષ્કારણ કરુણાથી વદે છે—'એ અભિનિવેશ આડા આવી ઉભા રહેતા હોવાથી જીવ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. તે આ પ્રમાણે લૌકિક અને શાસ્ત્રીય ક્રમે કરીને સત્સમાગમયોગે જીવ જો તે અભિનિવેશ છોડે તો મિથ્યાત્વનો ત્યાગ થાય છે, એમ વારંવાર જ્ઞાનીપુરુષોએ શાસ્ત્રાદિ દ્વારાએ ઉપદેશ્યુ છતા જીવ તે છોડવા પ્રત્યે ઉપેક્ષિત શા માટે થાય છે? તે વાત

'અનંતવાર દેહને અર્થે આત્મા ગાળ્યો છે. જે દેહ આત્માને અર્થે ગળાશે તે દેહે આત્મવિચાર જન્મ પામવા યોગ્ય જાણી, સર્વ દેહાર્થની કલ્પના છોડી દઈ, એક માત્ર આત્માર્થમાં જ તેનો ઉપયોગ કરવો, એવો મુમુક્ષુ જીવને અવશ્ય નિશ્ચય જોઈએ.'—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અં. ૭૧૯

આ આત્માર્થને અર્થે જ **શ્રીમદે** જીવને **વિપર્યાસબુદ્ધિ છોડી** વૈરાગ્ય–ઉપશમનું બળ વધારવાનુ ખાસ ઉદ્બોધન કર્યું છે અને એ **વૈરાગ્ય ઉપશમની** વૃદ્ધિને અર્થે **આરંભપરિગ્રહના ત્યાગ** પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. તેના સાક્ષીભૂત **શ્રીમદ્**ના આ વચનામૃત છે: 'ગૃહકુટુંબ પરિગ્રહાદિભાવને વિષે જે અહંતા મમતા છે અને તેની પ્રાપ્તિઅપ્રાપ્તિ પ્રસંગમા જે રાગદ્વેષ કષાય છે, તે જ વિપર્યાસબુદ્ધિ છે; અને અહંતા મમતા તથા કષાય જ્યા વૈરાગ્ય ઉપશમ ઉદ્ભવે છે ત્યાં મંદ પડે છે, અનુક્રમે નાશ પામવાયોગ્ય થાય છે. ગૃહકુટુંબાદિભાવને વિષે અનાસક્ત બુદ્ધિ થવી તે વૈરાગ્ય છે, અને તેની પ્રાપ્તિઅપ્રાપ્તિ નિમિત્તે ઉત્પન્ન થતો એવો જે કષાયક્લેશ તેનુ મંદ થવું તે ઉપશમ છે. એટલે તે બે ગુણ વિપર્યાસબુદ્ધિને પર્યાયાંતર કરી સદ્બુદ્ધિ કરે છે. × × વળી જ્ઞાનીપુરુષોની વિશેષ શિખામણ વૈરાગ્ય ઉપશમ પ્રતિબોધતી જોવામા આવે છે. × × જો જીવને આરંભપરિગ્રહનુ પ્રવર્તન વિશેષ રહેતું હોય તો વૈરાગ્ય અને ઉપશમ હોય તો તે પણ ચાલ્યા જવા સંભવે છે, કેમકે આરંભ પરિગ્રહ તે અવૈરાગ્ય અને અનુપશમના મૂળ છે, વૈરાગ્ય અને ઉપશમના કાળ છે. (અં. ૫૦૬). ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ઉપશમ અને ભક્તિ મુમુક્ષુ જીવે સહજ સ્વભાવરૂપ કરી મૂક્યા વિના આત્મદશા કેમ આવે? પણ શિથિલપણાથી, પ્રમાદથી એ વાત વિસ્મૃત થઈ જાય છે.' (અં. ૬૪૩). ઇ.

ગમે તે ક્રિયા જપ, તપ આદિ સર્વ સાધન આ એક આત્માર્થે જ સેવવાં યોગ્ય છે અને એ સર્વ સાધન કરીને પણ એક આત્માર્થનું કામ સિદ્ધ કરવાનું છે,—એ એક લક્ષ પર મુમુક્ષુ જીવનુ લક્ષ કેન્દ્રિત કરાવતાં **શ્રીમદ્** પ્રકાશે છે કે—'ગમે તે ક્રિયા, જપ, તપ કે શાસ્ત્રવાચન કરીને પણ એક જ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું છે; તે એ કે જગતની વિસ્મૃતિ કરવી અને સતના ચરણમાં રહેવું. × × એ લક્ષ આગળ થયા વિના જપ, તપ, ધ્યાન કે દાન કોઈની યથાયોગ્ય સિદ્ધિ નથી, અને ત્યાંસુધી ધ્યાનાદિક નહીં જેવાં કામના છે' (અં. ૨૯૯). અને આત્માર્થ–આત્મકલ્યાણ જે વાટે થાય તેના બે મુખ્ય કારણ દર્શાવતાં **શ્રીમદ્** પ્રકાશે છે—'કલ્યાણ જે વાટે થાય છે તે વાટનાં મુખ્ય બે કારણ જોવામા આવે છે. એક તો જે સંપ્રદાયમા આત્માર્થે બધી અસંગપણાવાળી ક્રિયા હોય, અન્ય કોઇ પણ અર્થની ઇચ્છાએ ન હોય, અને નિરંતર જ્ઞાનદશા ઉપર જીવોનું ચિત્ત હોય, તેમા અવશ્ય કલ્યાણ જન્મવાનો જોગ જાણીએ છીએ. એમ ન હોય તો તે જોગનો સંભવ થતો નથી અત્ર તો લોકસંજ્ઞાએ, ઓઘસંજ્ઞાએ, માનાર્થે, પૂજાર્થે, પદના મહત્ત્વાર્થે, શ્રાવકાદિના પોતાપણાર્થે કે એવા બીજાં કારણથી જપતપાદિ વ્યાખ્યાનાદિ કરવાનુ પ્રવર્તન થઇ ગયુ છે, તે આત્માર્થ કોઇ રીતે નથી, આત્માર્થના પ્રતિબંધરૂપ છે, માટે જો તમે કંઈ ઇચ્છા કરતા હો તો તેનો ઉપાય કરવા માટે

બીજું જે કારણ કહીએ છીએ તે અસંગપણાથી સાધ્ય થયે કોઈ દિવસે પણ કલ્યાણ થવા સંભવ છે. અસંગપણું એટલે આત્માર્થ સિવાયના સંગપ્રસંગમાં પડવું નહીં. × × પુસ્તક છે તે જ્ઞાનના આરાધનને અર્થે સર્વ પ્રકારના પોતાના મમત્વરહિત રખાય તો જ આત્માર્થ છે, નહીં તો મહાન પ્રતિબંધ છે, તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે.' (અં. ૪૩૦). ઇત્યાદિ.

આ સર્વ સાધન પણ **જ્ઞાની પુરુષની આજ્ઞા** અનુસારે જ સેવવા યોગ્ય છે, તો જ આત્માર્થ સિદ્ધ થાય; પણ આ જીવે તો **જ્ઞાનીની આજ્ઞા** વિના પૂર્વે અનંત સાધન કર્યાં છે તેથી આત્માર્થ સાધ્યો નથી, પણ ઊલટું આત્માર્થ સાધું છું એવું દુષ્ટ મિથ્યા અભિમાન કર્યું છે,—એ સ્પષ્ટ કરતા **શ્રીમદ્** માર્મિક બોધ આપે છે — 'જે જે સાધન આ જીવે પૂર્વકાળે કર્યાં છે, તે તે સાધન જ્ઞાનીપુરુષની આજ્ઞાથી થયાં જણાતા નથી, એ વાત અંદેશારહિત લાગે છે. જો એમ થયું હોત તો જીવને સંસારપરિભ્રમણ હોય નહીં. જ્ઞાની પુરુષની આજ્ઞા છે તે, ભવમાં જવાને આડા પ્રતિબંધ જેવી છે, કારણ જેને આત્માર્થ સિવાય બીજો કોઈ અર્થ નથી, અને આત્માર્થ પણ સાધી પ્રારબ્ધવશાત જેનો દેહ છે, એવા જ્ઞાનીપુરુષની આજ્ઞા તે ફક્ત આત્માર્થમાં જ સામા જીવને પ્રેરે છે, અને આ જીવે તો પૂર્વ કાળે કંઈ આત્માર્થ જાણ્યો નથી; ઊલટો આત્માર્થ વિસ્મરણપણે ચાલ્યો આવ્યો છે. તે પોતાની કલ્પના કરી સાધન કરે તેથી આત્માર્થ ન થાય, અને ઉલટું આત્માર્થ સાધું છું એવું દુષ્ટ અભિમાન ઉત્પન્ન થાય, કે જે જીવને સંસારનો મુખ્ય હેતુ છે. × × એમ જ સિદ્ધાંત થાય છે કે, જ્ઞાની-પુરુષની આજ્ઞાનું આરાધન એ સિદ્ધપદનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય છે; અને એ વાત જ્યારે જીવથી મનાય છે, ત્યારથી જ બીજા દોષનું ઉપશમવું, નિવર્તવું શરૂ થાય છે.' (અં. ૫૧૧) આમ સર્વ સાધન એક આત્માર્થે જ—આત્માર્થના લક્ષે જ સેવવા યોગ્ય છે અને તે પણ જ્ઞાનીની આજ્ઞા અનુસારે જ સેવવા યોગ્ય છે. આ અંગે સર્વકાળના સર્વ મુમુક્ષુઓને પરમ માર્ગદર્શક થઈ પડે એવા આ પરમ અમૃત વચનો આ ગૂઢમાર્ગ ઉદ્ધર્તા આત્મસિદ્ધિસ્રષ્ટા દિવ્ય દ્રષ્ટા યોગીશ્વરે પ્રકાશ્યા છે —

'જીવે મુખ્યમાં મુખ્ય અને અવશ્યમાં અવશ્ય એવો નિશ્ચય રાખવો, કે જે કંઈ મારે કરવું છે, તે આત્માને કલ્યાણરૂપ થાય તે જ કરવું છે, અને તે જ અર્થે આ ત્રણ યોગની ઉદયબળે પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો થવા દેતાં, પણ છેવટે તે ત્રિયોગથી રહિત એવી સ્થિતિ કરવાને અર્થે તે પ્રવૃત્તિને સંકોચતાં સંકોચતાં ક્ષય થાય એ જ ઉપાય કર્તવ્ય છે. તે ઉપાય મિથ્યાગ્રહનો ત્યાગ, સ્વચ્છંદપણાનો ત્યાગ, પ્રમાદ અને ઇંદ્રિય-વિષયનો ત્યાગ એ મુખ્ય છે. તે સત્સંગના યોગમાં અવશ્ય આરાધન કર્યા જ રહેવાં અને સત્સંગના પરોક્ષપણામાં તો અવશ્ય અવશ્ય આરાધન કર્યા જ રહેવાં.' (અં. ૬૨૯).

'યોગવાસિષ્ઠાદિ જે જે રૂડાં પુરુષોનાં વચનો છે તે તો અહંવૃત્તિનો પ્રતિકાર કરવા પ્રત્યે જ પ્રવર્તે છે. જે જે પ્રકારે પોતાની ભ્રાંતિ કલ્પાઈ છે, તે તે પ્રકાર તે ભ્રાંતિ સમજી તે સંબંધી અભિમાન નિવૃત્ત કરવું, એ જ સર્વ તીર્થંકરાદિ મહાત્માનું કહેવું છે; અને તે જ વાક્ય ઉપર જીવે વિશેષ કરી સ્થિર થવાનું છે, વિશેષ વિચારવાનું

છે, અને તે જ વાક્ય અનુપ્રેક્ષાયોગ્ય મુખ્યપણે છે. તે કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે સર્વ સાધન કહ્યાં છે. અહંતાદિ વધવાને માટે, બાહ્ય ક્રિયા, કે મતના આગ્રહ માટે, સંપ્રદાય ચલાવવા માટે, કે પૂજાશ્લાઘાદિ પામવા અર્થે, કોઈ મહાપુરુષનો કંઈ ઉપદેશ છે નહીં, અને તે જ કાર્ય કરવાની સર્વથા આજ્ઞા જ્ઞાનીપુરુષની છે. પોતાને વિષે ઉત્પન્ન થયો હોય એવો કોઈ મહિમાયોગ્ય ગુણ તેથી ઉત્કર્ષ પામવું ઘટતું નથી, પણ અલ્પ પણ નિજદોષ જોઈને ફરી ફરી પશ્ચાત્તાપમાં પડવું ઘટે છે, અને વિના પ્રમાદે તેથી પાછું ફરવું ઘટે છે; એ ભલામણ જ્ઞાનીપુરુષનાં વચનમાં સર્વત્ર રહી છે; અને તે ભાવ આવવા માટે સત્સંગ, સદ્ગુરુ અને સત્શાસ્ત્રાદિ સાધન કહ્યાં છે, જે અનન્ય નિમિત્ત છે.

તે સાધનની આરાધના જીવને નિજસ્વરૂપ કરવાના હેતુપણે જ છે, તથાપિ જીવ જો ત્યાં પણ વંચનાબુદ્ધિએ પ્રવર્તે તો કોઈ દિવસ કલ્યાણ થાય નહીં. વંચના બુદ્ધિ એટલે સત્સંગ, સદ્ગુરુ આદિને વિષે ખરા આત્મભાવે માહાત્મ્યબુદ્ધિ ઘટે તે માહાત્મ્યબુદ્ધિ નહીં, અને પોતાના આત્માને અજ્ઞાનપણું જ વર્ત્યા કર્યું છે, માટે તેની અલ્પજ્ઞતા, લઘુતા વિચારી અમાહાત્મ્યબુદ્ધિ નહીં; તે સત્સંગ, સદ્ગુરુ આદિને વિષે આરાધવાં નહીં એ પણ વંચનાબુદ્ધિ છે ત્યાં પણ જો જીવ લઘુતા ધારણ ન કરે તો પ્રત્યક્ષપણે જીવ ભવપરિભ્રમણથી ભય નથી પામતો એમજ વિચારવા યોગ્ય છે. વધારે લક્ષ તો પ્રથમ જીવને જો આ થાય તો સર્વ શાસ્ત્રાર્થ અને આત્માર્થ સહેજે સિદ્ધ થવા સંભવે છે.' (અં. ૫૨૬)

આમ નિરંતર **આત્માર્થદૃષ્ટિનો પરમ અમૃતબોધ** વર્ષાવતા **પરમ આત્મદૃષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે** સર્વત્ર **આત્મા** પ્રત્યે જ દૃષ્ટિ કેન્દ્રિત કરાવી છે અને આત્માર્થનો-આત્મકલ્યાણનો **પરમ અમૃત પંથ** પ્રકાશ્યો છે. 'જેણે આત્મા જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યું (નિર્ગ્રંથ પ્રવચન)' એ **પરમ અમૃત સૂત્ર મોક્ષમાળાના** મુખપૃષ્ઠ પર મૂક્યું તે પરથી, અને 'જબ જાન્યો નિજ રૂપકો, તબ જાન્યો સબ લોક; નહિં જાન્યો નિજ રૂપકો, સબ જાન્યો સો ફોક' એ અમૃત ગાથા પરથી **પરમ આત્મજ્ઞાની** જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્ આત્મજ્ઞાન પર કેવો ભાર મૂકે છે તે સ્વયં જણાઈ આવે છે; અને તેમાં શ્રીમદ્નું આ અમૃત વચન સાક્ષી પૂરે છે—'સર્વ પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણવાનો હેતુ માત્ર એક આત્મજ્ઞાન કરવું એ છે. જો આત્મજ્ઞાન ન થાય તો સર્વ પદાર્થના જ્ઞાનનું નિષ્ફળપણું છે.' 'જો હોય પૂર્વ ભણેલ નવ પણ જીવને જાણ્યો નહિં, તો સર્વ તે અજ્ઞાન ભાખ્યું, સાક્ષી છે આગમ અહીં.' અને એટલે જ તત્ત્વનું તત્ત્વ પ્રકાશતા એક અમૃતપત્રમાં (અં. ૬૩૧) શ્રીમદ્ આ ટંકોત્કીર્ણ પરમ અમૃત બોધ પ્રકાશે છે—

'પ્રથમ પદમાં એમ કહ્યું છે કે હે મુમુક્ષુ! એક આત્માને જાણતાં સમસ્ત લોકાલોકને જાણીશ, અને સર્વ લોકાલોક જાણવાનું ફળ પણ એક આત્મપ્રાપ્તિ છે, માટે આત્માથી જુદા એવા બીજા ભાવો જાણવાની વારંવારની ઇચ્છાથી તું નિવર્ત અને એક નિજસ્વરૂપને વિષે દૃષ્ટિ દે, કે જે દૃષ્ટિથી સમસ્ત સૃષ્ટિ જ્ઞેયપણે તારે વિષે દેખાશે. તત્ત્વસ્વરૂપ એવા સત્શાસ્ત્રમાં કહેલા માર્ગનું પણ આ તત્ત્વ છે; એમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે, તથાપિ ઉપયોગપૂર્વક તે સમજવું દુર્લભ છે. × × બીજા પદનો [illegible] હે મુમુક્ષુ! યમનિયમાદિ જે સાધનો સર્વ શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે, તે ઉપર કહેલા અર્થથી

નિષ્ફળ ઠરશે એમ પણ નથી, કેમકે તે પણ કારણને અર્થે છે; તે કારણ આ પ્રમાણે છે: આત્મજ્ઞાન રહી શકે એવી પાત્રતા પ્રાપ્ત થવા, તથા તેમા સ્થિતિ થાય તેવી યોગ્યતા આવવા એ કારણો ઉપદેશ્યા છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ એથી, એવા હેતુથી એ સાધનો કહ્યા છે; પણ જીવની સમજણમા સામટો ફેર હોવાથી તે સાધનોમા જ અટકી રહ્યો અથવા તે સાધન પણ અભિનિવેશ પરિણામે ગ્રહ્યાં. આંગળીથી જેમ બાળકને ચંદ્ર દેખાડવામાં આવે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ એ તત્ત્વનુ તત્ત્વ કહ્યું છે' અં ૬૩૧

અને આ સર્વ અમૃત બોધ પર કળશ ચઢાવતો **પરમ અમૃત બોધ** પ્રકાશતા એક બીજા તેવા જ **અમૃતપત્રમા** તો **શ્રીમદે** આ આત્મજ્ઞાનનો અનન્ય મહિમા સંગીત કર્યો છે—

'શ્રી તીર્થંકરાદિએ ફરી ફરી જીવોનું ઉપદેશ કહ્યો છે; પણ જીવ દિશામૂઢ રહેવા ઇચ્છે છે ત્યાં ઉપાય પ્રવર્તી શકે નહીં. ફરી ફરી ઠોકી ઠોકીને કહ્યું છે કે એક આ જીવ સમજે તો સહજ મોક્ષ છે, નહીં તો અનંત ઉપાયે પણ નથી. અને તે સમજવું પણ કંઇ વિકટ નથી, કેમકે જીવનુ સહજ જે સ્વરૂપ છે તે જ માત્ર સમજવું છે; અને તે કંઈ બીજાના સ્વરૂપની વાત નથી કે વખતે તે ગોપવે કે ન જણાવે, તેથી સમજવી ન બને. પોતાથી પોતે ગુપ્ત રહેવાનું શી રીતે બનવાયોગ્ય છે? પણ સ્વપ્નદશામાં જેમ ન બનવાયોગ્ય એવું પોતાનું મૃત્યુ પણ જીવ જુએ છે, તેમ અજ્ઞાનદશારૂપ સ્વપ્નરૂપયોગે આ જીવ પોતાને, પોતાનાં નહીં એવાં બીજાં દ્રવ્યને વિષે સ્વપણે માને છે; અને એ માન્યતા તે સંસાર છે, તે જ અજ્ઞાન છે, નરકાદિ ગતિનો હેતુ તે જ છે, તે જ જન્મ છે, મરણ છે, અને તે જ દેહ છે, દેહના વિકાર છે, તે જ પુત્ર, તે જ પિતા, તે જ શત્રુ, તે જ મિત્રાદિ ભાવ કલ્પનાના હેતુ છે, અને તેની નિવૃત્તિ થઈ ત્યાં સહજ મોક્ષ છે; અને એ જ નિવૃત્તિને અર્થે સત્સંગ, સત્પુરુષાદિ સાધન કહ્યાં છે; અને તે સાધન પણ જીવ જો પોતાના પુરુષાર્થને તેમાં ગોપવ્યા સિવાય પ્રવર્તાવે તો જ સિદ્ધ છે. વધારે શું કહીએ? આટલો જ સંક્ષેપ જીવમાં પરિણામ પામે તો તે સર્વ વ્રત, યમ, નિયમ, જપ, યાત્રા, ભક્તિ, શાસ્ત્રજ્ઞાન આદિ કરી છૂટયો એમાં કંઇ સંશય નથી.'—અં. ૫૨૭

અને આવો સહજ સુગમ શાશ્વત મોક્ષમાર્ગ જીવના લક્ષમા નથી આવતો તેનું સખેદ આશ્ચર્ય દર્શાવતા આ **સહજાત્મસ્વરૂપસ્વામી શ્રીમદ્ 'સમજ્યા તે શમાયા'** એ પરમ **અમૃતપત્રમા** (અં. ૬૫૧) આ સ્વરૂપ સમજી સ્વરૂપમા શમાવારૂપ અનંત જ્ઞાનીપુરુષે અનુભવેલા આ શાશ્વત માર્ગની ઉદ્ઘોષણા કરે છે—'અનંત જ્ઞાનીપુરુષે અનુભવ કરેલો એવો આ શાશ્વત સુગમ મોક્ષમાર્ગ જીવને લક્ષમા નથી આવતો, એથી ઉત્પન્ન થયેલુ ખેદ સહિત આશ્ચર્ય તે પણ અત્રે શમાવીએ છીએ. સત્સંગ, સદ્વિચારથી શમાવા સુધીના સર્વ પદ અત્યંત સાચાં છે, સુગમ છે, સુગોચર છે, સહજ છે, અને નિઃસંદેહ છે'

આમ આત્મા પ્રત્યે લક્ષ કેન્દ્રિત કરાવતી **પરમ અધ્યાત્મદૃષ્ટિ** જગત્‌ને અર્પણ કરી આ દિવ્ય દૃષ્ટા જગદ્‌ગુરુએ જિનાગમોમા કહેલી કેટલીક વાતોને—લોકાદિ સ્વરૂપને પણ અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી અવલોકવાની ખાસ ભલામણ કરી છે: 'ભગવાન જિને

કહેલા લોકસંસ્થાનાદિ ભાવ અધ્યાત્મિકદૃષ્ટિથી સિદ્ધ થવા યોગ્ય છે, ઇ.' (અં. ૭૧૪) અને લોકદૃષ્ટિના લોકાદિ સ્વરૂપ અંગેના વર્તમાન વર્ણનોથી વ્યામોહ પામતા જનોની ભ્રાંતિ દૂર કરતું આ **અલૌકિક અધ્યાત્મરહસ્ય** પ્રકાશતાં આ **વર્તમાનયુગના અલૌકિક સંતશિરોમણિ રાજચંદ્ર** સંતજનોને આ આત્મસ્પર્શી ભાવપૂર્ણ ઉદ્બોધન કરે છે—

'સંતજનો! જિનવરેન્દ્રોએ લોકાદિ જે સ્વરૂપ નિરૂપણ કર્યાં છે, તે આલંકારિક ભાષામાં નિરૂપણ છે, જે પૂર્ણ યોગાભ્યાસ વિના જ્ઞાનગોચર થવા યોગ્ય નથી. માટે તમે તમારા અપૂર્ણ જ્ઞાનને આધારે વીતરાગના વાક્યોનો વિરોધ કરતા નહીં; પણ યોગનો અભ્યાસ કરી પૂર્ણતાએ તે સ્વરૂપના જ્ઞાતા થવાનું રાખજો.' અં. ૯૦૪.

અને આ અલૌકિક અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી જ આ અલૌકિક અધ્યાત્મપ્રધાન જિનમાર્ગ-વીતરાગમાર્ગ અવલોકવા યોગ્ય છે એમ સ્પષ્ટ પ્રકાશી, 'મૂળમાર્ગ' ઉદ્ધારનારા ને જગત્‌ને આત્મસિદ્ધિનું દર્શન કરાવનારા આ **દિવ્ય દૃષ્ટા જગદ્‌ગુરુ અંતર્મુખ અવલોકવાની** આ **અલૌકિક અદ્ભુત રહસ્યદૃષ્ટિ** જગત્‌ને અર્પે છે: 'સતત અંતર્મુખ ઉપયોગે સ્થિતિ એ જ નિર્ગ્રંથનો પરમ ધર્મ છે. એક સમય પણ ઉપયોગ બહિર્મુખ કરવો નહીં એ નિર્ગ્રંથનો મુખ્ય માર્ગ છે.' ઇત્યાદિ (અં. ૭૬૭). 'કેવળ અંતર્મુખ થવાનો સત્પુરુષોનો માર્ગ સર્વ દુઃખક્ષયનો ઉપાય છે.' (અં. ૮૧૬.) 'હે આર્ય! અંતર્મુખ થવાનો અભ્યાસ કરો.' (અં.૯૩૨.) અને આ **કેવળ અંતર્મુખ અવલોકનનો માર્ગ** એ જ આત્મકલ્યાણનો માર્ગ છે, એમ પરમ રહસ્યભૂત વસ્તુની ડિંડિમ નાદથી ઉદ્ઘોષણા કરતા આ જગત્‌કલ્યાણકર **દિવ્ય દૃષ્ટા યોગીશ્વર**, સકલ યોગમાર્ગના પરમ રહસ્યરૂપ 'ઇચ્છે છે જે જોગીજન' એ અંતિમ સંદેશામાં **અંતર્મુખ અવલોકનનો** આ **દિવ્ય સંદેશ** જગત્‌ને અર્પે છે—

'ઉપજે મોહ વિકલ્પથી, સમસ્ત આ સંસાર;
અંતર્મુખ અવલોકતાં, વિલય થતાં નહીં વાર.'

પ્રકરણ એકસો છઠ્ઠું

મહાવીરના મહાન્ માર્ગનો મહાન્ ઉદ્ધારક

આમ જગતને દિવ્ય આત્મદૃષ્ટિ અર્પનારા જેનું અધ્યાત્મ ચરિત્ર આવું દિવ્ય, આવું ભવ્ય, આવું અલૌકિક, આવું અનુપમ, આવું અદ્‌ભુત, આવું અમૃત છે, એવા આ જગત્‌કલ્યાણકર પરમ અમૃત (Immortal, nectarlike) પુરુષ **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર—અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર** ભગવાન્ **મહાવીરના** મહાન્ માર્ગના કેવા મહાન્ ઉદ્ધારક થઈ ગયા છે, તેનું આ **અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર** ગ્રંથના પ્રકરણોમાં આપણે સ્થળે સ્થળે દર્શન કર્યું; આ પૂર્ણ અધ્યાત્મયોગીશ્વર પરમ વીતરાગ **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર** ભગવાન્ **મહાવીરના** મહાન્ વીતરાગ માર્ગના કેવા અનન્ય મહાપ્રભાવક થઇ ગયા છે, તેનુ આ વિશ્વની વિરલ વિભૂતિના આત્મચારિત્રમય ચરિત્ર આલેખતા અધ્યાત્મજીવનના ત્રણે તબક્કામા આપણે યથાસ્થાને અવલોકન કર્યું

અત્રે આ પ્રકરણોમાં આપણે જોયુ તેમ,—મહાદર્શનપ્રભાવક મોક્ષમાળા અંગેના પ્રકરણોમાં, ભાવનાબોધ પ્રકરણમા, **મહાવીરના** માર્ગનો અનન્ય નિશ્ચય એ પ્રકરણમાં, વીતરાગ માર્ગપ્રભાવનાની ભાવનાના પ્રકરણમાં, માર્ગપ્રભાવનાની ભવ્ય ભાવના અને દિવ્ય યોજનાના પ્રકરણમાં, વીતરાગદર્શનપ્રમાણુતાના પ્રકરણમાં, મુમુક્ષુઓને અને મુનિઓને માર્ગદર્શનના પ્રકરણોમાં, આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રસર્જનના પ્રકરણમાં,—મૂળમાર્ગ ઉદ્ધારના પ્રકરણમાં, **મહાવીરના મહાન્ માર્ગના આ મહાન્** ઉદ્ધારકે મહાવીરના માર્ગનો કેવો મહાન્ ઉદ્ધાર કર્યો છે, એ અંગે સવિસ્તર વિવેચન કર્યું છે,–એટલે તેનુ અત્ર પિષ્ટપેષણ નહિં કરતા સુજ્ઞ વાચકોને તેનુ માત્ર અનુસ્મરણુ જ કરાવીએ છીએ. **શ્રીમદ્‌ના** આ અધ્યાત્મજીવનવિકાસના ત્રણે તબક્કામાં આપણે જોયુ છે તેમ—**મહાવીરના** મહાન્ વીતરાગ માર્ગની **શ્રીમદ્‌ની** શ્રદ્ધા ઉત્તરોત્તર બળવત્તર બનતી ગઈ છે અને છેવટે વજ્રલેપ પરમાવગાઢ થઇ છે,—અને તે પણ મ્હારો છે માટે સાચો એવી મતની દૃષ્ટિથી નહિં, પણ સાચો છે માટે મ્હારો એવી કેવળ શુદ્ધ સત્‌ની દૃષ્ટિથી આત્માનુભવપ્રત્યક્ષ પરીક્ષાપ્રધાનપણાથી અર્થાત્ તેવી તથારૂપ શુદ્ધ વીતરાગ દશા આત્માનુભવસિદ્ધ કરી આત્માનુભવપ્રત્યક્ષપણે **વીતરાગ માર્ગનો** અનન્ય સત્યંકાર **શ્રીમદે** કર્યો છે. આની સાક્ષી પોકારતા સેંકડો ઉદાહરણો અમે અત્રે આપ્યા છે, અને ડિંડિમ નાદથી ઉદ્‌ઘોષનારા થોડાક આ રહ્યા—

'સંશયબીજ ઉગે નહિં અંદર, જે જિનના કથનો અવધારું;
રાજ્ય સદા મુજ એ જ મનોરથ, ધાર થશે અપવર્ગ ઉતારું.

'જે મધ્યવયના ક્ષત્રિયપુત્રે જગત્ અનાદિ છે, એમ બેધડક કહી કર્ત્તાને ઉડાડ્યો હશે, તે તે પુરુષે શું કંઇ સર્વજ્ઞતાના ગુપ્ત ભેદ વિના કર્યું હશે?' (મોક્ષમાળા).

શી એની શૈલી! જ્યાં આત્માને વિકારમય થવાનો અનંતાંશ પણ રહ્યો નથી. શુદ્ધ, સ્ફટિક, ફીણ અને ચંદ્રથી ઉજ્જવલ શુક્લધ્યાનની શ્રેણિથી પ્રવાહરૂપે નીકળેલાં તે નિર્ગ્રંથના પવિત્ર વચનોની મને-તમને ત્રિકાળ શ્રદ્ધા રહો!—(અં. ૫૨).

'બંધ મોક્ષની યથાર્થ વ્યવસ્થા જે દર્શનને વિષે યથાર્થપણે કહેવામાં આવી છે, તે દર્શન નિકટ મુક્તપણાનું કારણ છે; અને એ યથાર્થ વ્યવસ્થા કહેવાને જોગ્ય જો કોઈ અમે વિશેષપણે માનતા હોઇએ તો તે શ્રી તીર્થંકર દેવ છે. અને એ જે શ્રી તીર્થંકરદેવનો અંતર્ આશય તે પ્રાયે મુખ્યપણે અત્યારે કોઇને વિષે આ ક્ષેત્રે હોય તો તે અમે હોઈશું એમ અમને દૃઢ કરીને ભાસે છે. કારણ કે જે અમારું અનુભવજ્ઞાન તેનું ફળ વીતરાગપણું છે, અને વીતરાગનું કહેલું જે શ્રુતજ્ઞાન તે પણ તે જ પરિણામનું કારણ લાગે છે; માટે અમે તેના અનુયાયી ખરેખરા છીએ, સાચા છીએ. (અં. ૩૨૨)

'એ પુરુષ યથાર્થ વક્તા હતો. અયથાર્થ કહેવાનું તેમને કોઈ નિમિત્ત નહોતું.

'સર્વ કરતાં વીતરાગનાં વચનને સંપૂર્ણ પ્રતીતિનું સ્થાન કહેવું ઘટે છે, કેમકે જ્યાં રાગાદિ દોષનો સંપૂર્ણ ક્ષય હોય ત્યાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનસ્વભાવ પ્રગટવાયોગ્ય નિયમ ઘટે છે.

'જેમ ભગવાન જિને નિરૂપણ કર્યું છે તેમ જ સર્વ પદાર્થનું સ્વરૂપ છે.'—હાથનોંધ ૧-૧૭, ૬૧, ૨-૨૧.'

આમ જેને પરમોત્તમ વીતરાગમાર્ગનો આત્માનુભવસિદ્ધ અનન્ય આત્મનિશ્ચય હતો, એવા આ **પરમ જ્ઞાનાવતાર પરમ ધર્મમૂર્ત્તિ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે,**—પરમ પુરુષ વીતરાગને અનુસરીને કેવો 'પંથ પરમ પદ બોધ્યો છે; 'જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને' એ સર્વ ભવ્યોને સંભળાવતાં કેવો દિવ્ય જ્ઞાનપ્રકાશ રેલાવ્યો છે, 'અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે' એવો પરમપદપ્રાપ્તિનો પરમ ભવ્ય મનોરથ ગાતાં કેવો અનુપમ ગુણસ્થાનક્રમ પ્રકાશ્યો છે; 'લોક રૂપ અલોકે દેખ' એ રહસ્યભૂત પદથી લોકપુરુષનું કેવું અલૌકિક રહસ્ય ઉદ્યોત્યું છે; 'જડભાવે જડ પરિણમે, ચેતન ચેતન ભાવ' એ પદમાં સમસ્ત દ્રવ્યાનુયોગનો કેવો આત્માનુભવસિદ્ધ નિષ્કર્ષ આપ્યો છે; 'હે પ્રભુ! હે પ્રભુ! શું કહું' એ વીશ દોહરામાં કેવું અદ્ભુત સદ્ગુરુભક્તિરહસ્ય ગાયું છે; 'યમ નિયમ સંયમ આપ કિયો' એ આઠ ત્રોટકમાં સદ્ગુરુગમનું કેવું ઊંડું રહસ્ય પ્રકાશ્યું છે; 'ઇચ્છે છે જે જોગીજન' એવા 'મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ'ની પ્રાપ્તિના પરમાર્થમાર્ગનો—સકલ યોગશાસ્ત્રના પરમ રહસ્યરૂપ યોગમાર્ગનો કેવો અમર 'અંતિમ સંદેશો' આપ્યો છે, તેનું અત્રે આપણે વિવિધ પ્રકરણોમાં યથાસ્થિત અવલોકન કર્યું છે. આ પરમ **જ્ઞાનેશ્વરી પરમ દાનેશ્વરી પરમ જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે** મુમુક્ષુઓને અને મુનિઓને અપૂર્વ માર્ગદર્શન આપતાં, સત્ અને સત્‌ની પ્રાપ્તિનો માર્ગ સજીવનમૂર્તિ સદ્ગુરુ જ છે એમ 'પાવે નહિ ગુરુગમ વિના એહી અનાદિ સ્થિત' એવા સાચા ગુરુ-અવલંબન માર્ગની કેવી મહાપ્રતિષ્ઠા કરી છે; ઉપદેશબોધ અને સિદ્ધાંતબોધ એમ બોધના બે ભેદ પાડી કેવું અદ્ભુત નિરૂપણ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે; ગૂઢ પ્રશ્નોના ઉકેલનું શાસ્ત્રમંથન કરી કેવું તત્ત્વ-નવનીત આપ્યું છે; 'કેવલ નિજ સ્વભાવનું અખંડ

વર્તે જ્ઞાન' એવી કેવલજ્ઞાનની કેવી અલૌકિક પરમાર્થ વ્યાખ્યા પ્રકાશી છે; પંચમકાળ–દુઃષમકાળમા મુમુક્ષુઓને ઓર વિશેષ આત્મજાગ્રતિ રાખવાનો કેવો અનુપમ બોધ કર્યો છે, મોક્ષ અને મોક્ષપુરુષાર્થની કેવી અપૂર્વ પ્રેરણા કરી છે; આત્માર્થી મુમુક્ષુઓને અલૌકિક આત્મદૃષ્ટિ આપી કેવું આત્માર્થ અમૃતપાન કરાવ્યુ છે,—તેનું આપણે આ પ્રકરણોમાં યથાસ્થાને દર્શન કર્યું છે. **મહાવીરના મહાન્ માર્ગના મહાન્ ઉદ્ધારક** આ જીવન્મુક્ત–મૂર્તિમાન્ મોક્ષસ્વરૂપ સાક્ષાત્ આત્મસિદ્ધિસ્વરૂપ પરમ સિદ્ધ યોગીશ્વર **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે, મહાવીરનો** મહાન્ માર્ગ ઉદ્યોતતી મહાદર્શનપ્રભાવક મોક્ષમાળામાં મોક્ષમાર્ગનું કેવું સંપૂર્ણ દર્શન કરાવ્યુ છે, ષટ્પદના અમૃતપત્રમા અને આ અવનિના અમૃત આત્મસિદ્ધિ અમૃત શાસ્ત્રમા આત્મસિદ્ધિનો કેવો અમૃત માર્ગ પ્રકાશ્યો છે, 'મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે' એ દિવ્ય પંક્તિનો રણકાર કરતા અમૃત કાવ્યમા શુદ્ધ આત્માને જાણવા–દેખવા (શ્રદ્ધવા)–અનુચરવારૂપ સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રમય શુદ્ધ આત્માને પામવાનો **મહાવીરનો** માર્ગ સંભળાવતાં, કેવો પરમાર્થભૂત મૂળમાર્ગ પ્રદ્યોત્યો છે; અને આમ 'થશે અવશ્ય આ દેહથી સત્યધર્મનો ઉદ્ધાર રે' એ પોતાની જીવનધારણા સિદ્ધ કરતાં શુદ્ધ આત્માને દેખવા–જાણવા–અનુચરવારૂપ શુદ્ધ આત્મ-ધર્મરૂપ સત્યધર્મનો કેવો અનન્ય ઉદ્ધાર કર્યો છે,—તેનું પણ આપણે અત્રે તે તે પ્રકરણોમા યથાવત દર્શન કર્યું છે.

મહાવીરના મહાન્ માર્ગના આવા **મહાન્ ઉદ્ધારક** પરમ જ્ઞાનીશ્વર પરમ યોગીશ્વર **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે** આ મહાન્ માર્ગ માત્ર યથાવત્ પ્રબોધ્યો–પ્રદ્યોત્યો છે એટલું જ નહિં, યથાવત **યથાર્થ પ્રરૂપણા** કરી છે એટલુ જ નહિં, પણ સ્વયં પોતે યથાવત્ આચર્યો છે, યથાવત્ **યથાર્થ આચરણા** કરી **આત્માનુભવસિદ્ધ** કર્યો છે એ જ આ પરમ પુરુષ–પુરુષોત્તમની સર્વાતિશાયિની મોટામા મોટી મહત્તા છે. કારણ કે—પૂર્વના પ્રબળ આરાધક આ આત્મપુરુષાર્થી કુલયોગી–આજન્મયોગીની બાલ્યવયમા જાતિસ્મૃતિ કેવી હતી, ત્વરિત શ્રુતોપાસના કેવી હતી, **ભગવાન્ મહાવીર** જેવા પરમ સદ્ગુરુના સાક્ષાત્ ચરણોપાસનના પૂર્વપ્રાપ્ત યોગનો 'આવ્યો અપૂર્વ અનુસાર' કેવો હતો, સત્યધર્મઉદ્ધારનો ભવ્ય મનોરથ કેવો હતો, **મહાવીરના** વીતરાગ માર્ગનો અનન્ય નિશ્ચય કેવો હતો, આત્મદૃષ્ટિ અને ચારિત્રસૃષ્ટિ કેવી હતી, શુકલ અંતઃકરણ અને અંતરંગ ત્યાગવૈરાગ્ય કેવા હતા, ગૃહાશ્રમ મધ્યે પણ પરમ વિરક્ત દશા કેવી હતી, બાહ્યપ્રવૃત્તિ મધ્યે પણ અંતરંગ નિવૃત્તિ કેવી હતી, જીવનસૂત્રો અને જીવનક્રમ કેવો હતો, તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફાનુ દર્શન કેવુ હતુ, આત્માનુભૂતિનો દિવ્ય પ્રકાશ કેવો હતો, આત્મસંવેદન કેવું હતું, અંતરંગ નિર્ગ્રંથશ્રેણી અને અંતરાત્માની સમશ્રેણી કેવી હતી, અસ્થિમજ્જા ધર્મરંગ કેવો હતો, સંવેગાતિશય–પરમવૈરાગ્ય કેવો હતો, મોક્ષની અનન્ય તમન્ના કેવી હતી, વિશ્વના કોયડાનો ઉકેલ કેવો હતો, લોકપુરુષનું પ્રાપ્ત રહસ્ય કેવું હતું, મહાકામ માટે જન્મેલા આ 'રામ'ની આત્મારામતા કેવી હતી,—એ આપણે અત્રે તે તે પ્રકરણમાં સાક્ષાત્ અવલોક્યું છે આ **પરમ આત્મપુરુષાર્થી પરમ**

આત્મપરાક્રમી યોગીંદ્ર રાજચંદ્રનું રાત્રી અને દિવસ એક પરમાર્થવિષયનું મનન કેવું હતું, કેવલ જ્ઞાનનો આત્મપુરુષાર્થ કેવો હતો, આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ આત્માનુભૂતિમય શુદ્ધ સમકિત કેવું હતું, નિર્વિકલ્પ આત્મસમાધિ કેવી હ જીવન્મુક્તદશાનો–કેવલ એક શુદ્ધ આત્મદશાનો અમૃતાનુભવ કેવો હતો, પરાભક્તિ પરાકાષ્ઠા અને પુરાણપુરુષ સત્‌થી અભેદતા કેવી હતી, વર્તમાનના આ મહા વિદેહ દેહ છતા દેહાતીત વિદેહી દશા કેવી હતી, પ્રારબ્ધોદયજનિત વ્યવહારોપાધિ મધ્યે આત્મસમાધિ કેવી હતી,–અલૌકિક રાધાવેધ કેવો હતો, ઉદાસીનતા કેવી અદ્ભુ હતી, અસંગતા કેવી અલૌકિક હતી, ચિત્તની ચૈતન્યમય દશા કેવી હતી, વીતરાગ આ સાચા અનુયાયીની અપૂર્વ વીતરાગતા કેવી હતી, અપૂર્વ આત્મસંયમ અને શુ આત્મચારિત્ર ભણીની દોટ કેવી હતી, 'અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?' એ બાહ્યાભ્યંતર નિર્ગ્રંથપણાની ગવેષણા કેવી હતી, પરમપદપ્રાપ્તિનો મનોરથ કે હતો, અપૂર્વ આત્મધ્યાન કેવું હતું, સુધારસ–શુદ્ધાત્માનુભૂતિ કેવી હતી, પરિગ્રહપ્રપંચથ નિવર્ત્તવાના આત્મોલ્લાસનુ ધન્યપણું કેવું હતું, સર્વસંગત્યાગની તૈયારી કેવી હતી વનક્ષેત્રોમા અને પહાડોમા એકાકી વિચરતા આ અવધૂત યોગીંદ્રની–સિદ્ધ યોગીશ્વરની અસંગતા કેવી હતી, અપ્રમત્ત યોગધારા કેવી હતી, શુદ્ધ ચૈતન્યધ્યાન કેવું હતું, પ્રયોગસિદ્ધ સમયસાર–શુદ્ધ આત્મદશા કેવી હતી, તીવ્ર અસાતાઉદયમાં પણ આ **સહજાત્મસ્વરૂપસ્વામી શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્ત્તિ પરમ વીતરાગ રાજચંદ્રની** સમતા કેવી હતી,—એ બધું આપણે અત્રે **અધ્યાત્મ રાજચંદ્રમા** તે તે પ્રકરણોમાં પ્રત્યક્ષ દીઠું છે—પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું છે.

આમ દિવ્ય આત્મદષ્ટા યોગીશ્વર **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનુ** શુદ્ધ આત્મચારિત્રમય ચરિત્ર આલેખતા આ **અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર** ગ્રંથમાં સર્વત્ર ડિંડિમ નાદથી ઉદ્‌ઘોષણા કરી સ્પષ્ટ દર્શાવી આપવામા આવ્યુ છે તેમ,–સર્વોત્કૃષ્ટ સમ્યગ્‌દર્શન, સર્વોત્કૃષ્ટ સમ્યગ્‌જ્ઞાન અને સર્વોત્કૃષ્ટ ચારિત્રની અભેદ એકતા આત્મામાં પરિણમાવી સાક્ષાત્ જિનમાર્ગને પામેલા—નિજ સ્વરૂપને પામેલા **સહજાત્મસ્વરૂપસ્વામી શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર** જીવન્મુક્ત બન્યા હતા, 'કાયાની વિસારી માયા સ્વરૂપે સમાયા એવા' ભવના અંતરૂપ નિર્ગ્રંથના પંથને પામી સદેહમુક્ત બન્યા હતા, દેહ છતા દેહાતીત નિર્વાણ દશા પામ્યા હતા. **સાક્ષાત્ પ્રયોગસિદ્ધ સમયસાર શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ પરમ વીતરાગ શ્રીમદ્** રાજચંદ્રે મહાવીરનો મહાન્ વીતરાગમાર્ગ યથાર્થ બોધ્યો છે એટલુ જ નહિં પણ સાક્ષાત્ આચર્યો છે,—**જેવી પ્રરૂપણા તેવી આચરણા** કરી દેખાડી સાક્ષાત્ અનુભવસિદ્ધ કર્યો છે, અને આ શુદ્ધ આત્મપરિણતિમય અધ્યાત્મપ્રધાન પરમ વીતરાગમાર્ગનો પરમ ઉદ્ધાર કર્યો છે, એ સિદ્ધ હકીકત છે. અને આમ વીતરાગમાર્ગની અનન્ય આરાધના કરી દેખાડી—સહજાત્માનંદદશાની પરાકાષ્ઠા પામી આ **પરમર્ષિ પરમ યોગીંદ્ર શ્રીમદ્** રાજચંદ્રે તે અદ્ભુત આનંદદશાની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ પમાડી છે.

આવું અલૌકિક જેનું અધ્યાત્મ ચરિત્ર છે એવા આ પરમ અધ્યાત્મ યોગીંદ્ર શ્રીમદ્

રાજચંદ્રના જીવન પર ભગવાન્ મહાવીરની અનન્ય છાપ છે પૂર્વજન્મમા **શ્રીમદે** શ્રીમુખે પ્રકાશ્યું છે તેમ તેઓ—'ભગવાન્ મહાવીરના છેલ્લા અંતેવાસી શિષ્ય હતા અને લઘુશંકા જેટલા પ્રમાદને લઈ આટલા ભવ કરવા પડ્યા હતા.' **ભગવાન્ મહાવીર** જેવા પરમ સદ્ગુરુના સાક્ષાત્ ચરણોપાસનનો અપૂર્વ યોગ જેને પૂર્વે પ્રાપ્ત થયો હોય, **ભગવાન્ મહાવીર** જેવા પરમ સદ્ગુરુના ચરણે જેને પરમ બોધામૃતનું પાન કરવાનો અપૂર્વ અવસર આવ્યો હોય, એવા આ **રાજચંદ્રનો દિવ્ય આત્મા** આ જન્મમાં અપૂર્વ સંસ્કારવારસો લઈને અવતર્યો હોય એમાં પૂછવું જ શું? અને સાક્ષાત્ **ભગવાન્ મહાવીર** પાસેથી સંસ્કારવારસો લઈને આવેલા આ દિવ્ય મહાત્માએ તે પછીના ચોવીસો વર્ષના ગાળામાં ઉત્તમ ઉત્તમ જન્મોમા તે જ્ઞાનવારસાને ઓર બહલાવ્યો હશે એ પૂરેપૂરું સંભવિત છે, એમ આ જ્ઞાનાવતાર પુરુષના અદ્ભુત લોકોત્તર ચરિત્રનો વિચાર કરતા સુવિચક્ષણ સુવિવેકી જનોના અંતરમા સહજ અનુમાનથી ધ્વનિત થાય છે. તેમજ—ઈડરના મહારાજાની સાથેના વાર્ત્તાલાપપ્રસંગમા **શ્રીમદે** શ્રીમુખે પ્રકાશ્યુ હતું તેમ—'જિનશાસનને પૂર્ણપણે પ્રકાશ કરનાર આ છેલ્લા તીર્થંકર અને તેઓના શિષ્ય ગૌતમ આદિ ગણધરો વિચરેલાનો ભાસ થાય છે તેઓના શિષ્યો નિર્વાણને પામ્યા, તેમાનો એક પાછળ રહી ગયેલો જેનો જન્મ આ કાળમા થયેલો છે. તેનાથી ઘણા જીવોનુ કલ્યાણ થવાનો સંભવ છે'—એ ગૂઢાર્થ ઉલ્લેખ પણ માર્મિકપણે સ્પષ્ટ કહી જાય છે કે **મહાવીર**ના ચરણ સમીપે બેસનારો–'ઉપનિષદ્' કરનારો–તે પરમ સદ્ગુરુમુખે શ્રવણ કરનારો આ કાળમા જન્મેલો પુરુષ તે બીજો કોઈ નહિં પણ આ **રાજચંદ્ર** પોતે જ, અને તે આ **રાજચંદ્ર મહાવીરનો દિવ્ય સંદેશ** જગતને વિતરવા માટે આ કાળમા જન્મ્યો છે. અને એના થકી ઘણા જીવોનું કલ્યાણ થવાનો સંભવ છે, એમ યથાર્થ આત્મસામર્થ્યના નિરભિમાન ભાનથી કહ્યું છે, અને એ આર્ષવાણી પ્રમાણે થયુ છે પણ તેમજ,—આ જગત્કલ્યાણકર **પરમ પુરુષ** થકી લાખો જીવોનો ઉદ્ધાર-કલ્યાણમાર્ગ થયો છે, થાય છે અને થશે પત્રાંક ૭મા પણ **શ્રીમદ્**નો તેવો જ સૂચક ઉલ્લેખ છે—'જે મહાકામ માટે તું જન્મ્યો છે, તે મહાકામનું અનુપ્રેક્ષણ કર × × કાર્યસિદ્ધિ કરીને ચાલ્યો જા' અને **શ્રીમદ્**ના દિવ્ય અધ્યાત્મજીવન પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કરતા જણાય છે કે **શ્રીમદ્**ના દિવ્ય આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશે જે અનન્ય સદ્ગુરુભક્તિ છલકાય છે–ઉભરાય છે, તે આ **પરમ સદ્ગુરુ ભગવાન્ મહાવીરના આ સાક્ષાત્ પૂર્વપ્રાપ્ત અપૂર્વ યોગના 'અપૂર્વ અનુસાર'**ને લઈને જ છે, પૂર્વ જન્મની આ ગુરુ-શિષ્યસંબંધરૂપ અપૂર્વ અનુસંધિને લઈને જ છે આવા પરમ ભાવપૂર્ણ સહજ ઉદ્ગાર આની અમર સાક્ષી પોકારે છે—

'અહો ! સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસમય સન્માર્ગ—
અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસપ્રધાન માર્ગના મૂળ સર્વજ્ઞદેવ—
અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસ સુપ્રતીત કરાવ્યો એવા પરમકૃપાળુ સદ્ગુરુ દેવ—
આ વિશ્વમાં સર્વકાળ તમે જયવંત વર્તો, જયવંત વર્તો.'

આ **પરમગુરુ મહાવીરનું જ** અનુસ્મરણ **શ્રીમદ્**ના જીવનમાં સદોદિત

આવે છે. લઘુવયથી માંડીને તેમના વચનામૃતોમાં વારંવાર **મહાવીર**નું જ સ્મરણ છે. **મહાવીર** જ એમના હૃદયમાં રમતા હોય અને **મહાવીર**ના આત્માને જ સા દેખતા હોય એમ પ્રત્યક્ષ ભાસ થાય છે. તે પૂર્વનું અનુસંધાન જ સૂચવે છે. શ્રીમ આ આત્માનુભવસિદ્ધ ઉલ્લેખો તો ખાસ સૂચક છે: 'દશ પૂર્વધારી ઇત્યાદિકની આર આરાધન કરવાની મહાવીરદેવની શિક્ષા વિષે આપે જણાવ્યું તે ખરૂં છે. એણે ઘણુંય કહ્યું હતું; પણ રહ્યું છે થોડું અને પ્રકાશક પુરુષ ગૃહસ્થાવાસમાં છે. બાકી ગુફામાં છે. (અં. ૧૭૦) આત્માને વિષે સહજ સ્મરણે પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન શ્રી વર્ધમાન વિષે હતું એમ જણાય છે. પૂર્ણ વીતરાગ જેવો બોધ તે અમને સહજે સાંભરી આ છે.' (અં. ૩૧૩). આ **મહાવીર**ના શુદ્ધ પરમાર્થમાર્ગ પ્રત્યેના અનન્ય પરમાર્થપ્રેમ લીધે–પરમ પરમાર્થભક્તિને લીધે જ **પરમ શાસનહિતચિંતક શ્રીમદ્** પરમ કારુણ્યવૃત્તિથી આ મતભેદાતીત અખંડ એક માર્ગના ઉદ્ધારની કેવી અનન્ય શાસન દાઝથી પરમહિતચિંતા કરતા હતા, તે આ તેમના અંતરોદ્ગાર જ ઉદ્ઘોષે છે—

'હવે, વર્તમાનમાં તે માર્ગની ઉન્નતિ થવી સંભવે છે કે કેમ? અને થાય તો શી શી રીતે થવી સંભવિત દેખાય છે, અર્થાત્ તે વાત ક્યાંથી જન્મ પામી કેવી રીતે, કેવા દ્વારે, કેવી સ્થિતિમાં પ્રચાર પામવી સંભવિત દેખાય છે કે કેમ? ફરી જાણે વર્ધમાનસ્વામીના વખત જેવો વર્તમાન કાળના યોગાદિ અનુસાર તે ધર્મ ઉદય પામે એવું દીર્ઘદૃષ્ટિથી સંભવે છે? અને સંભવતું હોય તો તે શાં શાં કારણથી? (પત્રાંક ૭૧૩).

'હે નાથ! કાં ધર્મોન્નતિ કરવારૂપ ઇચ્છા સહજપણે સમાવેશ પામે તેમ થાઓ; કાં તો તે ઇચ્છા અવશ્ય કાર્યરૂપ થાઓ. ×× ઉન્નતિનાં સાધનોની સ્મૃતિ કરૂં છું:—બોધબીજનું સ્વરૂપનિરૂપણ મૂળમાર્ગ પ્રમાણે ઠામ ઠામ થાય. ઠામ ઠામ મતભેદથી કંઈજ કલ્યાણ નથી એ વાત ફેલાય. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુની આજ્ઞાએ ધર્મ છે એમ વાત લક્ષમાં આવે. દ્રવ્યાનુયોગ,-આત્મ-વિદ્યાપ્રકાશ થાય, ત્યાગવૈરાગ્યના વિશેષપણાથી સાધુઓ વિચરે. નવતત્ત્વ-પ્રકાશ. સાધુધર્મપ્રકાશ, શ્રાવકધર્મપ્રકાશ. વિચાર. ઘણા જીવોને પ્રાપ્તિ. (અં. ૭૦૬).

'સ્વપર પરમોપકારક પરમાર્થમય સત્યધર્મ જયવંત વર્તો. આશ્ચર્યકારક ભેદ પડી ગયા છે. ખંડિત છે....

'ત્યારે તમે શા માટે તે ધર્મનો ઉદ્ધાર ઇચ્છો છો? પરમ કારુણ્ય સ્વભાવથી. ને સદ્ધર્મ પ્રત્યેની પરમ ભક્તિથી.' (હાથનોંધ. ૨–૧૪, ૧૫). ઇ.

આમ પરમ વીતરાગમાર્ગહિતચિંતક વીતરાગમાર્ગઉદ્ધાર માટે પરમ સમર્થ શ્રીમદ્‌ના જીવનનો આદર્શ મહાવીર હતા. શ્રીમદ્ પોતાની અધ્યાત્મજીવનચર્યામાં પદે પદે વીતરાગ મહાવીરના મહાન્ આદર્શને જ અનુસર્યા છે. આ અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર ગ્રંથમાં સવિસ્તર વ્યાખ્યાને દર્શાવવામાં આવ્યું તેમ વીતરાગ શ્રીમદ્‌ના

પરમ વિરક્ત દશા, અંતરંગ નિર્ગ્રંથ શ્રેણી અને સમશ્રેણીથી નિર્ગ્રંથ વીતરાગ પંથની અનુસરણા, પરમ અસંગતા, અદ્‌ભુત ઉદાસીનતા, અપૂર્વ વીતરાગતા, ચિત્તની ચૈતન્યમય દશા, અપ્રમત્ત યોગચર્યા, અવધૂત વિદેહી દશા, વનક્ષેત્રાદિમાં અસંગ યોગસાધના, અક્ષોભ કાયોત્સર્ગલીનતા, શુદ્ધ આત્મધ્યાન, અદ્‌ભુત આત્મમગ્નતા આદિ પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરતાં આ વસ્તુ સ્પષ્ટ જણાય છે; અને **મહાવીર** સ્વામીની મુનિચર્યા અંગેના **શ્રીમદ્**ના સ્થળે સ્થળે પરમ આદરપૂર્ણ ×ઉલ્લેખો આને પુષ્ટ કરે છે. પરમાર્થમાર્ગપ્રકાશની ગૌણતાના પ્રકરણમાં દર્શાવ્યું છે તેમ જ્યાંસુધી ગૃહવાસ ઉદય હોય અને યથાયોગ્ય પરિપક્વ દશા ન થાય ત્યાંસુધી પ્રગટપણે માર્ગપ્રકાશ ન કરવો એ મુદ્રાલેખ **સ્વરૂપ-ગુપ્ત શ્રીમદ્**ને માન્ય હતો, અને તેમાં પણ તેઓ ભગવાન્ **મહાવીર**ના ઉત્તમ આદર્શને અનુસર્યા હતા, એમ ક્વચિત્ તેમના ઉદ્‌ગાર પરથી ધ્વનિત થાય છે. અને એમ કરવું તે આવા પરમ સમર્થ પુરુષનો અત્યંત આત્મસંયમ ને અદ્‌ભુત સ્વરૂપગુપ્તિ સૂચવે છે. 'અધૂરો ઘડો છલકાય પૂરો નહિં' એ લોકોક્તિ અત્ર લાગુ પડે છે અને પછી આપણે અત્રે પૂર્વ પ્રકરણોમાં જોયું તેમ તથારૂપ યથાયોગ્ય પરિપક્વ દશા થયે, જ્યારે તેઓ બાહ્ય વ્યવહારઉપાધિથી નિવૃત્ત થઈ, સર્વસંગપરિત્યાગની તૈયારી કરી રહ્યા હતા, ત્યાં તો અસાધ્ય રોગથી તેમનો દેહ ગ્રસ્ત થયો (ને હવે પછી આપણે જોશું તેમ આપણા દુર્ભાગ્યે તે પ્રાણહારક નિવડ્યો,) એટલે એમના શ્રીમુખે પરમ આત્મલાભની પરમાર્થમેઘવૃષ્ટિના લાભથી સમાજ વંચિત રહ્યો, એ આ વિષમ દુષમ કલિકાલનો જ દોષ કહી શકાય. તથાપિ '**સત્ય ધર્મના ઉદ્ધાર**'રૂપ પરમાર્થમાર્ગની સુરેખ રેખાનો જે અપૂર્વ નિર્દેશ તેમણે કર્યો છે, તે પણ સાચા મુમુક્ષુ આત્માર્થીને અવંધ્ય–અચૂક માર્ગદર્શન કરાવવાને પરિપૂર્ણ સમર્થ છે

આમ વર્તમાનયુગના સંતશિરોમણિ **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર** વર્તમાનમાં **મહાવીરના મહાન્ માર્ગના** આવા **મહાન્** ઉદ્ધારક થઈ ગયા છે. **શ્રીમદ્**ના પવિત્ર ચરિત્રામૃત પ્રત્યે અને વચનામૃત પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કરતાં સહજ ભાસે છે કે—આ કાળમાં પ્રાયે પરમોત્કૃષ્ટ આત્માનુભવસિદ્ધપણે **મહાવીર**ના મહાન્ વીતરાગમાર્ગનો પરમ મહિમા હૃદયમાં વસ્યો હતો **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને**; મહાવીરના મહાન વીતરાગ માર્ગની પરમ ભક્તિ આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશે પ્રગટી હતી **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને**; મહાવીરના મહાન્ વીતરાગ માર્ગનું પરમ ગૌરવ રોમે રોમે વ્યાપ્યું હતું **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને**; મહાવીરના મહાન્ વીતરાગ માર્ગનો મહાન ઉદ્ધાર આ કાળમાં કર્યો છે **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે**. **મહાવીરનો અમર સંદેશો** જગતને આપી મહાવીરના મહાન્ માર્ગનો મહાન્ ઉદ્ધાર કરનારો આ આત્મસ્થાને અનન્ય આત્મપરાક્રમ દાખવનારો **મહા વીર રાજચંદ્ર**, વર્તમાનમાં આવો **પરમ પુણ્યશ્લોક પુરુષ** થઈ ગયો! નમસ્કાર હો નમસ્કાર હો આ આત્મસ્થાને અપૂર્વ મહાવીરપણું દાખવનાર આ **મહા વીર રાજચંદ્રને**!

× જુઓ, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અં. ૫૧૯. ૬૨૦, હાથનોંધ, ૧–૩૭, ઇત્યાદિ.

પ્રકરણ એકસો સાતમું

અંતિમ સંદેશો

આવા સત્ય ધર્મના ઉદ્ધારક, પરમાર્થમાર્ગના પ્રકાશક પરમ જગદુપકારી જગદ્ગુરુ **રાજચંદ્ર**ના દેવદુર્લભ દિવ્ય અધ્યાત્મ ચરિત્રનું આલેખન કરતો આ **અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર** હવે પૂર્ણતા પામવા આવ્યો છે; અષ્ટોત્તરશતગુણપૂર્ણ મંગલમૂર્ત્તિ શાતસુધારસજલનિધિ ૧૦૮ **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**ના અધ્યાત્મજીવનનું અષ્ટોત્તરશતપ્રકરણમાં આલેખન કરતા આ **અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર**ના રસપ્રવાહમાં તણાતાં તણાતાં આપણે તેના ઉપાંત્ય પ્રકરણના ઉપકંઠે આવી પહોંચ્યા છીએ. જ્ઞાનદિવાકર **રાજચંદ્ર**નો દિવ્ય આત્મપ્રકાશ ઝીલતું આ અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર—અષ્ટોત્તરશતદલ-કમલ કેવું વિકાસ પામતું ગયું, અને તેની કર્ણિકામાં બિરાજમાન **રાજચંદ્ર**ની આત્મદશા ત્રણે અધ્યાત્મ જીવનતબક્કામાં કેવી વિકાસ પામતી ગઈ તેનું અત્રે આપણે દર્શન કર્યું; 'આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ' એવી પૂર્ણચંદ્ર સમી પરાદૃષ્ટિ પામેલા પરંબ્રહ્મ **રાજચંદ્ર**ના આત્મચંદ્રની સોળે કળાએ પૂર્ણ આત્મકલા કેમ ઉદય પામતી ગઈ તેનું શબ્દબ્રહ્મમાં આલેખન કર્યું. આમ આવા આ સિદ્ધ યોગીશ્વરના અધ્યાત્મ જીવનનું શબ્દશિલ્પમાં નિર્માણ કરતો આ જાણે અષ્ટોત્તરશતપ્રકરણાત્મક સિદ્ધપ્રાસાદ સિદ્ધપ્રસાદથી હવે પૂર્ણ થવા આવ્યો છે. તે આ ત્રણ તબક્કાવાળા પંચભૂમિક પૂર્ણ પ્રાસાદના એકસો આઠ પ્રકરણ-ખંડમાં પ્રત્યેકમાં દિવ્ય આત્મપ્રતિભાસપન્ન **રાજચંદ્ર**ની શબ્દશિલ્પમા પ્રતિષ્ઠાપિત અખંડ આત્મપ્રતિમા દર્શન દે છે,—શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્ત્તિ **રાજચંદ્ર**ની દિવ્ય આત્મજ્યોતિ ઝગારા મારે છે!

આવી આ દિવ્ય તેજોમૂર્ત્તિ વિશ્વની વિરલ વિભૂતિએ પોતાના દિવ્ય આત્મચારિત્રમય ચરિત્રથી અને દિવ્ય આત્મકલામય કવનથી જગતને જે સમસ્ત આત્મવૈભવનું મહાદાન કર્યું છે તે અનુપમ છે; દિવ્ય આત્મવિભૂતિસંપન્ન **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**ના દિવ્ય આત્માએ આત્મવિભૂતિના સર્વસ્વદાનની જે પરમ ઉદારતા દર્શાવી છે તે અદ્ભુત છે. અનેક મહાકૃતિમાં જગત્હિતાર્થે આત્મસંપત્તિના સર્વસ્વનું આ મહાજ્ઞાનેશ્વરી મહાદાનેશ્વરીએ કરેલું સર્વોત્કૃષ્ટજ્ઞાનનું મહાદાન તેમની શાશ્વત મહા યશકીર્ત્તિ પોકારી રહ્યું છે. આપણા ચરિત્રનાયક મહાજ્ઞાનેશ્વરી-મહાદાનેશ્વરી યોગીન્દ્ર **રાજચંદ્ર** જગત્હિતાર્થે પોતાના આત્માના સર્વ 'સ્વવિભવનું'—આત્મસંપત્તિસર્વસ્વનું પોતાની એક એકથી [illegible] જગતકલ્યાણકર અમર કૃતિઓમાં સમર્પણ કરી અમર બની ગયા છે. આવા જગત્કલ્યાણકર જગદ્ગુરુ **શ્રીમદ્**ની અમૃત (Immortal, nectarlikc) કૃતિઓ અને અમૃત [illegible] આ દિવ્ય વિભૂતિનો જગતને અમૂલ્ય વારસો છે, **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**નું [illegible] અને સમસ્ત [illegible] જગતને અનુપમ બોધ આપતો દિવ્ય સંદેશો છે.

અને આ ઉપાન્ત્ય પ્રકરણમા એમનો અંતિમ દિવ્ય સંદેશો શો છે? તે આપણે હવે સાંભળવાનો છે.

શ્રીમદ્નો આ અંતિમ સંદેશો તે બીજો કોઈ નહિં પણ **શ્રીમદ્**ના છેલ્લા—અંતિમ સંદેશારૂપ 'ઇચ્છે છે જે જોગીજન' એ અમર પંક્તિથી શરૂ થતું અમર કાવ્ય. દેહોત્સર્ગપૂર્વે થોડા જ દિવસે મુમુક્ષુજનની વિનયપૂર્ણ વિજ્ઞપ્તિથી **શ્રીમદે** જે દિવ્ય અંતિમ સંદેશો આપ્યો તે જ આ 'ઇચ્છે છે' પદથી ઇચ્છા સૂચવતુ—પોતે પરમ ઇષ્ટ માનેલું અલૌકિક અનુભવઅમૃત. **શ્રીમદ્**ના એક ચરિત્રાલેખક સદ્. શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરતચંદ (આ લેખકના પૂ પિતાશ્રી) 'જીવનરેખા'માં લખે છે તેમ—'દેહવિલય થવા પૂર્વે થોડા દિવસે (ચૈત્ર સુદ ૯, રામનવમી ૧૯૫૭) મૂળ શુદ્ધ આત્મપદરૂપ પરમાર્થમાર્ગ (ઇચ્છે છે જે જોગીજન ઇ.) સયોગિ જિનપદનો હવાલો આપી પ્રકાશ્યો. આના થોડાં પદ છે, પણ તે સંપૂર્ણ માર્ગપ્રકાશ (પરમાર્થમાર્ગપ્રકાશરૂપ) છે.' સર્વકાળના સર્વ મુમુક્ષુઓને ભવસાગરમા દીવાદાંડીની જેમ અપૂર્વ પરમાર્થમાર્ગપ્રદર્શક થઈ પડે એવા આ દિવ્ય ગાનમા **શ્રીમદે** સકલ યોગમાર્ગનુ અપૂર્વ રહસ્ય પરમ અદ્ભુત ગંભીરતાથી પ્રકાશ્યુ છે. ખરેખર! સર્વ યોગશાસ્ત્રોના છેલ્લા શબ્દરૂપ **શ્રીમદ્**નુ આ છેલ્લું કાવ્ય સર્વ મુમુક્ષુ જોગીજનોને ભવ્ય પરમાર્થ—વારસો આપી જનારૂં અલૌકિક સૂત્રબદ્ધ મહાપ્રાભૃત (મહાન્ ભેટ) છે. આ દિવ્ય અંતિમ સંદેશો સાંભળવા આપણે ઉત્સુક થઈ રહ્યા છીએ. ચાલો, આપણે આ અંતિમ સંદેશો સાંભળીએ, અને આ સૂત્રનિબદ્ધ અમૂલ્ય મહાપ્રાભૃતને ઉખેળીએ અને ઉકેલીએ—

ઇચ્છે છે જે જોગીજન, અનંત સુખસ્વરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિનસ્વરૂપ.

પરમ ઇચ્છાયોગ્ય—પરમ ઇષ્ટ પદ કયુ? 'જોગીજન'—યોગમાર્ગરૂપ મોક્ષમાર્ગની યોગ્યતા ધરાવતા મુમુક્ષુ યોગીઓનો સમસ્ત વર્ગ જે ઇચ્છે છે તે પદ કયુ? '**મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ**' એ જ '**ઇચ્છે છે જે જોગીજન**' તે પદ છે. ચોથાથી બારમા ગુણસ્થાનની દશામાં વર્ત્તતા સર્વ યોગીઓનો સમૂહ આ મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદને જ ઇચ્છે છે અને તે કેવું છે? '**સયોગિ જિન સ્વરૂપ**'—યોગધારી સર્વજ્ઞ વીતરાગ જે દેહ છતા દેહાતીત જીવન્મુક્ત દશાએ વિચરી રહ્યા છે એવું તે સયોગિ જિનસ્વરૂપ આવું એ પદ જગતમા પરમ પ્રમાણ ગણાતા જોગીજન શા માટે ઇચ્છે છે? તે '**અનંત સુખસ્વરૂપ**' છે માટે. આવું અનંત સુખસ્વરૂપ સયોગિ જિનસ્વરૂપ તે સકલ જોગીજન ઇચ્છે છે એવુ મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ છે. આમ સર્વ જોગીજનનું સાધ્ય ઇષ્ટ પદ નિર્દેશી, આ ઇષ્ટ સાધ્ય પદ કેમ સાધવું? તેના સાધનરૂપ પરમાર્થ મોક્ષમાર્ગનું—સંપૂર્ણ યોગમાર્ગનું નિરૂપણ કરતું પંચસૂત્ર પ્રકાશે છે—

આત્મસ્વભાવ અગમ્ય તે, અવલંબન આધાર;
જિનપદથી દર્શાવિયો, તેહ સ્વરૂપ પ્રકાર.
જિનપદ નિજપદ એકતા, ભેદભાવ નહિં કાંઇ;
લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ર સુખદાઈ.

જિન પ્રવચન દુર્ગમ્યતા, થાકે અતિ મતિમાન;
અવલંબન શ્રી સદ્ગુરુ, સુગમ અને સુખખાણ.
ઉપાસના જિનચરણની, અતિશય ભક્તિ સહિત;
મુનિજન સંગતિ રતિ અતિ, સંયમ યોગ ઘટીત.
ગુણપ્રમોદ અતિશય રહે, રહે અંતર્મુખ યોગ;
પ્રાપ્તિ શ્રી સદ્ગુરુ વડે, જિન દર્શન અનુયોગ.

જો આ મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ જ સાધ્ય છે તો પછી આ જિનપદનું પ્રયોજન શું? એમ ને એમ તો તે આત્મસ્વભાવ અગમ્ય છે—નહિં પામી શકાય નહિં સમજી શકાય એવું છે, એટલા માટે તેના અવલંબન આધારરૂપ જિનપદથી તે શુદ્ધ આત્મ-સ્વરૂપપદનો પ્રકાર દર્શાવ્યો છે. એમ કેમ? આ આત્મપદ અને જિનપદનો સંબંધ શો? આ જિનપદ ને નિજપદની એકતા છે—એકપણું છે, એમાં કંઇ ભેદ ભાવ નથી, એનો લક્ષ થવાને માટે જ સુખદાયક એવા સર્વ શાસ્ત્ર કહ્યાં છે. અને આ શાસ્ત્ર પણ કેમ સમજાય? કેમ ગમ્ય થાય? જેનાથી પર કોઇ નથી અને જે સર્વ કોઈથી પર છે—પ્રકૃષ્ટ છે એવા આ જિનપ્રવચનની દુર્ગમ્યતા-દુર્ગમ્યપણું છે, તેનો પાર પામતાં અતિમતિમાન્-મહાબુદ્ધિશાળી પણ થાકી જાય છે; આવા અગમ આગમની ગમ પડવામાં અવલંબનરૂપ સુગમ અને સુખખાણુ એવા શ્રી સદ્ગુરુ છે. આમ સદ્ગુરુગમને આધીન આ શાસ્ત્રસમજણ છે અને આ સદ્ગુરુમુખે શ્રુત-આ શાસ્ત્ર થકી જિનસ્વરૂપનું ભાન થાય છે—જિનપદ નિજપદની એકતાનો લક્ષ થાય છે, એટલે આ સમસ્ત સાધનમાર્ગ સદ્ગુરુમાં શમાઈ જાય છે. આમ સદ્ગુરુ દ્વારા શ્રતશ્રવણથી જિનનું સ્વરૂપ સમજી જિનપદની ઉપાસના કરવી, અને કદાચ આ સદ્ગુરુરૂપ ઉત્તમ સાધન ન હોય તો શું કરવું? ત્યારે પણ જિનચરણની ઉપાસના અતિશય ભક્તિ સહિત કરવી, મુનિજનની સંગતિમાં અતિ રતિ ધરવી, 'ઘટિત'-પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે યથાયોગ્ય સંયમયોગ ધરવો, એ બીજાં ઉપકારી અવાંતર સાધન છે. અને તેની સાથે સાથે બીજું પણ શું કરવું? આ ઉપરાંત બીજાં સામાન્ય સાધન આ છે—ગુણપ્રમોદ અતિશય ધારવો, અંતર્મુખ યોગ રાખવો, આમ કરતાં યોગ્યતા વધે એટલે શ્રી સદ્ગુરુ થકી જિનદર્શનના અનુયોગની-અનુશાસનની પ્રાપ્તિ થાય.—આવા ભાવવાળા આ પંચસૂત્રમાં સંક્ષેપથી અપૂર્વ તત્ત્વચમત્કૃતિથી સંપૂર્ણ યોગમાર્ગ-પરમાર્થમોક્ષમાર્ગ સુચિત્ર કર્યો છે, ઇષ્ટ સાધ્યમાં સર્વ સાધકને ઉપકારી સંપૂર્ણ સાધનમાર્ગ પ્રકાશ્યો છે. ખરેખર! અપૂર્વ તત્ત્વકળાથી સુચિત્ર કરેલુ આ પરમ અર્થગંભીર પંચસૂત્ર પ્રવચનસારની અંતિમ પંચસૂત્રરૂપ પંચરત્નની જેમ, જગતને મોક્ષમાર્ગની સ્થિતિ જાહેર કરતું સર્વાંગ જ્ઞાનઉદ્યોત રેલાવી રહ્યું છે; સાર્વ-જનીન સર્વમુમુક્ષુઓને માર્ગદર્શક દીવાદાંડી સમું બની રહ્યું છે. આનું પરમ આશયગંભીર સૂત્ર કેવું છે?—

પ્રવચન સમુદ્ર બિન્દુમાં, ઉલટી (ઉલસી) આવે એમ;
ચૌદ પૂર્વની લબ્ધિનું, ઉદાહરણ તેમ.

જેમ ઉદાહરણ તરીકે પ્રવચનસમુદ્ર બિન્દુમાં ઉલટી આવે છે—ઉલ્લસી આવે છે,

ચૌદ પૂર્વની લબ્ધિનુ ઉદાહરણ પણ તેમ-ને જ પ્રકારે છે. અર્થાત્ આ ઉપર જે પંચસૂત્ર કહ્યું તે બિન્દુરૂપ પ્રવચનમા આખો પ્રવચનસિંધુ ઉલટી આવે છે—ઉલ્લસી આવે છે,—આખો પ્રવચનસિંધુ ઉલટી રીતે (Reverse order) આવીને આ પ્રવચનબિન્દુમાં સમાઈ જાય છે, એવુ એનું સાગરવરગંભીર પરમ આશયગંભીરપણુ છે. શ્રી ચિદાનંદજીનું ધન્ય વચન છે તેમ—'એક બુંદજલથી એ પ્રગટ્યા, શ્રુતસાગર વિસ્તારા; ધન્ય જીનોને ઉલટ ઉદધિકુ એક બુંદમેં ડારા' હવે આ ઉક્ત યોગમાર્ગના યોગ્ય-અયોગ્ય પાત્રાપાત્રનો સ્પષ્ટ વિવેક દર્શાવતા ચાર સૂત્રોથી અનુક્રમે અપાત્રનુ અને જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્તમ પાત્ર સાધકનુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ પ્રકાશે છે—

વિષય વિકાર સહિત જે, રહ્યા મતિના યોગ;
પરિણામની વિષમતા, તેને યોગ અયોગ.
મંદ વિષય ને સરળતા, સહ આજ્ઞા સુવિચાર;
કરુણા કોમલતાદિ ગુણ, પ્રથમ ભૂમિકા ધાર.
રોક્યા શબ્દાદિક વિષય, સંયમ સાધન રાગ;
જગત્ ઇષ્ટ નહીં આત્મથી, મધ્યપાત્ર મહાભાગ.
નહિં તૃષ્ણા જીવ્યા તણી, મરણ યોગ નહિં ક્ષોભ;
મહાપાત્ર તે માર્ગના, પરમયોગ જિતલોભ.

મતિના યોગ જે વિષયવિકાર સહિત રહ્યા છે, અને પરિણામની વિષમતા વર્તે છે, તેને પ્રાપ્ત યોગ અયોગરૂપ થઇ પડે છે, અર્થાત્ તે અપાત્ર છે. મંદ વિષય, સરળતા, આજ્ઞા સહિત સુવિચાર, કરુણા-કોમળતા આદિ ગુણ જ્યા છે, તે પ્રથમ ભૂમિકા છે, એમ ધાર. શબ્દાદિક પંચ વિષય જેણે રોક્યા છે, ને જેને સંયમસાધનનો રાગ છે અને આત્મા કરતા જગત્ ઇષ્ટ નથી, તે મહાભાગ-મહાભાગ્યવંત મધ્યમ પાત્ર છે. જેને જીવ્યાની તૃષ્ણા નથી ને મરણનો યોગ પ્રાપ્ત થતા ક્ષોભ નથી, એવા જે લોભ જીતી લીધો છે એવા પરમયોગપ્રાપ્ત છે, તે માર્ગના મહાપાત્ર છે.

આમ મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદરૂપ ઇષ્ટ સાધ્યને ઉક્ત સત્સાધન વડે સાધનો પાત્ર સાધક અનુક્રમે આત્માના સ્વભાવમાં આવવારૂપ સિદ્ધિ વરે છે, તે સૂચવતું સૂત્ર સૂચે છે—

આવ્યે બહુ સમ દેશમાં, છાયા જાય સમાઈ;
આવ્યે તેમ સ્વભાવમાં, મન સ્વરૂપ પણ જાઈ.

બહુસમ-અત્યંત સમ દેશમા આવ્યે જેમ છાયા-પુરુષનો પડછાયો પુરુષમા સમાઇ જાય છે, તેમ આત્મા સ્વભાવમા આવ્યે મનનું સ્વરૂપ પણ જાય છે-આત્મામાં જ સમાઇ જાય છે-સમાધિ પામે છે, અલગ રહેવા પામતું નથી. આમ છેલ્લું મન-સમાધિરૂપ આઠમું યોગનું અંગ પ્રાપ્ત થતા સંપૂર્ણ યોગસિદ્ધિ સાંપડે [illegible] આત્મા શુદ્ધ સ્વભાવસ્થિતિરૂપ મોક્ષ પા[illegible] આમ આ કાવ્યના દ્વાદશસંખ્યક સૂત્રમા સાધ્ય-સાધન-સાધક-સિદ્ધિ છે।

પરમાર્થમાર્ગપ્રકાશ

પરમ પરમાર્થગંભીર સૂત્રમાં **સંસારનું અને મોક્ષનું પરમ રહસ્યભૂત તત્ત્વ** પ્રકાશે છે—

ઉપજે મોહ વિકલ્પથી, સમસ્ત આ સંસાર;
અંતર્મુખ અવલોકતાં, વિલય થતાં નહીં વાર.

મોહવિકલ્પથી આ સંસાર ઉપજે છે—ઉત્પન્ન થાય છે અને અંતર્મુખ અવલોકન કરતાં તે સંસારને વિલય થતાં વાર લાગતી નથી. આમ સંસારની ઉત્પત્તિનુ અને સંસારના વિલયનુ—મોક્ષનું તત્ત્વ ખુલ્લું કરતી—તત્ત્વજ્ઞાનનો અમૂલ્ય ખજાનો ખોલી આપતી રહસ્યચાવી (master–key) એક જ સૂત્રમા અપૂર્વ તત્ત્વચમત્કૃતિથી દર્શાવી આપી, આ **ચતુર્દશસૂત્રમય અમર કાવ્યનું ચૂડારત્નરૂપ ચતુર્દશમું અમૃત સૂત્ર** પ્રકાશે છે—

સુખધામ અનંત સુસંત ચહી,
દિન રાત રહે તદ ધ્યાન મહીં;
પર શાંતિ અનંત સુધામય જે,
પ્રણમું પદ તે, વર તે, જય તે.

શ્રીમદ્‌ના અંતિમ સંદેશારૂપ આ **અંતિમ કાવ્યના** આ **અંતિમ સૂત્રનુ** હાર્દ સમજવા માટે તેની પશ્ચાદ્‌ભૂમિકા (Back–ground) સમજવી જોઈએ. ઉપરમા કહ્યું તેમ અંતર્મુખ અવલોકતા સર્વ વિકલ્પનો નાશ થઈ નિર્વિકલ્પ અસંગ દશા પ્રગટે છે. આ નિર્વિકલ્પ અસંગદશા એ જ સર્વ યોગીઓનું—સર્વ જોગીજનનુ ધ્યેય છે. (૧) આ અસંગઅનુષ્ઠાનને સાંખ્યદર્શની—યોગદર્શનીઓ **પ્રશાંતવાહિતા** નામે ઓળખે છે. જ્યાં પ્રશાંત—અત્યંત શાંતવાહિતા—વહનભાવ છે, જ્યાં અખંડ શાંત-સુધારસનો પ્રશાંત એકધારો પ્રવાહ વહ્યા કરે છે, તે પ્રશાંતવાહિતા છે; જ્યાં અખંડ આત્મસ્થિતિરૂપ પરમ પ્રશાંત ચૈતન્ય રસામૃતસાગરમાં નિમજ્જનમય અખંડ એકધારો આત્મભાવ પ્રવાહ વહ્યા કરે છે, તે પ્રશાંતવાહિતા છે. (૨) બૌદ્ધદર્શની તેને **વિસભાગ પરિક્ષય** કહે છે. જ્યાં વિસભાગનો પરિક્ષય છે તે વિસભાગપરિક્ષય. આનો પરમાર્થ એમ સમજાય છે કે—અનાદિ કુવાસનામય વિષનો જ્યાં પરિક્ષય—સર્વથા ક્ષય હોય છે તે વિસભાગપરિક્ષય છે. આ કુવાસનામય વિષનો સર્વનાશ થતા, પરમ અમૃતસ્વરૂપ આત્મા જ્યાં સ્વસ્વભાવે પ્રગટ થાય છે, તે વિસભાગપરિક્ષય છે. (૩) શૈવો તેને શિવ-વર્ત્મ—શિવમાર્ગ કહે છે. શિવં એટલે પરમ તત્ત્વરૂપ મોક્ષ અથવા કલ્યાણ—નિઃશ્રેયસ; તેને પામવાનો માર્ગ, તેના પ્રત્યે જતો માર્ગ તે શિવવર્ત્મ—શિવમાર્ગ—મોક્ષમાર્ગ, અથવા શિવ એટલે શાંતિ, પરમ આત્મશાંતિ પામવાનો માર્ગ તે શિવવર્ત્મ. (૪) [illegible] તેને ધ્રુવાધ્વ—ધ્રુવમાર્ગ નામ આપે છે. ધ્રુવ એટલે ત્રણે કાળમા જે કદી ચળે નહિં, ફરે નહિં એવુ અચલ પદ. જેમ ધ્રુવનો તારો કદી ફરે નહિં, ચળે નહિં, [illegible] રહે, તેમ જે કદી ફરે નહિં, ચળે નહિં, ધ્રુવ જ રહે તે ધ્રુવ પદ. તે ધ્રુવપદ

પ્રત્યે જવાનો માર્ગ તે ધ્રુવ માર્ગ. આમ જે પરમ વીતરાગભાવરૂપ અસંગ આત્મ-ચારિત્રને જૈનો **અસંગાનુષ્ઠાન** નામે ઓળખે છે, તેને જ અન્યદર્શનીઓએ પણ જૂદા જૂદા નામે ગાઈ તેનો મહામહિમા વિસ્તાર્યો છે. અને આમ પરમાણુમાત્ર પણ પરભાવ–વિભાવની વાસનાના સ્પર્શલેશથી રહિત એવું આ પરમ અસંગ વીતરાગપદ–જિનપદ, શિવપદ, બુદ્ધપદ, વિષ્ણુપદ છે; અને તે પામવાનો માર્ગ પણ તેવો જ અસંગઅનુષ્ઠાનરૂપ છે. આટલી પશ્ચાદ્ભૂમિકા પરથી હવે આ પ્રસ્તુત કાવ્યનો મર્મ સમજવો સરલ થશે.

સકલ યોગમાર્ગના પરમ રહસ્યરૂપ આ 'ઇચ્છે છે જે જોગીજન' વાળું પરમ અદ્ભુત અમર કાવ્ય કે જે **યોગીશ્વર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી**ની અંતિમ કૃતિ છે, તેની આ અંતિમ ગાથામાં ઉપરોક્ત સર્વ નામોનો પરમાર્થભાવ સુંદર સરલ ને સ્પષ્ટ શૈલીમાં ઉત્તમ રીતે ગૂંથેલો દૃશ્ય થાય છે:—સુખના ધામરૂપ અનંત–શાશ્વત–ધ્રુવ એવા આ પરમ પદને સંતજનો–જોગીજનો ચાહે છે, નિરંતર ઇચ્છે છે, એટલે જ રાતદિવસ તેના જ ધ્યાનમાં રહે છે. સુધામય–અમૃતમય એવી પરમ શાંતિ જ્યાં પ્રવહે છે એવા આ પદને નમસ્કાર હો! એ પદ 'વર' છે અર્થાત્ યોગીઓએ વરેલું–પસંદ કરેલું (Choicest) પરમ પદ છે. એવું તે પદ જયવંત વર્ત્તો! અત્રે 'સુખધામ' શબ્દથી તેનું શિવપણું અને 'અનંત' શબ્દથી ધ્રુવપણું બતાવ્યું છે 'સુધામય' શબ્દથી વિસભાગ પરિક્ષયનું સૂચન છે, અને 'પર શાંતિ અનંત' પદથી પ્રશાંતવાહિતા નિદર્શિત કરી છે. આમ એક જ કંડિકામાં સર્વ દર્શનોના યોગશાસ્ત્રોને પરમ સંમત એવી યોગપરિભાષાનો પરમ રહસ્યરૂપ અનુપમ પરમાર્થ કેવી અપૂર્વ સરલતાથી પ્રકાશ્યો છે! ખરેખર! **શ્રીમદ્**નો આ **છેલ્લામાં છેલ્લો શબ્દ** એ સર્વ યોગશાસ્ત્રોનો પણ છેલ્લામાં છેલ્લો (Last word) શબ્દ જ છે.

આવું આ છેલ્લું સૂત્ર જેમાં ચૂડામણિરૂપ પ્રદ્યોતે છે, એવું ચતુર્દશસૂત્રમય આ અમર કાવ્ય અચિંત્યચિંતામણિરત્નનિધાન આ **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર** ગ્રંથના ઉત્તમાંગે શોભતો ચતુર્દશચિંતામણિરત્નમય મુગટ હોયની! પરમ તત્ત્વામૃતપાનથી પરમ અમૃત થયેલા મહાવિબુધ **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે** અપૂર્વ તત્ત્વસમુદ્રમંથનથી પ્રગટ કરેલ ચતુર્દશરત્ન હોયની! પરમ આશયગંભીર ચતુર્દશસૂત્રોથી સૂત્રિત કરેલું આ દિવ્ય કાવ્ય જાણે પરમામૃતસંભૃત અમૃતકુંભ હોયની! આવી અચિંત્યચિંતામણિરત્નનિધાન અમૃત (Immortal, nectar-like) કૃતિથી અમૃત (Immortal, nectar like) થઈ ગયેલા **શ્રીમદ્**નો આવો અદ્ભુત છે જગતને આપેલો ભવ્ય વારસો! આવું અદ્ભુત છે **શ્રીમદ્**નું આ 'છેલ્લું મહાપ્રાભૃત'! આવો અદ્ભુત છે **શ્રીમદ્**નો આ અંતિમ દિવ્ય સંદેશો! જય રાજચંદ્ર!

ૐ

પ્રકરણ એકસો આઠમું

દિવ્ય જ્યોતિનું ઊર્ધ્વગમન

દિવ્ય દ્રષ્ટા યોગીશ્વર રાજચંદ્રે સકલ યોગમાર્ગના પરમ રહસ્યરૂપ આ અંતિમ સંદેશો જગત્‌ને ૧૯૫૭ના ચૈત્ર શુદ ૯ના દિને **રાજકોટ**માં આપ્યો. પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે વઢવાણ કેમ્પથી **શ્રીમદ્**નું ફા. શુદ ૬ના દિને રાજકોટ આગમન થયું. શારીરિક અનારોગ્ય સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર બગડતી ચાલી, અશક્તિ ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ વ્યવહાર-સંબંધી સ્વજનો અને પરમાર્થસંબંધી મુમુક્ષુજનો સર્વ ખડે પગે સેવામાં હાજર થઈ ગયા હતા. આ સતત સેવાતત્પર મુમુક્ષુજનો અને સ્વજનોના ભક્તિપૂર્ણ સેવા-ઉપચારાદિ છતાં શરીરપ્રકૃતિની ક્ષીણતા દિન-પ્રતિદિન વધતી ચાલી. રાજકોટથી ફા. વદ ૩ના **અમૃતપત્ર**માં (અં. ૯૫૧) **શ્રીમદે** પ્રકાશ્યું છે કે—

'ઘણી ત્વરાથી પ્રવાસ પૂરો કરવાનો હતો. ત્યાં વચ્ચે સહરાનું રણ સંપ્રાપ્ત થયું.

માથે ઘણો બોજો રહ્યો હતો. તે આત્મવીર્યે કરી જેમ અલ્પકાળે વેદી લેવાય તેમ પ્રયત્ના કરતાં પગે નિકાચિત ઉદયમાન થાક ગ્રહણ કર્યો.

જે સ્વરૂપ છે તે અન્યથા થતું નથી એ જ અદ્ભુત આશ્ચર્ય છે. અવ્યાબાધ સ્થિરતા છે.

પ્રકૃતિ ઉદયાનુસાર કંઈક અશાતા મુખ્યપણે વેદી શાતા પ્રત્યે. ૐ શાંતિઃ.'

ઘણી ત્વરાથી **ભવમાર્ગનો** પ્રવાસ પૂરો કરવાનો આ મહામોક્ષમાર્ગી પુરુષનો દૃઢ આત્મનિશ્ચય હતો, અને તે માટેનો અસીમ આત્મપુરુષાર્થ ચાલુ હતો, અને છે, ઇ. પ્રકાશતા આ અમૃતપત્રનો પૂર્વે પ્રકરણ (૧૦૩)મા સવિસ્તર વિચાર કર્યો છે, એટલે તેનું વિષ્ટપેષણ નહિ કરતાં, અત્ર સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે તેમ તીવ્ર અસાતાઉદય મધ્યે પણ **શ્રીમદ્‌**ના દિવ્ય આત્માની તો **અવ્યાબાધ સ્થિરતા** જ છે,—જ્યાં જરા પણ લેશ પણ આબાધા નથી એવી અવ્યાબાધ આત્મામાં જ સ્થિર વર્તવારૂપ પૂર્ણ આત્મસ્થિરતા છે. અત્યારે જ્યારે મુખ્યપણે તીવ્ર અસાતાનો ઉદય છે એવી આ શારીરિક સ્થિતિમાં પણ **શ્રીમદ્‌**ની અવ્યાબાધ આત્મસ્થિરતારૂપ **આત્મસ્વસ્થતા** કેવી અદ્ભુત હતી તે આ તેમનો અમૃતપત્ર પ્રકાશે છે.

આ પછી ફા. વદ ૧૩ના દિને લખાયેલા પત્રમાં **શ્રીમદ્** લખે છે—'શરીરસંબંધમાં બીજી વાર આજે અપ્રાકૃત ક્રમ શરૂ થયો.' શરીરસંબંધી પ્રકૃતિમાં જે સામાન્યપણે [illegible] હતો તે પ્રાકૃત ક્રમને બદલે અપ્રાકૃત ક્રમ બીજી વાર શરૂ થયો, [illegible] શરીરપ્રકૃતિ વિશેષ બગડતી ચાલી, શરીરસ્વાસ્થ્ય બગડતું ગયું [illegible] દિનદિન. પણ આત્મસ્વસ્થ સ્વરૂપસ્થ શ્રીમદ્‌ની [illegible] છે—'જ્ઞાનીઓનો સનાતન સન્માર્ગ જયવંત વર્તો.'—

આત્માને દેખી, આત્માને જાણી, આત્મામા વર્ત્તવારૂપ જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય શુદ્ધ સનાતન-શાશ્વત આત્માના તે શુદ્ધ સત્ સ્વભાવધર્મ પ્રત્યે લઈ જનારો જ્ઞાનીઓનો સનાતન-શાશ્વત સન્માર્ગ જયવંત વર્ત્તો! જે શુદ્ધ આત્મપરિણતિમય સનાતન સન્માર્ગનુ પોતે આજીવન અનન્ય આસેવન કર્યું છે અને જ્ઞાનીઓનો જે આ સનાતન સન્માર્ગ પોતે આત્માનુભવસિદ્ધપણે સિદ્ધ કર્યો છે,—એવા આ આત્મસિદ્ધ સિદ્ધ **યોગીશ્વર પરમ જ્ઞાનીશ્વર શ્રીમદ્** જ્ઞાનીઓનો તે સનાતન સન્માર્ગ વિશ્વમા જયવંત વર્ત્તો!—એવી કેવી અલૌકિક આત્મભાવોલ્લાસપૂર્ણ ભાવના ભાવે છે!

અને આ પછી ચૈત્ર શુદ ૨ના દિને લખાયેલા ટૂંકા પત્રમા (અં. ૯૫૩) **શ્રીમદ્** લખે છે—'ॐ **અનંતશાંતમૂર્ત્તિ એવા ચંદ્રપ્રભસ્વામીને નમોનમઃ.** વેદનીય તથારૂપ ઉદયમાનપણે વેદવામા હર્ષશોક શો?'—કાયાની વિસારી માયા જે સ્વરૂપમા શમાઈ ગયા છે એવા અનંત શાંતમૂર્ત્તિ **રાજચંદ્ર** અભેદભક્તિભાવથી—અનંત શાંતમૂર્ત્તિ ચંદ્રપ્રભસ્વામીને નમોનમ—ફરી ફરી વારવાર નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો!—એવા પરમ આત્મભાવપૂર્ણ પરમ ભાવનમસ્કાર અત્ર કરે છે, અને વેદનીય-અવશ્ય વેદવાયોગ્ય કર્મ તથારૂપ-તેવા પ્રકારે ઉદયમાનપણે-જેવો ઉદય આવી રહેલ છે તેવો વેદવામા હર્ષશોક શો? એમ ભાવે છે. અનંત શાંતમૂર્ત્તિ ચંદ્રપ્રભસ્વામીને અભેદભાવે નમોનમ કરતા **અનંત શાંતમૂર્ત્તિ રાજચંદ્રને** ગમે તેવા અશાતાઉદયમા પણ નથી હર્ષ નથી શોક, કેવલ અદ્ભુત અલૌકિક અનુપમ પરમ સમતા જ છે, **'मोहक्खोहविहीणो परिणामो अप्पणो हु समो'**—મોહ-ક્ષોભ રહિત આત્માનો પરિણામ તે સમ એવી પરમ સમભાવરૂપ શુદ્ધ આત્મચારિત્રદશા જ છે શરીરની અત્યંત અસ્વસ્થતા મધ્યે પણ **શ્રીમદ્**ની આત્મસ્વસ્થતા કેવી અદ્ભુત છે! અક્ષોભ્ય આત્મસમતા કેવી અદ્ભુત છે!!

મુમુક્ષુજનો અને સ્વજનો **શ્રીમદ્**ની શરીરસ્થિતિથી વારંવાર ગભરાઈ જઈ ક્ષોભ પામી ચિંતામગ્ન રહેતા, પણ નિરંતર **આત્માનંદમગ્ન શ્રીમદ્** તો અક્ષોભ જ હતા; ગત પ્રકરણમા જેનુ દર્શન કર્યું તે 'અંતિમ સંદેશા'મા કહ્યુ છે તેમ—**'નાહં તૃષ્ણા જીવ્યા તણી, મરણયોગ નહિં ક્ષોભ.'**—એવી **'પરમયોગ જિતલોભ'** અવધૂત **આનંદઘન દશા અનુભવતા આત્માનંદમગ્ન યોગીન્દ્ર રાજચંદ્રને** જીવવાની તૃષ્ણા નથી અને મરણનો યોગ આવી પડે તો ક્ષોભ નથી, **'જીવિત કે મરણે નહિં ન્યૂનાધિકતા'** એવી પરમ સમતા જ છે, અને પરમ અમૃત આત્માના અમૃતાનુભવ-સિંધુમા નિરંતર પરમ રમતા જ છે

એટલે જ પરમ અમૃત આત્માના આનંદામૃતસિંધુમા નિમગ્ન આવા **શ્રીમદ્** જેવા પરમ જ્ઞાની મૃત્યુથી ડરતા નથી, મૃત્યુ આવા જ્ઞાનીથી ડરે છે. આવા પરમ નિર્ભય **મૃત્યુંજય જ્ઞાનીને** મૃત્યુનો ભય લાગતો જ નથી કારણ કે-હું આત્મા છું-દેહ નથી, હું-આત્મા મરતો નથી, દેહ મરે છે, હું આત્માને લઈને જે આ દેહ જીવે છે તે આ દેહનો અંત આવે છે, પણ હું-આત્માના જીવનનો અંત આવતો નથી, હું તો અનંત છું,

અજર અમર છું એવો અખંડ નિશ્ચય જ્ઞાનીના આત્મામાં સદોદિત હોય છે. એટલે 'અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે' એવી અવધૂત આનંદઘન દશા અનુભવનારા આવા જ્ઞાનીને મરણનો ભય ક્યાંથી હોય? મરણને જ્ઞાનીનો ભય લાગે છે કે આ જ્ઞાનીને હાથે આપણે મૂઆ પડયા, આપણું આવી બન્યુ.! આમ અજર અમર અમૃત આત્માને પામેલા **શ્રીમદ્** જેવા પરમ જ્ઞાની તો **મૃત્યુંજય** છે, કાળના કાળ છે. 'મૃત્યુ મરી ગયુ રે લોલ'—મૃત્યુ જ જ્યાં મૃત્યુ પામી ગયુ છે એવા મૃત્યુજય પરમ અમૃત આત્માને પામેલા આ મૃત્યુંજય જ્ઞાની **પરમ અમૃત** જ છે

કારણ કે **પરમાર્થસખા સૌભાગ્ય** પરના સમાધિમરણ અંગેના પરમ અમૃત પત્રોમાં **પરમ અમૃત શ્રીમદે** લખ્યુ છે તેમ—'પરમયોગી એવા શ્રી ઋષભદેવાદિ પુરુષો પણ જે દેહને રાખી શકયા નથી,' તે દેહમા પરમ અસંગપણું પરમ નિર્મોહ પણું સાધી લઇ પરમ અસંગ પરમ નિર્મોહ એવી **પરમ અમૃત શુદ્ધ** આત્મદશા આ **પરમ સિદ્ધયોગી શ્રીમદે** સિદ્ધ કરી લીધી હતી, 'અમલાન જ્ઞાન વિદ્યમાન પરગટ ભયૌ, યાહિ ભાંતિ આગમ અનંતકાલ રહૈગૌ'—એવું અમ્લાન જ્ઞાન પ્રગટ કરી અનંતકાળ રહે એવી **પરમ અમૃત જ્ઞાનદશા આ પરમ જ્ઞાનાવતાર શ્રીમદે** પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી; 'બીજાં સર્વ દ્રવ્યથી અસંગપણુ, ક્ષેત્રથી અસંગપણું, કાળથી અસંગપણું અને ભાવથી અસંગપણું સર્વથા' પ્રાપ્ત કરી **પરમ અમૃત મુક્તદશા-જીવન્મુક્ત દશા** આ કેવળ શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરનારા **પ્રયોગસિદ્ધ સમયસાર શ્રીમદે** અનુભવસિદ્ધ કરી લીધી હતી; અને 'ત્રણે કાળને વિષે દેહાદિથી પોતાનો કંઈ પણ સંબંધ નહોતો એવી પરમ અસંગ દશા ઉત્પન્ન કરી' અસંગ શુદ્ધ ચૈતન્યમા લીન થયેલા આ **શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્ત્તિ સહજાત્મસ્વરૂપસ્વામી શ્રીમદે** આવી સદેહમુક્ત **પરમ અમૃત સહજાત્મસ્વરૂપ દશા** સહજ સિદ્ધ કરી લીધી હતી.

આમ જીવન્મુક્ત-જીવંત છતા મુક્ત-સદેહે મુક્ત દશા અનુભવનારા, દેહ છતાં દેહાતીત દશાએ વિચરનારા, જે જીવન્મુક્ત પુરુષને પૂર્ણ સહજ સમાધિ વર્ત્તતી હતી, એવા આ **કાયોત્સર્ગદશાસ્થિત** પુરુષને આ સમયે પણ પૂર્ણ **અખંડ સમાધિ** જ વર્ત્તતી હોય એમાં પૂછવું જ શુ? ભવના અંતના ઉપાયરૂપ નિર્ગ્રંથના પંથને જીવનભર અનુસરનારા જે પુરુષ કાયાની માયા વિસારી સ્વરૂપમાં શમાઈ ગયા હતા, એવા આ પુરુષને નિરંતર દેહ છતાં દેહાતીત કાયોત્સર્ગદશા જ વર્ત્તતી હોય એમાં નવાઇ શું? શરીરની આવી અસમાધિસ્થિતિમા પણ જેને આત્મામાં અવ્યાબાધ સ્થિરતા વર્ત્તતી હતી એવા આ પુરુષને સદા પરમાનંદનિમગ્નતા જ હોય એમાં આશ્ચર્ય શું?

આમ **'કાયાની વિસારી માયા સ્વરૂપે શમાયા'** એવા **પરમ ધર્મમૂર્ત્તિ સાક્ષાત્ સહજાત્મસ્વરૂપસ્વામી શ્રીમદ્** તો આત્માના શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ શુદ્ધ ધર્મમાં જ નિરંતર વર્તતા હતા, અને પુદ્ગલમય શરીર પણ [illegible] [illegible] નામકર્મ કર્મ ઉદયાનુસાર [illegible] [illegible] [illegible] : [illegible] નિગ્રંથ [illegible], [illegible] પરિચર્યાપરાયણ મનસુખભાઈ [illegible]

તથા મોરબીવાળા પ્રાણજીવનભાઈ આદિ વૈયાવચ્ચ કરનારા મુમુક્ષુ પરિચારકોની જહેમત, વ્યવહારસંબંધી સ્નેહાધીન સ્વજનોની કાળજીભરી માવજત, પરમાર્થસંબંધી ભક્તિમાન્ મુમુક્ષુજનોની ભક્તિપૂર્ણ સેવા–શુશ્રૂષા છતા, આયુષ્યના અભાવે સર્વ ઉપાય નિષ્ફળ ગયા; અને ઉત્તરોત્તર ક્ષીણ થતી જતી શરીરસ્થિતિ એકદમ અશક્ત બની ગઈ, ઊઠવા–બેસવાની શક્તિ પણ ન રહી એટલી બધી શારીરિક શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ ત્યાં ચૈત્ર વદી ૪નો દિન આવી પહોંચ્યો. તે દિનની હકીકત **શ્રીમદ્**ના લઘુ ભ્રાતા **મનઃસુખભાઈ રવજીભાઈ** તાદૃશ્ય વર્ણવે છે—"દેહત્યાગના આગલા દિવસે સાયંકાળે રેવાશંકરભાઈ, નરભેરામ, હું વગેરે ભાઈઓને કહ્યું—

'તમે નિશ્ચિંત રહેજો. આ આત્મા શાશ્વત છે. અવશ્ય વિશેષ ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થવાનો છે, તમે શાંતિ અને સમાધિપણે પ્રવર્તશો. જે રત્નમય જ્ઞાનવાણી આ દેહદ્વારાએ કહી શકાવાની હતી તે કહેવાનો સમય નથી. તમે પુરુષાર્થ કરશો.'

આવી સ્પષ્ટ ચેતવણી છતા અમે રાગના કારણથી ચેતી શકયા નહીં અમે તો એમ ભ્રમમા રહ્યા કે અશક્તિ જણાય છે. રાત્રીના અઢી વાગ્યે અત્યંત શરદી થઈ તે સમયે તેઓશ્રીએ જણાવ્યુ કે—

'નિશ્ચિંત રહેજો. ભાઈનું સમાધિમૃત્યુ છે.'

ઉપાયો કરતા શરદી ઓછી થઈ ગઈ"

પછી **ચૈત્ર વદી પંચમી**નો દિન આવી પહોંચ્યો તે દિનની હકીકત તાદૃશ્ય **મનસુખભાઈ** દર્શાવે છે—"પોણા આઠ વાગ્યે સવારે દૂધ આપ્યુ, તે તેઓએ લીધુ. તદ્દન સંપૂર્ણ શુદ્ધિમા મન વચન અને કાયા રહ્યાં હતા. પોણા નવે કહ્યુ—

'મનસુખ, દુઃખ ન પામતો; માને ઠીક રાખજે. હું મારા આત્મસ્વરૂપમાં લીન થાઉં છું.'

સાડા સાત વાગ્યે જે બિછાનામા પોઢયા હતા, તેમાંથી એક કોચ ઉપર ફેરવવા મને આજ્ઞા કરી. મને લાગ્યુ કે અશક્તિ ઘણી જણાય છે માટે ફેરફાર ન કરવો, ત્યારે તેઓશ્રીએ આજ્ઞા કરી કે ત્વરાથી ફેરફાર કર. એટલે મે સમાધિસ્થ ભાવે સૂઈ શકાય એવી કોચ ઉપર વ્યવસ્થા કરી, જે ઉપર તે પવિત્ર દેહ અને આત્મા સમાધિસ્થ ભાવે છૂટા પડયા; લેશ માત્ર આત્મા છૂટો થવાના ચિહ્ન ન જણાયાં જેમ જેમ પ્રાણ ઓછા થતા લાગ્યા તેમ તેમ મુખમુદ્રાની કાંતિ વિશેષપણે પ્રકાશ પામવા લાગી વઢવાણ કૅમ્પમા જે સ્થિતિમાં ઊભા ઊભા ચિત્રપટ પડાવેલ તે જ સ્થિતિમા કોચ ઉપર સમાધિ પાંચ કલાક રહી, લઘુશંકા, દીર્ઘશંકા, મોઢે પાણી કે આંખે પાણી કે પરસેવો કંઈ પણ પોણા આઠથી બે વાગ્યા સુધી પ્રાણ છૂટા પડયા તો પણ કશું જણાતુ નહોતું. એક કલાકે દૂધ પીધા પછી હંમેશા દિશાએ જવુ પડતું તેને બદલે આજે કાંઈ પણ નહીં. જેવી રીતે યંત્રને ચાવી દઈ આધીન કરી લેવામાં આવે તે રીતે કરેલ. આત્મા સમાધિસ્વભાવે તે પવિત્ર આત્મા અને દેહનો સંબંધ છૂટ્યો."

આમ સં ૧૯૫૭ના ચૈત્ર વદી પંચમીના દિને મંગળવારે બપોરના બરાબર બે વાગ્યે રાજકોટ મધ્યે **શ્રીમદ્**નો દેહોત્સર્ગ થયો.

[મનસુખભાઈએ દેહોત્સર્ગ દિનનું આ જે વર્ણન આલેખ્યુ છે, તેનું સમ કરતું પ્રાતઃકાળથી બપોર સુધીનુ તાદૃશ્ય શબ્દચિત્ર તત્કાલીન સાક્ષી **નવલચંદ ડો** **ભાઈ વકીલે** તથા **ધારશીભાઈએ અંબાલાલભાઈ** પરના પત્રમાં આલેખ્યુ છે. તે અપૂર્વ સમાધિમરણ સમયની તત્કાલીન **શ્રીમદ્‌**ની અપૂર્વ કાયોત્સર્ગદશા—દેહ દ દેહાતીત શુદ્ધાત્મસમાધિદશા પર અપૂર્વ પ્રકાશ નાખે છે, એટલે તેમાંથી અત્ર તેમ શબ્દોમા જ જેમ છે તેમ અવતારીએ છીએ. **ધારશીભાઈ** લખે છે—]

'સવારે લગભગ નવ બજ્યા પહેલાં મનસુખભાઈને વિક્ષેપ ન થાય તેટલા મ જરા દવા તથા દૂધ વાપરેલું હતું તેઓ વખતોવખત ડાક્તર વગેરેને સૂચના કરતા હું આર્ય છઉં. માટે અનાર્ય ઔષધિ મારા ઉપયોગમાં ન જાય તેમ કરવાનુ છે, વગે સવારના નવ વાગ્યાના અરસામા ઢોલીયા ઉપર પોઢ્યા હતા, તે ઉપરથી લાબી ઇઝિ ઉપર શયનઆસન ગોઠવવા આજ્ઞા આપી. તે તૈયાર થતામાં આસન તાકીદથી તૈયા કરવા પૂરી આજ્ઞા આપી. આ વખતે શરીર તદ્દન અશક્ત હોવાથી તે આસન ઉપ તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે શયન કરાવ્યુ. આ વખતે પૂજ્યશ્રી મનસુખભાઈને બોલાવ્યા અને નીચે પ્રમાણે વચનવર્ગણાનું પ્રકાશવું થયુ—'તું કચવાઈશ મા ! માની સંભાળ રાખજે **હું આત્મસ્વરૂપમાં લીન થાઉ છુ,'** એમ પ્રકાશી સમાધિસ્થિત થયા સમાધિસ્થિત પણુ કાયમ રહી પછીથી સમાધિસ્થિત રહ્યા ને આખર સુધી આત્મસ્વભાવમા લીનપણુ- સમાધિસ્થિતપણું કાયમ રહી સમાધિમરણ થયુ છે. સહજ આત્મસ્વરૂપ એ વિશેષણથી જોડાયેલા તે વિશેષણ આ વખતે પ્રત્યક્ષ અનુભવાણુ. કારણ કે 'હું આત્મસ્વરૂપમા લીન થાઉં છઉં' એ વચનો પછી યોગ રુંધવાની મહેનત શિવાય સહેજપણે તે જ ક્ષણે આત્મસ્વરૂપમાં લીન થયા આ વખતે શરીરનુ આસન ગયા ભાદરવા માસમા જે મુદ્રા હતી તે જ હતી. તે આશરે નવ બજ્યાથી બપોર પછી એક બે અથવા ત્રણ બજ્યા સુધીમાં તે શરીરમા રહેવું સર્જેલ હશે, તે સમયસુધી રહી પરલોકગમન તે રત્નત્રયી આત્માએ કર્યું'.' ઇ.

[આ ધારશીભાઈના પત્ર સાથે જ તા. ૨૧-૪-૧૯૦૧ના પત્રમાં **નવલચંદ ડોસા-ભાઈ** વકીલ તે વેળાનો તાદૃશ્ય ચિતાર આપણી દૃષ્ટિસન્મુખ ખડો કરે છે.—]

'કૃપાળુદેવ ધ્યાનારૂઢ થયા વખતની શરીરસ્થિતિ કાયોત્સર્ગની પરિપૂર્ણતાદશા સૂચવતી હતી, અને તે છેવટ સુધી તેવી ને તેવી રહી હતી. નિદ્રાવશ થયેલ માણસ જે શ્વાસ લે તેવા શ્વાસ લેવાતા હતા. પ્રથમ નાભિથી, અને દેહ છોડ્યો ત્યારે કંઠથી તે મુખ સુધી થોડો વખત ચાલુ રહ્યો હતો. મૂર્તિ ચૈતન્યવંત શોભાયમાન કેમ જાણે હમણાં ધ્યાનથી મુક્ત થઈ આપણને વચનામૃતનો લાભ આપશે એમ સૂચના કરતી હતી. એવી અપૂર્વ મુદ્રા સર્વ કોઈને લાગતી હતી. કૃપાળુશ્રીએ ત્રણ યોગ રોકવાથી શરીર[illegible] [illegible] દૃષ્ટિએ અસાધ્ય જેવી સહેજ જણાય, પણ દેહમુક્ત થતા સુધી આત્મ [illegible] [illegible] એમ શરીરના અવયવોની સ્થિતિ તથા શ્વાસોશ્વાસની [illegible] [illegible] જણાતું હતું. આ [illegible] વર્ણન આત્માના [illegible] [illegible] શબ્દો [illegible] ધ્યાનમાં આવવું નથી.

ધારશીભાઈએ ઉપર જણાવેલા શબ્દો પૂજ્યશ્રી મનસુખભાઈ પ્રત્યે કૃપાળુશ્રી બોલી ધ્યાનસ્થ થયા. ×× તે વખતની મૂર્ત્તિ અનુપમ ચૈતન્યવાળી શાંત મનોહર ને જોતાં તૃપ્તિ ન થાય એવી શોભતી હતી, એમ આપણને ગુણાનુરાગીને તો લાગે, પણ જેઓ બીજા સંબંધથી હાજર રહેલા, તેને પણ આશ્ચર્ય પમાડતી પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરતી જણાતી હતી. આ વખતના અદ્‌ભુત સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાને આત્મામાં જે ભાસ થાય છે તે લખી શકતો નથી.' ઇ.

આમ **સં. ૧૯૫૭ના ચૈત્ર વદી પંચમીના** દિને મંગળવારે બપોરના બરાબર બે વાગ્યે **રાજકોટ** મધ્યે આ **પરમ મંગલમૂર્ત્તિ પરમ દિવ્ય જ્યોતિ રાજચંદ્રનો** આ રાજચંદ્ર નામધારી દેહપર્યાય છૂટી ગયો, અને આ **પરમ અમૃત રાજચંદ્રની દિવ્ય શાશ્વત આત્મજ્યોતિ** ઊર્ધ્વગમન કરી ગઈ.

માતાજી–પિતાજી આદિ સર્વ સ્વજનો—વ્યવહારસંબંધીઓ કોઈ મોહભાવથી કોઈ સ્નેહભાવથી કોઈ પૂજ્યભાવથી ચોધાર આંસુએ રડ્યા. પરમાર્થસંબંધી મુમુક્ષુજનો તો પરમાર્થખેદથી—આ પરમ પુરુષના સમર્થ આલંબનનો વિયોગ–વિરહ થવાથી શોકસાગરમાં ડૂબી ગયા, અનન્ય શરણના આપનાર આ પરમ ગુરુના વિયોગથી અત્યંત આકુલવ્યાકુલ થઈ ગયા, અને વિરહવેદનાથી વિલાપ કરવા લાગ્યા—હાય! અમે અનાથ થઈ ગયા, અશરણ થઈ ગયા. અનંતકાળે પણ જેનું દર્શન ન થાય એવા આ પરમ જ્ઞાનાવતાર જ્ઞાનીનો જોગ આ દુઃષમ કળિકાળમાં અમારા હાથમાં આવ્યો, તેનો આ દુષ્ટ કાળે અકાળે વિયોગ કરાવ્યો. મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશનારા એવા જે પરમ જ્ઞાનનિધાન પરમ પરોપકારી નિષ્કારણકરુણારસસાગર હતા, તે આ ખરેખરા પરમ કૃપાળુદેવનો વિયોગ કેમ સહન થઈ શકે? સંશય છેદનારા રાજનો વિરહ કેમ ખમાય? એવા ભાવના કરુણ શબ્દોમાં પોતાની વિરહવ્યથા ઠાલવવા લાગ્યા. **શ્રીમદ્‌ની** પૂર્વોક્ત ગૂઢ આગાહી પ્રમાણે પોપટલાલભાઈ છ માસ સુધી રડ્યા–આંખનાં આંસુ ન મૂકાયાં. લલ્લુજી મુનિ દેહોત્સર્ગ સમાચાર મળતાં ઉપવાસ કરી વનમાં કાયોત્સર્ગલીન રહ્યા. મનસુખભાઈ કિરતચંદ, ધારશીભાઈ એ બન્ને આગલા દિવસ સુધી સેવામાં હાજર હતા પણ સંજોગવશાત છેલ્લે દિવસે હાજર રહેવાનું ન બન્યું,–તેઓ તો વર્ષો સુધી નહિં વિસરાયેલા વિરહખેદથી એટલા બધા ખેદખિન્ન થઈ ગયા કે તેમની અથાગ વિરહવેદના તેઓ જ કહી શકે. અને સર્વથી વધારે ખેદ તો મુમુક્ષુમુખ્ય મહામુમુક્ષુ **અંબાલાલભાઈ**–કે જે તે સમાધિમરણ વખતે હાજર ન હતા તેમને થયો; અને તે કેવો હતો તે આ અંબાલાલભાઈના અત્રે ફૂટનોટમાં *મૂકેલા પત્રના હૃદયભેદી શબ્દો જ પોકારે છે

---

* "વિશાળ અરણ્યને વિષે અતિ સુંદર અને શાંતિ આપનાર એવું એક જ વૃક્ષ હોય, તે વૃક્ષમાં નિઃશંકતાથી શાંતપણે કોમળપણે [illegible] પ્રજ્વલિત થયું હોય તે વખતે તે વૃક્ષથી આન[illegible] એક પણ શાંતિ ન હોય! અહાહા! તે [illegible] હોય, તે વૃક્ષ એકાએક દાવાગ્નિથી [illegible] ઓને કેવું દુઃખ આપનાર થાય? [illegible]

આમ જે દિવ્ય જ્યોતિ સં. ૧૯૨૪ના કાર્તિકી પૂર્ણિમાના દિને વવાણીઆ મધ્યે **રાજચંદ્રરૂપે** પ્રાદુર્ભાવ પામી અખિલ વિશ્વમા દિવ્ય જ્ઞાનચંદ્રિકા વર્ષાવી રહી, તે **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની દિવ્ય આત્મજ્યોતિ** આજે સં. ૧૯૫૭ના ચૈત્ર વદી પંચમીના દિને રાજકોટ ક્ષેત્રે આ રાજચંદ્ર દેહપર્યાયનો ઉત્સર્ગ કરી, ઊર્ધ્વગમન કરી અમૃતત્વને પામી, અને વિશ્વમા ધ્વનિ વ્યાપી રહ્યો—**રાજચંદ્ર અમૃત થઇ ગયા!** આ જગત્‌ કલ્યાણકર દિવ્ય જ્યોતિનું ઊર્ધ્વગમન થતાં શોકમગ્ન જગતે **રાજચંદ્રની** ગુણગણગાથાઓ ગાઇ, પ્રાયે **'હુએ નહિં ન હોયગે યોગીન્દ્ર રાજચંદ્રસે'**, પ્રશસ્ત પ્રશસ્તિઓ પ્રકાશી, જયજયકાર ગાયો—**જય રાજચંદ્ર! જય રાજચંદ્ર! જય રાજચંદ્ર!**

અને ભારતના ગગનાંગણમાં ઉગેલા આ **ભારતના જ્યોતિર્ધર રાજચંદ્ર** સૌમ્ય શાંતસુધારસમયી એવી પરમ અમૃત દિવ્ય જ્ઞાનચંદ્રિકા વર્ષાવી ગયા, કે આત્માર્થ

અસમર્થ છે. તેવું જ અપાર દુઃખ અઘોર અટવીને વિષે આ પામર જીવોને આપી હે! પ્રભુ, તમે ક્યાં ગયા?

હે ભારતભૂમિ! શુ આવા દેહ છતાં વિદેહપણે વિચરતા પ્રભુનો ભાર તારાથી વહન ન થયો? જો તેમજ હોય તો આ પામરનો જ ભાર તારે હળવો કરવો હતો; કે નાહક તેં તારી પૃથ્વી પર બોજારૂપ કરી નાખ્યો.

હે! મહાવિકરાળ કાળ, તને જરા પણ દયા ન આવી. છપ્પનિયાના મહાદુષ્કાળ વખતે લાખો મનુષ્યોનો તે ભોગ લીધો, તોપણ તુ તૃપ્ત થયો નહી; અને તેથી પણ તારી તૃપ્તિ નહોતી થઈ, તો આ દેહનો જ પ્રથમ ભક્ષ તારે કરવો હતો કે આવા પરમ શાંત પ્રભુનો તેં જન્માન્તરનો વિયોગ કરાવ્યો! તારી નિર્દયતા અને કઠોરતા મારા પ્રત્યે વાપરવી હતી! શું તુ હસમુખો થઈ મારાં સામુ જુએ છે!

હે! શાસનદેવી! તમારૂ પરિબળ આ વખતે કાળના મુખ આગળ ક્યાં ગયુ? તમારે શાસનની ઉન્નતિની સેવા બજાવવામાં અગ્રેસર તરીકે સાધનભૂત એવા પ્રભુ હતા; જેને તમે ત્રિકરણયોગે નમસ્કાર કરી સેવામાં હાજર રહેતાં તે આ વખતે ક્યા સુખમા નિમગ્ન થઈ ગયાં કે આ મહાકાળે શું કરવા માડ્યું છે તેનો વિચાર જ ન કર્યો?

હે! પ્રભુ, તમારા વિના અમે કોની પાસે ફરીયાદ કરીશું? તમે જ જ્યારે નિર્દયતા વાપરી ત્યાં હવે બીજો દયાળુ થાય જ કોણ? હે પ્રભુ, તમારી પરમ કૃપા, અનંત દયા, કરુણામય હૃદય, કોમળ વાણી, ચિત્તકરણયુક્તિ, વૈરાગ્યની તીવ્રતા, બોધબીજનુ અપૂર્વપણુ, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રનુ સંપૂર્ણ ઉજ્જ્વાળપણું, પરમાર્થલીનતા, અપાર શાંતિ, નિષ્કારણ કરુણા, નિઃસ્વાર્થી બોધ, સત્સંગની અપૂર્વતા, એ આદિ ઉત્તમોત્તમ ગુણોનું હું શું સ્મરણ કરૂ? વિદ્વાન કવિઓ અને રાજેન્દ્ર દેવો આપનાં ગુણસ્તવન કરવાને અસમર્થ છે તો આ કલમમાં અલ્પ પણ સમર્થતા ક્યાંથી આવે? આપના પરમોત્કૃષ્ટ ગુણોનું સ્મરણ થવાથી મારા શુદ્ધ અંતઃકરણથી ત્રિકરણયોગે હું આપના પવિત્ર ચરણારવિંદના અભિવંદન કરૂ છુ. આપનુ યોગબળ, આપે પ્રકાશિત કરેલાં વચનો અને [illegible] મારૂં રક્ષણ કરો. એ જ સદૈવ ઇચ્છું છુ, આપે સદૈવને માટે વિયોગનાં આ [illegible] આપી તે [illegible] હુ વિસ્મરણ નહિ કરૂં.

[illegible] અને [illegible], એ વિના બીજુ કંઇ સૂઝતુ નથી. રાત્રી દિવસ રડી રડીને કહુ [illegible] "[illegible] ક્યાં ગયા."

અમૃતનું પાન કરાવનારી આ પરમ અમૃત પુરુષની આ પરમ અમૃત કૃતિઓ જ એનો જયજયકાર પોકારતી શાશ્વત જયવંતી જયંતિઓ બની ગઈ!

> કૃતિઓ જે સુકૃતી તણી જ જયંતિ રે,
> કીર્ત્તિકૌમુદી વિસ્તારતી જયવંતી રે;
> આત્મકળા સોળે કળા વિકસંતી રે,
> શાંતસુધારસધારને વરષંતી રે....જે ધર્મમૂર્ત્તિ સંત જ્ઞાનાવતારે રે.
> આત્માર્થ અમૃત પાન જેણે બોધ્યુ રે,
> સદ્ધર્મનું સત તત્ત્વ જેણે શોધ્યુ રે...જે ધર્મમૂર્ત્તિ. (સ્વરચિત)

આવા **પરમ અમૃતમૂર્ત્તિ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર** તો અમૃતસિંધુ છે. સ્થૂળ દેહે ક્ષર છતાં અક્ષર દેહે પરમ **'અમૃત' શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર** તો ખરેખર! અમૃત સરોવર છે. આ સાર્વજનિક તીર્થરૂપ અમૃત સરોવરમાં જે કોઈ આત્માર્થી મુમુક્ષુ મજ્જન કરશે તે પણ આત્મશુદ્ધિ અને આત્મસિદ્ધિને પામી અવશ્ય અમૃતત્વને પામશે આવું જેનું પરમ મહિમાતિશયસંપન્ન અદ્ભુત લોકોત્તર ચરિત્ર છે, એવા આ પરમ લોકોત્તર **પુણ્યશ્લોક પુરુષ**—પરમ સત્પુરુષ **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર** સ્વરૂપથી સત કોઈ સૂર્ય સમા સદા સ્વયં પ્રકાશમાન અને સદા જયવંત જ છે તેમની નિર્વિકાર વીતરાગ મુખમુદ્રામાં, નિર્દોષ ચારિત્રમય ચરિત્રમાં, અને નિર્મળ સહજ સ્વયંભૂ વીતરાગ વચનામૃતમાં **સાધુચરિત શ્રીમદ્**નું યથાર્થ આત્મજીવન પ્રત્યક્ષ પ્રતિબિંબિત છે, સ્વસ્વયોગ્યતા પ્રમાણે પાત્ર જીવો તે પ્રતિબિંબ ઝીલી આત્મપ્રકાશ પામે છે ને પામશે!

> સ્વયં પ્રકાશી સ્વરૂપે પ્રકાશતા, સ્વયં સદા જે જયવંત વર્તતા,
> તે સંતના સંત મહત્ મહંતના, શ્રીરાજને હો અનનંદ વંદના (સ્વરચિત)

આવો અલૌકિક હતો આ રાજચંદ્ર!—આ અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર! અને આવું અલૌકિક હતું આ અધ્યાત્મ રાજચંદ્રનુ અધ્યાત્મચરિત્ર! આવા આ પુણ્યશ્લોક અધ્યાત્મ રાજચંદ્રનું દિગ્દર્શનમાત્ર કરાવતો આ અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર ગ્રંથ ગ્રંથના આટલો વિકટ પંથ કાપીને પણ વિશેષ કેટલુ કહી શકે?

આમ ભારતના ગગનાંગણમાં ઊગેલા આ વિશ્વકલ્યાણકર વિરલ વિભૂતિ રાજચંદ્રની દિવ્ય આત્મજ્યોતિ અખિલ વિશ્વમાં આત્માનો સૌમ્ય શાંત પ્રકાશ રેલાવી ઊર્ધ્વગમન કરી પરમ અમૃતપદને પ્રાપ્ત થઈ, અને વિશ્વ પોકારી રહ્યું—જય રાજચંદ્ર!

પ્રશસ્તિ

દોહરા

દિવ્ય જ્યોતિ **રાજચંદ્ર** આ, ઉજાળતો શિવપંથ;
દિવ્ય ચંદ્રિકા જ્ઞાનની, વિશ્વ વિષે વરષંત.
અમૃત જ્યોતિ **રાજ** આ, અમૃત ગુણનું ઠામ;
અમૃત સુખમાં લીન થઈ, અમૃત પામી નામ. ૨
શાશ્વત જ્યોતિ **રાજ** આ, શાશ્વત યશનું ધામ;
શાશ્વત સુખમાં લીન થઈ, શાશ્વત પામી નામ. ૩
સહજાત્મસ્વરૂપસ્વામી જે, પરમ કૃપાળુ દેવ;
ચૈતન્યમૂર્ત્તિ શુદ્ધ જે, સમયસાર સ્વયમેવ; ૪
દિવ્ય દૃષ્ટા યોગીશ્વરા, દિવ્ય જ્ઞાનીશ્વર જેહ;
દિવ્ય દૃષ્ટિ આત્માર્થની, અર્પી ગયા ગુણગેહ; ૫
શુદ્ધ સનાતન આત્મનો, શુદ્ધ સનાતન ધર્મ;
જગદ્‌ગુરુ જે કહી ગયા, દેનારો શિવશર્મ; ૬
ધર્મમૂર્ત્તિ અનન્ય જે, જ્ઞાનતણા અવતાર,
સત્ય ધર્મ **મહાવીરનો**, કરી ગયા ઉદ્ધાર; ૭
વિરલ વિભૂતિ વિશ્વની, ભારત જ્યોતિર્ધાર;
જ્યોતિ દિવ્ય જે વિશ્વમાં, કરી ગયા વિસ્તાર; ૮
અચિંત્ય ચિન્તારત્ન જે, અચિન્ત્ય સત્ કલ્પવૃક્ષ;
કળિકાળમાં જે થયા, **રાજચંદ્ર** પ્રત્યક્ષ; ૯
જે પુણ્યશ્લોક પુરુષના, પુણ્ય નામની આજ;
ગુણગણગાથા ગાય છે, સર્વે સંત સમાજ; ૧૦
અમૃતસિંધુ તે રાજનું, અમૃતબિન્દુ માત્ર;
દાસ ભગવાને મંથી આ, ગૂંથ્યો ગ્રંથ સત્પાત્ર. ૧૧

(આઠ દોહરાનો સહસંબંધ)

પૂર્ણકલા **રાજચંદ્ર** આ, અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર;
પૂર્ણકલાથી કીર્ત્તતો, અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર; ૧૨
બે સત્તર બાવીશ ને, પોષ શુક્લ દિન બીજ;
પૂર્ણકલાને પામિયો, શુક્લશશિ શું બીજ! ૧૩

(બે દોહરાનો સહસંબંધ)

એકસો આઠ (૧૦૮) શ્રી રાજનો, પામી સિદ્ધપ્રસાદ;
એકસો આઠ પ્રકરણ તણો, રચ્યો સિદ્ધપ્રાસાદ. ૧૪
રાજચંદ્ર ગુણ ગાવતો, અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર;
પદે પદે પોકારતો, જય! જય! જય! રાજચંદ્ર! ૧૫

ૐ

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬	૪	શતશોં	શતશો
૩૨	૧૦,૧૮	નિશ્ચિત	નિશ્ચિંત
૩૬	૨૩	શાસ્ત્ર	શાસ્ત્ર
૪૬	૩૨	કવિત્વની	વ્યક્તિત્વની
૫૪	૧૦	છતા	છતાં
૬૦	૧૨	ઘડો	ઘડો
૬૦	૧૪	વર્ધની	વર્ણની
૬૦	૨૮	સ્તામા	રસ્તામાં
૬૪	૩૪	વિદ્વજ્જનોને	વિદ્વજ્જનોને
૬૮	૧૪	અનુકૂળ	અનુકૂળ
૬૯	૩૪	ગુવેંદ	ગુવેંદ
૭૪	૯	એને	એણે
૮૩	૧	નંતર	અનંતર
૮૩	૩૨	જેને	જિને
૮૪	૧૮	વરમધિગુણે	વરમધિગુણે
૮૫	૧૯	થમ	પ્રથમ
૮૭	૩૪	માગે	માર્ગે
૯૧	૮	માનેનિગ્રહના	મનોનિગ્રહના
૯૩	૨૦	મોહામાળાના	મોહમાળાની
૧૦૨	૨૯	ગુણાપિંડ	ગુણાવિત
૧૦૪	૩૨	તેમને	તેમને
૧૧૫	૬	ચેતો રે	ચેતો ચેતો રે
૧૧૯	૪	સ્વાનુઆવવી	સ્વાનુભવી
,,	૬	અનદ	આનંદ
૧૨૦	૨૦	છે મ્હારા	છે તે મ્હારા
,,	૩૩	એમ આ	એમ આઠ
૧૨૧	૨૭	અમલ	અમલ ન
૧૨૩	૩૦	કરી	કરી
૧૨૭	૧૩	અહમ્મ્મપો	અહમ્મપો
૧૨૯	૧૧	અનુપમચંદ	અનુપચંદ
૧૩૮	૩૨	વચનાવ	[illegible]
૧૪૧,૩૮૭	૩,૨૭	આનંદનઉ	આનંદનઉ
,,	૨૩	સનીપે	સમીપે જવા
૧૪૮	૧૯	ટોપી	ટોપી
૧૫૧	૧	ત્યાં	ત્યાં તું
૧૫૨	૧૭	નિર્વિપત	નિર્વિજત
૧૫૬	૨૬	નિર્વાણ જ	નિર્વાણ
૧૬૦	૯	આત્માસાધના	આત્મસાધના
,,	૧૦	ઉચીત	ઉચિત
૧૬૧	૨૨	નીમદના આવતા	નીમદના
૧૬૫	૩૦	ધ્રુવતારક	ધ્રુવતારક
૧૬૭	૩	શુદ્ધાપયોગની	શુદ્ધોપયોગની
૧૬૯	૮	મોનગ્રહિમાં	મોનગ્રહિમાં
",૩૧૫	૨૨,૩૧	જિય	જિન
૧૮૦	૨૫	મનની	મતની
૧૮૧	૧૩	જો તને	જો
૧૮૨	૨૬	કે છે	છે કે
૧૮૩	૫	પ્રપંમ	પપંમ
૧૮૩	૨૮	પડ્યો છે	પાડ્યો છે
૧૯૦	૨૦	ગુણાનરાગ	ગુણાનુરાગ
,,	૨૭	સુદ્ધ	[illegible]
૧૯૪	૨૨	મહનેહાલીન	મનનેહાલીન
૧૯૯	૭	[illegible]	[illegible]
૧૯૯	૧૭	પડા	પડન
૨૦૩	૨૮	મમવ	મમવં
૨૦૪	૩	સત્પાત્રના	[illegible]
૨૦૭	૧૭	[illegible]	[illegible]
૨૧૯	૮	કરતા હ	કરતા હૈ
૨૨૧	૮	[illegible]	[illegible]
૨૨૩	૩૧	[illegible]	[illegible]
૨૨૮	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૨૩૦	૭	[illegible]	[illegible]
૨૩૫	૩	[illegible]	[illegible]
૨૩૭	૨	[illegible]	[illegible]
૨૩૯	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૨૩૯	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૨૪૪	૧૧	[illegible]	[illegible]
,,	૧૩	[illegible]	[illegible]
,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૨૫૦	૩૫	[illegible]	[illegible]

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૫૨	૨૨	એક્તાશમુ	એકતાલીશમુ	૩૪૪	૧	સાકારતું	સાકરતું
૨૫૩	૨૯	વહાવી	વહાલી	૩૪૫	૧૫	એક	એકે
૨૫૬	૧૩	અને આવા હતા	અને આવો હતો	૩૪૭	૭	શુદ્ધાત્મા	શુધ્ધાત્મા
૨૬૧	૧૧	ટાળવાનો	ટાળવાના	૩૪૮	૨૫	भगव	भगव
૨૬૨	૧૧	દુઃપ	દુઃખ	,,	૨૬	अप्पाण	अप्पाण
,,	૨૯	સિદ્ધાજન	સિદ્ધાંજન	૩૪૯	૨૮	तदुज्यते	तदुच्यते
૨૬૩	૨	માવી	આવી	,,	૨૬	પૂન્યાપાદ	પૂન્યપાદ
૨૬૩	૬	તે	તો	૩૫૦	૩૪	પરબ્રહ્લ	પરબ્રહ્મ
૨૬૪	૧૬	મુક્તામા	મુક્તાત્મા	૩૫૬	૨૮	पुज्य.	पुण्यः
,,	૧૮	વ્યરિતપણે	ત્વરિતપણે	૩૬૫	૩૪	અમૃતાચદ્રાચાર્ય'જી	અમૃતચદ્રાચાર્યજી
૨૬૬	૩	વ્યક્તવિશેપ	વ્યક્તિવિશેષ	૩૬૬	૨	અનન્ય	અન્ય
૨૬૮	૧૬	મુમુમુમંડલની	મુમુક્ષુમંડલની	,,	૨૮	૧૯૪૬	૧૯૪૭
૨૬૯,૨૭૧	૧૩,૧૦	નિગ્રંથ	નિર્ગ્રંથ	૩૬૮	૩૨	मविरोहतु	रुधिरोहतु
૨૭૪,૪૪૯	૧૪, ૧	નિગ્રંથ	નિર્ગ્રંથ	૩૭૩	૧૧	સંસારને	સંસારને વિષે
૨૭૭	૨૯	સમ્યપણું	સમ્યક્‌પણું	૩૭૪	૩૪	ભોગવલાને	ભોગવવાને
૨૮૪	૪	સાહસ્યિક	રાહસ્યિક	૩૭૬,૩૭૯,૪૨૦	૩૦,૩૪,૩૩	णिश्च	णिच्च
૨૮૮	૧૫	पदुश्च	पदुच्च	૩૭૮	૨૫	પ્રારબ્ધયાગે	પ્રારબ્ધયોગે
,,	૨૩, ૨૪	જધન્યજ્ઞાન	જઘન્ય જ્ઞાન	૩૭૯	૨૮	ઉલટસુટલ	ઉલટસુલટ
૨૯૧	૧૪	ઉત્તરોઉત્તર	ઉત્તરોત્તર	૩૮૦	૧૫	અણુમાત્ર	અણુમાત્ર ઉપાધિ
૨૯૪	૨૮	પ્રમણે	પ્રમાણે	૩૮૨	૩૪	मरुन्नरंद्र	मरुन्नरेंद्र
૨૯૯	૧૦	માદવમૂર્ત્તિ	માર્દવમૂર્ત્તિ	૩૮૬	૫	નિવાણુ	નિર્વાણુ
૩૧૩	૬	રસીઓ	રસીઆ	૩૯૦	૪	શ્રેયસ્કાર	શ્રેયસ્કર
૩૦૬	૧૩	પરમાથિક	પરમાર્થિક	૩૯૧	૨૭	ઢૂણી	ધૂણી
૩૧૭	૧૯	વિષય	વિષમ	૩૯૨	૧૭	मुन्माच्य	मुन्मोच्य
૩૨૦	૩	શુદ્ધાત્માનુ ભવન	શુધ્ધાત્માનુભવન	૩૯૨	૨૮	પૂર્ણકામ	પૂર્ણકામના
૩૨[illegible]	૧૪	ચયોપચમ	ક્ષયોપશમ	૩૯૪	૧૬	દાસીનતાથી	ઉદાસીનતાથી
૩૨૯	૨૨	પ્રથમ	પ્રગમ	૩૯૫	૮	મરી ગયો છે	મટી ગયો છે
૩૩૦	૧	અતર ગ	અંતરંગ	૩૯૮	૨૫	मुत्रजातो	मुत्रमुत्रातो
૩૩૨	૧૫	દરિદ્રા	દરિદ્ર	૩૯૯	[illegible]૩	યોગયી	યોગથી
૩૩૯	૨૨	[illegible]રયા	स्फुरयो	૪૦૦	૧૧	અસક્તપણુ	આસક્તપણુ
,,	,,	દર્શનેન	દર્શનેન	,,	૧૮	અકર્ષણુ	આકર્ષણુ
,,	૨૩	[illegible]ત્માત્	[illegible]ત્વાત્	,,	૨૧	જ્ઞાનાક્ષેપવંત	જ્ઞાનાક્ષેપકવંત
,,	,,	[illegible]	[illegible]માત્	,,	૨૬	ચારના	મરના
,,	૨૯	[illegible]	[illegible]	૪૦૧	૩૨	સસંગ	સર્વસંગ
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	૪૦૨	૧૧	નરતા	કરતાં
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	૪૦૬	૧૬	અવસ્યા	આરસ્યા
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	૪૧૫	૯	અનાદિના	અનાદિના

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૦૭	૪	નથી	થતી નથી
૪૦૮	૩૨	અકૂનુળ	અનુકૂળ
૪૧૦	૨૫	વ્યવવહારની	વ્યવહારની
૪૧૨	૧૨	આમાંનો	આત્માનો
૪૧૫	૧૭	ડિંડમ	ડિંડિમ
૪૧૮	૧	શ્રીમદ્‌ને	શ્રીમદ્દે
૪૧૯	૧૦	આત્મચરિત્ર	આત્મચારિત્ર
૪૨૦	૧૩	નિસ્પૃહપણું	નિસ્પૃહપણું
૪૨૦	૧૫	નિવિષય	નિર્વિષય
,,	૧૮	પોદ્‌ગાલિક	પૌદ્‌ગલિક
૪૨૪	૨૮	વર્ત્યા કરે	વર્ત્યા કરે છે
૪૨૫	૧૬	ધમ્મા	ધમ્મો
૪૩૩	૧૦	ને	ન
,,	૩૧	હતા	હવા
૪૩૬	૧૭	ગૌણુગણે	ગૌણુપણે
૪૪૦	૧૯	અન્નય	અન્ત્ય
૪૪૧	૩૩	અગમ્નવું	અનુભવવું
૪૪૪	૧૨	૧૯૬૫	૧૯૪૫
૪૪૭	૩૩	ગુણિશ્રેણીએ	ગુણશ્રેણીએ
,,	૩૩	કરી શકે ?	કરી શકે ?
૪૪૮	૧૫	ગુપ્તનુ	ગુપ્તતાનુ
૪૫૦	૧૫	શ્રીમદ્‌	શ્રીમદ્દે
૪૫૧	૨૫	અધિ કર્યુ	અધિક શું
૪૫૬	૨૦	દુ ગમેના	દુ ગમના
૪૫૯	૩૦	ધર્મસ્થાનનું	ધર્મસ્થાપનનું
૪૬૩	૩૨	સ્વવપ	સ્વરૂપ
૪૬૪	૨૬	અજ્ઞાનીની	અજ્ઞાની
૪૬૬	૨૧	કરાવાની	કરાવવાની
૪૭૮	૧૪	વિધા	વિદ્યા
,,	૪	સ્મુરણ	સ્મરણ
૪૮૦	૩૨	ધવો	સવો
૪૮૮	૧૧	આનાક્તિ	આનાસક્તિ
૪૯૬	૩૩	સંતીન	[illegible]
,,	૩૯	આમન્ય	સામાન્ય
૪૯૭	૨૬	યોન્ય	[illegible]
૫૦૨	૧૪	પ્રાન્ત	[illegible]
૫૦૪	૧૯	[illegible]	[illegible]

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૦૯	૨૮	કરવા	કરવા યોગ્ય
,,	૩૦	યોગ્ય	યોગ
૫૧૦	૩૪	એનો	એના
૫૧૧	૮	અતરૂ	અંતરૂ
,,	૧૭	લઘુત્વ	લઘુત્વ
,,	૨૦	સદ્‌ગુરુત્વ	સદ્‌ગુરુત્વ
૫૧૫	૨૯	નિર્વતવુ	નિવર્તવુ
૫૧૯	૫	હતું	હતુ
૫૨૦	૨૩	નિમિત	નિમિત્ત
૫૨૧	૧૯	Introduction	Introduction
૫૨૩	૩૨	ફરી ફરી	ફરી
૫૨૫	૧૯	સર્વથા	સર્વગા
૫૨૬	૧૯	પુરુષની	પુરુષની
૫૩૦	૨૯	શ્રમદે	શ્રીમદે
૫૩૨	૨૮	સાંભળી	સાંભળી
૫૩૮	૬	ધનિક	ધનિક
૫૪૩	૧૮	અહેર	અહીં
૫૪૪	૮	કઠિનકાળને	કઠિનકાળને
૫૫૦	૨૭	(દુઃખમ છે) પણ કેવળ— અને કોઈ નિત્ય થાય તે પણ એનો સત્ય કેવો દુઃખ છે.	
૫૫૮	૨૦	[illegible]	[illegible]
૫૫૮	૧૮	[illegible]	[illegible]
૫૫૯	૧૩	[illegible]	[illegible]
૫૬૧	૮	[illegible]	[illegible]
૫૬૩	૨૨	[illegible]	[illegible]
૫૬૫	૨૪	[illegible]	[illegible]
૫૬૭	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૫૮૨	[illegible]	મેં	મેં
૫૮૨	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૫૮૭	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	૩	[illegible]	
	[illegible]	[illegible]	

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૯૫	૩૨	અંતવિચારમાં	અંતર્વિચારમાં
૫૯૭	૯	કસય	કરાય
૬૦૦	૨૨	ટેવલજ્ઞાન	કેવલજ્ઞાન
૬૦૨	૧૧	અનંતગત	અનંતગણી
૬૦૫	૨૪	સમાધિવુ	સમાધિનું
૬૦૬	૭	પ્રત્યે	પ્રાયે
,,	૧૫	નિધાર	નિર્ધાર
૬૧૨	૧	ળમાર્ગ	મૂળમાર્ગ
૬૧૩	૨	નિરહ	નિરહ
,,	૨૦	જો તેમ	તેમ
૬૧૪	૮	પ્રામાવિક	પ્રામાણિક
૬૧૫	૫	પૂર્વે	પૂર્વ
,,	૧૮	શાસનોન્નતિચિંતક	શાસનોન્નતિચિંતક
૬૧૮	૧	દેહાદિથી	છે દેહાદિથી
૬૧૯	૧૬	ઉધોતનું	ઉદ્યોતનું
૬૨૦	૩૧	પ્રવર્ત્તતા	પ્રવર્ત્તવા
,,	૩૪	પ્રસુપ્રતિષ્ઠાપિત	સુપ્રતિષ્ઠાપિત
૬૨૨	૩	ભેદ પટી	ભેદ પડી
૬૨૪	૩	આત્મવિરોધક	આત્મવિરાધક
,,	૧૨	ઉધોતની	ઉદ્યોતની
૬૨૬	૩૨	સમન્યવકારી	સમન્વયકારી
૬૨૮	૧૯	દર્શવતાં	દર્શાવતા
૬૨૯	૨૮	ઘટપટાદિ	ઘટપટાદિ
૬૩૦	૩૦	ભ્રાંતિમૂલક	ભ્રાતિમૂલક
૬૩૩	૫–૬–૭	આ લાઇનોમાં આમ વાંચો— સાંગોપાંગ સકલ અવિકલ ક્રમ આ શાસ્ત્રકારે સર્વ જ્ઞાનીઓની સાક્ષીના અનુપમ નિશ્ચયબળ સહિતપણે અત્ર આ પ્રકારે પ્રકાશ્યો છે.	
૬૩૮	૧૪	સ્થાપન	સ્થાનક
,,	૧૬	માગદર્શન	માર્ગદર્શન
[illegible]	૨૧	પૂરીપૂરી	પૂરેપૂરી
[illegible]	૨૮	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૩	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	દેહાભિમાન
		[illegible]	[illegible]
		[illegible]	[illegible]

પૃષ્ઠ
૬૬૭
૬૬૭
,,
૬૬૮
૬૭૧
૬૭[illegible]
૬૭[illegible]
૬૭૮
૬૭૮
,,
૬૮[illegible]
૬૯[illegible]
૬૯[illegible]
,,
,,
૭૦
૭૦
૭૧
૭૨
૭૨
૭૨
૭૨
૭૩
૭૪
૭૪
૭૪
૭૪
,,
૭૫
૭૬
૭૬